MIHALIK ISTVÁN
SZIGETI ENDRE

Fejezetek a marxista-leninista politikai gazdaságtan történetéből

KOSSUTH

Mihalik István–Szigeti Endre

FEJEZETEK A MARXISTA–LENINISTA POLITIKAI GAZDASÁGTAN TÖRTÉNETÉBŐL

Mihalik István – Szigeti Endre

FEJEZETEK A MARXISTA–LENINISTA POLITIKAI GAZDASÁGTAN TÖRTÉNETÉBŐL

MÁSODIK, VÁLTOZATLAN KIADÁS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1984

ISBN 963 09 2521 4

© Mihalik István–Szigeti Endre 1981

(3877)

Tartalom

Előszó 9

ELSŐ RÉSZ. AZ UTÓPIKUS SZOCIALIZMUS 11

A korai utópikus szocializmus 13
Morus Tamás 14
A francia utópikus kommunizmus 17

A nagy utópikus szocialisták 19

Saint-Simon 19
Társadalomszemlélete 24
A jövő társadalma: az indusztrializmus 31
A saint-simonista iskola 38

Fourier 40
Társadalomszemlélete 42
A kapitalizmus bírálata 44
Az új társadalmi rendszer 48

Owen 53
Gyakorlati tevékenysége 53
A kapitalizmus bírálata 59
Az új társadalmi rendszer 61

A szocialista ricardiánusok 64
Thompson 65
Gray 69
Bray 71
Hodgskin 73
Társadalomszemlélete 74
A kapitalizmus bírálata 76

MÁSODIK RÉSZ. MARX KÁROLY ÉS ENGELS FRIGYES 81

Marx élete és tevékenysége az Engelsszel való együttműködés kezdetéig 83
Egyetemi évek 85
„Rheinische Zeitung" 87
Filozófiai és történelmi tanulmányok 91

A párizsi évek 93
„A zsidókérdéshez" 93
„A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés" 97
„Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből" 102

Engels élete és tevékenysége a Marxszal való együttműködés kezdetéig 111
A berlini katonaév 114
Két év Angliában 117
„A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" 119
A közös tevékenység kezdete 125
„A szent család" 125
„A munkásosztály helyzete Angliában" 128
Marx Brüsszelben 134
„A német ideológia" 135
„A filozófia nyomorúsága" 140
„Bérmunka és tőke" 148
A Kommunisták Szövetsége 154
„A kommunizmus alapelvei" 155
„A Kommunista Párt kiáltványa" 157
Marx és Engels az 1848–1849-es forradalomban 160
„Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Ökonomische Revue" 163
„A tőké"-hez vezető út 165
Az 1857–1858-as kéziratok 167
„A politikai gazdaságtan bírálatához" 176
„Vogt úr" 181
„A tőke" 183
„A tőke" megírásának körülményei 183
„Bér, ár és profit" 184
„A tőke" módszere 188
„A tőke" első kötete 191
„A tőke" második kötete 196
„A tőke" harmadik kötete 200
„A tőke" negyedik kötete 204
Marx 1867 után 209
„A tőke" első kötetének újabb kiadásai 210
„A gothai program kritikája" 212
Marx utolsó évei 217
Engels élete és tevékenysége 1850 és 1895 között 220
Két évtized „egyiptomi fogság" 220
Engels tudományos és gyakorlati tevékenysége 1870-től haláláig 226
„A lakáskérdéshez" 228
„Anti-Dühring" 231
„A család, a magántulajdon és az állam eredete" 238
„A tőke" második kötetének kiadása 240
„A tőke" harmadik kötetének megjelentetése 241
„Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához" 243
„A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" 245
HARMADIK RÉSZ. A REVIZIONIZMUS ÉS AZ ELLENE FOLYTATOTT HARC ELSŐ SZAKASZA 249
A revizionizmus kialakulása 251

Eduard Bernstein 252
Filozófiai nézetei 252
A termelés és a tőke koncentrációjáról és centralizációjáról 254
A szocializmus megvalósításának feltételei 256
A revizionizmus elleni harc első szakasza 259
August Bebel 259
Rosa Luxemburg 262
Harc a revizionizmus ellen 262
A politikai gazdaságtan tárgya 263
Áru, érték, pénz 264
A tőkefelhalmozás problémái 265
Az imperializmus meghatározása és történelmi szerepe 269
Georgij Valentyinovics Plehanov 270
Narodnyik szakasz 271
Marxista korszak 277
Mensevik szakasz 285
Rudolf Hilferding 287
Marxista nézetek 287
Hibás nézetek 289
Karl Kautsky 293
Az imperializmus meghatározása 294
Az ultraimperializmus elmélete 295
NEGYEDIK RÉSZ. LENIN KÖZGAZDASÁGI MUNKÁSSÁGA 299
A kapitalizmus sorsa Oroszországban, a marxi újratermelési és válságelmélet megvédése és továbbfejlesztése 305
Lenin életútjának főbb mozzanatai 1870 és 1904 között 306
Lenin harca a narodnyikokkal 316
A narodnyik közgazdasági nézetek bírálatával foglalkozó főbb Lenin-művek 318
Az első referátumok 318
„Az úgynevezett piackérdésről" 319
„Kik azok a »népbarátok«" 321
„A gazdasági romanticizmus jellemzésébez" 324
„A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" 325
A narodnyik nézetek cáfolata 332
Realizálhatatlan-e az értéktöbblet? 332
Szűkül-e a piac a kapitalizmus fejlődésével? 336
A külső piac szerepe 338
A legális marxizmus lenini bírálata 341
Lenin az agrárkérdésről 351
Lenin életútjának főbb mozzanatai 1905 és 1913 között 352
Az agrárkérdéssel foglalkozó Lenin-művek 361
A csökkenő földhozadék törvényének bírálata 364
A földjáradék-elmélet megvédése és továbbfejlesztése 367
A kapitalizmus fejlődéstörvényei a mezőgazdaságban 371
A tőkeösszetétel kérdése 371
A nagyüzem és a kisüzem kérdése 373

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének két útja 376
A föld nacionalizálásának kérdése 378

Az imperializmus lenini elmélete 383

Lenin életének főbb mozzanatai 1914 és 1916 között 384
A lenini imperializmuselmélet előtörténete 388
Az imperializmus egyes vonásai az 1916 előtt írt művekben 390
„Füzetek az imperializmusról" 394
Az imperializmus lényege és ismérvei 395
A koncentráció és a monopóliumok 397
A finánctőke 400
A tőkekivitel 402
A világ gazdasági felosztása 406
Befejeződött a világ területi felosztása 408
Az imperializmus történelmi helye 412
Az imperializmus élősdi vagy rothadó kapitalizmus 413
Az imperializmus – haldokló kapitalizmus 416
A döntő roham előkészítése 419

A szocialista építés és a szocializmus politikai gazdaságtanának egyes kérdései Lenin munkáiban 428

A szocialista építés kezdete 428
Az építés előfeltétele a hatalom megszilárdítása és a béke 428
Az átmeneti időszak szükségessége 432
A proletárdiktatúra gazdasági feladatai 434
A szocialista tulajdon 438
Az anyagi-műszaki bázis 442
A hadikommunizmus időszaka 444
„A nagy kezdeményezés" 449
A GOELRO-terv 451
A politika és a gazdaság viszonya 453
Az új gazdaságpolitika időszaka 454
Lenin életének utolsó évei (1921–1924) 456
Az államkapitalizmus felhasználása 462
A szövetkezeti terv 464
Az áru- és pénzviszonyok 467
Az önálló elszámolás 471
A munka szerinti elosztás 472

Névmutató

Felhasznált irodalom

Előszó

A könyv, amelyet az olvasó kezében tart, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen folytatott csaknem negyedszázados oktatási és kutatási tevékenységünk eredménye, illetve az 1970-ben és 1972-ben megjelent „Fejezetek a marxista–leninista közgazdaságtan történetéből" című könyvünk jelentősen átdolgozott változata. Mint ilyen, elsősorban tananyagul szolgál az egyetem hallgatói számára. Szándékunk szerint azonban mindazok rendelkezésére áll, akik a címben jelzett téma iránt nem tanulmányi, hanem egyszerűen ismeretbővítési céllal érdeklődnek.

Arra törekedtünk, hogy – viszonylag szűk keretek közt – áttekintést nyújtsunk a marxista–leninista politikai gazdaságtan kialakulásáról. A főbb mozzanatok kiemelésével vázoltuk azt a folyamatot, amelyben Marx és Engels „marxistává" vált, Lenin nézetei kibontakoztak. Eközben érintettük a marxizmus előzményeként az utópikus szocializmust, és foglalkoztunk a revizionizmus megjelenésével, illetve fogadtatásával a tárgyalt időszakban. Könyvünk Lenin munkásságának ismertetésével zárul.

A kifejtés módja, az anyag természetétől függően, változó. Marx és Engels nézeteit egymást követő műveik alapján, időrendben igyekeztünk bemutatni, míg Leninnél a tematikus tárgyalás látszott szerencsésebbnek. A témák szerinti haladás Leninnél gyakran időrendiséget is jelent, mivel sok fontos munkája egy-egy, a történelmi körülmények által felvetett fő kérdésre koncentrál, és a témák mintegy időben is elhatárolódnak egymástól.

Könyvünk célja a marxista politikai gazdaságtan története egy részének bemutatása. A politikai gazdaságtan fejlődése természetesen elszakíthatatlan egységben van a marxizmus másik két ágának fejlődésével. Ezért az egyes művek vagy korszakok ismertetésénél utalunk a filozófia vagy a tudományos szocializmus vonatkozásaira, természetesen ezek teljes körű tárgyalásának az igénye nélkül.

Az egyes művek vagy tételek jobb megértéséhez – oktatási tapasztalataink erről győztek meg minket – több információt kell adnunk keletkezésük körülményeiről. Ezért könyvünk a korábbinál részletesebben tartalmaz életrajzi adatokat és klasszikusaink műveivel összefüggő tényeket.

Könyvünk tudománytörténeti mű, azaz egyes gondolkodók nézeteinek, illetve műveinek interpretálása. Ezért könyvünk elolvasása nem helyettesíti Marx, Engels, Lenin műveinek eredetiben való tanulmányozását, de általános áttekintést ad és segíti az olvasót az őt érdeklő témákkal kapcsolatos eredeti művek kiválasztásában.

Könyvünk összeállításánál az eredeti művek tanulmányozása mellett hasznos támaszt leltünk a témával foglalkozó széles körű irodalomban, más – főleg szovjet – felsőoktatási intézmények tananyagaiban.

Ezúton szeretnénk köszönetet mondani előző könyvünk recenzenseinek, kollé-

gáinknak és hallgatóinknak, akik véleményükkel, megjegyzéseikkel elősegítették jelenlegi könyvünk struktúrájának és tartalmának formálódását.

Rendkívül fontosnak tekintjük a marxista–leninista politikai gazdaságtan Lenin halála utáni fejlődésének, az ezt kísérő vitáknak, a revizionizmus és az alkotó marxizmus harcának napjainkig terjedő vizsgálatát, tanulságainak feltárását. Ez azonban még további kutatásokat, külön munkát igényel.

A szerzők

ELSŐ RÉSZ

AZ UTÓPIKUS SZOCIALIZMUS

A korai utópikus szocializmus

Az ipari forradalom és a nagy francia forradalom korában éri el a klasszikus polgári közgazdaságtan fejlődésének csúcspontját. Ekkor rakják le a vulgáris közgazdaságtan alapjait, ebben az időben keletkezik a közgazdasági romanticizmus és ekkor jelenik meg a fejlett utópikus szocializmus is. Mind a klasszikus polgári közgazdaságtan, mind a fejlett utópikus szocializmus a polgári társadalomnak azt a fokát tükrözik, amelyen a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharc még fejletlen, a proletariátus még egyszerűen csak a dolgozó tömegek legnyomorúságosabb részének számít. Az osztályharc fejletlensége tette lehetővé a legkimagaslóbb polgári közgazdászok számára, hogy a közgazdaságtant tudományos színvonalra emeljék, de ugyanez volt az oka annak is, hogy a korabeli szocializmus – bíráló és forradalmi jellege ellenére – utópikus jellegű volt. A klasszikus polgári közgazdaságtan és a fejlett utópikus szocializmus ugyanazon társadalmi viszonyok termékei.

A kapitalizmus és az osztályharc fejlődésével azonban mind a klasszikus polgári közgazdaságtan, mind az utópikus szocializmus válságba jutott. A polgári közgazdaságtan feladata tudományos eredményeit, egyre nagyobb tért hódítottak benne a vulgáris elemek. Az utópikus szocializmus pedig elvesztette bíráló, forradalmi jellegét. „A kritikai-utópikus szocializmus és kommunizmus jelentősége fordított viszonyban van a történelmi fejlődéssel. Amilyen mértékben fejlődik és alakul az osztályharc, ugyanolyan mértékben veszti el ez az osztályharcon való képzeletbeli felülemelkedés, az osztályharcnak ez a képzeletben való leküzdése minden gyakorlati értékét, minden elméleti jogosultságát. Ezért, ha e rendszerek megalapítói sok tekintetben forradalmiak voltak is, tanítványaik mindenkor reakciós szektákat alkotnak."[1]

A tudományos szocializmus megalapítói átvették és feldolgozták rendszerükbe mindazt, ami a klasszikus polgári közgazdaságtanban tudományos, az utópikus szocializmusban bíráló és forradalmi volt. Azzal, hogy a közgazdaságtant megszabadították polgári korlátaitól, és valóban tudománnyá változtatták, egyben a szocializmust is megszabadították az utópiától, és tudományos alapokra helyezték.

Az utópikus szocializmus azonban első lépéseit nem a XIX. században tette meg. A társadalom szocialista megszervezésének gondolata már a korábbi századokban is megjelent. A dolgozó tömegeket nyomorba döntő eredeti tőkefelhalmozás szükségszerűen ellenzést váltott ki a haladó gondolkodókból. Morus Tamás a XV–XVI. században, Tommaso Campanella a XVI–XVII. században és a francia utópikus kommunisták: Morelly, Mably és Babeuf voltak a korai utópikus szocialista és kom-

[1] *Marx–Engels:* A Kommunista Párt kiáltványa. *Marx–Engels* Művei. 4. kötet. Budapest 1959. 468. old.

munista nézetek főbb képviselői. Közülük talán a legnevezetesebb Morus Tamás (1478–1535) volt. Mielőtt a nagy utópikus szocialisták tárgyalására rátérnénk, bemutatjuk a korai utópikus szocialista nézetek e kiemelkedő képviselőjét.

MORUS TAMÁS

Korának kiemelkedő humanista gondolkodója volt. Magas udvari méltóságokat töltött be, 1529-ben kancellár lett. Később ellentétbe került a királlyal és emiatt lefejezték. Híres munkája, az „Utópia" 1515-ben jelent meg.[2]

E mű két részből áll. Az egyikben szerzője a fennálló állapotok elleni tiltakozásának ad hangot. Mint ismeretes, a XVI. század eleje Angliában az eredeti tőkefelhalmozás időszaka volt. Az új, tőkés társadalmi rend kialakulásának folyamata megrázta a társadalom jelentős részét. A szabad, feudális kötöttségektől mentes munkástömegek létrejötte sok szenvedéssel járt. Ezek felkeltették a kor humanista gondolkodóinak együttérzését, és táptalajt adtak az eljövendő, boldogabb társadalomról szóló ábrándozásoknak. Ez utóbbiak, vagyis a jövő társadalom képének felvázolása képezi Morus nevezetes művének második részét.

Megrázó erővel írja le a paraszti földeknek juhtenyésztés céljára való kisajátítását. „Ugye, ahol csak az országban finomabb és értékesebb gyapjú terem, ott a nemes urak és jó néhány apátúr, szent férfiak, nem elégszenek meg avval az évi jövedelemmel és terméssel, amit őseiknek jövedelmezett a birtok, nem elég nekik az, hogy renyhe és fényűző életükkel a köznek csöppet sincsenek javára, ha ugyan nincsenek kárára, de semmit sem tartanak meg szántónak, mindent parlaggá tesznek legelő céljára, lerombolják a házakat, lerombolják a falvakat, csak a templomot hagyják meg istállónak a juhok számára. E derék férfiak a lakóházakat és mindent, ami csak meg van művelve, pusztasággá változtatják, mintha bizony kevés területet foglalnának el nálatok a vadaskertek és halastavak. A haza e telhetetlen, bősz, pestises ellenségei, híven a falánk semmirekellők szokásához, körülkerítenek jó néhány ezer hold földet egy tagban, s a gazdákat kidobják birtokukból."[3]

Morus azt is jól látta, hogy a földjükről elűzött parasztok foglalkoztatására a társadalom még nincsen felkészülve. „Végre is mi más marad nekik, minthogy lopjanak, azután pedig lógjanak, persze az igazság nevében, vagy pedig, hogy kóboroljanak és kolduljanak, ámbár akkor meg mint csavargók kerülnek a börtönbe. Szóval dologtalanul kell kószálniok, mivel munkájukat nem igényli senki."[4] Morus úgy látja, hogy minden baj oka a magántulajdon: „aligha lehet valaha is igazságos és boldog élete a köznek ott, ahol a vagyon magánkezekben van, ahol mindenki mindent pénzzel mér ... boldogan élni a főbb javakkal csak a magánvagyon eltörlésével lehet."[5] A reális kivezető utat azonban a XVI. század viszonyai között nem láthatta. Ezért be kellett érnie a magántulajdont nem ismerő, új és jobb társadalmi rendszerről való álmodozással.

[2] A mű teljes címe: „Az állam legjobb állapotáról, valamint az új utópia-szigetről" (De optimo rei publicae statu deque nova insula utopia).

[3] *Morus Tamás:* Utópia. Franklin Kiadás, Budapest é. n. 21. old.

[4] Ugyanott.

[5] Ugyanott, 39–40. old.

Az új, tökéletes állam „Sehol" szigetén található. Sehol szigetének társadalmában ismeretlen a magántulajdon. A termelés valamennyi eszköze, de még egyes fogyasztási eszközök is, köztulajdonban vannak. A Sehol-szigetiek igen sokoldalúan képzett emberek. Mindenki többféle foglalatossághoz is ért, hogy azokat kedve szerint váltogathassa. Mivel senki sincsen egész életére egy foglalkozáshoz kötve, szívesen végez bármi olyan munkát, amelyhez ért, hiszen tudja, hogy azt hamarosan más, a társadalom számára szintén hasznos munkával válthatja fel. Ebben a társadalomban tehát a munka elsősorban nem a létfenntartás eszköze, hanem az ember természetes megnyilvánulása.

A munka termelékenysége magas színvonalat ér el. Ennek oka az, hogy a társadalom tagjai a szükséges munkák elvégzéséhez összefognak és ily módon – mai kifejezéssel élve – megszerzik maguknak az egyszerű kooperáció előnyeit. Az „Utópiá"-ban ennek példájául az aratás szolgál, amelyet Sehol szigetén a lehető legjobb időben és ezért a legkisebb veszteséggel végeznek el – erre a munkára összpontosítva a társadalom tagjai közül mindazokat, akikre szükség van. A kor viszonyainak fejletlenségéből következik, hogy Morus új társadalmában a termelés ugrásszerű növekedését csak két tényezőnek köszönhetik: egyrészt annak, hogy mindenki örömmel dolgozik, másrészt annak, hogy alkalmazzák az egyszerű kooperációt. Nincsen szó azonban a termelés technikájának lényeges fejlődéséről. Csak érdekességként említjük meg, hogy a XVI. századi termelési technikához képest egy figyelemre méltó újítás is található az „Utópiá"-ban, egy keltetőgép. A termelést forradalmasító nagy találmányok kora azonban még sem a valóságban, sem az „Utópiá"-ban nem érkezett el.

A munkaidő mindössze 6 óra. Ez roppant nagy jelentőségű újdonság, különösen ha arra gondolunk, hogy ebben az időben és még sokáig a munkaidő látástól vakulásig tartott. Már Morus is válaszol arra a kérdésre, amely azóta a szocializmus ellenfeleinek repertoárjában örökzölddé vált. „Azt lehetne hinni, hogy mivel csak hat óra hosszat vannak munkában, valami fontos dologban esetleg hiány áll be. Hát ennek híre-hamva sincs: az idő mind az életszükségletek, mind a kényelemhez tartozó javak előállítására nem csupán elegendő, de még túlságosan sok is. Ezt magatok is láthatjátok, ha meggondoljátok, hogy másutt a nép milyen nagy tömege él munkátlanul: először is az asszonyok úgyszólván mind, ami a teljes népesség felét teszi, vagy ahol az asszonyok dolgoznak, ott viszont a férfiak hortyognak. Ehhez járul a papok és szerzetesek, ahogy hívják őket, nagy és szerfölött dologtalan tömege. Vedd ehhez valamennyi gazdagot, különösen a földbirtokosokat, akiket közönségesen nemeseknek és előkelőknek hívnak, számítsd hozzájuk a szolgahadat, a felfegyverzett semmittevők eme söpredékét."[6] Így hát a rövid munkaidő ellenére is kellő mennyiségben állnak rendelkezésre a szükséges javak. Egyrészt azért, mert mindenki dolgozik, másrészt azért, mert kinek-kinek a munkája a korábbinál sokkal, de sokkal hatékonyabb.

A közös tulajdonban levő termelési eszközökkel és közös munkával előállított javak Sehol szigetén nem válnak áruvá. A népesség egy része városon, más része falun lakik. Meghatározott idő elteltével helyet cserélnek. A városi, illetve a falusi munka termékeiből a népesség minden tagja egyaránt részesül. A város ellátja a falut, a falu pedig a várost. A termelvények – ipariak és mezőgazdaságiak egyaránt

[6] Ugyanott, 50–51. old.

– közös raktárakba kerülnek. Innen szerzi be ezután minden családfő a neki és családjának szükséges javakat, mindennemű ellenszolgáltatás nélkül. Morus itt ismét olyan problémát vet fel, amely az előbb említetthez hasonlóan napjainkban is felfelbukkan. „Attól pedig nem kell tartani, hogy valaki többet igényel a szükségesnél. Hogy is gondolhatnák, hogy valaki felesleget akar gyűjteni, ha biztos lehet benne, hogy soha semmiben hiányt nem fog szenvedni? Mert kapzsivá és ragadozóvá az ínségtől való félelem teszi az élőlényeket."[7]

Áruvá az előállított javak közül csak azok a feleslegek válnak, amelyeket a Sehol szigetén elő nem állítható és ezért külföldről beszerzendő javakért cserébe adnak. Mivel az őket körülvevő világ még a régi társadalom kereteiben él, ezért kénytelenek a környezettel való gazdasági kapcsolatokban a külkereskedelmet fenntartani.

A régi és az új, elképzelt világ szembeállítása érdekesen fejeződik ki Morusnak az aranyra vonatkozó soraiban. A valóságos Angliában, miként más országokban is, az arany imádat tárgyát képezte. A Sehol-szigetiek ezt ostobaságnak minősítik, hiszen a nemesfémek – az ő szemükben – igen korlátozottan felhasználható anyagok csupán. „Aranyból és ezüstből készítik a közös csarnokokban és magánházakban mindenfelé az éjjeliedényeket, és minden egyéb alacsony rendeltetésű edényüket. Ugyanezen fémekből készítik a rabláncokat és erős bilincseket, melyekkel a rabszolgákat zabolázzák. Végül akik valami gaztett miatt elhírhedtek, azoknak arany karikát aggatnak a fülébe, arany gyűrűt húznak az ujjára, arany láncot raknak a nyakába és végül fejét arany abroccsal övezik. Szóval minden módon azon vannak, hogy az aranyat és ezüstöt gyalázatban tartsák."[8]

Végül említsük még meg, hogy ebben az új társadalomban az államforma demokratikus köztársaság, amelynek vezetőit a tudósok szűk rétegéből évente választják. Ez alól csak a fejedelem kivétel, akit ugyan szintén választanak és vissza is hívhatnak tisztségéből, de egyébként megválasztása élete fogytáig tart. E társadalomban az emberek boldogan élnek, hiszen valamennyien a hajlamaiknak leginkább megfelelő munkát végezhetik és szabad idejükben korlátlan lehetőségük van bármilyen tudomány vagy művészet művelésére. A boldogság lényegét abban látják, hogy ki-ki hozzájusson a fizikai és szellemi élvezetek maximumához oly módon, hogy ezzel sem társát, sem a közösséget ne károsítsa, inkább gazdagítsa.

E korai utópikus elképzelésben tehát, miként azt láttuk, több, a későbbi évszázadokban sem elavult gondolat csírája található. A fejletlen viszonyoknak azonban fejletlen elképzelések felelnek meg. Morus vonzó képet festett a jövő társadalmáról. Ez a kép azonban szükségszerűen a fantázia világában született, és részleteit tekintve mindig ott is marad.

A társadalom fejlődésével azonban a szocialista gondolat is fejlettebbé válik. Kialakul a XIX. századi, nagy utópikus szocializmus, majd a tudományos szocializmus. De az elméletek gúláját sem a csúcson kezdik építeni. Az újabb szintek a korábbiakon nyugszanak, és Morus „Utópiá"-ja mindig is e gondolati építmény fontos és megragadóan szép eleme lesz.

*

[7] Ugyanott, 54–55. old.
[8] Ugyanott, 60–61. old.

Ugyancsak utópikus nézetekkel lépett fel a XVI–XVII. században *Tommaso Campanella* (1568–1639) olasz szerzetes is. Szegényparaszti családból származott és a kolostorokban magas műveltségre tett szert. Részt vett a spanyol abszolutizmus elleni felkelés szervezésében. Elárulták és börtönbe került. Több mint 50 börtönben 27 évet töltött el. A börtönben írta „Napváros" című művét, amely 1623-ban jelent meg. Művében élesen bírálta az olasz feudalizmust. Elítélte a gazdag nemesek és kereskedők pazarlását. Rámutatott arra, hogy az önzés, a képmutatás, a zsugoriság és a rablás a magántulajdonból ered. A Napvárosban társadalmi tulajdon van. Campanella a magántulajdonon kívül megszünteti az egyéni háztartást és a családot is. A jövő társadalma mezőgazdasági közösségek egysége. A kézművességnek a szerepe alárendelt. A gazdálkodás naturális jellegű. Mindenki dolgozik. A férfiak – figyelembe véve képességeiket – végzik a nehezebb munkákat. Fejlődik a technika, a munka belső szükségszerűség. A munkanap négy óra, a fogyasztás közös.

A FRANCIA UTÓPIKUS KOMMUNIZMUS

A XVIII. században a szocialista eszméket a francia utópikus kommunizmus képviselte. Ennek az áramlatnak a fő követelése az egyenlőség megvalósítása a termékek elosztásában. Főbb képviselői: Morelly, Mably és Babeuf.

Morelly 1753-ban adta ki Párizsban, névtelenül, utópikus regényét, a „Basiliade"-t. A regény egy távoli ország kommunista rendszerét írta le. „A természet kódexe vagy törvényeinek igazi szelleme" című műve 1755-ben jelent meg. Morelly az emberiség minden bajának forrásaként a magántulajdont jelölte meg. A magántulajdon rendszerét természetellenesnek tekintette és ez a rendszer a tudatlanságon alapult. A „természet kódexének" a társadalmi tulajdonon alapuló kommunista rendszer felel meg.

Az ideális államot Morelly a következőképpen írta le: a tulajdon közös, nincs kereskedelem és csere. Minden állampolgárnak joga van a munkához, pihenéshez, művelődéshez, gyógykezeltetéshez és az aggkori ellátáshoz. A munka mindenki számára kötelező. A nevelés és oktatás terheit a társadalom viseli, és minden gyermeknek kell tanulnia. Az oktatás elméleti és gyakorlati jellegű.

Morelly egyenlő fogyasztást javasolt. Mivel a kézműves- és manufaktúramunka termelékenysége igen alacsony, ezért a fogyasztás szigorú korlátozásokkal valósítható meg. Ebből következett nála az egyforma ruházkodás, az azonos táplálkozás stb.

Gabriel-Bohnot de Mably (1709–1785), az utópikus kommunizmus másik kiemelkedő képviselője széles körű irodalmi tevékenységet folytatott. 1758-ban írta meg „Az állampolgárok jogai és kötelességei" című művét, amely csak halála után, 1789-ben jelent meg. A fiziokraták ellen írt polemikus műve, „A filozófusoknak, közgazdászoknak ajánlott kétkedések a politikai társadalom természetes, szükségszerű rendjével kapcsolatban" 1768-ban látott napvilágot. 1766-ban „A törvényhozás vagy a törvények elve" című műve jelent meg, és végül 1778-ban adták ki „A történelem megváltoztatása" című művét.

Mably abból indult ki, hogy az embereket a természet egyenlőknek alkotta. A társadalomban megtalálható igazságtalanságok felszámolásához tulajdonközössé-

get kell megvalósítani, elsősorban a földre vonatkozóan. A közös tulajdon létrehozásához elengedhetetlen a felvilágosítás és az emberek erkölcsi tökéletesedése. A termékek elosztásában az egyenlősdit hirdette. A fogyasztás terén a mérsékletességet ajánlotta. Rámutatott arra, hogy a társadalom osztályokra bomlása és az olyan rend, amelyben az igazságszolgáltatás, a becsület, a dicsőség pénzért megvásárolható – akadályozza az ideálisnak vélt társadalmi rendszer megvalósítását.

Francois Noel Babeuf, aki a forradalomban előbb a Camille, később a Gracchus nevet vette fel, 1760. november 24-én született a piccardiai Saint-Quentin-ben. 14 éves korától önmagát tartotta el. Foglalkozása – úrbéri ellenőr – lehetővé tette számára, hogy alaposan megismerje a sok jobbágylázadást látott Piccardia parasztságának helyzetét. A későbbiek során aktívan részt vett a francia forradalomban. 1796 tavaszán az ő vezetésével jött létre az „egyenlők összeesküvése". Az összeesküvést elárulták, 1796. május 10-én letartóztatták a mozgalom egész vezérkarát, és Babeufot 1797. május 17-én kivégezték.

Fontos helyet foglalt el nála a burzsoá tulajdon bírálata. Szerinte a magántulajdonnál gyászosabb alkotást az emberi eltévelyedés nem teremtett. A magántulajdon joga „nem a természetben gyökerezik, nincs törvényes és tiszta eredete: szeszélyeinknek, eltévelyedéseinknek gyászos alkotása csupán. Förtelmes bűn hozta létre; a kapzsiság, s kivétel nélkül innen ered az életben minden szenvedély, gazság, és bánat, ezerféle baj és csapás."[9]

A bajok megszüntetésére vagyonközösség létrehozását javasolta. A vagyonközösség a termelési eszközök és a termelés összpontosítását jelenti a társadalom összességét képviselő demokratikus állam kezén, amely a közösen termelt javakat egyenlően osztja szét a társadalom tagjai között. A vagyonközösség megteremtésének politikai előfeltétele a népi szervezetekre támaszkodó forradalmi apparátus. Ezt az apparátust a babeufisták, mivel nem értették meg a proletariátus történelmi szerepét, összeesküvéssel akarták létrehozni.

A babeufisták az összes elnyomott nevében léptek fel. A hatalom megragadása után ingyenes kenyérellátást akartak bevezetni, a szegényeket a reakciósok házaiba költöztetni stb. Követelték az örökösödési jog megszüntetését, valamint azt is, hogy politikai jogokkal csak az rendelkezzen, aki hasznos munkát végez. Elképzelésük szerint az ország egész gazdaságát átfogó kommunista közösségek a mezőgazdaságon alapulnak és a szigorúan egyenlő elosztás jellemzi őket.

Ezután térjünk át a nagy utópikus szocialisták tanulmányozására.

[9] *Babeuf* Válogatott írásai. Hungária Könyvkiadó, Budapest 1950. 160–161. old.

A nagy utópikus szocialisták

SAINT-SIMON

Claude-Henry de Rouvroy, comte de Saint-Simon 1760. október 17-én született Párizsban. Régi nemesi családból származott. A Nagy Károlytól eredő családfa mindaddig legismertebb ágán a memoáríró Saint-Simon herceg nevét olvashatjuk. A vidéki kastély, amelyben nevelkedett, a gazdag arisztokraták életének minden kellékével rendelkezett – a gyermek, majd ifjú gróf a szokásos fényűzés közepette nőtt fel. Neveltetése feltehetően kitűnő volt, hiszen az életének e szakaszáról fennmaradt kevés adat egyike szerint tanulmányait egy időben d'Alembert vezetésével folytatta.

A fiatalemberre mind a jeles ősök példája, mind a tudós nevelők erőfeszítése nagy hatással volt. Saint-Simon egy későbbi írásában olvashatjuk: „Egy ismert író, Saint-Simon herceg legközelebbi rokona voltam. Francia hercegi és pairi rangjának, spanyol grandi címének, s az általa élvezett évi ötszázezer livre járadéknak rám kellett volna szállni. Minthogy azonban apámmal összeveszett, kitagadta őt örökségéből.

Elvesztettem tehát Saint-Simon hercegi címeit és vagyonát, de örököltem szenvedélyes dicsőségvágyát."[1]

E dicsőségvágy mutatkozott meg abban is, hogy inasának reggelente e szavakkal kellett őt ébreszteni: Gróf úr, keljen fel, várják a nagy tettek![2]

Nagy, sőt hősi tettek végrehajtására Saint-Simonnak hamarosan lehetősége is nyílott. A családi határozat a kor szokásainak megfelelően a katonai pályát jelölte ki számára. Néhány unalmas katonaév után a francia expedíciós hadtest önkénteseként Amerikába hajózott. Itt számos győzelmes csatában vett részt, hazatérésekor hősként ünnepelték. Magas rangot, előkelő beosztást kapott – minden feltétel megvolt a hagyományos karrierhez. Ő azonban más útra lépett. Később ezt írta életének erről a szakaszáról: „amerikai tartózkodásom alatt sokkal többet foglalkoztam a politika tudományával, mint katonai és harcászati kérdésekkel." Más érdekelte: „Tanulmányozni az emberi szellem fejlődését, hogy aztán közreműködhessek a civilizáció tökéletesítésében – ezt a célt tűztem ki magam elé."[3] E sorokat szerzőjük sokszor évvel az amerikai hadjárat után írta, így bizonyára nem teljesen pontosan tük-

[1] *Saint-Simon* Válogatott írásai. Gondolat 1963. 34. old.

[2] Ezt a mondatot számos, vele foglalkozó írás közli. Ezek különboznek az életkor megjelölésében – egyesek Saint-Simon 15, mások 16 éves korára teszik a nevezetes szokás megjelenését –, de egységesek abban, hogy mellőzik a forrás közlését. Így nincs kizárva, hogy csak anekdotáról van szó.

[3] *Saint-Simon* Válogatott írásai. 231. old.

rözik akkori felfogását. Saint-Simon további életútjának ismeretében azonban nem kétséges előttünk, hogy a lényeget tekintve hitelesen ábrázolják a fiatal katonatiszt nézeteit. Irodalmi munkássága efelől nem hagy kétséget. Persze, ennek kezdetéig még jó néhány év telt el.

Az Amerikából visszatért Saint-Simon hamarosan kilépett a hadseregből és utazni kezdett Európában. Igyekezett minél többet látni, tapasztalni; számos ismeretséget kötött különböző társadalmi rétegekhez tartozó emberekkel. Gazdag képzelőerő és óriási tettvágy társult a tudásszomjhoz. A spanyol kormánynak felajánlotta a szolgálatait egy Madridot a tengerrel összekötő csatorna építésének megszervezésében; a mexikói alkirálynak az Atlanti- és a Csendes-óceánt összekötő csatorna tervét terjeszti elő. Ezeket és más terveit néhány méltatója a kalandkeresés és a légvárépítés számlájára írja. Saint-Simon azonban ezeket is a társadalom jobbítását szolgáló eszköznek tekintette, noha kétségtelen, hogy társadalomfelfogásának kialakításához csak jóval később jutott el.

A Nagy Francia Forradalom kezdetére ért vissza hazájába. Birtokait elveszítvén egy kisvárosban telepedett le. Itt az első időkben részt vett a forradalmi eseményekben. Beszédeket mondott a szabadság, egyenlőség és testvériség védelmében; lemondott grófi címéről (1790 elején); megválasztották polgármesternek, de nem vállalta, arra hivatkozva, hogy a nép bizonyára a volt grófot látja benne és ezért akarja vezetőjének, holott a volt nemesekben nem volna szabad megbíznia. Ennél többet a gyakorlati politikában nem tett, a forradalom további (kb. 1791 utáni) eseményeiben nem vett részt. Később, egyik önéletrajzában ezt így magyarázta: „Nem akartam azokba (a forradalmi eseményekbe – *a szerzők*) beavatkozni, egyrészt mert meg voltam győződve, hogy a régi rendszert nem lehet meghosszabbítani, másrészt mert idegenkedtem a rombolástól, és csak úgy léphettem volna politikai pályára, ha csatlakozom vagy az udvari párthoz, amely meg akarta semmisíteni a nemzeti kormányt, vagy a forradalmi párthoz, amely meg akarta semmisíteni a királyi hatalmat."[4]

A forradalomtól való elfordulásnak ez a magyarázata teljesen érthető. Saint-Simon ekkor már a később kifejlődött és kifejtett utópikus felfogás szellemében cselekedett. A társadalom átalakításának híve, de az átalakulásban az erőszaknak, a kiélezett osztályharcnak nem talál helyet. Ő az Ész századának gyermeke, azt hiszi, hogy a múlt és jelen temérdek, erőszak okozta szenvedésétől a belátó értelem szabadíthatja csak meg az emberiséget.

A forradalom eseményeiben tehát a továbbiakban – aktív szereplőként – nem vett részt, de a forradalom nyomán létrejött lehetőségek kihasználásában igen. Földspekulációba kezdett! „Pénzügyi spekulációkba bocsátkoztam, von Redern porosz gróffal társultam"[5] – írta önéletrajzában. Az eredmény minden várakozást felülmúlt. Rövid idő alatt nagy összeget nyertek, korabeli becslések szerint négymillió frank tulajdonosai lettek. A sikeres pénzgyűjtés a jakobinus diktatúra idején átmenetileg megszakadt: Saint-Simont börtönbe vetették. Az 1793 novemberében történt esemény tragikus végkimenetelét a thermidori fordulat akadályozta meg. A guillotine rémétől fenyegetett Saint-Simon 1794 augusztusában kiszabadult a fogságból. A közös spekuláció folytatódott, de rövidesen véget ért. 1797-ben szakítottak, és az

[4] *Saint-Simon:* Oeuvres. I–VI. köt. Párizs 1966. I/I. 66. old.
[5] *Saint-Simon* Válogatott írásai. 32. old.

osztozkodásban a gátlástalan porosz kisemmizte Saint-Simont, aki végül is kénytelen volt megelégedni a nagy vagyon töredékével, 144 ezer frankkal.

Vajon mi késztette az amerikai függetlenségi háború hősét, az emberiség üdvének már fiatalon elkötelezett hívét, a fényes karrierről, hivatali előmenetelről lemondó embert, a későbbi nagy gondolkodót erre a fennköltnek nem nevezhető tevékenységre? Mi lehetett e különleges életpálya váratlan fordulatának oka, magyarázata? Teljesen megbízható választ erre a kérdésre ugyanúgy nem kaphatunk, mint a többi fordulat kapcsán elhangzókra. Bizonyára nem tévedünk, ha így gondolkozunk: ettől a rendkívüli embertől nem várhatunk szokványos, köznapi mércével mérlegelhető cselekvéseket. Így hát nem látunk okot a kételkedésre, amikor a bebörtönzését méltánytalannak és igazságtalannak tekintő Saint-Simon sorait olvassuk. „A gazdagságot csupán eszközként áhítottam. Törekvésem valódi célja az volt, hogy nagy ipari vállalatot szervezzek, s tudományos továbbképző iskolát alapítsak."[6]

Nem ez volt Saint-Simon első megvalósulatlan terve és nem is az utolsó. A nagyszabásúnak képzelt vállalkozáshoz az egyébként jelentős összeg kevésnek mutatkozott. De egy újabb fordulat finanszírozására elegendő volt. Az enciklopédisták tanain nevelkedett Saint-Simon rádöbbent ugyanis, hogy a (főleg természet-) tudományok gyors fejlődése nyomán egyre növekvő ismerethalmazból még keveset sajátított el, tudása hézagos. Ezért tanulni kezdett. A választott forma éppoly vonzó, mint amilyen szokatlan. Lakomákat rendezett, amelyeken fényűzően vendégül látta a különböző tudományágak jeles tudósait. Ezeken két fogás között a házigazda nem a legfrissebb párizsi pletykákról faggatta vendégeit, hanem tudományuk legújabb eredményeiről. E tanulási mód bizonyára nem volt kellemetlen egyik félnek sem, csak túl költségesnek bizonyult. „Pénzemet a tudomány elsajátítására használtam, nagy evés-ivás, jó bor, sok szolgálatkészség a professzorok irányában, akiknek nyitva állott a pénztárcám – megszerezték nekem mindazt a lehetőséget, amelyet kívánhattam."[7]

Ismeretek szerzését, a látókör bővítését szolgálta az ezekben az években tett európai körutazás is. Ennek során elsősorban arra volt kíváncsi, hogy milyen új tudományos eredmények születtek a meglátogatott országban, milyen szintet ért el a tudományos gondolkodás. Az utazás befejeztével visszatért Párizsba és folytatta a tanulást – kibővített tematikával. Most már nemcsak tudósokat látott vendégül, hanem szalont is nyitott, ahol különböző rétegekhez tartozó emberek fordultak meg. Saint-Simon célja a tudósoktól szerezhető tudás elsajátítása mellett ezeknek az embereknek a megismerése, tanulmányozása volt. Eközben kibontakozott és világosan megfogalmazódott számára a feladat: új filozófiát kell alkotni, amely az új társadalom megteremtésének alapja lesz; ehhez pedig fel kell használni a gondolkodás eddigi részeredményeit.

A költséges tanulás forrása 1805 táján elapadt, a pénz elfogyott. Persze, gondos beosztással, esetleg szolid, de gyümölcsöző befektetés révén a pénz élete végéig megkímélte volna a nélkülözéstől. De hát Saint-Simon nem az a fajta volt, akitől ez kitelik – ő semmilyen fajta sem volt, ő Saint-Simon volt. Negyvenöt éves korában koldusbotra jutott, de a sok szenvedés és nélkülözés ellenére sem veszítette el hitét küldetésében és abban, hogy a tőle telhető legjobb módon munkálkodott a feladat

[6] Ugyanott.

[7] *Saint-Simon:* Oeuvres. I/I. 69. old.

teljesítésén. Pénze elfogytával kereset után nézett, kapott is állást egy zálogházban – iratokat másolt. Csekély fizetésért végzett napi kilenc órai munka után éjszakánként dolgozott az emberiség megváltására hivatott gondolatainak megfogalmazásán, amikor néhány hónap elteltével súlyos betegség támadta meg. Ekkor találkozott Diard nevű volt inasával, aki magához vette őt; 1806-tól Diardnak 1810-ben bekövetkezett haláláig normális körülmények között élhetett és alkothatott. Második műve „Bevezetés a XIX. század tudományos műveihez" ebben az időszakban, 1808-ban jelent meg. Az ezt követő évek a legsötétebb nyomort hozták Saint-Simonnak. Ő azonban megszállottan dolgozott és küzdött gondolatainak terjesztéséért – olykor a szükség diktálta legprimitívebb módszerekhez folyamodva. Némelyik művét kézzel írva sokszorosította és az alábbi kétségbeesett levél kíséretében küldte el ismert tudósoknak: „Tisztelt Uram! Mentsen meg! Haldoklok az éhségtől. Helyzetem megfoszt attól a lehetőségtől, hogy eszméimet méltó módon fejthessem ki, felfedezésem jelentősége azonban nem függ a kifejtés módjától. Elértem-e azt, hogy elmondhassam: új utat törtem a filozófiában? Ez a kérdés. Ha nem sajnálja a fáradtságot és elolvassa a munkámat, megmenekültem. A gondolkodás új útjának feltárására irányuló sokéves odaadó kutatómunka során szükségszerűen el kellett szakadnom iskolától és társadalomtól. Rendkívül fontos felfedezésre jutottam. Kizárólag a közérdek foglalkoztatott és eközben elhanyagoltam a saját ügyeimet; emiatt ilyen helyzetbe jutottam: nincs mit ennem, világítás nélkül dolgozom. Már a ruhámat is eladtam, hogy lemásolhassam művemet. Vonzalmam a tudomány és a köz java iránt, vágyam, hogy megtaláljam az eszközt annak a súlyos válságnak a békés megszüntetésére, amelyben az európai társadalom ma található, juttatott ily szerencsétlen helyzetbe. Ezért hát szégyenkezés nélkül vallom be szegénységem és kérem segítségét, hogy folytathassam munkámat."[8]

Életének utolsó éveiben viszonyai ismét valamivel jobbra fordultak. Tanítványai és követői lettek, akik között gazdag ember is akadt. Ezek támogatták műveinek megjelentetésében és megteremtették neki a napi gondoktól mentes munka feltételeit. De még egy nagy válságot át kellett élnie. Már elmúlt hatvanéves, amikor tanai terjedésének lassúságán elkeseredve öngyilkosságot kísérelt meg. Csak megsebesült, és amikor felgyógyult, újult erővel folytatta a munkát. Még két könyvet írt 1825. május 19-én bekövetkezett haláláig.

Saint-Simon egész alkotó tevékenységét az a törekvés hatotta át, hogy megtalálja a társadalom mozgását szabályozó erőt vagy erőket, és ezen az alapon a tökéletesebb társadalom létrehozásához vezető utat. Kora társadalmi viszonyainak, szellemi áramlatainak hatása alatt állva, az értelem, a tudomány vizsgálatával kezdte kutatásait. Működésének első szakaszát ebben az értelemben a tudomány megreformálására tett erőfeszítések szakaszának nevezhetjük. 1802-ben jelent meg első műve: „Egy genfi lakos levelei kortársaihoz." Ebben számos, később részletesen és alaposan kidolgozott eszméjének csírája megtalálható. Ezeket a leveleket a kortársak nemigen értették, és a mű visszhang nélkül maradt. Igen fontos az, amit Engels zseniális felfedezésnek nevezett, tudniillik hogy a francia forradalmat a nemesség, a polgárság és a vagyontalanok közötti osztályharcként ábrázolta. Emellett figyelemre méltó a tudomány társadalmi szerepének felfogása. Saint-Simon szerint a szükséges társadalmi átalakulás vezető ereje, csakúgy, mint – későbbi írásaiból ki-

[8] Ugyanott, 142–143. old.

tűnően – a jövő társadalmának vezető ereje is, a tudomány és a tudós lesz. Az 1802-től 1813-ig tartó alkotó periódusban írta a már említett művek mellett az „Emlékirat az emberről szóló tudomány tárgyában" és a „Tanulmány az egyetemes nehézkedésről" című munkáját (1813). Ebben a szakaszban főleg a természettudományokkal foglalkozott. Azt kereste, hogy felismerhető-e ezek révén olyan alapelv, amely a társadalmi törvények feltárásához vezethet. Ilyen alapelvnek vélte az egyetemes nehézkedés törvényét, amelynek felfedezésével megnyitottnak tekintette az utat az emberi társadalom beható tanulmányozásához. Ehhez kezdett hozzá az említett „Emlékiratban", amely így egyúttal tevékenysége második szakaszának kezdeteként is tekinthető.

E második szakaszban, amely 1813-tól haláláig tartott, Saint-Simon már a társadalom vizsgálatára és az általa elképzelt új társadalom leírására fordította fő figyelmét. Érdeklődésének középpontjába a gazdasági kérdések kerültek. Ennek bizonyára több oka is volt. Mindenekelőtt ezt írta elő számára kutatásainak maga alkotta logikája. Amint azt már említettük, a természettudományok kritikai vizsgálatát az „egyetemes nehézkedés törvényének" feltárásával Saint-Simon lényegében befejezettnek tekintette. Most már a társadalomtudományok és a társadalmi viszonyok elemzése következett.

Másik ok lehet véleményünk szerint a történelmi események hatása. Saint-Simon már első írásaiban a társadalmi változások szükségességét hangoztatta. A gyökeres változás vezető erejének a tudományt és a tudósokat tartotta. A tudósokhoz intézett felhívásai azonban süket fülekre találtak. Ez nem tudta ugyan megingatni a tudományba vetett hitét, de a tudósok érettségét a feladat megoldására kérdésessé tette. Saint-Simon persze nem egyedül a tudósok közreműködésére számított. Abban bízott, hogy a francia forradalom pozitív elemeinek letéteményese és továbbvivője, Bonaparte Napóleon megérti majd az ő új és egyetemes eszméit, és elősegíti azok megvalósulását. Napóleon azonban ugyancsak nem vett tudomást Saint-Simon elméletéről.

Meg kellett vizsgálni a tényleges társadalmi erőket, hogy felfedezhesse azokat az embereket vagy embercsoportokat, akik vagy amelyek a jövő hordozói vagy azok lehetnek.

Történelmi módszeréhez híven Saint-Simon a vizsgálatot nem korlátozta a jelenre és egy országra. A vissza- és körbetekintés vezethette arra a felismerésre, hogy az elmúlt század közepe óta felgyorsult fejlődés alapja a gazdaság és azon belül az ipar rohamos előrehaladása. Arra a megállapításra jutott, hogy az „egész társadalom az iparon nyugszik. Létének egyetlen biztosítéka az ipar, minden gazdagság és jólét forrása."[9] Ezért azután a gazdaság tüzetesebb vizsgálatát tűzte célul maga elé. A középpontba az ipar és az iparosok kerültek, a tudomány a második helyre szorult.

Iparon Saint-Simon általában a gazdaságot értette, és iparosnak nevezett mindenkit, aki a társadalom számára hasznos tevékenységet folytatott. „Az iparos olyan ember – írta „Az iparosok kiskátéjá"-ban –, aki azért dolgozik, hogy a társadalom számára előállítsa, illetőleg hozzáférhetővé tegye a szükségleteik vagy fizikai igé-

[9] *Saint-Simon:* Oeuvres I/II 13. old.

nyeik kielégítésére szolgáló anyagi eszközöket . . . Az iparosok három nagy osztályba sorolhatók – a földművelők, a gyárosok és a kereskedők osztályába."[10]

A jelentősebb írások közé tartozik az 1819–1820-ban, „A szervező" címen megjelent sorozata. Ebben többek között a társadalmi rétegek szerepét vizsgálja és megállapítja, hogy „Franciaország virágzása csakis és kizárólag a tudományok, a szépművészetek és a kézműves mesterségek fejlődésétől várható"[11], míg a király, a főnemesek, főtisztviselők és gazdag földesurak csak kárt okoznak és hátráltatják a fejlődést. A sorozat visszhangja a szokásosnál nagyobb, bár ebben a szerzőnek semmi öröme sincsen: a királyi család megsértésének vádjával bíróság elé állították. A bíróság a vádat elejtette, Saint-Simont felmentették. A jövő társadalmának képét rajzolja tovább „Az ipari rendszerről" című, 1821–1822-ben írt sorozatában, majd az 1823–1824-ben született és leginkább kidolgozott művében, „Az iparosok kiskátéja" című írásában.

„Az ipari rendszerről" című írásaiban az új társadalomba való átmenet kérdéseivel is foglalkozik. Csalódottan állapítja meg, hogy az iparosok szabad belátáson alapuló cselekvése nem vezet az új ipari társadalom megvalósulásához. Meghiúsulva látja a politikai liberalizmushoz fűzött reményeit is. A gazdasági liberalizmuson nyugvó Anglia nem került egy lépéssel sem közelebb az új társadalomhoz, miként azt Saint-Simon korábban várta. Ezért ismét a világi hatalom felé fordul, és a Bourbonok és az iparosok összefogásától reméli a társadalom új elvek szerinti békés megszervezését – mint tudjuk, hiába.

Utolsó műve, az „Új kereszténység", röviddel Saint-Simon küzdelmes, de alkotásokban gazdag életének befejezése előtt jelent meg.

Tekintsük át röviden a nagy gondolkodó főbb nézeteit

TÁRSADALOMSZEMLÉLETE

Saint-Simon a társadalmat történelmileg vizsgálja. A történetiség felfogásának egyik legfontosabb és legjellemzőbb vonása. Ez azt jelenti, hogy a társadalom az ő ábrázolásában fejlődik, és a fejlődés törvényszerű folyamat. Szerinte az emberiség szükségszerűen különböző fejlődési szakaszokon megy át.

A társadalom fejlődését az emberi szervezet fejlődéséhez hasonlóan képzeli el. Az első életévekben az ember figyelmét főleg a táplálékszerzésre összpontosítja; ez a fő foglalkozása a civilizáció legalsó fokán álló népeknek is. A következő szakaszban – fűzi tovább a gondolatot Saint-Simon – a gyermek érdeklődik a kézművesség iránt. Ha a gyermek kezébe szerszámokat és megfelelő anyagokat adunk, azt látjuk, hogy nem lesz ennél kedvesebb játékszere. Csatornát ás, gátat épít stb. A társadalom történetében ennek az időszaknak a régi egyiptomi társadalom felel meg. Az ókori görög és római, majd a későbbi társadalmak jellemzésében is hasonló analógiákat alkalmazva jut el Saint-Simon a XIX. századig, amelynek francia társadalmát például az érettség korába lépő, 21 éves férfihez hasonlítja.[12]

Saint-Simon a történelmet nem önmagáért vizsgálja. Arra kíváncsi, milyen tör-

[10] *Saint-Simon* Válogatott írásai. 351. old.

[11] Ugyanott, 302–303. old.

[12] Lásd *Saint-Simon* Válogatott írásai. 83–163. old.

vényszerűségek mozgatták a korábbi időszakok fejlődését, mert ezek ismeretében lehet a jövő képét megbízhatóan felrajzolni. Kitűnően alkalmazza a dialektikát. Ezt mutatják a társadalom fejlődéséről eddig ismertetett gondolatai. De ezt bizonyítja az is, amit a múlt elemzésének szükségességéről írt. A történelem okok és okozatok láncolata. „A jövő annak a sornak utolsó tagjaiból tevődik össze, amelynek első tagjai a múltat alkotják; így az emberi értelem fejlődésének eddig követett útja fogja megvilágítani ezután követendő útját."[13]

Ezért „minden politikai kombináció s minden intézmény jó működéséhez két feltételnek kell hogy eleget tegyen, éspedig először: legyen hasznos a *társadalomra*, vagyis biztosítson számára kézzelfogható előnyöket, és másodszor: álljon összhangban a társadalom adott állapotával, feleljen meg a fennálló eszméknek és tényeknek, fokozatos előkészítés után, egyszóval a *maga* helyén és idejében bukkanjon fel. A második feltételt sokkal kevésbé ismerik, mint az elsőt, holott ez szintúgy nélkülözhetetlen. Csak az utóbbi feltétel révén válnak az intézmények elfogadhatóvá, mert mindig csak az a lehetséges, ami sem alatta nem marad, sem felette nem áll a *társadalom* adott állapotának, ami tehát nem érkezik alkalmatlan időben. Éppen ebben a körülményben keresendő a *történelmi vizsgálat* legfőbb haszna, mert csupán a *múlt* filozófiai elemzése útján juthatunk el a *jelen* igazi alkotóelemeinek pontos ismeretéhez.

Az előzőekben kifejtett feltétel minden olyan ember számára, aki valamilyen új politikai intézkedést indítványoz, kötelezővé teszi annak kimutatását – hacsak nem akar félmunkát végezni –, hogy a szóban forgó intézkedés összhangban van a *társadalom* jelen állapotával, vagyis pontosabban szólva, a *múlt* már előkészítette s a *jövő megköveteli.*"[14]

A társadalom tehát Saint-Simon szerint fejlődik, és ez ugyanúgy törvényszerű, mint ahogy a fejlődés egyes szakaszai is azok. Szemben sok más gondolkodó, így pl. a klasszikus polgári közgazdászok felfogásával, ő a korát megelőző társadalmakat nem az emberiség tévelygésének, hanem az előrehaladás szükségszerű lépcsőfokainak tekintette.

De vajon mi e lépcsőfokok, vagyis az egyes társadalmi formák egymásutániságának alapja? Mi a mozgatóerő, amely e szükségszerű fejlődés forrása? Saint-Simon ezekre a kérdésekre is választ keres. Válasza – mint látni fogjuk – nagy éleslátásra valló materialisztikus elemeket éppúgy magában foglal, mint idealista vonásokat. Több helyen is kiemeli a tulajdon szerepét a társadalmi átalakulásokban. Rámutat arra, hogy a tulajdon minden forradalom kulcskérdése. Észreveszi, hogy a gazdaság fő területeinek fejlődése az új, a követelményeknek megfelelő tulajdon általános megvalósulását követeli meg. A francia mezőgazdaság példáján mutatja be ezt a gondolatát, hangoztatva, hogy a feudális tulajdon uralmának megszüntetése a termelés megsokszorozásának lehetőségét nyitná meg.[15]

„Az iparról, vagy politikai, erkölcsi és bölcseleti fejtegetések" címen 1816–1818-ban, tehát tevékenységének második szakaszában megjelent műveiben írta többek között az alábbiakat: „A parlamentáris kormányzati forma a legelőnyösebb valamennyi között; ám mégis *forma* csupán, s a *tulajdon* intézménye a *tartalom*: . . .

[13] Ugyanott, 146. old.
[14] Ugyanott, 279. old.
[15] Lásd ugyanott, 240–260. old.

Ennélfogva a *megoldásra váró legfontosabb kérdés* véleményünk szerint az, hogy a *tulajdon milyen formája a legelőnyösebb az egész társadalom számára, mind a társadalom szabadságát, mind gazdagságát tekintve.*"[16] Vagy máshol: az angolok másfél évszázada, más népek harminc esztendeje kutatják a szabadság kivívásának módját, de „egyikük sem gondolt e cél elérésének természetes eszközére: a *tulajdon átalakítására*"[17].

Helyenként azt fejtegeti, hogy a társadalom különféle intézményeinek állapota már elavult, mert az ipar fejlődése túlhaladottá tette. A politikai berendezkedés a termelésnek van alárendelve. Ezért a termelés fejlődésével a politikai rendnek (a társadalmi formának) is meg kell változnia. A változás osztályharc keretében megy végbe. A társadalmi osztályok közötti antagonisztikus érdekellentét szerepének felismerése kétségtelen érdeme Saint-Simonnak. Csakhogy az osztályharc sajátos módon tükröződik írásaiban: a tulajdonosok és a dolgozók küzdelmeként. A dolgozók „osztályába" a gyárosok, kereskedők, pénztőkések és munkások tartoznak. Máskor a feudálisok és az iparosok osztályharcáról írt. A kapitalizmus végső győzelméhez vezető társadalmi küzdelmek alapvető osztályellentétét, a földesúri és a tőkés osztály antagonizmusát ragadta meg ezzel Saint-Simon, ha pongyolán is. Ez érdeme és materialista vonás elméletében még akkor is, ha a tőkés és munkásosztály elkülönítéséig és így ellentétének felismeréséig nem jutott el. Ez utóbbiban különben számos egyéb tényező mellett az is szerepet játszhatott, hogy a munkásság önálló osztállyá szerveződésének folyamata ekkoriban még korántsem fejeződött be. Ez pedig lényeges akadály az említett osztályellentét felismerésében. Lényeges, de bizonyos feltételek mellett nem leküzdhetetlen akadály. Ez jól látható Adam Smith és David Ricardo példáján. Ők ugyanis már el tudták különíteni a tőkés társadalom alapvető osztályait, méghozzá egyikük – Smith – még a XVIII. században. Saint-Simon ismerte Smith politikai gazdaságtani tevékenységét, és nagyra értékelte a „halhatatlan Smith"-ről írt egyik művében. A klasszikus polgári közgazdászokat éleslátásukon kívül természetesen osztályálláspontjuk segítette hozzá az említett felismeréshez; a polgári szemüvegnél jobbat akkoriban kívánni sem lehetett. Saint-Simonnak nem volt ilyen szemüvege. Másrészt ő ugyan ismerte az angol viszonyokat, de nyilván nem annyira, mint az említettek. Jól ismerte viszont a francia helyzetet, amelyet többek között az angliainál fejletlenebb tőkés viszonyok jellemeztek. Franciaország tőkés fejlődésének sajátosságai nem kedveztek a klasszikus polgári közgazdasági elméletek fejlődésének, viszont igen alkalmasnak bizonyultak a vulgáris polgári közgazdaságtan fejlődéséhez. Engelsnek „A tőke" III. kötetéhez írt megjegyzésében olvashatjuk: „Ha Saint-Simon a maga korábbi műveiben nem vette tudomásul a burzsoázia és a Franciaországban éppen csak keletkezőben levő proletariátus ellentétét, ha a burzsoáziának a termelésben tevékenykedő részét a travailleurökhöz számította, ... az akkori Franciaország gazdasági és politikai helyzetéből magyarázható. Owen e téren azért látott messzebbre, mert más környezetben élt, az ipari forradalom és a már erősen kiéleződött osztályellentét közepette."[18] Saint-Simon tehát a társadalmi rend alapjának a tulajdonviszonyokat tekintette. A tulajdonviszonyok a termelés szükségleteitől függnek, és végső soron a politikai

[16] Ugyanott, 244. old.
[17] Ugyanott, 271. old.
[18] *Marx*: A tőke. III. köt. *Marx–Engels* Művei. 25. köt. Budapest 1974. 576. old.

rend is a termelésnek van alárendelve. A történelem – legalábbis a rabszolgaságtól kezdve – osztályharcok története. A legutóbbi évszázadok is ezt igazolják, hangoztatta Saint-Simon, hiszen ezekben a termelés fejlődése nyomán a feudálisok és az iparosok közötti küzdelem egyre élesebb lett, és végül a tulajdon és – helyenként és részben – a hatalom az utóbbiak kezébe került. A harc most már a folyamat betetőzéséért, a hatalom teljes meghódításáért folyik. Ennek sikere nem kétséges, vélte Saint-Simon, hiszen szükségszerű folyamatról van szó.[19]

E röviden összefoglalt gondolatok láthatóvá teszik, hogy szerzőjük nem állt messze a történelem materialista felfogásától. Gondolatmenetének további követéséből azonban kitűnik, hogy világszemlélete a sok idealista elem miatt legalábbis dualistának tekinthető. Az mindenesetre tény, hogy a materialista irányú fejtegetések egy ponton idealista nézetekbe torkollanak.

Térjünk vissza a termelés problémaköréhez. Itt a következő kérdés az, mitől függ a termelés fejlődése? Saint-Simon szerint a munkaeszközök fejlődésétől. Ez utóbbiak tökéletesedése azonban az ember műve. Ez természetesen igaz, hiszen a termelési eszközök, és ezeken belül a munkaeszközök fejlődése az ember aktív tevékenységének eredménye. Saint-Simon azonban úgy gondolta, hogy e tevékenység eredményessége döntő mértékben az emberi értelem fejlettségétől függ. A munkaeszközök, a termelés és végül a társadalom fejlődését tehát végső soron az értelem fejlődése határozza meg. Az értelem fejlettségének szintjében pedig a tudomány állapota a legfontosabb elem. A társadalom előrehaladásának ezen valóban idealista felfogása szerint a fejlődés záloga a tudomány fejlődése és a tudomány eredményeinek gyakorlati megvalósulása.

Az értelem fejlődésében a kulcsszerep a tudományé, közelebbről a tudósoké. A megelőző korok tudósai, Saint-Simon szerint, sok fontos eredményt értek el főleg a természet és kisebb részben a társadalom vizsgálatában. Nem sikerült azonban még felfedezniük a társadalom fejlődését alapvetően meghatározó egyetemes törvényt, és így a döntő lépés még hátra van. A hivatalos tudósoktól ennek megtételét hiába várnánk, egy független lángelmére van szükség. „Lapozzuk csak végig az emberi szellem fejlődésének történetét, s látni fogjuk, hogy majdnem minden remekművet egyedülálló, sokszor üldözött embereknek köszönhetünk. Ha akadémikust csináltak belőlük, majdnem mindegyik szundikálni kezdett karszékében, s ha egyáltalán írt még valamit, reszketett félelmében, s gyarló igazságokat hirdetett művében."[20] – írta 1802-ben, az „Egy genfi lakos levelei kortársaihoz" című első művében.

Saint-Simon kész vállalni a tudományra háruló feladat döntő részének teljesítését. Az emberről szóló tudomány tárgyában 1813-ban készített emlékiratában a fiziológusokhoz fordulva írta: „ha őszintén támogatnak, néhány esztendőn belül nagy és hasznos forradalmat fogok végrehajtani a tudományban."[21]

Az emberi értelem fejlődését vizsgálva Saint-Simon az emberi értelem és egyben az emberi társadalom fejlődésének három szakaszát különböztette meg. Miként Rozenberg, szovjet elmélettörténész rámutatott, Saint-Simon ezen elméletét később –

[19] Lásd *Saint-Simon* Válogatott írásai. 289–290. old.
[20] Ugyanott, 50. old.
[21] Ugyanott, 158. old.

hibásan – August Comte-nak tulajdonították.[22] A valóságban Saint-Simonnál lényegében és tételesen is fellelhető ez az elmélet. Az utóbbit igazolandó idézi Rozenberg Saint-Simontól a következő sorokat: „Vajon melyik, nevére valóban rászolgáló csillagász, fizikus, kémikus és fiziológus nem tudja, hogy az emberi értelem hosszú időn át valamennyi területen metafizikus módszereket használ, mielőtt a teológiai eszmékről a pozitívakra áttért."[23] Hasonló értelmű állásfoglalás olvasható Zsigmond László nagyon hasznos könyvében[24], csak sokkal részletesebben. Zsigmond László részletesen ismerteti azt az írást, amely magyar nyelven is megjelent[25] és amelyet „Saint-Simon úgy tekintett, mint saját doktrínájának legjobb összefoglalását"[26].

A társadalom előrehaladása „három nagy korszakra vagy lépcsőfokra osztható . . . Az első a theológia . . . korszaka. A második nagy lépcsőfok a metaphysika . . . korszaka . . . Végre a harmadik lépcsőfok a tudomány s a békés ipari munkálkodás korszaka. A speciális theoretikus eszmék már mind positív jellegűek . . . "[27] Az értelem tehát fejlődése során ezen a három szakaszon megy keresztül: a teológia, a metafizika és a pozitivizmus korszakán. Mi jellemzi ezeket?

A teológia korszakában az értelem még nagyon fejletlen. Az emberek természetesen már ekkor is meg akarták magyarázni a tapasztalt jelenségeket. Mivel azonban nem rendelkeztek pozitív ismeretekkel, erre képtelenek voltak. A megmagyarázhatatlan jelenségeket ezért az ismeretlennek kijáró tiszteletben részesítették, istenként imádták. „A társadalom e stádiumában a theoretikus eszmék, akár általánosak, akár részlegesek, kizárólag a természetfölöttiek birodalmába tartoznak."[28] A fejletlen értelemnek, a tudás alacsony színvonalának a termelés fejletlensége felelt meg. „Ipari munkásság csak annyiban létezik, amennyiben az emberi existentiához szükséges."[29]

Ugyancsak a tudás fejletlenségéből következett a politika rendje. A politikában az erőszak uralkodott, az emberek többsége rabszolga, majd jogfosztott jobbágy volt. Saint-Simon felfogása szerint a termelés elmaradottsága és a politikai erőszak uralma összhangban volt az értelem fejlettségével, jobban mondva, fejletlenségével. Egészen pontosan, az előbbiek az utóbbiból következtek. Az a körülmény azonban, hogy a teológia korszakában a politikában az erőszak uralkodott, lehetővé tette a rabszolgatartónak vagy a feudális földesúrnak, hogy a rabszolgák, illetve a jobbágyok feletti hatalmára támaszkodva szervezze a termelést. De nemcsak a politikai hatalom, hanem a tudomány is a termelés fejlődését támogatta. Az ókori társadalmakban például a tudás birtokosai, a papok megfigyeléseik eredményeivel a termelés érdekeit is szolgálták. Így ez a korszak, bár sok tekintetben fejletlen

[22] Lásd Д. Розенберг: История политической экономии. II. rész. Moszkva–Leningrád 1935. 123. old.

[23] Сен-Симон: Избранные сочинения. Moszkva 1923. 16. old.

[24] Lásd *Zsigmond László:* Claude Henri de Saint-Simon. Akadémiai Kiadó 1977.

[25] Lásd *Comte Ágost* Socialphilosophiai értekezései (Első fele). A francia eredeti után fordította Kun Sámuel. Budapest 1901.

[26] *Zsigmond László:* Claude Henri de Saint-Simon. 194. old.

[27] *Comte Ágost* Socialphilosophiai értekezései. 134–136. old.

[28] Ugyanott, 134. old.

[29] Ugyanott. – „Ipari munkásság"-on itt is általában a termelő tevékenység értendő.

volt, a tudás, a termelés és a politika összhangját mutatja, és ezért a társadalmi fejlődés szerves szakasza.

A második szakasz a metafizika korszaka. Ez átmenetet képez az első és a harmadik szakasz között. Ezért nem határolható el élesen egyiktől sem. Voltaképpen ebben a korszakban a fejlődés egyre jobban felőrli a teológiára jellemző vonásokat és egyre több teret juttat a pozitivizmust majdan jellemzőknek. „Általános jellege, legalább olyan, mely élesen elhatárolná az előbbitől, nincsen. Amennyiben átmenetet jelez, inkább közvetítő, s bizonyos értelemben korcs alakzatnak mondható."[30] Ebben a szakaszban az értelem már a korábbinál fejlettebb volt. Az emberek a jelenségeket nem természetfeletti okokból magyarázták. A valóság törvényszerű összefüggéseit azonban még nem tudták feltárni, és a tények pontos megfigyelésén alapuló pozitív ismeretet elvont okoskodással pótolták. „A képzelődés még mindig dominálja a megfigyelést, de az utóbbi bizonyos határok között már módosítja amannak túlsúlyát."[31]

A természettudományok gyorsan fejlődtek. Egyesek közülük már pozitívvá váltak. Így a csillagászat, a fizika, a kémia, a fiziológia már a jelenségek magyarázatát nem természetfeletti erőkben (mint a többi tudományok a metafizika korában), hanem a valóságból kiindulva keresték. A többi tudományban és a politikában azonban még nem ez a helyzet. Itt még Saint-Simon korában a metafizika uralkodott. Közben a termelés fejlődött. A gazdaság előrehaladását a hatalom időnként ugyan – főleg az erőszakhoz szükséges eszközök biztosítása céljából – támogatta, de a politikai berendezkedés általában a termelés fejlődéséhez nem nyújtott kellő támogatást. A termelés fejlődése – hangoztatta Saint-Simon – mindemellett változásokhoz vezetett a társadalom egyéb területein is.

Ahogyan a korszak átmeneti jellegének megfelelően a tudományban már nem a hit uralkodott, de még nem a pozitív ismeretekből levont következtetések, ugyanúgy a politikában, a politikai rendszerben is változások történtek. Az értelem és a termelés fejlődése nyomán csökken a közvetlen erőszak szerepe a politikában. „Az ipari munkálkodás egyre jobban tökélyesbedik, s ennek haladása végtére az egyéni rabszolgaság teljes eltörlését vonja maga után."[32] A politika azonban nem volt képes tudomásul venni, hogy a társadalom leghasznosabb és legszámosabb részét az „iparosok" alkotják. A társadalmat nem ezek érdekében, hanem ellenére kormányozták. A tudomány (az értelem), a termelés és a politika tehát elvesztette a teológiai korszakra jellemző összhangját. A metafizika szakasza ezért szervetlen stádiuma az értelem fejlődésének.

Saint-Simon úgy látta, hogy kora társadalma ebben a szakaszban él. A kapitalizmust tehát átmeneti társadalomnak tekintette. E fejlődési szakasz sajátosságainak megfelelően a kapitalizmus funkciója a megelőző társadalom intézményeinek szétrombolása. A bomlasztás szükségszerű folyamata azonban csak negatív alkotás: a terep megtisztítása az új, szerves szakasz társadalma számára. Az új ismeretek megdöntik a korábbi időszak tudományának pozícióit, de a pozitív tudomány létrehozásához még nem elegendőek. A termelés és a politika a kapitalizmusban elvesztették támaszukat, a szilárd tudományt. Minden átalakulóban van, a társadalmat az

[30] Ugyanott.
[31] Ugyanott.
[32] Ugyanott.

anarchia kerítétte hatalmába. A szervezetlenség jellemzi a kapitalizmust. „Márpedig minden olyan társadalom, amelynek kebelében különböző jellegű intézmények állnak fenn, minden olyan társadalom bármily kicsi legyen is, vagy bármely népes, amelyen belül két ellentétes elv érvényesül, a rendezetlenség állapotában leledzik. Ebben az állapotban van jelenleg a Franciaország területén élő népesség."[33]

Az értelem fejlődésének harmadik lépcsőfoka a pozitivizmus. Ebben a szakaszban már az összes tudomány pozitívvá válik. A megfigyelés révén szerzett tényanyag szolgál a tudomány tevékenységének kiinduló pontjául. A tényeket valóban tudományosan képesek megmagyarázni, hiszen a jelenségek mögött keresik és meg is találják a valódi okokat. Sem a hitnek, sem az elvont okoskodásnak nincsen már tere. „A speciális theoretikus eszmék már mind positív jellegűek, s az általános világnézet is ugyane jellegre törekszik. Az elsők tekintetében a megfigyelés már teljesen dominálja a képzelődést, s az utóbbi terén a képzelődést szintén detronizálta a megfigyelés, de még nem foglalta el egészen amannak helyét."[34]

Az értelem nemcsak általában támaszkodik a tapasztalatra, hanem a tudomány szoros kapcsolatba is kerül a termelés gyakorlatával. A gyakorlat alkalmazza a tudomány eredményeit. A tudományos fejlődés nagymértékben meggyorsítja a termelés fejlődését. Miként a gazdaságban, úgy a politikában is az „iparosoké" lesz a vezető szerep.

„Az ipari tevékenység túlsúlyra emelkedett. A társadalmi magánviszonylatok lassan-lassan egészen ipari alapra helyezkednek. A collektív társadalmi viszonyok: a közélet, ugyancsak ez alapon szervezkedik és munkálkodása egyetlen s állandó célja a termelés lesz."[35] Az „iparosok" a politikai vezető szerepet arra használják fel, hogy a termelést a tudomány mindenkori színvonalának megfelelően, társadalmi méretekben szervezzék. Így ezt a fejlődési szakaszt a tudomány, a termelés és a politika szerves egysége, összhangja jellemzi; ezért a pozitivizmus szerves szakasz.

A saint-simoni történelemfelfogás pozitív elemeit már a korábbiakban méltattuk. Így rámutattunk arra, hogy ábrázolásában a történelem nem véletlen események sorozata, hanem szükségszerű folyamat. E folyamatot a természeti törvényekhez hasonlóan objektív jellegű törvényszerűségek szabályozzák. Az egyes társadalmi formák ennek megfelelően szükségszerű lépcsőfokai az emberiség fejlődésének. Ezek mindegyike a haladás magasabb stádiumát képviseli. Egy-egy szakasz belső fejlődése olyan mennyiségi változásokat idéz elő, amelyek előbb-utóbb lehetetlenné teszik annak további fejlődését. A korábban hasznos, de már feladatát betöltött társadalmi formának ilyenkor el kell tűnnie. Új társadalom jön létre, ami minőségi változást jelent. A társadalmi fejlődés vizsgálatában Saint-Simon gyakran kitűnően alkalmazza a dialektikát. A történelmet osztályharcok történetének tekinti. A termelés és a tulajdonviszonyok szerepére vonatkozó megállapításai materialista vonásokat adnak társadalomszemléletének.

Az értelem fejlődésének három szakaszát felvázoló elmélete azonban alapvetően idealista. Ez világosan kitűnik abból, hogy a társadalom fejlődését az értelem fejlődésének folyamataként ábrázolja. Az emberi értelem biológiai törvényeknek alávetett mozgása határozza meg szerinte az emberi közösség, a társadalom mozgását.

[33] *Saint-Simon* Válogatott írásai. 367. old.
[34] *Comte Ágost* Socialphilosophiai értekezései. 136. old.
[35] Ugyanott.

Itt láthatóan a filozófiai gondolkodás egyik alapvető kérdéséről – a lét és a tudat viszonyáról – van szó. Saint-Simon e téren idealista álláspontra helyezkedett, ábrázolásában a tudat meghatározó szerepe bontakozik ki a léttel, a termeléssel szemben. A materialista felfogás természetesen nem a tudat szerepének tagadását jelenti, hanem csak helyes megfogalmazását. Röviden szólva, az ember számára objektíve adott környezetbe születik bele. A termelés fejlettsége jórészt meghatározza a tudat, az értelem fejlettségét, és teljességgel meghatározza a tudat működési eredményeinek aktív, tehát a társadalmi gyakorlatot befolyásolni képes hatását. Legyen a gondolkodó bármily zseniális, csak az anyagi valóságból kiindulva képes új eredményeket elérni, és a társadalmi fejlődésre hatást gyakorolni. A tudat visszahatása a létre rendkívül jelentős fejlődési tényező, de „csak" visszahatás. Saint-Simon ezt nem vette észre, így gondolatmenetének éle a lét és a tudat viszonyának kövén vitathatatlanul kicsorbult.

Saint-Simon az értelemnek tulajdonítja a fő szerepet a filozófiai fejtegetéseiben, a társadalmi fejlődés elvont magyarázataiban. Az értelemre történő megfelelő ráhatásban látja a társadalom konkrétan felvetődő problémái megoldásának fő eszközét is. De óvakodjunk a merev meghatározásoktól! Saint-Simonnál úgy fest a dolog, hogy a törvényszerű társadalmi változások bekövetkezését elősegítő felvilágosító tevékenység alapfeltétele a viszonyok szükséges érettsége; a megfelelő eszmék is csak ekkor jöhetnek létre. Tehát a gazdaság (az „ipar") fejlődik, de a továbbfejlődéshez új eszmék kellenek, és az, hogy ezek uralkodóvá váljanak. „Ma már oly mértékben előrehaladt az irányadó *elvek* kidolgozása az *ipar* számára, hogy csupán egyetlen feladatot kell még elvégezni a cél elérése érdekében: biztosítani kell a *politikai gazdaságtan* ismeretének széles körű elterjesztését az *iparosok* között. ... Hogy van az, hogy *ipari rendszer* még mindig nem alakult ki, és még mindig fennáll a feudális és katonai rendszer? Elsősorban az az oka, hogy az *ipari elvek* ismerete még nem terjedt el elég széles körben", továbbá „ehhez még szükség van valamire, eszközre, mégpedig legális eszközre, amelynek segítségével kezébe veheti a hatalmat".[36]

Saint-Simon tehát tudta, hogy forradalmi változásra van szükség kora társadalmában, tudta, hogy a történelem osztályharcok története, és a francia forradalom tapasztalatai alapján tudni vélte, hogy az osztályharc erőszakos eszközei nem alkalmasak az új társadalom megvalósítására. Az erőszak csak rombol; erre is szükség volt, de most már az építés következik – ebben csak a változások szükségességéről és helyes irányáról, valamint céljáról felvilágosított elmék számának szaporítása vezethet a kívánt eredményre. Arra, hogy a társadalom többségét alkotó „iparosok" belássák és kívánják a szükséges változást. Ez esetben ugyanis cselekedni is képesek és hajlandók lesznek. Ezzel megnyílik az új társadalomba vezető út.

A JÖVŐ TÁRSADALMA: AZ INDUSZTRIALIZMUS

Ez az értelem fejlődésének harmadik szakaszával jön majd létre. Alapja a termelő tevékenység lesz. A termelés a tudomány eredményeinek rendszeres felhasználásával. a tudomány irányításával folyik, a politika ugyanazt a célt szolgálja, mint a tudo-

[36] *Saint-Simon* Válogatott írásai. 289–290. old.

mány és a termelés. Ezért az indusztrializmus a társadalom fejlődésének szerves szakasza lesz.

A társadalom a kapitalizmushoz képest új célt tűz maga elé, és új alapelveken nyugszik. „Az új politikai rendszerben – írta Saint-Simon »A szervező«-ben – a társadalmi szervezet egyedüli és állandó alapelve a következő legyen: a lehető legjobban felhasználni az emberek szükségleteinek kielégítésére a tudományok, a szépművészetek és a kézműves mesterségek területén összegyűjtött ismereteket, a lehető legnagyobb mértékben terjeszteni, tökéletesíteni és gyarapítani őket."[37]

Élete utolsó művében még határozottabban megfogalmazza az új társadalom célját. Az „embereknek úgy kell megszervezniük társadalmukat, hogy a lehető legelőnyösebb legyen a nagy többség számára; minden tevékenységükben, minden cselekedetükben azt a célt kell maguk elé tűzniük, hogy a lehető leggyorsabban és a lehető legteljesebben megjavítsák a legnagyobb lélekszámú osztály szellemi és anyagi életkörülményeit"[38]. A társadalomnak minden tagja számára biztosítani kell a legjobb anyagi viszonyokat és az örömteli élet összes feltételét. Az új társadalom vonzó távlatokat nyit meg az emberiség előtt. Megszűnik a népek közötti ellenségeskedés, nem lesz többé háború. Eltűnik embernek ember általi elnyomása, és az emberek minden energiájukat a természet erőinek elsajátítására fordíthatják majd.

A gazdaság működésének részletes leírása nem található meg Saint-Simon műveiben. Nem fejtette ki a termelés megszervezésére vonatkozó elképzeléseit. Bizonyos elszórt megjegyzésekből azonban arra következtethetünk, hogy az indusztrializmus gazdasága tervszerű lesz. „Az új rendszer alapvető feladata, hogy egy világos és ésszerűen kombinált munkatervet készítsen, amelyet a társadalomnak teljesítenie kell"[39] – írta például egy helyen. A tervek elkészítésére a tudósok és a művészek a hivatottak. A legfejlettebb tudományos ismeretek alapján összeállított terveket az élenjáró gazdasági szakemberek, a legjobb „iparosok" vitatják meg, és ők határozzák meg a tervek megvalósításának konkrét módját is. A végrehajtás ellenőrzését Saint-Simon a bankárok feladatává teszi.[40] Az új társadalom az általános munkakötelezettségen alapul. Itt mindenkinek dolgoznia kell, de mindenkinek lehetősége is van a munkára. A társadalom a hasznos tevékenységet folytató emberek szövetsége. A társadalomban elfoglalt helyet nem a születési kiváltságok, hanem a képességek határozzák majd meg.

Kezdetben Saint-Simon az egyenlő munkakényszer elvének érvényesülésében látta az új társadalombeli egyenlőség legfőbb jellemzőjét. „Minden egyes ember köteles egyéni erőit állandóan az emberiség számára hasznos irányban kifejteni. A szegények munkás keze ezentúl is eltartja majd a gazdagokat, ám a gazdagok parancsot kapnak arra, hogy dolgoztassák agyukat, s ha agyuk nem alkalmas a munkára, akkor nyilván kénytelenek lesznek két kezükkel dolgozni . . ."[41] Később „Az ipa-

[37] Ugyanott, 310. old.

[38] Ugyanott, 392–393. old.

[39] *Saint-Simon:* Oeuvres. IV. köt. 514. old.

[40] Talán nem minősíti túlzásnak az olvasó, ha a bankárok ellenőrző szerepének említésekor arra utalunk, hogy a modern árutermelő társadalomban a bankszervezetnek kétségtelenül kiemelkedő – ellenőrző és irányító – szerepe van. Lenin is hangsúlyozta a bankszervezet e célra történő felhasználásának fontosságát a szocialista társadalomban.

[41] *Saint-Simon* Válogatott írásai. 74. old.

rosok kiskátéjá"-ban ezt írja: „Az ipari rendszer alapgondolata a tökéletes egyenlőség; határozottan szembeszáll minden születési előjoggal és mindennemű kiváltsággal."[42] Csakhogy mit kell teljes egyenlőségen érteni? Erre a kérdésre Saint-Simon nem adott kifejezett választ; de úgy tűnik, nem szó szerint értette ezt a fogalmat. Hiszen az új társadalomban megmarad a tulajdon nem mindenkire kiterjedő formája, a magántulajdon. Másrészt az emberek megítélésének alapja itt az ember képessége, ez pedig különböző.[43] Az egyenlőség tehát inkább abban áll, hogy mindenki egyenlően köteles képességeit a köz szolgálatában gyümölcsöztetni. Az egyenlőségen belül azonban még sok rész-egyenlőtlenség marad fenn a Saint-Simon elképzelte új társadalomban. Úgy látszik, hogy itt ismét olyan gondolatcsíra felvetődésére hívhatjuk fel a figyelmet, amelynek tudományos kibontása később Marxnál olvasható.[44]

A társadalmi termelés tehát egyrészt a társadalom minden munkaképes tagjának közreműködésével, másrészt a tudósok által készített és az élenjáró „iparosok" által ellenőrzött tervek szerint folyik majd. A tervek teljesítéséhez szükséges szervező munkát az „iparosok" végzik. A termelésszervezés és -irányítás díjazása ügyében Saint-Simon ugyancsak bizonytalan lehetett, hiszen többféle elképzelést is papírra vetett. Helyenként azt feltételezte, hogy a magántulajdonnal együtt fennmarad a vállalkozói haszon, amelyet ő ugyan munkabérnek tekintett, de amelyről jól tudjuk, hogy profit. Máshol viszont azt az elképzelését fejtegette, amely szerint a vezető tisztségeket a rátermettek ellenszolgáltatás nélkül töltik majd be. Ez a gondolat alapvető jellemzője az új társadalomra vonatkozó saint-simoni nézeteknek; először az „Egy genfi lakos levelei"-ben bukkant fel, és megtalálható legkidolgozottabb munkájában, „Az iparosok kiskátéjá"-ban is. Nyilván ez a gondolat állt közel a szívéhez, ezt tartotta fontosnak az új társadalom jellemzésében.

Figyelemre méltóak Saint-Simonnak a hatalom jellegére, feladataira és szervezetére vonatkozó nézetei is. Az indusztrializmus társadalmában a közösség érdeke a döntő. Saint-Simon rámutatott arra, hogy a régi társadalmakban a hatalom feladata a többség elnyomása, a rend fenntartása volt. Az új társadalomban ezzel szemben a rend fenntartására legfeljebb átmenetileg lesz szükség, a társadalom tagjai maguk ügyelnek a szükséges szabályok betartására. A hatalom fő feladata az emberek igazgatása helyett a dolgok igazgatása lesz. Saint-Simon ezt írja: „az emberiség mind ez ideig két egyenlőtlen nagyságú részre oszlott, s ezek közül a kisebbik állandóan arra fordította minden erejét, hogy e nagyobbik felett uralkodjék; a nagyobbik rész erőinek jelentős részét viszont az kötötte le, hogy védekezzék ez uralom ellen. Mindamellett kétségtelen tény, hogy az emberi fajnak e roppant erőveszteségek ellenére is sikerült eljutnia a legcivilizáltabb országokban a jólét és a virágzás meglehetősen magas fokára. Gondoljuk el ezek alapján, milyen magasságokba emelkednék, ha jóformán semmi erő nem menne veszendőbe, ha megszűnnék az, hogy az egyik rész parancsol a másiknak, az emberek úgy szervezkednének, hogy a természetre egyesített erővel hassanak, és a nemzetek között is hasonló rendszer alakulna ki."[45]

[42] Ugyanott, 381. old.

[43] Lásd például *Saint-Simon* Válogatott írásai. 312–317. old.

[44] *Marx:* A gothai program kritikája. Lásd *Marx–Engels* Művei. 19. kot. Budapest 1969. – Marx a kommunizmus első szakaszában még fellelhető egyenlőtlenségeket is tárgyalja ebben az írásában.

[45] *Saint-Simon* Válogatott írásai. 311. old.

A jövő társadalmában tehát „a legfontosabb politikai döntés – vagyis az, amely a társadalom által követendő út irányát határozza meg – nem bizonyos társadalmi funkcióval felruházott emberek hatáskörébe tartozik, hanem magának az egész társadalomnak az állásfoglalásától függ; a társadalom mint közösség ilyen módon tudja a maga hatalmát gyakorolni; s ez a fő hatalom akkor nem önkényes véleményben testesül meg, amelyet a tömeg törvénnyé emel, hanem a dolgok valódi természetéből levezetett alapelvben, amelyet az emberek csupán helyesnek és szükségesnek ismertek fel. A dolgok ilyetén rendje mellett a különböző társadalmi funkcióval felruházott emberek, még a legmagasabb rangúak is, bizonyos szempontból szemlélve, csupán alárendelt szerepkört töltenek be, mivel funkciójuk bármily jelentős is, arra szorítkozik, hogy bizonyos irányban haladjanak, amelyet nem ők választottak meg. Mi több, az ilyen társadalmi szervezet célja és feladata olyan világos, hogy nincs többé tere az emberek önkényének, sőt a törvények önkényének sem, mert emez is, amaz is csakis a bizonytalanság légkörében fejlődhet ki, amely úgyszólván természetes elemük. A kormányzás tevékenysége, már amennyiben parancsolást jelent, ilyen körülmények között semmivé vagy csaknem semmivé válik."[46]

Végül bemutatjuk ennek a gondolatnak egy későbbi műben fellelhető, lényegében azonos, de klasszikus tömörsége miatt feltétlenül idézendő megfogalmazását: „Az önkény tehát (az új társadalomban – *a szerzők*) szükségszerűen megszűnik. A dolgok feletti uralom lép az emberek feletti uralom helyébe . . ."[47] Ezzel összefüggésben a politika tudománnyá válik, a gazdaság irányításának tudományává. Ez ismét olyan gondolat, amely később a tudományos szocializmusban kifejlett tartalommal fontos szerepet kap.

A társadalom szervezetét illetően Saint-Simonnál többféle elképzelés található. Ezek részleteikben eltérnek, de lényegük nagy vonásokban a következő. A szellemi hatalom az Akadémiáé lenne. „A társadalmat úgy lehet a tudomány fejlődése és az ipar felvirágzása szempontjából legkedvezőbb módon megszervezni – írta »Üzenet az emberbarátokhoz« című művében –, ha a lelki hatalmat a tudósokra, a világi hatalom igazgatását pedig az iparosokra bízzuk."[48] A világi hatalom gyakorlása az „iparosok" tanácsának feladata. A végrehajtó hatalom tehát a termelés irányítóinak kezében lesz. Így valósul meg a tudomány, a termelés és a politika összhangja, miközben – mint már említettük – a politika tartalma és funkciója lényegesen megváltozik.

A jövő társadalmára vonatkozó saint-simoni elképzelések rövid áttekintéséből is kiviláglik, hogy ezek nem az általunk szocializmus néven ismert társadalmi-gazdasági alakulat képét mutatják. Ez a tény kételyeket támaszthat az olvasóban ezen elképzelések szocialista jellegét illetően. A kétkedés nem új keletű, olykor vitákat váltott ki a saint-simoni életmű elemzői körében. Szerintünk indokolt Saint-Simont az utópikus szocializmus kiemelkedő képviselőjének tekinteni.

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy az általa elképzelt jövő társadalmában a munkát nem elszigetelt egyének végzik majd, hanem a társadalmi munkamegosztás tudatos részvevői. Az indusztrializmus a szervezett munka társadalma. Ennek élén azok az emberek állnak majd, akik képesek lesznek a termelés ésszerű és a társa-

[46] Ugyanott, 313. old.
[47] *Saint-Simon:* Oeuvres. IV. köt. 131. old.
[48] *Saint-Simon* Válogatott írásai. 340. old.

dalom szükségleteit legmesszebbemenően kielégíteni tudó vezetésére. Ilyen embereknek Saint-Simon a nagytőkéseket tartotta, hiszen korának termelésszervező funkciót nagy méretekben ellátó rétegét ők alkották. Nem a tőketulajdon miatt, hanem a termelésben ténylegesen betöltött szerepük miatt váltak ők Saint-Simon elképzeléseinek fontos elemeivé. Itt a különben szárnyaló képzelet nem jól működött: Saint-Simon nem vette észre, hogy ennek az osztálynak a tagjai nem azért tőkések, mert szervezik a termelést, hanem azért szervezik a termelést, mert tőkések. Ezzel függ össze a jövedelemelosztással kapcsolatos tévedése is. A tőkés profitot az irányító tevékenység megszolgált jutalmának, vagyis munkabérnek tekintette. Ez jól mutatja Say hatását, akit Saint-Simon Smith után a legnagyobb közgazdásznak tartott. A tévedést magyarázza az a tény, hogy ekkoriban a tőkés termelés még nem érte el azt a fokot, amelyben a tőketulajdon és az irányítás elválik egymástól. A tevékeny tőkés szembeállítása a henye feudális tulajdonosokkal szintén erősíti azt a látszatot, amely Saint-Simont is megtévesztette.

Nem kétséges továbbá, hogy az új társadalomban fennmarad a tulajdon, valamint a vele járó, lényegében munka nélküli jövedelem. Ezzel kapcsolatban érdemes megfontolni az alábbiakat. Saint-Simon elképzeléseiben a nagytőkéseknek több szempontból is fontos szerepük van. Egyrészt az új társadalom megvalósítására egyedül alkalmas békés átmenet sokban függ az ő meggyőzésüktől. Másrészt az új társadalom sikeres működése is nagymértékben az ő közreműködésüket feltételezi. Valószínű, hogy Saint-Simon azért nem követelte a tőketulajdon eltörlését, mert attól tartott, hogy ez elriasztaná az „iparosok" vezető rétegét, és meggátolná őket abban, hogy belássák az új, indusztriális társadalom megvalósításának szükségességét. A tulajdont ugyan – amint azt már láttuk – nem hagyta figyelmen kívül a társadalmi fejlődés vizsgálatánál, de a fő szerepet az értelemnek tulajdonította. Így elképzelhető, hogy egy nagyon fontosnak tartott réteg meggyőzésének lehetőségéért a tulajdon meghagyását nem tartotta túl nagy árnak. Egyébként ez a magántulajdon nem lesz egészen olyan, mint a kapitalizmusban, hiszen felhasználásáról az irányító testületek döntenek a közösség érdekeinek megfelelően, és a tulajdonos nem rendelkezhet vele szabadon.

Engels nagyon meggyőzően magyarázza meg a tőkések helyét és szerepét Saint-Simon jövőképében. Az „Anti-Dühring"-ben írja: „Hogy a henyélők elvesztették képességüket a szellemi vezetésre és politikai uralomra, az megállapított dolog volt, és azt a forradalom végérvényesen megpecsételte. Hogy a vagyontalanoknak nem volt meg ez a képességük, az Saint-Simon előtt a rémuralom tapasztalatai által bebizonyítottnak látszott. De ki vezessen és uralkodjék hát? Saint-Simon szerint a tudomány és az ipar ... De a tudomány az iskolák tudósait, s az ipar elsősorban az aktív burzsoákat, gyárosokat, kereskedőket, bankárokat jelentette."[49]

Érdemes itt megszakítani Engels sorainak idézését egy idevágó saint-simoni gondolat bemutatása kedvéért. Ő „A szervező"-ben a társadalom vezetésének lehetséges módjairól is elmélkedik. Egy hasonlattal érzékelteti a régi és az új társadalom irányításában szerinte mutatkozó legfontosabb különbséget. Egy népes karaván képzeljünk magunk elé, amelynek tagjai csupán ennyit kívánnak vezetőiktől: *„vezessetek oda bennünket, ahol a legjobban érezzük magunkat!"* Ettől kezdve a karaván tagjai ki vannak szolgáltatva a vezetők kénye-kedvére. De van másik lehető-

[49] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1974. 253–254. old.

ség is. Ekkor az utasítás így hangzik: *„ti tudjátok, melyik út visz Mekkába, vezessetek bennünket oda!* Ebben az új helyzetben – írja Saint-Simon – a vezetők nem vezérek immár, hanem csupán kalauzok."[50] Nyilván ezeket a sorokat is szem előtt tartva írta Engels az imént félbeszakított gondolatmenet további mondatait: „Ezeknek a burzsoáknak egyfajta közhivatalnokká, társadalmi bizalmiférfiakká kellene ugyan átváltozniok, a munkásokkal szemben azonban mégis parancsnokló és gazdaságilag is kiváltságos helyzetet kellene megtartaniok ... Ez a felfogás teljesen megfelelt egy olyan időnek, amikor Franciaországban a nagyipar, s vele burzsoáziának és proletariátusnak az ellentéte épphogy keletkezőben volt. Amit azonban Saint-Simon különösen hangsúlyoz, az a következő: ő mindenütt és mindenkor elsősorban »a legszámosabb és legszegényebb osztály« sorsával törődik."[51]

Arról természetesen szó sincsen, hogy a Saint-Simon elképzelte új társadalom – ha valaha megvalósul – szocialista társadalom lett volna a szó mai értelmében. Kapitalista sem. De előbb-utóbb azzá, tőkés társadalommá vált volna. A tulajdonviszonyok döntő szerepét nem vitathatjuk. Jövőképének – különösen gazdasági téren – sok, a kapitalizmusra jellemző eleme van. Nézetrendszerének egésze azonban Saint-Simont korának kiemelkedő szocialista gondolkodói közé sorolja.

Tevékenységének kezdetétől az emberiség szebb jövőjének elősegítése lelkesítette. E cél elérésének rendelte alá személyes sorsát. A múlt kutatásával és a jelen elemzésével kereste a választ a jövőbe vezető út építésének kérdéseire. Ugyanazt tette, amit a korai utópikus szocialisták, amit a XIX. század másik két nagy utópikus szocialistája. Évszázados kérdéseket tett fel modern és eredeti formában, és a humanista gondolkodás legjobb hagyományaihoz méltó módon, de már ennek eddigi eredményeit túlszárnyalva válaszolt rájuk. E válaszok – mint láttuk – természetesen magukon viselték a kor jegyeit. Bár az első művekben még az emberiség üdvének jelszavát tűzi zászlajára, az utolsókból már a legszámosabb és legszegényebb osztály elsősorbani felemelésének eszméje sugárzik. Ebben a lényegében azonos, de mégis változó felfogásban a kor változásainak érzékelése tükröződik. Az osztálytársadalmak – bár szükségszerű, de mégis oly sok szenvedéssel teli évszázadai után Saint-Simon egy olyan társadalomról ábrándozott, amelyben az ember – minden ember – boldogan élhet. Munkával, tudásának gyarapításával, a teljes és harmonikus élet összes lehetőségeinek birtokában újul meg az emberiség Saint-Simon eljövendő társadalmában.

Felvetődhet a kérdés, hogy talán a saint-simoni nézetek szocialista jellegéről nem is érdemes vitatkozni, hiszen a szocializmus kifejezés minden korban mást jelent. Ezért a mai, általunk használt fogalomhoz viszonyítani történelmietlen és így értelmetlen. Véleményünk szerint ez a felfogás nem elfogadható, legfeljebb egy szempontból érdemel figyelmet.

Az való igaz, hogy a kategóriák azoknak a viszonyoknak a termékei, amelyekből kinőttek. A viszonyok változásával a kategóriák tartalma is változik, ami maga után vonja értelmezésük módosulását. A XIX. század eleji szocializmus nyilván nem azonos a századvégivel, és még kevésbé egyezik meg a XX. századival. Gondoljunk csak a „szocializmusok" (vagy szocializmusok) rohamos elterjedésére a két világháború közötti, de főleg a második világháború utáni időszakban. Csakhogy

[50] *Saint-Simon* Válogatott írásai. 311–312. old.
[51] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 254. old.

ezeket a szocializmusokat mindig *valamilyen* szocializmusnak nevezik, és a jelzőnek döntő jelentősége van az irányzat megítélésében. Vajon a kereszténységszocialista, a nemzetiszocialista és mondjuk a demokratikus szocialista mind egyaránt szocialista? Vagy egyik sem az, hanem olyan nézetrendszer híve, amely különböző konkrét okok miatt a szocialista szót szükségesnek tartotta nevébe illeszteni? A kérdésekre adható válasz természetesen annak függvénye, hogyan fogjuk fel a szóban forgó fogalmat. Ha tehát meg akarjuk érteni egymást, a szocializmus kifejezést mindig jelzőjével együtt kell használni. Ez persze nem új felfedezés, már Marx és Engels is ezt tették: ha a *mások* szocializmusáról volt szó, feltétlenül, ha a sajátjukról, időnként.

Az utópikusok szocializmusa nem azonos semmilyen más szocializmussal. Természetesen mi nem is ezt állítjuk, hanem azt, hogy rokonságban van a marxista szocializmussal, előfutári minőségben. Ezt a kapcsolatot Engels gyakran hangoztatta, Marx és Lenin szintén elismerte. Itt tehát nem egy elvileg más nézetrendszer részben azonos kifejezéssel történő megjelöléséről van szó, mint fenti példáinkban. Ezt még akkor is elmondhatjuk, ha nem feledkezünk meg arról, hogy a szocializmus kifejezés használata Marx és Engels műveiben változáson ment keresztül. E változások nem vezettek az utópikusokról alkotott véleményük revíziójához. Ennek szerintünk az lehet a fő oka, hogy a marxista szocializmus sok eleme csírájában benne van az utópikus szocializmusban. Így a szóhasználat módosulása a tartalom lényegének változatlansága miatt nem igényelte az utópikusokhoz fűződő viszony felülvizsgálatát.

Az említett csírákat már tárgyaltuk. Most emlékeztetőül egy csokorba gyűjtjük a fontosabbakat.

Saint-Simon a társadalmat fejlődésében vizsgálta; kora társadalmát átmeneti szakasznak nyilvánította; élesen bírálta a kapitalizmust; az új társadalom bekövetkezését objektív szükségszerűségnek tekintette; szerinte az új társadalom a szabad és önként, élvezettel végzett munkán alapul; a termelés tervszerű és szervezett lesz; az egyéni és társadalmi érdek egybeesik, ki-ki boldogsága a közösség boldogságán nyugszik, s egyben annak része; a politika tudománnyá, a termelés tudományává válik; az emberek igazgatását a dolgok igazgatása váltja fel, az állam elhal; és mindezek alapján megnyílik az út az emberiség korlátlan fejlődése előtt.

Vannak természetesen a saint-simonizmusnak nem ebbe a vonalba vágó elemei is. Az előbbiek azonban elég súllyal esnek a latba ahhoz, hogy az utópikus szocializmusra mint a marxista szocializmus előfutárára tekinthessünk ma is.

Saint-Simon szocializmusának utópikus jellegét nem az általa rajzolt jövőkép hibái vagy akár fantasztikus elemei adják elsősorban, hanem az, hogy az ő útja nem vezethet el az új társadalomba. Az nem kétséges, hogy a kapitalizmus utáni, magasabb fejlődési fokot jelentő társadalom bekövetkezése szükségszerű. Az viszont már nem igaz, hogy az ember e szükségszerű folyamat meggyorsítására csak a Saint-Simon javasolta békés eszközöket alkalmazhatja: az agitációt, a propagandát – tehát a felvilágosítást. Ez kevés, a szocializmus éppúgy az emberi társadalomban vívott osztályharc közepette alakul ki, mint a megelőző osztálytársadalmak. Elsősorban ennek fel nem ismerése tette Saint-Simon nézeteit utópikussá.

Amint azt már említettük, életének utolsó éveiben Saint-Simon körül hívek és követők kis csoportja alakult ki. A tanítványok száma a mester halála után megnövekedett. Nézeteinek terjesztésére először a még Saint-Simon kezdeményezésére létrehozott újságot, a „Producteur"-t („A termelő"-t) használták fel. Ennek a nem hosszú ideig megjelent lapnak a megszűnte után sem maradt abba a saint-simonista propaganda. A tanítványok előadássorozatot szerveztek, amelynek anyagát könyv alakban is megjelentették.[52] Az előadásokban, illetve a könyvben a tanítványok (Olinde Rodrigues, Leon Halevy, Bazard, Enfantin) mesterük szocializmusra vonatkozó nézeteit részben rendszerezettebben, alaposabban, részben továbbfejlesztve tárgyalták. Felléptek például a magántulajdon ellen, amelyet az örökösödési jog eltörlésével kívántak megszüntetni. Ez kétségkívül jelentős előrelépés Saint-Simon követeléseihez képest. Nem szabad ugyanakkor azt sem elfelejteni, hogy a mester eszméinek lényegével egybevetve már nem annyira újszerű ez a gondolat. Megtalálható csírájában Saint-Simonnak a munka társadalmi szervezésének szükségességére vonatkozó elképzelésében. Természetesen nem tagadható a tanítványok érdeme sem: ők felismerték, hogy a munka tervszerűvé tétele és az anarchia megszüntetése a magántulajdon megőrzése mellett elképzelhetetlen.

Saint-Simonnál a társadalom megszervezése állt előtérben, arra összpontosította figyelmét, miként juthat át a társadalom mielőbb a fejlődés átmeneti szakaszán, vagyis a kapitalizmuson, amely csak rombol, de nem épít. Ennek a folyamatnak a munkásosztály emancipációjából álló másik oldalát azonban csak fokozatosan és élete utolsó alkotásaiban sem középpontba állítva ismerte fel. A tanítványoknál más a helyzet, ők a proletariátus felszabadítását kezdettől alapkérdésként kezelték.

Ezen az alapon azután a saint-simonisták igen komolyan bírálták a magántulajdont, a tőkés magántulajdont is. „A tulajdon – a szó legközönségesebb értelmében – abból a gazdagságból áll, amely nem közvetlen fogyasztásra szolgál, és a jelenben jogot ad jövedelemre. Ebben az értelemben magában foglalja a földtulajdont és a tőkét, vagyis a közgazdászok nyelvén szólva, *a termelési alapokat.*"[53] A termelési alapokkal rendelkező tulajdonosok azután – mutattak rá a saint-simonisták – túlzott árat követelnek és kapnak szolgálataikért. Emellett ez a tulajdon az anarchia következtében aránytalanul oszlik meg az ország egyes területei, az iparágak és a vállalkozók között. Ez a helyzet, miközben arra lenne szükség, hogy a föld és a tőke az egyes területek és iparágak szükségleteivel arányosan oszoljon meg; hogy eloszlásuk feleljen meg az egyéni adottságoknak; és hogy a termelést oly módon szervezzék meg, hogy az egyes ágazatokban se hiány, se fölösleg ne keletkezzen. Mindezen követelményeknek a jelen társadalom képtelen eleget tenni – hangoztatták a saint-simonisták –, megvalósulásuk csak az új társadalomban képzelhető el.

A tulajdon elleni fellépésük során a tanítványok, mesterükhöz méltóan, történelmi szemléletről tettek tanúbizonyságot. Azt hangoztatták, hogy a tulajdon – amelyet a társadalmi rend anyagi alapjának tekintettek – a különböző történelmi korokban eltérő dolgokban testesült meg és eltérő módon tükröződött a tudatban. Ennek igazolására az antik és feudális társadalmak történetéből vett példákra hi-

[52] Lásd Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Párizs 1830.

[53] Изложение учения Сен-Симона. Moszkva 1947. 248–249. old.

vatkoztak. Fontos felismerésük ezzel kapcsolatban az, hogy ezeket a tulajdonformákat lényegében szükségszerűen kell tekinteni, olyanoknak, amelyek megfeleltek a társadalom szükségleteinek. Ami viszont a jövő társadalmát illeti, ott a magántulajdon nemcsak felesleges, hanem káros is, mert ez, mint már említettük, a termelés szervezetlenségének, anarchiájának alapvető oka.

A saint-simonisták idézett kötetében kifejtett tulajdonkoncepció egyes elemei azonban hibásak. Ilyen hibás elem az a feltevés, amely a kapitalizmus előtti tulajdont a rablásból és a háborúkból, vagyis az erőszakból vezeti le. Engels az ilyesfajta felfogásokat igen alapos bírálatban részesítette. Ezt közismertsége miatt e helyütt nem szükséges ismertetni. Ami a tőkés tulajdont illeti, arra a sant-simonisták semmilyen magyarázatot sem adtak. Ezt már – csakúgy, mint az egész kapitalizmust – átmeneti jelenségnek tekintették. A tőkés tulajdon történelmi szerepét nem vették észre, csak káros vonásait hangoztatták. Ezzel kapcsolatban tehát történelmietlenek voltak.

Saint-Simon tanítványai foglalkoztak a gazdasági válságok kérdésével is. Sok tapasztalattal e téren nem rendelkezhettek, hiszen ebben az időben – az 1820-as évek végén – még csak az első általános túltermelési válság után voltak. A válságokat a korlátlan konkurrencia elkerülhetetlen következményének tekintették. Arra a kérdésre, miként vezet a versenyharc a válsághoz, nem adtak választ. A konkurrenciában a korábbi társadalmi korszakok erőszakának maradványát látták. Ahogyan az erőszak annak idején a rablásban és a szakadatlan háborúskodásban megnyilvánulva létrehozta a tulajdont, hangoztatták a saint-simonisták, úgy mindezek maradványai a tőkés rendben a tőkés tulajdon és a konkurrencia formájában élnek tovább. Megszüntetésükre, miként a válságokéra is, csak az új társadalomban lesz lehetőség.

Mint már említettük, a bankoknak az indusztrializmus társadalmában Saint-Simon fontos szerepet szánt. Ezt az eredeti és a marxizmus klasszikusai által nagyra értékelt eszmét a tanítványok is hangoztatták. Eközben túlzásokba estek és azt állították, hogy a bankrendszer kialakulása már korukban az új társadalom első lépését jelenti.

A kapitalizmus előrehaladása meggyorsította az alapvető osztályerők felsorakozását. A munkásosztály önálló követelésekkel jelent meg a társadalmi küzdőtéren. Az ösztönös megmozdulások jól mutatták e folyamat kibontakozását. Az 1830-as években azonban a saint-simonista iskola már túl volt a csúcsponton: egyre kevesebbet vállalt a mester valóban szocialista örökségéből és egyre jobban elmerült az eredeti gondolatrendszerben csak másodlagos jelentőségű miszticizmusban és vallási elemekben. A követők köre ennek mértékében szűk szektává zsugorodott és a saint-simonizmus rövidesen teljesen elvesztette korábbi jelentőségének maradékát is.

Saint-Simon öröksége azonban csakúgy, mint az egész utópikus szocializmus, a Marx és Engels megteremtette tudományos szocializmusban él tovább.

Francois Marie Charles Fourier Besanconban született 1772. április 7-én. Apja gazdag kereskedő volt, aki 1781-ben elhunyt. Jelentős összeget hagyott fiára. A kisgyermeknek hamarosan be kellett fejeznie tanulmányait, és édesanyja kívánságára kereskedelmi szolgálatba kellett állnia. A szükséges ismeretek elsajátítása után kereskedelmi utazó lett. Ez lehetővé tette számára, hogy bejárja Franciaországot és néhány más ország életével is megismerkedjen. 1792-ben Fourier megkapta atyai örökségét és önálló üzletet nyitott. Mind ez idáig a körülötte zajló forradalmi események a fiatalember életét nem befolyásolták. Nem sokkal üzletének megnyitása után azonban belekeveredett az 1793. évi lyoni felkelésbe. A felkelés leverése után fogságba ejtették, elkobozták vagyonát és életét is veszély fenyegette. Szerencsés megmenekülése után vagyontalanul ismét kereskedelmi alkalmazottként kellett elhelyezkednie. Fourier a kereskedelemben igen nagy tapasztalatokat szerzett. Ez látható nyomokat hagyott a későbbiekben kibontakozott irodalmi tevékenységén is. Egyrészt igen alaposan, mondhatni belülről ismerte meg a kereskedők világát. Ez hasznára vált. Másrészt azonban, ez az egyoldalú tapasztalat egyoldalúságot vitt kapitalizmus-bírálatába is. Igen hevesen lépett fel a kereskedelmi tőke ellen, míg az ipari tőkésekkel kapcsolatban – amint azt később látni fogjuk – más álláspontra helyezkedett.

A politikával Fourier még egyszer közvetlen kapcsolatba került, amikor nem sokkal a börtönből történt kiszabadulása után belépett a forradalmi hadseregbe. Itt másfél esztendőt szolgált, majd midőn egészségi okok miatt kikerült a hadseregből, folytatta a kereskedést. A forradalommal kapcsolatban Fourier ellenséges álláspontra helyezkedett. Szerinte a forradalom a kitűzött feladatokat nem oldotta és nem is oldhatta meg. Úgy látta, hogy a forradalom alatt a dolgozók helyzete nemhogy javult volna, hanem rosszabbodott, a forradalom éveiben csupán a kereskedők és a spekulánsok találták meg számításukat, azok lettek egyre gazdagabbak. Úgy látta, hogy a társadalmi ranglétra legfelső fokairól letaszított nemesség helyét a forradalom alatt meggazdagodott hadiszállítók, spekulánsok, kereskedők foglalták el. Mivel úgy gondolta, hogy a felvetődött feladatok a forradalom által gyakorolt módon nem oldhatók meg, keresni kezdte a kiutat. Hamarosan arra a meggyőződésre jutott, hogy megtalálta a megoldást, amely azonban nem erőszakos, hanem békés lesz.

Nézeteinek kidolgozásához 1799-ben kezdett hozzá. 1803 decemberében „Az általános harmónia" címmel rövid írást közölt egy lyoni újságban. Ebben arról írt, hogy tudományos módszere segítségével feltárta a társadalmi mozgás törvényeinek

titkát. Öt esztendővel később jelent meg „A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete" című könyve. Ebben első ízben fejti ki részletesen világnézetét, a társadalmi fejlődésre vonatkozó nézeteit, a kapitalizmus bírálatát és a jövő társadalmának vázlatát. Voltaképpen ez az írása tartalmazza Fourier társadalomátalakító tervének alapvonásait. A könyv nem keltett figyelmet. Ez nem szegte Fourier kedvét, tovább dolgozott nézetei tökéletesítésén. Életfeltételeiben némi javulás következett be, midőn 1811-ben állami szolgálatba állt. Néhány év múlva anyja végrendelete folytán szerény járadékhoz jutott és 1816-tól 1822-ig vidéken, rokonainál élt. A viszonylag nyugodt munkafeltételek kihasználásának eredménye 1822-ben az „Értekezés a háztartási és mezőgazdasági társulásról" című művének megjelenése volt. Később, egy évvel halála után – 1838-ban – a könyv „Az egyetemes egység elmélete" címen látott ismét napvilágot. Fourier ebben a könyvében élesen bírálja a tőkés társadalom számos jellegzetességét, különösen a dolgozók nyomorúságos helyzetét, a gyengébbek elnyomását az erősek által, a kíméletlen konkurrenciaharcot. Kifejti a jövő társadalmára vonatkozó terveit.

Az ezt követő évek ismét különböző irodákban teltek el. Fouriernak állást kellett vállalnia, hogy életét fenntarthassa. 1828-ban sikerült csak megszabadulnia az általa oly mélyen megvetett foglalkozástól. Barátainak és követőinek anyagi támogatásával sikerült visszavonulnia Besanconba és befejeznie azt a könyvét, amelyen évek óta dolgozott. „Az új ipari és társadalmi világ" című műve 1829-ben jelent meg. Egyes méltatói szerint ez Fourier legjobb alkotása. A tőkés fejlődés előrehaladása újabb tanulságos anyagokat szolgáltatott a kutatáshoz. Másrészt tovább csiszolta a jövő társadalmára vonatkozó nézeteit. Sikerült ezeket a korábbinál népszerűbben és jóval kevésbé misztikus formákban kifejtenie.

Élete utolsó éveit Fourier Párizsban töltötte. 1835-ben kiadta összegyűjtött cikkeit két kötetben.

Fourier életének utolsó műveit csaknem ugyanolyan részvétlenség és érdektelenség kísérte, mint az elsőket. Fourier-t azonban a kudarcok nem törték meg. Hitt abban, hogy eszméi, ha kellő támogatásra találnak, a közeli jövőben a gyakorlatban is megvalósulhatnak.

Fourier igen nagy szerepet tulajdonított a gyakorlatnak. Ezért arra törekedett, hogy a jövő társadalmára vonatkozó elképzeléseit a gyakorlatban is igazolja. Kísérletet tett arra, hogy megszervezze a jövő társadalom alapegységének prototípusát, az első falangot. Ehhez pénzre volt szüksége. Fourier különös módot választott a pénz megszerzésére. Újsághirdetésben szólította fel a gazdagokat, hogy adjanak egymillió frankot az első falang felállítására. Fourier több éven át otthon tartózkodott a hirdetésben megjelölt időpontban, de a gazdag adakozó, mondanunk sem kell, csak nem jelent meg. Tanítványai azonban egyre többen lettek, és akadtak köztük olyan vagyonos emberek is, akik segítették Fourier-t, de csak művei kiadásában, a falang építésében nem.

Az első falang felépítésére 1832-ben mégis sor került. Párizs közelében részvénytársasági alapon szervezték. A falang rövid időn belül csődbe jutott, amit Fourier tanítványai az eszközök szűkös voltával, maga a mester pedig elvei nem pontos betartásával magyarázott.

Fourier gyenge egészsége az 1830-as évek közepétől még jobban megromlott és a nagy utópikus szocialista 1837. október 10-én elhunyt.

Fourier társadalomszemléletében a metafizikus és idealista vonások dialektikus és materialista vonásokkal keverednek.

Fourier metafizikus, amennyiben az ember örök és változatlan természetéből indul ki. Az emberi természetet szerinte szenvedélyek jellemzik. Ezek az ember történelmi koroktól független örök és változatlan tulajdonságai. A szenvedélyek Fourier szerint három csoportba sorolhatók. Az első csoportba az anyagi szenvedélyek tartoznak. Ezek az ember érzékszervi képességei, tehát öt van belőlük. A második csoportot a vonzódás szenvedélyei, a harmadikat a magasabb rendű szenvedélyek alkotják. A vonzódás szenvedélyei: a barátság, a szeretet, a családszeretet és a nagyravágyás. A harmadik csoportba sorolt szenvedélyeket Fourier különösen fontosnak tartja társadalmi szempontból. A három magasabb rendű szenvedély: a versengő hajlam, a változatosság kedvelése és az alkotóvágy vagy lelkesedés. E szenvedélyek az isten ajándékai. Kora moralistáival ellentétben, akik az emberi szenvedélyeket jókra és károsakra osztották, Fourier állítja, hogy a szenvedélyek mind jók, és csakis helytelen társadalmi rendszerben válnak károsakká. Éppen ezért nem a szenvedélyek ellen, hanem azon társadalmi rendszer ellen kell harcolni, amely megrontja a szenvedélyeket. Azt tartja, hogy a szenvedélyek meghatározott viszonyban vannak egymással, egymást kölcsönösen kiegészítik. A jövő társadalmában a szenvedélyek „sorozatokban" működnek majd. Ennek révén kibontakozhatnak az ember pozitív tulajdonságai, és a tizenkét szenvedélyhez még egy kapcsolódik, a harmónia. A civilizált társadalomban azonban nem alakulnak ki a sorozatok. Ezért a polgári társadalom természetellenes. A természetes rendet még meg kell valósítani. Ehhez azonban az szükséges, hogy megvizsgálják az emberi természetet, felismerjék az emberi szenvedélyeket, azok hatását, és a társadalmat az emberi természet követelményeinek megfelelően megváltoztassák.

A polgári közgazdászok is az emberi természetből indultak ki. Azt tartották, hogy a polgári társadalom az egyetlen természetes társadalom, és az emberi természetnek a szabad verseny, a teljes gazdasági szabadság felel meg. Fourier ezzel szemben azt hirdeti, hogy az emberi természet a szabad verseny megszűnését és a termelés társadalmi megszervezését követeli. Mindkét esetben az „örök emberi természetre" hivatkoznak, de a következtetés gyökeresen ellentétes.

Az ember természetes tulajdonságainak minősített szenvedélyek tehát nem történelmi képződmények – istentől kapott örök tényezők. Ebben a metafizikus keretben mozog azután Fourier sajátos történelemszemlélete. A történelmi haladás nála a természetellenes, mesterséges, káros körülmények (egyébként, mint látni fogjuk, törvényszerű) változása. A történelmi folyamat értelme ezek szerint a természetes harca a természetellenessel.

Ez olyan gondolat, amely a XVIII. század általa különben elítélt polgári közgazdászainál, a fiziokratáknál és Smith-nél is fellelhető. A történelem náluk is a természetes harca az érvényesülésért, a mesterségesen létrehozott korlátok lebontásáért. Az emberiség előrehaladása a természetes rend felé szükségszerű folyamat, amelynek eredménye a polgári rend kibontakozása. Ebben a pontban már eltér az említettek felfogása Fourier-étől; az utóbbi a kapitalizmust is természetellenesnek tekintette. A hasonlóság tehát módszertani, ami mögött elvi ellentétet találunk.

Fourier-nak az emberi természetről alkotott metafizikus felfogása az emberiség

múltjának dialektikus felfogásával párosul. „A legnagyszerűbbnek mutatkozik Fourier – írja Engels – a társadalom történetének felfogásában ... éppoly mesterien kezeli a dialektikát, mint kortársa, Hegel."[1]

Fourier rámutat arra, hogy minden történelmi korszak magasabb rendű a megelőzőnél. Minden egyes szakasz saját tulajdonságain kívül magában foglalja mind a múlt, mind a jövő elemeit. „Minden társadalom – írja Fourier – többé vagy kevésbé a felsőbb és az alsóbb szakaszokból átvett vonások összefonódása útján keletkezik."[2] Az egyes történelmi korszakokon belül is a fejlődés különböző szakaszairól beszél. Kiemeli, hogy minden egyes korszak gyermek, ifjú és felnőtt kort él át, amelyet az öregség követ. „Minden társadalmi korszak négy szakaszra osztható: gyermekkor, növekedés, hanyatlás, roskatagság."[3] A roskatagság – mutat rá – gyakran a hasznos haladással esik egybe, mivel a késő éjjel a hajnalra vezet. A polgári társadalomra alkalmazva ez azt jelentette, hogy nincs mit sajnálni kivénülésén és roskatagságán; ellenkezőleg, éppen ezzel kezdődik meg a társadalom további fejlődése. A kapitalizmus védelmezői borzalommal gondoltak arra, hogy a kapitalista társadalom elpusztulhat; Fourier viszont a kapitalizmus pusztulásában látta a társadalmi fejlődéstörvények további kibontakozásának lehetőségét.

Amint Fourier-nál a metafizika békésen összefér a dialektikával, ugyanúgy megférnek nála a materializmus és az idealizmus elemei is. Fourier, bár pontatlan kifejezésekkel, de megközelíti a materialista történelemfelfogást. Kijelenti, hogy a civilizáció, azaz a korabeli kapitalizmus az ipar gigantikus fejlődése következtében elérte természetes határát, tovább már nem tudja biztosítani a kibontakozott ipar természetes alkalmazását, ami a társadalom megbetegedését okozza; tehát az ipar eszközei ellentmondásban vannak azzal a fejlődési fokkal, melyen őket alkalmazzák. Az ipari fejlődés számára már a civilizációnál magasabb fejlődési fokra van szükség.

Fourier nemcsak a kapitalizmus bírálata kapcsán hangoztat materialista gondolatokat. A társadalmi fejlődés szakaszainak ábrázolásánál is hivatkozik a termelés fejlődésére. Az első szakaszban, amely az Édenben játszódik, még nem volt termelés, mivel ott csak fogyasztani kell. A lakosság gyér, a szükségleteket viszonylag könnyű kielégíteni. Az ember a számára szükséges dolgokat a természettől kapta. A fegyverek feltalálásával kezdődött a második szakasz, a *vadság*. Ipar még nem volt. Az emberek vadásztak, halásztak és fegyvereket készítettek. Megjelent a fegyverek és egyéni felszerelések magántulajdona. Az ősi közösségek hordákat alkotó családi gazdaságokra bomlottak. Kezdett tért hódítani az állattenyésztés. A családok az apák hatalma alá kerültek, kialakult a *patriarchátus* és a kisipar. Ez a harmadik szakasz. A negyedik, a *barbárság*, az eke feltalálásával kapcsolatosan alakult ki. Elterjedt a földművelés és megjelent a föld magántulajdona. Létrejött az állam, fejlődésnek indultak a tudományok. A fejlődés következtében kialakult a *civilizáció*, az ötödik szakasz, amelyben már teljes a magántulajdon uralma, fejlett a termelés és kialakulnak a harmónia megvalósításának anyagi előfeltételei. A civilizáció Fourier-nál nemcsak a kapitalizmust foglalja magába, hanem felöleli a rabszolgatartó társadalmat, a feudalizmust, az eredeti tőkefelhalmozást és a kapitaliz-

[1] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 255. old.
[2] *Fourier:* Oeuvres complètes de Charles Fourier. I. köt. Párizs 1966. 86. old.
[3] Ugyanott, 90. old.

mus győzelmének időszakát. A civilizáció a kapitalizmussal elérte csúcspontját és a hanyatlás szakaszába lépett.

A materialista történelemfelfogásnak ez az ösztönös megközelítése azonban elmerül az idealizmus tengerében. Fourier szerint a civilizáció betegség, amely a „büszke szofisták" hibájából maradhatott csak fenn, mert azok nem akarták tanulmányozni az asszociációt és a vonzódást. Fourier szilárdan hiszi, hogy az asszociáció – az új társadalom – megvalósul, mert megfelel az emberi természetnek, „mely gyógyulásra törekszik". A gyógyulás pedig akkor következik majd be, ha megjelenik egy lángész, aki tanulmányozza „az asszociációt és a vonzódást", és megnyitja a szenvedő emberiség számára a boldogság felé vezető utat. Szerinte minden a lángésztől függ, aki felfedezéseivel évezredeket törölhet el, illetve takaríthat meg a társadalom fejlődésében. Fourier saját magát tartotta ilyen lángésznek.

Fourier történelemszemléletében tehát materialista és idealista, metafizikus és dialektikus vonások egyaránt fellelhetők, bár nem egyforma súllyal. A materialista és dialektikus elemek kora társadalmának, a kapitalizmusnak a bírálatánál érvényesülnek leginkább. E téren Fourier kimagasló eredményeket ért el.

A KAPITALIZMUS BÍRÁLATA

Az utópikus szocialisták közül a kapitalizmus legélesebb, legalaposabb és legsokoldalúbb bírálatát Fourier adta. A kapitalizmus bírálata társadalomszemléletén alapul. A kapitalizmus, amely a civilizáció egyik szakasza, a társadalom fejlődésének nem végállomása, hanem átmeneti foka. Fourier ábrázolásában a kapitalizmus a civilizáció utolsó szakasza, az a késő éjjel, amelyre csak az új társadalom hajnala következhet.

Fourier tehát nem elszigetelten vizsgálta a kapitalizmust. A történelmi folyamat összefüggéseibe ágyazva elemezte kora társadalmát. Eközben előretekintett, az elképzelt új társadalom mércéjéhez hasonlítva a valóságos viszonyokat. Ebből nézeteinek két jellemző vonása fakadt. Egyrészt egyes következtetései nem helytállóak, mert – mint látni fogjuk – a realitásoktól elszakadva születtek. Másrészt világosan kitűnik eltérésük a kapitalizmus olyan bírálatától, mint pl. a múltba vágyó Sismondié. Éppen a jövő társadalmának abszolút mércekent való alkalmazása tette Fourier nézeteit szocialistává.

A kapitalizmus fő hibáját Fourier a termelés szervezetlenségében látta, szerinte „minden társadalmi baj fő oka – *a termelés szétaprózottsága* vagy a munka összehangolatlansága"[4]. A szervezetlenség kétségtelen jellemzője a kapitalizmusnak, de abban már tévedett Fourier, hogy azt tartotta a legfontosabbnak. Az anarchia kisebb-nagyobb fokban minden, szocializmus előtti árutermelés velejárója. A kapitalizmusban az árutermelés méreteinek megnövekedése a szervezetlenségnek a korábbinál nagyobb teret és jelentőséget adott, az igaz. De meghatározó jellegzetességgé nem vált. Fourier itt megmaradt a felszínen. Ha mélyebbre hatol, látta volna, hogy a szervezetlenségből – mint alapokból – nem vezethető le a válság, a termelési aránytalanság, a kereskedelmi tőke uralma és a dolgozók helyzetének rosszabbodása – amint ezt ő megkísérelte. Hiszen ha ezek az anarchia következményei,

[4] *Ш. Фурье:* Избранные сочинения. I. kot. Moszkva 1951. 34. old.

akkor már a kapitalizmus előtt is voltak, és nem alkalmasak e társadalom jellemzésére. Mellesleg, a felszíni jelenségek leírásával sem végzett Fourier felesleges munkát. Érzékletes és szellemes leírásai sok anyagot szolgáltattak a tudományos szocializmus kidolgozásához.

A szervezetlenségből következnek Fourier szerint a kapitalizmus egyéb vonásai, így az egyéni és a társadalmi érdek ellentéte is. A civilizációban a közösség és az egyén érdekei ellentmondanak egymásnak és ezért mindenki harcban áll mindenkivel. Egyesek boldogsága mások szerencsétlenségén vagy pusztulásán alapul ebben a társadalmi rendszerben. „Minden dolgozó – írja – ellensége a tömegnek, amelynek érdekei ellentmondanak egyéni érdekeinek. Az orvos azt óhajtja, hogy minél több betegség legyen, az ügyész pedig azt, hogy minden családban legyen peres ügy. Az építész olyan tűzvészekről álmodik, amelyek a város negyedét elpusztítanák, az üveges olyan jégesőt szeretne, mely az összes ablaküveget betöri. A szabó és a cipész nagyon elégedettek, ha a közönség rossz szövetet és kevéssé tartós bőrt kap, mivel ebben az esetben nagy megelégedésükre a ruházat és a lábbeli fele idő alatt elkopik. A bíróságok fenntartása érdekében Franciaországban évente 120 000 bűntényt kell elkövetni."[5]

Ugyancsak a szervezetlenségből következik Fourier szerint a kapitalizmusnak az a jövő társadalmához képest szembeszökően negatív vonása, hogy itt rendkívül nagy a nem termelő munkával foglalkozók aránya. A termelő- és nem termelő munka problémáját teljesen eredeti módon vetette fel. Fourier azt a munkát vélte termelőnek, amely a jövő társadalmában is lesz. Az ilyen ismérv alapján kiválasztott nem termelő munkák végzésével foglalkozik, mint írta, a kapitalista társadalom lakosságának kétharmada. Ezzel összefüggésben tárgyalta az „élősdiség" jelenségét. Az élősdiek 14 kategóriáját különböztette meg, három csoportra osztva őket. Az első csoportba, a házi élősdiekhez tartoznak a nők, a gyerekek és a szolgák. Fourier szerint a városban a nők háromnegyede, falun a fele háztartásokban dolgozik, és társadalmi szempontból teljesen ésszerűtlenül használja fel erejét. Ugyanez a helyzet a gyerekek háromnegyedénél is. A második csoportba, a társadalmi élősdiekhez sorolta Fourier az egész haderőt, a hivatalnokokat és adószedőket, az iparosok felét, mivel rossz minőségű termékeket állítanak elő, a kereskedőket és alkalmazottaiknak kilenctizedét, a közlekedésben dolgozók kétharmadát, a csempészeket. A harmadik csoportba, a kiegészítő élősdiekhez kerülnek a lógosok, naplopók, a szofisták – akik közt az első hely a jogászokat illeti –, a börtöntöltelékek, csirkefogók, prostituáltak, a spekulánsok és a negatív alkotás képviselői, azaz olyan emberek, akik haszontalan vagy káros munkát végeznek (pl. semmire sem használható utat vagy hidat építenek).

Az igaz, hogy a felsorolt csoportok közül sok nem vesz részt a termelőmunkában és a dolgozó kisebbség munkájából él, de a nem termelő és termelőmunka fourieri értelmezése helytelen. E kategóriákat is történelmileg kell értelmezni, vagyis azzal a társadalmi alakulattal összefüggésben, amelyre vonatkoztatjuk őket. Ezért nem kategorizálható a kapitalizmusbeli munka a szocializmus akár vélt, akár valódi ismérvei alapján. A kapitalizmus bírálatában itt Fourier történelmietlenül járt el.

A szervezetlen termelés további velejárója Fourier szerint a koncentráció és a centralizáció. Koncentráción azt a folyamatot értette, amelyben a kis- és közép-

[5] Ugyanott, III. köt. 88. old.

vállalatokat a nagyvállalatok kiszorítják a porondról, centralizáción pedig a részvénytársaságok kialakulását. A két fogalommal láthatólag lényegében azonos tartalmat fejez ki, hiszen a koncentrációként tárgyalt eset is a centralizáció címszó alá tartozik. De nem ez a fontos, hanem az, hogy a kapitalizmus lényeges tendenciájára mutatott rá.

Fourier észrevette a szabad verseny dialektikáját. Hangoztatta, hogy a szabad verseny monopóliumot szül. A szabad verseny körülményei között a tőke centralizációja és koncentrációja egy új szakaszt hoz létre, amelyet kereskedelmi feudalizmusnak nevezett. Ebben a korszakban az egész társadalom felett az egyesült nagytőke uralkodik. A kereskedelmi feudalizmust vagy feudális monopóliumot olyan előjogokkal felruházott hatalmas kereskedelmi társaságok rendszere alkotja, amelyek kezükbe kaparintják az egész kereskedelmet, megegyeznek a kormánnyal, és hasznuk egy részét rendelkezésére bocsátják a nekik juttatott monopolisztikus jogok fejében. Hatalmas tőkéjük lehetővé teszi, hogy korlátlanul uralkodjanak az egész árupiacon. Az iparosok kénytelenek lesznek magukat alárendelni a kereskedők által megszabott feltételeknek. A szabad verseny tehát kereskedelmi feudalizmusra vezet, a kereskedelmi feudalizmus pedig elnyeli a szabad versenyt. Ezt írta erről: „A szabad verseny jövőbeli eredménye természetesen a *kereskedelmi feudalizmus* lesz . . . Ez a rendszer a civilizáció utolsó szakasza, és a végletek vonzásának törvénye szerint ugyanúgy fog befejeződni, ahogyan elkezdődött – fordított értelemben vett feudalizmussal."[6]

Marx nagyra értékelte Fourier előrelátását. „Fourier hallatlan érdeme, hogy a modern iparnak ezt a formáját (a részvénytársaságokról van szó – *a szerzők*) *ipari feudalizmus* néven megjövendölte."[7]

A centralizációs folyamat és monopolizációs tendencia felismerése Fourier kapitalizmus-bírálatának kiemelkedő értéke. Ám az egész folyamatot Fourier nem a termelés társadalmasodása alapján, hanem főként forgalmi keretekben ábrázolja. Itt ismét a kereskedők játsszák a fő szerepet. Az ő káros tevékenységük nyomán – a nyereség utáni hajsza eredményeképpen – megy végbe az erősek még erősebbé válása, a verseny monopóliumba való átcsapása – Fourier ábrázolásában. Ily módon az egyes tények és tendenciák helyes felismerése téves következtetésbe, a kereskedelmi tőke kizárólagos elítélésébe torkollik. A kereskedelem minden rossz megtestesítője a kapitalizmusban. A kereskedelemnek – mutatott rá Fourier – a fogyasztást kell szolgálnia. A kapitalizmusban azonban a kereskedelem választófalként szerepel az ipar és a fogyasztó között, függőségben tartja a termelőt és a fogyasztót egyaránt. A kereskedők önkényesen állapítják meg az árakat, fokozzák a spekulációt. Az 1825-ös gazdasági válság fő okát Fourier a kereskedők káros mesterkedéseiben látta. Fourier igen éles szavakkal ostorozta a kereskedelmet. „A kereskedelem jelenlegi állapotában – írja – nem más, mint kalózok társasága."[8]

Fourier a kereskedelmet bírálva nem értette meg annak szükségszerűségét a kapitalizmusban. Helytelenül a kereskedelmi tőkét tekintette a kapitalizmusban a tőke fő formájának. Nem ismerte fel, hogy a kapitalizmusban a kereskedelmi tőke az ipari tőke elkülönült része és az utóbbit szolgálja.

[6] Ugyanott, 60. old.

[7] *Marx:* A francia Crédit mobilier. *Marx–Engels* Művei. 12. köt. Budapest 1967. 31. old.

[8] *Ш. Фурье:* Избранные сочинения. II. köt. 203. old.

A kereskedelmi tőke egyoldalú elítélése oda vezetett, hogy Fourier – miközben ragyogó bírálatot adott a kapitalizmus számos területéről – nem vette észre az ipari tőke vezető szerepét és azt, hogy ez a tőke összes ellentmondásának fő hordozója. Így pl. a tőke és munka antagonizmusát sem tudta a termelésből kiindulva magyarázni. Ezt a problémát is a forgalomba helyezte át. A dolgozók szenvedéseinek okozói a kereskedelmi tőkések. Egyrészt kizsákmányolják őket mint fogyasztókat. Másrészt a munkások elvesztik munkájukat a kereskedők által folytatott konkurrenciaharc és az ezt kísérő csődök eredményeképpen. Fourier a fő osztályellentét valóságos alapjára nem jött rá. Mégis figyelemre méltó szolgálatokat tett a munkásosztály forradalmasításának azzal, hogy rámutatott elnyomott, kiszolgáltatott helyzetének sok elemére. Hatásosan érvelt a kapitalizmus ellen, amikor a bérmunka kényszerű jellegét hangoztatta, még ha ezt kellő mélységben nem is tudta alátámasztani.

Végül, a tőkés gazdaságról festett fourier-i kép gazdagságának érzékeltetése céljából is, röviden még egy pontot ismertetünk a kapitalizmus bírálatából.

A civilizációban, így a kapitalizmusban is, a termelés Fourier véleménye szerint vagy túlságosan szétaprózott, vagy túlzottan centralizált.

A szétaprózott termelésben a tulajdonos maga dolgozik eszközeivel. Célja érdekeinek minél jobb érvényesítése. A különböző érdekek érvényesítésének vágya – hangsúlyozza Fourier – káoszt, anarchiát eredményez. Ez – mint látható – a klasszikus polgári felfogással gyökeresen ellentétes nézet. Smith pl. úgy gondolta, hogy az önző egyének törekvése helyzetük jobbítására végül is a közjó maximumára vezet. Fourier ezzel szemben a negatívumokat emelte ki. Ilyen vonása a szétaprózott termelésnek az, hogy akadályozza a technika fejlődését, a termelés növekedését. Ez a fajta termelés különösen a mezőgazdaságban uralkodik, és ez okozza Fourier szerint a parasztok nyomorát.

A nagyüzemi termelésnél más a helyzet. Itt a technika fejlődése előtt nagyobbak a lehetőségek, és érvényesülnek a kooperáció előnyei. A civilizáció utolsó szakaszában, a kapitalizmusban kialakuló nagyüzemi termelésben azonban a munka kényszerű tevékenység. A munkás alávetett helyzetben van, a munka számára nem öröm, hanem szenvedés. Ebben látta Fourier a kapitalizmus egyik legfőbb hibáját.

Fourier nemcsak a kapitalizmus gazdasági rendszerét bírálta, hanem igen élesen ostorozta a civilizáció társadalmának politikáját, erkölcsét, társadalomtudományát is.

A gazdasági élet rendellenességei a politikai szférában politikai igazságtalanságként fejeződnek ki. Az állam a kiváltságosok és gazdagok szolgája és védelmezője a tömegekkel szemben.

Az erkölcs terén az önzés uralkodik – hangoztatta Fourier. Élesen ostorozta a kapitalizmus házassági rendszerét, amelyben a nő csak áru, és a házasság a nő elnyomásának sajátos eszköze.

Fourier gyakran és hevesen támadta a polgári közgazdaságtant. Valamennyi képviselőjét a fennálló rend kritikátlan védelmezőjének bélyegezte. Nem tett különbséget a klasszikusok és a vulgárisok között. Külön elítélendőnek tartotta működésükben egyrészt azt, hogy nem léptek fel a gyűlöletes kereskedelmi tőke ellen, sőt olykor inkább a fontosságát hangoztatták; másrészt azt, hogy miközben bőven tárgyalták korukat, nem vették észre és így meg sem említették a jövő társadalmát.

Fourier kritikája természetesen nem fogadható el. Mi már tudjuk, hogy a klasz-

szikus polgári közgazdaságtan ugyanúgy pozitív szerepet játszott, mint az általuk tudományosan tükrözött társadalom is a történelmi fejlődés akkori szakaszában. Az is világos, hogy nem marasztalható el sem a kapitalizmus védelmezése, sem örökkévalóságának hangoztatása miatt. Ez volt a természetes. E ponton azonban rá kell mutatni, hogy Fourier bírálatának volt pozitív tanulsága is. Ha nem a konkrét részletekre, hanem a mondanivaló egészére gondolunk, beláthatjuk, hogy Fourier kritikája a polgári látókör korlátozottságára figyelmeztet, és ebben már egyet kell értenünk vele.

A vulgáris közgazdaságtanra irányuló támadásai ugyanúgy nem helyeselhetők maradéktalanul, miként a klasszikusok elleni fellépése sem csak elutasítást válthat ki. Az előbbit ugyanis jelentősen leértékeli külön kezelésének elmulasztása. A polgári közgazdaságtan differenciálatlan kezelése Fourier műveiben azt mutatja, hogy a nagy utópikus szocialista egyik irányzat funkciójával sem volt kellőképpen tisztában.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a kapitalista társadalom bajainak fő okát Fourier abban látta, hogy a termelés egyes egyének közt van szétaprózva és ezért nem a társadalmi érdekeknek van alárendelve. Az egyetlen kapocs a társadalom tagjai közt az árucsere, amelyben a szabad verseny uralkodik. A konkurrencia kibékíthetetlen ellentétekre vezet. Minden egyén harcban áll a többivel, érdeke nem esik egybe a társadaloméval. Mindenki magával törődik, és konkurrensének pusztulására törekszik. A konkurrencia csődökre vezet és hallatlanul fokozza a munkások nyomorát. Ezek a bajok pedig a kereskedelmi tőke mesterkedéseinek eredményeként még jobban kiéleződnek.

Fourier-nál a kereskedelem részletes vizsgálata vádirat a civilizáció, pontosabban a kapitalizmus ellen. A kereskedelem és egyben a kapitalizmus bűneit elemezve Fourier az alábbi végkövetkeztetésre jutott: „Célom nem a civilizáció rendszerének megjavítása, hanem megsemmisítése és az, hogy kiváltsam egy jobb társadalmi rendszer létrehozásának kívánságát, kimutatva, hogy a civilizáció rendje mind részleteiben, mind egészében értelmetlen."[9]

Fourier kapitalizmus-bírálatának végkövetkeztetése tehát egy új társadalmi forma szükségszerűsége. Térjünk át ennek részletesebb vizsgálatára.

AZ ÚJ TÁRSADALMI RENDSZER

A politikai gazdaságtan története, de bármely érintett tudomány szempontjából Fourier életművének legértékesebb elemei a történelem ábrázolásában és különösen a kapitalizmus bírálatában találhatók. Más a helyzet Fourier eszméinek oldaláról nézve. Ezekben ugyanis minden egy célnak van alárendelve – a jövő titkai feltárásának, az új társadalom szükségszerűsége bebizonyításának.

Az új társadalom elméletének filozófiai alapja az érzelmekről szóló tan. Eszerint az emberek érzelmei eleve nem károsak, csak a civilizáció teszi őket azzá. A jövő társadalmában az érzelmek eredeti formájukban érvényesülhetnek, ami világosan mutatja Fourier szerint azt, hogy az ember kifejezetten az új társadalomban való életre született. Ez felel meg az ember természetének.

[9] Ugyanott, I. köt. 375. old.

Az emberiség története az új társadalom felé való haladás szakadatlan folyamata. Amint erről már szóltunk, e folyamat különböző szakaszokon megy át, és addig tart, amíg – részben a termelőerők fejlődése, de főleg – egy lángész felvilágosító felfedezése nyomán megvalósul a jövő ideális társadalma. Ebben az emberiség megtalálja azt, amit addig hiába keresett, a boldogságot.

Az új társadalom élénk színekkel festett képén – csakúgy, mint Fourier más nézeteiben is – békésen megférnek egymás mellett a realitások és az utópizmus, az utóbbi túlsúlyával. Ez kitűnik az új rend néhány jellegzetességének bemutatásából. Vegyük sorra ezeket.

Az új társadalom alapsejtje a falang, amely lényegében termelő–fogyasztó szövetkezet. A falang létszámát Fourier a szenvedélyekről szóló tanítás alapján határozta meg. Szerinte a lehetséges emberi jellemek száma (a szenvedélyek kombinációja alapján) 810. Tehát nyolcszáztíz különböző jellemű emberre van szükség ahhoz, hogy mindenfajta munkának legyen megfelelő végrehajtója, elvégzője. A helyettesíthetőséget is figyelembe véve, a falang normális létszáma 1620, bizonyos ingadozásokat feltételezve 1600–2000 fő.

Fourier meghatározta azt is, hogy a falang összmunkaidejéből mennyit kell az ipari és a mezőgazdasági termelésre fordítani. Az ipari termelésre az összmunka egynegyede jut. Ezt azzal magyarázza, hogy az embereknek az ipari és mezőgazdasági munkához való hajlama 1 : 3 arányban oszlik meg. A döntő szerepet tehát a mezőgazdasági termelés játssza és az iparnak csak másodrendű jelentősége van. Ha nem elégszünk meg Fourier magyarázatával, még egyéb okokra is gondolhatunk. A falangok csak a feleslegeket és a saját területükön nem termelhető javakat cserélik, egyébként önellátóak. Az önellátás alapja pedig – minél fejletlenebbek a termelőerők, annál inkább – a mezőgazdaság. Továbbá az sem kizárt, hogy Fourier a mezőgazdasági munkát azért tartotta vonzóbbnak, mert az ipari munka szemmel láthatóan visszataszítóbb körülmények között folyt, mint az előbbi. Az iparban füstös, sötét, forró, zajos – mindenképpen egészségtelen és barátságtalan – volt a munkahelyek jó része, míg a mezőgazdasági munka színtere főként a természet. Ez a tény az egyébként szintén nagyon nehéz munkát is elviselhetőbbnek mutatta a nagy utópikus számára.

Fourier részletekbe menően leírja a falansztert, a közösség lakótelepét is. Ennek ismertetésére, bár kissé hosszú, érdemes teret szentelni.

Átadjuk a szót Fourier-nak. „A falang ... lakóépületeinek, mezőinek, ültetvényeinek és istállóinak jelentősen különbözniük kell községeinktől és falvainktól, amelyekben olyan emberek élnek, akiket semmiféle társulás nem köt össze, és akik összehangolatlanul dolgoznak; az egymást szennyben és alaktalanságban felülmúló nyomorúságos viskók kaotikus összevisszasága helyett a falang szabályos épületeket emel, amelyek nagyjából (a terepviszonyoktól függően) a következőképpen helyezkednek el.

A palota vagy falanszter központi részét a csendes, nyugalmat kívánó feladatoknak szentelik – étkezőhelyek, tőzsdei és egyéb gyűléstermek, könyvtárak, tudományos kutatások stb. számára. E központban lesz a templom, a Rend tornya, a távírda, a postagalambok helye, az ünnepi szertartásokhoz szükséges harang, a csillagvizsgáló, a fedett télikert, amely a főbejárat mögött helyezkedik el.

Az épület egyazon szárnyába kell összpontosítani mindazokat a műhelyeket, amelyekben zajt keltve dolgoznak, pl. a kovács, az asztalos és a lakatos műhelyeit;

ugyanitt kell elhelyezni a gyermekek műhelyeit, minthogy a gyerekek nagyon kedvelik a hangosságot nemcsak a munkában, hanem a zenében is. Az ilyen elhelyezés megóvja a falanszter lakóit azoktól a kellemetlenségektől, amelyeknek a lakosság a nagyvárosokban ki van téve, ahol is minden utcában lakik kovács vagy klarinétos, mesterségének zajával árasztva el a szomszédságában élő félszáznyi családot.

Az épület másik szárnyában kell berendezni a »karaván-szerájt« (vendégfogadót); itt helyezkednek majd el a báltermek és az átutazók számára készült helyiségek. Az ilyen elhelyezés azért előnyös, mert ily módon a falanszter központi része nem lesz túlzsúfolt és a gazdasági élet normális menetét nem sértik meg."[10]

Fourier bőven foglalkozik a munka és a munkaszervezés kérdésével az új társadalmi rendszerben. A különböző munkákat sorozatokba osztják. A nap folyamán mindenki több sorozatban is dolgozik. Egy sorozatban legfeljebb két órát lehet eltölteni, mert a legvonzóbb munka is fárasztóvá válik, ha sokáig tart. Fourier falangjában senkit sem kényszerítenek munkára, de mindenki dolgozik, mert a munka mindenki számára öröm.

Fourier rámutatott arra, hogy az embereknek megváltozik a viszonyuk a munkához. Az örömmel végzett munka során jó minőségű termékeket fognak készíteni, és ezzel jelentős munkaidőt takarítanak meg a falang számára.

A szabályozó szenvedélyek közül egészen új tartalmat nyer a versengés, amely a civilizációban a konkurrenciában nyilvánul meg. Az új rendszerben a versengés egybekapcsolódik a dolgozók együttműködésével és kölcsönös segítségnyújtásával. Fourier rámutatott arra is, hogy a versenyt össze kell kötni az anyagi érdekeltséggel.

Fourier hitt abban, hogy a kedvező munkafeltételek az új társadalmi rendszerben a munkatermelékenység állandó emelkedésére vezetnek. A nagyüzemi termelés térhódítása a falangban lehetővé teszi az eleven és holt munka megtakarítását. Fourier a munkatermelékenység növekedésében látta az új társadalmi rendszer fölényét a civilizációval szemben.

Az új társadalmi rendszer vonzó, örömteli és alkotó munkájáról, amely a civilizációnál magasabb munkatermelékenységet és boldog életet biztosít a társadalom tagjainak, nagy elragadtatással ír Fourier. A ma fáradt bérmunkásait a jövő társadalom olyan dolgozói váltják fel, akik „képesek lesznek nektárt és ambróziát termelni azon a földön, amely a civilizáció embereinek gyenge keze alatt csak gyomot és tövist terem"[11].

A falangban megmarad a magántulajdon. Ebből következik, hogy megmaradnak az osztályok – Fourier-nál gazdagok és szegények – és a vagyoni különbségek is. Fourier azonban a szenvedélyekről szóló tanításából kiindulva és minden határt eltörölve a munka és a sport, illetve a munka és a játék közt, azt képzelte, hogy a falangban a gazdagok is dolgozni fognak, mert a munka számukra is vonzóvá válik. A falang tagjainak napirendjét ezért két változatban is elkészítette; külön a gazdagnak és a szegénynek. A két napirend között lényeges különbségek vannak. Igaz, hogy a gazdag is dolgozik, de olyan munkát végez, mint halászat, vadászat, virágkertészet stb., míg a szegény az istállóban, a gyárban, a földön és a fakitermelésben dolgozik. Ennek a szegénynek a helyzete azonban jelentősen megváltozik és Fourier meg volt győződve róla, hogy legalább olyan jól fog élni, mint a civilizáció tőkése.

[10] Ugyanott, III. köt. 256. old.
[11] Ugyanott, 164. old.

A magántulajdon szerepe azonban Fourier felfogása szerint más, mint a kapitalizmusban. Nem uralkodik a termelés és a munka fölött – ezeket a közösség irányítja. A tőke és a föld rendelkezési joga a közösségre száll, míg tulajdonosaik részvényeket kapnak, amelyek jövedelemhez juttatják őket.

A jövedelemelosztási elmélet is hasonló módon igyekszik fából vaskarikát csinálni.

A falang évi haszna három részre oszlik: öttizenkettedét a végzett munka díjazására, négytizenkettedét a részvénytőke részesedésére és háromtizenkettedét a tehetség jutalmazására használják fel. Fourier elosztási elméletében két ellentétes elvet, a szocialista és a kapitalista elosztást igyekezett egybekovácsolni. A valóságban továbbra is fennmarad nála a kizsákmányolás, tudniillik a tőkések és földtulajdonosok járadékot élveznek, ezért pedig nem dolgoznak meg. Fourier feltételezte, hogy a magas munkatermelékenység alapján a falangban a tőkések nagyobb haszonra tesznek szert, mintha tőkéjüket magánvállalkozásba fektetik. Ezzel szerette volna megnyerni a tőkéseket az új társadalmi rendszer támogatásához.

Azt, hogy a tehetség jutalmazására a kiemelkedő képességű egyének mennyit kapjanak, közszavazással határozzák meg.

A falang jövedelmének öttizenkettedét fordítják a munka díjazására. A falangban nincs munkabér, a falang csak a közös jövedelmen osztozkodókat ismer. A munkadíjazásnál fontos szerepe van az egyes sorozatok besorolásának. A sorozatokat, illetve a munkákat fontosságuk, hasznosságuk és kellemességük alapján különböző kategóriákba sorolják. A besorolás igazságosságát Fourier szerint az biztosítja, hogy az emberek a legkülönbözőbb sorozatokban egymás után dolgoznak és így nem érdekük, hogy egy bizonyos sorozatnak vagy munkának privilegizált helyzetet adjanak, illetve követeljenek. A munkák ilyen besorolása azt is eredményezi, hogy a szegények döntően a jobban fizető munkákat végzik, míg a gazdagok pont fordítva, mert az utóbbiak előszeretettel választják maguknak a könnyebb munkákat.

Az öregek és tapasztaltabbak magasabb díjazásban részesülnek, mint a kezdő fiatalok.

A fogyasztás a falangban kollektívan van megszervezve. Fourier ellensége a szétaprózott egyéni háztartásoknak. A fogyasztás azonban nem kommunisztikus jellegű. A falanszter lakószobái ugyanis nemcsak különböző minőségűek, hanem ennek megfelelően különböző árúak is. A konyha is különböző osztályokba tartozó menüket szolgál fel.

A kereskedelem a közösség monopóliuma. Magánkereskedelemnek az új társadalomban nincs helye. A falang vezetősége közös raktárt és üzletet szervez. Az üzletben a falang minden tagja megvásárolhatja a számára szükséges terméket, amely megfelel ízlésének és fizetőképességének. Az új társadalomban a civilizációhoz képest a kereskedelmi forgalom – Fourier szerint – hússzor nagyobb terjedelmű lesz, és ugyanakkor hússzor kevesebb embert foglalkoztat majd. A falang nem teljesen önellátó gazdasági egység és ebből adódóan megmarad a falangok közti kereskedelem.

Bizonyos termelési feladatok megoldására, amelyek meghaladják az egyes falang erejét és lehetőségeit, úgynevezett „munkahadseregeket" szerveznek. 10–20 millió ember fog például azzal foglalkozni, hogy termővé tegye a Szaharát! Csatornákat építenek a beltengerekhez, átalakítják a Föld képét.

Az új társadalomról szóló fourier-i tanításnak több fogyatékossága van. Fenntartja a magántulajdont a falang részvényeinek formájában, megmaradnak az osztályok, a tőkések munkanélküli jövedelme és így a kizsákmányolás is. A legfőbb hibája az, hogy Fourier is osztályharc nélkül, mindenféle kényszer nélkül, kizárólag a felvilágosító szó és példa erejére építve akarta megvalósítani az új társadalmat. Ezek a fogyatékosságok azonban nem homályosíthatják el azt, hogy helyesen mutatott rá az új társadalomnak egy sor olyan jellemző vonására, mint például a nagyüzemi termelés, a munkatermelékenység növekedése, a munka megváltozott jellege, az új típusú ember kialakulása, a város és falu, illetve a fizikai és szellemi munka ellentétének a feloldása stb.

A legértékesebb Fourier-nál azonban a kapitalizmus szenvedélyes, sokoldalú és mélyreható bírálata. Ezt a bírálatot nagyra értékelték a marxizmus klasszikusai is. „Fourier-nál a fennálló társadalmi állapotok igazi franciásan szellemes, de azért nem kevésbé mélyre hatoló bírálatát találjuk meg. Fourier a burzsoáziát, forradalomelőtti lelkes prófétáit és forradalomutáni érdekelt hozsannázóit szavukon fogja. Könyörtelenül felfedi a polgári világ anyagi és morális nyomorúságát."[12]

A kapitalizmus bírálatával Fourier hozzájárult a proletariátus felvilágosításához, osztályöntudatának növekedéséhez.

[12] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 254–255. old.

Robert Owen nézetei más körülmények között keletkeztek és fejlődtek, mint a francia utópikus szocialistáké.

Angliában a századforduló körül a manufaktúrákat kiszorította a gépi nagyipar. Hatalmas gyáripari központok alakultak ki. A kapitalizmus gyors fejlődése együttjárt a társadalmi differenciálódás nagyarányú fokozódásával. A dolgozók helyzetét a nélkülözés és tömeges munkanélküliség jellemezte. A munkanap hossza a gyáriparban 13–14 óra volt.

A fejlett gyáripari rendszer a maga társadalmi ellentmondásaival döntő hatást gyakorolt az angol utópikus szocializmusra. Owen – mutat rá Marx „A tőké"-ben – „nemcsak ténylegesen kísérleteiben indult ki a gyárrendszerből, hanem azt elméletileg is a szociális forradalom kiindulópontjának jelentette ki"[1].

A kapitalizmus magasabb fejlettségének következtében Angliában erősebb és jelentékenyebb volt a proletariátus, mint Franciaországban, és osztályharca is szélesebb keretek közt folyt. Az angol utópikus szocialisták részt vettek a munkásmozgalomban. Egy ideig Owen az angol munkásmozgalom vezető egyénisége volt.

Angliában a klasszikus polgári közgazdászok nézetei erősen hatottak. Az owenisták Ricardo értékelméletét a kapitalizmus ellen fordították. Az angol utópikus szocializmus történelmi érdeme, hogy a politikai gazdaságtant igyekezett a proletariátus érdekében felhasználni.

GYAKORLATI TEVÉKENYSÉGE

Owen 1771. május 14-én született egy észak-walesi csendes kisvárosban, Newtownban. Apja kiskereskedő, majd postamester volt. A gondtalan gyermekkor – ha egyáltalán volt ilyenben része – hamar befejeződött számára. Nem volt még ötéves, amikor iskolába kezdett járni. Három év sem kellett hozzá és már tanítványból a tanító segítőtársává lépett elő. Owen visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy e kisvárosi iskolák nem követeltek sokat diákjaiktól. Aki folyékonyan megtanult írni, olvasni és elsajátította a négy alapműveletet, a tanulmányai végére ért. Így azután Owen hétéves korában már nemcsak tanult, hanem tanított is. Ez bizonyára nagymér-

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. *Marx–Engels* Művei. 23. köt. Budapest 1967. 469. old.

tékben hozzájárult értelme fejlődéséhez, hiszen közismert tény, hogy e tevékenység nemcsak a tanítvány, hanem a tanító elméjét is képes csiszolni.

Kilencesztendős korában kereskedőinas lett. Egy évi szolgálat után Stamford egyik nagy kereskedőcégéhez szegődött inasnak. Az itt töltött három év alatt jól megismerte a kereskedő szakmát. Ugyanakkor a másirányú művelődést sem hanyagolta el. Mivel az üzlet nem túl hosszan tartott nyitva és a forgalom sem volt nagyon erős, Owennak munka után jutott ideje és ereje az olvasásra, amit szívesen és buzgón űzött.

Felszabadulván Owen úgy gondolta, hogy ismereteinek bővítése, új tapasztalatok szerzése céljából új munkahelyre van szüksége, és átköltözött Londonba. Itt állást vállalt egy posztókereskedésben. Új helye minden tekintetben különbözött az előzőtől. A tizennegyedik évében levő ifjú megismerkedett a korában szokásos embertelen munkafeltételekkel. Az ipari forradalommal a termelésben kialakult gyilkos munkakörülmények, intenzitás stb. átterjedtek a forgalom területére. A divatos kereskedőcég üzletében a korabeli kizsákmányolási módszerek teljes skálájával megismerkedhettek az alkalmazottak, így Owen is.[2] Egy év után Manchesterben dolgozott tovább, szintén kereskedősegédként, még három esztendőn át. Ekkor, 18 éves korában, befejezte kereskedelmi pályafutását és az ipar vizeire evezett át.

Alaposan kitanulta hát a kereskedelem gyakorlatát, sok kereskedőt és még több vevőt ismert meg. Fourier-val ellentétben azonban Owent a megrázó tapasztalatok sem tették egyoldalúvá. Ő nem vált a kereskedelmi tőke olyan esküdt ellenségévé, akit a gyűlölet vakká tesz az ipari tőke valódi szerepének felismerésére.

Owen tehát elhagyta a kereskedelmi pályát és 1789-ben egy ismerősével társulva – a bátyjától kapott 100 £ kölcsönből – szelfaktor (fonógép-) készítő műhelyt alapított. A társulás hamarosan felbomlott, és Owen a neki jutó gépekkel önálló fonodát hozott létre. Ebben három gépen összesen három munkás dolgozott. Ezzel Owen életében 1789-ben új szakasz kezdődött, így számára ez az esztendő más volt, mint a többi. Az emberiség számára is, csakhogy a két szempont ekkor nem találkozott. A francia forradalom eseményei nem foglalkoztatták Owent, megvoltak neki a saját gondjai. A tőle már megszokott hévvel és gyakorlati érzékkel látott hozzá miniatűr üzemének felvirágoztatásához. Az ipari forradalom természetesen nem maradt hatástalan Owen életében sem. Egyrészt teret nyitott rendkívüli vállalkozói tehetségének kibontakozásához, másrészt a dinamikusan fejlődő termelés és a szakadatlan társadalmi mozgás a későbbiekben az általa elképzelt átalakulások megvalósíthatóságának hitével töltötte el.

A fonoda sikeresen működött, de tulajdonosának képességei tágabb mozgásteret követeltek maguknak; így Owen hamarosan eladta üzemét. Elvállalta Manchester egyik legnagyobb pamutfonó gyárának igazgatói állását. Itt 500 munkás dolgozott. Owennak szerencséje volt: húszéves korában olyan megbízást kapott, amellyel kipróbálhatta erejét, képességeit. Teljes felelősséggel és mindenféle útmutatás nélkül

[2] Az üzlet reggel nyolckor nyitott. Az alkalmazottaknak jóval korábban kellett kelni, hogy a nyitásra a kifogástalan külsővel elkészülhessenek. Minden nap kellett fodrászhoz járni, ruhát vasalni stb. Az üzletben vásárlók tömege fordult meg nap mint nap, így az eladóknak még ebédelni sem volt módjuk; sőt még időben vacsorázni sem, hiszen az üzlet este tíz, fél tizenegy tájban urult csak ki. Ekkor következett a rendcsinálás, a pultok feltöltése áruval, a takarítás. Owen visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy a jóformán még gyermek napi munkája gyakran csak éjjel két óra felé ért véget. A 16–18 órai megfeszített munka után alvásra mindössze 5–6 óra maradt.

dolgozott első naptól kezdve, és a betanulás néhány hete után már országos jelentőségű újításra is vállalkozott. Elsőként oldotta meg az észak-amerikai gyapot feldolgozásának problémáit Angliában, sőt minden korábbinál kitűnőbb fonalat állított elő ebből a nyersanyagból. Közben tökéletesítette a gépeket és javított a munkafeltételeken. Mindezek révén egy csapásra nevet szerzett magának az üzleti körökben. Ezért azután szerződése lejártakor, 1794-ben válogathatott a jobbnál jobb ajánlatok között. Egy nagy társaság igazgatója lett.

Manchesterben tehát gyors karriert csinált, és minden feltétellel rendelkezett ahhoz, hogy az angol iparnak ne csak érdemekben gazdag menedzsere, hanem egyben gazdagságban is kiemelkedő tényezője legyen. Owen azonban nemcsak zseniális gyakorlati ember, hanem rendkívüli társadalmi érdeklődésű humanista is volt, akit a műszaki, a természet- és a társadalomtudományok kérdései egyaránt foglalkoztattak. Ezért kapcsolatban állt a város szellemi elitjével, és megalakulásától tagja volt a manchesteri „Irodalmi és tudományos társaság"-nak. Ennek ülésein irodalmi, gazdasági és vallási kérdéseket vitattak meg. E viták során Owenben nemcsak a vallási tételek és a valóság kiáltó ellentmondásának korábbi felismerése lett szilárdabb, hanem a vallásos világnézet helyét fokozatosan materialista szemlélet foglalta el. Itt alakult ki az a meggyőződése, hogy az ember a környezete terméke. Azt hangoztatta, hogy az ember erkölcsi és gazdasági elnyomatását csak a vallás uralma alóli felszabadítással és a környezet megváltoztatásával lehet megszüntetni. Ekkor még nem tudta, de néhány év múlva már igen, hogy gyökeres megoldást csak egy új társadalom felépítése hozhat.

A manchesteri éveknek a férfiak többségének szokásos sorsfordulója vetett véget. 1799-ben megházasodott, majd a következő esztendőben átvette New-Lanarkban annak a textilgyárnak a vezetését, amelyet a híres feltaláló, Arkwright alapított, és amely megelőzőleg Owen apósának tulajdonát képezte. A New-Lanarknak Owen társtulajdonosa is volt. A többi tulajdonos rendes tőkés módjára csak a profit iránt érdeklődött, ebben pedig a hozzáértő vezetés mellett nem volt hiány. Így végre Owen megkezdhette nagyszabású kísérleteit annak bizonyítására – amit akkor még hitt –, hogy a szokásos vagy annál nagyobb profit megszerzésének egyáltalán nem akadálya az, ha a munkások emberi körülmények között dolgoznak és élnek. Egyben azt a tételét is igazolni akarta, amely szerint az ember környezete terméke, és a környezet megváltoztatásával megváltoztatható az ember is.

E célok elérése érdekében megjavította a munka- és létfeltételeket. A 13–14 órás munkaidőt 10,5 órásra csökkentette. Felemelte a munkabéreket. Megtiltotta a 9 évnél fiatalabbak alkalmazását. Korszerűsítette a berendezéseket, beszerezte az elérhető legkorszerűbb gépeket. Tökéletesítette a munkaszervezést, és a műhelyek vezetőivé a legtehetségesebb munkásokat nevezte ki. Nemcsak a gyárban, azon kívül is igyekezett jelentősen javítani a munkások körülményeit.

Gyári üzletet szervezett, amelyekben a munkások közszükségleti cikkeket vásárolhattak. A közismert eljárással ellentétben ez a bolt nem a munkások pótlólagos fogyasztói minőségükben történő kizsákmányolását szolgálta. Itt a nagybani beszerzés és az alacsony haszonkulcs révén az árak kb. 25%-kal kisebbek voltak a megszokottnál, az áruk pedig kifogástalan minőségükkel tűntek ki.

Új lakóházakat építtetett, amelyekben minden családnak két szobája volt. Az utcák, házak, sőt a lakások tisztaságáról a rendszeres felvilágosító munka mellett az erre a célra választott bizottság ellenőrei is gondoskodtak.

Megszervezte a közétkeztetést, kölcsönös segélypénztárt alapított. Bölcsődét, óvodát és iskolát hozott létre, amelyekben korszerű elvek szerint folyt a nevelés és az oktatás.

Mindezekkel rendkívüli sikereket ért el. Idézzük erről Engelst: „Egy fokozatosan 2500 főre növekvő, eredetileg a legvegyesebb és legnagyobbrészt erősen demoralizált elemekből összetevődő népességet teljes-tökéletes mintatelepüléssé változtatott át, ahol ittasság, rendőrség, büntetőbíró, pereskedés, szegénygondozás, a jótékonykodás szükséglete ismeretlen dolgok voltak. Mégpedig egyszerűen annálfogva, hogy az embereket emberhez méltóbb körülmények közé juttatta és jelesül a felnövekvő nemzedéket gondosan neveltette. Ő találta fel és itt vezette be először a kisdedóvókat. Második életévüktől kezdve a gyermekek az óvodába kerültek, ahol olyan jól elszórakoztak, hogy alig lehetett őket onnan hazavinni. Míg konkurrensei napi tizenhárom–tizennégy órát dolgoztak, New-Lanarkban tíz és fél órát dolgoztak csak. Amikor egy gyapotválság négyhónapi szünetelésre kényszerítette az üzemet, a nem dolgozó munkásoknak tovább fizették a teljes bért. És emellett a vállalat több mint megkétszerezte az értékét és mindvégig bőséges nyereséget hozott a tulajdonosoknak."[3]

Ekkoriban Owen még nem gondolt arra, hogy a bajok forrását a magántulajdonban keresse. Eredményes kísérletei miatt mégis sok nehézsége volt üzlettársaival, akik szociális kiadásai láttán gyakran tiltakoztak. Csak 1813-ban sikerült olyan társakat találnia, akik megelégedtek a megállapodás szerinti fix profitrátával és így Owen teljesen szabad kezet kapott. Különben a sikeres munka híre elterjedt és sok érdeklődőt vonzott New-Lanarkba a legelőkelőbb körökből. Követőkre azonban a tulajdonos osztályokból Owen nem talált. Kezdett rádöbbenni arra, hogy amit addig tett, az kevés, még ha az adott keretek között példa nélküli eredményeket hozott is. Ezt írta erről: „Egy ideig én mindent megtettem ennek a népességnek az érdekében, amit a gyárrendszer megengedett. És habár a szegény munkásember elégedett volt, és ha összehasonlította gyárát más gyárüzemekkel, saját helyzetét a régi rendszerben élő más munkásokéval, akkor azt vallotta, hogy vele sokkal jobban bánnak, mint a többiekkel, jobban gondoskodnak róla és teljesen elégedett volt, ugyanakkor azonban én megértettem, hogy ez a lét nyomorúságos ahhoz képest, amelyet az emberiség számára meg lehetne teremteni a kormányok rendelkezésére álló hatalmas eszközök segítségével."[4]

A tapasztalatok elterjesztésének vágya iratta vele első művét 1813-ban, „Új nézetek a társadalomról, avagy kísérletek az emberi jellem átalakítására" címen. Ebben a New-Lanarkban elért eredmények közlésével kívánt követőkre lelni – sikertelenül. Be kellett látnia, hogy szélesebb körű akciókra van szükség.

1815-ben Owen a „humánus gyári törvények" követelésével lépett fel. Törvénytervezetet nyújtott be a parlamentnek, amelyben azt javasolta, hogy ne foglalkoztassanak 10 évnél fiatalabb gyerekeket, 18 éves korig a munkaidő ne legyen több 10,5 óránál, tiltsák meg a fiatalok éjszakai dolgoztatását, és vezessék be a gyárfelügyelői rendszert. A tervezetet azonban 1819-ben olyan torz formában fogadták el, hogy Owen elhatárolta magát tőle.

Lépjünk azonban még vissza néhány évet. A napóleoni háborúk befejezését kö-

[3] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 256–257. old.
[4] *Оуэн:* Избранные сочинения. II. köt. Moszkva 1950. 155. old.

vetően Angliában válság robbant ki és jelentős munkanélküliség jött létre. Kiélező dött az osztályharc. Miközben a kormány igyekezett elnyomni a kétségbeesett tömegek megmozdulásait, vita alakult ki a megoldás gazdasági módjairól. Ebbe bekapcsolódott az akkor még az uralkodó körökben is népszerű Owen is, a munkanélküliség felszámolására kidolgozott tervének előterjesztésével.

A terv lényege szerint a munkanélküliek számára szövetkezeti falvakat kell létrehozni. A falvak vétel vagy hosszú lejáratú bérlet révén megfelelő nagyságú földterületet kapnak; alaptevékenységük a földművelés, az iparnak csak kisegítő szerep jut; a falvak önálló gazdasági egységek, termelésük főleg saját szükségleteik kielégítését szolgálja, csak a feleslegeket adják el. A szövetkezeteket tőkével részben a kormány és a helyi önkormányzatok látnák el, részben pedig a magánszemélyek, kölcsönök jegyzése útján. Owen kimutatta, hogy ez a megoldás komoly gazdasági előnyökkel is járna: szükségtelenné tenné a szegényadó fizetését, másrészt pedig a befektetett tőkék meghoznák a szokásos hasznot tulajdonosaiknak. Owen minden részletében kidolgozta javaslatait.

Egy-egy szövetkezeti falu létszáma 1200 fő lenne. Ezek valamennyien egy hatalmas épületben laknának, amelyben minden családnak külön kényelmes lakás jutna. A településnek megfelelő számú nevelési, oktatási és kulturális intézményt tervezett Owen. Az építmények paralelogrammát alkotva parkokat, sétányokat, kerteket, egyszóval nagy kiterjedésű zöldövezetet körbefogva helyezkednek majd el. Az iparűzést szolgáló műhelyek a településen kívülre kerülnek, hogy ne zavarják a nyugodt és egészséges környezetet. Owen itt láthatóan nemcsak ábrándozott, hanem felhasználta New-Lanarkban szerzett tapasztalatait is.

Eközben bizonyos, az elmélet körébe vágó megállapításokat is tett. A szegénység megszüntetésének lehetőségeit taglalva kifejtette, hogy annak – szemben Malthus állításaival – nem természeti okai vannak. A tudomány fejlődésének eredményeit nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is fel lehet használni, és a növekvő népesség ellátását mind ipari, mind állati vagy növényi eredetű termékekkel biztosítani lehet. Ehhez az általa javasolt szövetkezeti falvak komoly közeledést jelentenének, hiszen ezekben már nem az egyéni érdek uralkodik. A közérdek előtérbe állítása, továbbá a munkához való jog erőteljes hangoztatása olyan vonásokat adott Owen tervezetének, amelyek érthető visszautasításra találtak az uralkodó osztályoknál.

Ily módon a munkanélküliség megszüntetésére tett javaslataival Owen határozottan előbbre jutott utópikus szocialista nézeteinek kifejlesztésében, és egyben lényegesen eltávolodott az uralkodó osztályoktól, amelyeknek korábbi csodálatát most az elítélés váltotta fel. Rövidesen elvesztette minden befolyását az uralkodó körökben; New-Lanarktól is megvált – formálisan az 1820-as évek végén (1829-ben), de gyakorlatilag már akkor, amikor Amerikába utazott.

Az angol tőkésosztály már megtagadta Owent, aki viszont még nem talált rá a munkásosztályra. Az elszigetelődés nem szegte kedvét, tovább gondolkodott az emberiség szebb jövőjének útjairól. Rájött, hogy a munkanélküliség felszámolásának terve továbbfejleszthető, és a szövetkezeti falvak helyett kommunisztikus közösségeket képzelt el, amelyek az eljövendő társadalom alapsejtjei lehetnek. A társadalom a fennálló keretek között nem hozhat orvoslást a benne pusztító betegsé-

gekre.[5] Meg kell tehát kezdeni átalakítását. Owen úgy gondolta, hogy a közösségek száma szaporodni fog. A társadalom bizonyos idő elteltével túlnyomórészt ilyen közösségekből[6] áll majd és ezzel megtörténik az új társadalom fokozatos, békés kialakulása. Idevágó nézeteinek összefoglaló kifejtése olvasható a „Jelentés Lanark grófságnak a társadalmi bajok enyhítésének tervéről" címen 1821-ben megjelent írásában. Owen azonban nem elégedett meg a propagandával, a gyakorlatban is bizonyítani akarta eszméinek helyességét.

Ezért 1824-ben Észak-Amerikába utazott, és rá egy évre, kivándorolt német parasztok alkotta vallási szektától vásárolt földön megalapította New-Harmony néven kommunisztikus elveken nyugvó közösségét. A közösség alapvetően mezőgazdasági jellegű volt. Ennek fő oka az, hogy így sokkal kevésbé volt kiszolgáltatva a környezetnek, mintha elsősorban iparcikkek termelésével foglalkoznak. Természetesen Owen, aki jól ismerte a nagyipari termelést, tudta, hogy a jövő társadalma végül is nem épülhet zárt mezőgazdasági közösségekre. A kezdetre azonban nem látott más lehetőséget.

Hamarosan kiderült, hogy ez az út sem járható; a közösség 1829-ig tartó rövid működés után csődbe jutott. Owen vagyonának túlnyomó részét elveszítve visszatért Angliába. Nem értette meg, hogy a közösségi társadalmat nem lehet a kapitalizmuson belüli fokozatos és békés előrehaladás révén, forradalom nélkül megteremteni. Úgy gondolta, hogy a kudarc oka az emberek felkészületlensége arra, hogy új módon éljenek. Ezért nem adta fel a harcot, tovább folytatta erőfeszítéseit az emberek felvilágosításáért és életének megjavításáért. 1832-ben „Crisis" címen újságot adott ki. A lap a szövetkezés elvét és a munkacsere áruházat propagálja. Ugyanebben az évben Owen vezetésével Londonban megalakult a National Equitable Labour-Exchange Bazaar (nemzeti igazságos munkacsere áruház). Ennek rendeltetése, hogy a kereskedők kikapcsolásával biztosítsa a – főleg szövetkezeti munkatermékeknek a munkaérték alapján való cseréjét. E szervezet révén Owen szoros kapcsolatba került a munkásmozgalommal. Az angol trade-unionok ugyanis ekkoriban kezdték szervezni a szövetkezeti hálózatot. Ebben termelőszövetkezetek is alakultak, amelyeknek a tőkés kereskedelem számos nehézséget okozott. Az értékesítő, beszerző szövetkezetek is szívesen kiiktatták volna a szokásos kereskedői közreműködést az áru útjából. Így a munkacsere áruház nagyon gyorsan népszerű lett, és miként korábban az uralkodó körök, most a munkások ünnepelték Owent nagyszerű terveiért. Owen az áruházzal együtt a Grand National Consolidated Trades Uniont (nagy nemzeti általános szakszervezeti szövetség) is megszervezte. Ez többek között az ország szövetkezeti termelő közösségeit kívánta egyesíteni. A két szervezet összehangolt működésétől Owen azt várta, hogy az egyik a termelés, a másik a forgalom új elvek szerinti megszervezésével előkészíti az új társadalomba való átmenetet. A munkásmozgalom vezetői viszont az osztályharc napi teendőiben vártak segítséget a gyorsan létrejött és roppant népszerűvé vált szervezetektől. A konfliktus elkerülhetetlen volt. 1834-ben a munkásmozgalom és Owen átmenetileg közös útjai szétváltak. Mindkét szervezet tönkrement. A szakszervezeti szövetségnek hetek alatt félmillió tagja lett, majd az ellentétek kirobbanása nyomán fél év alatt szétbullott. A munkacsere áruház története valamivel hosszabb. Ez 1832-től 1834-ig,

[5] A kapitalizmus bírálatát külön tárgyaljuk.
[6] A jövő társadalmának oweni elképzelését is külön tárgyaljuk.

két éven át tartott. Az áruház kezdetben sikeresen működött. Átvette a termelők minden áruját és megbecsülte a benne rejlő munkaórák számát. Erről tanúsítványt adott, ami arra jogosította tulajdonosát, hogy az áruház készletéből azonos munkaidőt képviselő árut vásároljon. A tanúsítványok voltaképpen „munkapénzek" voltak. Az áruház kezdeti működésének sikerességét mutatta az is, hogy e „munkapénzeket" a kereskedők is hamarosan elfogadták, sőt spekuláció tárgyává tették. Ez azonban csak siettette az elkerülhetetlen véget.

Igaz, hogy Owen áruháza elvben lényegesen eltért Proudhon cserebankjától. Mint ismeretes, az utóbbi csupán a forgalmi gondokat kívánta megoldani, és ezzel érintetlenül hagyta a termelés anarchiáját, sőt ezt még fokozta is, mivel akadályt gördített az értéktörvény szabályozó tevékenysége elé. Owen ezzel szemben az áruház megteremtésével egyidejűleg a termelést is meg akarta szervezni. Csakhogy a szándék nem válhatott valósággá. A kapitalizmusban, a tőkés viszonyok mellett ez nem sikerült, nem sikerülhetett. Ezért gyakorlatilag Owen áruháza ugyanabba bukott bele, amibe Proudhon cserebankja bukott volna bele (de hát erre nem kerülhetett sor, hiszen a valóságban ilyet sohasem szervezett). Az áruház tehát mindent átvett, de tőle nem mindent vettek meg. A termelést az elképzelt központi szerv nem igazította a fizetőképes kereslethez, az értéktörvény pedig nem szabályozhatta legalább utólag a termelést. Így a „munkapénzek" egyre növekvő mértékben beválthatatlanokká váltak: a szükséges áruból hiány, a feleslegből halmozódó raktárkészlet lett. Ezenkívül teljesen elképzelhetetlen, hogy az árutermelés viszonyai között a társadalmilag szükséges munkaráfordítást az áruház szakértői meg tudták volna határozni. A magántulajdonon alapuló árutermelésben az érték előzetes, nem piaci meghatározása lehetetlen. Mint Marx írta, „Owen közvetlenül társadalmasított munkát tételez fel, vagyis oly termelési formát, amely az árutermeléssel homlokegyenest ellenkező"[8]. A vég: a készletek elárverezése és a fennmaradt hiány kifizetése Owen egyre laposabb pénztárcájából.

Az emberformálás és társadalomalakítás nagy kísérletezője ekkor 63 éves volt. Igaz, ettől kezdve ismét a munkásmozgalomtól elszakadva tevékenykedett tovább. De aktivitása mit sem csökkent. Halála napjáig szakadatlanul ír, előad, hirdeti nézeteit. Társaságokat szervezett, sőt 1839-ben Anglia földjén tett újabb kísérletet a gyakorlati példaadásra: kommunát szervezett, a Harmony-Hall-t, amely 1845-ig működött. Ezt követően azután az idős Owen tevékenysége már kizárólag a propagandára összpontosult.

Nyolcvankét éves korában, egy Liverpoolban tartott gyűlésen szónokolva rosszul lett, majd visszatérve gyermekkora óta nem látott szülővárosába, néhány nap múlva, 1858. november 17-én meghalt.

A KAPITALIZMUS BÍRÁLATA

Társadalomszemléletében Owen racionalista, a felvilágosítók hatása alatt állt. A tudatlanság és a tévedés minden baj oka, az ész, a tudás pedig a boldogság forrása. Az ésszerű emberi társadalom a természeti törvényeken nyugszik. Ez azért valósul

[7] Owen a ricardói munkaérték-elméletre támaszkodott.

[8] *Marx:* A tőke. I. köt. *Marx–Engels* Művei. 23. köt. 95. old.

csak meg sokára, mert az ember a tudatlan vadból lassan alakul át racionális lénynyé. Az emberi tévedések közül a legnagyobb jelentőségűek az emberi jellemről vallott helytelen nézetek. Az emberi természet Owen szerint önmagában jó. A jellemet a környezet formálja. A rossz jellem a rossz életkörülmények eredménye. Owennél is megtalálhatjuk a XVIII. századbeli francia materialistáknál meglevő ellentmondást. A társadalmi rendszer megváltoztatásához az emberi észnek meg kell szabadulnia a tévedésektől, ahhoz pedig, hogy az ember megszabaduljon a tévedésektől, meg kell változtatni környezetét, azaz a társadalmi rendszert.

Owen szerint az ember boldogságra született, és az emberiség célja a boldogság. A fennálló társadalmi környezet azonban – a benne uralkodó egoizmussal, individualizmussal, konkurrenciával és anarchiával – torz formát ad az emberi viszonyoknak a termelésben, valamint az elosztásban. A kapitalizmus rabláson és erőszakon nyugvó társadalmi rendszer, amely már elöregedett, és tudatlanságra, szegénységre, háborúra vezet. A kapitalizmus szervezetlen társadalom, amelyben az ösztönös erők vak játéka érvényesül.

Owen elemezte az ipari forradalom után kialakult helyzetet. Rájött arra, hogy „jelenleg a világ tele gazdagsággal, amelynek növelésére hatalmas lehetőségek vannak, míg ugyanakkor mindenütt a nyomor uralkodik"[9]. A gazdagságra és fényűzésre való törekvés siralmas helyzetbe juttatta a termelőket. A dolgozók nehéz helyzetének közvetlen oka az emberi munka elértéktelenedése, amelyet a gépeknek a gyárakban történő széles körű alkalmazása váltott ki. A technika fejlődése a munkanap meghosszabbítására, a női és gyermekmunka széles körű elterjedésére vezetett, sőt, a munkások jelentős része feleslegessé vált. Owen rámutatott arra, hogy három „lehetőség" között lehet választani: vagy le kell mondani a gépek alkalmazásáról, ami visszatérést jelentene a barbársághoz; vagy a „felesleges" munkásoknak meg kell halniuk; vagy egy olyan rendszert kell létrehozni, amelyben a mai szegények és munkanélküliek dolgozhatnak, a gép az ő munkájukat szolgálja. Owen természetesen csak ezt a harmadik utat tartja járhatónak az emberiség számára.

Owen a kapitalizmus bírálatában különös figyelmet fordított a magántulajdonra. A termelési eszközök magántulajdonát tekintette minden baj forrásának. Owennél a magántulajdon az ellenségeskedés, a csalás, a gazság, a prostitúció, a szegénység, a bűnözés és minden keserűség oka. Ez az alapja minden gazdasági egyenlőtlenségnek. A magántulajdon lehetetlenné teszi az emberi munka legésszerűbb felhasználását, a dolgozókat a gazdagok rabjává teszi. A magántulajdon károsan hat az emberek tudatára, lelki és erkölcsi arculatára is. Owen néha a bűnök „szentháromságáról" ír. Ez a „szentháromság" a vallás, a magántulajdon és a házasságnak a kapitalizmusban fennálló formája.

Owen arra a következtetésre jutott, hogy az ésszerűen megszervezett társadalomban nem lesz magántulajdon, és az új rendszer létrehozásának fő feltétele a termelési eszközök társadalmasítása.

Owen a kapitalizmust vizsgálva rámutatott a termelés és a fogyasztás közti ellentmondásra is. Angliában és egy sor más országban megfigyelte, hogy az „évi termék tömege hatalmas mértékben növekszik a fogyasztóképesség megfelelő növekedése nélkül. Ily módon a termelés túlszárnyalja a fogyasztást"[10].

[9] *Оуэн:* Избранные сочинения. I. kot. 142 old
[10] Ugyanott, 166. old

A piac korlátozott felvevőképességének az oka Owen szerint abban keresendő, hogy nem megfelelő a munkások díjazása. A kapitalista rendszerben a dolgozók „a munkabér mesterséges rendszerének rabjai és ez a rendszer következményeiben kegyetlenebb, mint bármely rabság bármely emberi társadalomban, akár a barbárságban, akár a civilizációban"[11].

Owen foglalkozott az érték, illetve az értékmérő kérdésével. A csere első fázisában, kezdeti szakaszában terméket termékért cseréltek. Az ilyen közvetlen cserénél a munka szolgált értékmérőül. Meghatározott munkamennyiséget cseréltek ki ugyanakkora munkamennyiségre. A későbbiek során a közvetlen cserét felváltotta a kereskedelem. A kereskedelem elve, hogy minél olcsóbban vásároljon és minél drágábban adjon el. A kereskedelemnek mesterséges értékmérőre, pénzre van szüksége. A fejlődés bizonyos szakaszán ez a rendszer előnyös volt. De a csere mesterséges eszköze lehetővé tette, hogy a javak tényleges értékét meghamisítsák. A pénz teszi lehetővé azt is, hogy a vállalkozók kizsákmányolják a munkásokat, azaz, hogy ne fizessék meg munkájuk teljes értékét. A pénz és a kereskedelem akadályozza a további fejlődést, tehát le kell mondani róluk. A mesterséges értékmérőt természetessel kell felváltani. Ez pedig csak az emberi munka lehet, mivel minden érték forrása a munka. Minden áru értékét az előállításához átlagosan szükséges munkaidővel kell meghatározni. Az ilyen értékmeghatározás biztosítja a termelés és a fogyasztás közti harmóniát. A harmónia megteremtése azonban már az új társadalom feladata. Owen szemmel láthatóan sajátosan értelmezte és alkalmazta a politikai gazdaságtan kategóriáit. A nagy francia utópikus szocialistákkal, különösen Fourierval ellentétben ő nem vetette el eleve a közgazdaságtudomány legújabb eredményeit. Egész felfogásának megfelelően azonban erkölcsi oldalról közelítette meg őket. Így a ricardói munkaértékelmélet nála arra szolgál, hogy bizonyítsa: a munkás sanyarú helyzete az értéktörvény megsértésével történő munkadíjazásból fakad. Nem vette észre, hogy az értéktörvény érvényesülésének nem feltétele az értéken történő csere, és azt sem látta, hogy a munkaerő adásvétele az értéktörvény érvényesülése esetén is kizsákmányoló viszony formája a kapitalizmusban.

Owen tehát az emberi értelemre hivatkozva és Ricardo értékelméletét felhasználva bírálta a kapitalizmust. Kora társadalmát természetellenesnek és igazságtalannak tekintette. Rámutatott a tőkés rend néhány fontos jellegzetességére (mint pl. a magántulajdon uralma, a termelés és a fogyasztás ellentmondása), bírálata azonban felszínes maradt.

AZ ÚJ TÁRSADALMI RENDSZER

Az új társadalmi rendszer ésszerű lesz, az igazságon és a tudományon alapul. A társadalom célja a fizikai és szellemi jólét biztosítása, „a gazdagság bőségének megteremtése minden egyes ember számára"[12]. Az új társadalom alapelvei a közös munka, a közös tulajdon, az egyenlő jogok és kötelességek.

Az ésszerűen szervezett új rendszerben nem lesz magántulajdon. Az új rend a közös tulajdonon alapul. Ebből következik, hogy eltűnnek a tulajdonos osztályok is.

[11] Ugyanott. 189. old.

[12] *Оуэн.* Избранные сочинения. II. köt. 11. old.

A nagy francia utópikusokkal szemben Owen következetes szocialista (az akkori idők szóhasználatával inkább: kommunista) volt és jövőképe mentes volt nemcsak a kapitalizmus jegyeitől, hanem a misztikus vagy vallási jellegű vonásoktól is. A közös tulajdon biztosítja, hogy gazdaságos legyen a termelés, és a létrehozott gazdagság mindenki érdekeit szolgálja. „Az idővel, munkával és tőkével való takarékoskodás – írja Owen – a társadalmi tulajdon feltételei között – összehasonlítva a magántulajdon viszonyaival – felülmúl mindent, amit az emberi ész el tud képzelni."[13] Owen rámutatott arra, hogy megváltozik az emberek viszonya a munkához, magas fokú lesz a munka termelékenysége. Új gazdálkodási módszerek valósulnak meg. Előtérbe kerül a gazdaságosság. „Az egyetlen helyes alapelv, amelynek a közgazdászt vezetnie kell, az az elv, amely a következőképpen hangzik: az emberek érdeke ... megköveteli, hogy a ténylegesen értékes termékek legnagyobb tömegét a legkisebb munkaráfordítás mellett oly módon hozzák létre, hogy az a legelőnyösebb legyen mind a termelő, mind a társadalom számára."[14]

Owen a gazdaságosságot széleskörűen értelmezte. A munkaidő-megtakarítást az új technika bevezetése eredményezi. A munkaidő-megtakarítás lehetővé teszi a társadalmi gazdagság növekedését, forrása annak és biztosítja a dolgozó tömegek jólétének növekedését.

Az új társadalom alapegységei a közösségek, a szövetkezetek. Ezek gazdasági alapja a földművelés. Ez lehetővé teszi, hogy a közösség önálló gazdasági egység legyen és jobban függetlenedhessen a piactól, mintha az iparra épülne. A termelés nagyüzemi jellegű. Helyesen szervezik a munkát, és így az emberek kisebb erőkifejtéssel, de termelékenyebben dolgoznak. A munkaidő napi 4–5 óra. Megváltozik a munka jellege. Eltűnik a fizikai és a szellemi munka ellentéte. A közösségben feloldódik a falu és a város ellentéte is.

A közösségen belül csak kor szerinti tagozódás van.

Az irányítás a közösségen belül igen egyszerű és demokratikus. Az egyes funkciók a korcsoportok között oszlanak meg. A vezetőiket gyűléseken választják és hetente beszámoltatják tevékenységükről. A közösség legfőbb szerve a közgyűlés, amely az irányító tanácsot megválasztja.

Owen természetesen különös figyelmet fordított a nevelésre. A nevelés fontos szerepet játszik az ember jellemének formálásában. Hároméves kortól a gyerekek iskolába járnak és külön élnek a szülőktől, azért, hogy át ne vegyék azok rossz szokásait. A nevelés szoros kapcsolatban van a termeléssel. A cél – önállóan, észszerűen gondolkodó és társadalmilag aktív emberek nevelése.

A közösségek közötti kapcsolatról viszonylag keveset tudhatunk meg Owentől. Annyi mindenesetre biztos, hogy közöttük fejlett munkamegosztás lesz. A munkamegosztást még sokáig a termékek értéken történő cseréje kíséri majd. Az új társadalom, amint arról már szóltunk, a régi kereteiben kezd növekedni, így azzal együtt fog élni egy ideig. Ennek az együttélésnek a során az új, terjeszkedő társadalom adót fizet a réginek és kereskedelmi kapcsolatban lesz vele.

Az új társadalmi rendszerre való áttérés Owennél is csak békésen történhet. „Igen barátaim, a fennálló rendszer bármennyire is ésszerűtlen és pusztulásra ítélt, azt *mégsem szabad illetéktelen és durva emberek kezeivel széjjelrombolni.* Minden,

[13] Ugyanott, 26. old.

[14] *Оуэн:* Избранные сочинения. I. kot. 215. old.

idő előtti vagy meggondolatlan lépés legmegalapozottabb reményeink megvalósulását késleltetheti, és néhány nemzedéket megfoszthat attól a boldogságtól, amelyet már egyébként mi és gyermekeink nagymértékben élvezhetnénk."[15]

A kormány által elfogadott reformok megvalósítása lett volna Owen szerint a társadalom átalakításának alapvető és legegyszerűbb útja. 1818-ban Európa és Amerika kormányaihoz fordult társadalomátalakító javaslataival. Később, Viktória királynőt igyekezett megnyerni terveinek támogatására. Owen nagy jelentőséget tulajdonított az egyes személyek vagy szervezetek kezdeményezésének is. Ilyen kezdeményező szervezetként funkcionált volna a nemzeti szakszervezeti szövetség és a munkacsere áruház is.

Owen élete végéig utópista maradt. Hitt abban, hogy osztályharc nélkül létre lehet hozni a kommunista társadalmat. Túlzottan bízott az emberi ész erejében. Owen az utópikus szocialisták közül az egyetlen, aki, bár sikertelenül és helytelen elméleti alapokon, de igyekezett a szocialista átalakítást és a munkásmozgalmat egybekapcsolni.

[15] Ugyanott, 148. old.

A szocialista ricardiánusok

Szocialista ricardiánusoknak nevezzük azokat az angol közgazdászokat, akik a ricardói értékelméletből kiindulva, a proletariátus oldaláról bírálják a kapitalizmust. A szocialista ricardiánusok meglehetősen széles körű irodalmi tevékenységet fejtettek ki. Ez az irodalom „a húszas években a ricardói érték- és értéktöbblet-elméletet a proletariátus érdekében a tőkés termelés ellen fordítja és a burzsoáziát saját fegyvereivel támadja"[1]. A szocialista ricardiánusok nyíltan és széleskörűen felléptek a proletariátus nevében. A burzsoá nézetekkel a proletariátus álláspontját állították szembe. Az új proletár közgazdaságtant azonban nem tudták sem részleteiben, de még nagy vonalaiban sem kidolgozni. A szocialista ricardiánusok többsége owenista volt. Ebből a csoportból a legismertebbek: Thompson, Gray és Bray.

A szocialista ricardiánusok másik csoportja olyan közgazdászokból állt, akik nem értettek egyet az owenisták szövetkezeti terveivel. Ennek a csoportnak a legkiemelkedőbb képviselője Hodgskin volt.

A szocialista ricardiánusok Ricardo érték- és értéktöbblet-elméletéből kiindulva igyekeztek szocialista következtetéseket levonni. Mint ismeretes, Ricardo a profitot a munka által létrehozott érték részének tekinti és kimutatja a különböző tényezők változásának hatását a profitráta alakulására. A szocialista ricardiánusok Ricardo ezen nézetéből kiindulva rámutatnak arra, hogy a profit nem más, mint a meg nem fizetett idegen munka terméke, és ugyanúgy, mint a tőkések egész gazdasága, a bérmunka kizsákmányolásának eredménye.

Ezt a megállapításukat azonban nem tudták tudományosan megalapozni. A kizsákmányolást azzal magyarázták, hogy a munka és a tőke közötti cserében nem érvényesül az értéktörvény. A már Ricardónál felmerült problémát ők sem tudták megoldani. A termelési viszonyok elemzése helyett a tőkés rendszer természetellenes, igazságtalan jellegére hivatkoztak. Ebből eredő következtetésük: a társadalmi egyenlőtlenségek fő oka az, hogy az értéktörvény nem érvényesül. Az egyenlőtlen csere miatt a munkások nem kapják meg munkájuk teljes hozadékát, amely pedig igazság szerint őket illeti. Ezért szerintük az értéktörvény és az értéktöbblet-törvény között antagonisztikus ellentmondás van. A kettő közül csak az utóbbit tekintették a kapitalizmus törvényének, míg az előbbi érvényesülését tőkés viszonyok között nem tartották lehetségesnek. A szocialista ricardiánusok tehát – Proudhonhoz hasonlóan – nem értették meg az értéktörvény lényegét és érvényesülésének módját. Így a kizsákmányolás tényét sem tudták helyesen megmagyarázni, a kapitalizmus valóságos összefüggéseiből levezetni. Ez sokat levont a kapitalizmusra vonatkozó bírálatuk értékéből.

[1] *Marx:* A tőke. II. kot. *Marx–Engels* Művei 24 kot. Budapest 1968. 15 old.

E bírálatból kiindulva fejtették ki a társadalom átalakítására, az új társadalomra vonatkozó nézeteiket.

Az új társadalomra való áttérést békés, fokozatos fejlődés eredményeként képzelték el. A hangsúlyt nem a politikai hatalom megszerzésére, hanem a gazdasági rend átszervezésére helyezték. Ezt a legkülönfélébb gyakorlati utakon kívánták elérni. Owen követői általában mesterüknek az árucsere áruházra vonatkozó javaslatait fejtették ki különböző formákban. Elgondolásaik közös vonása az, hogy főleg a csere megszervezésére törekedtek. Többségük a magántulajdon elvetése alapján kívánta a csereviszonyok olyan átalakítását, amelynek eredményeképpen az értéktörvény ismét érvényesülne. Ez abban fejeződne ki, hogy a munkások megkapnák a teljes munkahozadékot. Ez lenne az új társadalom legfontosabb jellegzetessége, amely egyben a kizsákmányolás megszűntét is jelentené.

A szocialista ricardiánusok elképzelései helytelenek mind az új társadalom megvalósítását, mind pedig fő jellegzetességét illetően. Ami az átmeneti időszak gyakorlati lépéseire, a csere átszervezésére vonatkozik, azt már Owen tárgyalásánál elmondottuk. A teljes munkahozadék követelésének tarthatatlansága nyilvánvaló. Az új társadalom sem nélkülözheti a termelés bővítését, a közös szükségletek kielégítését, ami viszont elkerülhetetlenül levonást jelent a teljes munkahozadékból. Ha ez utóbbit pedig nem az előállított új értéknek tekintjük, hanem a termék teljes értékének, akkor a levonások közé kerül természetszerűleg a felhasznált holt munka pótlására szolgáló rész is.

THOMPSON

William Thompson (1785–1833) gazdag ír földbirtokos volt, aki vagyona jelentős részét az owenista tanok propagálására és gyakorlati megvalósítására fordította. Thompson alapos és sokoldalú képzésben részesült a dublini, oxfordi és londoni egyetemen. A londoni egyetemen megismerkedett Benthammal, akinek utilitarizmusát egész életén át egyik alapeszméjének tekintette. Az 1820-as évek elején megismerkedett Owennel is. Ettől kezdve az utilitarizmust az owenizmussal igyekezett egyesíteni. Fő műve, a „Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon elveiről, amelyek a leginkább előmozdítják az emberi boldogságot", 1824-ben jelent meg. A műben Thompson elsősorban nem azt vizsgálta, hogyan megy végbe az elosztás a kapitalizmusban, hanem azt, hogyan kellene megvalósulnia. 1825-ben írt művében James Mill-lel szemben a nők egyenjogúságáért szállt síkra. Másik közgazdasági tárgyú műve, „A munka jutalmazása. A munka és a tőke támasztotta követelések összebékítése" 1827-ben jelent meg. Ebben a műben határozottan és élesen megfogalmazta a munkásoknak a teljes munkahozadékhoz való jogát, és ebből kiindulva bírálta a tőkés elosztási rendszert. 1830-ban jelent meg utolsó műve „Gyakorlati tanácsok" címmel. A műben az owenista közösségek kialakításához adott részletekbe menő szervezési tanácsokat, miközben azt a véleményét hangoztatta, hogy az emberek még nincsenek kellően felkészítve az ilyen közösségek létrehozására. Mindamellett aktívan részt vett az owenista szövetkezeti mozgalomban. 1831-ben maga is megkísérelte, hogy szülőföldjén szövetkezeti telepet szervezzen; tervét az anyagi eszközök szűkössége miatt nem tudta valóra váltani.

Az eddigiekből úgy tűnhet fel, helyesebb volna Thompsont benthamistának vagy

owenistának nevezni, semmint ricardiánusnak. Valóban, az említettek nagy hatással voltak rá. Mégis indokolt a ricardiánusok közé sorolni, mivel közgazdasági nézeteit a Ricardo által leginkább kifejlesztett munkaérték-elméletre támaszkodva igyekezett rendszerré egyesíteni. E közgazdasági nézetrendszer hangoztatásával azután a munkásosztály érdekeit kívánta képviselni, amely utóbbi szándéka helyezte őt a Marx előtti szocialisták táborába.

Nézeteinek egészét vizsgálva szembeötlő, hogy módszere is mennyire hasonlít Ricardóéhoz. Amellett, hogy gazdag tényanyagot használ elméletének kifejtésekor, módszerét mégis a dedukció egyeduralma és a történelmietlenség jellemzi. A történelem tényei Thompson írásaiban csak a deduktív úton kialakított tételek illusztrációiként szolgálnak. Thompson metafizikus módon abszolút igazságok és abszolút, örök törvények után kutatott. Ezekre építette azután a tőkés viszonyok elleni támadásait. Az örök igazságok Thompsonnál az említett három ember nézeteinek – és ami Owent illeti, gyakorlati tapasztalatainak – ötvözetéből kovácsolódtak ki.

A filozófiai kiindulópont a hasznosság elve. A hasznosság fogalma igen tág. Bentham (és Thompson) szerint hasznos minden, ami az embert megóvja bármely bajtól, vagy ami – szellemi vagy fizikai – jólétét fokozza. Az ember boldogságra tör. Gazdasági téren ez a szükségletek kielégítésére szolgáló javak előállításában nyilvánul meg. Bentham számára az anyagi gazdagságot alkotó javak lényege szükségletkielégítő képességük. Thompson már többet mond – kettőjük útja itt eltér. Thompson szerint a gazdagság fontos tulajdonsága, hogy szükségletet elégít ki, de lényege az, hogy munka, méghozzá nem egyéni, hanem társadalmi munka terméke. Így azon hasznos javak, amelyek nem munkatermékek, nem alkotnak gazdagságot. Thompson e tételt örök igazságként kezelte, amelyet a földtulajdonra hivatkozva nem nehéz megcáfolni. Thompson a munka szerepének kiemelésére törekedve átesett a ló másik oldalára. A metafizikus látásmód ebben a kérdésben kettős hibára vezetett. Egyrészt a gazdagság teljesen absztrakt társadalmi viszonyoktól független meghatározására; másrészt a gazdagságot létrehozó munka ugyanilyen ábrázolására. Holott a gazdagság fogalma, csakúgy, mint a munkáé, más a rabszolgatartó, más a hűbéri és megint más a tőkés társadalomban.

A munka szerepét a klasszikus polgári közgazdaságtan is kiemelte. Fejlődésének csúcspontján ez a tőkés–földesúr ellentét bemutatásának alapjaként, az osztályharc fegyvereként működött. Thompson jelentőségét e téren az adja, hogy ő a polgári fegyvereket – a boldogság utilitarista értelmezését, a munkaérték-elméletet – az oweni szocializmus rendszerébe helyezve, a munkásosztály szolgálatába állította.

Tekintsük át Thompson főbb politikai gazdaságtani nézeteit. Nézzük először az értékkel kapcsolatos felfogását. Thompson, mint már említettük, a munkaérték-elmélet híve volt. Miután teljesen kielégítette a gazdagság forrásának a munkában való megjelölése, részletesen ezzel a témával nem foglalkozott. Néhány megállapítása azonban említést érdemel.

Meghatározta pl. a szükséges munka fogalmát. Valamely áru értékét Thompson azzal a munkamennyiséggel határozta meg, amelyet ennek előállításához egy átlagos erejű és jártasságú munkás átlagosan felhasznál.

Ez a meghatározás jobban tükrözi a valóságot, mint Ricardóé. A klasszikus polgári közgazdász lényegében a határ-munkaráfordítást tekintette társadalmilag szükségesnek, a határt a még átlagprofitot hozó legnagyobb munkamennyiséggel jelölve.

Ehhez képest az átlagos körülmények között kifejtett munka mennyiségével történő értékmeghatározás még akkor is előrelépés, ha teljesnek nem tekinthető.

Thompson felvetette az egyszerű és bonyolult munka kérdését. Úgy gondolta, hogy a bonyolult munkát a társadalom átlagos munkára vezeti vissza, a munkanapoknak az utóbbival való egybevetése révén. E gondolat részletes kidolgozására azonban nem fordított figyelmet.

Thompson rendszerében fontos szerepet játszik a cseréről alkotott felfogása. A cserében nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi tényezőt is látott. Történelmietlen szemlélete eredményeként abszolutizálta a cserét. Smith-hez hasonlóan a csere és a munkamegosztás nála is egyazon folyamatnak a két oldala. Szerinte a munka csere nélkül éppen olyan haszontalan lenne, mint a csere munka nélkül, mivel egyetlen ember sem képes minden, számára szükségest megtermelni. Tehát ha a munkamegosztás szükségszerű, akkor a csere is az – gondolta Thompson. A valóságban azonban a csere az árutermelés sajátossága, míg a munkamegosztás általános érvényű. Thompson az árucserét azonosította a munkatermékek, a tevékenységek cseréjével. A helyes, természetes vagy igazságos csere szerinte magában foglalja: a csere szabadságát; a csere egyenértékűségét; és azt, hogy a csere a termelőnek biztosítsa a teljes munkahozadékot.

Ami a csere szabadságát illeti, e kérdésben Thompson a klasszikus polgári közgazdaságtan képviselőivel egy sorban menetelt. Csakhogy míg az utóbbiak a gazdasági szabadság követelésével – lényegében – a zavartalan tőkés kizsákmányolás feltételeiért küzdöttek, addig Thompsont a proletáriátus szempontjai vezették. Szerinte a monopóliumok nem teszik lehetővé, hogy egyenlő értékeket cseréljenek. Az egyenlőtlen csere pedig a proletariátus kizsákmányolásának egyik formája.

A kizsákmányolás lényegét Thompson nem értette meg. A munkások tőkés kizsákmányolását az értéktörvény megsértésével magyarázta. Az értéktörvény megsértését abban látta, hogy egyrészt az áruk ára nem esik egybe az értékkel, másrészt a munkás munkája termékének csak egy részét kapja meg, ami – szerinte – azt jelenti, hogy a munka és tőke közti csere nem egyenértékű. Thompson bírálta azokat a közgazdászokat, akik a politikai gazdaságtan tárgyának kizárólag a gazdagság növelésének kérdését tekintették és elvonatkoztattak az emberi boldogság szempontjából oly fontos problémától, mint a gazdagság helyes és igazságos elosztása. „Az évi terméknek a mennyiségét és elosztását kell mindenekelőtt a vizsgálódás tárgyává tenni. A valóságos felhalmozás teljesen másodlagos jelentőségű, s még ez a jelentősége is kizárólag abból fakad, hogy befolyása van az évi termék elosztására."[2] Feltételezte, hogy a tőkés a munkás által létrehozott értéknek legkevesebb a felét elvonja. „A profitnak – írja Thompson – a munka által a nyersanyaghoz hozzáadott értéken kívül nem lehet más forrása. A nyersanyag, az épület, a szerszám, a munkabér csak saját értékét képes adni, de nem többet. Értéknövekedés egyedül csak a munkából ered ... Általában a tőkés a munkástól munkája termékének legkevesebb felét elveszi."[3] Thompson is azt a kérdést vizsgálja, hogy az elosztás adott módja elősegíti-e *a termelőerők fejlődését*. A munkás munkatermékéből eszközölt levonás gátolta a termelés növekedését és a termelőerők fejlődését.

[2] *William Thompson:* Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth. London 1850. 443. old.

[3] Ugyanott, 284–285. old.

A levonással kapcsolatban Thompson látta, hogy „a munkás, ha szerencsétlenségére nincs saját tőkéje, kénytelen az utóbbi használatáért fizetni, a kérdés azonban az, hogy mennyit kell a munkatermékből levonni"[4]. A levonás mértékéről a tőkés és a munkás véleménye eltérő. A munkás szerint a tőkésnek a forgótőkét és az állótőke egy részét kell visszakapnia, valamint bizonyos jövedelmet. A tőkések, illetve tulajdonsok jövedelme azonban nem lehet több, mint egy jól megfizetett munkásé. Másképp számolnak azonban a tőkések. Szerintük elég az, ha a munkatermékből a munkásnak csak a létminimumot hagyják meg. Ennek az eredménye azután – mutatott rá Thompson – a gazdagság növekedése az egyik oldalon, és a nyomoré a másikon. Az ilyen elosztás nem ösztönzi a dolgozókat a gazdagság növelésére, a termelőerők fejlesztésére, hiszen ez nem áll érdekükben.

Az elosztás fennálló rendjének megítélésében Thompson véleménye szöges ellentétben van a klasszikus polgári közgazdászokéval. Az utóbbiak a profit arányát az összjövedelemben szintén nem tartják megfelelőnek – keveslik. Szerintük a helyes, a termelőerők fejlődését ösztönző elosztás a tőkének nagyobb jövedelemhányadot juttat, ez azonban a rendszer lényegén nem változtat. Thompson nem a kizsákmányoló jövedelmek belső aránytalanságait bírálja, hanem az egész jövedelemelosztását. Szerinte nem a tőkéseknek, hanem a munkásoknak kedvező jövedelemelosztás szolgálja a társadalmi haladás ügyét.

A történelemben eddig jellemző munkaszervezési formák a munkások említett érdektelensége miatt a közvetlen vagy közvetett kényszeren alapultak. A leginkább termelékeny formát még létre kell hozni, hangoztatta Thompson. Ez a munka szabad szervezete, a kooperáció. Hatékonyságát Thompson azzal magyarázta, hogy a munka teljes hozadékát a termelőnek juttatva kellő ösztönzést biztosít. E tételével Thompson eredetileg az individualizmuson és a magántulajdonon alapuló utilitarizmust oly módon használta fel, hogy az a közösségi termelés és a köztulajdon fölényének bizonyítását szolgálja. Az utilitarizmus szerint a munka termelékenysége akkor a legmagasabb, ha a hasznosság elve érvényesül. Thompson szerint viszont az utóbbi feltétele az, hogy a termelő megkapja teljes munkatermékét. Ez pedig csak a kooperáció megvalósulása esetén lehetséges.

Végül megemlítjük, hogy Thompson határozott kapitalizmusbírálatához az új társadalomba való átmenet kizárólag békés útjának elképzelése párosult. Az utópikus szocialisták közül kiemelkedik azzal, hogy határozottan a munkásosztály mellé állt és annak érdekeit tartotta szem előtt. A szövetkezetek szervezésében látta azonban – Owenhez hasonlóan – az új társadalom létrehozásának fő eszközét, és így az osztályharc szükségességét ő sem ismerte fel. Annál is kevésbé, mert abban reménykedett, hogy a tőkéseket meg tudja győzni az új társadalom számukra is előnyös voltáról, és így azok is támogatni fogják terveit.

Így hát a proletariátus osztályharcának politikai gazdaságtani tudományos alapját nem Thompson teremtette meg, noha egyrészt a munkaérték-elmélet, másrészt a munkásosztály híve volt. Mégis érdemeket szerzett e téren. Jelentős lépést tett előre abban a folyamatban, amely a politikai gazdaságtant a tőkésosztály fegyveréből a tőkésosztály elleni harc eredményes fegyverévé változtatta.

[4] Ugyanott, 286. old.

John Gray (1798–1850) Skóciában született. Középiskolai tanulmányainak befejezése után Londonba került, ahol kereskedelmi alkalmazott lett. Itt megismerkedett Owen társadalomátalakító terveivel és bekapcsolódott az owenista mozgalomba. A későbbiek során azonban egyre inkább a kispolgárság érdekeinek védelmezőjeként lépett fel, és életét polgári reformátorként fejezte be.

Gray első nagy műve, az „Előadások az emberi boldogságról", 1825-ben jelent meg. A művet népszerű, eleven stílus és forradalmi hang jellemzi. A műben a szerző élesen bírálta a kapitalizmust, a fennálló elosztási viszonyokat. A mű az owenі nézeteket propagálja. 1831-ben jelent meg másik műve „A társadalmi rendszer. Értekezés a csere elveiről" címmel. Ebben a műben Gray a társadalmi viszonyok ideális rendszerére, a jövő társadalmára vonatkozó elképzeléseit fejtette ki. Részletesen ismertette a forgalom terén megvalósítandó reformokat, a munkapénz és a szervezett csere elméletét. Utolsó műve, az „Előadások a pénz természetéről és felhasználásáról" 1848-ban jelent meg. Ebben már nincs nyoma az owenizmusnak, de még a radikalizmusnak sem.

Gray társadalmi-gazdasági nézetei az emberi jellemről szóló tanításon alapulnak. Minden ember eltérő jellemű az azonos alkatelemek különböző arányú összetétele következtében. Az emberiség előtt az a probléma áll, hogyan kell szabályozni, irányítani a képességeket és hajlamokat ahhoz, hogy elérhető legyen a boldogság, minden emberi törekvés végső célja.

Az ember – eltérően a „nem tudatos lényektől" – rendelkezik azzal a képességgel, hogy kölcsönösen munkát cseréljen. Ebből adódóan a társadalmi élet lényege, alapja a csere. „A csere – írja Gray – és csak a csere a társadalom alapja . . . sőt, az emberek közti minden egyéb viszony teljes egészében a cserén nyugszik."[5]

A csere fontosságát már Gray előtt hangsúlyozták. Smith rendszerében is kiemelkedő helyet foglal el a csere. Nála az emberi önzésen nyugvó csere a kapitalizmus örökkévalóságát volt hivatva bizonyítani. Gray viszont a cserében az emberek közti viszonyokban megtalálható bajok és zűrzavar forrását látta. Gray a csere szerepéről szóló nézeteire alapozta a kapitalizmus bírálatát.

Ennek során rámutatott arra, hogy a kapitalizmus ellentmond az emberi természetnek. Ellentétben áll a legelemibb igazságossággal és a mindenkinek mindenki elleni háborúja jellemzi. „Az ember – írja Gray – a többi ember egyetemes ellenségévé válik és örül, ha elpusztul az, akit szeretnie kellene. Az egyik pusztulása – a másik boldogsága. Így alakul ki az ember lelkében az irigység, a gyűlölet, a harag, a személyes ellenségeskedés és az embertársunk szerencsétlensége iránti teljes közömbösség. Ezek a sajátosságok a modern rendszer szükségszerű elkerülhetetlen következményei."[6]

Gray bírálta a kapitalizmust azért is, mert a dolgozó tömegek életszínvonalát alacsonyra szorítja és sokan éheznek vagy élnek nagy nyomorban. A dolgozó tömegek szegénységének az az oka, hogy az emberek egy része nem kap munkát, akik pedig kapnak, azoknak túl alacsony a bérük. A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján Gray érdekes számításokat végzett. Eszerint Nagy-Britannia és Írország

[5] Грей: Сочинения. Moszkva 1955. 20 old.
[6] Ugyanott, 55. old.

gazdagságának évi növekedése 430 millió £, amelyből a dolgozó osztály 426 millió £-ot hoz létre (4 millió £ a külföldi tőkebefektetésekből eredő jövedelem). Egy dolgozó évi 54 £ jövedelmet termel, amelyből csak kb. 11 £-ot kap meg. Az eredmény tehát az, hogy „a termelő osztályokat a modern társadalmi rendszer megfosztja munkatermékük majdnem négyötödétől"[7]. Ahol az elosztás így megy végbe, ott a társadalmi viszonyoknak az igazságtalanság a sarkköve, állapította meg Gray.

Az elosztási elmélethez kapcsolódik a lakosság csoportokra osztása. Gray a társadalmat három csoportra osztotta. Az első csoportba tartoznak az anyagi javak termelői. A második csoportot az olyan nem-termelők alkotják, akik hasznos szolgálatot teljesítenek a társadalom számára. Ilyenek az orvosok, tanítók, művészek stb. A harmadik a haszontalanok csoportja. Ide tartoznak azok, akik vagy semmivel sem foglalkoznak, vagy tevékenységük egyenesen káros a társadalom szempontjából. Gray a tőkéseket a harmadik csoportba sorolja.

Gray a kapitalizmus legfőbb fogyatékosságát a forgalom terén ragadta meg, ahol a kapitalizmus a legjobban sújtja a kisárutermelőt. A kapitalizmusban a bajok fő oka az, hogy a társadalmi kereslet hiánya szűk korlátokat szab a társadalmi termelésnek, és az áruk csak nehezen adhatók el. Ezért a fő feladat, amely Gray szerint megoldásra vár, a forgalom megszervezése. Ebben a döntő szerepet a felállítandó központi bank játszaná, az ideológiai alapot pedig a „munkapénz"-elmélet adja. A központi bank pontosan megállapítaná azt a munkaidőt, amelyet a különböző áruk termeléséhez felhasználtak. A termelő a banktól árujáért egy hivatalos igazolványt kapna áruja értékéről, azaz, egy átvételi elismervényt annyi munkaidőről, amennyit áruja tartalmaz. Ezt Gray a munkaérték-elméletre hivatkozva tartja kivihetőnek. Ha a munka az érték mértéke, úgy a munka pénz is lehet, nincs tehát szükség külön pénzre. A kapott utalvánnyal a termelő megvásárolhatná a bank raktárában a számára szükséges árukat.

Gray elképzelésének hibája abból ered, hogy nem értette meg az árutermelés, pontosabban az árutermelő munka sajátosságát. Gray – írja Marx – „azt akarja, hogy a terméket mint árukat termeljék, de ne mint árukat cseréljék ki. Gray ennek a jámbor óhajnak a kivitelét egy nemzeti bankra bízza. A társadalom a bank formájában egyrészt függetleníti az egyéneket a magáncsere feltételeitől, másrészt a magáncsere alapzatán termelteti őket tovább."[8]

Gray nézetei nem azonosak Owenével. Owennél a munkacsere áruház és a munkapénz csak egy közbeeső láncszem, az eszközök egyike a társadalom átalakításában, Gray-nél viszont a bank az a csodaeszköz, amely megszabadítja a társadalmat a kapitalizmus minden bajától és visszásságától.

A leglényegesebb eltérés Gray és Owen között a tulajdon kérdésében tapasztalható. Gray – kispolgári beállítottságának megfelelően – védelmezi a magántulajdont. Az általa elképzelt új társadalmi rendszerben senkinek sem sértik meg a tulajdonhoz való jogát.

Gray nézetei ellentmondásosak. Egyrészt, mint láttuk, élesen bírálta a kapita-

[7] Ugyanott, 63. old.

[8] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. *Marx–Engels* Művei. 13. köt. Budapest 1965. 61. old.

lizmust, de másrészt, kispolgári illúziók rabjává válva, a forgalom megszervezése révén, a magántulajdon és az árutermelés fenntartása mellett kívánta a tőkés rendet egy jobb társadalommal felváltani.

BRAY

John Francis Bray (1809–1895) életéről keveset tudunk. Valószínűleg munkás volt, aki autodidakta módon párosította tudással vitathatatlan képességeit. Egyetlen műve „A munkásosztály sérelmei és ezek orvoslásának módjai; avagy a hatalom kora és a jog kora" címmel 1839-ben jelent meg.

Míg az 1830-as évek első felében az owenizmus virágkorát élte az angol munkásmozgalomban, addig az évtized vége felé már erősen lehanyatlott – kudarcai nyomán elvesztette korábbi befolyását a munkások körében. A munkásság osztálymozgalmai azonban nem enyészhettek el egy gyakorlati próbálkozás sikertelenségével. Ezek új utakat, új formákat kerestek maguknak. Ilyenné vált Angliában a chartista mozgalom, amely az említett évtized végén bontakozott ki.

Ez nevét az 1838-ban elfogadott Népchartáról (People's Charter) kapta. A Népcharta a munkásmozgalom törvénytervezetbe fogalmazott követeléseit[9] tartalmazta. Az elutasított törvénytervezet követeléseinek teljesítését a chartisták egyik szárnya célnak, a másik szárnya pedig az új társadalom megteremtéséhez vezető út egy állomásának tekintette. E csoport az owenisták törekvéseiről is így vélekedett, ezért szimpatizált az owenizmussal.

Másképpen áll a dolog az owenistákkal. Ők – mint ismeretes – elvetették az osztályharcot, és így szembehelyezkedtek a chartista mozgalommal. Ezt tette Bray is, aki elfogadta mind az oweni eszméket, mind pedig ezek valóra váltásának a mester által javasolt módszereit. Mindemellett műve a chartista munkások körében nagyon népszerű volt. Ennek fő oka bizonyára az volt, hogy Bray Owennél is élesebben és mélyrehatóbban bírálta a kapitalizmust, továbbá az, hogy a chartista mozgalom sok részvevője – mint már említettük – a harc egyik eszközeként elfogadta az oweni gondolatokat is. Ez utóbbiakat Bray fontos területeken szintén elmélyítette.

Bray nem az elvont „emberiség"-fogalomból kiindulva, hanem határozottan a proletariátus szemszögéből bírálta a kapitalizmust. Minden bajok fő okát a magántulajdonban látta. „Ha így a dolog (az uralom – *a szerzők*) eredetét vizsgáljuk, azt fogjuk látni, hogy az uralom minden formája, minden társadalmi és politikai igazságtalanság a jelenleg érvényben levő társadalmi rendszerből fakad. – *a tulajdon jelenleg fennálló intézményéből.*"[10]

A munkás és a tőkés közötti cserét már nyomatékosan osztályok kapcsolataként tárgyalta. „Mindeddig állandóan e szerint a teljesen igazságtalan csererendszer szerint jártunk el: a *munkások* a tőkésnek egy teljes év munkáját *adták* cserébe egy fél év értékéért – és ebből, nem pedig az egyének fizikai és szellemi erőinek vala-

[9] 1. általános választójogot minden 21 éven felüli férfinak; 2. évenkénti parlamenti választások es ülésszakok; 3. titkos szavazás; 4. a választókerületek módosítása; 5. a választói és képviselőjelölti vagyoni cenzus eltörlése; 6. a képviselők díjazása.

[10] *Bray:* Labour's Wrong's and Labour's Remedy. Leeds 1839. 17. old.

milyen feltételezett egyenlőtlenségéből eredt a gazdagság és hatalom egyenlőtlensége. A csere egyenlőtlensége, a vételár és az eladási ár különbözősége csak azzal a feltétellel állhat fenn, hogy a tőkések mindörökre tőkések, a munkások pedig mindörökre munkások maradnak."[11] Mint a polgári klasszikusokra támaszkodó owenista, természetesen ő is az értéktörvény megsértését látta a két osztály közötti cserében. Az egyenlőtlen csere alapja a magántulajdon uralma, ami nemcsak az adásvételben, hanem az élet minden területén egyenlőtlenségre és igazságtalanságra vezet. Ezért az egyenlőtlenségek megszüntetéséhez a politikai rend megváltoztatása nem elegendő. „Ahhoz, hogy napjaink igazságtalanságainak és nyomorúságának egyszer s mindenkorra véget vessünk, *a társadalom jelenlegi állapotát alapjában kell megdöntenünk.*"[12] Mindennemű egyenlőtlenség eltörléséhez a magántulajdon felszámolásán keresztül vezet az út – hangoztatta Bray.

A kapitalizmus bírálata során Bray rámutatott a gépek kettős, ellentmondásos szerepére a tőkés társadalomban. Látta, hogy a gépek egyrészt lehetővé teszik a termelés nagymértékű növelését és segítik az embert, másrészt pedig növelik a munkanélküliséget és a vagyoni egyenlőtlenséget. A gépek szerinte önmagukban olyan javak, amelyek nélkül nem lehet meglenni. Helytelen azonban a felhasználásuk, az, hogy egyes személyek, nem pedig az egész nép tulajdonában vannak. A gépekre vonatkozóan figyelemre méltó Bray-nek az a megállapítása is, hogy kora társadalmi rendszerét a gépek hozták létre, de a gépek is fogják megsemmisíteni.

Az új társadalom megvalósításához Bray szerint átmeneti szakaszon keresztül vezet az út. Úgy gondolta, hogy ez akkor alakul majd ki, ha megteremtik az igazságos, egyenértékű csere feltételeit. E cél eléréséhez Bray munkás részvénytársaságok szervezését javasolta. Ezek a legfeljebb ezer tagot számláló szervezetek földet bérelnek vagy vesznek, és a szükséges termelési eszközökért az általuk kibocsátott bankjegyekkel fizetnek. A bankjegyek fedezetéül Bray a tagok jövőbeli munkáját jelölte meg. Ez a mozzanat eltér a munkapénz-koncepció Owennél megismert és szokásos változatától, de ugyanolyan hibás.

A részvénytársaságok egymás termékeihez az igazságos munkacsere áruházak révén juthatnak hozzá. Ezekben a Owen által elképzelt (és már tárgyalt) intézményekben őrködnek majd az értéktörvény érvényesülésén. Az egyenértékek cseréje Bray-nél is azt jelenti, hogy a munkások megkapják munkájuk „teljes ellenértékét", vagyis a teljes munkahozadékot.

A részvénytársaságokban tömörült munkások azután munkájuk pénzre történő átváltása útján tőkét halmoznak fel. A folyamat addig tart, amíg minden tőke a munkások tulajdonába kerül. Ez idő alatt a másik fontos célt, az emberek átnevelését is elérik. Ezzel az átmeneti időszak véget ér.

Létrejött az új társadalom. A hozzá vezető út – miként az utópikusok mindegyikénél – békés, erőszaktól mentes. Bray Owen legkövetkezetesebb követője, a kapitalizmus éles bírálója volt. De a tőkés árutermelés számos összefüggése előtte is rejtve maradt, és a szocializmusba tartó folyamat lényegét – az osztályerők antagonisztikus harcát – sem vette észre. Így nem válhatott – Ricardo elméletét továbbfejlesztve – a proletariátus politikai gazdaságtanának megteremtőjévé, „csak" a ricardiánus (owenista) szocializmus kiemelkedő alakjává.

[11] Ugyanott. 49. old.
[12] Ugyanott, 1-. old.

Thomas Hodgskin (1787–1869) a szocialista ricardiánusok népes táborának az owenista tervekkel szemben álló szárnyához tartozott.

Életútjának első állomásai nem a közgazdaságtan felé vezető út mentén helyezkednek el. Tizenkét esztendős korában apja, aki a tengerészeti hatóság tisztviselője volt, haditengerészeti iskolába íratta. A Franciaország elleni háborúban már tisztként vett részt. Rövidesen azonban sorozatos ellentétei támadtak parancsnokaival és ennek következtében végül is elbocsátották a szolgálatból. Tapasztalatait írásba foglalta, és kiadta. E műve a Bentham és James Mill körül csoportosuló angol radikálisok érdeklődését is felkeltette. Maguk közé fogadták és hozzásegítették ahhoz, hogy társadalomtudományi ismereteit kibővítse.

Bentham megbízásából kutatásokat végzett Németországban egy csaknem három évig tartó európai körutazás során. Ennek eredménye lett az a kétkötetes mű, amely 1820-ban „Észak-németországi utazások" címen jelent meg. Ebben és megelőző művében az ifjú Hodgskin éles szemű megfigyelőként és jó tollú publicistaként mutatkozott be. A proletariátus ügyének elkötelezett közgazdásza ezután lett. Ebben nagy szerepet játszott, hogy megismerkedett a természetjogi felfogással (amely ugyan az előző évszázadban élte virágkorát) és Ricardo nézeteivel; az előbbi vált filozófiájának alapjává, míg az utóbbiak politikai gazdaságtani felfogására hatottak.

Tanulmányai és tapasztalatai nyomán hamar kialakította véleményét a világról. Az első, kifejezetten közgazdasági tárgyú könyvének – „A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben; vagy a tőke improduktivitásának bizonyítása" – már a címe is jól mutatja, hogy a front melyik oldalán ásta be magát. Ebben az 1825-ben Londonban megjelent írásában többek között állást foglalt a munkások egyesülési joga körüli éles vitákban – a munkások oldalán állva. Ezzel nagy sikert aratott a munkások körében, és elvesztette több, radikális polgári barátját.

Az utópikus szocialistákra jellemző módon ő is nagy jelentőséget tulajdonított a felvilágosító tevékenységnek. A munkások megélénkülő osztályharca fokozta az igényt a társadalom jobb megértését elősegítő ismeretterjesztés iránt. Több helyen ezért munkásiskolákat (mechanic's institutions) szerveztek. Egy ilyen létrehozását kezdeményezte Hodgskin is, de az irányítást hamar kivették a kezéből. Mivel a vezetőség nézeteit semmiképpen sem oszthatta, néhány előadás után felhagyott a közreműködéssel. A négy előadás 1827-ben nyomtatásban is megjelent: „A dolgozók politikai gazdaságtana" (Popular Political Economy) címen.[13]

Két utóbbi írásában Hodgskin már nagy teret szentelt a kapitalizmus és a polgári közgazdaságtan bírálatának. A polgári radikálisokkal való végleges szakításhoz azonban az 1832-ben Londonban „A tulajdon természetes és mesterséges jogának szembeállítása" címmel megjelent műve vezetett. Ebben a választójogi reformról folytatott országos vitához is hozzászólt és elítélte a magas vagyoni cenzus bevezetésével a tőkésosztályt hatalomhoz juttató és a munkásosztály számára egyáltalán

[13] A cím fordítása hibásnak tűnhet. Azonban Hodgskin a mű előszavában a popular szó magyarázataként leírta, hogy ez nem a kifejtés kevésbé igényes módját kívánja tükrözni, hanem azt, hogy a szerző tárgyát a „nép szemszögéből" vizsgálja. Erre hivatkozva különböző idegen nyelvű fordításokban a cím így fest: Политическая экономия трудящихся; Economie politique proletarienne; Politische Ökonomie des Proletaries. Mi is a szerző értelmezése szerint fordítottuk a címet, eltérve a különböző magyar kiadványokban megszokottól.

nem kielégítő törvény elfogadását. Nem a munkásosztály választójogának megszerzéséért szállt csak síkra, hanem az emberek tulajdon szerinti megkülönböztetése ellen lépett fel. A kapitalizmust azért tartotta rossz társadalomnak, mert a magántulajdonon alapul. Ezért nem politikai harcra van szükség, ez csak az erők elfecsérelése, hanem a magántulajdon megszüntetésére. Hodgskin anarchista módon nem tulajdonított jelentőséget az államhatalom formájának és szervezetének. Ez azután meghatározta viszonyát a munkásosztály politikai szervezeteihez: az 1830-as évek közepétől megélénkülő politikai harcban már nem tudott együtt haladni azokkal, akiknek érdekében valamennyi addigi írását papírra vetette. Az 1869-ben bekövetkezett haláláig eltelt csaknem négy évtized alatt nem tagadta ugyan meg korábbi nézeteit, de a munkásmozgalomban már nem játszott szerepet.

Társadalomszemlélete

Hodgskin világnézetének alapjául a XVIII. század racionalizmusa szolgált. Felfogása a természetes és mesterséges szembeállításán alapult. Ennek megfelelően kétféle jogot és ebből levezetve kétféle tulajdont különböztetett meg. A tulajdon e természetjogi értelmezésében Locke-ra hivatkozik, az alábbi sorokat idézve tőle: „minden embernek saját személyében van valamely tulajdona, amelyre senkinek sincs joga, csak neki magának. Teste munkája és keze műve, azt mondhatjuk, igazán az övé. Ha bármit kimozdít abból az állapotából, amelyben a természet adta és hagyta, akkor munkáját elegyítette vele, hozzáadott valamit, ami a sajátja, és ezáltal tulajdonává teszi."[14] A munkán alapuló tulajdon a természetes. Az ilyen módon értelmezett természetes tulajdonnal Hodgskin a megelőző társadalmakban – a rabszolgaság és a hűbériség idején –, valamint a kapitalizmusban uralkodó mesterséges tulajdont állította szembe. Ez utóbbit az erőszakra vezette vissza. Az erőszak teremtette meg a rabszolgaságot, majd az tartotta, illetve tartja fenn a mesterséges tulajdont mind a mai napig – hangoztatta Hodgskin. A történelmi változások – felfogása szerint – fejlődést jelentenek, mert a mesterséges és a természetes szakadatlan küzdelmében az utóbbi térhódítására vezetnek, és ezzel végleges győzelmét készítik elő. A kapitalizmust átmeneti társadalomnak tekinti.

Mindez azonban csak formálisan tekinthető történelmi szemléletnek. Lényegében arról van szó, hogy a mesterséges tulajdon formája változó, de tartalma változatlan: megsérti a természetjog követelményeit. Ugyanígy változatlan tartalmú, sőt örök kategória a természetes tulajdon fogalma. Hasonló – látszólagos – történetiséggel a polgári közgazdaságtan sok képviselőjének nézeteiben is találkozhatunk. A természetre történő hivatkozás ebben az időben a valóságban kibontakozó új, tőkés társadalom örökkévalóságának (természetességének) igazolását szolgáló ideológia metafizikus eleme volt. Hodgskin szemben állt a kapitalizmussal, de érvelésében helyet kapott az ellenfelek módszertani hibája, a metafizikus szemlélet. Ez felfogásának sajátos vonása.

A természetes és mesterséges szembeállítása – amellett, hogy alapul szolgált a kapitalizmus bírálatához – tévútra vezette Hodgskint. Felfogása szerint, mint már említettük, természetes a munkával szerzett, a közvetlenül munkán alapuló tulajdon.

[14] *John Locke:* Two Treatises of Government. Művei. VII. kiadás. II. köt. London 1768. 229. old. – Hodgskin 1832-ben megjelent művében idézte e szemmel láthatóan népszerű sorokat.

Erre a történelem ismert már példát: ilyen a kisárutermelő magántulajdona. Hodgskin, szemben Sismondival, nem gondolta, hogy a társadalom bajainak megszüntetése egy kisárutermelő társadalomba való „visszatéréssel" elképzelhető lenne. Ő látta, hogy a nagyüzemi termelés uralkodóvá vált. Ezért a természetes tulajdon nagyüzemi viszonyok közötti megvalósítását tekintette célnak. Ez nála a természetjogi felfogás sajátos megjelenési formája.

Hodgskin jól látta, hogy a természetes tulajdon közvetlen realizálására a nagyüzemi termelésben nincs mód. A kistulajdonos rendelkezhetett teljes munkatermékével, a nagyüzemi munkás esetében ez nem lehetséges. Ezzel kapcsolatos sorait Marx is elismeréssel idézte: „Semmi olyan nincs többé, amit az egyéni munka természetes díjának nevezhetünk. Mindegyik munkás csak egy egésznek valamely részét termeli, és minthogy egyik résznek sincs értéke vagy hasznossága önmagában, nincs semmi, amit a munkás kézbe keríthet és amiről azt mondhatja: ez az én termékem, ezt én megtartom magamnak."[15]

Ebből a helyes megállapításból azonban nem arra a következtetésre jutott, hogy a fejlettebb munkamegosztás viszonyai között a természetes tulajdon nem jöhet létre, hanem arra, hogy új alapokat kell teremteni számára. Ezen új alapokon azután a természetes tulajdon abban jut majd kifejeződésre, hogy a létrehozott értékeket helyesen osztják el a termelésben részt vevők között. A helyes elosztás feltételei Hodgskin szerint a munka nélküli jövedelmek megszüntetésével és a különféle munkanemek helyes értékelésével jönnek majd létre.

A természetes tulajdon megvalósulásának feltételeit a teljes gazdasági szabadság, az akadálytalan szabad verseny hozhatja létre. Hodgskin úgy gondolta, hogy ezek megvalósulása esetén a piac értékeli majd az elvégzett munkákat, és ez az értékelés pontos lesz. A gyárak, üzemek a bennük dolgozók tulajdonába kerülnek. A tőkések kizárása a tulajdonból lehetővé teszi, hogy a dolgozók rendelkezzenek a teljes munkahozadékkal. A természetes tulajdon helyreállítása a jövedelemelosztás terén is természetes (igazságos) viszonyokat teremt.

A tulajdonukkal szabadon rendelkező nagyüzemi dolgozóközösségek közötti kapcsolatot Hodgskin a szabad verseny alapján folytatott kereskedelem formájában képzelte el. A teljes gazdasági szabadság gondolata nem fér össze a társadalmi munkamegosztás csak központilag elvégezhető szervezésének, összehangolásának elképzelésével. Ezért ez utóbbi Hodgskin elgondolásaiban nem szerepelt. Így nézetei anarcho-szindikalista vonásokat mutatnak.

A fentiekkel Hodgskinnak a jövőre vonatkozó nézeteit is ismertettük. Ezek szerint a cél a természetes tulajdon helyreállítása; ez a modern termelés viszonyai között a gyáraknak a termelő közösségek tulajdonába kerülését kívánja; ennek alapján a dolgozók rendelkezhetnek a teljes munkahozadékkal; megszűnnek a jövedelemelosztás igazságtalanságai. Az eszköz a teljes szabadság megteremtése (ez az állam megszüntetését is magában foglalja), méghozzá az emberek felvilágosítása révén. Egyrészt arra van szükség, hangoztatta Hodgskin, hogy a munkások körében helyes nézetek uralkodjanak. A munkásosztálynak nevelnie kell önmagát. Másrészt meg kell győzni a közvéleményt a munkáskövetelések helyességéről, hogy a munkáltatók elleni harcban a helyes oldalra álljon.

[15] *Hodgskin:* Labour defended against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital proved. London 1825. 25. old.

Ma már a történelem tanúsítja: Hodgskin tévedett a jövő társadalmához vezető út kijelölésében. A szabad verseny ugyan valóban társadalomformáló szerepet játszott, előkészítette az önmaga ellentétébe, a monopolkapitalizmusba való átmenetet. De nem tőkések nélküli társadalmat szült.

A felvilágosítás pedig nem volt képes helyettesíteni az osztályharc különféle formáit. Igaz, Hodgskin észrevette az osztályharcot a történelemben, bizonyos – nem nagy – szerepet is tulajdonított neki a fejlődésben. Emellett, kétségtelen következetességgel, az osztályok küzdelmében is a természetes és mesterséges harcának megnyilvánulását látta.

Felfigyelt az osztályérdekek különbözőségére, a proletariátus és a burzsoázia antagonisztikus ellentétére. Nyíltan és egyértelműen a munkásosztály mellé állt, amelynek jelentékeny segítséget nyújtott, elsősorban éles kapitalizmusbírálatával.

A kapitalizmus bírálata

Hodgskin a kapitalizmus bírálatában a mesterséges tulajdon, a tőke ellen irányítja a tüzet. A tőkének jutó jövedelem igazságtalan és természetellenes jellegét azzal igyekszik bizonyítani, hogy a tőkét nem termelőnek nyilvánítja. Tulajdonra, és így jövedelemre pedig – emlékszünk rá – csak a termelés közvetlen részvevője tarthat joggal igényt. Külön foglalkozik a forgó- és külön az állótőke nem termelő voltának bizonyításával.

Forgótőkén a munkások létfenntartásához szükséges javakat értette. Ez a felfogás uralkodott a polgári közgazdaságtanban is. Smith például (csakúgy mint Ricardo) a gazdasági növekedés előfeltételének az előzetes tőkefelhalmozást tekintette, és ezen elsősorban a munkások foglalkoztatásának növelését lehetővé tevő fogyasztási-eszköz-felhalmozást értett. Ez a gondolat akarva-akaratlan sugallja a másikat, azt tudniillik, hogy a tőkések a profitjuk megtakarításával hasznos szerepet játszanak a gazdaságban. Hodgskin számára azonban ez a következtetés elfogadhatatlan volt. Fel is lépett ellene.

„Birtokolnak-e ebben a pillanatban Europa összes tőkései egyheti táplálékot és ruházatot az általuk alkalmazott összes munkások számára? Vizsgáljuk meg a kérdést először a táplálék tekintetében. A nép táplálékának egy része *kenyér*, amelyet csak mindig néhány órával azelőtt készítenek, hogy megeszik ... A pék termékét nem lehet felraktározni. Semmilyen esetben sem lehet a kenyér anyagát, akár gabonaként, akár lisztként létezik, *megőrizni folytonos munka nélkül*." Hasonló a helyzet más termékek esetében is. „A munkás táplálékának egy másik cikke a tej, és a tejet ... naponta kétszer készítik. Ha azt mondják, hogy a marha, amely szolgáltatja, már itt van, nos, a felelet az, hogy *állandó figyelmet és állandó munkát* kíván meg, *és tápláléka az év nagyobb részében napról napra nő*. A mezők, amelyeken legel, megkívánják az ember kezét." Igaza van J. Millnek, hangsúlyozta Hodgskin, aki szerint amit az emberek egy év alatt termelnek, azt egy év alatt el is fogyasztják. Ezért ahhoz, hogy *„az embereknek módot adjanak mindazon műveletek elvégzésére, amelyek egy éven túl terjednek, áruk semmilyen készletét* nem lehet *felraktározni*. Azoknak, akik erre vállalkoznak, ennélfogva nem *valamely már létrehozott árukra* kell építeniök, hanem arra, hogy más emberek dolgozni fognak és megtermelik azt, amiből fenntartják magukat, míg saját termékeiket be nem fejezték." Következésképpen *„minden különböző munkafajta sikere és termelőereje minden-*

kor inkább függ más emberek együttlétező termelő munkájától, mint a forgótőke *bármely* felhalmozasától."[16]

Hodgskin tehát azt hangoztatja, hogy a munkások fogyasztását nem az ehhez szükséges javak előzetes felhalmozása teszi lehetővé, amint azt sokan állították. A forgótőkének nevezett fogyasztási eszközöket a dolgozók folyamatos munkája nap mint nap hozza létre. A hentes azért juthat kenyérhez, mert amíg ő a dolgát teszi, a pék is dolgozik, tehát a hentes azért dolgozhat, mert a pék vele egyidőben szintén munkát végez. A forgótőke Hodgskin szerint nem előzetes felhalmozott fogyasztási javakból áll, hanem lényegét tekintve együttlétező munka. A termelésnek azt a feltételét, amelyet forgótőkének neveztek, nem a tőkés halmozza fel, hanem a dolgozók folyamatos munkája jelenti, illetve hozza létre. Hodgskin az eleven munka szerepének kiemelése közben nagymértékben csökkentette a tárgyiasult munka szerepét.

Figyelmen kívül hagyta, hogy a munkamegosztás nemcsak térben, hanem időben is kiterjed. A termelés nem képzelhető el csupán együttlétező munka alapján; a munka tartós tárgyiasulása, vagyis a készletek felhalmozása nélkül nincsen termelés. Továbbá a termelés meghatározott viszonyok között folyik, nem általában. A kapitalizmusban pedig a termelés feltételei sajátos formában, tőkeformában jelennek meg. Ez a forma egyben emberek közötti viszony tárgyiasult alakja, amelynél a dologi formától nem lehet eltekinteni.

A forgótőke elemzésével Hodgskin a tőkés rendet kívánta támadni, annak bizonyítására törekedve, hogy a termelés nem feltétlenül, minden körülmények között igényli a tőkések létét. E pozitív törekvése azonban a forgótőke hibás megfogalmazásához vezette.

Az állótőkével is részletesen foglalkozott. A klasszikus polgári közgazdászokkal ezúttal egyetértve ezt Hodgskin tárgyiasult, felhalmozott munkának tekintette. Persze a döntő szerepet itt is az eleven munkának juttatta. „Minden szerszám és gép – írta az állótőkéről – munka terméke. Ameddig pusztán *előzetes* munkának az eredményei, és munkások által nem alkalmaztatnak, mindegyik a maga használatára, addig nem fizetik vissza készítésük kiadását ... legtöbbjük értéke csökken a tartástól ... Az *állótőke nem előzetes, hanem jelenlegi munkából származtatja hasznosságát;* és nem azért *hoz tulajdonosának profitot,* mert felraktározták, hanem mert *munka feletti parancsnoklás megszerzésének eszköze* ... Hogy egy szerszámot termelő tőkének kell-e tekinteni, vagy nem, az teljesen attól függ, hogy *használja-e,* vagy nem valamilyen termelő munkás."[17]

Az állótőke tehát Hodgskin szerint nem azért termelőerő, mert felhalmozott munka, hanem mert az eleven munka felhasználja a termelés során. A felhalmozott, tárgyiasult munka ugyan növeli az eleven munka hatékonyságát, ismerte el Hodgskin, de ez nem adhat alapot senkinek sem arra, hogy jogos jövedelmet szerezzen pusztán az ezzel való rendelkezés és nem munka révén. Vagyis nem tagadta az állótőkének mint felhalmozott munkának a pozitív szerepét a termelésben, de a tőkések mellőzhetőségét itt sem mulasztotta el hangsúlyozni. Elutasította mind a klasszikus polgári közgazdaságtan felfogását, amely szerint a tőkeprofit természetes és indoklásra nem szoruló jelensége a gazdasági tevékenységnek, mind pedig a vul-

[16] Ugyanott, 10–13. old.
[17] Ugyanott, 14–15. old.

gárisok hivatkozásait a tőke hasznos közreműködésére, aminek a profit (vagy inkább a kamat) megérdemelt jutalma. „De nincs semmi – írta – a szükséges tudáson, ügyességen és munkán kívül, aminél fogva a tőkés igényt alapozhat a termékben való bármilyen részesedésre."[18]

Azt gondolhatnánk, hogy Hodgskin a tőkés szerepének ilyen felfogása mellett eljutott arra a felismerésre, hogy a tőke termelési viszony. Ezt a benyomást keltheti az olvasóban az az imént idézett mondat is, amely szerint a tőke azért hoz tulajdonosának profitot, mert a munka fölötti uralom eszköze. Ez a tőke természetének valóban helyes felfogása, azonban elszigetelt, nem illik bele az állótőkére vonatkozó nézeteinek rendszerébe.

Az állótőke Hodgskin ábrázolásában felhalmozott munka, tárgyiasult munka. Mint tudjuk, ezt azért hangsúlyozta, hogy a munka szerepét a termelésben minden módon kiemelje. Ez sikerült is neki, de közben ellenkező irányból ugyanarra a hibás álláspontra jutott, mint az általa elítélt polgári közgazdászok. Az állótőkének felhalmozott munkával való azonosítása a termelés ezen tőkés viszonyok által (és között) meghatározott elemét egyenlővé teszi a termelés örök tényezőjét alkotó dolgokkal.

A kapitalizmus bírálatában Hodgskinnál a tőke vizsgálata foglalta el a fő, de nem az egyedüli helyet. Foglalkozott a jövedelemelosztás kérdéseivel is, amint arról már szó volt. Ennek keretében rámutatott a munkás–tőkés ellentétre. Ez önmagában véve semmi újat nem jelentene, hiszen a tény lerögzítése már Ricardo nézeteiben is fellelhető. Hodgskin e téren annyiban ment tovább Ricardónál, amennyiben ezt az ellentétet nem tekintette természetesnek, hanem mesterségesnek, amely az erőszakon alapuló mesterséges tőkés tulajdon kovetkezménye. Ezen felül, mint tudjuk, Ricardo ábrázolásában a munkás–tőkés ellentét másodlagos jelentőségű és voltaképpen csak közvetíti a tőkés–földesúr ellentétet. Hodgskin ezzel szemben az előbbi ellentétet alapvetőnek tekintette, és Ricardótól ebben is eltérve, a munkás és a földesúr közötti ellentét kérdését is felvetette. Szerinte nemcsak a munkabér és a profit, hanem a munkabér és a járadék is ellentétben van egymással. A járadékot a munkás termékéből való levonásnak tekintette. Nem értett egyet Ricardóval a járadék keletkezésében.

Hodgskin szerint a járadék nem úgy jött létre, hogy az emberek a jobb földek műveléséről kénytelenek voltak áttérni a rosszabbakra, és a jobb, illetve rosszabb földek hozamának eltéréséből adódó különbözetből lehet fizetni – az értéktörvény megsértése nélkül – a földjáradékot. Ő úgy gondolta, hogy a járadék a rabszolgaság idején jött létre, a már többször is említett erőszak hatására. A közvetlen kényszer tette azt lehetővé, hogy a természetes tulajdont a mesterséges váltsa fel, és ezen az alapon a termelőket megfosszák munkatermékük egy részétől. A személyes függésen alapuló ezen elsajátítás a tőkés társadalomban azután módosult formában, de fennmarad. A járadék a rabszolgaság, illetve a Hodgskinnál ezzel azonos hűbériség idején kialakult formáját a földek eladása vagy bérbeadása miatt változtatta meg, de lényege azonos maradt. Nem elfogadható tehát Ricardo meghatározása sem a földjáradékról. A földjáradék Ricardo meghatározása szerint „a föld hozamának az a része, amelyet a föld tulajdonosának fizetnek a talaj ősi és elpusz-

[18] Ugyanott, 18. old.

tithatatlan erőinek a használatáért".[19] A járadék Hodgskin szerint nem a föld, hanem a munka terméke. Emellett azt hangoztatta, hogy ez nem a föld ősi erőinek használatáért fizetett díj, hanem annak az ára, hogy a földtulajdonos átengedi a többletmunkára való jogát a bérlőnek.

Amint látható, Hodgskin nézetei a járadékkal kapcsolatban is olyan vonásokat mutatnak, mint egyéb területeken. Itt is a természetes és mesterséges szembeállításával, az erőszak szerepének hangoztatásával, és mindenekelőtt a dolgozók által kifejtett munka alapvető jelentőségének kiemelésével találkozhattunk. Hodgskin a földjáradék és más jövedelmek osztálytermészetének határozott és világos kifejtésével túlhaladta a klasszikus polgári közgazdaságtant, így Ricardót is. Elmaradt viszont mögötte a tőkés viszonyok specifikumainak ábrázolásában, minthogy szem elől tévesztette a tőkés és a kapitalizmus előtti viszonyok járadékának különbözőségét.

Végül ismételjük meg: Hodgskin a munkásosztály szemszögéből bírálta a kapitalizmust. A Ricardo által kifejlesztett munkaérték-elméletet felhasználva, természetjogi érveléssel igyekezett bebizonyítani e társadalom pusztulásának szükségszerűségét. Az eljövendő igazságos társadalomról csak igen halvány képet festett. A lényeg: megszűnik az erőszak uralma, helyreáll a természetes tulajdon és az elosztás ehhez igazodik. Megvalósul a dolgozók joga a teljes munkahozadékhoz. Az ide vezető út a teljes szabadság (ki tudja, mi módon történő) kivívásán és az eredményes felvilágosító tevékenységen át halad Hodgskin szerint. Az osztályharc tényét és korlátozott jelentőségét a történelemben ez az utópikus szocialista nem tagadta, de szerepét a jövő társadalom mielőbbi elérésében nem ismerte el. Utópizmusának lényege, miként társainak esetében is, éppen ebben van. Neve a kapitalizmus és a polgári közgazdaságtan proletár bírálóinak sorában előkelő helyen szerepel; fontos részt vállalt a munkásosztály számára létfontosságú saját elmélet kidolgozásának előkészítésében.

*

Saint-Simon, Fourier és Owen társadalmi-gazdasági nézetei igen fontos szakaszt jelentenek a közgazdaságtan történetében. Az utópikus elméletek alapjául az adott ország történelmileg meghatározott társadalmi-gazdasági helyzete, osztályviszonyai és az ezeknek megfelelő politikai és ideológiai felépítmény szolgált.

Az utópikus szocializmus keletkezése szoros kapcsolatban van a munkásosztály helyzetével. Ugyanis a munkásosztály életfeltételei bizonyították a legkézzelfoghatóbban a tőkés rendszer társadalmi bajait. Ugyanakkor a proletariátus harcának még nem volt politikai jellege, a termelőerők fejlettsége még nem tette lehetővé a proletariátus felszabadításához, az új társadalom megvalósításához elengedhetetlen anyagi feltételek feltárását.

Az utópikus szocialisták közös vonása, hogy kíméletlen, sokoldalú bírálatnak vetették alá a tőkés társadalmi rendszert. A kapitalizmusra vonatkozó bírálatuk jelentős szerepet játszott a proletariátus felvilágosításában.

Az utópikus szocialisták, annak ellenére, hogy látták az osztályellentéteket, nem értették meg a proletariátus történelmi szerepét. A proletariátusban ők csak a leg-

[19] *D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Budapest 1954. 89. old.

sanyargatottabb osztályt látták. Igyekeztek az antagonisztikus osztályellentéteket kibékíteni és az osztályharc fölé emelkedni. Elvetették az osztályharcot, mivel az ő földi paradicsomukat olyan vonzónak tekintették, hogy az képes magával ragadni a társadalom minden tagját.

A szocialista termelési mód náluk nem a kapitalizmus méhében kialakult objektív és szubjektív előfeltételek szükségszerű következménye, hanem az abszolút igazság, az ésszerűség és igazságosság kifejezője.

Az utópikus szocialisták érdeme, hogy az új, harmonikus társadalmi rendszer fölényét és létrehozásának elengedhetetlenségét hirdették. Rámutattak az új társadalmi rendszer egy sor sajátosságára (pl. a város és a falu közötti ellentmondás megszűnése, az egyéni érdekhajhászás és a bérmunka megszűnése, a társadalmi harmónia megvalósulása, az állam szerepe a termelés irányításában, a munkához való új viszony stb.).

A tudományos és az utópikus szocializmus közti elméleti kapcsolatra rámutatva, Engels a következőket írta: „a német elméleti szocializmus sohasem felejti el, hogy Saint-Simon, Fourier és Owen vállain áll, három olyan férfiúén, akik minden fantasztaságuk és utópizmusuk ellenére is minden idők legjelentékenyebb elméi közé tartoznak, s zseniálisan előre megsejtettek számtalan olyan dolgot, amelynek helyességét mi most tudományosan bizonyítjuk be".[20]

A korai és a XIX. századi utópikus szocializmus története bizonyítja, hogy az emberiség kiemelkedő gondolkodói olyan ideális rendszert képzeltek el, amelynek számos vonása fontos eleme a tudományosan kidolgozott szocializmusnak is. A történelem bizonyítja, hogy a szocializmus nem egyesek találmánya, elképzelése, hanem megérlelődött, szükségszerűen kialakuló rendszer.

A haladás fáklyáját a proletariátus átvette a burzsoáziától; csakhogy ez a fáklya egyelőre nem égett. Egy új világnézetet sugárzó új tudomány tüzére volt szükség ahhoz, hogy lángra lobbantva megmutathassa a munkásosztálynak a követendő utat.

[20] *Engels:* Előzetes megjegyzés „A német parasztháború" 1870-es és 1875-ös kiadásához. *Marx–Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 555. old.

MÁSODIK RÉSZ

MARX KÁROLY ÉS ENGELS FRIGYES

Marx élete és tevékenysége az Engelsszel való együttműködés kezdetéig

Marx Károly 1818. május 5-én született Trierben. Apja tehetséges jogász volt, aki a legfelsőbb fellebbviteli bíróságnál működött ügyvédként. Felvilágosult ember lévén jól ismerte a XVIII. századi haladó francia gondolkodók műveit. Könyvtárában Rousseau és Voltaire, Locke és Leibnitz művei egyaránt megtalálhatók voltak. A közmegbecsülésnek örvendő férfiú liberális politikai nézeteket vallott. Fiával igen jó kapcsolatot tudott kialakítani, gondosan és körültekintően irányítva annak szellemi fejlődését. A gyermek Marx fejlődésére kétségkívül apja gyakorolta a legnagyobb és legmaradandóbb hatást. Bizonyára ezzel is magyarázható, hogy Marx egész életében nagy szeretettel emlékezett korán – 1838-ban – elhunyt apjára.

Marx anyja, Henriette Resburg Hollandiában született. Mint kilenc gyermek anyja kizárólag a háztartással foglalkozott, és így sohasem került olyan közeli kapcsolatba fiával, mint Heinrich Marx. Marxnak három fivére és öt nőtestvére volt, fivérei fiatalon elhunytak és csak három nővére, a nála idősebb Sophie, valamint Emilia és Luise húgai élték őt túl.

Trier a Mosel partján épült ódon német város volt. Lakosainak száma 15 000 fő körül mozgott. A város Poroszország Rajna-tartományának egyik kerületi központja volt. A Rajna-vidék Poroszország gazdaságilag és politikailag legfejlettebb része volt. E vidékre erősen hatott a nagy francia forradalom. A XVIII. század végén a Rajna völgyében forradalmi hadseregek csatáztak, parasztfelkelések zajlottak, és a francia forradalom eszméitől fellelkesült haladó német erők léptek fel. A francia győzelmek nyomán a Rajna balpartja a Francia Köztársaság, majd a császári birodalom része lett. Itt a feudális rendszert alapjaiban megdöntötték – megszüntették a feudális kiváltságokat, bevezették a polgári jogrendet stb. Mindezek nyomán a Rajna-vidék ipari fejlődése felgyorsult.

Napóleon bukása után a Rajna-vidék nagy része Poroszországhoz került. Ebben az országban feudális abszolutista rend uralkodott. A tartományi gyűlések, a Landtagok csupán tanácskozó joggal rendelkeztek. A gazdasági fejlődés nem szakadt ugyan meg, de lelassult. Mindamellett a Rajna-tartomány Poroszország legfejlettebb és leggyorsabban fejlődő területe maradt. A hűbéri rend itt oly mértékben megrendült, hogy a francia forradalom vívmányait e területen a porosz kormány minden erőfeszítése ellenére sem lehetett felszámolni. A polgári fejlődés a rajnai tartományban a porosz kormány intézkedései nyomán csak korlátozottan haladhatott előre. Emiatt a polgárság elégedetlen volt, és e téren is az élenjárók közé tartozott Poroszországban.

A Rajna-tartományban végbement gazdasági és politikai változások azokat a társadalmi folyamatokat tükrözték, amelyek egész Németországban és sok más európai országban végbementek. Érlelődtek a polgári forradalom előfeltételei.

Németországban a tőkés fejlődés fő akadálya az ország gazdasági és politikai szétforgácsoltsága volt. 38 állam létezett Németországban. Mindegyiküknek vámhatára, saját pénze, saját mérték- és súlyrendszere volt, ami komoly gátakat állított a gazdasági fejlődés elé. A haladó erők fő figyelme éppen ezért Németország egyesítésére irányult. Az 1830-as évek elején, a júliusi francia polgári forradalom hatására megélénkültek az ellenzéki hangulatok az országban. A határozatlan német polgárság azonban hajlott a nagybirtokos körökkel való kompromisszumra.

Míg Németországban a proletariátus csak kialakulóban volt, addig a fejlett tőkésországokban – elsősorban Franciaországban és Angliában – a proletariátus mint a tőkésosztály ellenfele már megjelent a történelem színpadán. A kapitalizmus gyors fejlődése az ipari forradalom idején egyrészt létrehozta a gépi nagyipart, másrészt a proletariátus tömegeit a legkíméletlenebb kizsákmányolás alá vetette. A nagy gyárakban összpontosuló munkástömegek elégedetlensége az osztálymegmozdulások első, fejletlen formáitól fokozatosan haladt az öntudatos munkásmozgalom kialakulása felé. Angliában létrejöttek az első munkásszervezetek, Franciaországban pedig 1831-ben és 1834-ben nagy proletármegmozdulások zajlottak le. A lyoni takácsok felkelései nagy hatással voltak a munkásmozgalom fejlődésére, de a tőkésosztályra is. A munkásság körében kezdetben számtalan elmélet, elgondolás kavargott. Ezek alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy az osztállyá kovácsolódó munkásság harcának vezérfonalává váljanak. Bármily jelentősek voltak is például a nagy utópikus szocialisták alkotásai, ezek sem elégíthették ki a munkásmozgalom egyre égetőbb szükségleteit. Mindamellett a maguk idejében pozitív szerepet játszottak.

Az Európa-szerte zajló társadalmi mozgalmak hatása alól Trier városa sem vonhatta ki magát. A kor haladó elméletei a városban is élénk viták tárgyát képezték.

Marx gyermekkorának városa tehát nem a forradalmi mozgalmak pezsgő életű központja, de nem is a haladó szellemi áramlatoktól elzárt kisváros volt. A gyermek Marxot ért első hatások nem annyira a tágabb környezetnek, mint inkább a művelt és haladó gondolkodású apa gondoskodásának köszönhetően voltak pozitív irányúak.

Gimnáziumi tanulmányait Marx ugyancsak Trierben folytatta. A városi gimnáziumban jól tanult, bár nem ért el kiemelkedő sikereket. Különösen azokban a feladatokban jeleskedett, amelyeknek megoldása a tanulóktól alkotó munkát, önállóságot követelt. A gimnazista Marx jó alapokat szerzett további tanulmányaihoz. Különösen igaz ez a nyelvek és a matematika területén, valamint a történelemben és a filozófiában, amely utóbbiak tanára a német és francia felvilágosodás eszméiből nem keveset vallott magáénak. 1835-ben Marx sikeres gimnáziumi érettségivel fejezte be szülővárosában folytatott tanulmányait.

Érettségi dolgozatai az első fennmaradt írásos munkái. Ezek közül a szabadon választott témáról írt dolgozata különösen érdekes. Címe: „Egy ifjú elmélkedései pályaválasztáskor". Ebben az alkalomhoz illő komolysággal vall az élet értelméről. „A fő irányító ... amelynek a pályaválasztásban vezetnie kell bennünket, az emberiség java, önmagunk tökéletesítése ... olyan az ember természete, hogy csak akkor érheti el tökéletesedését, ha embertársai tökéletesedéséért, javáért tevékenykedik ... Ha azt a pályát választottuk, amelyben a leginkább munkálkodhatunk az emberiségért, a terhek nem törnek meg bennünket, mert ez csupán mindenkiért hozott áldozat; akkor nem szegényes, korlátolt, egoista örömöket élvezünk majd,

hanem boldogságunk milliók boldogsága lesz..."[1] Bizonyára sok ifjú gondolkodott már hasonlóképpen 17 esztendős korában. De Marx azon kevesek közé tartozott, akik e nemes gondolatokat világtörténelmi jelentőségű tettekké tudták változtatni.

Egyetemi évek

Marx, apja kívánságának megfelelően, 1835-ben megkezdte tanulmányait a Bonni Egyetem jogi karán. Nagy lelkesedéssel kezdett a tanuláshoz. Különösen sokat foglalkozott a történelemmel, a görög és a latin nyelvvel, a művészet történetével. Maga is megpróbálkozott versek írásával, ezzel is kifejezve az alkotás iránti vágyát. Belépett a trieri diákok szervezetébe, amelynek hamarosan vezetőségi tagjává választották. A diákélet Bonnban megszokott, de nem kifejezetten a tanulmányok elősegítését szolgáló formái nagymértékben lekötötték Marx érdeklődését és idejét. Ezért apja úgy látta jónak, hogy a következő esztendőben a szigorú fegyelméről ismert Berlini Egyetemre írassa át fiát.

Mielőtt 1836 őszén Marx Berlinbe utazott volna, szülővárosában töltötte a nyári szünidőt.

E nyár fordulatot hozott Marx életében. Eljegyezte Jenny von Westphalent, későbbi feleségét. Az 1814-ben született művelt és szép lány Ludwig von Westphalen titkos kormánytanácsos lánya volt. A két család tagjai már korábban baráti viszonyban voltak. Jenny Marx egyik nővérének barátnője, testvére, Edgar pedig Marx osztálytársa és barátja volt a gimnáziumban. Az arisztokrata család feje gimnazista korától ismerte Marxot és szeretettel segítette, haladó szellemben befolyásolta a tehetséges ifjú fejlődését. Mindemellett az eljegyzést titokban kellett tartaniuk, és csak hosszú évek múltán kerültek olyan helyzetbe, hogy megtarthatták az esküvőt is.

A berlini egyetemen Marx teljes komolysággal látott hozzá tanulmányainak folytatásához. Mindenekelőtt a különböző jogi tárgyak, valamint a filozófia kérdései foglalkoztatták. Jogi tanulmányai hamarosan filozófiai problémák hosszú sorát vetették fel. Így érdeklődése fokozatosan a jogtudománytól a filozófia irányába tolódott el. A filozófiával való elmélyült foglalkozás pedig a társadalmi élet legfontosabb kérdéseiről folyó vitába kapcsolta bele Marxot. E vitákban különösen fontos szerepet játszottak azok a fiatal értelmiségiek, akik az 1830-as évek végén, az 1840-es évek elején Berlinben éltek és dolgoztak, és akik általában Hegel tanítványainak vallották magukat. E fiatalemberek közül a legradikálisabbak alakították meg a Doktor-klubot. Ez nem szabályszerű szervezet volt, hanem erős baráti és eszmei kötelékekkel összefűzött emberek vitafóruma. Szellemi vezetője Bruno Bauer, a berlini egyetem tanára volt. A klub a korabeli Németország szellemi életének olyan kiválóságait mondhatta tagjainak, mint Arnold Ruge, Ludwig Feuerbach, David Strauss, Karl Koeppen és mások. Az ifjúhegeliánusoknak nevezett csoport Hegel filozófiájából radikális következtetéseket igyekezett levonni. Hegel dialektikus módszerére támaszkodva bírálták a kereszténység és a vallás dogmáit. Ezt elsőként Strauss tette meg, aki a „Jézus élete" című művében az evangéliumot mint

[1] *Marx:* Egy ifjú elmélkedései pályaválasztáskor. *Marx–Engels* Művei. 40. köt. Budapest 1980. 6. old.

az őskeresztény közösség vágyait kifejező mítoszok összességét tárgyalta. E mű Németország-szerte nagy visszhangot váltott ki és az ateista propaganda jelentős fegyverévé vált. Marx fejlődésére is nagy hatással volt. A vallásos nézetek földi eredetének kimutatásával a szerző hozzájárult Marx ateista felfogásának megalapozásához és elmélyítéséhez. Ugyanezen a téren említendő Bauer valláskritikája is, amely nemcsak Jézus istenvoltát vonta kétségbe, hanem magát a létezését is, és a kereszténység eredetét az antik világ lelki életével és filozófiai áramlataival hozta összefüggésbe. Az ifjúhegeliánusok fellépése a vallás ellen határozottan politikai tartalmú volt. A vallásnak mint isteni kinyilatkoztatásnak tagadása az abszolutista rendszer egyik legfontosabb alapjának aláásását jelentette.

Marx egyetemi hallgató korában ismerkedett meg az ifjúhegeliánusokkal. A Doktor-klub-összejövetelein tett egyre sűrűsödő látogatásai nagy lépéssel lendítették előre Marxot haladó irányú fejlődésében. A Doktor-klubbal való kapcsolat révén Marx elmélyítette filozófiai ismereteit, kibontakoztatta kritikai szellemét, és radikális politikai álláspontra jutott.

Egyetemi tanulmányaira Marx filozófiai doktori értekezésének elkészítésével és megvédésével tette fel a koronát. A disszertáció címe: „A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége". A látszólag teljesen elvont jellegű témában Marx felismerte az aktuális tartalmat. Démokritosz az ókori filozófia klasszikusa, egyik fontos iskolájának megteremtője volt. Ebben az értelemben az ókori filozófiában olyan helyet foglalt el, mint Hegel az újkoriban. Epikurosz pedig Démokritosz kiváló követője volt. Ebből a szempontból helyzete hasonló Hegel legkiválóbb tanítványainak helyzetéhez. Ily módon azoknak a törvényeknek a feltárása, amelyek szerint a mester és a tanítvány viszonya az ókorban alakult, lehetővé tette a hegeliánusok Hegelhez való viszonyának jobb megértését.

Marx doktori értekezésében a történelmi folyamat törvényeinek, és mindenekelőtt a filozófiai fejlődés és a valóság közötti kapcsolat törvényeinek tanulmányozása alapján eljutott az akkoriban folyó filozófiai harc történelmi jelentőségének megértéséhez. A filozófiában – noha még idealista alapokon – a porosz valóság gyökeres átalakítását előmozdító aktív tényezőt látott.

A radikális politikai álláspontot és ateista felfogást sugárzó doktori értekezés megvédése a Berlini Egyetemen elképzelhetetlen volt. Ezért Marx a disszertációt 1841. április elején a Jénai Egyetem filozófiai karára nyújtja be. A kar tanácsa a disszertációt kiváló minősítéssel elfogadta. Marxnak vizsga nélkül a filozófia doktora címet ítélték meg. Az egyetemi évek véget értek. Vajon merre folytassa útját? – ez a kérdés vetődött fel Marx előtt.

Anyja gyakorlati pályára szánta. Azt kívánta, hogy jogászként tényleges a nagy család fenntartójává váljon. E kívánsága érthető volt, hiszen a családfő, Heinrich Marx 1838-ban elhunyt és a család anyagi helyzete megromlott. Az anya, hogy követelésének nagyobb súlyt adjon, megakadályozta fia apai örökségének kifizetését. Ez egyebek mellett azzal a következménnyel is járt, hogy Marxnak a tervezett házasságot ismét el kellett napolnia.

Marx azonban hajthatatlan volt. Elhatározta, hogy megfogadja Bruno Bauer tanácsát. „Esztelenség lenne – írta Bauer –, ha gyakorlati pályának szentelnéd ma-

gadat. Most az elmélet a leghatékonyabb gyakorlat, s még nem is tudjuk előre megmondani, hogy milyen nagyszerű értelemben válik majd gyakorlativá."[2]

Így hát Marx úgy döntött, hogy a Bonni Egyetemen tanári állást vállal, és megkezdi filozófiai téren tudományos tevékenységét. Az események alakulása azonban más irányt szabott Marx életútjának.

„*Rheinische Zeitung*"

Az 1840-es esztendőben IV. Frigyes Vilmos lépett Poroszország trónjára. A haladó körök azt várták tőle, hogy liberális kormányzást valósít majd meg. A király azonban rövidesen világossá tette, hogy nem kíván alkotmányos reformokat bevezetni. A reakció, ha lehet, még kíméletlenebbül uralta Németországot, mint korábban. Az ifjúhegeliánusok elleni általános támadás Marx elől is elzárta az egyetemi pályafutáshoz vezető utat.

A kormány elnyomó tevékenységének fokozódása és a baloldali ifjúhegeliánusok azon illúzióinak összeomlása, hogy az új uralkodó majd demokratikusabb rendet vezet be, oda hatottak, hogy a legradikálisabb ifjúhegeliánusok a politika felé fordultak. Ezek közé tartozott Marx is. Bekapcsolódott a porosz önkényuralom ellen, a demokratikus szabadságjogokért vívott harcba. Politikai pályájának első lépéseit Marx a sajtó hasábjain tette meg. Ez volt az egyetlen terület, ahol Poroszország haladó elméi nézeteik publikálását megkísérelhették. Marx első publicisztikai fellépése a „Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról" című cikke volt.

Ezt Marx Arnold Ruge „Deutsche Jahrbücher" című folyóiratának készítette 1842 januárjában. A folyóirat cenzora nem engedélyezte a cikk kinyomtatását és ezért ez csak később, 1843-ban jelenhetett meg külföldön, az „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik" című kötetben.

Az írás ahhoz a harchoz kapcsolódott, amely abban az időben Németországszerte a sajtószabadság kérdése körül bontakozott ki. A sajtó szabadságát követelő hangok erősödése nyomán a porosz kormány a közvélemény megtévesztésére irányuló lépést tett. 1842 elején új cenzúrautasítást hozott nyilvánosságra. Ennek meghirdetett célja a sajtó korábbi korlátozásainak enyhítése volt. A valóságban azonban a cenzúrautasítás továbbra is a kormány ellenőrzése alatt tartotta a sajtót. Marx felismerte ezt a tényt, és írásában részletesen elemezte a cenzúrautasítást. Ezzel első ízben tért át általános filozófiai problémákról konkrét politikai jelenségek vizsgálatára. E vizsgálat során logikai érvek hangoztatásával mutatta ki a cenzúrautasítás és a sajtóval kapcsolatos egész kormányzati tevékenység ésszerűtlenségét. Az államot és annak szerveit Marx itt még nem osztályszempontok figyelembevételével bírálja. Politikai következtetései azonban már igen radikálisak. A cenzúra alapvető fogyatékosságának megszüntetését csak magának a cenzúrának a megszüntetésével tartotta lehetségesnek: „A cenzúra radikális kúrája voltaképpen az lenne, ha eltörölnék; mert maga ez az intézmény rossz."[3]

A rendszeres publicisztikai tevékenység megkezdésére Marxnak a lehetőséget a „Rheinische Zeitung" 1842 januárjában történt megjelenése teremtette meg. A la-

[2] *Marx–Engels* Gesamtausgabe. I. rész. 1/2. köt. Berlin 1929. 250. old.

[3] *Marx:* Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról. *Marx–Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 24. old.

pot a Rajna-tartomány ellenzéki polgári körei alapították. A lap szerkesztésébe tekintélyes irodalmi erőket igyekeztek bevonni, és e célból az ifjúhegeliánusokhoz fordultak. Az újságban olyan jeles szerzők működtek közre, mint a Bauer-testvérek, Moses Hess, Koeppen és mások. Marx közreműködése a lapnál a rajnai Landtag tevékenységéről szóló cikksorozat első cikkének közzétételével, 1842 májusában kezdődött. Rövidesen a lap belső munkatársa, majd 1842 októberétől szerkesztője lett. Vezetése alatt a „Rheinische Zeitung" határozott irányú ellenzéki lappá vált, és befolyása egyre növekedett. Ezt az is mutatja, hogy míg a lap megindulásakor mindössze 400 előfizetővel rendelkezett, addig 1842 nyarára az előfizetők száma 880-ra, őszére 1820-ra, a következő év januárjára pedig 3400-ra emelkedett. Az újság alaphangját ebben az időben már Marx cikkei adták meg. Ezek erősen nyugtalanították a porosz kormányt. A cenzúra egyre többször akadályozta meg cikkek megjelenését a „Rheinische Zeitung"-ban. Marx és a kormány párharca végül is az utóbbi győzelmével végződött. A lapot 1843. március végével betiltották. A lap munkatársaként, majd szerkesztőjeként eltöltött csaknem egy esztendő azonban nagy jelentőségű volt Marx életében. Újságírói tevékenysége során számos olyan tapasztalatot szerzett, amelyek elősegítették világnézetének fejlődését, politikai álláspontjának alakulását.

A „Reinische Zeitung"-ban közölt első írásaiban Marx a rajnai Landtagról tudósította az olvasókat. A sorozat első cikke „Viták a sajtószabadságról" címen jelent meg. Ebben Marx a cenzúra és a sajtószabadság kérdését már más szempontból vizsgálta, mint „Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról" című korábbi írásában. Amíg ez utóbbiban Marx a témát általánosságban és főleg logikai alapon tárgyalta, addig új írásában a különböző társadalmi csoportoknak a sajtószabadsághoz való viszonyát feszegette. A rajnai Landtag olyan feudális, rendi intézmény volt, amelyben a nemesség uralkodott. A rendi jelleg a sajtószabadságról folytatott vitában is megmutatkozott. A nemesség képviselői a sajtószabadság ellen léptek fel. Marx visszautasította azt az állításukat, amely szerint a sajtószabadság forradalomhoz vezet, mert mint Marx írta, a forradalom objektív folyamat eredménye. Marx felismerte a burzsoá képviselők álláspontjának bizonytalanságát, felemásságát. Ez akkor is figyelemre méltó, ha a magyarázatot ekkor még nem, csak valamivel később, a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben megjelent írásaiban tudta megadni.

A rajnai Landtag tanácskozásairól készített cikksorozatának második részét, az állam és az egyház viszonyáról szólót a cenzúra nem engedte kinyomatni. A harmadik írás, amely a falopási törvényről folytatott vitákat tárgyalja, 1842 októberében megjelenhetett. Ebben a cikkben látszólag lényegtelen kérdésről esik szó. A vita tárgyát ugyanis az képezte, hogy a rőzseszedés falopásnak számít-e, vagy sem. Korábban a parasztoknak a német államokban is jogukban állt az erdőkben hulladékfát gyűjteni. Az újabb időkben a parasztoktól elvették e jogot, és a tilalom megszegőit büntetéssel sújtották. A törvényjavaslat, amely a rőzseszedést lopásnak kívánta minősíteni, a büntetések mértékének felemelését célozta. A téma közelebbi vizsgálata hozzásegítette Marxot ahhoz, hogy a társadalmat közvetlenül foglalkoztató szociális kérdésekről közelebbi ismereteket szerezzen.

Marx ebben az írásában alapjában véve még hegeliánus módon, elsősorban jogi érveléssel támadja a törvénytervezetet. Említésre méltó új vonása Marx felfogásának, hogy a kérdést nem a társadalom egészének érdekeit szem előtt tartva tárgyal-

ta, hanem a „politikailag és szociálisan kisemmizett szegények tömege"[4] érdekében. Marx elítélően mutatott rá arra, hogy a rajnai Landtag, támogatva az új törvényjavaslatot, teljes egészében az erdőtulajdonosok, a magánbirtokosok oldalára állt. Marx azt is kezdte felismerni, hogy nemcsak a Landtag, hanem az állam is a magántulajdon védelmében cselekszik. Marx itt még nem szabadult meg az állam intézményének mint az egész társadalom érdekei kifejezőjének idealista felfogásától. Azért bírálta az államot, mert az nem teljesítette hivatását, és maga is a magántulajdon védelmezőjévé szegődött. „Hogy a magánérdek – írta Marx –, amelynek szegényes lelkét soha, semmilyen államgondolat meg nem világította és át nem járta, ilyen pretenzióval lép fel, ez komoly és alapos lecke az államnak. Ha az állam csak egy ponton is leereszkedik odáig, hogy nem a maga módján, hanem a magántulajdon módján cselekszik, akkor ebből közvetlenül következik, hogy eszközeinek formájában a magántulajdon korlátaihoz kell alkalmazkodnia."[5] Marx a törvénytervezetet jogi szempontból kívánta megbírálni, a jogi elemzés során azonban a valóságos élet számtalan fontos problémájába ütközött. Kutatásaiban most érintette első ízben az anyagi létfeltételeket és állapította meg, hogy a társadalmi élet sok fontos területén a jognak és ésszerűségnek ellentmondó állapotok uralkodnak. Még nem jutott el ahhoz a következtetéshez, hogy a valóság idealista megközelítése nem vezethet eredményre, de már előrehaladt az e felismeréshez vezető úton.

Ezen az úton újabb lépést jelentett előre „A moselvidéki tudósító igazolása" című cikksorozata. A sorozat tervezett öt cikke közül csak kettő jelenhetett meg. Ezek is jól mutatják azonban, hogy Marx újságírói tevékenysége során mind a kutatás módszere, mind pedig az elért eredmények tekintetében hogyan haladt előre.

A módszereket illetően igen tanulságos volt Marx számára az a kiterjedt szociológiai jellegű vizsgálat, amelynek eredményeire alapozva fogalmazta meg a cikkben szereplő következtetéseit. E vizsgálat során sokkal közelebbről ismerte meg a nép széles rétegeinek életkörülményeit, mint addig bármikor. Ugyanakkor módja nyílt arra is, hogy az állami hivatalnokoknak a néppel kapcsolatos magatartását tanulmányozhassa és továbbhaladhasson az állam megítélésével kapcsolatos nézeteinek kialakításában. Noha ekkor még távol állt a materializmustól, mégis az ehhez való közeledés jeleit ismerhetjük fel cikkének alábbi soraiban. „Amikor állami állapotokat vizsgálunk, túlságosan nagy a kísértés arra, hogy a viszonyok dologi természetét figyelmen kívül hagyjuk és mindent a cselekvő személyek akaratával magyarázzunk. Vannak azonban olyan viszonyok, amelyek meghatározzák mind a magánemberek, mind az egyes hatóságok cselekedeteit, és annyira függetlenek tőlük, mint a légzés módszere. Ha eleve erre a dologi álláspontra helyezkedünk, akkor nem fogjuk sem az egyik sem a másik oldalon a jó vagy a rossz akaratot mint kivételt előfeltételezni, hanem látni fogjuk, hogy viszonyok hatnak ott, ahol első pillantásra úgy tűnik, hogy csak személyek hatnak."[6] Marx itt a néptől elszakadt és magát a nép fölé helyező bürokratikus államgépezetet írta le. Világosan felvetette a nép érdekei és a porosz állam politikája közötti ellentétet. Marx arra a következtetésre jutott, hogy „a Mosel-vidék ínségállapota egyszersmind az igazgatás ínség-

[4] *Marx:* Viták a falopási törvényről. Ugyanott, 115. old.
[5] Ugyanott, 126. old.
[6] *Marx:* A moselvidéki tudósító igazolása. Ugyanott, 136. old.

állapota"[7]. Marx tehát már az államot tette bírálat tárgyává. Innen már nem sok lépést kellett tennie Marxnak ahhoz, hogy a fennálló társadalmi viszonyok egész rendszerének megváltoztatásáért folyó harcot tekintse a feltárt problémák megoldásához vezető egyetlen útnak.

Nem véletlen, hogy a cikksorozat két cikkének megjelenése a porosz kormány újabb támadását váltotta ki. Ez ellen az addig kitűnően manőverező Marx is tehetetlenné vált. 1843. március közepén Marx kilépett az újság szerkesztőségéből. Ezzel azonban a lapra kimondott halálos ítéletet megvátoztatni már nem tudta. A lapot 1843. március 31-vel betiltották. A betiltás indokát a miniszteri leirat a következőképpen fogalmazta meg: „Az újságban folytonosan az a félreismerhetetlen szándék uralkodott, hogy az állam berendezkedését alapjában megtámadja, olyan elméleteket fejtsen ki, amelyek a monarchikus elv megrendítését célozzák, rosszindulatúan meggyanúsítsa a kormányzat eljárását a közvélemény előtt, a nemzet egyes rendjeit egymás ellen izgassa, elégedetlenséget keltsen a fennálló törvényes állapotokkal szemben."[8]

A „Rheinische Zeitung"-nál eltöltött idő alatt Marx igen sok fontos tapasztalatra tett szert. Világnézetét illetően fokozatosan közeledett annak a ténynek a tisztázásához, hogy a különböző társadalmi rétegekhez tartozó emberek cselekedeteinek alapját objektív tényezők alkotják, hogy magánérdekeiket a társadalomban elfoglalt objektív helyzetük határozza meg. Marx számára mind világosabbá vált a feladat, azoknak az objektív viszonyoknak az elemzése, „amelyek meghatározzák mind a magánemberek, mind az egyes hatóságok cselekedeteit"[9]. Marx újságírói tevékenysége során került először szembe gazdasági problémákkal. Rájött arra, hogy e kérdések tisztázása nélkül nem juthat előre a társadalmi valóság megismerésében. A gazdaság szerepének felismerésében sokat segített a falopási törvénnyel és a moseli parasztok helyzetével való foglalkozás.

Miután rájött arra, hogy a fennálló állapotok gyökeres megváltoztatására van szükség, kutatni kezdte azt az erőt, amely e változtatás végrehajtására képes. Az újságnál eltöltött hónapok a szegény néposztályokra irányították Marx figyelmét. Nem hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ezt az általános fogalmat konkrétabbal váltsa fel, és a forradalom valódi vezető erejére rátaláljon.

Lényeges változáson mentek át Marxnak az állammal kapcsolatos nézetei is. Egyre világosabb lett számára, hogy az állam szemben azzal, amit Hegel állított, egyáltalán nem az egyes magánérdekek fölé emelkedő világszellemnek, az egyetemes emberi érdeknek a megtestesülése.

Amikor tehát Marx kényszerűségből beszüntette lapszerkesztői és újságírói tevékenységét Poroszországban, világosan megfogalmazott feladatok megoldására készült. Egyrészt a társadalom és az állam hegeli idealista felfogásának kritikai felülvizsgálatára, valamint arra, hogy tisztázza a társadalmi folyamatok igazi hajtóerőit, a társadalom forradalmi átalakításának útjait és formáit.

[7] Ugyanott, 187. old.
[8] *Маркс—Энгельс:* Сочинения. 40. köt. Moszkva 1975. 295. old.
[9] *Marx:* A moselvidéki tudósító igazolása. *Marx–Engels* Művei. 1. kot. 176. old.

Nem sokkal a lap betiltása után Marx egy Rajna-vidéki kisvárosba, Kreuznachba utazott, ahol végre házasságra léphetett menyasszonyával, Jenny von Westphalennel. A kitartó várakozás nem volt hiábavaló. Jenny haláláig méltó felesége volt Marxnak.

A Kreuznachban töltött néhány hónap – 1843 májusától októberéig – alighanem a legboldogabb időszak volt Marx megpróbáltatásokkal teli életében. Figyelmes feleségének szerető gondoskodása övezte, egészségesek voltak mindketten, nem küzdöttek nyomasztó anyagi gondokkal, jól haladt a munka, ami Marx számára életszükséglet volt.

Marx munkájának középpontjában az az önmaga számára kitűzött feladat állt, hogy felülvizsgálja Hegelnek az államról és a jogról alkotott tanításait. A munka nem ekkor kezdődött, hiszen Marxban az említett hegeli nézetekkel kapcsolatban már korábban merültek fel kételyek. 1842 tavaszán például már arra a megállapításra jutott, hogy az alkotmányos monarchia nem egyeztethető össze a demokratikus elvekkel. Mivel meg volt győződve arról, hogy a demokrácia a társadalmi haladás nélkülözhetetlen feltétele, el kellett vetnie a hegeli államjog e központi tételét: az alkotmányos monarchia dicsőítését.

Svájcban jelent meg 1843 elején Feuerbach „Előzetes tézisek a filozófia reformjához" című írása. Ez figyelemre méltó ösztönzést adott Marxnak a hegeli idealizmus bírálatához. Ebben az írásban Feuerbach megfogalmazta materialista nézeteit: „A gondolkodás igaz viszonya a léthez csak ez: *a lét alany, a gondolkodás állítmány.* A gondolkodás a létből van, de a lét nem a gondolkodásból."[10] Marxra Feuerbachnak ez az írása láthatólag nagyobb és közvetlenebb hatást gyakorolt, mint az 1841-ben megjelent „A kereszténység lényege". A hegeli nézetek feuerbachi bírálata segítette Marxot abban, hogy továbbhaladjon a materializmushoz vezető úton. Ugyanakkor Marx már felismerte Feuerbach filozófiájának gyenge oldalait is, mindenekelőtt azt, hogy kitért az időszerű politikai kérdések elől. Nem sokkal az „Előzetes tézisek" megjelenése után Rugehoz írt levelében ezt olvashatjuk: „Feuerbach aforizmáival csak abban a pontban nem értek egyet, hogy túl sokat utal a természetre és túl keveset a politikára. Pedig ez az egyetlen szövetség, amely által a mostani filozófia igazsággá válhat."[11] Itt már kirajzolódik a különbség Marxnak és Feuerbachnak az emberről vallott nézetei között. Feuerbach az embert az elvont humanizmus álláspontjáról fogta fel, mint főként természetes lényt; a filozófia különböző kérdéseinek eldöntésénél ebből az antropológiai elvből indult ki. Marx számára viszont az ember ekkor már mindenekelőtt társadalmi lény volt, történelmileg kialakult társadalmi viszonyok terméke. Ezzel magyarázható, hogy a hegeli jogfilozófia bírálatával foglalkozó, ekkoriban született kéziratainak központi problémája az állam és a polgári társadalom viszonya volt. A polgári társadalom fogalmán abban az időben a magánérdekekkel összefüggő társadalmi viszonyokat értették. Hegel szerint az állam fejlettebb képződmény, mint a polgári társadalom és ezáltal meghatározza az utóbbit. Marx kutatásai során arra az eredményre jutott,

[10] Feuerbach válogatott filozófiai művei. Budapest 1951. 197–198. old.

[11] Marx Arnold Rugéhoz. 1848. március 13. *Marx–Engels* Művei. 27. köt. Budapest 1971. 392. old.

hogy ennek éppen az ellenkezője az igaz: a polgári társadalom jelenti az állam előfeltételét. Vizsgálódásai során Marx azt a gondolatot vetette fel, hogy a politikai rendszer tekintetében a magántulajdon meghatározó szerepet játszik. Igaz, Marx a magántulajdonon ekkoriban még elsősorban jogi kategóriát értett, de említett megállapítása a materializmushoz való közeledés útján figyelemre méltó fejlemény.

Hegel bírálata során Marx különös figyelmet fordított a politikai kérdésekre. Hegelt a fennálló intézmények előtti behódolása miatt kárhoztatta. Eközben kifejtette, miként képzeli el a társadalom számára alkalmasabb rendszert, a demokráciát. A demokráciában Marx szerint az ember nem lesz alárendelve a maga teremtette politikai intézményeknek, hanem ellenkezőleg, uralkodik rajtuk. „Az újabb franciák ezt úgy fogták fel, hogy az igazi demokráciában *a politikai állam megszűnik.*"[12] „A hegeli államjog kritikája" címen megjelent írásában, amelyből az iménti mondatot idéztük, Marx nyílván Saint-Simonnak arra a gondolatára utal, amely szerint a jövő társadalmában az emberek igazgatása helyébe a dolgok igazgatása lép. Marx a demokráciát nem formális, hanem tényleges néphatalomként képzelte el. E felfogása arra ösztönözte, hogy olyan társadalmi rend után kutasson, amelyben ez a néphatalom megvalósulhat. Így a hegeli állameszme bírálata során Marx egy lépést tett előre a kommunizmus felé, ámbár ebben a kéziratban még a demokrácia marxi értelmezése jócskán tükrözi Feuerbach elvont humanizmusának hatását.

A materialista elemek erősödése is végbement Marx világnézetében a hegeli idealizmus kritikájának elmélyülésével. Miközben egyre jobban elsajátítja és kritikailag magáévá teszi Hegel dialektikus módszerét, Marx mind világosabban látja a hegeli filozófia idealista alapjainak tarthatatlanságát. Az idealista felfogás elfogadhatatlannak talált elemeit bírálva Marx egyre több materialista megállapításra jut. Így a hegeli idealista filozófia bírálatának kibontakozásával párhuzamosan erősödik Marx felfogásának materialista jellege.

A hegeli jogfilozófiával kapcsolatos vizsgálatai arra késztették Marxot, hogy a valóságban, a történelemben keressen anyagot a logikai úton hibásnak talált hegeli elmélet bírálatához. „A hegeli államjog kritikája" című egész kéziratot erősödő módon hatja át az a materialista törekvés, hogy a konkrét valóság elemzéséből induljon ki, nem pedig elvont előfeltételekből. Ezért 1843 nyarán alapos történelmi tanulmányokat folytatott. Ezek eredménye az 5 sűrűn teleírt „Kreuznachi füzet", amely Marxnak az állam elméletére és történetére, valamint számos állam – Anglia, Franciaország, Németország, az Amerikai Egyesült Államok stb. – történetére vonatkozó művekből készített kivonatait tartalmazza. Különösen nagy figyelmet fordított a nagy francia forradalommal foglalkozó könyvekre. Marx szemmel láthatólag felismerte e forradalom korszakalkotó jelentőségét. Rájött arra, hogy ennek eredményeképpen olyan társadalmi rend jött létre, amelyet kettősség jellemez. „Polgári társadalom és állam el van választva egymástól. Tehát az állampolgár és a polgár, a polgári társadalom tagja is el van választva. Tehát egy *lényegi szétválasztást* kell önmagával elvégeznie. Mint *valóságos polgár* kettős organizációban találja magát, a *bürokratikusban* – ez a túlvilági államnak, a kormányzati hatalomnak egy külső formális meghatározása, amely őt és az ő önálló valóságát nem érinti – és a *társadalmiban,* a polgári társadalom organizációjában." Majd később

[12] *Marx:* A hegeli államjog kritikája. *Marx–Engels* Művei. 1. köt. 232. old.

ezt írja: „A polgári társadalom és a politikai állam elválasztottsága szükségszerűen mint a *politikai* polgárnak, az állampolgárnak, a polgári társadalomtól, saját valóságos empirikus valóságától való elválasztottsága jelenik meg."[13]

Marx itt már konkrétan a polgári társadalom elemzéséhez kezd hozzá. Ennek az elemzésnek a további lépéseivel a későbbiek során foglalkozunk.

Hegel filozófiájának és különösen idealizmusának bírálata, a történelmi tapasztalatok tanulmányozása, Feuerbach materialista és humanista nézeteinek megismerése oda vezetett, hogy Marx nézeteiben erősödtek a materialista vonások. Ezzel egyidejűleg Marx azt is felismerte, hogy a fennálló társadalmat gyökeresen át kell alakítani. A feltárt társadalmi bajok megoldására az adott társadalom kereteiben nincsen lehetőség. A gyökeres átalakítás irányát és megvalósító erejét azonban Marx ebben az időben még nem ismerte.

A PÁRIZSI ÉVEK

Marx 1843 szeptemberében úgy döntött, hogy Párizsba költözik. Elhatározásának több oka is volt. Mindenekelőtt már korábban meggyőződött arról, hogy a reakciós Poroszországban haladó publicisztikai tevékenységet nem lehet folytatni. Így, ha Németország haladó erőihez kíván szólni, ezt csak külföldön megjelenő sajtótermék hasábjain teheti meg. Ez az elgondolása találkozott néhány ifjúhegeliánus elgondolásával, akik Marxszal együttműködve úgy döntöttek, hogy Párizsban folyóiratot adnak ki. E folyóirat célja a francia és a német haladó szellemű gondolkodók összefogása és nézeteiknek e két országban való publikálása volt. Úgy döntöttek, hogy a folyóiratot Marx fogja szerkeszteni. Ez mindenképpen siettette Marx és családja Párizsba költözését. Hozzájárult ehhez a lépéshez a porosz kormány is. Ez Marx nemrég elhunyt atyjának barátja útján állást ajánlott Marxnak, amitől a veszedelmes felforgató elhallgattatását várták. Marx helyesen értékelve a javaslatot, visszautasította azt és elutazott Párizsba. Párizsi tartózkodásának első napjától kezdve igen nagy tempóban dolgozott és ennek eredményeképpen 1844. február végén megjelent a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kettős száma. Ebben Marx munkáin kívül megjelentek Engelsnek „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" és „Anglia helyzete" című cikkei, valamint Heine és Herwegh költeményei, továbbá számos más írás. A folyóirat irányát alapjában véve Marx két cikke határozta meg.

„A zsidókérdéshez"

Marx ezt a cikkét 1843 őszén írta. Ez az első publikációja, amely név aláírásával jelent meg. Magyarul először a „Huszadik század" különlenyomataként adták ki 1903-ban. A cikkben Marx bírálja Bruno Bauernak a zsidókérdéssel kapcsolatban több helyen kifejtett álláspontját.

Marx nem véletlenül választotta tanulmányának tárgyául ezt a kérdést. Az akkori Németországban, mint Marx a folyóirat programját ismertető írásában megjegyzi, az érdeklődés középpontjában a vallás és a politika állt. Ezért a „Deutsch-

[13] Ugyanott, 283–284. old.

Französische Jahrbücher"-ben napvilágot látott cikkeiben is e két tárgykör elemzésével foglalkozott.

Németországban a magukat zsidóknak valló állampolgárok politikai jogait erősen korlátozták, törvény tiltotta meg, hogy közhivatalt vállaljanak. A zsidók azzal, hogy e helyzet megszüntetéséért harcoltak, objektíve bekapcsolódtak az elavult németországi politikai rendszer elleni általános harcba. Bruno Bauer különböző írásaiban gyakorlatilag tagadta e harc értelmét. Bauer a zsidókérdést idealista módon, a vallás megszüntetésével akarta megoldani. A vallás megszüntetésének pedig szerinte az a módja, hogy megszüntetik a vallási privilégiumokat. Ezzel az állam ateista álláspontra helyezkedik és nem tekinti egyik vallást sem államvallásnak. A vallási privilégiumok megszüntetése, vagyis az állam ateista álláspontra helyezkedése Bauer véleménye szerint nemcsak a zsidóság emancipációjára vezetne, hanem az általános emberi emancipációra is.

Marx szembeszállt ezzel a felfogással. Rámutatott arra, hogy Bauer helytelenül csak a keresztény államot bírálta, holott az államot általában kellett volna bírálnia. Ráadásul Bauer a politikai emancipációt összekeverte az emberi emancipációval, pedig a kettő nem azonos. Marx a társadalmi valóság elemzése alapján jutott erre a megállapításra. Felfigyelt arra, hogy Németországban a politikai állam mint az ember társadalmi lényegének hordozója nem létezik. Ezért itt a zsidókérdés valójában tisztára vallási kérdés, a zsidók vallási ellentétben vannak azzal az állammal, amely a kereszténységet vallja alapjának. De ugyanakkor egy köztársaságban, az Egyesült Államokban, ahol a vallást az állampolgárok magánügyének tekintik, ahol tehát nincsen államvallás, és ahol megvalósult a politikai emancipáció, mégis létezik a vallás. Mi lehet ennek az oka? Marx erre a kérdésre materialista választ adott: „Ha még a kiteljesedett politikai emancipáció hazájában is megtaláljuk a vallásnak nemcsak a *létezését*, hanem *eleven, életerős* létezését, akkor bebizonyult, hogy a vallás megléte nem mond ellent az állam kiteljesedésének. Minthogy azonban a vallás megléte egy fogyatékosság megléte, ennek a fogyatékosságnak a forrását már csak magának az államnak a lényegében kereshetjük. A vallás a mi szemünkben nem *oka* többé, hanem csak *jelensége* a világi korlátoltságnak. Ezért a szabad állampolgárok vallási megkötöttségét világi megkötöttségükből magyarázzuk. Nem azt állítjuk, hogy meg kell szüntetniük vallási korlátozottságukat ahhoz, hogy megszüntessék világi korlátaikat. Azt állítjuk, hogy megszüntetik vallási korlátoltságukat, mihelyt megszüntetik világi korlátjukat."[14]

A politikai emancipáció tehát nem vezet automatikusan az emberi emancipációhoz. A vallásban ugyanis – fejtette ki Marx Feuerbach nyomán – az ember elidegenedik önmagától. Ennek az elidegenedésnek pedig az az oka, mutatott rá Marx, továbblépve Feuerbachon, hogy a fennálló társadalmi viszonyok között az ember nem talál önmagára, aminek következtében önmagát csak kerülőúton, a valláson keresztül tudja elismerni. A vallás kritikájának tehát a fennálló társadalmi viszonyok bírálatává kell válnia, és az emberi emancipáció megvalósításáért folyó harcot nem szabad a vallás kiritikájára korlátozni.

Marxnak a cikkben kifejtett álláspontja azt mutatja, hogy már szakított a hegeli idealizmussal. A vallásnak a társadalommal szemben meghatározó szerepet tulajdonító Bauerral Marx a vallás materialista értelmezését állította szembe. Tovább-

[14] *Marx:* A zsidókérdéshez. Ugyanott, 354. old.

menve Feuerbach fejtegetésein, aki a vallást a társadalomból kiszakított, elvont ember tulajdonságaiból magyarázta, Marx a társadalmi viszonyokkal hozta azt kapcsolatba.

Történelmi módszerének megfelelően Marx a vallás gyökereinek feltárása végett részletesen megvizsgálta a fennálló társadalmi viszonyokat. A keresztény államban – ezen Marx az akkori porosz államot értette – a vallás létezését az magyarázza, hogy a néptömegeket kizárják az állami ügyek intézéséből: „Az úgynevezett keresztény államban az *elidegenülés* érvényesül ugyan, de az *ember* nem. Az egyetlen ember, aki érvényesül: *a király* . . . "[15] Mivel a néptömegek életének minden lényeges kérdésében rajtuk kívül álló erők döntenek, a nép elidegenül az államtól. Sorsának alakulása tőle független tényezők hatása alatt megy végbe. Ezért az emberek a vallásban fejezik ki a földi létben kifejezhetetlen önmagukat.

A polgári forradalom azonban változtat ezen a helyzeten. Megszünteti a hűbéri kötöttségeket és helyükbe általánossá teszi a polgári szabadságjogokat. Az állampolgárok egyenlősége azonban nem szünteti meg a vallást. Marx vizsgálat tárgyává teszi azt a kérdést, hogy a polgári forradalom, vagyis a politikai emancipáció után miért marad fenn a vallás.

Az okot Marx a polgári forradalom kettős hatásában találja meg. A polgári forradalom egyrészt megszabadította az egyént a hűbériség politikai jármától. Szétzúzta a hűbériségre jellemző politikai kötöttségeket és formákat. Elválasztotta egymástól az államot és az egyházat. Megszűnt valamely vallás kiváltságos jellege. Másrészt azonban „a politikai járom lerázása egyszersmind azoknak a kötelékeknek a lerázása volt, amelyek a polgári társadalom önző szellemét megbéklyózták"[16]. A polgári forradalom eredményeként tehát minden egyén helyzete kettős lesz. Egyrészt, mint az államhatalom részese, feloldódik a közösségben, tehát közösségi lény. Másrészt pedig, mint magánember, csakis saját önző érdekeit hajszolva állandóan összeütközésbe kerül a többi egyén érdekével. A politikai emancipáció, illetve a polgári forradalom egyrészt az önző, független egyénre, vagyis a polgári társadalom tagjára, másrészt a közösségi lényre, vagyis az állampolgárra redukálja az embert.

Marx itt az egyén kettős helyzetét vette észre, de ezt a kettősséget még nem az árutermelők helyzetének jellegzetességeként ismerte fel. A termelők társadalmi kapcsolatait elsősorban politikai kapcsolatokként ragadta meg.

Az egyén kettős helyzetének megfelelően, mutatott rá Marx, az egész közösség polgári társadalomra és államra válik szét. Az egyén mint magánszemély a polgári társadalom tagja, mint közösségi lény viszont az állam tagja. A polgári társadalom és az állam viszonyát vizsgálva, Marx az államnak társadalmi feladatot tulajdonított. Az állam szerepe szerinte az, hogy biztosítsa a hűbéri béklyóktól felszabadított egyének egymás elleni küzdelmének polgári jogi kereteit, és védje az egyének függetlenségét.

A polgári társadalom viszonyainak vizsgálatából következtet arra, hogy a vallás fennmaradásának oka a politikai emancipáció után az egyén kettős helyzete. Minthogy az emberek mint magánemberek elszigetelődnek egymástól, nem urai, hanem rabjai saját társadalmi viszonyaiknak. „Vallásossá teszi a politikai állam tagjait az

[15] Ugyanott, 361. old.
[16] Ugyanott, 369–370. old.

a dualizmus, amely az egyéni élet és az emberi nem élete, a polgári társadalom élete és a politikai élet között fennáll, vallásossá teszi az, hogy az ember a valóságos egyéniségéhez képest túlvilági állami élethez mint a maga igazi életéhez viszonyul, vallásossá annyiban, hogy a vallás itt a polgári társadalom szelleme, az ember embertől való elválásának és eltávolodásának kifejezése."[17]

A vallási formában végbemenő emberi elidegenülés Marxnál tehát nem más, mint a gyakorlatban végbemenő önelidegenülés folyamatának tudati visszatükröződése. Az embertől a polgári társadalomban elidegenülnek saját társadalmi viszonyai, az ember nem ura saját tevékenységének. Ahogy ezt az önelidegenülést a tudatban a vallás fejezi ki, úgy a gyakorlatban a pénz.

A pénz lényegét a polgári társadalom viszonyaiból, a társadalmi viszonyoknak az egyén feletti uralmából magyarázza. Marx rámutat, hogy „a pénz minden dolgok általános, önmagáért konstituált értéke. Ezért megfosztotta az egész világot, az ember világát éppen úgy, mint a természetét, sajátságos értékétől. A pénz az ember munkájának és létezésének tőle elidegenült lényege és ez az idegen lényeg uralkodik rajta, s ő imádja azt."[18] Marx észreveszi a pénz fétisjellegének lényegét és maga mutat rá arra a párhuzamra, amely e tekintetben a vallás és a pénz között fennáll. „Az ember – írta Marx – ameddig a vallás foglya, csak úgy tudja saját lényét tárgyiasítani, hogy *idegen* fantasztikus lénnyé teszi, úgy az önző szükséglet uralma alatt csak úgy tevékenykedhetik gyakorlatilag, csak úgy hozhat létre gyakorlatilag tárgyakat, ha termékeit éppúgy, mint tevékenységét egy idegen lény uralma alá helyezi és nekik egy idegen lény – a pénz – jelentését tulajdonítja."[19]

A politikai emancipáció – a polgári forradalom – tehát olyan viszonyokat hozott létre, amelyek között egyrészt továbbra is fennmarad a vallás, másrészt az emberek fölött a pénz uralkodik. Mindkét tényező, mutatott rá Marx, a társadalmi viszonyokban gyökerező önelidegenülés következménye. Ezen önelidegenülést létrehozó viszonyok felszámolása a feltétele az emberi emancipációnak. Az emberi emancipáció feltételeit Marx a következőképpen fogalmazta meg: „csak ha a valóságos egyéni ember visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt és mint egyéni ember, a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában, a maga egyéni viszonyai között *az emberi nem lényévé* vált, csak ha az ember a maga »force propre-jait« (tulajdon erőit) *társadalmi* erőkként ismerte fel és szervezte meg, s ennélfogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a *politikai* erő alakjában, csak akkor valósult meg az emberi emancipáció."[20] Az emberiségnek ezt az emancipációját az általános emberi forradalom fogja megvalósítani, amelyet Marx szembeállít a politikai forradalommal. Az általános emberi forradalom ekkor még Marx szóhasználatában az a társadalmat gyökeresen átalakító esemény, amely a polgári társadalom helyébe egy új, az emberi élet számára minden tekintetben alkalmasabb társadalmat állít. Ebben az időben Marx még közelebbit nem tudott erről az új társadalomról. A szocialista forradalom és a szocialista társadalom elméletének kidolgozása későbbi kutatások eredménye volt.

Marxnak „A zsidókérdéshez" című cikke nyilvánvalóan a Kreuznachban foly-

[17] Ugyanott, 362. old.
[18] Ugyanott, 375. old.
[19] Ugyanott, 377. old.
[20] Ugyanott 371. old.

tatott 1843. évi kutatások eredményeinek első publikálása, bizonyos tekintetben továbbfejlesztett formában. A polgári társadalomnak az államtól való elidegenedéséről, a feudális társadalomnak a polgári társadalommá való átalakulásáról és az elidegenedésnek ezzel kapcsolatos további fennmaradásáról szóló megállapítások az 1843-as kreuznachi kéziratokban nagyrészt már fellelhetők. Erősebben kidomborodik viszont „A zsidókérdéshez" című cikkben Marx tudatosan materialista felfogása, amely lehetővé tette számára, hogy alapos bírálatot mondjon Bauerről, és a tárgyalt kérdés elvileg új megoldását adja. Ugyancsak előrelépés tapasztalható a materializmus alkalmazása területén az 1843-as kézirathoz képest. Marx „A zsidókérdéshez" című írásában élesen megkülönbözteti a politikai és az emberi emancipációt. Ezzel lényegesen meghaladja Feuerbach idevágó álláspontját. Emellett ebben az írásában olvashatunk először arról, hogy a pénz az elidegenedés gyakorlati kifejezője, testet öltött lényege. „A zsidókérdéshez" című cikkében tehát Marx kifejtette azt a meggyőződését, hogy a haladó erőknek nem a vallást, hanem a vallást létrehozó földi viszonyokat kell elsősorban bírálat tárgyává tenni.

„A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés"

Míg néhány hónappal ezelőtt Marx úgy gondolta, hogy a két legfontosabb aktuális feladat a vallás és a politika bírálata, addig 1844 elején már más véleményen volt. „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés" című írásában már ezt olvashatjuk: „Németországban a vallás kritikája lényegében lezárult, márpedig a vallás kritikája minden kritika előfeltétele."[21] Miután tisztázódott, hogy a mennyország fantasztikus valósága csak az ember világi valóságának, az államnak, a társadalomnak a visszatükröződése, ennek a valóságos világnak a kritikája lépett előtérbe. *„A történelem feladata* tehát, hogy miután *az igazság túlvilága* eltűnt, felépítse az *evilág igazságát.* Mindenekelőtt a *filozófiának,* amely a történelem szolgálatában áll, *feladata,* hogy – miután az ember önmagától való elidegenülésének szent formája lelepleződött – önmagától való elidegenülését *világi formáiban* leleplezze. A mennyország kritikája ezzel a föld kritikájává, *a vallás kritikája a jog kritikájává, a teológia kritikája a politika kritikájává* változik."[22]

Marxnak ez az írása a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben jelent meg. Bevezetésül szolgált volna ahhoz a cikksorozathoz, amely a még Németországban megkezdett Hegel-kritika kifejtését szolgálta volna. A cikksorozat azonban nem készült el, mivel a körülmények úgy alakultak, hogy Marx az ifjúhegeliánusokkal, valamint a polgári és kispolgári német ideológia más képviselőivel való eszmei leszámolást helyezte előtérbe. A kézirat elkészült anyagát, mintegy tíz nyomtatott ív terjedelemben 1927-ben közölték először.[23] Magyarul Marxnak ez a feljegyzéssorozata 1947-ben látott napvilágot a Marx és Engels Válogatott Tanulmányai első kötetében.

A felismert és kitűzött feladatnak megfelelően Marx figyelmét a valóságos viszonyok összetevőinek elemzésére koncentrálja. Miután, mint azt már említettük, arra a következtetésre jutott, hogy a fennálló viszonyokat forradalmi úton kell meg-

[21] *Marx:* A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. Ugyanott, 378. old.
[22] Ugyanott, 379. old.
[23] Lásd *Marx–Engels* Gesamtausgabe. I. rész. 1. köt. 1. félköt. Frankfurt 1927.

semmisíteni, megvizsgálja a németországi forradalom kilátásait. Részletesen elemzi a forradalom két fajtáját, a politikai és az általános emberi forradalmat. Marx feltételezte, hogy Németország a politikai forradalom kikerülésével az általános emberi forradalmat fogja megvalósítani. A forradalom bekövetkezését nagymértékben akadályozza a vallás. Ezért Marx a cikket a vallás tömör bírálatával kezdi. „A zsidókérdéshez" című írásában már kifejtett nézeteit röviden összefoglalva az ifjúhegeliánusokkal szemben hirdeti, hogy a középpontba nem a vallást, hanem az azt létrehozó viszonyok elleni harcot kell állítani. A következetesen végigvitt valláskritikának a végső következtetése pedig az, hogy *„fel kell forgatni mindazokat a viszonyokat,* amelyekben az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyott, megvetendő lény"[24].

Marx hangsúlyozta a forradalmi gyakorlat alapvető voltát. Ezzel nemcsak Feuerbachot haladta lényegesen túl, hanem az utópikus szocialistákat is. akik elvetették a politikai harcot. A politikai harc előtérbe állítása azonban egyáltalán nem jelentette az elmélet lebecsülését. Marx hangsúlyozta az elmélet és a gyakorlat egységét, mesterien alkalmazva viszonyukra a dialektikát. Hadat üzenve a fennálló német állapotoknak, rámutatott arra, hogy az „ellenük folyó harcban a kritika nem a fej szenvedélye, hanem a szenvedély feje. Nem bonckés, hanem fegyver ... A kritika nem öncélként szerepel többé, hanem már csak *eszközként."*[25] A forradalmi gyakorlat jelentőségét hangoztatva hirdeti, hogy a „kritika fegyvere persze nem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi hatalmat anyagi hatalommal kell megdönteni"[26]. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy a kritika fegyvere maga is, a fegyverek kritikájává csaphat át, mert „az elmélet is anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja"[27]. Németországra vonatkoztatva az elméletnek történelmileg kialakult sajátos jelentősége is van. „Németország *forradalmi* múltja ugyanis elméleti, *a reformáció.* Ahogy akkoriban a szerzetes, most a *filozófus* az, akinek agyában a forradalom elkezdődik."[28]

Marx cikkében mélyreható elemzésnek veti alá Németország konkrét történelmi viszonyait. Kimutatja, hogy Németország elmaradt az általános társadalmi és gazdasági fejlődésben: „Ha az 1843-as német állapotokat tagadom, francia időszámítás szerint alig vagyok 1789-ben, nemhogy a jelen gyújtópontjában."[29] Azt, ami Franciaországban és Angliában túlhaladott, és csak úgy viselik el, ahogyan láncokat szokás elviselni, Németországban még az elkövetkezendő szép jövőként tartják számon és várják. Az elmaradás okát Marx a német történelem alakulásának specifikumában látja. „Mi ugyanis osztoztunk a modern népek restaurációiban anélkül, hogy forradalmaikban osztoztunk volna ... Mi, pásztorainkkal az élünkön, mindig csak egyszer voltunk a szabadság társaságában, *eltemetése napján."*[30]

Ezután felveti azt a kérdést, milyen reális lehetősége van a forradalomnak Németországban. A polgári forradalmakat elemezve arra a következtetésre jut, hogy Németországban nem valósulhat meg következetes polgári forradalom. Ennek okát

[24] *Marx:* A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés *Marx–Engels* Művei. 1. kör. 385. old.
[25] Ugyanott, 380. old.
[26] Ugyanott, 384. old.
[27] Ugyanott, 384–385. old.
[28] Ugyanott, 385. old.
[29] Ugyanott, 379. old.
[30] Ugyanott.

abban látja, hogy „a polgári társadalom minden szférája megéli vereségét, mielőtt győzelmét megünnepelte volna, kifejleszti saját korlátját, mielőtt a vele szembenálló korlátot leküzdötte volna, érvényre juttatja szűkkeblű lényét, mielőtt nagylelkű lényét érvényre juttathatta volna, úgyhogy a nagy szerepnek még az alkalma is elmúlott már mindig, mielőtt meglett volna, úgyhogy minden osztály, amikorra a harcot a felette álló osztállyal elkezdi, már harcba van bonyolódva az alatta állóval"[31].

A történelmi elemzést Marx annak a kérdésnek a felvetésével zárja, hogy miben áll a német emancipáció pozitív lehetősége. Erre a következő feleletet adja: „Abban, hogy képződik egy *radikális, láncokat* hordó osztály, a polgári társadalom olyan osztálya, amely nem a polgári társadalom osztálya, olyan rend, amely minden rend felbomlása, olyan szféra, amely egyetemes szenvedései révén egyetemes jellegű, és nem tart igényt semmiféle *különös jogra*, mert nem valamiféle *különös jogtalanságot*, hanem *egyáltalán a jogtalanságot* követik el ellene, amely többé nem egy *történelmi* jogcímre, hanem már csak arra az *emberi* jogcímre hivatkozhatik, amely nem egyoldalú ellentétben áll a német államiság következményeivel, hanem mindenoldalú ellentétben áll annak előfeltételeivel, végül olyan szféra, amely nem emancipálhatja magát anélkül, hogy magát a társadalom összes többi szférái alól és ezzel a társadalom összes többi szféráit ne emancipálná, amely egyszóval az ember *teljes elvesztése*, tehát csak az *ember teljes visszanyerésével* nyerheti meg önmagát. A társadalom e felbomlása egy különös rend alakjában, ez a *proletariátus*."[32]

Marx tehát ebben a cikkében mondotta ki először, hogy a proletariátus az általános emberi forradalom egyetlen hordozója, a proletariátus az az osztály, amelynek nincs szüksége arra, hogy a társadalmat sajátos érdekeihez idomítsa, mivel érdekei egybeesnek az egész emberiség érdekeivel. A német emancipáció pozitív lehetősége tehát az általános emberi forradalomban van, amelynek *„agya a filozófia, szive a proletariátus"*[33].

Ily módon Marx világosan megfogalmazta azt a gondolatot, hogy a forradalmi elméletnek egyesülnie kell a forradalmi osztály gyakorlati harcával. A proletariátus csak ennek az elméletnek a birtokában válik azzá a hatalmas erővé, amely képes megdönteni a magántulajdont és a kizsákmányolást. S csak a proletariátus forradalmi harcában szűnik meg a tudományos filozófia csupán filozófia lenni és válik a gyakorlati átalakítások szellemi fegyverévé.

Így valósította meg Marx a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben a kitűzött feladatot: a régi világ kritikája útján megtalálni az új világot. Nem arra törekedett, hogy dogmatikusan megjósolja a jövőt, hanem feltárta a valóságos folyamatnak mind az elméleti, mind a gyakorlati irányát. Mindezek az eredmények lényegében Marxnak az 1843 nyarán és őszén még főleg Németországban folytatott tanulmányaiból következtek. A pátizsi időszak további fontos ismeretekkel gazdagította Marxot és még előbbre vitte őt a proletariátus elméletének kidolgozásához vezető úton.

*

[31] Ugyanott, 388–389. old.
[32] Ugyanott, 389–390. old.
[33] Ugyanott, 390. old.

Marx 1843. október végén költözött Párizsba és 1845. február első napjaiban, a hatóságok kiutasító végzése nyomán utazott el onnan. A párizsi tartózkodás ideje lehetővé tette Marxnak, hogy közvetlenül tanulmányozza a németországinál fejlettebb viszonyok között folyó osztályharcot.

Mélyen megértette az 1830-as júliusi monarchia szociális és politikai helyzetét, az akkori francia társadalom különféle politikai és szocialista áramlatainak jellegét. Szoros kapcsolatokat alakított ki különböző ellenzéki körök képviselőivel, francia szocialistákkal, német emigráns forradalmárokkal.

Az 1830-as polgári forradalom Franciaországban a burzsoázia felső rétegét juttatta uralomra. Ez maximális előnyöket húzott a kapitalizmus viharos fejlődéséből. Ugyanakkor az ipari forradalom a munkásoknak a kizsákmányolás fokozását, a reálbér csökkenését, a munkanap meghosszabbítását hozta. A magas vagyoni cenzus politikailag jogfosztottakká tette a munkásosztályt, valamint a városi és a falusi középrétegek jelentékeny részét. Így aztán az országban fokozódott az elégedetlenség. A forradalmi eszmék befogadására a legkedvezőbb közeg a munkásosztály volt.

Az 1830-as évek végétől kezdve a munkások között mindinkább elterjedtek az utópikus szocializmus és kommunizmus eszméi. Az utópikus szocializmust Saint-Simon és Fourier epigonjai képviselték. Az ő közvetítésükkel a mesterek tanításai rendkívül dogmatikus, szektás jellegűekké váltak. Más irányzatok mellett Proudhon kispolgári szocializmusa is meglehetősen népszerű volt. A munkásosztály körében elterjedt különféle szocialista irányzatok reformista jellegük miatt nem elégíthették ki a proletariátus forradalmi harcának az elmélet iránti igényét. Az utópikus kommunizmus eszméi, noha más jellegűek voltak, szintén nem voltak alkalmasak a munkásosztály forradalmi harcának vezetésére. Mindamellett pozitív szerepet játszottak annyiban, hogy teljesen új rend létrehozását sürgetve hozzájárultak a proletártömegek forradalmasításához.

Párizsban Marxnak alkalma volt közvetlenül megismerkedni azokkal a heves vitákkal, amelyeket a munkáskörökben a különböző szocialista tanokról folytattak. Közvetlen kapcsolatba került mind a francia, mind pedig a német emigráns munkásszervezetekkel. Megismerkedett vezetőikkel, látogatta gyűléseiket. Ezek igen nagy hatással voltak rá. Feuerbachnak írta 1844 augusztusában: „Önnek részt kellett volna vennie a francia munkások valamelyik gyűlésén, hogy hinni tudjon abban a szűzies frisseségben, abban a nemességben, amely ezekből az agyondolgozott emberekből árad ... a történelem civilizált társadalmunk e »barbárai« között készíti elő az ember emancipálásának gyakorlati elemét."[34]

Noha Marx több munkásszervezettel közeli kapcsolatot tartott, egyikükbe sem lépett be. Nem akarta lekötni magát egyik szocialista egyesület mellett sem, mert világosan felismerte koncepcióik gyengéit és tudománytalan voltát. Marx azt a feladatot tűzte ki magának, hogy kidolgozza azt a valóban tudományos forradalmi elméletet, amely a proletariátusnak megmutatja az utat és az eszközöket a fennálló rend gyökeres átalakítására. Ugyanakkor fontos feladatának tartotta ezen eszmék propagandáját is.

A kor haladó szellemű és munkásmozgalmaival való eleven kapcsolat Marxot és családját Párizsban sok ismerőshöz és baráthoz juttatta.

Marx közeli ismeretséget kötött Proudhonnal. Hosszan tartó vitákban igyekezett

[34] Marx Ludwig Feuerbachhoz. 1844. augusztus 11. *Marx–Engels* Művei. 27. köt. 401. old.

meggyőzni őt a dialektikus és materialista világnézet helyességéről. Később erről maga emlékezett meg a Proudhont keményen bíráló „A filozófia nyomorúsága" című írásában.

Marx személyesen ismerte Blanc-t és Cabet-t is. Párizsi lakásán megfordult Georg Herwegh és Heinrich Heine, Bakunyin és sok más, azóta közismertté vált személyiség is. Marxot és családját különösen meleg barátság fűzte Heinéhez, a nagy költőhöz. „Mindenki közül, akiket itthagyok, Heinétől megválnom a legnehezebb" – írta egy levelében, amikor tudomást szerzett Párizsból történő kiutasításáról.[35]

A személyes kapcsolatokon kívül Marxra párizsi tartózkodása idején nagy hatással voltak az 1844 nyarán lezajlott munkásmegmozdulások. Ezek között a legjelentősebb a sziléziai takácsok felkelése volt, akik az elviselhetetlen kizsákmányolás ellen tiltakoztak. Ez volt a német proletariátus első nyílt megmozdulása, és egész Németországban nagy visszhangot keltett. A nyári hónapokban a munkások sztrájkjainak és más akcióinak hulláma végigsepert Németország jelentős részén, sőt nagyarányú munkászavargások voltak a Habsburg-birodalomhoz tartozó Csehországban is. A német burzsoáziának tudomásul kellett vennie, hogy a proletariátus nemcsak Angliában és Franciaországban, hanem a német államokban is tanújelét adta létezésének és követeléseinek.

A francia munkások körében szerzett tapasztalatok és a német munkásság megmozdulásai még jobban megerősítették Marxnak azt a meggyőződését, amelyre tudományos elemzés révén jutott: a társadalom forradalmi átalakulás előtt áll, és ezen átalakulás vezető ereje egyedül a proletariátus lehet.

Marx a gyakorlati életben – az újságírás során – szerzett tapasztalatai, történelmi kutatásai, a hegeli filozófia kritikája alapján és nem utolsósorban Engelsnek a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" címen megjelent írásának tüzetes tanulmányozása alapján fontos következtetésre jutott. A polgári társadalom alapvető jellegzetességeinek feltárása e társadalom gazdasági jellegzetességeinek kutatása révén lehetséges csak. Ezért Marx 1843 végétől, de különösen 1844-től kezdve megkülönböztetett figyelmet fordított a gazdasági problémák tanulmányozására. Ez időponttól kezdve tudományos kutatásainak fő iránya a társadalom gazdasági élete lett.

Marx párizsi tartózkodásának idején sok közgazdász munkáját tanulmányozta át. Így megismerkedett Smith, Ricardo, Say, James Mill, néhány fiziokrata és mások műveivel. E művekből – munkamódszerének megfelelően – számos kivonatot készített, amelyeket megjegyzéseivel kísért. E megjegyzésekből látható, hogy Marx ugyan még nem alakította ki saját gazdasági nézeteit, a polgári elméleteket azonban igen kritikus szemmel vizsgálta. Már ekkor észrevette ezek fő hibáját, azt, hogy a történelmileg kialakult és mulandó tőkés viszonyokat mint kezdettől fogva létezőket, mint örök viszonyokat fogták fel. A polgári közgazdászok műveiből készített számtalan kivonat mellett Marx önálló feljegyzéseket is készített, amelyek három befejezetlen, és részben töredékes kéziratként maradtak fenn. Ezeket a feljegyzéseket önmaga számára készítette és a bennük foglaltakat további kutatásai során továbbfejlesztette, illetve későbbi művei megírásánál felhasználta. Magukat az 1844-ben készített kéziratokat azonban nem kiadásra szánta.

[35] Marx Heinrich Heinéhez. 1845. január 12. Ugyanott, 408. old.

Marx feljegyzéseit később mégis közzétették. Az eredeti szöveg első teljes közlése a Marx–Engels Gesamtausgabe (MEGA) I. rész 3. kötetében (Berlin 1932.) jelent meg. Az első magyar nyelvű kiadás pedig 1954-ben a Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalatnál, majd könyvalakban 1962-ben a Kossuth Könyvkiadónál látott napvilágot.

„Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből"

Marx a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban a polgári közgazdaságtan elemzésére és bírálatára támaszkodva vizsgálja a tőkés gazdaság kategóriáit. A kéziratokból látszik, hogy rendkívül nagy irodalmi anyagot dolgozott fel, és mint írja: „eredményeimhez ... a nemzetgazdaságtan lelkiismeretes kritikai tanulmányozására alapozott elemzés útján jutottam."[36]

A polgári politikai gazdaságtanról adott elemzésből világosan kitűnik, hogy Marx újabb lépést tett előre a tudatos materializmus felé. A politikai gazdaságtannak és e tudomány fejlődésének materialista magyarázatát adja. Véleménye szerint a politikai gazdaságtan fejlődését nem valamiféle abszolút szellem mozgása határozza meg, hanem a magántulajdon történelmi átváltozásai. A politikai gazdaságtan történetében a régi társadalom széthullása tükröződik és az a folyamat, amelyben a társadalom rendje fokozatosan a tőkés viszonyoknak megfelelően alakult át. Marx a politikai gazdaságtan fejlődésének és szerepének materialista magyarázata mellett azonban még nem tudta feltárni e tudománynak két ágra szakadását. A fiatal Engels később tárgyalandó munkájának, „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" című írásának utópikus jellegű hatását éreztetve Marx ez idő tájt a politikai gazdaságtant általában vizsgálta. Nem tett tehát különbséget a polgári politikai gazdaságtan klasszikus és vulgáris irányzatai között. Mindemellett Marx felfedezte, hogy a valóságos élet fejlődésével összefüggésben a polgári politikai gazdaságtan is előrehalad. Ennek az előrehaladásnak bizonyítékaként tárgyalta Smith és Ricardo nézeteit, amelyek az érték forrásául már a munkát általában jelölték meg. Igaz, Marx ebben az időben még nem ismerte fel a ricardói munkaérték-elmélet valódi jelentőségét.

A polgári politikai gazdaságtan pozitív megállapításainak elismerése mellett Marx élesen bírálta e tudomány egyes vonásait. A politikai gazdaságtan hibájának tekintette, hogy nem érti meg a vizsgált közgazdasági folyamatok kölcsönhatását, vagyis a gazdasági tényeket, jelenségeket, folyamatokat rendszerint elszigetelten elemzi. A történelmietlen elemeket is bírálta a polgári közgazdászok nézeteiben. A metafizikus, történelmietlen módszerek alkalmazásának kritikája arról tanúskodott, hogy Marx a hegeli, idealista dialektika „talpra állításában", vagyis materialista felhasználásában már jelentős eredményeket ért el.

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban foglalt gondolatok jellegét nagymértékben meghatározta az a tény, hogy Marx már ekkor a polgári közgazdaságtant csakúgy, mint a polgári társadalmat a proletariátus szemszögéből vizsgálta. Ezért jól látható, hogy a kéziratok egyik központi problémája azon viszonyok elemzése, amelyek a proletariátusnak a polgári társadalomban elfoglalt helyzetét meghatározzák.

Marx már a kérdés felvetésével is túlhaladta a polgári politikai gazdaságtant.

[36] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1962. 3. old.

„Magától értetődik, hogy a nemzetgazdaság a *proletárt*, vagyis azt, aki tőke és földjáradék nélkül tisztán a munkából, mégpedig egyoldalú, elvont munkából él, csak mint *munkást* szemléli."[37] Marx természetesen, mint a munkásosztály elkötelezett híve. sokoldalú vizsgálatot tartott szükségesnek. A „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-nak a munkabérrel foglalkozó részében közvetlen vizsgálatnak veti alá a munkások helyzetének alakulását. Smith elmélkedéseit ismertetve és azokat kommentálva fejti ki ezzel kapcsolatos álláspontját. Smith a társadalom három fő állapotáról szól: a hanyatló, az előrehaladó és a kiteljesedett gazdaság állapotáról. Marx e három állapot jellemzőit a munkásosztály helyzetének alakulása szempontjából elemezte. Rámutatott arra, hogy a tőkéssel folytatott verseny során a munkás mindig alulmarad. A tőkés tovább bírja ki munkás nélkül, mint a munkás tőke nélkül; a tőkések képesek a munkások elleni egységes fellépésre, míg a munkások szervezkedése legtöbbnyire tilos; végül, mutatott rá Marx, a tőkés a jövedelmét felhalmozhatja, és ezzel erejét növelheti, míg a munkás a munkabérét kénytelen elfogyasztani.

Erős a munkások közötti konkurrencia is. Ez szintén rontja a munkások helyzetét. Ami a tőkések közötti versenyt illeti, ez a munkások helyzetére különbözőképpen hathat. Ha a tőkés nyer, a nála dolgozó munkás nem feltétlenül nyer vele együtt. Ha viszont a tőkés veszít, a munkás feltétlenül vele együtt veszít. A munkások helyzetének még szélesebb körű bemutatása céljából Marx is sorra veszi a társadalom három lehetséges állapotát. Kifejti, hogy amikor a társadalom gazdagsága hanyatlóban van, akkor szenved a munkás a legtöbbet.

Amikor a társadalom gazdagsága fejlődik, akkor a munkások szempontjából a legkedvezőbb helyzet alakul ki. Ebben a szakaszban viszont a munkások erejük túlfeszítésére kényszerülnek, és ennek következtében csökken életük tartama. Növelik munkatermékeik mennyiségét, de ezzel csak a velük szemben álló idegen tulajdont teszik hatalmasabbá. A tőkések között ebben a szakaszban is dúló verseny következtében a tőkések egy része tönkremegy és a munkásosztály soraiba kerül, aminek következtében egyrészt csökken a munkaerő iránti kereslet, másrészt pedig nő a munkások közötti konkurrencia. Marx elveti Smith-nek azt a tézisét, amely szerint az ország gazdagságának növekedésével együtt okvetlenül emelkedik a munkabér. Rámutat arra, hogy a tőkefelhalmozás a munkásosztály rovására történik. A tőkefelhalmozás ugyanis együttjár a munkamegosztás fokozásával, ez pedig a munkást mindinkább egy meghatározott egyoldalú munkától teszi függővé. A gépek széles körű alkalmazásával a munkások vagy a gép tartozékaivá válnak, vagy pedig kiszorulnak a termelésből. Mindennek következtében ez „az osztály mindig fel kell, hogy áldozza önmagának egy részét, nehogy egészen tönkremenjen"[38]. „Tehát a társadalomnak még abban az állapotában is, amely a munkásnak a legkedvezőbb, a munkás számára a szükségszerű következmény a túldolgozás és korai halál, lesüllyedés géppé, a tőke szolgájává, amely tőke vele szemben veszélyesen felhalmozódik, új konkurrencia, a munkások egy részének éhhalála vagy koldússága."[39]

A harmadik állapot az, amelyben az ország elérte gazdagságának kiteljesedését. Ekkor a munkásosztály helyzetét a munkások közötti növekvő konkurrencia rontja,

[37] Ugyanott, 12. old.
[38] Ugyanott, 9. old.
[39] Ugyanott, 10. old.

és mivel a munkabér csak adott számú munkás fenntartására elegendő, számuk növekedésére már nincsen lehetőség. Marx megállapítása szerint tehát a tőkések gazdagságának növekedése elkerülhetetlenül a munkások helyzetének rosszabbodásához vezet. A munkabér szükségképpen olyan színvonalú, amely csak arra elegendő, hogy a munkás magát és családját eltarthassa, és a proletariátus ne haljon ki. *„Az emberek iránti kereslet szükségszerűen szabályozza az emberek termelését, mint minden más áruét.* Ha a kínálat sokkal nagyobb, mint a kereslet, akkor a munkások egy része koldússorba vagy éhhalálba hull. A munkás létezése tehát minden más áru létezésének feltételére redukálódik. A munkás áruvá lett, s szerencséje van, ha túladhat magán."[40] Marx itt láthatólag még a polgári közgazdaságtan kategóriáival dolgozik, hiszen például a munkáskeresletet és -kínálatot a többi áru keresletével és kínálatával azonos módon mutatja be. Lényeges különbség viszont a polgári klasszikusok nézeteihez képest az, hogy Marx e tételekből az előbbiekkel ellentétes következtetésre jut. Ez kifejeződik a munkásosztály helyzetére vonatkozó összefoglaló megállapításaiból: „a társadalom csökkenő állapotában a munkások része progresszív nyomorúság, előrehaladó állapotában szövődményes nyomorúság, kiteljesedett állapotában stacionárius nyomorúság"[41].

A bérmunkás helyzetét vizsgálva jutott el Marx az egyik legfontosabb és egyben legbonyolultabb problémához, az elidegenedéshez. A kéziratok e középponti kategóriájában igen világosan megmutatkozik Marxnak az őt megelőző gondolkodókhoz való viszonya, valamint a gazdasági és filozófiai kritika szerves egysége, elválaszthatatlansága. Az elidegenülésnek igen fontos szerepe van Hegel filozófiájában és Feuerbach valláskritikájában is. Hegelnél az öntudat elidegenüléséről, Feuerbachnál pedig az elvont, történelmen és osztályon kívüli ember elidegenüléséről van szó. Marx is érinti már egy korábbi művében, „A zsidókérdéshez" című írásában az elidegenedés problémáját. Ebben Marx kifejtette azt a megállapítását, hogy a politikai államnak a polgári társadalomtól való elidegenülésén alapulnak a bekövetkező társadalmi átalakulások. Úgy gondolta, hogy a vizsgált időszakban már az embertől elidegenül tárgyi lényege. A tárgyi elidegenülés lényegét a gyakorlatot illetően a pénzben fedezte fel, míg a társadalmi erőt, amely az elidegenülés megszüntetésére képes, a proletariátusban ismerte fel. Ily módon az elidegenülés gondolata Marxnál több oldalú felismerést tartalmazott: filozófiai, gazdaságtani és politikai nézőpontokat foglalt magában. De e nézőpontok ekkor még nem alkottak egységes koncepciót. Lényegi egyesítésükhöz fel kellett ismerni a munka történelmileg meghatározott jellegében rejlő közös tartalmat; ehhez pedig a munka kérdéskörét közelebb kellett vinni a polgári társadalom, a pénz, az állam és a társadalom forradalmi átalakításának problémáihoz. Mindennek megtörténtét jelzi az, hogy a kéziratokban az elidegenüléssel kapcsolatos gondolat sokkal konkrétabban, fejlettebb formában jelent meg.

Marx tudományosan megfogalmazott történelmi-társadalmi értelmet ad az elidegenedés kategóriájának, gazdasági és történelmi tartalommal, osztálytartalommal tölti meg. Ezzel Marx döntő lépést tett a polgári közgazdaságtan által adottnak tekintett társadalmi viszonyok magyarázatában. A kéziratokban sokoldalúan konkretizálta az elidegenülés kategóriáját.

[40] Ugyanott, 7. old.
[41] Ugyanott.

Az elidegenülést Marx több vetületben is megvizsgálta. *Először* úgy, mint a munkás elidegenülését saját munkája termékétől, amely a tőkés társadalomban rajta uralkodóként jelenik meg. A dolog, amelyet a munkás termel, önálló hatalomként áll termelőjével szemben. A munkás hozza létre a terméket, amelyet azonban szükségképpen elveszít, hiszen maga is e termék, a tőke uralma alatt áll. Minél többet termel a munkás, annál erősebb lesz a tőke, és így annál kevesebb termék jut a munkásnak, aki egyre nagyobb függőségbe kerül saját termékétől – mutatott rá Marx. „Minél inkább kidolgozza magát a munkás, annál hatalmasabb lesz az idegen tárgyi világ, amelyet magával szemben létrehoz, annál szegényebb lesz ő maga, az ő belső világa, annál kevesebb lesz az ő sajátja. Ugyanígy van a vallásban. Minél többet helyez az ember Istenbe, annál kevesebbet tart meg önmagában. A munkás beleteszi életét a tárgyba, de az immár nem az övé, hanem a tárgyé. Minél nagyobb tehát ez a tevékenység, annál tárgynélkülibb a munkás. Ami a munkája terméke, az nem ő. Minél nagyobb tehát ez a termék, annál kevesebb ő maga. A munkásnak a maga termékében való *külsővé-idegenné válása* nemcsak azzal a jelentőséggel bír, hogy munkája tárgya *külső* egzisztenciává válik, hanem, hogy *rajta kívül*, tőle függetlenül elidegenül egzisztál és vele szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele szembe."[42] Ez a gondolat képezi a később részletesen kifejtett árufetisizmus alapjait.

Az emberek közötti viszonyok dologi formában való szükségszerű megjelenését Marx a polgári közgazdaságtanról adott bírálat első megfogalmazásának keretében elemzi. Ez az elemzés itt még nem támaszkodik a tőkés gazdaság átfogó vizsgálatának eredményeire. Az árufetisizmusról szóló tanítást részletesen „A tőké"-ben fejti ki, ahol ennek tudományos feltételei a kapitalizmus főbb gazdasági összefüggéseinek feltárásával már adva vannak.

Másodszor az elidegenülés kategóriáját Marx úgy vizsgálja, mint a munkás elidegenülését saját munkájától, a munka folyamatától, amelyet mások, idegenek érdekében végez. „De az elidegenülés nemcsak a termelés eredményében, hanem *a termelés aktusában*, magán *a termelő tevékenységen* belül megmutatkozik ... a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak a munkán kívül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig magán kívül levőnek ... Munkája ennélfogva nem önkéntes, hanem kényszerű, *kényszermunka*. Ezért nem szükséglet kielégítése, hanem csak *eszköz* a rajta kívül levő szükségletek kielégítésére. A munka idegensége tisztán előtűnik abban, hogy mihelyt nem egzisztál fizikai vagy egyéb kényszer, úgy menekülnek előle, mint a dögvész elől ... Végül a munka külsőlegessége a munkás számára megjelenik abban, hogy nem az ő sajátja, hanem másvalakié, hogy nem az övé, hogy benne ő nem önmagához, hanem másvalakihez tartozik."[43]

A munkásnak munkájától való elidegenülése tehát abban nyilvánul meg, hogy mint arra Marx rámutatott, a munka a munkás számára nem létszükséglet, hanem csupán a létfenntartás kényszerű eszköze; s ennek következtében a munka a mun-

[42] Ugyanott, 46. old.
[43] Ugyanott, 47–48. old.

kásnak nem öröm, hanem szenvedés forrása, minthogy a munkás munkája nem a munkásé, hiszen nem ő, hanem a tőkés rendelkezik vele.

Ily módon, szögezte le a kéziratokban Marx, a munkás a fő emberi funkciótól, a munkától elidegenülve, a munkában nem érezheti magát valóban embernek, csak élő termelési eszköznek. Marxnak ez az elemzése a későbbiekben kidolgozottabb és elmélyültebb formában a kizsákmányolás és a bérmunka törvényszerűségeinek feltárásánál jelent meg.

Harmadszor Marx az elidegenülés kategóriáját úgy konkretizálta, mint a munkás elidegenülését önmagától, saját társadalmi természetétől. Az elidegenült munkás „elidegeníti az embertől a *nemet; a nembeli életet* számára az egyéni élet eszközévé teszi. Először elidegeníti a nembeli életet és az egyéni életet, és másodszor az utóbbit elvonatkoztatásában az első céljává teszi, ugyancsak elvont és elidegenült formában ... az embernek a munka, az *élettevékenység, a termelő élet* maga csak *eszközként* jelenik meg egy szükséglet, a fizikai egzisztencia fenntartása szükségletének kielégítésére. De a termelő élet a nembeli élet ... Maga az élet ... csak az *élet eszközeként, létfenntartási eszközként* ... jelenik meg".[44] Ezt a viszonyt fogalmazza meg később Marx a magántulajdon rendszerére és a tőkés társadalom munkamegosztására, osztályviszonyaira, valamint embertorzító hatásaira vonatkozó részletes vizsgálódásokban.

Végül az elidegenülést Marx mint az emberek egymástól való elidegenülését vizsgálta. „Amikor az ember önmagával áll szemben, akkor *a másik* ember áll vele szemben. Ami áll az embernek a munkájához, munkája termékéhez és önmagához való viszonyáról, az áll az embernek a másik emberhez, valamint a másik ember munkájához és munkájának tárgyához való viszonyáról."[45] Az elidegenülés e negyedik vetülete voltaképpen az előző három vetület közvetlen megnyilvánulása.

A munka termékének elidegenülése nemcsak azt vonja maga után, hogy a munkás elveszti ezt a terméket, hanem azt is, hogy valaki más elsajátítja; nemcsak azt, hogy a munkás egészen az éhhalálig ki van zárva a valóságból, hanem azt is, hogy a nem munkásé a hatalom e valóság fölött. A munka termékének elidegenülése tehát a dolgozó és a nem dolgozó, a munkás és a tőkés elidegenült, ellenséges kölcsönös viszonyában jut kifejezésre.

A munkásnak a termelés folyamatában való elidegenülése nemcsak azt jelenti, hogy saját tevékenységéhez mint nem szabad tevékenységhez viszonyul, hanem azt is, hogy a másik, a nem termelő ember úgy viszonyul hozzá, mint szolgálatában álló, kényszere és irányítása alatt folyó tevékenységhez. A munkásnak a termelési folyamatban való elidegenedése tehát a munkás és a tőkés antagonisztikus viszonyában is kifejeződik.

Az a megállapítás, hogy az embertől elidegenült a nembeli lénye, nem jelent mást, mint azt, hogy az egyik ember elidegenül a másiktól. Ugyanúgy, ahogyan mindegyikük elidegenül az emberi lényegtől. Minthogy pedig éppen a nembeli lényeg egyesíti az embereket, az ettől való elidegenülés az elszigetelődés állapotába taszítja őket. És nemcsak a munkás, hanem a tőkés is elidegenedett az ember nembeli lényegétől, de ellentétes módon: a munkást az elidegenült munka megfosztja saját nembeli lényegétől, a tőkés viszont önmagában véve ezzel a lényeggel nem

[44] Ugyanott, 49–50. old.
[45] Ugyanott, 51. old.

rendelkezik, s ezt a másik ember által tárgyiasított formában sajátítja el. Végeredményben tehát az embernek nembeli lényegétől való elidegenülése is a munkás és a tőkés közötti elidegenült viszonyhoz vezet.

Ily módon Marx már az elidegenült munka általános vizsgálata során gyakorlati, osztályszempontból összegezte nézeteit.

A kéziratokban az elidegenedésről kifejtettekből kitűnik, hogy Marx úgy gondolta: az elidegenedéssel feltárta és kifejtette azt a kategóriát, amelynek segítségével magyarázatot találhat a tőkés társadalmi rend valamennyi általa felismert ellentmondására. Később, kutatásainak magasabb fokán Marx már más véleményen volt. Rájött arra, hogy a gazdaság összefüggéseinek feltárása az elidegenedés elemzésében találhatónál nagyobb fokú konkrétságot, de egyben a gazdasági folyamatokat sokoldalúbban feltáró vizsgálatot igényel. Mindemellett az elidegenedéssel összefüggésben 1844-ben kifejtett marxi gondolatok számos tekintetben az 1843-ban született feljegyzéseknél szélesebb körű és elmélyültebb ismereteket tükröznek. Másrészt a marxi politikai gazdaságtan kialakulásának egy fontos átmeneti állomását jelentik.

Marx a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban természetesen felvetette az elidegenedés megszűnésének problémáját is. A kéziratoknak az a része, amelyben Marx e kérdéssel kapcsolatos gondolatait fejtegette, jórészt elveszett. A töredékesen fennmaradt kéziratokból nagy vonásokban képet nyerhetünk arról, mi volt Marx álláspontja ez idő tájt az adott kérdésben. Marxot az elidegenülés vizsgálata megerősítette abban a meggyőződésében, hogy a fennálló társadalom keretei között a fennálló ellentmondások nem szüntethetők meg. Az elidegenedés és az ezzel szorosan összefüggő magántulajdon, továbbá az ezzel kapcsolatos egyéb osztályantagonizmusok csak a fennálló társadalom megdöntésével szüntethetők meg.

Marx a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban a társadalom gyökeres átalakításának problémáját alapjában véve filozófiai vonatkozásában vizsgálta. Ennek során jórészt még a hagyományos, különösen a feuerbachi filozófiai szókincset használta. Az új társadalomról, amelyet ekkoriban még inkább szocializmusnak nevezett, mint a humanizmus, a tökéletes és valóságos humanizmus társadalmáról beszélt.[46] Mindenesetre az új társadalom legfontosabb jellegzetességét Marx a magántulajdon megszűnésében és abban látta, hogy az ezen az alapon létrejövő munka már nem elidegenült tevékenység. Ezzel kapcsolatos nézetei igen jól kitűnnek a James Mill könyvéhez fűzött megjegyzéseiből: „Tegyük fel – írta Marx a magántulajdon megszűnésén alapuló új társadalomban végzett munkáról –, hogy mint emberek termeltünk: Termelésében mindegyikünk *kettősen igenelte* önmagát és a másikat. Akkor én 1. *termelésemben* tárgyiasítottam *egyéniségemet,* annak *sajátosságát,* és ezért mind a tevékenység alatt egyéni *életnyilvánítást* élveztem, mind a tárgy szemlélésében azt az egyéni örömet, hogy személyiségemet *tárgyi, érzékileg szemlélhető és ezért minden kétség felett álló* hatalomnak tudom. 2. Abban, hogy termékemet te élvezed vagy te használod, meg van *közvetlenül* az élvezetem egyrészt abban a tudatban, hogy munkámban *emberi* szükségletet elégítettem ki, másrészt hogy az *em-*

[46] A kommunizmus kifejezést Marx ebben az időben még inkább a valóságos mozgalomra, míg a szocializmus kifejezést inkább a jövő társadalmára alkalmazta. Később – mint ismeretes – terminológia módosult, és „A gothai program kritikájához" című írásában már e szóhasználat fordítottja olvasható.

beri lényt tárgyiasítottam és ennélfogva egy másik *emberi* lény szükséglete számára megszereztem megfelelő tárgyát, 3. hogy számodra a közvetítő voltam közötted és az emberi nem között, tehát te magad saját lényed kiegészítésének és önnön magad egy szükséges részének tudsz és érzel engem, tehát mind gondolkodásodban, mind szeretetedben igazolva tudom magamat, 4. az én egyéni életnyilvánításomban közvetlenül megteremtettem a te egyéni életnyilvánításodat, tehát az én egyéni tevékenységemben közvetlenül *igazoltam és megvalósítottam* az én igazi lényemet, az én *emberi lényemet*, az én *közösségemet*."[47]

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban Marx a legutóbbi idézetből is jól látható feuerbachi hatás ellenére továbblépett elődeinél, nemcsak a múlt és a jelen, hanem a jövő megítélésében is. Marx elhatárolta magát a jövő társadalmára vonatkozó korai és éretlen nézetektől, és hangsúlyozta, hogy a jövő társadalmi rendje olyan kereteket nyújt az emberi életnek, amelyben megszűnik az ellentmondás az ember és a természet, az ember és az ember között. A jövő társadalma az emberiség történetének olyan foka lesz, mutatott rá Marx, amely megfelel a legmagasztosabb humanista elveknek, és amely lehetővé teszi az emberi egyéniség kiteljesedését, az anyagi és szellemi szükségletek sokoldalú kielégítését, az egyéni és a társadalmi érdek harmonikus összekapcsolását.

Végül megemlítjük még, hogy az egyik kéziratban Marx foglalkozott a magántulajdonnak az emberek szükségleteire gyakorolt hatásával. Rámutatott arra, hogy a magántulajdon az árutulajdonosokat és a termelőket arra ösztönzi, hogy az új szükségletekre spekuláljanak. A magántulajdon a pénz utáni hajszát széleskörűen elterjedt jelenséggé tette, aminek eredményeként a pénz lett az ember sajátosságainak és tulajdonságainak egyetlen fokmérője. „Mindazt, amit te nem tehetsz meg, azt megteheti a pénzed: ehet, ihat, járhat bálba, színházba, meg tudja szerezni a művészetet, a tudományosságot, a történeti ritkaságokat, a politikai hatalmat, utazhat, *megteheti*, hogy mindezt elsajátítsa neked; mindezt megvásárolhatja."[48] „Ami a *pénz* által számomra való, amit én megfizethetek, azaz amit a pénz megvásárolhat, az *én vagyok*, maga a pénz birtokosa. Amekkora a pénz ereje, akkora az én erőm. A pénz tulajdonságai magamnak – a birtokosának – tulajdonságai és lényegi erői. Azt tehát, ami *vagyok* és amire *képes*, semmiképpen sem egyéniségem határozza meg."[49] Marx kimutatta, hogy csak a pénzre alapozott kereslet a hatékony, az pedig, ami a szükségletre, a kívánságra alapozott, az nem. A hatékony és nem hatékony kereslet közötti különbséget Marx úgy is megfogalmazta, mint a lét és a gondolkodás különbségét, sőt felveti a kérdést úgy is, hogy ha „nincs utazásra pénzem, nincs *szükségletem*, azaz, valóságos és megvalósuló szükségletem utazásra"[50].

A „Gazdasági-filozófiai kéziratok" természetesen elméletileg még nem kiforrott munka. Marx még közvetlenül támaszkodott a klasszikus polgári közgazdászok elemzéseire. Szóhasználatában, egyes kérdések felvetésében még az ő álláspontjukon áll. Mindez azonban nem csökkenti annak a ténynek a jelentőségét, hogy Marx első közgazdasági kutatásai gazdag eredményre vezettek. A „Gazdasági-filozófiai kéziratok" sok közös vonást mutat Engelsnek „A nemzetgazdaságtan bírálatának

[47] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 147. old.
[48] Ugyanott, 82. old.
[49] Ugyanott, 96. old.
[50] Ugyanott, 97. old.

vázlata" című művével. Mindkét munkára jellemző a polgári közgazdaságtannak és a polgári közgazdászok apologikus nézeteinek éles bírálata; ugyanúgy, mint a klasszikus és a vulgáris közgazdaságtan elválasztásának hiánya. Mindketten hangsúlyozták azt a tényt, hogy a polgári közgazdászok figyelmen kívül hagyják a munkásosztály érdekeit. Marx Engelshez hasonlóan kimutatta, hogy a magántulajdon társadalmi ellentétek forrása.

A magántulajdonon alapuló kapitalizmussal Marx az emberiség előtt ragyogó perspektívákat nyitó új társadalmi rendet állította szembe. Emlékeztetünk arra, hogy e rend győzelmét Marx már e művében is a munkásosztály vezetésével tartotta elérhetőnek. A „Gazdasági-filozófiai kéziratok" a dialektikus és történelmi materializmus kidolgozásának is fontos állomását jelentette.

*

A „Deutsch-Französische Jahrbücher" további kiadása, mint ismeretes, lehetetlenné vált. Marxnak új lehetőséget kellett keresnie arra, hogy nézeteit a nyilvánosság elé tárhassa. Erre az 1844 elejétől Párizsban megjelenő „Vorwärts!" című újság kínált lehetőséget. Marxnak a lapban közölt cikkei közül egyet emelünk ki. Ez a Rugeval kibontakozott nyilvános vita keretében jelent meg. 1844 júniusában Sziléziaban a takácsok felkeltek, hogy tiltakozzanak az elviselhetetlen kizsákmányolás ellen. Ez volt a német proletariátus első nyílt megmozdulása, és egész Németországban nagy visszhangot keltett. Ruge a „Vorwärts!" című lapban „Egy porosz" álnéven cikket tett közzé, amelyben a szilézia takácsok felkelését értelmetlen és meddő lázadásnak minősítette.

Marx e cikkre válaszolt a „Kritikai széljegyzetek »egy porosz« cikkéhez: »A porosz király és a szociális reform«" című írásában. Ennek a munkának az ad jelentőséget, hogy Marx Rugeval ellentétben felismerte a felkelésben a német munkások növekvő osztályöntudatának megnyilvánulását. A szilézia felkelést Marx úgy fogta fel, mint egy fontos megnyilatkozását annak, hogy a munkásosztályban hatalmas forradalmi lehetőségek rejlenek. E felismerés arra késztette őt, hogy továbbgondolja a munkásosztály történelmi szerepére vonatkozóan addig kialakult nézeteit. Marx határozottan elutasította azt a gondolatot, hogy elképzelhető a társadalom gyökeres átalakítása és a dolgozók nyomorának felszámolása a fennálló államrend képviselőinek kezdeményezése alapján. Arra a következtetésre jutott, hogy a fennálló rend keretei között semmiféle reformmal, semmiféle állami beavatkozással nem lehet megszüntetni a nyomort, a magántulajdon e szükségszerű következményét. Ezzel továbbfejlesztette „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés" és a „Gazdasági-filozófiai kéziratok" című műveiben már megfogalmazott azon gondolatot, hogy az új társadalomra való áttérés elképzelhetetlen a proletariátus forradalmi akciói, a társadalom forradalmi átalakítása nélkül. Marx e cikkében arra a fontos megállapításra jutott, hogy a fennálló hatalom megdöntése és a régi társadalmi viszonyok szétzúzása ugyanazon folyamat elszakíthatatlanul összefüggő és egymást kölcsönösen feltételező két oldala. Marxnak ez a cikke tehát azt mutatja, hogy szerzője közel került ahhoz az alapvető felismeréshez, amely szerint a proletariátusnak meg kell hódítania a politikai hatalmat.

A cikk 1844. augusztus első napjaiban jelent meg. Ugyanennek a hónapnak a végén nevezetes esemény történt. Engels Angliából hazautaztában meglátogatta

Marxot. Mivel a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben megjelent írásaiból mindkettőjük számára világos volt, hogy lényegében azonos nézeteket vallanak, megállapodtak egy közös mű írásában. E közös mű „A szent család" címen még ebben az esztendőben elkészült, de megjelenésére már csak 1845-ben került sor. Ekkor Marx már Brüsszelben élt. Az első közös mű elemzésére és Marx további életútjának nyomon követésére később térünk vissza. Most Engels életének első két évtizedéről lesz szó.

Engels élete és tevékenysége a Marxszal való együttműködés kezdetéig

Engels Frigyes 1820. november 28-án született Barmen városában. A város textilipari központ volt a Wupper folyó mellett, Poroszország Rajna-tartományában. A folyó völgyének azt a részét, amely Barment és a szomszédos Elberfeldet foglalta magában, Wuppertalnak nevezték. E néven egyesült a két város 1930-ban. Azóta is így szerepel a térképen.

Apja, Friedrich Engels, textilgyáros volt, aki konzervatív politikai nézeteket vallott és igen vallásos volt. Anyja értelmiségi családból származott. Jószívű, fejlett humorérzékű, vidám természetű asszony volt, aki szerette az irodalmat és a művészetet.

Nyolc testvére volt; öccsei gyárosok lettek, húgai ugyanebben a körben mentek férjhez. Csak ő választott más utat. „Valószínűleg még sohasem született effajta családban olyan fiú, akinek életútja ennyire szembekerült volna a család általános szellemével. Friedrichet ebben a családban szükségképpen »rút kiskacsának« tekintették. Lehet, hogy rokonai mindmáig nem értették meg, hogy ez a »kiskacsa« hattyú volt" – írta 1890-ben Eleanor Marx.[1]

Engels már korai éveitől kezdve kitűnt független jellemével. Apja szigorú feddései és büntetéssel való fenyegetőzései sem tudták vak engedelmességre szoktatni.

Első iskolai éveit Engels a barmeni városi iskolában töltötte. Itt vallásos szellem és vaskalaposság uralkodott. Mindemellett Engels ebben az iskolában alapos fizikai és kémiai képzésben részesült, és módot kapott arra, hogy már korán megmutatkozó nyelvtehetségét kibontakoztathassa.

1834-ben Engels az elberfeldi gimnáziumban folytatta tanulmányait. Ez az iskola Poroszország egyik legjobb tanintézetének számított. Ebben az iskolában is azonban csakúgy, mint a barmeniben, a vallási türelmetlenség szelleme uralkodott.

Az ifjú Engels átlagon felüli adottságaival kiemelkedett a vele egykorúak közül. Rendkívüli érdeklődéssel tanulmányozta a történelmet, az ókori nyelveket, a klasszikus német irodalmat. Költeményeket írt német és ógörög nyelven, zenét szerzett, igen jól rajzolt, szellemes karikatúrái ma is hatnak a nézőre.

Engels a kemény otthoni és iskolai vallásos nevelésnek mintegy ellenhatásaként már ifjú éveiben rokonszenvezett a nemzeti függetlenségükért küzdő népekkel, már akkor gyűlölte az abszolutizmust, az önkényuralmat. Politikai tudatának korai ébredését bizonyára az is elősegítette, hogy akkortájt a Rajna-tartományban a porosz abszolutizmussal szemben általános ellenzéki hangulat uralkodott.

Engels gimnáziumi évei befejezésük előtt megszakadtak. Ámbár a gimnázium elvégzése után egyetemi tanulmányokat szeretett volna folytatni, apja úgy döntött,

[1] Visszaemlékezések Marxra és Engelsre. Moszkva 1956. 182 old. (oroszul).

hogy legidősebb fiának a kereskedelmi pályára kell mennie. Így Engels 1837-ben kénytelen volt abbahagyni gimnáziumi tanulmányait és megkezdeni a kereskedelmi ismeretek elsajátítását apja irodájában. Ez a munka nem vonzotta Engelst, de elég szabad időt hagyott számára, amelyet önképzésre használt. Különösen sokat hódolt irodalmi érdeklődésének. Ifjúkorának irodalmi vonzalmai mély nyomokat hagytak egész tudományos és publicisztikai tevékenységén. Ennek köszönhető munkáinak eleven és világos stílusa, szemléletes nyelve és az, hogy Engels szabatosan és közérthetően tudta kifejezni gondolatait.

Az apja irodájában eltöltött hónapok után ugyancsak apai kívánságra egy brémai cég irodájában folytatja a kereskedelemmel való ismerkedést.

Brémában, ebben a nagy kikötővárosban, amely a világnak csaknem minden részével kereskedett, tovább tágult Engels látóköre. Sok lehetősége nyílt arra, hogy megismerkedjék a külföldi irodalommal és sajtóval. Továbbra is sokat olvasott, buzgón tanult nyelveket, amiről többek között Marie húgának és volt osztálytársainak írt „soknyelvű" levelei is tanúskodnak. E levelekben ugyanis Engels a németet latinnal, olasszal, göröggel, spanyollal, portugallal, franciával, angollal és hollanddal keverte. Brémában módja nyílt Engelsnek arra is, hogy zenei érdeklődését kielégítse. Daloskörökbe látogatott, gyakran járt hangversenyre és színházba. További kísérleteket tett komponálásra. Kedvenc zeneszerzője Beethoven volt.

Brémában Engels – ugyanúgy, mint egész életében – sokat sportolt. Megvetéssel írt arról az ifjúságról, „amely mint a veszett kutya, irtózik a hideg víztől, amely a legcsekélyebb hidegben is három-négy rétegzetű ruhát öltött, amely dicsőségnek tartja, ha testi gyöngeség miatt felmentik a katonai szolgálat alól!"[2]

Engels fő érdeklődése azonban már ekkor az irodalom és a politika felé fordult. A Németországban kibontakozó radikális mozgalmak különösen nagy méreteket öltöttek a Rajna-tartományban. E mozgalmak hatása érződik Engelsnek ebben az időben született írásain, leveleiben és cikkeiben.

Az akkori ellenzéki mozgalomban igen népszerű volt két kimagasló író, Heinrich Heine és Ludwig Börne. Ezek írásai nagy vonzerőt gyakoroltak Engelsre. Nem passzív rokonszenvet érzett csupán a nagy írók és publicisták képviselte eszmék iránt, hanem maga is aktívan közre kívánt működni a politikai mozgalmakban. Különösen vonzotta Engelst az a gondolat, hogy a haladó eszméket népszerűsíteni kell, bele kell plántálni a német nép tudatába.

A gyakorlati tevékenység első fontos megnyilatkozása az a két cikk, amelyet Engels 1839 tavaszán a „Telegraph für Deutschland" című lapban „Wuppertali levelek" címen publikált. A 18 éves Engels első, nyomtatásban megjelent munkája a szerző rendkívüli képességeit tanúsítja. Irodalmi értékű leírásban mutatja be a barmeni társadalmi viszonyokat. Meglepően éretten, éles bírálatot gyakorol a szűkebb szülőföldjén uralkodó állapotokról. A munkások szenvedésekkel és nélkülözésekkel teli élete, amely éles ellentétben állott a gyárosok és a kereskedők jómódjával, tiltakozásra késztette Engelst. Felkeltette benne azt a vágyat, hogy harcoljon egy nyilvánvaló igazságtalanság ellen. A „Wuppertali levelek"-ben keményen megbélyegzi a gyárosokat, akik lelkiismeretlen kizsákmányolókként még a gyermekeket sem kímélik. „Rettenetes a nyomor a wuppertali alsóbb osztályokban, különösen a gyári munkások között – írja Engels –, szinte hihetetlenül sok a szifilitikus és

[2] *Engels:* Ernst Moritz Arndt. *Marx–Engels* Művei. 41. köt Budapest 1979. 111. old.

tüdőmegbetegedés; egymagában Elberfeldben 2500 iskolaköteles gyerek közül 1200 nem jár iskolába és a gyárakban nő fel, csak azért, hogy a gyáros úr ne legyen kénytelen egy felnőttnek kétszer akkora bért fizetni, mint amennyit a helyüket elfoglaló gyermekeknek ad."[3]

Engelst különösen felháborítja az, hogy e szörnyű igazságtalanságokat a vallásosság leple alatt követik el. „A gazdag gyárosok lelkiismerete sok mindent elbír, s ha egy gyermeket többé-kevésbé züllésbe is visz, az egy pietista lelket még nem juttat a pokolba, különösen, ha minden vasárnap kétszer elmegy a templomba. Mert az már csak úgy van, hogy a gyárosok közül a pietisták bánnak a legrosszabbul munkásaikkal . . . "[4]

Engels azonban nemcsak felháborodását fejezte ki ebben a művében, hanem kutatta e szörnyű állapotok okát is. „Hogy mik az okai ennek az állapotnak, az kézenfekvő. Mindenekelőtt nagyban hozzájárul ehhez a gyári munka. Az emberek alacsony helyiségekben dolgoznak, ahol több széngázt és port lehelnek be, mint oxigént, mégpedig rendszerint már 6 éves koruktól kezdve – ez aztán igazán a legalkalmasabb arra, hogy megfosszák őket minden erejüktől és életkedvüktől. A takácsok, akiknek otthon van egy-egy szövőszékük, látástól vakulásig görnyednek felette, s a forró kályhától még a csontjuk veleje is kiaszik. Akik közülük nem esnek rabul a miszticizmusnak, pálinkaivásra adják a fejüket."[5]

A „Wuppertali levelek"-ből többek között az is kitűnik, milyen hatások nyomán küzdötte le Engels végképp a vallásos világnézetnek különben sem erős maradványait. Elsősorban a gyakorlat tapasztalatai segítették hozzá ehhez Engelst. A folyamat jól nyomon követhető egyrészt az ez idő tájt írt cikkeiben, másrészt azokban a levelekben, amelyeket barátaihoz írt.

A vallásos nézetektől való megszabadulásban Engels életében ugyanúgy fontos szerepet játszott David Strauss „Jézus élete" című, 1836-ban megjelent könyve, amint azt Marxnál is láthattuk. E könyv szerzője, mint ismeretes, azt hangoztatta, hogy az evangélium nem isteni sugallat terméke, hanem az első keresztény közösségekben kialakult mítoszok gyűjteménye. A könyv megrendítette az evangéliumi csodák igazságába vetett hitet. Az egyház, a vallásos környezet, a családi befolyás fokozatos leküzdése során Engels egyre közelebb jutott az ateizmushoz. A vallásos világnézetből kiábrándulva azonban elvesztette azt a biztos pontot is, amelyből a vallásos ember a világ magyarázatában kiindulhat. Így arra kényszerült, hogy új támpontokat keressen a világ megértéséhez.

A számára is elfogadható új világnézet kialakításához az egyik támaszt már korábban a forradalmi irodalomban meglelte. Most újabb források után kutatva Engels a filozófia tanulmányozásába kezdett. 1839 végén Hegel műveivel ismerkedett.

Hegel „Történelemfilozófiá"-jában Engelst különösen az a gondolat vonzotta, hogy az emberiség fokozatosan halad egyre magasabb és érettebb formák felé. Már a következő években írott munkáiban érezhető ezen eszmék hatása. Így például a „Telegraph für Deutschland"-ban 1840 elején megjelent „Retrográd kortünetek" című cikkében Engels a történelmi haladást spirálhoz hasonlítja. Ott, ahol a reak-

[3] *Engels:* Wuppertali levelek. *Marx–Engels* Művei. 1. kot. 416. old.
[4] Ugyanott.
[5] Ugyanott, 415. old.

ciósok csak a réginek az ismétlődését látják, mutatott rá Engels, valójában nem szakad meg a történelmi haladás. Engels felhívta olvasóit arra, hogy egyesítsék Börne radikális politikai nézeteit Hegel dialektikájával, hogy teremtsék meg a kölcsönhatást a tudomány és az élet, a filozófia és a modern tendenciák között.[6]

Engelsnek az 1840-ben és 1841-ben írt cikkeiből jól kitűnik, hogy Hegel számos filozófiai nézetét még elfogadva a fő súlyt a hegeli dialektikára helyezi, amelyet megpróbál a társadalom életére alkalmazni. Ugyanakkor radikális politikai nézeteket vallva szükségszerűen elveti Hegel számos politikai tételét, különösen azokat, amelyek a porosz államra vonatkoztak.

Engels radikális politikai felfogása szükségszerűen eltávolította őt egykori iskolatársaitól. Ezek sikertelenül kísérelték meg „jobb belátásra bírni" Engelst. „Különösen Neked – írta Engels egyik volt iskolatársának – kellene szégyellned magad, hogy politikai igazságaim ellen fordulsz, Te politikai álomszuszék. Ha békésen üldögélhetsz falusi parókiádban – mert magasabb célra bizonyára nem törekszel – és esténként a papné asszonnyal és az esetleges kis papcsemetékkel sétálgathatsz anélkül, hogy ágyúgolyót küldjenek az orrod alá, akkor lelkedben elégedett vagy, s nem törődsz a gonosz F. Engelsszel, aki a fennálló renddel szemben okoskodik. Ó ti hősök! De mégis bele fogtok sodródni a politikába, a kor árja clönti idilli tanyátokat, és akkor úgy álltok majd, mint szamár a hegyen."[7]

A berlini katonaév

1841 tavaszán véget értek a brémai tanulóévek, és Engels visszatért szülővárosába. Rövid itt-tartózkodás után úgy döntött, hogy nem él azzal a lehetőséggel, hogy gazdag szülők gyermekeként pénzzel váltsa meg a katonai szolgálatot. Berlinbe utazott hát, hogy megkezdje egyéves önkéntesi szolgálatát. 1841 szeptemberétől Engels egy berlini tüzérdandár katonája lett. Az egyéves önkéntesség alatt katonai ismereteket és főtüzéri rangot szerzett. Az esztendő fő tartalmát azonban nem a katonáskodás alkotta.

Berlini tartózkodását ugyanis Engels nagymértékben arra használta fel, hogy műveltségét fokozza. Rendkívüli hallgatóként látogatta a berlini egyetemet, filozófiai előadásokat hallgatott és vallástörténeti szemináriumokon vett részt.

Engels 1841 őszétől a berlini egyetemen Friedrich Schelling előadásait hallgatta. Ezt a tekintélyes filozófust, aki valamikor Hegellel azonos nézeteket vallott, de ebben az időben már harcos ellenfele lett mindannak, ami a hegeli filozófiában haladó volt, a reakciós körök hívták meg a filozófiai tanszékre, hogy ellensúlyozzák az ifjúhegeliánusok népszerűségének növekedését. Engels felismerte, hogy a Schelling által hirdetett „kinyilatkoztatás filozófiája" az ész és a tudomány elveinek megtagadása, törekvés arra, hogy filozófiailag igazolja a Németországban uralkodó reakciós állapotokat. Schelling „úgy látszik, hogy a porosz király rendelkezésére tartogatta rendszerét"[8]. Engels politikailag szükségesnek tartotta, hogy fellépjen e reakciós kísérlet ellen, és 1841 végén, 1842 elején megírta a „Schelling Hegelről" című cikkét, majd „Schelling és a kinyilatkoztatás" és „Schelling a Krisztusban

[6] *Engels:* Retrográd kortünetek. Lásd *Marx–Engels* Művei. 41. kot. 25. old.
[7] Engels Wilhelm Graeberhez. 1840. november 20. Ugyanott, 457. old.
[8] *Engels:* Schelling és a kinyilatkoztatás. Ugyanott, 167. old.

való filozófus" című brosúrát, amelyekben nyílt kihívást intézett a filozófiai reakció elismert képviselőjéhez.

Ezekben a munkáiban alapjában véve még hegeliánus álláspontonmaradva Engels Hegel filozófiájának haladó oldalát védelmezi Schelling jobboldali kritikájával szemben.

Így védelmébe veszi Hegelnek azt a tézisét, hogy minden ésszerű valóságos és minden valóságos ésszerű. A hegeli tézisből – írja Engels – az a következtetés adódik, hogy a világ és a filozófia ésszerű, vagyis, hogy a valóság törvényszerű, és a filozófia igen nagy jelentőségű az emberek gyakorlati tevékenysége számára.

Schellinggel szemben Engels kifejti és megvédelmezi a világ egységének, a mély belső szükségszerűségnek és törvényszerűségnek a gondolatát. A világon uralkodó szükségszerűség – bizonyítja Engels – nem zárja ki az emberi szabadságot. Az igazi szabadság – írta Engels – korántsem önkény, hanem tudatos tevékenység, amely a világban létező szükségszerűség megértéséből fakad. Kellően értékelve a hegeli dialektikát, Engels a következő fontos tételt hangoztatja: „Csak *az* a szabadság igazi, amely a szükségszerűséget is magában foglalja."[9] A világ egységének eszméjét védelmezve Engels arra a következtetésre jutott, hogy a gondolkodás és a lét, az értelem és a dolgok között mély összefüggés van. Schellingtől eltérően, aki az értelmet elszakította az érzékeléstől, a tapasztalattól, Engels kifejtette szoros kapcsolatukat, hangsúlyozva, hogy az értelem és a tapasztalat kiegészítik egymást.

Engelsnek Schelling elleni írásai azt mutatják, hogy akkor már alaposan elsajátította a hegeli dialektikát.

Engels Schelling elleni írásai világosan magukon viselik a feuerbachi materialista nézetek befolyásának nyomát. Feuerbach 1841-ben megjelent „A kereszténység lényege" című könyve Engelsre nagy hatással volt.

Igaz, ekkor még Engels Feuerbachot az ifjúhegeliánizmus képviselőjének tekinti, és még nem látja meg az elvi különbséget közte és Hegel között. Ebben az időben Engelsre leginkább az az éles kritika hatott, amelyet Feuerbach a valláson gyakorolt. A Schelling elleni írásaiban Engels az ifjúhegeliánusok közül az elsők között állt ki nyíltan az ateizmus mellett.

Politikai tekintetben ezek az írások Engels haladó eszméiről egyértelmű képet nyújtanak. Engels harcot hirdetett a haladó eszmék megvalósításáért. „Harcoljunk és vérezzünk, nézzünk rettenthetetlenül az ellenség dühös szemébe és tartsunk ki mindvégig! . . . a nagy döntésnek, a népek csatájának napja közeledik, s a győzelem a miénk lesz!"[10]

Engels említett munkái igen nagy visszhangot keltettek. A reakciós sajtó egyöntetűen támadta, míg a haladó lapok üdvözölték a Schelling ellen irányuló munkák szerzőjét. Engels írásai külföldön is visszhangra találtak.

A siker nem káprázttatta el Engelst. Már ebben az időben is rendkívül igényes volt önmagával szemben. Ez kitűnik egy 1842-ben írott leveléből is: „Arra az elhatározásra jutottam, hogy egy időre lemondok minden irodalmi tevékenységről, és ehelyett minél többet tanulok. Ennek okai kézenfekvők. Fiatal vagyok és a filozófiában autodidakta. Eleget tanultam ahhoz, hogy meggyőződésemet kialakítsam és szükség esetén képviseljem. De nem eleget ahhoz, hogy sikerrel és kellőképpen

[9] Ugyanott, 203 old.
[10] Ugyanott, 207. old.

munkálkodhassak érte. Velem szemben nagyobb követelményeket fognak támasztani azért is, ment »filozófiai vigéc« vagyok és nem vásároltam meg doktori diplomával a filozofálás jogát... Eddigi irodalmi munkásságom, szubjektíve nézve, csupa kísérletből állt, amelyek eredményéből kellett leszűrnöm a tanulságot, vajon természetes adottságaim lehetővé teszik-e, hogy gyümölcsözően működjek a haladás érdekében, élénken részt vegyek az évszázad mozgalmában. Az eredménnyel elégedett lehetek, s most kötelességemnek tartom, hogy a tanulás útján – és ezt most kettőzött kedvvel folytatom – egyre inkább elsajátítsam azt is, ami nem születik vele az emberrel."[11]

A munició gyűjtésére vonatkozó elhatározása Engelsnek nyilván nemcsak a filozófia területére vonatkozott, hanem a publicisztikára is. Az 1842-es évben Engels ugyanis számos radikális újságban, köztük a „Rheinische Zeitung"-ban publikált olyan cikkeket, amelyekben Marxhoz hasonlóan harcolt a haladó politikai eszmékért, védelmezte a sajtószabadságot, és küzdött a reakciós porosz köröknek a németországi feudális állapotok fenntartására irányuló törekvései ellen. Engels is arra a megállapításra jutott, hogy Németországban közeledik a forradalom. A németországi társadalmi és politikai rend ellentmondásosságának, az éleződő társadalmi feszültségeknek a felismerése fokozta Engels érdeklődését azon elméletek iránt, amelyek kiutat kívántak mutatni ebből a helyzetből. Ez további ösztönzést adott számára annak a szándékának a valóra váltásához, hogy a társadalomtudományokban további elmélyült kutatásokat folytasson.

Midőn 1842 őszén letelt katonai szolgálata, szülővárosába utaztában megszakította útját Kölnben, hogy meglátogassa a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségét. Ez alkalommal még nem találkozott Marxszal. Amikor azonban az év vége előtt nem sokkal Manchesterbe indult, hogy ott folytassa a kereskedelmi gyakorlatot, ismét megállt Kölnben, és a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségében első ízben találkozott Marxszal, aki ekkor a lap főszerkesztője volt.

Nézeteik már ekkor sok tekintetben közel álltak egymáshoz. De Marx elutasító magatartása az ifjúhegeliánusokkal szemben, akikkel Engels még kapcsolatban állt, meghatározta e találkozás jellegét. Engels 1895-ben így emlékezett vissza az első találkozásra. „Mikor november vége felé, úton Angliába, újra benéztem hozzájuk, ott találtam Marxot, s ekkor került sor első, igen hűvös találkozásunkra; Marx közben szembehelyezkedett Bauerékkal, vagyis az ellen foglalt állást, hogy a »Rheinische Zeitung« túlnyomórészt a *teológiai* propagandát, az ateizmust stb., nem pedig a politikai vitát és akciót szolgáló alkalmatosság legyen, s épp így »a lehető legmesszebbre menés« puszta vágyán alapuló Edgar Bauer-féle frázis-kommunizmus ellen is, amelyet aztán Edgar is hamarosan felcserélt más szélsőségesen hangzó frázisokkal; minthogy én leveleztem Bauerékkal, az ő szövetségesüknek számítottam, ők pedig gyanúsítgatták előttem Marxot."[12]

[11] Engels Arnold Rugéhoz. 1842. július 16. *Marx–Engels* Művei. 27. köt. 383. old.

[12] Engels Franz Mehringhez. 1895. április vége. *Marx–Engels* Művei. 39. köt. Budapest 1979. 469. old.

Engels csaknem két évig tartózkodott Angliában. Itt igen sokat fejlődött társadalmi, politikai és filozófiai nézetei területén egyaránt. Az Angliába érkezését követően röviddel már cikkeket küldött a „Rheinische Zeitung"-nak. Ezek: „Angol nézet a belső válságokról", „A belső válságok", „A politikai pártok álláspontja", „A munkásosztály helyzete Angliában" (e cikknek csak a címe azonos a nem sokkal később készült híres Engels-művel), „A gabonatörvények" azt mutatják, hogy figyelmét felkeltették az angol társadalom ellentmondásai. Ezeknek a fenti cikkekben adott elemzése arról tanúskodik, hogy Engels felismerte a társadalomnak három fő osztályra – földbirtokosokra, tőkésekre és proletárokra – való szakadását. Engels észrevette, hogy a fő ellentmondás a tőkésosztály és a proletariátus között alakult. ki. Engels rámutatott arra is, hogy a különböző pártok harca mögött az osztályok küzdelme rejlik.

Igaz, Engels ekkor még nem szakított teljesen az ifjúhegeliánus nézetekkel. Ezért úgy gondolta, hogy az anyagi érdekek a történelemben nem lehetnek önálló vezérlő célok. Úgy gondolta, hogy az anyagi érdekek Anglia esetében valóban meghatározzák a társadalom fejlődését, de ez kizárólag erre az országra vonatkozik. Mindamellett az a felismerés, hogy legalább Angliában az érdekek határozzák meg az elveket, és nem fordítva, közbeeső lépésnek tekinthető Engels materialista történelemfelfogásának kialakulásában. Az említett cikkekben veti fel első ízben Engels a társadalmi forradalom eszméjét. Azt a véleményét hangoztatta, hogy Angliában elkerülhetetlen az ipari fejlődés ellentmondásaiból szükségszerűen következő társadalmi forradalom. A társadalmi forradalom hordozójának Engels az angol proletariátust tekintette.

Ez nem volt véletlen. Engels 1842 novemberében érkezett meg Angliába. Ugyanebben az esztendőben zajlott le a chartista mozgalom nagyarányú fellendülése. Az angol munkások harcának fokozódásához hozzájárult az 1841–1842. évi gazdasági válság, amelynek következtében erősen romlott a dolgozók helyzete. Anglián sztrájkok hulláma söpört végig. A chartisták igyekeztek politikai jelleget adni a sztrájkoknak, és fokozták agitációjukat.

Amikor Engels 1842 végén Manchesterben, a munkásmozgalom e fontos központjában letelepedett, megismerkedhetett a harc közvetlen résztvevőivel, és világos képet alkothatott a nemrég lezajlott küzdelmek jellegéről. Ez a „Rheinische Zeitung"-nak küldött cikkeiből világosan kitűnik.

A német lapban való közreműködés nem tarthatott sokáig. Az év végén az újságot – mint ismeretes – kettős cenzúrának vetették alá, majd 1843 áprilisában betiltották. Ettől az időtől kezdve Engels felfüggesztette publicisztikai tevékenységét, és minden szabad idejét az angol proletariátus életének tanulmányozására fordította. Teljes joggal írhatta nem sokkal később megjelent és klasszikussá vált művének, „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyvének előszavában az alábbi sorokat: „Elég sokáig éltem köztetek – fordult a mű bevezetőjében Nagy-Britannia munkásosztályához –, hogy valamelyest ismerjem életkörülményeiteket; a legkomolyabb figyelemmel tanulmányoztam helyzeteteket, tanulmányoztam a különböző hivatalos és nemhivatalos okmányokat, amennyire sikerült hozzájuk férnem – de mindez nem elégített ki, nem elégedtem meg a tárgy *elvont* ismeretével, otthonotokban akartalak látni benneteket, meg akartam figyelni mindennapi életete-

ket, beszélgetni akartam veletek életviszonyaitokról és fájdalmaitokról, tanúja akartam lenni elnyomóitok társadalmi és politikai hatalma ellen vívott harcaitoknak. A következőképpen jártam el: Lemondtam a középosztály társaságáról és bankettjeiről, borozgatásairól és pezsgőzéseiről, és szabad óráimat szinte kizárólag annak szenteltem, hogy egyszerű munkásokkal érintkezzem; boldog és büszke vagyok, hogy így tettem."[13]

Engels angliai tartózkodása során közvetlen kapcsolatot épített ki nemcsak a munkásokkal és a munkásosztály legfejlettebb mozgalmának, a chartista mozgalomnak a vezetőivel, hanem az angol szocialistákkal, Robert Owennak, a nagy angol utópikus szocialistának a tanítványaival is. Rendszeresen látogatta összejöveteleiket, és figyelemmel kísérte ateista és szocialista propagandájukat. Egy idő után Engels közreműködést vállalt a chartista sajtóban, amelyben több írása is megjelent. Engels céltudatosságát jellemzi, hogy míg Angliából a kontinensre küldött írásaiban az angol társadalmi élet és munkásmozgalom sajátosságairól számolt be, addig az angliai sajtóban publikált írásaiban a kontinens problémáinak ismertetésével foglalkozott.

Az angol sajtóban megjelent írásai közül kiemeljük „A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen" című cikkét.

A cikk fontos megállapítást tartalmaz az európai szocialista és kommunista mozgalmakról. Engels ezeknek tanulmányozásából arra a következtetésre jutott, „hogy a társadalmi berendezkedés mélyreható, a tulajdon közösségén alapuló forradalma ma már égető és elkerülhetetlen szükségszerűséggé vált ... olyan tény ez, amely mindennél meggyőzőbben bizonyítja, hogy a kommunizmus nem az angol vagy bármely más nemzet sajátos helyzetének a következménye, hanem szükségszerű következtetés, amelyet elkerülhetetlenül le kell vonni a modern civilizáció általános tényeiben adott premisszákból"[14]. Engels ebben az írásában nyomon követi a különböző országokban elterjedt kommunista és szocialista eszmék történetét. Nagy megbecsüléssel szól a francia kispolgári szocialista Proudhon „Mi a tulajdon?" című könyvéről, amely különösen a konkurrenciának, a nyomornak és az erkölcstelenségnek a bemutatásával nyerte el tetszését.

Különös figyelemmel foglalkozott Engels e cikkében a németországi helyzettel. A német ideológiai mozgalmak keretében beszámolt az ifjúhegeliánusok filozófiai álláspontjáról és arról, hogy közülük többen eljutottak a társadalom forradalmi megváltoztatásának gondolatához is.

A cikk pozitív visszhangot keltett az angol szocialisták körében. Ámbár legtöbb gondolata azt mutatja, hogy Engels ekkor még jórészt az utópikus szocializmus és kommunizmus, valamint az ifjúhegeliánus filozófia sok elemének hatása alatt állt, mégis alkalmat adott a brit olvasóknak arra, hogy a kontinensen folyó haladó mozgalmakról képet nyerjenek.

Engels angliai tartózkodása során a gyakorlati tapasztalatokra és tudományos kutatásaira támaszkodva végül is rövid idő alatt bejárta az idealizmustól a mate-

[13] *Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában. *Marx–Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 215. old.

[14] *Engels:* A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen. *Marx–Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 479. old.

rializmusig, a polgári radikalizmustól a kommunizmusig vezető utat. A tudományos kutatások területén Engels, miután arra a meggyőződésre jutott angliai tartózkodásának első hónapjai alatt, hogy a társadalmi élet alapját az anyagi termelés és a gazdasági viszonyok alkotják, a politikai gazdaságtanra koncentrálta figyelmét. E tevékenységének legfontosabb eredménye „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" című munkája lett, amely más írásaival együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben jelent meg.

„A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata"

Engels 1843 végén, 1844 elején írta ezt a művét, amely 1844-ben jelent meg a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben. Magyarul 1946-ban adták ki először „Vázlat a közgazdaságtan bírálatához" címmel.

Amint az az időpontokból kitűnik, „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" előbb készült, mint Marxnak a „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből" címen később publikált feljegyzései. Ebből látható, hogy kettőjük közül Engels volt az, aki először közelebbről megismerkedett a politikai gazdaságtan sok fontos kérdésével és e kérdéseknek külön munkát szentelt. A polgári politikai gazdaságtan bírálata során Engels elemezte a magántulajdont, rámutatott a proletariátus történelmi szerepére, megvizsgálta a tőkés gazdaság főbb jelenségeit.

Marx a „Deutsch-Französische Jahrbücher" szerkesztőjeként megismerkedett Engels tanulmányával. Az nagy hatással volt rá. Megállapította belőle többek között, hogy számos alapvető kérdésben azonos nézeteket vall Engels-szel. Ez időtől kezdve Marx és Engels rendszeres levelező, majd közvetlen kapcsolatba kerültek. Emellett kétségtelen, hogy Engels e műve volt az egyik döntő tényező, amely Marxot a közgazdasági kérdésekkel való behatóbb foglalkozásra ösztönözte. Igen figyelemreméltó, mert helytálló Mehringnek az a megállapítása, hogy a politikai gazdaságtan terén „az első időkben Engels volt az, aki adott, és Marx, aki kapott"[15].

Engels nagy figyelmet fordított e művében a polgári politikai gazdaságtan bírálatára, gyökereinek és osztálymotívumainak feltárására.

Engels a politikai gazdaságtan keletkezését a kapitalizmus fejlődésével hozta kapcsolatba. A materializmus irányába történő fejlődésének ékes bizonyságául a polgári közgazdaságtan fejlődésének egyes szakaszait az anyagi javak termelésének meghatározott színvonalával és az uralkodó osztályok közvetlen érdekeivel kapcsolta össze. A politikai gazdaságtan fejlődésében két szakaszt különböztetett meg, a merkantilizmust és a szabadkereskedelem tanának szakaszát. Rámutatott arra, hogy a polgári politikai gazdaságtan fejlődése során egyre inkább apologetikussá válik. „Minél jobban közelednek a közgazdászok napjainkhoz, annál jobban távolodnak a becsületességtől. Minél jobban halad az idő, szükségképpen annál több a szofisztika, hogy a gazdaságtant a kor színvonalán tartsák."[16] Mint látható tehát, a műben kifejeződik még az utópikus szocializmus hatása. Ez jól érzékelhető egyrészt Engels terminológiájában. Így például a polgári közgazdászokat erkölcstelenséggel vádolja. Másrészt abban, hogy nem különbözteti meg – az utópikus

[15] *Mehring:* Marx Károly életrajza. Gondolat 1957. III. old.

[16] *Engels:* A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata. *Marx–Engels* Művei. 1. kot. 499. old.

szocialisták többségének nyomán – a klasszikus és a vulgáris politikai gazdaságtant. Figyelmen kívül hagyja, hogy a klasszikus polgári közgazdaságtan a tőkés termelési mód számos gazdasági törvényét tárta fel. Később azután Engels már kellő módon, árnyaltan értékelte a polgári politikai gazdaságtan fejlődését és egyes képviselőinek munkásságát.

Külön említést érdemel Engelsnek a malthusi népesedési elméletről adott bírálata. Engels a legnagyobb felháborodás hangján ismerteti és kritizálja ezt a tant. „Hát kell-e ezzel a gyalázatos, aljas tannal, a természetnek és az emberiségnek ezzel az ocsmány káromlásával tovább foglalkoznom, tovább kísérnem a következtetéseiben? Itt végre legmagasabb csúcsán mutatkozik a kozgazdász erkölcstelensége. Mívé törpül minden háború és a monopolrendszer minden borzalma ehhez az elmélethez képest!"[17] Engels azonban nemcsak felháborodott Malthus népesedési elméletén, hanem logikus érveket is állított vele szemben. Rámutatott arra, hogy ha Malthus nem egyoldalúan vizsgálta volna a kérdést, látnia kellett volna, hogy a fölös népesség mindig fölös gazdagsággal, fölös tőkével és fölös földbirtokkal jár együtt. Engels arra is felhívta a figyelmet, hogy a létfenntartási eszközök gyarapodása a termelőerők növekedésének, nem pedig valamiféle természeti törvénynek a függvénye. A termelőerők fejlődését pedig – hangoztatta Engels – a tudomány fejlődése eddig is és a jövőben is végtelen távlatokat nyitva segíti elő.

Engels érett bírálatot gyakorolt malthusianizmuson. E bírálat szempontjait ma is bátran vallhatjuk mint olyanokat, amelyeket a történelem is igazolt.

„A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlatá"-ban Engels a kapitalizmus ellentmondásainak, a társadalmi bajoknak és feszültségeknek az alapját a magántulajdonban jelölte meg. A magántulajdont úgy határozta meg, mint osztálymonopóliumot. Azt feltételezte, hogy a magántulajdon a történelmi fejlődés terméke, tehát elképzelhető olyan társadalom is, amelyben a magántulajdon nem létezik. Úgy gondolta, hogy a gazdaság fejlődése zavartalanabb és gyorsabb lehet akkor, ha nincsen magántulajdon. A kereskedelmet is a magántulajdon szülöttjének tekinti, s erről Fourier nyomán egyszerűen ezt írja: „a kereskedelem törvényes csalás"[18].

Engels rámutatott arra, hogy a magántulajdon a középkori kereskedelmi monopóliumok felszámolása révén csak erősödött és kiszélesedett, és a legfőbb társadalmi jellegű monopóliummá vált. „Megsemmisítettétek a kismonopóliumokat, hogy az *egy* nagy alapmonopólium, a tulajdon, annál szabadabban és korlátlanabbul működhessen: civilizáltátok a világ távoli végeit, hogy új területeket kapjatok aljas kapzsiságtok kibontakoztatására; testvériséget teremtettetek a népek között, de tolvajok testvériségét, és csökkentettétek a háborúk számát, hogy békében annál többet kereshessetek, hogy az egyesek ellenségeskedését, a konkurrencia becstelen háborúját a legvégsőkig fokozzátok!"[19] Engels sokoldalúan bírálta és támadta a tőkés rendszer alapját, osztálymonopóliumának bázisát, a magántulajdont. Ebben a bírálatban jól érezhető volt az utópikus szocializmus hatása. Ugyanakkor a magántulajdon határozott bírálata igen fontos volt a marxista politikai gazdaságtan kialakulása szempontjából. E műben megtalálhatjuk már annak a gondolatnak a csíráját,

[17] Ugyanott, 516. old.
[18] Ugyanott, 501. old.
[19] Ugyanott, 502. old.

hogy a magántulajdon a tőkés termelési viszonyok alapja és a tőkés társadalmi rend ellentmondásainak legfőbb forrása.

A magántulajdont, a kereskedelmet és a polgári politikai gazdaságtant már Engels előtt is bírálták. Ezt láthattuk például a nagy utópikus szocialisták esetében. Engels kritikája azonban lényegileg különbözik az elődökétől. A legfőbb különbség abban rejlik, hogy Engels a magántulajdont a proletariátus álláspontjáról vizsgálta. Úgy találta, hogy ez a társadalmi fejlődés szükségszerű terméke, kialakulása tehát objektív szükségszerűség csakúgy, mint az, hogy a gyökeres társadalmi átalakulás során eltűnjön a történelem színpadáról.

Engels sokoldalúan elemzi az érték kategóriáját, feltárja az érték és a kereskedelem közti kapcsolatot. Rámutat arra, hogy az érték megjelenése kapcsolatban van a kereskedelem fejlődésével, vagyis az árutermelés és a magántulajdon létével. Az érték kategóriájával kapcsolatban megkülönbözteti az elvont vagy reális értéket és a csereértéket. Engels elemzi a különféle értékelméleteket. Rámutat arra, hogy az elvont értéket a közgazdászok egyik csoportja – Ricardo és iskolája – a termelési költségekkel határozzák meg, a másik csoport pedig – Say és követői – a hasznossággal. Engels elveti az elvont értéknek mind a ricardói, mind a say-i meghatározását, sőt odáig megy el, hogy lényegében tagadja a kategória létezését. „Az elvont érték ... csak absztrakció, irrealitás."[20] Engels hajlamos volt arra, hogy minden absztrakciót fikciónak tekintsen. Itt nyilvánvaló a túlzott hegeli absztraktság ellenhatása. A két meghatározást azért bírálja, mert először szerinte mind a kettő tiszta absztrakció; Ricardo figyelmen kívül hagyja a hasznosságot, Say pedig a termelési költségeket. Másodszor pedig – és ezt Engels nyomatékosan hangsúlyozza – sem a termelési költségeket, sem a hasznosságot nem lehet elvonatkoztatni a konkurrenciától. Ha azonban a konkurrenciát bekapcsoljuk, akkor már nem a reális értékkel van dolgunk, hanem a csereértékkel, illetve az árral. Engels a csereérték-fogalommal szemben előnyben részesíti az ár kifejezést, és arról ír, hogy „ha a közgazdász becsületes volna, ezt a szót használná a »kereskedelmi érték« helyett"[21].

Engels hangsúlyozza az áralakulásnál a társadalmi feltételek, illetve a konkurrencia fontosságát. Ez pozitívum. De ezzel együtt túl is értékelte a konkurrencia szerepét. A valóságban a konkurrencia csak ingadoztatja az árakat, de az értéknek nem tényezője.

Engels felfogása az értékről még nem kiforrott. Igaz, hogy elhatárolja magát Say felfogásától, és helyesen mutat rá arra, hogy a Say által felállított hasznossági „elmélet szerint a feltétlen szükségleti cikkeknek több értékük volna, mint a luxuscikkeknek"[22]. Ugyanakkor azonban nyilvánvaló, hogy Engels nem értette meg Ricardo értékelméletének lényegét, amelyet helytelenül azonosított MacCulloch vulgáris értékelméletével. Engels elméletének kiforratlanságáról tanúskodik az általa adott értékmeghatározás is: „Valamely dolog értéke magában foglalja mind a két tényezőt, amelyet a vitázó felek erőszakkal – és mint láttuk – eredménytelenül különválasztanak. Az érték a termelési költségek viszonya a hasznossághoz."[23]

Jellemző, hogy Marx ebben az időben Engelshez hasonlóan még szintén nem fo-

[20] Ugyanott.
[21] Ugyanott, 506. old
[22] Ugyanott, 504. old
[23] Ugyanott, 505. old

gadta el Ricardo értékelméletét. Marx úgy vélte, hogy a ricardiánusok egy elvont törvényt fogalmaznak meg, figyelmen kívül hagyva a magántulajdont, amely lehetetlenné teszi az igazságos cserét. Ricardo felismerte, hogy a munkaérték-elmélet ellentmondást zár magába, mivel egyrészt feltételezi az egyenértékű cserét, másrészt a bérmunkás és a tőke között ezen az alapon végbemenő csere eredményeképpen keletkezik a tőkések profitja. Ricardo azonban nem volt képes ennek az ellentmondásnak a tisztázására. Kezdetben az ellentmondások vizsgálata elkerülhetetlenül azzal járt, hogy Engels is és Marx is tagadta a munkaérték-elméletet abban az alakjában, amelyben azt a polgári közgazdaságtan kidolgozta. Ez fölvetette azokat a problémákat és kutatási feladatokat, amelyek elől a polgári közgazdaságtan elzárkózott, és amelyeket a marxizmus megalkotói a későbbiekben a munkaerőáruról szóló tanításukkal oldottak meg.

Engels mélyrehatóan és sokoldalúan elemzi a tőke és a munka kapcsolatát. Érdeme abban áll, hogy feltárta a magántulajdon és a tőke formájában felhalmozott munka közötti szoros kapcsolatot. Ez elősegítette, hogy feltárja a kapitalizmus társadalmi alapjait, és előkészítette azt a következtetést, hogy a termelési eszközök monopóliuma a tőkés kizsákmányolás alapja.

Engels elítélte a tőkés parazitizmust, amely a profit és a kamat elsajátításával kapcsolatos. Ebben az írásában már kirajzolódik a tőkés felhalmozás általános törvényének megfogalmazása: „a termelés fejlődésének olyan lépcsőfokra kell jutnia, amelyen annyi a fölös termelőerő, hogy a nemzet nagy tömegének nincsen miből élnie, hogy az emberek csupa bőségből éhenhalnak ... A föld egy részét a legjobb módokon művelik, míg a másik része ... parlagon hever. A tőke egy része rendkívüli gyorsasággal forog, a másik része holtan hever a ládafiában. A munkások egy része napi tizennégy-tizenhat órát dolgozik, míg a másik része resten és tétlenül ácsorog és éhenpusztul."[24] A munkásosztály helyzetének vizsgálatánál Engels még gyakran az erkölcsösségre hivatkozik, túlértékeli a konkurrencia szerepét, gyakorlatilag tagadja a földjáradék és a profit nagyságának törvényszerű meghatározottságát, a tőkét azonosítja a felhalmozott munkával, és a kapitalizmus gazdaságának egy sor fontos jelenségét természetellenesnek tekinti. Ebben főleg az utópikus szocialisták nézeteinek hatása fejeződött ki.

Engels nagy hozzáértéssel elemzi a konkurrencia és a monopólium viszonyát. Kiváló példáját adja a materialista dialektika alkalmazásának. „A *konkurrencia* ellentéte a *monopólium* ... A konkurrencia az érdekeken alapszik, az érdek viszont létrehozza a monopóliumot; egyszóval a konkurrencia átmegy a monopóliumba. Másfelől, a monopólium nem bírja feltartózatni a konkurrencia áradatát, sőt maga létrehozza a konkurrenciát ..."[25] Engels már ebben a korai munkájában határozottan leleplezi a szabad kereskedelem híveinek a konkurrencia előnyeiről szóló demagógiáját. Természetesen itt is érezhető még Fourier és a szocialista ricardiánusok hatása.

A kapitalizmus harmonikus fejlődését hangoztató polgári közgazdászokkal szemben Engels rámutat a termelés anarchiájára és a piac spontaneitására. Míg a polgári közgazdászok a kereslet és a kínálat egybeesését hirdető Say-dogmát fogad-

[24] Ugyanott, 514–515. old.
[25] Ugyanott, 511. old.

ták el, addig Engels az általános álláspontal szemben arra a következtetésre jutott, hogy a kereslet és a kínálat a valóságban soha nem esik egybe, a kiegyenlítődésükre irányuló tendencia ellenére sem.

Engels, a kereslet és a kínálat polgári közgazdaságtani értelmezését bírálva, kimutatja a válságok lehetőségét és szükségszerűségét a kapitalizmusban. „A közgazdász előhozakodik a maga szép kereslet–kínálat elméletével, bebizonyítja nekünk, hogy »sohasem lehet túl sokat termelni«, és a gyakorlat rácáfol a kereskedelmi válságokkal, amelyek olyan szabályosan visszatérnek, mint az üstökösök, s amelyekből most átlag minden öt-hét évre jut egy. Ezek a kereskedelmi válságok nyolcvan év óta éppolyan szabályosan megjöttek, mint azelőtt a nagy járványok – és több nyomort, több erkölcstelenséget hoztak magukkal, mint amazok . . . minden újabb ilyen válság még egyetemesebb, tehát még súlyosabb lesz, mint az előző, mindegyikben a kis tőkések még nagyobb tömege fog elszegényedni és a pusztán munkájából élő osztály létszáma egyre nagyobb arányokban fog növekedni – tehát a foglalkoztatandó munka mennyisége, közgazdászaink legnagyobb problémája, szemlátomást növekszik majd és végül olyan társadalmi forradalmat idéz elő, amilyenre a közgazdászok iskolabölcsessége álmában sem gondol."[26] Engels a válságokat – amelyeket az akkori terminológia még kereskedelmi válságokként tárgyalt – kapcsolatba hozza a tőkés társadalom alapjával, a magántulajdonnal. A válságokat a tőkés ipar törvényszerű kísérő jelenségének tartja. Helyesen mutat rá arra is, hogy a válság kiélezi a társadalmi ellentéteket. Nem mutatja ki még azonban a túltermelési válságok szükségszerűségének objektív alapját, a kapitalizmus alapvető ellentmondását. Így a válságról alkotott nézetei még csak a kérdés első megközelítését, nem pedig megoldását jelentik.

Engelsnek ez még nem kiforrott műve. Ez látható volt az eddigiekből is. „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" a marxizmus klasszikusainak első közgazdasági természetű munkája. Szükségképpen tükrözi az önálló politikai gazdaságtani elmélet kidolgozatlanságát, az elődök számos hatását. Maga Engels is hasonlóképpen vélekedett később erről az írásáról: „Teljességgel lehetetlen kinyomatni most a »Volkstaat«-ban régi cikkemet a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ből. *Egészen elavult* és tele van helytelen dolgokkal, amelyek csak megzavarnák az embereket. Emellett még egészen a hegeli modorban íródott, ami szintén egyáltalán nem megfelelő már. Csak történeti dokumentumként van még értéke."[27]

Engels e művében kétségkívül érezhető az utopikus szocialisták erkölcsi szemléletének és Feuerbach elvont humanizmusának a hatása. Még láthatólag nem hatolt be az alapvető gazdasági elméletek lényegébe, és innen eredtek azok az állításai, amelyeket későbbi fejlődése során ő maga módosított. De maradandó ebben az írásban mindenekelőtt Engels bámulatos képessége arra, hogy feltárja a reális gazdasági élet és a gazdasági elmélet közötti kapcsolatot, a kettő kölcsönhatását. Fontos érdemé Engels e munkájának az is, hogy a tőkés magántulajdonban felismerte a polgári társadalom egész anyagi és szellemi életének alapját. Végül ugyancsak fontos Engels e fiatalkori művének az a mondanivalója, amely az új társadalom szükségszerű bekövetkezését a tőkés termelés belső ellentmondásaira vezeti vissza.

[26] Ugyanott, 512–513. old.

[27] Engels Wilhelm Liebneckthez. 1871. április 13. *Marx–Engels* Művei. 33. köt. Budapest 1975. 201. old.

Engelsnek „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" című műve és más, Angliában készült írásai arról tanúskodnak, hogy szerzőjük az angol kapitalizmus fejlődésének, az angol munkásmozgalom harcainak és a politikai gazdaságtan tudományának, valamint a korabeli szocialista és kommunista eszméknek a tanulmányozása eredményeképpen a filozófiában materialista, a politikában pedig kommunista álláspontra helyezkedett. Ezért elmondhatjuk, hogy az 1842 decemberétől 1844 augusztus végéig tartó angliai tartózkodás Engels életében rendkívül nagy jelentőségű változásokat hozott.

A közös tevékenység kezdete

„A szent család"

Amikor Engels angliai tartózkodásának ideje lejárt, hazafelé utaztában meglátogatta Párizsban Marxot. Amint arra már utaltunk, e találkozás merőben más körülmények között és teljesen eltérő eredménnyel zajlott le, mint az első. Ekkor már ismerték egymás nézeteit és egymás írásainak olvasása nyomán mindkettőjükben kialakult az a meggyőződés, hogy az összes fontos kérdésben azonos nézetet vallanak. Így azután megkezdték azt a közös tevékenységet, amely a történelemben példa nélkül álló barátság közepette a szó szoros értelmében mindhalálig tartott.

Engels tíz napot töltött Párizsban és ez időt a pihenés csekély számú óráját leszámítva a mindkettőjüket foglalkoztató elméleti és gyakorlati kérdések sokaságának megvitatására fordították. „Mikor Marxot 1844 nyarán Párizsban meglátogattam – írta később Engels – kiderült, hogy az elmélet minden területén tökéletesen egyetértünk, s ekkortól kezdődik közös munkánk."[1]

Külsőre Marx és Engels nagyon különböztek egymástól. Engels szőke, magas, arányos termetű, katonás testtartású és angolosan tartózkodó modorú volt. Marx zömök, átható tekintetű, szurokfekete oroszlánsörényű, energikus, mozgékony. Emellett mindkettőjüknek megvolt a maga sajátos munkastílusa. De igen közel álltak egymáshoz elméjük erejét, szívük őszinteségét és tisztaságát, jellemük bátorságát és állhatatosságát tekintve. Összekapcsolta őket az, hogy már meggyőződéses kommunisták voltak, energikus és határozott forradalmárok.

Marx és Engels felismerték az előttük álló feladat lényegét: az eddigi úton haladva tovább kell dolgozni az új, forradalmi elmélet kialakításán és a munkástömegekhez való eljuttatásán. E feladat megoldásában aktuális lépésnek tekintették azon téves nézetek bírálatát, amelyek akadályt jelentettek a materialista és kommunista eszmék terjedése előtt. Így azután arra az elhatározásra jutottak, hogy közös művet írnak, amelyben fellépnek a tőlük egyre jobbra kerülő ifjúhegeliánusok ellen. Megírták hát első közös munkájukat, amely polémia a Bauer-fivérek kiadásában megjelenő ifjúhegeliánus szellemű „Allgemeine Literaturzeitung"-gal. A műnek a szerzők eredetileg „A kritikai kritika kritikája" címet adták, de a kiadó a nagyobb hatás kedvéért a cím elé még odanyomatta „A szent család" elnevezést is, amely a filozófus Bauer-fivéreknek és követőiknek tréfás elnevezése volt. Magyarul a mű teljes szövege 1958-ban jelent meg először a Marx–Engels Művei 2. kötetében.

Az erősen szatirikus jellegű és zömében filozófiai vonatkozású műben Marx és

[1] *Engels:* A Kommunisták Szövetsége történetéhez. *Marx–Engels* Művei. 21. kötet. Budapest 1970. 205. old.

Engels leszámolva saját korábbi filozófiai álláspontjukkal, kíméletlen bírálatot mondanak Hegel idealista rendszeréről és az ifjúhegeliánusok, elsősorban a Bauer-fivérek filozófiai nézeteiről.

„A szent család"-ot eredetileg 4–5 ív terjedelmű brosúrának szánták, amelyből Engels körülbelül másfél ív elkészítését vállalta magára. E feladatot párizsi tartózkodása idején el is végezte. Marx azonban a neki kiszabott kb. 3 és fél ív helyett jóval többet írt, és így a végeredmény egy 22 ívből álló tekintélyes könyv lett. Nyilvánvaló azonban, hogy Marx és Engels a mű szerkezetét, de különösen tartalmát alaposan megtárgyalta. „A szent család" tehát lényegében közös munka eredménye. Ámbár a műben kifejtett filozófiai nézetek tárgyalásától el kell tekintenünk és főleg a politikai gazdaságtani vonatkozású megállapításokkal kell foglalkoznunk, néhány szóban kitérünk a Marx és Engels által bírált filozófiai felfogásra is.

Bauerék nézetein vörös fonalként húzódik végig a szellem és a tömeg közti ellentét. Számukra a kritika, a fogalom az elsődleges, ők a fogalomban találták meg a jelenségek lényegét. Ezzel az idealista felfogással Marx és Engels Feuerbach materializmusát állította szembe, túl is haladva azt, amennyiben az absztrakt ember helyébe a történelmi embert állították. Bauerékkal szemben azt hangsúlyozták, hogy a valóság az elsődleges, és a fogalmak csak azt tartalmazhatják, ami a valóságban létezik. Fogalmakat tehát csak ugy alkothatunk magunknak, hogy a konkrét valóság vizsgálata során általánosításokat végzünk. A materialista ismeretelmélet kifejtése során Marx és Engels nem maradtak meg a kérdés általánosságban történő vizsgálatánál, hanem igyekeztek a megismerés materialista elméletét a társadalomra alkalmazni. A kritikai kritikától ezt kérdezték: „vagy úgy véli, hogy bármely időszakot valóban már megismert, anélkül, hogy például ez időszak iparát, magának az életnek a közvetlen termelési módját megismerte volna?"[2]. A válasz nyilvánvalóan: nem. Marx és Engels rámutattak arra, hogy „a történelem szülőhelyét a földi durva-anyagi termelésben" kell keresni, nem pedig „az égi ködös felhőképződésben".[3] Szerintük tehát egy történelmi korszakot a termelés, az ipar állapota jellemez, és a történelmi fejlődés alapvető mozgatóereje az anyagi termelésben keresendő.

Marx és Engels „A szent család"-ban már egészen közel jutnak a termelési viszonyok eszméjéhez. Részletesen foglalkoznak az állam és a polgári társadalom viszonyával. Rámutatnak arra, hogy a történelmi fejlődés minden egyes szakaszában a gazdaság adott szerkezetének meghatározott politikai rendszer felel meg. Ez a gondolat szolgál a későbbiek során az alapról és a felépítményről szóló tanítás kiindulópontjául. Az állam és a gazdasági rendszer között nemcsak megfelelés, hanem dialektikus kölcsönhatás áll fenn. Látják, hogy az anyagi javak termelése a társadalom fejlődését meghatározó tényező, és hogy a termelés folyamatában az emberek közt meghatározott viszonyok alakulnak ki. Ezeknek a viszonyoknak az a sajátos vonásuk, „hogy a *tárgy* mint az *ember számára való lét*, mint az *ember tárgyi léte*, egyszersmind az *embernek a másik ember számára való létezése, a másik emberrel való emberi kapcsolata, az ember emberhez való társadalmi viszonyulása* is"[4]. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Lenin, hogy ez a hely

[2] *Marx–Engels:* A szent család. *Marx–Engels* Művei. 2 kot 149 old.
[3] Ugyanott.
[4] Ugyanott, 41. old.

„fölöttébb jellemző, mert megmutatja, hogy Marx hogyan közeledik egész »rendszerének« – sit venia verbo (ha szabad ezt a szót használni) – alapeszméjéhez, nevezetesen a társadalmi termelési viszonyok eszméjéhez"[5].

Marx és Engels itt túlhaladja a megelőző közgazdászokat és filozófusokat, rámutatva arra, hogy az emberek egymás közötti kapcsolata, társadalmi viszonya dologi formába burkolva jelenik meg.

Marx és Engels közelednek a munkaérték-elmélethez is. Nyomatékosan hangsúlyozzák az áru termelésére fordított munkaidő jelentőségét, habár még Proudhon értékfelfogását védelmezik és állítják szembe az ifjúhegeliánusok felfogásával. Marx a párizsi tartózkodása idején készített jegyzeteiben rámutat a munkaidő szerepére az értékmeghatározásban a kapitalizmus viszonyai között. Ebben a műben pedig arról írnak, hogy a magántulajdon megszüntetése után, tehát a szocializmusban (ezt a fogalmat ebben az időben még nem használták) a „közvetlen anyagi termelésre vonatkozólag annak eldöntése, hogy valamely tárgyat termeljenek-e vagy sem, azaz a tárgy *értékének* eldöntése lényegileg attól a munkaidőtől függ majd, amibe a termelése kerül"[6]. Proudhon nyomán ők is úgy vélik még, hogy noha az érték lényege az áru termeléséhez felhasznált munka mennyisége, az értéktörvény teljes érvényesülésének feltételeit csak a szocializmus teremti majd meg.

„A szent család"-ban elmélyítik a polgári közgazdaságtan bírálatát. Rámutatnak arra, hogy a polgári közgazdaságtan, mivel „a magántulajdon viszonyait emberi és ésszerű viszonyoknak fogadja el, szakadatlan ellentmondásba kerül alapvető előfeltételével, a magántulajdonnal"[7]. A közgazdászok maguk is gyakran érzik az ellentmondásokat, és éppen ezek fejtegetése adja egymás elleni harcuk fő tartalmát. Az ellentmondás lényegét azonban nem tudják feltárni és legjobb esetben is csak a részhiányosságok bírálatára szorítkoznak.

A polgári közgazdaságtant bírálva, megvédik Proudhont a Bauer-fivérek támadásától, de egyben túlértékelik jelentőségét. Arról írnak, hogy Proudhon olyan tudományos haladást tett, „amely forradalmasítja a nemzetgazdaságtannak valódi tudományát"[8]. „Proudhon nemcsak hogy a proletárok érdekében ír; ő maga proletár, ouvrier (munkás). Műve a francia proletariátusnak a kiáltványa."[9]

Helytelenek azok az állítások, amelyek szerint e túlértékelés taktikai okokból történt. A valóság az, hogy Marx és Engels még nem alkották meg tudományos világnézetüket, és Proudhon „Mi a tulajdon?" (Qu'est-ce que la propriété?) című műve is több pozitív elemet tartalmazott.

„A szent család"-ban közelítik meg először a proletariátus történelmi szerepét társadalmi-gazdasági oldalról. A társadalom vizsgálatánál alkalmazzák a dialektikát. A kapitalista társadalmat az ellentétek egységeként mutatják be, bukását az ellentétek harcából vezetik le. A proletariátus történelmi szerepét is a magántulajdonon nyugvó társadalomban kialakuló antagonisztikus ellentétekből magyarázzák. „A proletariátus és a gazdagság ellentétek. Mint ilyenek egy egészet alkot-

[5] *Lenin:* Filozófiai füzetek. *Lenin* Összes Művei. 29. köt. Kossuth Könyvkiadó 1979. 14. old.
[6] *Marx–Engels:* A szent család. *Marx–Engels* Művei. 2. kot. 48. old.
[7] Ugyanott, 31. old.
[8] Ugyanott, 30. old.
[9] Ugyanott, 40. old.

nak. Mindkettő a magántulajdon világának alakulata."[10] Az ellentét azonban mindig egy pozitív és egy negatív oldalt zár magába. Ennek az adott ellentétnek a pozitív oldala az, hogy a magántulajdon, illetve a gazdaság kénytelen önmagát és ezzel saját ellentétét, a proletariátust fenntartani. A negatív oldal az, hogy a proletariátus mint olyan kénytelen önmagát és ezzel saját ellentétét, a magántulajdont megszüntetni. Az ellentét két oldalát feltárva kimutatják, hogy a tulajdonosok osztálya jól érzi magát az adott helyzetben, és érdeke az ellentmondás fenntartása, a proletariátus pedig megsemmisültnek érzi magát, és érdeke az ellentmondás megszüntetése, azaz a magántulajdon megsemmisítése. „Az ellentéten belül tehát a magántulajdonos a *konzervatív*, a proletár a *destruktív* fél. Az előbbitől indul ki az ellentét fenntartására irányuló cselekvés, az utóbbitól a megsemmisítésére irányuló cselekvés."[11] Végső következtetésük az, hogy a „proletariátus hajtja végre azt az ítéletet, amelyet a magántulajdon mond önmagáról azzal, hogy létrehozza a proletariátust"[12]. Nyomatékosan cáfolják, hogy a proletárokat istenné akarnák avatni azáltal, hogy nekik tulajdonítják ezt a világtörténelmi szerepet. Itt abszolúte parancsoló szükségszerűségről van szó. „Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és hogy e *létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni. Célja és történelmi cselekvése saját élethelyzetében csakúgy, mint a mai polgári társadalom egész szervezetében érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve."[13] E mű nagyméretekben hozzájárult a marxista politikai gazdaságtan módszertanának kialakulásához. Lépést jelentett előre a történelmi materializmus kialakulásában is. Marx és Engels már közeledtek a társadalmi termelési viszonyok eszméjéhez, a munkaérték-elmélethez, és már majdnem kialakul végleges nézetük a proletariátus forradalmi szerepéről.

„A *munkásosztály helyzete Angliában*"

A hasznosan és kellemesen töltött augusztus végi napokat követően Engels hazautazott szülővárosába, Barmenbe. Itt családja nagy bánatára folytatta a kommunista agitációt. Gyűléseket szervezett, amelyeken a kommunizmusról tartott előadásokat. Ezeket egyre növekvő érdeklődés kísérte, ami Engelst lelkesedéssel töltötte el. Sietve közölte benyomásait Marxszal. „Itt Elberfeldben csoda dolgok történnek... A dolognak roppant vonzereje van. Másról sem beszélnek, mint a kommunizmusról, és naponta új hívek csatlakoznak hozzánk... A legostobább, legközönyösebb, legnyárspolgáribb népség, amelyet a világon semmi sem érdekelt, szinte rajongani kezd a kommunizmusért... Egyébként mégiscsak egészen más dolog valóságos, hús-vér emberek előtt állni és közvetlenül, érzékletesen, nyíltan beszélni hozzájuk, mint ez az átkozott, elvont irodalmárkodás egy elvont közönség számára a »szellem szeme« előtt."[14]

Politikai tevékenysége egyre inkább kiélezte Engels konfliktusát apjával. Hogy

[10] Ugyanott, 34 old
[11] Ugyanott, 35. old.
[12] Ugyanott.
[13] Ugyanott. 35–36. old.
[14] Engels Marxhoz 1845 február 22–26. *Marx–Engels* Művei 27. kot. 18 old

ne okozzon bánatot anyjának, akit súlyosan érintett az apa és fiú összetűzése, Engels megpróbált újra kalmárkodással foglalkozni, két héten át eljárt az apja irodájába. „De torkig voltam az egésszel, még mielőtt hozzáfogtam volna a munkához – írta Marxnak 1845. január 20-án. – A kalmárkodás túl undorító, Barmen túl undorító, az időpocséklás túl undorító és különösen túl undorító dolog, hogy nemcsak burzsoá, hanem méghozzá gyáros, a proletariátus ellen aktívan fellépő burzsoá maradjak. Néhány nap az öregem gyárában elég volt ahhoz..., hogy ezt az ocsmányságot... újra világosan lássam magam előtt... És bár lehet valaki kommunista létére külső helyzetét tekintve burzsoá és húzhatja a kalmárkodás igáját, ha *nem ír*; de nagyban űzni a kommunista propagandát és ugyanakkor kalmárkodni és iparral foglalkozni – ez lehetetlen."[15]

Engels a tőkés tevékenység helyett szívesebben foglalkozott a tőkés tevékenység leleplezésével. Ezért dolgozott „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyvén, amelynek anyagát angliai tartózkodása alatt gyűjtötte. „Ha nem kellett volna naponként a legundorítóbb történeteket feljegyeznem könyvemben az angol társadalomról – írta Marxnak már idézett levelében –, azt hiszem kissé elsavanyodtam volna már, de ez legalább forrásban tartotta dühömet."[16]

Engels a könyvét tehát személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján írta. A források között jelentős helyet foglalnak el a parlamenti bizottságok és gyárfelügyelők hivatalos jelentései, valamint a különböző statisztikai anyagok. Emellett Engels igen sokat merített a chartisták lapjából, amelyben sok, munkáséletről szóló tudósítás is megjelent.

A könyv egy részét Engels még Angliában elkészítette, de a munka zömét Barmenben végezte el. 1845 márciusában készült el a konyv, es még ugyanebben az esztendőben Liposében meg is jelent. A magyar olvasó számára a könyv teljes szövegében 1954-ben vált megismerhetővé.

A könyv megírásával Engels fontos célt kívánt szolgálni: „A munkásosztály helyzete – írta a könyv előszavában – a jelenkor minden szociális mozgalmának tényleges talaja és kiindulópontja, mert benne mutatkozik meg a legélesebben, a legleplezetlenebbül mai szociális nyomorunk. A francia és a német munkáskommunizmust közvetlenül, a fourier-izmust és az angol szocializmust, valamint a német művelt burzsoázia kommunizmusát közvetve ez hozta létre. Ezért okvetlenül meg kell ismernünk a proletariátus helyzetét, hogy egyrészt a szocialista elméleteket, s másrészt az azok jogosultságáról alkotott ítéleteket szilárd alapra helyezhessük, hogy véget vethessünk minden ábrándozásnak és fantáziálásnak pro és kontra."[17]

Engels e művéből kitűnik, hogy a szerző felismerte a tőkés termelés számos törvényszerűségét: a gazdasági válságok periodikus ismétlődését, a munkanélküliek ipari tartalékseregének kialakulását, a munkásosztály kizsákmányolásának a tőkés termelés növekedésének arányában történő fokozódását. „Szép bűnlajstromot fogok összeállítani az angoloknak – írta Marxnak. – Az egész világ színe előtt gyilkosság, rablás és minden más gaztett tömeges elkövetésével vádolom meg az angol burzsoáziát, és angol előszót írok hozzá, amelyet külön kinyomatok és meg-

[15] Engels Marxhoz. 1845. január 20. Ugyanott, 15–16. old.
[16] Ugyanott.
[17] *Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában *Marx–Engels* Muvei. 2. kot 220 old.

küldök az angol pártvezéreknek, irodalmároknak és parlamenti tagoknak. A fickók még megemlegetnek. Egyébként magától értetődik, hogy lányomnak mondom, de menyem értsen belőle, vagyis a német burzsoázia, amelynek elég világosan megmondom, hogy ugyanolyan komisz, mint az angol, csak nem olyan bátor, nem olyan következetes és nem olyan ügyes az embernyúzásban."[18]

Engels könyvének rendkívüli ereje és maradandó értéke minden kétséget kizáróan a tőkés társadalmat leleplező tényanyag gazdagságában van. Engels jól meg tudta érteni és rendkívül érzékletesen tudta ábrázolni a proletárok ínségét, de azt is meg tudta mutatni, hogy bátran harcolnak az emberhez méltó életért. A könyvből kitűnik Engelsnek az a meggyőződése, hogy a proletariátus egyre inkább képes lesz történelmi hivatásának teljesítésére, a tőkés rendszer objektíve szükségszerű megdöntésének véghezvitelére.

A könyv teljesen világosan mutatja, hogy Engels ebben az időben már nyíltan és határozottan kommunista álláspontra helyezkedett.

Még fontosabb jellemzője Engels e könyvének a társadalmi folyamatok elemzésének materialista módszere. Mint később maga Engels írta, ez a könyv mutatja, milyen mértékben sikerült az 1840-es évek közepén önállóan eljutnia odáig, hogy megértse a gazdasági tényező szerepét a társadalom fejlődésében, vagyis más szóval mennyire sikerült megközelítenie a materialista történelemfelfogást. Engels a munkásosztály helyzetének vizsgálata során kitűnően alkalmazta azt a materialista elvet, amely szerint az osztályérdekek a társadalomban mindenekelőtt mint gazdasági érdekek jelentkeznek, és végső soron a gazdasági érdekek összeütközése a társadalmi fejlődés mozgatóereje.

Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyvében természetesen elsősorban nem szigorúan vett politikai gazdaságtani összefüggéseket kutat, hanem a címben szereplő témát vizsgálta. Mégis néhány érdekes és fontos, közvetlenül politikai gazdaságtani természetű témában is állást foglalt művében.

Engels, megszabadulva az idealizmustól, a társadalmi fejlődés döntő tényezőjének a termelőerők változását tekintette. Ezzel kapcsolatban mélyrehatóan elemezte az ipari forradalmat, annak gazdasági tartalmát és társadalmi következményeit. Az ipari forradalom kifejezést is Engels használta először. A polgári közgazdászok egyszerűen technikai ugrásként kezelve az ipari forradalmat az egekig magasztalták azt. A kispolgárság szószólói csak az ipari forradalom negatív oldalát – a kistermelők tönkremenését, a munkások elnyomorodását – látták, követelték megfékezését vagy korlátozását. Engels dialektikusan vizsgálta az ipari forradalmat. Figyelmét nem az ipari forradalom technikai oldalára összpontosította, hanem a forradalom következtében Anglia gazdasági viszonyaiban és osztályszerkezetében beállt változások lényegére. Rámutatott arra, hogy az ipari forradalom jelentős mértékben előrevitte a termelőerők fejlődését, megnövelte a burzsoázia gazdagságát és ezzel megszilárdította helyzetét a társadalomban, másrészt létrehozta a proletariátust, és a szocialista forradalom előfeltételeinek kialakulására vezetett. Az ipar fejlődése igen rövid idő alatt teljesen megváltoztatta Anglia képét, egészen más nemzet jött létre, mint amilyen hajdanában volt, teljesen új szokások, erkölcs és szükségletek alakultak ki. „De az ipar forradalmi átalakulásának legfontosabb

[18] Engels Marxhoz. 1844. november 9. *Marx–Engels* Művei. 27. kot. 8. old.

terméke az angol proletariátus."[19] A proletariátus és a burzsoázia kialakulását a termelésben bekövetkezett változások eredményeként mutatta be. Ezzel lerakta a marxista osztály- és osztályharcelmélet alapjait. „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlatá"-ban Engels a társadalom két ellentétes osztályát, a burzsoáziát és a proletariátust még általánosságban vizsgálta, mint a magántulajdon uralmának szükségszerű következményét. E művében tovább haladt a tőkés társadalom osztályszerkezetének tudományos elemzésében. A tőkés társadalom két alapvető osztályának keletkezését és fejlődését a termelésben az ipari forradalom hatására bekövetkezett változások alapján vizsgálta. Ez a forradalom hozta létre az egyik oldalon az ipari proletariátust, a másikon pedig az ipari burzsoáziát.

Engels gazdag tényanyag alapján sokoldalú vizsgálatnak vetette alá az angol munkásosztály helyzetét. Megvizsgálta többek között a lakáshelyzetet, a munkásosztály fizikai, erkölcsi, szellemi helyzetét és életfeltételeit. Mindezeket a fennálló konkrét viszonyokkal hozta kapcsolatba. Ezeket a viszonyokat pedig a termelésben beállt változások eredményének tekintette. Ezzel Engelsnek sikerült áttörnie azt a bűvös kört, amelyben a XVIII. század materialistái mozogtak. Náluk az ember már a környezet terméke, de az ember változtatja meg saját környezetét is. Engels feltárva azt, hogy a környezetet a termelés fejlődése változtatja meg, kikerült a bűvös körből és ezzel nagymértékben hozzájárult a materialista történelemszemlélet megalapozásához.

Engels sokoldalúan foglalkozott a munkásosztály helyzete szempontjából oly fontos munkabérrel és az annak nagyságára ható tényezőkkel. A munkabért szoros összefüggésben tárgyalta a konkurrenciával és megállapította, hogy a munkások egymás közötti konkurrenciája a bér minimumát, a vagyonosok egymás közötti konkurrenciája a bér maximumát határozza meg. A munkások egymás közötti konkurrenciája a legélesebb fegyver a tőkések kezében a proletariátus ellen. Ezért igyekeznek a munkások egyesülni és közösen fellépve megszüntetni ezt a konkurrenciát, de ezért támadja a burzsoázia is a munkásegyesületeket és igyekeznek tevékenységüket lehetetlenné tenni. Engels rámutatott arra, hogy a munkások egymás közötti konkurrenciájának van egy korlátja, ez pedig az, hogy „egyetlen munkás sem lesz hajlandó kevesebbért dolgozni, mint amennyi létfenntartásához szükséges; ha már éhen kell halnia, inkább tétlenül fog elpusztulni, mint munka közben"[20].

A munkások konkurrenciája által kialakított minimális munkabérnek a következő elemeket kell tartalmaznia: a létfenntartáshoz szükséges minimális összeget (ez viszonylagos nagyság); a különböző munkák eltérő műveltségi fokot, illetve bizonyos munkák meghatározott műveltséget követelnek meg, ennek ki kell fejeződnie a bérben is, mivel a bérnek biztosítania kell, hogy a munkás a megkövetelt színvonalon maradhasson; a gyári munkásnak annyit kell adni, hogy gyermekeit rendszeres munkára nevelhesse, de nem többet, nehogy gyermekei keresetét a család nélkülözhesse és gyermekükből mást nevelhessenek, mint egyszerű munkást – mutatott rá Engels.

A tőkések egymás közötti konkurrenciája pedig a bérmaximumot szabja meg. A tőkének szüksége van a munkásra a gazdagodáshoz. Ha az előállított áruk iránt

[19] *Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában. *Marx–Engels* Művei. 2. kot. 235. old.
[20] Ugyanott, 286. old.

úgy nő a kereslet, hogy az egymással konkurráló munkások kevésnek bizonyulnak, akkor az egyik kapitalista elcsábítja a munkást a másiktól, és a bérek emelkednek. Ebben az esetben a tőkés „szívesebben fizet valamivel több bért, mintsem hogy az egész hasznot elszalassza; szívesen odadobja a proletárnak a csontot, hogy ő maga a zsíros konchoz jusson"[21].

Kimutatva a munkabér minimumát és maximumát befolyásoló tényezőt, Engels meghatározta az átlagbér fogalmát: „Átlagviszonyok között, azaz ha sem a munkásoknak, sem a kapitalistáknak nincs okuk arra, hogy egymással különösebben konkurráljanak, ha csak *éppen annyi* munkás van, amennyit foglalkoztatni lehet, hogy az éppen keresett árukat termeljék, a bér valamivel több lesz, mint a minimum. Hogy mennyire fogja meghaladni a minimumot, az a munkások átlagszükségleteitől és civilizációjuk fokától függ."[22]

Engels tehát továbblépett a polgári közgazdaságtannál, amely a munkabér meghatározásánál a biológiai létminimumból indult ki. A társadalmi-történelmi viszonyok bekapcsolásával, a nemzeti bérszínvonal-különbségek okainak feltárásával jelentősen előrehaladt a tudományos munkabérelmélet kidolgozásában. Emellett figyelembe kell venni természetesen azt is, hogy tudományos értékelmélet és a munkaerőáru kategóriája ismeretének hiányában Engels munkabérelmélete ekkor még távol állt végső, kidolgozott formájától, és a munkabérelmélet ezen a fokon nincs közvetlen kapcsolatban az értékelmélettel.

Engels, elfogadva még Smith-nek azt a tételét, hogy a munkások iránti kereslet szabályozza a „munkástermelést", választ keresett a népességfeleslegre. E művében már megtalálható a viszonylagos népességfelesleg gondolata. Malthust bírálva Engels rámutatott arra, hogy Malthusnak bizonyos értelemben igaza van, amikor azt állítja, hogy túlságosan sok ember él a világon, de nincs igaza akkor, amikor azt állítja, hogy több ember van, mint amennyit a meglevő létfenntartási eszközökkel táplálni lehetne. Angliában az ipar fejlődésével ugyan a munkások iránti kereslet egészében véve fokozódott, mégis állandóan felesleges népesség volt. Ennek oka Engels szerint az, hogy „állandóan nagyobb a munkások *egymással való* konkurrenciája, mint a munkásokért való konkurrencia"[23]. Engels a munkanélküliség, a népességfelesleg okát a fennálló társadalmi rendszerben látta. E műben mondta ki először, hogy a tartaléksereg a tőkés mechanizmus működésének elengedhetetlen feltétele. „Az angol iparnak minden időben, a legnagyobb virágzás rövid periódusainak kivételével, munkások nem foglalkoztatott tartalékával kell rendelkeznie, hogy a legélénkebb hónapokban a piacon keresett árutömegeket termelni tudja. Ez a tartalék nagyobb vagy kisebb, aszerint, hogy a piac helyzete a munkástartalék nagyobb vagy kisebb részének foglalkoztatását kívánja-e meg."[24] Engels tehát már látta, hogy a népességfelesleg csupán viszonylagos, és azt is tudta, hogy szükségszerű eleme a tőkés gazdaságnak. E megállapításait a későbbi mélyebb elemzés minden tekintetben igazolta.

Foglalkozott a gazdasági válságokkal is. Élénk színekkel írta le az ipar megélénkülő tevékenységét a virágzás szakaszában, a válságelemek erősödését, ma-

[21] Ugyanott, 288. old.
[22] Ugyanott.
[23] Ugyanott, 290. old.
[24] Ugyanott, 293. old.

gát a válságot, a válságból való kilábalást és ezt az egész örökös körforgást. A gazdasági válságok okát a tőkés magántulajdonon és a profit utáni hajszán alapuló anyagi termelésben kereste. „A létfenntartási eszközök... szabályozatlan termelése és elosztása mellett, amelynek célja nem a szükségletek közvetlen kielégítése, hanem a pénznyereség –, olyan rendszerben, amelyben mindenki a saját szakállára dolgozik és gazdagodik, bármely pillanatban fennakadás következhet be."[25] Részletesen jellemezte a válság és a virágzás szakaszát, és rámutatott az újratermelés ciklikusságára. Különös részletességgel vizsgálta Engels a válságnak a munkásosztály helyzetére gyakorolt kedvezőtlen hatását. A válságok alapvető okát azonban még nem tudta feltárni.

A könyv kapcsolata a nem sokkal ezt megelőzően írt „A nemzetgazdaságtan bíralatának vázlata" című cikkel nemcsak a témák részben még hasonló kezelésében, hanem az utópikus szocializmushoz való viszonyban is megmutatkozott. Engels e könyvében igen sokra tartja és egyszersmind bírálja is Owen nézeteit. Owen tanítását Engels véleménye szerint az elvek elvontsága és a rendkívüli békeszeretet jellemzi. A proletariátus tényleges forradalmi harcát békés felvilágosító tevékenységgel kívánja helyettesíteni. A fő hiba azonban az, hogy a proletariátust csak szenvedő tömegnek tekinti és nem ismeri fel benne azt a nagy forradalmi haladó erőt, amely a szocialista elvek megvalósítására hivatott. Engels azt a véleményét hangoztatta, hogy az angol munkások mozgalmát, a chartizmust egyesíteni kell a szocializmussal, a forradalmi tömegmozgalmat pedig a szocialista elmélettel. Az utópikus szocializmushoz fűződő viszonyában itt még Engels nézetei között több a vonzalom, mint az ellenvetés. Ez jól látható abból is, amit a kommunizmusról könyve utolsó soraiban írt: „Mivel pedig a kommunizmus a proletariátus és a burzsoázia ellentéte *fölött* áll, a burzsoázia jobbik részének is... könnyebb lesz a kommunizmushoz csatlakoznia, mint a kizárólag proletár chartizmushoz."[26]

Az oweni utópikus eszmék hatása mellett azonban uralkodó Engelsnek az a felfogása, amely szerint a gazdasági harc előbb vagy utóbb politikai mozgalomba megy át és a történelmi fejlődés szükségszerű irányába hatva a proletariátus forradalmához vezet. „A szegények háborúja a gazdagok ellen, amely egyesével és közvetve már most is folyik, általános és közvetlen háborúvá fog válni, amely kiterjed egész Angliára... akkor majd valóban végigzúg az országon a csatakiáltás: »háború a palotáknak, béke a kunyhóknak!« – de akkor már túlságosan késő lesz ahhoz, hogy a gazdagok észhez térhessenek."[27] – fejezte be könyvét Engels.

A mű jelentőségét tehát az is növeli, hogy ebben az írásában mondta ki először Engels, hogy a proletariátus nemcsak szenvedő osztály, hanem az elkövetkező társadalmi átalakulás megvalósítója. Az egész művön végighúzódik az a gondolat, hogy a munkásokat gazdasági helyzetük elkerülhetetlenül a kapitalizmus forradalmi megdöntésére készteti.

„A munkásosztály helyzete Angliában" gyorsan elterjedt a munkások körében és nagyon népszerűvé vált egész Európában. A munkásmozgalomnak hosszú

[25] Ugyanott, 291. old.
[26] Ugyanott, 473. old.
[27] Ugyanott

évtizedeken át szinte kézikönyvként használt alkotásává vált. Klasszikus értékeit mind a mai napig nem veszítette el.

Igaz, a könyv nem mentes fogyatékosságoktól sem. Egyrészt ide sorolható a szocialista forradalom közeli bekövetkezéséről szóló jóslat, másrészt pedig az a tény, hogy a könyv megírása idején a tudományos érték- és értéktöbblet-elmélet kidolgozása nem történt még meg. Így az elméleti fejtegetések a későbbiek során a könyvben szereplőktől több tekintetben eltérnek, mélyebbek és tudományosan megalapozottabbak. Mindemellett a könyv értékei ma sem vitathatóak. Bátran aláírhatjuk Marxnak azon sorait, amelyeket Engelshez 1863. április 9-én, vagyis a könyv megjelenése után csaknem húsz esztendővel küldött. „Egyebekben, ami a könyved lényegét illeti, azt az 1844 óta bekövetkezett későbbi fejlődés a legapróbb részletekig igazolta. Ugyanis megint összehasonlítottam a könyvet a későbbi időkre vonatkozó saját jegyzeteimmel. Csak a kis német nyárspolgárok, akik a világtörténelmet róffel és a mindenkori »érdekes újsághírrel« mérik, képzelhetik, hogy az ilyen nagy fejlődésben 20 év több egy napnál, noha jöhetnek azután megint napok, amelyekben 20 év összpontosul.

Könyved újbóli elolvasása közben szomorúan kellett tapasztalnom, hogy öregszünk. Milyen frissen, szenvedélyesen, merész előrelátással és minden tudós és tudományos aggodalmaskodás nélkül fogtad meg itt még a dolgokat! És még az az illúzió is, hogy holnap vagy holnapután az eredmény történelmileg is napvilágra fog szökkenni, melegséget és életvidám humort ad az egésznek . . ."[28]

Könyvének befejezése után nem sokkal Engels külföldre távozott. Az 1845 áprilisától 1848 januárjáig terjedő időszakban Engels főleg Brüsszelben és Párizsban tartózkodott. Idejét teljes mértékben a munkásmozgalomnak szentelte. Brüsszelben Marxszal közös tevékenységet folytatott. Részben a munkásszervezetekben, részben pedig tudományos munkáik keretében. Párizsba Engels ugyancsak a brüsszeli munkásszervezetek megbízásából utazott, és fő feladatának a Marxszal közösen kidolgozott eszmék terjesztését és a téves nézetek leküzdését tekintette. Mivel Engels élete ettől kezdve összefonódott Marx sorsával, most visszatérünk Marx életpályájának követéséhez, amit Marx párizsi tartózkodásának idején szakítottunk félbe.

MARX BRÜSSZELBEN

A francia hatóságok 1845 januárjában elrendelték a „Vorwärts!" munkatársainak kiutasítását Franciaországból. A munkatársak között szerepelt Marx, Heine, Bakunyin és mások. Az országos felháborodás nyomán a hatóságok részben módosították határozatukat, Marx kiutasítása azonban érvényben maradt. Ezért Marxnak el kellett hagynia Párizst. 1845. február 3-án Brüsszelbe utazott. Rövidesen követték őt felesége és kislánya.

Marx több mint három évig élt Belgiumban. Ezeket az éveket hatalmas munka töltötte ki. Az új proletár-világnézet tudományos alapjainak kidolgozása mellett kibontakozott Marxnak a forradalmi proletárpárt megteremtésére irányuló gyakorlati tevékenysége is. A brüsszeli időszak rendkívül gyümölcsöző volt. Már az

[28] Marx Engelshez. 1863. április 9. *Marx–Engels* Művei. 30. kót. Budapest 1973. 328. old.

első másfél esztendő fontos eredményeket hozott: a teljes materialista történelemfelfogás kidolgozását – két kiemelkedő jelentőségű műben, a „Tézisek Feuerbachról" című Marx-írásban és az Engelsszel közösen készített „A német ideológia"-ban. A brüsszeli tartózkodás másik felében is jelentős művek születtek: ezek között mindenekelőtt „A filozófia nyomorúsága" című könyvet és a „Bérmunka és tőke" című előadássorozatot kell megemlíteni. Végül, ezen időszak tevékenységére a koronát „A Kommunista Párt kiáltványa" tette fel.

„A német ideológia"

Nem sokkal Marxot követően Engels is megérkezett Brüsszelbe. Ezzel létrejött annak a fő feltétele, hogy közös munkát írjanak, amelyben pozitív formában fejtik ki filozófiai és társadalmi nézeteiket, vagyis kidolgozzák a materialista történelemfelfogást mint a tudományos kommunizmus filozófiai alapját. Ezt a szándékukat nem sokkal előbb „A szent család" előszavában kifejezésre juttatták. Most Brüsszelben úgy döntöttek, hogy hozzálátnak e fontos munkához.

Emellett a két barát nem hagyott fel saját egyéni tudományos és irodalmi terveivel sem. Brüsszelben Marx felújította gazdasági kutatásait, amelyeknek első, többé-kevésbé rendszerezett kifejtése a „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből" volt. Engels továbbra is foglalkozott Anglia gazdaságával és történetével.

Az új filozófiai mű terve a „Tézisek Feuerbachról" című írásban jutott kifejezésre. Az e tervben tömören kifejtett alaptételeket, amelyeken az új világnézet hatalmas épülete nyugodott, Marx és Engels „A német ideológia" című művükben közösen dolgozták ki.

A mű megírásának módszere során Marx és Engels az együttműködés új, magasabb rendű formáját valósították meg. Ez eltért az első közös munkájuknál alkalmazott módszertől. Ott a munkamegosztás lényege az volt, hogy a közösen kidolgozott terv alapján mindegyik szerző megírta a mű ráeső részét. „A német ideológia" azonban két ember oszthatatlan munkája. Marx és Engels nap nap utáni heves vitákban előrehaladva írták könyvüket, amelyben tehát minden gondolat kettőjük közös alkotása volt.

A fáradságos munka végül is igen terjedelmes – mintegy 50 ívnyi – kéziratban öltött testet. A kézirat sorsa egyáltalán nem úgy alakult, ahogyan azt szerzői szerették volna. A mű kiadására Németországban nem vállalkozott egyetlen kiadó sem. Ennek oka elsősorban a mű tartalma és a porosz hatóságok ezzel összefüggésben várható megtorlása volt. Miután Marx és Engels a következő egy-két esztendőben számos sikertelen kísérletet tett a mű kiadására, végül is „A német ideológia" szerzőik életében – egy fejezet kivételével – nem kerülhetett a közönség elé.

„A német ideológia"-t teljes egészében első ízben 1932-ben a Szovjetunióban adták ki. Magyarul 1952-ben jelent meg válogatás a műből. Teljes terjedelmében magyar nyelven 1960-ban adták ki először.

Jóllehet, a szerzők életében a mű nem látott napvilágot, a megalkotására fordított munka nem volt hiábavaló. „A kéziratot annál is készségesebben átengedtük az egerek rágcsáló bírálatának – írta Marx 1859-ben »A politikai gazdaság-

tan bírálatához« című műve előszavában –, mert elértük fő célunkat – saját nézeteink tisztázását."[29]

A mű megírásával Marxnak és Engelsnek az volt a fő célja, hogy tisztázzák saját nézeteiket, leszámoljanak egykori filozófiai lelkiismeretükkel. „A német ideológia" alapvetően polemikus írás, ami kiderül a mű teljes címéből is: „A német ideológia. A legújabb német filozófia kritikája képviselőinek: Feuerbachnak, B. Bauernak és Stirnernek személyében és a német szocializmus kritikája különböző prófétáinak személyében". A kritikai elmefuttatások során Marx és Engels számos kérdésben kifejtették saját felfogásukat is. A mű rendkívül nagy anyagot nyújt a tudományos szocializmus, a filozófia és a politikai gazdaságtan számára. Ezenkívül az egyéb társadalomtudományok egész sorát – az esztétikát, a gondolkodás történetét, az irodalom- és nyelvtudományt stb. – érintő számos mély gondolatot tartalmaz.

Marx és Engels sokoldalú bírálatnak vetették alá Feuerbach materializmusát. A feuerbachi nézetekkel már a következetesen kifejtett történelmi materializmust állították szembe.

Feuerbachnál a kiindulópont az elszigetelt, önmagában élő ember. Marx és Engels rámutattak, hogy az ilyen ember nem egyéb, mint elvonatkoztatás, mivel figyelmen kívül hagyja a társadalomban élő, termelő ember tényleges viszonyait. Az ember vizsgálatánál a termelésből kell kiindulni. A termelés nem elszigetelt tevékenység, „előfeltételezi az egyének egymás közötti *érintkezését*"[30], amelynek formáját a termelés határozza meg. Az „érintkezés" (Verkehr) a fiatal Marx és Engels kifejezése, amely magában foglalja a termelési viszonyok egészét, sőt az emberek minden társadalmi élettevékenységét, olykor azonban csak a termelést vagy a forgalmat jelenti.

Az érintkezést elemezve Marx és Engels rámutattak a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus kapcsolatára és a termelési viszonyok fejlődésének történelmi folyamatára. A marxizmus megalapítói ebben a műben mutattak rá először arra, hogy a termelési viszonyoknak összhangban kell lenniük a termelőerőkkel, és hogy egy meghatározott pontban a termelési viszonyok a termelőerők fejlődésének korlátjává válnak. Ez az ellentmondás csak új termelési viszonyok létrejöttével oldható fel. Az új termelési viszonyok létrehozásának eszköze pedig a forradalom. A „termelőerők fejlődésében bekövetkezik egy fok, amelyen olyan termelőerők és érintkezési eszközök jönnek létre, amelyek a fennálló viszonyok között csak bajt okoznak, amelyek többé nem termelőerők, hanem rombolóerők ... – és ami ezzel összefügg, létrejön egy osztály ..., amelytől kiindul a gyökeres forradalom szükségességének tudata"[31]. Az egész történelmi fejlődés pedig nem más – ahogy ezt Marx és Engels a történelmi példák sorával bizonyította –, mint a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentét fejlődése. „A történelem minden összeütközésének eredete tehát a mi felfogásunk szerint a termelőerők és az érintkezési forma közötti ellentmondásban van."[32] A termelőerők és az érintkezési formák kapcsolatának elemzésénél Marx és Engels feltárták az alap és a felépítmény viszonyát is.

[29] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. *Marx–Engels* Művei. 13. köt. 7. old.
[30] *Marx–Engels:* A német ideológia. *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1976. 22. old.
[31] Ugyanott, 41. old.
[32] Ugyanott, 63. old.

Itt még nem található meg a termelőerők végleges és egyértelműen meghatározott fogalma. Termelőerőkön leggyakrabban a termelési eszközöket vagy a szerszámokat, illetve az embereknek a természethez fűződő történelmileg megteremtett kapcsolatát értették. Nem találhatunk egyértelmű utalást arra, hogy a termelésben foglalkoztatott embert a termelőerőkhöz sorolnák.

A termelési viszonyokat olyan terminológiával fejezték még ki, amelyet a későbbiek során már nem használtak. Ilyenek például: érintkezési forma; az egyének érintkezési viszonyai az anyagi termelésben; az emberek közötti történelmi jellegű anyagi kapcsolatok, amelyek a termelés színvonalától és módjától függően állandóan új vonásokra tesznek szert. Sőt néhány esetben termelési viszony értelemben használták a – Hegelen keresztül a francia felvilágosítóktól átvett – „polgári társadalom" fogalmat is.

E műben a marxizmus megalkotói már végleg szakítottak a hegeli államelmélettel. Az államban már nem az egyetemes szabadság megtestesítőjét látták. Kimutatták az állam osztályjellegét és azt, hogy az állam a termelési eszközök tulajdonosainak érdekképviseleti szerve, amelynek létrejötte szorosan kapcsolódik a magántulajdon kialakulásához. „Az állam ... nem más, mint annak a szervezetnek a formája, amelyet a burzsoák tulajdonuk és érdekeik kölcsönös biztosítására mind kifelé, mind befelé szükségszerűen maguknak adnak ... az állam az a forma, amelyben egy uralkodó osztály egyénei közös érdeküket érvényesítik ..."[33]

A termelőerők és az „érintkezési viszonyok" kapcsolatát vizsgálva Marx és Engels megalapozták a társadalmi-gazdasági formációkról szóló tanításukat. A termelőerők fejlődését vizsgálva rámutattak arra, hogy különböző formációk váltják egymást a termelési viszonyok változásának megfelelően. Az egyes társadalmi formációkat az uralkodó tulajdonviszonyok alapján különböztették meg. Az „érintkezési formák" csomópontjának ugyanis a tulajdonviszonyokat tartották. A történelem fejlődése során négy tulajdonformát különböztettek meg: törzsi, ókori községi és állami, feudális vagy rendi, valamint tőkés tulajdont. Később e tulajdonformák egyikét-másikát másképpen fejtették ki, de az általuk megjelölt tulajdonformák és ezek egymásutánja így is a valóságos társadalmi formákat és ezek történelmi sorrendjét képviselik.

Elemezték azt a közvetlen kapcsolatot, amely a tulajdonformák és a munkamegosztás fejlődése között áll fenn. Rámutattak arra, hogy a „munka megosztásának különböző fejlődési fokai a tulajdon megannyi különböző formáit jelenti; vagyis a munka megosztásának mindenkori foka meghatározza az egyének egymáshoz való viszonyait is a munka anyagára, szerszámára és termékére vonatkozólag"[34]. Nyomon kísérték a munkamegosztás fejlődését a négy szakaszban. Az első szakaszban a munkamegosztás még igen fejletlen, és elsősorban a családban meglevő természet adta munkamegosztás további kiterjesztésére szorítkozik. Tényleges munkamegosztásnak Marx és Engels csak azt tekintették, amikor a fizikai és a szellemi munka már különválik. Ezt tekintették annak a pontnak, amelytől kezdve a mások ereje feletti rendelkezést biztosító tulajdonról is lehet beszélni. Az ókori közösségi és állami tulajdon a törzseknek városokban való egyesüléséből keletkezik. Megjelenik a magántulajdon, de csak mint közösségi tulajdonnak alárendelt

[33] Ugyanott, 77. old.
[34] Ugyanott, 22. old.

delt forma. A munkamegosztás már fejlettebb, megtalálható a falu és a város ellentéte, valamint teljesen kialakultak az osztályviszonyok. A harmadik formának, a feudális vagy rendi tulajdonnak a falu volt a kiindulópontja. A városokban a testületi tulajdont a céhek képviselték. A munkamegosztás csekély mértékben fejlődött.

A tőkés tulajdon kialakulásában nagy szerepe volt a manufaktúrákon belüli munkamegosztásnak. A korábbi patriarchális viszonyok helyébe a pénzviszonyok léptek. Fejlődésnek indul a kereskedelem, ami tovább szélesítve a manufaktúra munkamegosztását, elvezet a tőkés vagy tiszta magántulajdonhoz, „amely a közösség minden látszatát levetette"[35]. A tulajdonforma és a munkamegosztás jellege közötti kapcsolatot oly nagy mérvűnek tekintették, hogy lehetségesnek tartották a magántulajdon és a munkamegosztás azonos tartalmú fogalmakként való használatát.

A magántulajdon szociológiai oldalán kívül Marx és Engels részletesen megvizsgálták a közgazdasági oldalt és azokat a konkrét formákat, amelyekben a magántulajdon kifejezésre jut, realizálódik a kapitalizmusban. A földtulajdon gazdaságilag a földjáradékban, a tőke a profitban realizálódik, de a „földnek semmi köze sincs a földjáradékhoz, a gépnek a profithoz . . . földjáradék, profit stb. – a magántulajdon valódi létezési módjai – *társadalmi*, egy meghatározott termelési foknak megfelelő *viszonyok*"[36].

A tőkés magántulajdonnal a marxizmus megalapítói a társadalmi tulajdont állították szembe. A kommunizmus problémáival csak általánosságban foglalkoztak. Rámutattak arra, hogy a gazdasági törvények érvényesülésének jellege megváltozik, tudatosan és tervszerűen használják fel a gazdasági törvényeket. Kimutatták, hogy az új társadalomban megszűnik a város és a falu, valamint a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét. Többször hangsúlyozták az embert egy tevékenységi körhöz kötő munkamegosztás felszámolásának szükségességét mint a kommunizmusra való áttérés egyik feltételét. Nem téve különbséget a kommunizmus két szakasza közt, csak a szükségletek szerinti elosztás elvéről beszéltek. Mint írták, „a kommunizmus egyik leglényegesebb elve, amiben minden reakciós szocializmustól különbözik, az ember természetére alapozott amaz empirikus nézetben áll, hogy a *fej* és egyáltalában az intellektuális képességek különbségei nem feltételezik a *gyomor* és a fizikai *szükségletek* semmiféle különbségeit; hogy ennélfogva azt a téves, a mi fennálló viszonyainkra alapozott tételt: »Mindenkinek képességei szerint«, amennyiben a szűkebb értelemben vett élvezetre vonatkozik, át kell változtatni arra a tételre: *Mindenkinek szükséglete szerint;* hogy, más szavakkal, a tevékenységben, a munkában való *különbözőség* nem alapoz meg semmiféle *egyenlőtlenséget*, semmiféle *előjogot* a birtokban és élvezetben."[37]

A proletariátus történelmi hivatása már másképpen áll előttünk, mint Marx korábbi műveiben. Itt már nem erkölcsi kérdésként, az emberi emancipáció problémájaként vetődik fel, hanem a termelőerők és a termelési viszonyok antagonisztikus ellentmondásából vezetik le a proletariátus történelmi szerepét. Marx és Engels számára a kommunizmus nem puszta eszmény, amelyhez a valóságnak kell

[35] Ugyanott, 76. old.
[36] Ugyanott, 214–215. old.
[37] Ugyanott, 536. old.

igazodnia, hanem valóságos mozgalom, amely a kapitalizmust megszünteti. A kommunista feladata az, hogy a fennálló világot forradalmasítsa, megváltoztassa. Ebben a műben vetődik fel először a proletárdiktatúra gondolata, midőn Marx és Engels rámutattak arra, hogy a proletariátusnak „először a politikai hatalmat kell meghódítania"[38].

„A német ideológia" kiemelkedő szerepet játszott Marx és Engels filozófiai, kozgazdasági nézeteinek fejlődésében. Ebben a műben dolgozták ki a proletár kozgazdaságtan létrehozásához és a szocializmusnak utópiából tudománnyá válásahoz alapul szolgáló materialista történelemfelfogást.

A tudomány művelése Marx és Engels számára sohasem volt oncél. „Semmikeppen sem az volt a szándékunk – írta később Engels –, hogy az új tudományos eredményeket vaskos könyvekben kizárólag a »tudós«-világ fülébe súgjuk. Ellenkezőleg. Mindketten nyakig benne voltunk már a politikai mozgalomban, volt már bizonyos számú hívünk a művelt körökben, főként Nyugat-Németországban, és bőséges kapcsolatunk a szervezett proletariátussal. Kötelességünk volt, hogy nézetünket tudományosan megalapozzuk; de éppoly fontos volt számunkra az is, hogy az európai és elsősorban a német proletariátust megnyerjük meggyőződésünknek. Mihelyt önmagunkkal tisztába jöttünk, munkához láttunk."[39]

E törekvés jegyében Marx és Engels aktív tevékenységet folytattak mindenekelőtt a munkásosztály saját politikai pártjának létrehozásáért. Marx és Engels a megalakítandó proletárpártot nemzetközi szervezetként gondolták el. Abból az előfeltevésből indultak ki, hogy a jövendő kommunista forradalom több tőkésország munkásosztálya forradalmi akcióinak eredménye lesz. Az ilyen párt megalapításának előkészítésére ki kellett fejleszteni a kommunista eszmék széles körű propagandáját és meg kellett erősíteni a kapcsolatokat a különböző országok leghaladóbb munkásaival és értelmiségeivel.

Marx és Engels elgondolása szerint e tevékenység szervezési központjaivá az egymás között állandó kapcsolatot fenntartó kommunista levelező bizottságoknak kellett válniuk. 1846 elején létrehozták a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottságot. Ez nem szigorúan meghatározott összetételű szervezet volt. A bizottság osszejövetelein részben a bizottság tagjai, részben más érdeklődő személyek vettek részt, és a különböző országokban folytatandó kommunista propaganda kérdéseit vitatták meg.

Marx és Engels a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság tevékenységének kezdetétől fogva világosan látta, milyen nagymértékben gátolják az élenjáró proletárerők tömörítését az utópikus szocialista tanítások. Akadályozták az eszmei zűrzavar leküzdését a munkásmozgalomban, és a forradalmi világnézet terjedésének is útjában álltak.

Az egyik ilyen eszmei ellenfél a weitlingizmus volt. Marx elismerte Wilhelm Weitlingnek, a tehetséges autodidakta munkásnak a szocialista eszmék fejlesztésében szerzett érdemeit. Bármilyen távol állott is Weitling a társadalmi fejlődés törvényeinek megértésétől, bármennyire fantasztikus volt is elképzelése a jövő kommunista forradalomról, proletár osztályösztönével megérezte, hogy a kommunizmushoz csak mélyreható népi forradalom útján lehet eljutni. Ezzel sok utópikus

[38] Ugyanott, 36. old.

[39] *Engels:* A Kommunisták Szövetsége történetéhez. *Marx–Engels* Művei. 21. kot. 206. old.

szocialista fölé emelkedett, akik – mint ismeretes – elutasították a forradalmi harcot.

Weitling azonban nem látta meg a munkásosztályban a társadalom átalakítóját, nem emelte ki a munkásosztályt az elnyomottak egész tömegéből. Lényegében ellenfele volt a proletárpárt megteremtésének is. Nézeteire a primitív egyenlősítés nyomta rá a bélyegét.

Miután Weitling Brüsszelbe érkezett, Marx és Engels igyekeztek segíteni neki a tudományos világnézet alapjainak elsajátításában. Fáradozásuk azonban hiábavalónak bizonyult. A Kommunista Levelező Bizottság ülésein Weitling Marx és Engels nézeteinek nyílt ellenzésével lépett fel. A konfliktus eredménye az lett, hogy a munkásmozgalomnak a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottsággal kapcsolatban álló vezetői egyetértettek Marxnak és Engelsnek Weitlinggel szemben elfoglalt álláspontjával. Ily módon Weitling nézeteinek hatása a kibontakozóban levo nemzetközi munkásmozgalomban lényegesen csokkent.

Marx és Engels nagy súlyt helyezett az úgynevezett „igazi szocializmus" téves nezeteinek megcáfolására is. Ez kiderül abból, hogy „A német ideológia" című mú második kötetét teljes terjedelmében ennek szentelték. Ezen az eszmei alapon azután a napi küzdelmekben sikerült az „igazi szocializmus" képviselőinek befolyását a munkásmozgalomból teljesen eltuntetni. Nagyobb feladatot jelentett egy másik kispolgári irányzat befolyásának lekuzdése.

A proudhonizmusról van szó.

„A filozófia nyomorúsága"

Marx 1844 nyarán ismerkedett meg Proudhonnal, és kezdetben baráti viszony alakult ki közöttük. Marx becsülte a paraszti származású Proudhon természetes eszét és irodalmi képességeit. 1840-ben Proudhon kozzétette „Mi a tulajdon?" című könyvét. Ebben azt bizonygatta, hogy a tulajdon lopás. Tudományos szempontból a konyv meglehetősen felületes volt. Proudhon nem a termelési eszközök magántulajdonának az elvét támadta általában, hanem csak a nagytulajdont, és ezzel elárulta, hogy nem érti ennek történelmi eredetét. A kapitalizmus számos jellegzetességét Proudhon elítélte, de míg a profitot, az uzsorát és a kizsákmányolást elvetette, a kismagántulajdont védelmébe vette. Mindemellett Marx még a Proudhonnal való szakítása után is elismerte e könyvnek a fennálló őszinte felháborodással történő elítélésében rejlő érdemeit.

Marx 1844-ben abban reménykedett, hogy Proudhon leküzdi világnézetének fogyatékosságait és a francia proletariátus teoretikusává válhat. Ezért arra törekedett, hogy kiszélesítse Proudhon látókörét, és megismertette őt a hegeli dialektikával.

Marx azzal is kísérletezett, hogy Proudhont bevonja a brusszeli Kommunista Levelező Bizottság munkájába. Proudhon azonban visszautasította a közreműkodést. Azon az állásponton volt, hogy a társadalom forradalmi átalakításának kommunista eszméi nem elfogadhatók, és velük a kispolgári tulajdon megerősítésére irányuló felületes reformok eszméit állította szembe.

Proudhonnak a francia munkások korében terjedő nézeteivel a Párizsban tartózkodó Engels vette fel a harcot. Az ő tudósításából értesült Marx arról is, hogy Proudhon nézeteinek újabb könyvben adott hangot, hogy megjelent „A gazdasági

ellentmondások rendszere, avagy a nyomorúság filozófiája" című könyv. Marx, amint módja volt e könyv tanulmanyozására, azonnal elhatározta, hogy a benne foglalt téves és káros nézeteket írásban bírálja meg. Ebből az elhatározásból született igen rövid idő alatt, 1847 első felében „A filozófia nyomorúsága" című mű.

Marx nagyon fontosnak tartotta, hogy a munkásmozgalomban terjedő kispolgári nézetek ellen fellépjen. „Proudhon úrnak az a balszerencséje – írta Marx »A filozófia nyomorúsága« bevezetőjében –, hogy sajátságos módon félreismerik Európában. Franciaországban szabad rossz közgazdásznak lennie, mert ott kitűnő német filozófusnak tartják. Németországban viszont szabad rossz filozófusnak lennie, mert ott a legkiválóbb francia közgazdászok egyikének tekintik. Mint német, és egyszersmind közgazdász indíttatva érzem magam, hogy ez ellen a kettős tévedés ellen tiltakozzam."[40] Figyelmet érdemel, hogy Marx e műben nevezi magát először német közgazdásznak. „A filozófia nyomorúsága" megjelenése előtt Marxnak mint filozófusnak már igen jó hírneve volt, de mint közgazdászt még nem ismerték. Ily módon e könyv a politikai gazdaságtan terén Marx első nyilvános fellépése volt. Maga Marx erről több évtizeddel később azt írta, hogy e könyv „magában foglalja a húsz évi munka nyomán a »Tőké«-ben kifejtett elmélet csíráit. Ekként a »Misère de la philosophie«. valamint a ... »Kommunista Párt kiáltványa« olvasása bevezetésül szolgálhat a »Tőke« és mai szocialisták más műveinek tanulmányozásához."[41]

A könyv 1847-ben jelent meg francia nyelven, magyarul pedig 1932-ben adták ki először. Két fejezetből áll: 1. Egy tudományos felfedezés; 2. A politikai gazdaságtan metafizikája. Az első fejezetben Marx az angol klasszikus polgári közgazdaságtan legnagyobb képviselőjét, Ricardót, a másodikban a nagy német filozófust, Hegelt állítja szembe Proudhonnal, miközben – mint látni fogjuk – tovább is lép náluk.

„A filozófia nyomorúsága" klasszikus mű a történelmi materializmus szempontjából. A közgazdasági nézetek egységes rendszeréről azonban még nem beszélhetünk, annak ellenére, hogy Marx alkalmazta a dialektikus materializmus tételeit a társadalom gazdasági életének és a gazdasági kategóriákban megjelenő termelési viszonyoknak a vizsgálatánál.

Marx foglalkozott e műben a munkaérték-elmélet kérdéseivel. Proudhon azt hangoztatta, hogy értékelmélete egy olyan felfedezés, amelynek megvalósítása képes a fennálló gazdasági rendszer békés átalakítására. Proudhon szerint az értéken történő csere biztosítása megoldaná kora társadalmának valamennyi problémáját; feltéve, ha ez együtt járna a kistulajdonosi gazdálkodás kizárólagosságának megvalósításával. Marx kemény bírálatban részesítette Proudhon nézeteit. Kimutatta, hogy az értékre vonatkozó megállapításai nem mások, mint a klasszikus polgári közgazdaságtan durva elferdítései. Marx rámutatott, hogy az áruban levő munkamennyiségek alapján történő csere a polgári társadalom állandóan megvalósuló objektív folyamatát fejezi ki, ahogyan azt már Ricardo feltárta. „Ricardo megmutatja nekünk a polgári termelésnek azt a valóságos mozgását, amely az értéket konstituálja. Proudhon úr elvonatkoztat ettől a valóságos mozgástól és azért »kapálózik«, hogy új folyamatokat találjon fel, s így a világot egy állítólag új for-

[40] *Marx:* A filozófia nyomorúsaga. *Marx–Engels* Muvei. 4 kot 63 old.
[41] *Marx:* A „Misère de la philosophie"-ről. *Marx–Engels* Muvei 19. kot 219 old

mula szerint rendezze be, amely nem egyéb, mint elméleti kifejezése a valóban létező és Ricardo által oly kitűnően kifejtett mozgásnak. Ricardo a fennálló társadalomból indul ki, hogy megmutassa, hogyan konstituálja az értéket ez a társadalom. Proudhon úr a konstituált értékből indul ki, hogy ennek az értéknek a segítségével egy új szociális világot konstituáljon."[42] Marx itt már nem azonosítja Ricardót az összes korábbi közgazdásszal. Kiemeli munkaérték-elméletének tudományos voltát. Nemcsak egyszerűen átveszi Ricardo nézeteit, hanem egyúttal tovább is fejleszti őket. Ricardóhoz való viszonya ebben a korszakban nagymértékben emlékeztet Feuerbachhoz való viszonyára „A német ideológiá"-t megelőző időszakban. Ahogyan a filozófia területén elszakadva Feuerbachtól mind újabb és újabb elemeket vitt a filozófiai tanításba, míg végül kifejtette a dialektikus és történelmi materializmust, amely már teljesen különbözik Feuerbach materializmusától, ugyanúgy a politikai gazdaságtan területén mindinkább elszakadt Ricardótól, és kifejtette a ricardói elmélettől elvileg különböző proletár közgazdaságtant.

Ez az eltávolodás már „A filozófia nyomorúságá"-ban megfigyelhető. Ricardo azt hitte, hogy értékelméletével örök törvényt fogalmazott meg. Ezzel szemben Marx rámutatott arra, hogy „az értéknek a munkaidővel való meghatározása, vagyis az a formula, amelyet Proudhon úr a jövő újjáalkotó formulájaként tüntet fel, nem egyéb, mint a jelenlegi társadalom gazdasági viszonyainak tudományos kifejezése, miként azt Ricardo, jóval Proudhon úr előtt, világosan és szabatosan bebizonyította"[43]. Ámbár, miként az idézetből látható, Marx itt Ricardóra hivatkozik, mégis világos, hogy ő Ricardóval szemben az értéket történelmi kategóriának, az árutermelő viszonyok kategóriájának tekinti. E művében annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a munka csak az árutermelésben alkot értéket, és hogy az értéktörvény az áruviszonyok eltűnésével maga is eltűnik.

Marx azonban itt még távol volt tudományos értékelméletének kidolgozásától. Általában a ricardói értékelmélet alapján foglalt állást. Ami azonban a társadalmilag szükséges munkaidő meghatározását illeti, itt Marx Ricardóval ellentétes nézeteket vallott. Ricardo e kérdést elsősorban a mezőgazdaságban tette vizsgálat tárgyává. Mint ismeretes, a mezőgazdasági áruk értéke Ricardo szerint attól a munkaráfordítástól függ, amely ezen áruk termeléséhez a legrosszabb feltételek mellett szükséges. Más szóval, az érték nagyságát Ricardo a mezőgazdasági áruk esetében a maximális ráfordítástól tette függővé. Ezt a megállapítását Ricardo a mezőgazdasági termelési feltételek adottságával és a konkurrencia ezzel összefüggő korlátozottságával magyarázta, helytelenül bekapcsolva az elemzésbe a csökkenő földhozadék elvét is. A legnagyobb munkaráfordítással történő értékmeghatározást azután Ricardo a termelés minden területére kiterjesztette.

Marx ebben a kérdésben Ricardóval ellentétes álláspontot volt. „Fontos kiemelni azt a körülményt – írta »A filozófia nyomorúsága« című munkájában –, hogy az értéket korántsem az az idő határozza meg, amely alatt egy dolgot termeltek, hanem az a *minimális* idő, amely alatt feltehetően termelhető, és ezt a minimumot a konkurrencia állapítja meg."[44] Marx az értékmeghatározásban, mint láttuk, ugyancsak a konkurrenciára hivatkozik, azonban Ricardóval gyökeresen

[42] *Marx:* A filozófia nyomorúsága. *Marx–Engels* Művei. 4. kot. 78. old.
[43] Ugyanott, 93. old.
[44] Ugyanott, 91. old.

ellentétes következtetésre jut. Ennek oka a kérdés megközelítésének különbözőségében rejlik. Ricardo az érték problémáját azért vizsgálta, hogy magyarázatot találjon az elosztás kérdéseire. Tette mindezt a nagypolgárság mellett fellépve. Marx az érték kérdésével ebben az időben még szintén csak az elosztási viszonyok szempontjából foglalkozott, de természetesen a proletariátus álláspontjáról vizsgálódva. A két nézőpont különbsége mutatkozik meg az előbb említett eltérésben is. Marx az értékproblémát ebben a művében elsősorban abból a szempontból vizsgálta, amennyiben az a munkabér, vagyis a munkás árujának ára elemzése szempontjából számára fontosnak tűnik. Nagymértékben elfogadva Engelsnek „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" és „A munkásosztály helyzete Angliában" című műveiben elfoglalt álláspontját, Marx a munkabérek meghatározójának a létfenntartáshoz szükséges minimumot tekintette. E minimum érvényesülésének zálogát pedig a munkások közötti konkurrenciában látta Marx és Engels is egyaránt. A „munkaáru" értékének meghatározásánál alkalmazott elvet, tudniillik, hogy a munkabért a konkurrencia nyomására a létminimum határozza meg, alkalmazta Marx a többi áru értékének meghatározására is. Innen ered az értéknagyság meghatározásával kapcsolatos – a ricardóival szöges ellentétben álló – definíció.

Marx tehát Proudhon nézeteinek bírálata során különös figyelmet fordított a munkabérrel kapcsolatos kérdésekre. Marx ekkoriban még a munkát tartotta árunak. Az előbbiekben kifejtetteket is illusztrálják az alábbi sorai: „A munkát, maga is áru lévén, mint ilyet azzal a munkaidővel mérik, amely a munkaáru termeléséhez szükséges. És mi szükséges a munka-áru termeléséhez? Pontosan az a munkaidő, amely azoknak a tárgyaknak a termeléséhez szükséges, amelyek elengedhetetlenek a munka megszakítatlan fenntartásához, vagyis ahhoz, hogy a munkás éljen és faját fenntarthassa. A munka természetes ára nem egyéb, mint a bérminimum."[45]

Proudhont bírálva, aki tagadta a munka értékét, és ezt csak képletes kifejezésnek tartotta, Marx a következőket írta: „A munkaáruban, amely félelmetes valóság, csak nyelvtani leegyszerűsítést lát. Így tehát az egész mai, a munkaárun alapuló társadalom ezentúl költői szabadságon, képletes kifejezésen alapul. Ha a társadalom »ki akar küszöbölni minden visszásságot«, amely gyötri, nos küszöbölje ki ezeket a rosszhangzású kifejezéseket, változtassa meg a nyelvet, és evégett csak az akadémiához kell fordulnia, hogy szótárának új kiadását kérje tőle."[46]

Marx is tisztában volt azzal, hogy a munkás munkája során több értéket hoz létre, mint amennyit a tőkéstől megkap. Ez természetesen nem az ő felfedezése volt, hiszen a klasszikus polgári közgazdaságtan alkotásaiban is megtalálható. Marx ebben a művében a történelmi materializmus elmélete alapján felismeri a kapcsolatot, amely a termelőerők meghatározott fejlettségi foka és a „munka" áruvá válása között van. Ennyiben tehát az adott kérdésben már túllépett a polgári közgazdaságtan eredményein. Az értéktöbblet-elméletet azonban még nem tudta megalkotni, hiszen ennek előfeltételét, a marxi munkaérték-elméletet és ennek a munkás árujára való alkalmazását sem dolgozta még ki.

Proudhon nézetei között fontos helyet foglalnak el a pénzzel kapcsolatos megállapításai. Marx bírálva Proudhon pénzelméletét, Ricardo mennyiségi pénzelmé-

[45] Ugyanott, 80. old.
[46] Ugyanott, 84–85. old.

letet szegezte vele szembe. Rámutatott arra, hogy Ricardo az arany és az ezüst értékét, mint bármely más áru értékét, az előállításukhoz és piacra hozatalukhoz szükséges munkamennyiséggel határozza meg. „Mégis hozzáfűzi, hogy a pénz értékét nem az anyagában bennefoglalt munkaidő, hanem csupán a kínálat és a kereslet törvénye határozza meg."[47] A mennyiségi pénzelméleten alapul Marxnak az a bírálata, amelyet Proudhon értékkel és pénzzel kapcsolatos nézetein gyakorol. Mint ismeretes, Proudhon szerint a pénz az egyetlen olyan áru, amelynek értéke a munkaráfordítás alapján meghatározott, vagyis amelynek konstituált értéke van. Proudhon szerint a kívánatos társadalmi viszonyok között valamennyi áru konstituált értékkel rendelkezne, vagyis valamennyi áru a pénz állapotába kerülne. „Mindez szép és jó volna – fejtette ki Marx ezzel kapcsolatos véleményét –, de az a bökkenő, hogy éppen az arany és az ezüst mint pénz, valamennyi áru közül az egyetlen, amelyet nem a termelési költségei határoznak meg; és ez olyannyira igaz, hogy a forgalomban papírral helyettesíthető."[48]

Ugyanakkor továbbmenve Ricardón, Marx rámutatott arra, hogy a pénz nem természetes és örök, hanem történelmi kategória. „A pénz nem dolog, hanem társadalmi viszony. Miért termelési viszony a pénzviszony éppúgy, mint minden más gazdasági viszony, mint a munkamegosztás stb.? ... ez a viszony csak egyik láncszeme más közgazdasági viszonyok egész láncolatának, és mint ilyen, a legbensőségesebben összefügg vele ... Ez a viszony ... egy meghatározott termelési módnak felel meg."[49] Proudhon a pénz csereképességének okát a fejedelmi felszentelésben kereste. Vele szemben Marx a valóságból kiindulva mutatott rá arra, hogy a pénz csak azért lehet csereképes a jog szerint, mert valójában is az. A pénz azért csereképes ténylegesen, mert a termelés jelenlegi szervezetének általános csereeszközre van szüksége.

Marx meggyőzően bírálta a forgalom megszervezésére irányuló proudhoni javaslatok céltalanságát. Világosan bebizonyította, hogy a forgalom területén megvalósítandó reformokkal nem szüntethetők meg a kapitalizmus bajai. „A termelőerők cseréjének módja az, amitől a termékek cseréjének a módja függ. Általában a termékek cseréjének a formája megfelel a termelés formájának. Változtassuk meg az utóbbit, s ennek következtében meg fog változni az előbbi is."[50]

Figyelemre méltóak Marxnak a konkurrencia és a monopólium kapcsolatára vonatkozó megjegyzései. Rámutatva arra, hogy „a konkurrencia a profitért való vetélkedés"[51], Marx pontosabbá tette a már korábban is használt fogalmat. A konkurrencia nem azonosítható a versengéssel, a vetélkedéssel. Az első célja, mint láttuk, a profit, és ezért történelmi kategória. A másodiké – amint azt különösen Fourier hangoztatta – maga a termék. A tőkés társadalomban a konkurrencia uralkodik, míg a jövő társadalmában – értett egyet Marx a nagy utópikus gondolkodóval – a versengés, az alkotó vetélkedés.

Proudhon a konkurrenciát örök kategóriának tekintette. Kiemelte a konkurrencia és a monopólium ellentétét. Marx rámutatott arra, hogy itt nem csupán ellentétről, hanem dialektikus kapcsolatról van szó. „Proudhon úr csak a konkurrencia

[47] Ugyanott, 108. old.
[48] Ugyanott, 107 old.
[49] Ugyanott, 103. old
[50] Ugyanott, 100. old.
[51] Ugyanott, 151. old.

szülte modern monopóliumról beszél. De mindnyájan tudjuk, hogy a konkurrencia a hűbéri monopóliumból született. Így eredetileg a konkurrencia volt a monopólium ellentéte és nem a monopólium a konkurrenciáé. A modern monopólium tehát nem egyszerűen antitézis, hanem ellenkezőleg, az igazi szintézis ... a modern monopólium, a polgári monopólium tehát a szintetikus monopólium, a tagadás tagadása, az ellentétek egysége."[52] Marxnak ez az álláspontja is jól tükrözi Engels „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" című munkájának reá gyakorolt hatását.

A földjáradékkal is foglalkozott Marx Proudhon bírálata során. Itt ugyanazt tapasztalhatjuk, mint más kérdések kapcsán is „A filozófia nyomorúsága" című mű olvasása közben. Marx egyrészt Ricardót állítja szembe Proudhonnal, másrészt Ricardón is túllép már néhány fontos kérdésben. A földjáradék létrejöttének magyarázatában Ricardót követi. „A mezőgazdaságban a legnagyobb munkamennyiséggel előállított termék ára szabályozza valamennyi ugyanolyan fajtájú termék árát. Először is nem lehet, mint az iparban, az ugyanolyan termelékenységű termelési szerszámokat, vagyis az ugyanolyan termelékenységű földeket tetszés szerint szaporítani. Továbbá a népesség szaporodásának mértékében áttérnek a gyengébb minőségű földek megművelésére, vagy pedig ugyanabba a földbe újabb tőkebefektetéseket eszközölnek, amelyek aránylag kevésbé termelékenyek, mint az elsők. Mindkét esetben nagyobb mennyiségű munkát fordítanak viszonylag kevesebb termék elérésére. Minthogy a népesség szükséglete tette szükségessé a munkának ezt a növelését, a drágábban megművelt föld terméke kényszerűségből éppoly biztosan elkél a piacon, mint azé, amelynek megművelése olcsóbb. S mivel a konkurrencia a piaci árat egy szintre hozza, a jobb föld termékét éppen olyan drágán fizetik meg, mint a gyengébb földét. A jobb föld termékeinek a termelési költségein felüli ártöbblete: ez éppen a földjáradék."[53]

Amint az idézett sorokból látható, Marx a földjáradék keletkezésének magyarázatában teljesen Ricardo gondolatmenetét követi. Osztozik tehát Ricardónak abban a felfogásában, amely egyrészt a földek művelésbe vételének sorrendjére, másrészt pedig a csökkenő hozadék elvének bekapcsolására vonatkozik. De osztozik még ekkor Marx Ricardónak abban a tévedésében is, amely az abszolút földjáradék fel nem ismerésében jelentkezett.

Ugyanakkor azonban Marx már több fontos kérdésben szembeszállt Ricardo felfogásával. Mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy Ricardo téved, amikor a kapitalizmust öröknek és egyedül ésszerű társadalmi formának tekintve, „miután a földjáradék meghatározásához szükségesként előfeltételezte a polgári termelést, a földjáradék fogalmát mégis minden kor és minden ország töldtulajdonára alkalmazza. Ez közös tévedése mindazoknak a közgazdászoknak, akik a polgári termelés viszonyait örök kategóriáknak tüntetik fel."[54]

Ugyancsak a társadalmi viszonyok jelentőségének kiemelésére törekszik Marx akkor, amikor a következőket írja: „A földjáradék azokból a társadalmi viszonyokból fakad, amelyek között a föld kiaknázása végbemegy. Nem fakadhat a földnek többé vagy kevésbé szilárd, többé vagy kevésbé tartós természetéből. A földjára-

[52] Ugyanott, 155–156. old.
[53] Ugyanott, 161. old.
[54] Ugyanott, 163. old.

dék a társadalomból és nem a talajból származik."[55] Marx természetesen ekkor már nagyon jól tudja, hogy a különbözeti földjáradék a földek különböző minőségén és fekvésén alapul. Azonban azt is tudja már, hogy e különbségek kizárólag meghatározott és az előbbiekben jellemzett viszonyok között vezethetnek csak földjáradék keletkezéséhez. Ezért hangoztatja ilyen erőteljesen a társadalmi viszonyok jelentőségét.

Módszertani kérdésekben is fontos megállapításokat tett Marx Proudhon bírálata során. Ennek alapjául a materialista történelemfelfogás szolgált. Ennek igen hű, kifejező megfogalmazását találhatjuk meg „A filozófia nyomorúságá"-ban. „A társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek a termelőerőkkel. Új termelőerők megszerzésével az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési módnak, létfenntartásuk módjának megváltoztatásával megváltoztatják valamennyi társadalmi viszonyukat. A kézimalom a hűbérurak társadalmát, a gőzmalom az ipari tőkések társadalmát eredményezi."[56] A materialista történelemfelfogás „A filozófia nyomorúságá"-ban tartalmilag és formájában is gazdagabban jelenik meg, mint „A német ideológiá"-ban. Itt érintkezési viszonyok helyett Marx már a társadalmi viszonyok vagy termelési viszonyok kifejezést használja, másrészt pedig a termelőerők kategóriáját is gazdagabb tartalommal alkalmazza. Rámutatott arra, hogy ez nemcsak az anyagi elemeket, hanem a dolgozo embert is magában foglalja.

A materialista történelemfelfogásra építve mutatta ki Marx Proudhon módszertani elveinek hibás voltát. Könyvében Proudhon kísérletet tett arra, hogy Hegel dialektikus módszerét alkalmazza a politikai gazdaságtanra. Mivel azonban nem értette meg a dialektika lényegét és azt sem, hogy tudományos alkalmazása a gazdasági jelenségek elemzésére feltételezi az e jelenségekben ténylegesen rejlő ellentmondások feltárását, Proudhon számos módszertani hibát követett el.

Proudhon a közgazdasági kategóriákat idealista módon, spekulatív úton kívánta létrehozni. Nem a valóság elemzéséből indult ki, hanem a valóságot többé vagy kevésbé tükröző közgazdasági elméletekből. Marx határozottan elvetette a közgazdasági kategóriák idealista értelmezését. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a kategóriák a termelési viszonyok kifejezői és a termelés mélyreható elemzése alapján érthetők csak meg. „A közgazdasági kategóriák csak a társadalmi termelési viszonyok elméleti kifejezései, absztrakciói."[57]

Proudhon a kategóriák megközelítésében nemcsak idealista, hanem metafizikus felfogásról is tanúbizonyságot adott. Marx ezt a hibáját különösen lényegesnek tartotta. A kategóriák történelmi felfogásának nagy jelentőséget tulajdonított. Csak a történelmiség talajáról lehet feltárni a termelési módok törvényeit, a közgazdasági kategóriák megjelenését és eltűnését. „Ha az elveknek, csakúgy mint a történelemnek a megmentése kedvéért feltesszük továbbá azt a kérdést, hogy ez vagy az az elv miért éppen a XI. vagy a XVIII. században és nem valamelyik másikban manifesztálódott, akkor kénytelenek vagyunk aprólékosan megvizsgálni, hogy milyenek voltak a XI. és a XVIII. század emberei, milyenek voltak mindenkori

[55] Ugyanott, 167. old.
[56] Ugyanott, 125. old.
[57] Ugyanott, 124. old.

szükségleteik, termelőerőik, termelési módjuk, termelésüknek a nyersanyagai, végül milyenek voltak az emberek egymás közti viszonyai, amelyek mindezekből a létfeltételekből következtek."[58]

Ez a kérdésnek a polgári közgazdaságtanhoz képest teljesen új módon való megközelítését jelentette. Tudjuk, hogy a klasszikus polgári közgazdaságtan a tőkés termelési módot természetesnek, azaz öröknek tekintette. Ebből következően a törvényeket és a kategóriákat is minőségileg változatlanként szemlélték. E felfogásuk jelent meg Proudhon elméletében is, amely ellen Marx a gazdasági kategóriák történelmi jellegének feltárásával lépett fel. „Ugyanazok az emberek, akik a társadalmi viszonyokat anyagi termelési tevékenységüknek megfelelően létrehozzák, termelik társadalmi viszonyaiknak megfelelően az elveket, az eszméket, a kategóriákat is.

Így ezek az eszmék, ezek a kategóriák éppoly kevéssé örökök, mint azok a viszonyok, amelyeket kifejeznek. Ezek *történelmi és átmeneti termékek.*"[59]

Proudhon minden gazdasági kategóriában jó és rossz oldalt fedezett fel. Szerinte a feladat a rossz oldal megszüntetése, amivel a társadalom bajai kiküszöbölhetők. Marx rámutatott, hogy a kategóriák két oldala elválaszthatatlan egymástól, szerves egységet alkot. A kategória rossz oldala csak úgy szüntethető meg, ha megszüntetjük a kategóriát létrehozó viszonyokat. Marx e kérdésben így ironizál: „Tekintsük egy pillanatra magát Proudhon urat kategóriának; vizsgáljuk meg jó és rossz oldalát, előnyeit és hátrányait.

Ha Hegellel szemben megvan az az előnye, hogy felvet problémákat, amelyeknek az emberiség nagyobb üdvére történő megoldását magának tartja fenn, hátránya viszont a tökéletes meddőség, mihelyt arról van szó, hogy a dialektikus vajúdással egy új kategóriát szüljön. Két egymásnak ellentmondó oldal együttes létezése, harca és egy új kategóriában való feloldódása – éppen ez a dialektikus mozgás. Mihelyt a problémát csupán úgy vetjük fel, hogy ki kell küszöbölni a rossz oldalt, már ezzel elvágjuk a dialektikus mozgást. Nem a kategória az, amely itt ellentmondó természete következtében önmagát állítja és tagadja, hanem Proudhon úr az, aki a kategória két oldala között kézzel-lábbal kapálózik, vergődik és gyötrődik."[60]

A módszertani vitának természetesen politikai tartalma is van. Proudhon a jó és rossz oldal metafizikus megkülönböztetésével a társadalomnak reformok útján történő megjavítására látott lehetőséget. Marx ezzel szemben, minthogy ő a kategóriát a fennálló viszonyok szerves elemének tekintette, az adott társadalmi rendszer negatívumait csak a társadalmi rend megszüntetésével látta kiküszöbölhetőnek. Marx a forradalmi út híve volt. A proudhoni reformizmussal a tőkés társadalom teljes megsemmisítéséért küzdő proletármozgalmat állította szembe.

„A filozófia nyomorúságá"-nak megjelenése annak az újabb előrelépésnek volt köszönhető, amelyet Marx mind saját politikai gazdaságtani nézeteinek kidolgozásában, mind a történelmi materializmus továbbfejlesztésében, mind pedig az ezen alapuló módszertani elvek megfogalmazásában elért.

[58] Ugyanott, 129. old.
[59] Ugyanott, 125. old.
[60] Ugyanott, 127. old.

Brüsszelben Marx széles körű propaganda- és felvilágosító munkát végzett. E tevékenységéből kiemelkedik az az előadássorozat, amelyet politikai gazdaságtani kérdésekről 1847 decemberében tartott. Marx azt tervezte, hogy ezeket átdolgozza a sajtó számára. Abban az időben Brüsszelben azonban nem sikerült e munkát közzétenni. Csak másfél évvel később, 1849 április első felében jelentethette meg Marx egy részüket „Bérmunka és tőke" sorozatcímmel a „Neue Rheinische Zeitung"-ban. A sorozatot azonban nem tudták befejezni. Így a teljes mű nem maradt fenn. Valószínűnek látszik, hogy a Marx írásai között fellelt – „Munkabér" című – kézirat az előadássorozat nem publikált részének fogalmazványa. A „Bérmunka és tőke" magyarul először 1898-ban jelent meg.

A „Bérmunka és tőke" Marxnak az 1840-es évekből származó második önálló politikai gazdaságtani munkája „A filozófia nyomorúsága" után. Tartalma jól tükrözi Marx elméletének fejlettségi fokát ebben az időben. Emellett kitűnő példája annak, hogyan népszerűsítette Marx közvetlenül a munkások körében tudományos felfogását. Mint e műből kitűnik, a bonyolult gazdasági problémákat rendkívül világosan és egyszerűen fejtette ki.

Az előadássorozatban és így a cikksorozatban is Marx láthatóan azt a célt tűzte maga elé, hogy megmagyarázza a munkásoknak a tőkés kizsákmányolás lényegét, feltárja a burzsoázia uralmának és a proletariátus alárendelt helyzetének gazdasági alapjait. Ez a feladat azért volt fontos, mert a tőkés társadalom védelmezői akkor is azt sugalmazták a munkásoknak, hogy munkájukért igazságos munkabért kapnak; a tőkések jövedelme pedig hasznos tevékenységük díjazása. Emellett sok utópikus terv is keringett a munkásmozgalomban, amelyek tudományos cáfolatára szintén nagy szükség volt.

Az imént vázolt feladat érthetővé teszi, miért kezdte Marx a sorozatot a munkabér tárgyalásával. A munkabér meghatározásában ugyanazt a nézetet vallja, mint „A filozófia nyomorúságá"-ban. A munkások eladják a tőkéseknek munkájukat és a „munkabér . . . egy meghatározott árunak, a munkának az ára" – írta Marx a „Bérmunka és tőke" című művében.[61] Mint látjuk, Marx még nem tett különbséget a munka és a munkaerő között. De a munkaárun nem azt értette, amit a klasszikus polgári közgazdászok. Ezek, mivel öröknek tekintették a kapitalizmust, a bérmunkát is örök, természetes kategóriának tartották. Marx viszont ebben a művében is történelmileg közelíti meg a problémát. „A munka nem mindig volt *áru*. A munka nem mindig volt bérmunka, azaz *szabad* munka."[62] A rabszolgatartó és a feudális rendszerben a munka nem volt áru. A munka csak akkor vált áruvá, amikor az ember arra kényszerült, hogy élettevékenységét eladja egy másik személynek, hogy létfenntartási eszközöket biztosítson magának. A munka áruvá válása tehát szoros kapcsolatban van az elidegenedéssel. A munkás „élettevékenysége tehát számára csak eszköz arra, hogy létezhessen. Azért dolgozik, hogy éljen. A munkát nem is számítja bele az életébe, ellenkezőleg: a munka az élete áldozása. Áru, amelyet továbbadott egy másik személynek. Tevékenységé-

[61] *Marx–Engels:* Bérmunka es tőke. *Marx–Engels* Muvei 6. kot Budapest 1962 391 old
[62] Ugyanott, 390 old.

nek terméke ezért nem is célja tevékenységének . . . Amit saját magának termel, az a *munkabér* . . ."[63]

Mint látható, Marx itt még a munkás áruját munkának nevezi. Még nem jutott el annak felismeréséhez, hogy a munkás nem munkáját, hanem munkaerejét adja el. E felfedezése, amely az értéktöbblet-elmélet szempontjából rendkívüli jelentőségű, a későbbi kutatások során jött létre.

Természetesen Marx a munkát különleges árunak tekintette, amint ezt már például „A filozófia nyomorúságá"-ban is kifejtette. A bérmunkás áruját Marx két szempontból is különlegesnek minősítette. Egyrészt a klasszikus polgári közgazdászokhoz hasonlóan a munkát az érték forrásaként ábrázolta. A „munkaáru" másik különlegessége azonban Marx ábrázolásában – mint fentebb láttuk – már a polgári közgazdászokon túlmenő felismerés szerint ezen áru történelmi jellegében rejlik.

Mindezek tisztázása után Marx arra a kérdésre kíván válaszolni, mi határozza meg a munkabér nagyságát. A munka árát – írta Marx – ugyanúgy, mint bármely más áru árát az értéke, vagyis ahogy ekkoriban Marx írta, termelési költségei határozzák meg.

A munkabér nagyságának, mutatott rá Marx, akkorának kell lennie, hogy elegendő legyen a munkásnak és családjának létfenntartásához, valamint a szükséges szakképzettség elsajátításához. „Az így meghatározott munkabért *a munkabér minimumának nevezik.* A munkabérnek ez a minimuma, akárcsak általában az áruk árának a termelési költségek általi meghatározása, nem az *egyes egyénre* érvényes, hanem a *nemre.* Egyes munkások, munkások milliói nem kapnak eleget ahhoz, hogy megélhessenek és szaporodhassanak; de *az egész munkásosztály munkabére* az ingadozásokon belül erre a minimumra egyenlítődik ki."[64]

Az idézett sorokban szereplő ingadozásokat az a konkurrencia idézi elő, amely – mint arra Marx a „Bérmunka és tőke"-ben rámutatott – többoldalúan folyik. Egyrészt konkurrencia van a munkásosztályon belül, másrészt a tőkésosztályon belül, és harmadsorban a munkások és a tőkések között. Ennek a konkurrenciának az alakulásától függően a munkabérek ingadoznak, de mint láttuk, az ingadozások végül is a minimumon egyenlítődnek ki. Marxnak ez a felfogása teljesen megegyezik az áruk értékének ugyanebben a műben megtalálható általános magyarázatával. Nincsen azonban összhangban Engelsnek „A munkásosztály helyzete Angliában" című művében szereplő felfogással. Mint arról már szó volt, Engels a munkabérek meghatározásánál ugyancsak figyelembe veszi az előbb említett három oldalú konkurrenciát. Ő azonban ezt írja: „Átlagviszonyok között, azaz ha sem a munkásoknak, sem a kapitalistáknak nincs okuk arra, hogy egymással különösebben konkurráljanak, hacsak *éppen annyi* munkás van, amennyit foglalkoztatni lehet, hogy az éppen keresett árukat termeljék, a bér valamivel több lesz, mint a minimum. Hogy mennyire fogja meghaladni a minimumot, az a munkások átlagszükségleteitől és civilizációjuk fokától függ."[65] Engels tehát a biológiai létminimumon felül még társadalmi tényezőt is bekapcsolt a bércentrum megha-

[63] Ugyanott, 389 old.
[64] Ugyanott, 395–396. old.
[65] *Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában *Marx–Engels* Művei. 2 kot. 288 old.

tározásaba. Ezzel lényegesen túlhaladta a polgári közgazdaságtan eredményeit, és mint láttuk, e kérdésben ekkoriban világosabban látott, mint Marx.

Térjünk most vissza az érték általános meghatározásának kérdéséhez.

Marx a kérdést – a cikk népszerű jellegéből következően is – az ármeghatározás oldaláról közelíti meg. Mindenekelőtt azt vizsgálja tehát, mi határozza meg egy áru árát. Engelshez hasonlóan ő is a háromoldalú konkurrenciára hivatkozik. Az eladók közötti verseny az áru árának leszorítására vezet, a vevők közötti konkurrencia emeli az árat, míg végül a vevők és az eladók közötti verseny eredménye attól függ, hogy az előbb említett két oldal közül melyikben erősebb a küzdelem. A konkurrencia végső soron – mutatott rá Marx – az árak ingadozását idézi elő, magyarázatra szorul azonban az, hogy mi ezen mozgás középpontja. Marx az árak mozgását vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy ez mindig a termelési költség körül történik. *„Igaz, hogy egy áru valóságos ára mindig a termelési költségek felett vagy alatt áll; de az emelkedés és esés kölcsönösen kiegészítik egymást,* úgyhogy egy meghatározott időtartamon belül... az árukat termelési költségeiknek megfelelően cserélik ki, árukat tehát termelési költségeik határozzák meg."[66]

Vajon mit kell termelési költségen érteni? „Az árnak a termelési költségek általi meghatározása – írta Marx – egyenlő az árnak azon munkaidő általi meghatározásával, amely egy áru előállításához szükséges; mert a termelési költségek állnak: 1. nyersanyagokból és szerszámokból, azaz ipari termékekből, amelyeknek az előállítása egy bizonyos mennyiségű munkanapba került, amelyek tehát meghatározott mennyiségű munkaidőt képviselnek; és 2. közvetlen munkából, amelynek mértéke éppen az idő."[67]

A termelési költség kifejezés használata itt láthatóan félrevezető. Termelési költségen a kapitalizmusban a tőkés termelésre fordított kiadásait értjük. Ez pedig nem tartalmazza mindazt, amit Marx a termelési költségek címén felsorolt. A közvetlen munka egészét a tőkés nem fizeti meg, hiszen ha ezt tenné, nem keletkezne, pontosabban szólva nem realizálódhatna számára értéktöbblet. Nyilvánvaló, hogy itt egy terminológiai pontatlansággal állunk szemben. Marx a termelési költség kifejezést társadalmi termelési költség értelemben, vagy más szóval érték értelemben használja.

A terminológia ilyen alkalmazásának gyökerei a klasszikus polgári közgazdászok munkáiban találhatók. Smith és Ricardo, mint ismeretes, az értéket munkával határozták meg. Az érték nagyságát általában az áru előállításához szükséges munka mennyiségével mérték. E munka mennyisége a munka idejével volt kifejezhető. Ez számukra megfelelő elméleti formát nyújtott mindaddig, amíg a munkás arujának értékére nem került sor. A munkás árujának a munkát tekintették. Így a munkaáru értékének nagyságát meghatározni igyekezvén, megoldhatatlan nehézségbe botlottak. Mekkora értéke van a munkás egynapi vagy egyheti munkájának? Az előbbiek szerint nyilván egy nap vagy egy hét. Ez azonban szemmel láthatólag nem megoldás. Így a klasszikus polgári közgazdászok a munkaáru értékének meghatározásánál a munkás termeléssi költségeire hivatkoztak, és a munkaáru értékének nagyságát a létfenntartási költségek nagyságával tették

[66] *Marx–Engels:* Bérmunka és tőke. *Marx–Engels* Művei. 6. kot. 393–394. old

[67] Ugyanott.

egyenlővé. A munka értékének meghatározását a munkás termelési költségeinek meghatározásával helyettesítették. Az értéknek termelési költséggel való kifejezése azután az egyéb áruk vizsgálatánál is szokásossá vált. Innen ered a termelési költség kifejezésnek érték értelemben történő használata, és ezzel magyarázható e terminológiai fogyatékosság megjelenése Marx tárgyalt munkájában is.

Marx ugyanakkor tovább is ment már a klasszikus polgári közgazdászok felfogásán, akik az áraknak az értéktől való eltérésében az értéktörvény megsértését látták. Marx ezzel szemben rámutatott arra, hogy az áraknak az értéktől való eltérése az értéktörvény megnyilvánulásának sajátos formája. „De csak ezek az ingadozások, amelyek közelebbről szemügyre véve a legborzasztóbb pusztításokkal járnak, és földrengésekhez hasonlóan alapjaiban rengetik meg a polgári társadalmat, csak ezek az ingadozások határozzák meg lefolyásukban az árat a termelési költségek által. Ennek a rendetlenségnek az összmozgása a rendje."[68]

A tőke kategóriájával külön cikk foglalkozik. A polgári közgazdaságtan, mivel osztályrendeltetésénél fogva nem volt érdeke a tőkés viszonyok mélyreható elemzése, nem tárta fel a tőke lényegét. A tőkében csupán anyagi tárgyat, dolgot látott. Az új termelés eszközéül szolgáló felhalmozott munkát tekintve tőkének a polgári közgazdaságtan a termelési eszközöket azonosította azok történelmi megjelenési formájával. Marx kimutatta, hogy az ilyen azonosítás megengedhetetlen. „Egy gyapotfonógép – gép, amellyel gyapotot fonnak. Csak meghatározott viszonyok közt lesz *tőkévé*. Ha ezekből a viszonyokból kiszakítjuk, éppoly kevéssé tőke, ahogy az *arany* önmagában véve nem *pénz*, vagy a cukor nem a cukor *ára*."[69]

Mi tehát a tőke lényege? „A *tőke* társadalmi termelési viszony. A tőke *polgári termelési viszony*, a polgári társadalom termelési viszonya."[70] A tőkében levő társadalmi viszony lényege – mutatott rá Marx – a felhalmozott munkának az eleven munka feletti uralma. A tőke és a bérmunka kölcsönösen feltételezik egymást. „A tőke nem abban áll, hogy felhalmozott munka az eleven munkának eszközül szolgál új termelésre. Abban áll, hogy az eleven munka a felhalmozott munkának eszközül szolgál csereértéke fenntartására és gyarapítására."[71]

A tőkét elemezve Marx megvizsgálta a tőke és a bérmunka közötti cserét. Eközben nagyon egyszerű szavakkal, egyszerű példán mutatta be a kizsákmányolás tényét. A példa jól érzékelteti, hogy a munkás a tőkéssel folytatott cserében csak a létfenntartásához szükséges eszközöket kapja meg, míg cserébe ennél nagyobb mennyiségű új értéket hoz létre. A példa azt is megmutatja, hogy ekkor már Marx nem áll távol a munkaerő árujellegének felismerésétől, és ami nem kevésbé fontos, az egyes utópikus nézetekkel ellentétben a tőkés profitját nem az értéktörvény megsértésével magyarázza. De lássuk Marx példáját: „Egy bérlő a napszámosának naponként 5 ezüstgarast fizet. Az 5 ezüstgarasért a napszámos egész nap a bérlő földjén dolgozik és ily módon 10 ezüstgarasnyi bevételt biztosít számára. A bérlő nemcsak azon értékek pótlását kapja meg, amelyeket a napszámosnak át kell engednie; megkétszerezi az értékeket. Az 5 ezüstgarast tehát, amelyet a napszámosnak adott, termékeny, termelő módon használta fel, fogyasztotta el.

[68] Ugyanott, 394. old.
[69] Ugyanott, 396. old.
[70] Ugyanott, 397. old.
[71] Ugyanott, 398. old.

Az 5 ezüstgaraséért a napszámosnak éppen a munkáját és erejét vette még, amely kétszer akkora értékű mezőgazdasági terméket hoz létre és 5 ezüstgarasból 10 ezüstgarast csinál... Az 5 ezüstgaras tehát kétféle módon került elfogyasztásra: *újratermelő* módon a tőke számára, mert munkaerőre cserélték ki, amely 10 ezüstgarast hozott létre; *nem-termelő* módon a munkás számára, mert létfenntartási eszközökre cserélődött, amelyek mindörökre eltűntek, és amelyek értékét csak úgy kaphatja meg újra, ha ugyanazt a cserét a bérlővel megismétli."[72]

Az 5 ezüstgaras értékű munka(erő) tehát működése során 10 ezüstgaras értéket hoz létre. Marx ezen eszmefuttatásában az érték- és értéktöbblet-elmélet összekapcsolásának első kísérletét látjuk. Figyelembe kell venni természetesen, hogy ekkoriban Marx még sem az érték-, sem az értéktöbblet-elméletet nem fejlesztette ki, hogy e munkának még csak a kezdetén tartott. Mindenesetre az előbbiek fényében érthetővé válik, hogy Engels a „Bérmunka és tőke" Marx halála utáni népszerű kiadásában miért tartotta lehetségesnek a munka kifejezés munkaerő kifejezéssel történő helyettesítését ott, ahol erre szükség volt.

A tőke és a munka fogalmainak tárgyalását, majd a kettő közötti kapcsolat elemzését követően Marx áttért a tőke növekedésének, illetve a tőkefelhalmozás munkásosztályra gyakorolt hatásának a vizsgálatára.

A munkás helyzetének vizsgálata során Marx mindenekelőtt a munkabérek három fajtáját különböztette meg. Ez a megkülönböztetés a munkások felvilágosítása szempontjából nagyon lényeges volt. Marx rámutatott arra, hogy a munkások által kézhez kapott pénzbér nem más, mint a munkának a korábbiakban már tárgyalt ára. Ez a pénzösszeg azonban önmagában véve semmit sem mutat meg abból, milyen helyzetben van a munkás. Ennek vizsgálatához a reális munkabér az egyik alkalmazható kategória. A reális munkabér – a mai kifejezéssel reálbérnek felel meg – tehát az áruknak és a szolgáltatásoknak azt a mennyiségét fejezi ki, amelyet a munkabérért ténylegesen cserébe kapni lehet. E két kategória természetesen már Marx előtt is ismert volt.

A munkabér harmadik fajtája a relatív munkabér, amely a közvetlen munka árát a felhalmozott munka árához viszonyítva fejezi ki. Más szóval a relatív munkabér azt mutatja meg, milyen a munkás részesedése az általa újonnan létrehozott értékben. Ez már egy Marx által bevezetett kategória, és láthatóan igen fontos a munkásosztály helyzetének vizsgálatánál. A relatív munkabér csökkenhet – mutatott rá Marx –, miközben a névleges és a reálbér emelkedik. „Ha a tőke gyorsan növekedik, a munkabér emelkedhet; aránytalanul gyorsabban emelkedik a tőke profitja. A munkás anyagi helyzete javult, de társadalmi helyzete rovására. A társadalmi szakadék, mely a tőkéstől elválasztja, szélesedett."[73] A relatív munkabér fogalmával tehát Marx a munkás- és a tőkésosztály közötti kapcsolat anyagi tartalmát kívánta megragadni. A két osztály gazdasági érdekellentétére akarva-akaratlanul már Ricardo is rámutatott. A profit és a munkabér ellentétes mozgását azonban csak mechanikusan, a szó szoros értelmében tudta elképzelni. Marxnak a „Bérmunka és tőké"-ben közölt elemzéseiből kitűnik, hogy ő ezt a gazdasági érdekellentétet lényegbeli antagonizmusként értelmezte. Amikor azt írja pél-

[72] Ugyanott. 398–399. old.
[73] Ugyanott, 405. old.

dául, hogy „profit és munkabér továbbra is fordított arányban állnak egymással"[74], akkor ezen azt érti, hogy a két osztály relatív helyzetében mutatkozó különbség szükségszerűen növekvő.

Marx igen szemléletes példával illusztrálta a relatív helyzet rosszabbodását: „Egy ház lehet nagy vagy kicsi, amíg a környező házak szintén kicsik, kielégít minden társadalmi igényt, mely egy lakással szemben támasztható. De ha a kis ház mellett palota emelkedik, a kis ház kunyhóvá zsugorodik. A kis ház most azt bizonyítja, hogy birtokosa semmiféle vagy csak igen csekély igényeket támaszthat; és akármilyen magasra nő is háza a civilizáció folyamán, ha a szomszédos palota ugyanolyan vagy még nagyobb mértékben nő, a viszonylag kis ház lakója mindig kényelmetlenebbül, kielégületlenebbül, nyomottabban érzi magát négy fala között."[75]

Marx részletes vizsgálat tárgyává teszi a tőkefelhalmozásnak a munkásosztály helyzetére gyakorolt hatását. Amint azt az előbbiekből már láttuk, mindenekelőtt a tőke gyors növekedésének hatását és következményeit elemzi. Rámutat arra, hogy a termelőtőke gyors növekedése több, a munkásosztály helyzetét közvetlenül is érintő hatást vált ki. A gyors növekedés egyrészt fokozza a munka megosztását, másrészt pedig a gépek alkalmazásának kiterjesztéséhez vezet. A munkamegosztás növekedése és a gépesítés fokozódása a maga részéről ugyancsak kettős hatású. Egyrészt fokozza a munkások közötti konkurrenciát, ami a bérek csökkentését idézheti elő. Ezt a hatást ellensúlyozhatja a termelőtőke kellően gyors ütemű növekedése, mert ez esetben a munkások közötti konkurrenciát ellensúlyozza a tőkések közötti verseny. Másrészt a gépesítés csökkenti relatíve a munkaerő iránti keresletet és ezáltal a munkanélküliség növekedését idézi elő. Amint látható, Marx a munkásosztály számára legkedvezőbbnek ítélt folyamatot, a termelőtőke gyors növekedését is vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a növekvő szerves összetétel melletti felhalmozás a munkások relatív helyzetének rosszabbodását idézi elő. A körülményektől függően elképzelhetőnek tartja, hogy ez az eset a munkások abszolút helyzetének egyidejű javulásával kapcsolódhat egybe.

A „Bérmunka és tőke"-ben a téma további elemzését nem követhetjük nyomon. Az anyag cikksorozat formájában történő közlése megszakadt. Ennek okáról Engels a „Bérmunka és tőke" 1891-es kiadásához írt bevezetésében maga is nyilatkozott. „Nyomtatásban a munka töredék maradt; a 269. számban a végére írt »Folytatása következik« teljesítetlen maradt az akkor egymást rohamosan követő események, az oroszok Magyarországra történő bevonulása, a drezdai, iserlohni, elberfeldi, pfalzi és badeni felkelések miatt, amelyek (1849. május 19-én) magának az újságnak elnémítását vonták maguk után. E folytatás kézirata nem volt megtalálható Marx hagyatékában."[76]

Fennmaradt azonban, mint ismeretes, Marxnak egy kézirata, amely a „Munkabér" címet viseli. Ez minden valószínűség szerint az 1847-es előadássorozat azon részét tartalmazza, amelynek publikálására már a „Neue Rheinische Zeitung" betiltása miatt nem volt lehetőség a későbbiekben. A „Munkabér" című kéziratban

[74] Ugyanott, 404. old.
[75] Ugyanott, 400. old.
[76] *Engels:* Bevezetés a „Bérmunka és tőke" 1891-es kiadásához Ugyanott, 587 old

Marx egyrészt összefoglalta azokat a nézeteit, amelyeket a „Bérmunka és tőke" címen később megjelent írásában fejtett ki, másrészt kiegészítette azokat.

A működő tőkét Marx nyersanyagokra, gépekre és segédanyagokra, valamint a munkások eltartására szolgáló részre osztotta. Megvizsgálta e tőkerészek mozgásának irányát és a köztük levő arányok alakulását. Mindezekből arra a következtetésre jutott, hogy az első két rész, tehát a tőke anyagi elemei értékének nagysága gyorsabban nő, mint a harmadiké, vagyis a munkabérre szánt részé. Ebből megint csak arra következtetett, hogy a munkások közötti konkurrenciának az idők folyamán egyre erősebbé kell válnia. Ez a konkurrencia a növekvő szerves összetétel (Marx e kifejezést itt még nem használta) melletti tőkefelhalmozásnál sem szűnik meg. Hiszen ebben az esetben a termelőtőke növekedését a munkások foglalkoztatására szolgáló alap relatív csökkenése kíséri. Ha azonban az abszolút növekedés nagyobb, mint a relatív csökkenés, akkor a munkások foglalkoztatása nem csökken és helyzetük abszolút értelemben nem romlik, hanem javul. Ez azonban a kivételes eset. Marx szerint a növekvő szerves összetétel melletti felhalmozás esetén jellegzetes módon a munkások foglalkoztatása relatív értelemben csökken, a munkásosztály helyzete pedig abszolút értelemben romlik. A változatlan szerves összetétel melletti felhalmozás esetén más a helyzet. Ebben az esetben ugyanis a termelőtőke növekedésével arányosan nő a munkabéralap, és ez a munkások foglalkoztatása szempontjából számukra a legkedvezőbb helyzetet biztosítja.

Mivel a jellegzetes folyamat a termelőtőke olyan növekedése, amely a gépek fokozott alkalmazásával jár, Marx úgy találta, hogy a munkásosztály helyzete állandóan – megszakításokkal természetesen – romlik, méghozzá abszolút értelemben. Marx e helytelen következtetése elsősorban abból származott, hogy nem látta a kapitalizmus fejlődésében még meglevő lehetőségeket, és a tőkés rend közeli bukására számított. A társadalmi feszültségek kiéleződését helyesen érzékelte, hiszen, mint ismeretes, röviddel ezután Európa-szerte forradalmak robbantak ki. Ezek azonban polgári forradalmak voltak. Mivel Marx a kapitalizmus közeli bukására számított, nem feltételezte, hogy hosszabb távon a munkásosztály szervezett ereje képes lesz a termelőerők növekedéséből származó előnyök egy részét a munkásosztály számára is megszerezni és ezzel az abszolút helyzetrosszabbodás tendenciájának állandó megvalósulását megakadályozni.

Mindent együttvéve Marxnak a „Bérmunka és tőke" című műve, valamint a „Munkabér" című kézirata jól mutatják azt a szintet, amelyet a marxista politikai gazdaságtan kialakításához vezető hosszú út első szakaszában, az 1848-as forradalmakat megelőző időszakban elért.

A KOMMUNISTÁK SZÖVETSÉGE

Míg Marx Brüsszelben alkotott és fáradozott egyúttal a munkásmozgalom magasabb színvonalra emelésén, addig Engels ugyanezt tette Párizsban, ahová a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság kiküldöttjeként 1846 nyarán érkezett és ahol 1848 január végéig tartózkodott. Kitartó agitációs és propagandamunkájuk eredményeképpen 1847 nyarára megteremtődött annak lehetősége, hogy a korábbinál szervezettebb keretek között folytassák tevékenységüket. Az Igazak

Szövetségének vezetősége elfogadta álláspontjukat és készek mutatkozott arra, hogy a szervezet munkáját kommunista alapelvek szerint folytassa. 1847. június 2-án Londonban megnyílt az Igazak Szövetsége I. kongresszusa, amely ténylegesen a Kommunisták Szövetségének alapító kongresszusa volt. Marx anyagi nehézségek miatt nem tudott Londonba utazni. Engels a szövetség párizsi csoportjainak küldötteként részt vehetett a kongresszus munkájában. Ennek során többek között arról is határozatot hoztak, hogy a következő kongresszuson megvitatják és elfogadják a Kommunisták Szövetségének programját.

A szövetség különböző országokban működő csoportjaiban élénk vitákat folytattak a programnak az I. kongresszuson felvetett néhány előzetes téziséről. Ez történt a párizsi csoportban is. E csoport vezetősége Engelst bízta meg azzal, hogy egy megfelelő programtervezetet állítson össze.

„A kommunizmus alapelvei"

Engels, miközben folyamatosan levelezett e témáról is Marxszal, elkészítette a programtervezetet, „A kommunizmus alapelvei"-t. A programtervezet az akkori időkben eléggé elterjedt kérdés–felelet formában készült. Engels „A kommunizmus alapelvei"-ben 25 kérdést és választ fogalmazott meg.

Az első felelet a kommunizmust mint a proletariátus felszabadításáról szóló tanítást határozza meg. Ezt követi a proletariátus fogalmának meghatározása, történetének és a tőkés társadalombeli helyzetének leírása. Meglehetős részletességgel tárgyalja „A kommunizmus alapelvei" az ipari forradalom egyes problémáit.

Rámutat arra, hogy az ipari forradalom egyrészről teljesen új termelési rendszert teremtve létrehozta a gépi nagyipart. Ezzel sokszorosára növelte a tőkésosztály gazdagságát és hatalmát, amely egyre inkább politikai térre is kiterjedt. Ugyanakkor az ipari forradalom a proletariátus kifejlődésében is rendkívül nagy szerepet játszott. A nagyipar erősödése és fejlődése a proletariátus helyzetének rosszabbodásához, a munkabérek minimumra csökkenéséhez és ezzel az elnyomott osztály elégedetlenségének és összefogásának növekedéséhez vezet. Ily módon az ipari forradalom előkészíti a proletariátus társadalmi forradalmát.

„A kommunizmus alapelvei" rámutatnak arra is, hogy a kapitalizmus termelőerői túlnőttek a piaci lehetőségeken az ellentmondások fokozódásához vezetve. A termelési eszközök magántulajdonán alapuló rendszer olyan ellentmondásokat tartalmaz, amelyek „feltétlenül szükségessé teszik a társadalom egy egészen új szervezetét, amelyben már nem egyes, egymással konkurráló gyárosok irányítják az ipari termelést, hanem az egész társadalom – szilárd terv és az összesség szükségletei szerint"[77].

Több felelet a jövő társadalmának sajátosságaival, létrehozásának útjaival és eszközeivel foglalkozik. Engels rámutat arra, hogy az új társadalmi rendben a konkurrencia helyét a társulás foglalja el, amelynek gazdasági alapja a termelési eszközök és a termékek társadalmi tulajdona lesz. A magántulajdon eltörlése a kommunisták fő követelése – hangoztatta Engels. A termelési ágakat a társadalom érdekében társadalmi terv alapján és a társadalom összes tagjának részvételével működtetik majd. A termelés oly magas színvonalra fejlődik majd, hogy ki tud-

[77] *Engels:* A kommunizmus alapelvei. *Marx–Engels* Művei. 4. köt. 354. old.

ja elégíteni a társadalom valamennyi tagjának szükségleteit. „A társadalomnak különböző, egymással ellentétes osztályokra való szétválása ezáltal feleslegessé válik. Sőt, nemcsak feleslegessé válik, hanem éppenséggel összeférhetetlen az új társadalmi renddel. Az osztályok létezése a munkamegosztásból fakadt, és a munkamegosztás a maga eddigi módján teljesen elesik."[78] A társadalom fejlődése arra az eredményre is vezet – fejtette ki Engels –, hogy az emberek a munkamegosztás új rendszerében képesek lesznek képességeiket sokoldalúan kifejleszteni. Ezáltal az emberek, felszabadulva a korábbi munkamegosztás kényszerű kötöttségei alól, szabadon – de a társadalom érdekeivel összhangban – választhatják meg foglalkozásukat, és ezáltal a munka számukra életmegnyilvánulássá válik. Ezzel együtt az új társadalomban fokozatosan eltűnik a város és a falu, valamint a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét is.

Igen érdekes az a válasz, amelyet az új társadalom megvalósítására vonatkozó kérdésre adott Engels. A kérdés így szól: Lehetséges lesz-e a magántulajdon megszüntetése békés úton? Engels a válaszban hangsúlyozza, hogy a kommunisták lennének az utolsók, akik tiltakoznának a forradalom feladatainak békés megoldása ellen. „A kommunisták nagyon is tudják, hogy minden összeesküvés nemcsak haszontalan, hanem még káros is. Nagyon is tudják, hogy forradalmakat nem szándékosan és önkényesen csinálnak, hanem, hogy ezek mindenütt és mindig olyan körülményeknek a szükségszerű következményei voltak, amelyek teljesen függetlenek az egyes pártok és egész osztályok akaratától és irányításától. Ámde a kommunisták azt is látják, hogy a proletariátus fejlődését csaknem minden civilizált országban erőszakkal elnyomják, s hogy ezáltal a kommunisták ellenfelei munkálkodnak minden erejükkel egy forradalom irányában. Ha ezáltal az elnyomott proletariátust végül is bekergetik egy forradalomba, mi kommunisták tettel éppúgy védeni fogjuk a proletárok ügyét, mint most szóval."[79]

„A kommunizmus alapelvei"-ben Engels kifejti azt a már „A német ideológiá"-ban kimondott gondolatot, hogy a proletárforradalom nem győzhet valamely egymagában vett országban, hanem többé-kevésbé egyidejűleg több fejlett tőkésországban kell végbemennie. Engels ezzel kapcsolatban ezt írta: „A nagyipar az összes civilizált országokban annyira egyenlővé tette a társadalmi fejlődést, hogy mindezekben az országokban a társadalom két döntő osztályává a burzsoázia és a proletariátus, napjaink fő harcává pedig a kettejük közötti harc lett. Ezért a kommunista forradalom nem pusztán nemzeti forradalom lesz, hanem olyan, amely egyidejűleg megy végbe valamennyi civilizált országban, azaz legalábbis Angliában, Amerikában, Franciaországban és Németországban . . . A kommunista forradalom egyetemes, s ezért területe is egyetemes lesz."[80]

Az idézett tétel a későbbiek során is meggyőződése maradt Marxnak és Engelsnek. Azonban nem abszolút formában, mint ahogy „A kommunizmus alapelvei" című írásban sem így szerepelt. A szóban forgó kérdésre adott válaszban ugyanis Engels még a következőket is írta: „Ez országok mindegyikében a kommunista forradalom aszerint fog gyorsabban vagy lassabban kifejlődni, hogy az egyik vagy másik országnak kialakultabb az ipara, nagyobb a gazdasága, jelentősebb

[78] Ugyanott 359 old.
[79] Ugyanott, 356. old.
[80] Ugyanott 358–359. old.

tömegű a termelőereje. Ezért a leglassabban és a legnehezebben Németországban lesz keresztülvihető, a leggyorsabban és legkönnyebben pedig Angliában."[81] A kommunista forradalom egyidőben történő végbemenetelén tehát Engels szemmel láthatólag azt értette, amit később Engels és Marx némileg pontosabban úgy fogalmaztak meg, hogy a forradalom egy történelmi időszakban megy végbe valamennyi említett országban.

Az imperializmusra való átmenettel a XX. század elején a gazdasági és a politikai élet lényeges változásokon ment át. A felfelé ívelő szabadversenyes kapitalizmus a monopolkapitalista korszakba ment át. A fejlődésnek a kapitalizmusra általában jellemző egyenlőtlensége a monopolkapitalizmusban különösen kiéleződött. Az egyenlőtlen fejlődés törvényéből kiindulva Lenin bebizonyította, hogy a forradalom győzelme lehetséges eleinte kisszámú, sőt egymagában vett tőkésországban is. E kérdés tárgyalására természetesen a későbbiek során még visszatérünk.

„A kommunizmus alapelvei"-t a Kommunisták Szövetségének párizsi vezetősége jóváhagyta és a szövetség második kongresszusa elé terjesztette. A kongresszus 1847. november 29-én nyílt meg, s Marx és Engels jellemzése szerint ez volt a proletariátus első nemzetközi kongresszusa. A tíz napig tartó munka során elfogadták a Kommunisták Szövetségének szervezeti szabályzatát, és fontos határozatot hoztak a programról is. A kongresszuson előterjesztett több programtervezet megvitatása során Marx és Engels eszméi győzedelmeskedtek. Kettőjüket bízták meg a programot magában foglaló kiáltvány kidolgozásával. A megbízás teljesítése eredménycképpen született meg „A Kommunista Párt kiáltványa".

„A Kommunista Párt kiáltványa"

Amikor Engelsnek el kellett utaznia Brüsszelből, ahová a kongresszus után mindketten visszatértek, a kiáltvány elkészítésének egész munkája Marxra hárult. Ezért ő volt az, aki a mű végleges szövegét elkészítette és a Kommunisták Szövetsége Londonban székelő központi vezetőségének elküldte. A vezetőség a kiáltványt jóváhagyta és 1848 februárjában az első kiadást meg is jelentette. Az első magyar nyelvű kiadás 1896-ban látott napvilágot.

Előljáróban még jegyezzünk meg annyit, hogy miként „A kommunizmus alapelvei", amelyet Engels fogalmazott, de lényegében Marx és Engels közös szellemi terméke, úgy „A Kommunista Párt kiáltványa" is – noha végső alakját Marx tollából nyerte – kettőjük közös művének tekintendő.

A kiáltvány a marxizmus kialakulási folyamatának rendkívül fontos állomását, az alaptételek klasszikus kifejtését jelenti. Szavai ma is aktuálisak és mozgósítólag hatnak. „Ez a kis könyvecske kötetekkel ér fel: szelleme mindmáig élteti és előreviszi a civilizált világ egész szervezett és harcoló proletariátusát."[82] A kiáltvány alaptételeinek helyességét az osztályharc és a szocialista építés gyakorlata igazolta.

A „Burzsoák és proletárok" című első fejezetben Marx és Engels elemzi a tő-

[81] Ugyanott.

[82] *Lenin:* Friedrich Engels. *Lenin* Összes Művei. 2. kot. Kossuth Könyvkiadó 1964. 10. old.

kés termelési mód keletkezését és fejlődését, a kapitalizmus osztályviszonyait és az osztályok antagonizmusát, valamint a proletariátus történelmi hivatását.

A második fejezetben („Proletárok és kommunisták") jellemzik a kommunista pártot, vezető szerepét és feladatait a kommunizmus építésében. Ebben a fejezetben található a kommunista társadalom leírása is.

A harmadik fejezetben, amelynek címe „Szocialista és kommunista irodalom", Marx és Engels bírálta a korábbi szocialista vagy szocialisztikus áramlatokat.

A negyedik fejezetben („A kommunisták viszonya a különböző ellenzéki pártokhoz") Marx és Engels hangsúlyozta, hogy a kommunisták a fennálló társadalmi és politikai állapotokkal szembeforduló minden forradalmi mozgalmat támogatnak. A németországi forradalom lehetőségeinek elemzése arról tanúskodik, hogy a marxizmus megalapítói lehetségesnek tartották a polgári forradalomnak a proletárforradalomba való átnövését.

A kiáltványban jelentős helyet foglal el a tőkés termelési mód keletkezésének és fejlődésének elemzése. Nyomon kísérik a kapitalizmus fejlődését a kézműipartól a manufaktúráig és a manufaktúrától a gyáriparig. A termelőerők fejlődésében fontos szerepe volt a feudális viszonyokat kiszorító tőkés termelési viszonyoknak. A burzsoáziának a történelemben éppen ezért forradalmi szerepe volt. „A burzsoázia alig százéves osztályuralma alatt tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint valamennyi letűnt nemzedék együttvéve."[83] De egy idő múlva a termelőerők további fejlődését akadályozták a tőkés viszonyok. Ez jut kifejezésre a válságokban. Marx és Engels a válságokat úgy jellemezték, mint a termelőerőknek a termelési viszonyok elleni lázongását. „... a modern polgári társadalom ... ahhoz a boszorkánymesterhez hasonlít, aki nem ura többé az általa felidézett földalatti hatalmaknak."[84] Rámutattak a válságok periodikusságára, pusztító hatására. A burzsoázia úgy küzdi le a válságokat – állapították meg –, hogy egyrészt megsemmisíti a termelőerők nagy tömegét, másrészt növeli a piacot, és ezzel akarva-akaratlanul még egyetemesebb, még hatalmasabb válságokat készít elő.

A tőkés termelés vizsgálatával szoros kapcsolatban Marx és Engels elemzi a burzsoá és a proletár osztály kialakulását és fejlődését. A proletariátust olyan osztályként határozták meg, amelynek nincsenek termelési eszközei, és munkája eladásából él. Lényegében itt a „Bérmunka és tőke"-ben kifejtett nézeteket ismétlik. A munkások helyzetét elemezve kimutatták, hogy szükségszerű a proletariátus harca a tőkések ellen. Nyomon kísérték a proletariátus osztályharcának fejlődését, és rámutattak arra, hogy az osztályharc fejlődésének szükségszerűen a szocialista forradalomba kell torkollnia. Ezzel kapcsolatban feltárták a proletár és a polgári forradalom közti gyökeres különbségeket. Itt tárták fel a proletárforradalom szubjektív előfeltételét, és mutatták ki, hogy a kapitalizmus maga teremti azt meg. „De a burzsoázia nemcsak kikovácsolta a fegyvereket, amelyek halálát okozzák; megszülte azokat a férfiakat is, akik e fegyvereket forgatni fogják – a modern munkásokat, a *proletárokat*."[85]

A kiáltványban Marx és Engels kifejtette a kommunista társadalom alapelveit

[83] *Marx–Engels:* A Kommunista Párt kiáltványa *Marx–Engels* Művei. 4. kot 446. old.
[84] Ugyanott.
[85] Ugyanott, 447. old.

is. A kommunizmus csak úgy valósítható meg, hogy a proletariátus uralkodó osztállyá válik. A proletariátus a meghódított hatalmat felhasználja a régi társadalmi viszonyok felszámolására és a gazdaság új módon való megszervezésére. A következő konkrét rendszabályokat javasolták: a földtulajdon kisajátítása, erősen progresszív adó, az örökösödési jog eltörlése, a hitel terén a nemzeti bank révén megvalósítandó kizárólagos állami monopólium, államosított és centralizált közlekedés, közös terv szerinti termelés, mindenkire kiterjedő egyenlő munkakötelezettség, minden gyermek ingyenes nevelése. A marxizmus klasszikusai nem szándékoztak egy minden ország számára kötelező sémát kidolgozni és hangsúlyozták, hogy ezek „a rendszabályok természetesen országonként különbözők lesznek"[86].

A kommunizmus megszünteti a magántulajdont, társadalmi tulajdonná változtatja azt. Marx és Engels leleplezi azokat a burzsoá ideológusokat, akik azonosították a magán- és személyi tulajdont és azt állították, hogy a kommunisták meg akarják szüntetni a munkán alapuló személyi tulajdont. „A kommunizmus senkitől sem veszi el azt a hatalmat, hogy társadalmi termékeket elsajátítson, csupán azt a hatalmat veszi el, hogy ezen elsajátítás révén idegen munkát leigázzon."[87]

A kiáltvány gazdagította a közgazdaságtan történetét is. Marx és Engels bírálta a korábbi szocialista áramlatokat. Osztálytartalmuktól függően három csoportra osztották a megelőző időszakok szocialista nézeteit: reakciós, konzervatív és kritikai-utópikus szocializmusra.

A reakciós szocializmus mindenekelőtt feudális szocializmus, amely a nemességnek azt a törekvését fejezi ki, hogy a népre támaszkodva szerezzék meg azokat a pozíciókat, amelyeket a burzsoáziával folytatott harcban elvesztettek. Marx és Engels a reakciós szocializmushoz sorolták a kispolgári szocialista áramlatokat is.

A konzervatív szocializmus, éppen eltérően a reakciótól, a kapitalista viszonyokat igyekszik megőrizni. Apró reformokat ígérve igyekeznek a dolgozókat eltéríteni a forradalmi mozgalomtól. A konzervatív szocializmus bírálata ma is felhasználható a különböző reformista és revizionista nézetek bírálatánál.

A kritikai-utópikus szocializmus a tőke által kizsákmányolt dolgozók, a proletariátus érdekeinek első kifejezője. Akkor keletkezett, amikor az osztályharc még fejletlen volt. Ez egyben meghatározza fogyatékosságait is. Érdeme a kapitalizmus bírálata és a szocialista társadalom sok vonásának feltárása. Marx és Engels kimutatta, hogy az utópikus szocializmus jelentősége fordított arányban van az osztályharc fejlődésével.

A kiáltvány a marxista világnézet alakulási folyamatának jelentős tudományos összegezése. Elméletileg általánosítja a történeti fejlődés tapasztalatait, tudományosan felvázolja a jövőt, s egyben új problémákat és feladatokat tűz a társadalomtudomány, a munkásmozgalom elé.

[86] Ugyanott, 459. old.
[87] Ugyanott, 455. old.

„A Kommunista Párt kiáltványa" megjelenése egybeesett a franciaországi forradalom győzelmével. 1848. február 22–24-én a felkelő párizsi munkások, akikhez más néprétegek is csatlakoztak, megdöntötték Lajos Fülöp monarchiáját, és kikiáltották a köztársaságot.

A forradalom hulláma átcsapott a német államokra. 1848. március 13-án győzött a felkelés Ausztria fővárosában, Bécsben, március 15-én Budapesten, március 18-án Berlinben. Március 18–22-én pedig Milánó népe elűzte Radeczky osztrák hadseregét. A liberális burzsoázia jutott uralomra.

Az 1848–1849-es forradalmak történeti oka főként a fejlődő kapitalizmus és a legtöbb európai országban még fennmaradt abszolutista feudális rendszer közötti ellentmondások kiéleződése volt. Franciaországban ez utóbbi rendszert már a XVIII. század végén megsemmisítették; itt az új polgári demokratikus forradalmat azok az akadályok idézték elő, amelyeket a burzsoázia felső rétegének, a pénzarisztokráciának a politikai uralma állított a tőkés fejlődés útjába. A többi országban a forradalom fő feladata az abszolút monarchiák megdöntése, a feudális földtulajdon megsemmisítése, az idegen iga alóli felszabadítás, az egységes nemzeti államok megteremtése volt.

Az 1848. évi forradalmak abban különböztek klasszikus példaképüktől, a nagy francia polgári forradalomtól, hogy ezek során új osztály lépett a politikai porondra, a proletariátus. Különösen világosan megmutatkozott a proletariátus forradalmi szerepe Franciaországban. De a munkásosztály a barikádharcok idején fontos szerepet játszott Bécsben és Berlinben is, jóllehet ott nem mindjárt tudta felvetni saját politikai és szociális követeléseit.

A franciaországi események hatására mozgalom bontakozott ki a köztársaság kikiáltásáért Belgiumban is. A forradalmi mozgolódás hatására a belga kormány intézkedéseket hozott, amelyek sorában számos, Belgiumban tartózkodó külföldit kiutasítottak. Ezek között szerepelt Marx és családja is. A durva sietséggel végrehajtott kiutasítás következtében Marxnak és családjának a legszükségesebb holmik hátrahagyásával kellett elhagyniuk az országot. Párizsba utaztak, ahonnan 1848 április elején Engelsszel együtt visszatértek Németországba, hogy közvetlenül részt vegyenek a német forradalomban. Forradalmi tevékenységük legkitűnőbb és legeredményesebb formája annak a lapnak a létrehozása és szerkesztése volt, amely a vizsgált időszak legforradalmibb sajtószervévé vált.

Marx és Engels „Neue Rheinische Zeitung" címen napilapot alapítottak, amelynek szerkesztő bizottsága és szerzői gárdája azt mutatta, hogy a lap a Kommunisták Szövetsége központi sajtóorgánumának tekinthető. A lap első száma 1848. június 1-én jelent meg. Az első időszakban Marx a lap általános politikai vezetésén kívül szervező munkával is el volt foglalva, ezért viszonylag kevés cikket írt. A vezércikkek, politikai szemlék és más fontos írások jelentős része Engelstől származott. Ugyancsak ő látta el a főszerkesztői teendőket azokban az esetekben is, amikor Marxnak el kellett utaznia Kölnből. Engels kiemelkedő nyelvtudása lehetővé tette, hogy figyelemmel kísérje a francia, az angol, a spanyol, a belga, az olasz és a dán sajtót. Mindig tájékozva volt az európai forradalmi helyzet állásáról.

Marx arra törekedve, hogy az újság egységes jellegű legyen, az őt jellemző gon-

dossággal szerkesztette a többi munkatárs által írt írásokat is. A szerkesztőség nevében Marx széles körű levelezést folytatott az újság németországi és más országokbeli tudósítóival. Sok idejét foglalták le az újság pénzügyei, de még többet a német hatóságokkal folytatott állandó harc.

A „Neue Rheinische Zeitung" nemcsak Németországban, hanem egész Európában az egyetlen olyan lap volt, amely mélyreható tudományos elemzését adta a német és általában az európai forradalom legfontosabb eseményeinek. Az újság igyekezett a történelmet alkotó néptömegeket segíteni abban, hogy helyesen tájékozódjanak az osztályharc bonyolult útvesztőjében, hogy megértsék mind a forradalom általános céljait, mind pedig azokat a konkrét feladatokat, amelyek a forradalom egyes szakaszaiban felmerültek. Az újság a német nép igazi nemzeti érdekeiért vívott harcot szervesen összekapcsolta a proletár nemzetköziséggel. Az újság határozott támogatást nyújtott a forradalmi tömegek minden mozgalmának, bármely országban folyt is az. Az újság nemcsak szószékül szolgált Marxnak és Engelsnek, hogy a tömegekhez, mindenekelőtt a proletariátushoz fordulva megfogalmazzák a harc igazi jelszavait. A lap szervező központ is volt, sajátos forradalmi vezérkart alkotott, amely arra törekedett, hogy a néptömegeket e jelszavak megvalósítására tömörítse. „Azok forradalmi idők voltak – emlékezett vissza Engels – és olyankor amúgy is öröm a napisajtónál dolgozni. Az ember szemmel látja minden szó hatását, látja hogyan csapódnak be a cikkek a szó szoros értelmében, mintha gránátok lennének, s hogyan robban a töltet."[88] Lenin 1914-ben írta erről a lapról, hogy „a forradalmi proletariátusnak mindmáig felül nem múlt, legjobb lapja".[89]

1848 szeptemberében, Kölnben kihirdették az ostromállapotot. Ennek kapcsán betiltották a „Neue Rheinische Zeitung"-ot is. Nem sokkal később, október első napjaiban az ostromállapotot megszüntették, és a lap ismét megjelenhetett. Ez nem csekély nehézséget okozott a lap szerkesztésében, és nem mellékes körülmény az sem, hogy a lap újbóli megindítása Marxnak igen nagy anyagi áldozatába került. Az apai örökség egy részét már korábban a forradalmi mozgalom támogatására fordította, és most a fennmaradt részt a „Neue Rheinische Zeitung" felélesztésére kellett fordítania.

Az ostromállapotot követően tehát a forradalom lapja ismét megjelenhetett Kölnben. A főszerkesztő jobbkeze, Engels azonban az ostromállapot napjaiban kénytelen volt elrejtőzni, elhagyni Köln városát. A letartóztatás veszélye fenyegette, emiatt el kellett távoznia nemcsak a városból, hanem Németországból is. Engels Brüsszelbe ment, ahol letartóztatták és kiutasították az országból. 1848 október első napjaiban már Párizsban volt, ahonnan a júniusi felkelés leverése után tobzódó ellenforradalom uralma miatt távoznia kellett. Miután pénze nem volt, gyalog ment Svájcba. Amikor azután a németországi helyzet átmenetileg megenyhült és a letartóztatás közvetlen veszélye már nem fenyegetett, Engels 1849 január közepén visszatért Kölnbe, és folytatta a „Neue Rheinische Zeitung"-ban való közreműködését.

Németország nagyobbik részében ekkor már győzedelmeskedett a reakció. A bé-

[88] *Engels:* Búcsúlevél a „Sozialdemokrat" olvasóihoz. *Marx–Engels* Művei. 22. köt. Budapest 1970. 68. old.

[89] *Lenin:* Karl Marx. *Lenin* Összes Művei. 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1979. 73. old.

csi felkelést leverték. Egyes vidékeken azonban még folyt a harc a forradalom és az ellenforradalom erői között. Ebben az időben bontakozott ki a magyar nép forradalmi háborúja az osztrák monarchia ellen. A magyar parasztok, kézművesek, munkások, diákok népi forradalmi tömeghadsereget hoztak létre és visszaverték az osztrák seregek előretörését. Engels abban reménykedett, hogy a magyar nép győzelme mozgásba hozza a forradalmi erőket Németországban. A „Neue Rheinische Zeitung"-ban sok cikket, tudósítást tett közzé a magyar nép hősies forradalmi harcának támogatására. Erről később Engels ezt írta: „A harc idején mellette álltunk; bátran mondhatjuk, hogy lapunk, a »Neue Rheinische Zeitung« minden más újságnál többet tett a magyar ügy németországi népszerűsítéséért."[90]

Az elnyomott népek szabad nemzeti fejlődésének követelését következetesen védelmezték a lap hasábjain a lengyelek és az olaszok nemzeti függetlenségi harcáról írott cikkekben is.

A porosz kormány elhatározta, hogy a forradalom erői felett aratott számos győzelmére támaszkodva csapást mér a „Neue Rheinische Zeitung"-ra. A rendőri megtorlások özöne zúdult a lapra. A szerkesztők ellen indított bírósági eljárások száma erre az időre elérte a 23-at. Május 16-án Marxot 24 órás határidővel kiutasították Poroszországból. A következő napon letartóztatási parancsot adtak ki Engels ellen. A lap további kiadása lehetetlenné vált.

1849. május 19-én jelent meg a lap utolsó száma. Vörös festékkel, a proletariátus harci lobogójának színével nyomták. „Fel kellett adnunk erődünket – írta később Engels –, de fegyvereinkkel és málhánkkal, zeneszó mellett az utolsó, vörös nyomású szám lobogó zászlaja alatt vonultunk el."[91]

Marxnak tehát a kormány kiutasító végzése nyomán és a letartóztatástól fenyegetve, el kellett hagynia Köln városát, sőt röviddel ezután Németországot is. Mint már nem először, most is Franciaországba, Párizsba utazott. A francia hatóságok azonban féltek a nagy hírű, veszedelmes forradalmártól, és ezért megakadályozták, hogy Párizsban telepedjen le. Hosszú huzavona után végül is a Marx életében már szinte szokásossá váló 24 órás kiutasító határozattal Bretagne egy mocsaras, egészségtelen helyére utasította ki. Marx ezt a kényszerű tartózkodási helyet nem fogadta el és inkább elhagyta Franciaországot. 1849. augusztus 24-én elutazott Londonba új, és mint tudjuk, élete végéig tartó száműzetési helyére.

Engels már a „Neue Rheinische Zeitung" betiltása előtt néhány nappal elhagyta Kölnt. Csatlakozott a forradalmi csapatokhoz. A porosz kormányhadserege ellen küzdő forradalmi erőkkel együtt harcolva, Engels négy nagy csatában vett részt közvetlenül. A harcok a forradalom erőinek utóvédharcai voltak. A forradalom hanyatló ágában volt. Engels a forradalmi seregek utóvédjével haladva, 1849. július 12-én lépte át a svájci határt. Ezt követően kalandos utazás után ő is Angliában kötött ki. Abban az országban, amely Marxhoz hasonlóan, neki is haláláig hol jobb, hol rosszabb otthont nyújtott.

[90] *Engels:* Forradalom és ellenforradalom Németországban. *Marx–Engels* Művei. 8. kot. Budapest 1962. 65. old.

[91] *Engels:* Marx és a „Neue Rheinische Zeitung". 1848–1849. *Marx–Engels* Művei. 21. kot. 20. old.

Marx és Engels Londonba érkezésük után úgy határoztak, hogy megkísérlik tovább folytatni nézeteik publikálását. Ezt azért is fontosnak tartották, hogy a forradalmi apály várható éveiben a munkásmozgalom kádereit megfelelő szellemi táplálékkal lássák el és felkészítsék őket a későbbi harcokra. Emellett szükségesnek tartották, hogy az 1848–1849-es forradalmi harcok tapasztalatait általánosítsák és kidolgozzák az új körülmények között szükséges stratégia és taktika elveit. E céloktól vezettetve tettek meg mindent annak érdekében, hogy a folyóiratot megjelentethessék. A címből kitűnik, hogy ezt a „Neue Rheinische Zeitung" közvetlen folytatásának tekintették és abban is reménykedtek, hogy később, ha a körülmények erre alkalmasak lesznek, ismét napilapot adhatnak majd ki.

Mivel Marx és Engels nem rendelkeztek elegendő pénzzel egy lap kiadásához, részvénytársasági alapon kívánták a szükséges forrásokat biztosítani. Nagy nehézségek árán, a Kommunisták Szövetsége tagjainak segítségével, sikerült megfelelő pénzalapot teremteni a folyóirat megindításához. A lap 1850 folyamán jelent meg és hat száma csaknem kizárólag Marx és Engels munkáiból állott. Közreműködött a folyóiratban Wilhelm Wolf, és Johann Georg Eccarius is. A kommunisták Szövetsége más tagjai a számításokkal ellentétben nem tudtak részt venni a folyóirat írásában. A lapot Németországban, Hamburgban nyomtatták, de megjelenési helyként Hamburgon kívül London és New York is szerepelt. A lap első száma 1850. március 6-án, az utolsó pedig ugyanez év november végén jelent meg. Igen fontos írásokat tartalmazott mind Marxtól, mind Engelstől.

A legnevezetesebbek Marx „Osztályharcok Franciaországban" című, továbbá Engels „A német birodalmi alkotmányhadjárat", valamint „A német parasztháború" című írásai voltak.

Marx említett tanulmányának különös jelentőséget ad, hogy ebben alkalmazta első ízben a materialista dialektika módszerét egy egész történelmi időszak tanulmányozására. Az 1848. évi francia polgári demokratikus forradalom okait, jellegének és menetének pontos elemzését adta ebben a munkájában. Eközben a történelmi materializmus igen fontos tételeit konkretizálta és fejlesztette tovább: az alap és a felépítmény kölcsönös kapcsolatáról, az alapnak a társadalom életében betöltött meghatározó szerepéről, az osztályok és a pártok harcának jelentőségéről, a forradalmi átalakulásoknak a történelemben elfoglalt helyéről, a néptömegek döntő szerepéről, az államnak és a társadalmi eszméknek a történelmi folyamatban játszott szerepéről szóló tételeket. Különösen fontos, hogy Marx ebben az írásában használta első ízben nyomtatásban megjelent munkái közül a proletariátus diktatúrája kifejezést. Ez részben terminológiai előrehaladást tükrözött, de másrészt az ezzel kapcsolatban már korábban tett megállapításainak tartalmi továbbfejlesztését is. Ez a forradalmi események mélyreható tanulmányozásából levont következtetés volt. Az 1848–1849-es események tanulmányozásából ugyanis Marx arra a következtetésre jutott, hogy a polgári demokratikus forradalom végigviteléhez az ellenforradalmárok cselszövéseinek elnyomására képes energikus hatalomra, a nép forradalmi diktatúrájára van szükség. Ezekkel a tulajdonságokkal még inkább rendelkeznie kell a munkásosztály diktatúrájának, amely előtt bonyolultabb és nagyobb feladatok állnak. Ez volt az a marxi gondolatmenet, amely a kommunista forradalomra vonatkozó tanítás lényegét kifejező formula, tehát a

„proletariátus diktatúrája" megszületéséhez vezetett. Az „Osztályharcok Franciaországban" tudományos formában megfogalmazta a proletárdiktatúra előtt a társadalom gazdasági átalakításában felmerülő alapvető feladatokat. Ezek a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, és a gazdálkodásnak ennek alapján, a tőke kikapcsolásával történő megszervezése.

„A német birodalmi alkotmányhadjárat" című mű a leírt események aktív résztvevőjének eleven beszámolója és egyszersmind komoly történelmi tanulmány. Engels megvilágította ebben az írásában, milyen harci tapasztalatokra tettek szert Németország néptömegei az 1848–1849-es forradalom utolsó szakaszában, és több fontos tételt fogalmazott meg a forradalmi pártnak a fegyveres felkelésben és a polgárháborúban követendő taktikájára vonatkozóan.

A német forradalom tapasztalatait általánosította Engels egy másik munkája is, „A német parasztháború". E tanulmány a németországi fejlődés egyik fontos időszakának elemzésével kitűnő példája a történelmi materializmus alkalmazásának. Az 1525-ös és az 1848–1849-es események közötti párhuzam feldolgozásával rávilágított a XIX. századi forradalom vereségének okaira. A történelem kutatását szervesen összekapcsolta a proletár osztályharc időszerű kérdéseinek felvetésével.

Az ismertetett és a tárgyalt folyóiratban megjelent más írások nagy hatással voltak olvasóikra. A németországi viszonyok azonban nem tették lehetővé egy ilyen irányzatú lap rendszeres megjelentetését. Angliában viszont a német emigráció tagjai létük fenntartásáért küzdöttek és nem rendelkeztek anyagi eszközökkel ahhoz, hogy egy újság rendszeres megjelenését biztosítani tudják. A folyóirat tehát megszűnt, s ezzel Marx és Engels további közvetlen együttdolgozásának lehetőségei is megszűntek. Marx népes családjával Londonban maradt. Engels pedig arra kényszerült, hogy az Ermen és Engels cég manchesteri irodájában pénzkereső foglalatosságot vállaljon. 1850 novemberétől Engels manchesteri lakos lett és csaknem két évtizeden át az is maradt.

„A tőké"-hez vezető út

Marx az 1850-es években nagy erővel folytatta politikai gazdaságtani kutatásait. E kutatások az évtized végére publikációban is megnyilvánuló, ragyogó eredményre vezettek. 1859-ben jelent meg ugyanis „A politikai gazdaságtan bírálatához" című műve, amely az érett marxista politikai gazdaságtan első, nyilvánosság elé került alkotása volt.

Marx azonban nem szobatudós volt, hanem forradalmár. Ezért nem tudta politikai gazdaságtani kutatásait a külvilágtól elszigetelten, az ott zajló eseményekre nem felfigyelve folytatni. Az európai események több ízben is a politikai gazdaságtannal való foglalkozás felfüggesztésére késztették Marxot. A legelső ilyen nagy jelentőségű esemény 1851. december 2-án zajlott le. Ekkor Louis Bonaparte elnök hívei államcsínyt hajtottak végre. Franciaországban bonapartista diktatúra jutott uralomra. Egy év múlva pedig Bonaparte császárrá kiáltatta ki magát III. Napóleon néven.

Marx úgy döntött, hogy az eseményekkel kapcsolatban a nyilvánosság előtt fejti ki véleményét. Ezen elhatározás eredményeképpen született meg a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" című műve. Ez az írás a materialista történelemfelfogás alkalmazásának, a marxista osztályharcelmélet továbbfejlesztésének ragyogó példája. Nagy lépéssel vitte előre a forradalom és az állam elméletét. Maga Marx így foglalta össze következtetéseit egy Weydemeyerhez, 1852. március 5-én írt levelében: „Ami már most engem illet, nem az én érdemem sem a modern társadalomban levő osztályok létezésének, sem ezek egymással való harcának a felfedezése. Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, a polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem, az annak bebizonyítása volt, 1. *hogy az osztályok létezése csupán a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz van kötve;* 2. hogy az osztályharc szükségszerűen *a proletariátus diktatúrájához* vezet; 3. hogy maga ez a diktatúra csak átmenet *valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz.*"[1]

Az 1850-es évek elején zajlott az a bírósági eljárás, amelynek keretében a porosz hatóságok a Kommunisták Szövetségének tagjait kívánták elítéltetni. Ezt a pert arra akarták felhasználni, hogy véglegesen szétzúzzák ne csak a munkásszervezeteket, hanem a demokratikus, sőt a liberális ellenzéket is. Marx szükségesnek tartotta, hogy nagy erőket koncentrálva mindent megtegyen egyrészt a vádlottak védelmében, másrészt a porosz kormány titkos törekvéseinek meghiúsítására. E

[1] Marx Joseph Weydemeyerhez. 1852. március 5. *Marx–Engels* Művei. 28. köt. Budapest 1971. 479. old.

feladat megoldása keretében Marx szükségesnek tartotta, hogy brosúrát írjon a kölni kommunista perről. Röviddel a per befejezése után a szatirikus formában készült brosúráját be is fejezte és „Leleplezések a kölni kommunista perről" címen Svájcban kinyomatta. Ez a tevékenysége nemcsak a politikai gazdaságtani kutatások félbeszakítására késztette, hanem egyéb nehézségeket is okozott.

Egy Amerikába írott levelében olvashatjuk: „Értékelni tudjátok majd a brosúra humorát, ha figyelembe veszitek, hogy szerzője hátulját kellően fedő ruha és lábára húzható cipő híján úgyszólván internálva van, s emellett minden pillanatban az a veszély fenyegette és fenyegeti, hogy *családjára* rászakad *a valóban szörnyű nyomor*. A per még mélyebben belerántott a csávába, mivel öt héten át kenyér helyett a pártért kellett dolgoznom, hogy leleplezzem a kormány mesterkedéseit. Azonkívül teljesen ellenem fordított olyan német könyvkiadókat, akikkel szerződést reméltem kötni gazdaságtanom ügyében."[2]

Mint az idézett sorokból is kitűnik, Marx anyagi helyzete ezekben az években rendkívül bizonytalan volt. Állandó kenyérkereseti forrással nem rendelkezett. Meggyőződése lehetetlenné tette, hogy olyan elfoglaltságot találjon, amelyben alkotó erejét kellőképpen kifejtheti. Alkalmi bevételi forrásokra utalva gyakran egyik napról a másikra élt a Marx-család. A fő kereseti forrás az újságcikkekből származó bevétel volt. Cikkeket azonban Marx olyan lapoknál, amelyek fizetni is tudtak, az előbb említett okból kifolyólag viszonylag ritkán tudott elhelyezni. A munkásmozgalom lapjai pedig vagy nem, vagy csak keveset tudtak fizetni. További bevételi lehetőséget a hosszabb lélegzetű munkák kiadása jelentett volna Marxnak, de mint ismeretes, a proletár álláspontról írt művek vagy a rendőri üldöztetés, vagy a meg nem értés következtében gyakran nem találtak maguknak kiadót, vagy ha igen, akkor korlátozott példányszámú és honoráriumú alkotások lehettek csak.

Igen sokat jelentett ezekben az években is a Marx-családnak az a támogatás, amelyet Engelstől kapott. Engels az 1850-es években azonban még csak jól fizetett alkalmazottnak volt tekinthető, és így az ő segítsége ahhoz volt csak elég, hogy Marxot és családját az éhhaláltól megkímélje. A rossz táplálkozás, és az 1850-es évek jó részében nagyon egészségtelen lakásviszonyok bizonyára nagy szerepet játszottak abban, hogy Marx már az 1850-es évek elején több súlyos betegséget kapott, amelytől haláláig nem tudott szabadulni, és ahhoz is, hogy Marx hét gyermeke közül végül is csak három maradt életben.

Az idézett sorokban szereplő utalás nem költői túlzás, hiszen az 1850-es évek első felében nemegyszer megesett, hogy Marx a legnélkülözhetetlenebb kiadások fedezésére csak ruháinak elzálogosítása útján tudott pénzt szerezni.

Marx azonban a súlyos körülmények között is lankadatlan buzgalommal dolgozott mind munkásmozgalmi kötelezettségeinek teljesítésén, mind pedig politikai gazdaságtani kutatásain. Ezekről tanúskodnak az 1850 és 1853 között készített feljegyzései, amelyek 23 vaskos füzetet töltenek meg. Az 1854–1856-os években Marx valamivel kevésbé intenzíven foglalkozott politikai gazdaságtannal. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy túl volt terhelve újságírói munkával. Másrészt Marxot ekkoriban egyéb, a politikai gazdaságtannal közvetlenül kapcsolatban nem álló tudományos problémák is foglalkoztatták, végül pedig az, hogy eb-

[2] Marx Adolf Clusshoz. 1852. december 7. Ugyanott, 530. old

ben az időben a tervbe vett politikai gazdaságtani könyv kiadására semmi reményt sem látott.

1857-ben azonban Marx újból behatóan hozzákezdett a politikai gazdaságtani kutatásokhoz, és az időközben felhalmozott óriási tényanyag, valamint az elért elméleti előrehaladás birtokában közel került ahhoz, hogy valódi forradalmat robbantson ki a politikai gazdaságtanban.

AZ 1857–1858-AS KÉZIRATOK

Marx közgazdasági kutatásaiban 1857-ben új szakasz kezdődött. A kibontakozó válságtól Marx forradalmi fellendülést .várt és ez arra ösztönözte, hogy „még az özönvíz előtt" kifejtse a proletár politikai gazdaságtan legfőbb tételeit, hogy átlépje azt a küszöböt, amely az empirikus adatok felhalmozását elválasztja az elméleti kidolgozástól. Engels is többször tanácsolta barátjának a munkásmozgalom számára oly jelentős ügy befejezését, és Marx végre hozzákezdett a politikai gazdaságtan átfogó kifejtésének első megfogalmazásához.

Több évi munka után Marx elhatározta, hogy 1844 óta folytatott közgazdasági vizsgálódásainak eredményeit összegezi. Először önmaga számára akarta tisztázni azt, hogy vizsgálódásai során a politikai gazdaságtan problémáinak milyen új megoldására jutott. Ez arról tanúskodik, hogy milyen körültekintő volt „A tőke" szerzője következtetéseinél és mennyire komolyan készítette elő legfőbb művét. 1857 október közepétől 1858 májusáig, azaz 7 és fél hónap alatt kb. 50 ívnyi kézirat készült el. 8 nagy alakú füzet maradt fenn, amelyekben Marx megörökítette közgazdasági nézeteit.

A kézirat szerkezete a következő: az M jelű füzet tartalmazza a „Bevezetés"-t; az I. és részben a II. füzet „A pénz" című fejezetet; a II., III., IV., V. és a VI. füzet pedig a négyszer nagyobb terjedelmű „A tőke" című részt.

A kéziratoknak különös *sorsuk* volt. A Bernstein kezelése alatt álló és a német szociáldemokrácia által őrzött marxi hagyatékban majdnem eltemették a marxi életmű nagy korszakai és alapvető témái között hídként átívelő alkotást. Kautsky a német szociáldemokraták elméleti lapjában, a „Neue Zeit"-ben 1903-ban közzétette a „Bevezetés" című részt. 1904-ben pedig a „Bastiat és Carey"-töredéket. D. Rjazanov az 1920-as években Európa különböző archívumaiban kutatta fel és fényképezte le Marx szétszóródott kéziratos hagyatékát. A talált anyag feldolgozására és sajtó alá rendezésére megszervezte a moszkvai Marx–Engels Intézetet. Miután Rjazanov a személyi kultusz egyik „tisztogatásában" eltűnt, félbemaradt az általa készített kritikai kiadás, a MEGA. A Marx–Engels Archívum IV. kötete tartalmazza a pénzről szóló kéziratrészt. A kézirat egy részletét „A tőkés termelés előtti tulajdonformák" címen több nyelven is kiadták. A kéziratok teljes egészükben először 1939–1941-ben jelentek meg Moszkvában „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857–1858" címen a Marx–Engels–Lenin Intézet gondozásában, német nyelven. A mű tehát olyan pillanatban és olyan körülmények közt jelent meg először, amelyek nyilvánvalóan nem adtak módot a széles körű elterjedésre. 1953-ban Berlinben jelentették meg egy kötetben németül, 1967–1968-ban 2 kötetben franciául Párizsban, 1968–1969-ben pe-

dig Moszkvában a Marxizmus–Leninizmus Intézet adta ki oroszul a Marx és Engels Művei második kiadásának 46. köteteként, két részben.

Magyarul a „Grundrissé"-ből 1931-ben a „Bevezető a közgazdaságtan kritikájához" című rész jelent meg, Lantos Andor fordításában az Akció Könyvtár sorozatban. A „Bevezetés" később a Szikra kiadásában is megjelent, 1965-ben pedig a Kossuth Könyvkiadó adta ki a Marx–Engels Művei 13. kötetében. 1953-ban Szikra-kiadásban jelent meg „A tőkés termelés előtti tulajdonformák" című brosúra. 1972-ben pedig a Kossuth Könyvkiadó teljes terjedelmében kiadta a kéziratokat „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai" címen.

Annak ellenére, hogy Marx nem kiadásra írta ezeket az anyagokat, mégis nagy jelentőségűek, mert lényegében *ez „A tőke" első változata.* Mivel az anyagok nem kiadásra készültek, az érintett problémákat Marx nem fejtette ki módszeresen. Gyakran a kapcsolódó kérdések fejtegetésébe bocsátkozott, vagy meghatározta, hogy mi tisztázandó a továbbiakban még, néhol teletűzdelte a szöveget megjegyzésekkel, míg másutt csak egész vázlatosan fejtette ki nézeteit. Marx maga utalt arra, hogy a kutatás és az ismertetés, illetve kifejtés módja eltér egymástól. A kéziratokban magától értetődően a kutatási módszer dominál. Ezért is értékes számunkra ez a mű, hiszen bepillanthatunk Marx alkotóműhelyébe, és a gondolatok születését kísérhetjük nyomon. A kérdések kifejtésének sorrendje itt még eltér „A tőke" sorrendjétől. „A tőké"-t az áru és az árutermelő munka kettős jellegének ismertetésével kezdi Marx, és az elvonttól halad a konkréthoz. A kéziratokban a pénzről szóló fejezetben azonban először a francia bank nemesfémkészletét és értékpapír-kibocsátását, a pénzforgalom és a bankrendszer mechanizmusát elemzi. Itt a konkréttól halad az absztrakt felé, a felszíntől a lényegig.

A terminológia sem teljesen szabatos még, gyakran elmarad a kifejtett tartalom mögött. Ez bizonyos mértékig magyarázható a közgazdaságtan fejlettségével, azaz fejletlenségével Németországban. Marx németül írt, de elsősorban angol és francia nyelvű irodalmat használt. A fogalmakat olykor lefordította, másszor nem, néha pedig a két nyelvből kombinálta össze őket. Így lett a többletmunkaidő és az értéktöbblet például Surplusarbeitszeit és Surpluswert a megfelelő német Merhrarbeitszeit és Mehrwert helyett.

A „Bevezetés"-ben találhatók Marx először és egyetlenegyszer megfogalmazott gondolatai *a termelés, az elosztás, a csere és a fogyasztás* közötti dialektikus összefüggésről és *kölcsönhatásról.* A klasszikus polgári közgazdászok a termelést általában vizsgálták. Öröknek tekintve a tőkés termelést, azt azonosították általában a termeléssel, és már az ősember munkaeszközeit is tőkeként kezelték, figyelmen kívül hagyták a termelés társadalmi-történelmi jellegét. Marx elismerve azt, hogy „az *általában való termelés* – elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás, amennyiben valóban kiemeli, rögzíti a közöset" – hangsúlyozza, hogy „külön kell választani azokat a meghatározásokat, amelyek a termelésre egyáltalában érvényesek, nehogy az egység mellett . . . a lényeges különbségről megfeledkezzünk".[3] Marx nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a gazdasági kategóriákat is öröknek tekintve, a polgári közgazdaságtan megfeledkezik arról a lényeges dologról, hogy a

[3] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx–Engels* Művei. 46 I. köt. Budapest 1972. 12–13. old.

gazdasági viszonyok, a kategóriák történelmi korszakonként változók, s ezért vizsgálatuk csak történelmi jellegük figyelembevételével tudományos.

A polgári közgazdaságtan egymástól független, önálló részekként elemzi a termelést, elosztást, cserét és fogyasztást. Ricardo például a politikai gazdaságtan fő feladatának az elosztás vizsgálatát tekintette. A dialektikát alkalmazva Marx feltárta a termelés, elosztás, csere és fogyasztás szerepét, bonyolult és kölcsönös kapcsolatát. A termelésben az emberek saját szükségleteiknek megfelelően létrehozzák és átalakítják az anyagi javakat. Az elosztásban meghatározzák a termelt javakban való részesedés arányait. A csere biztosítja az egyén számára azokat a javakat, amelyekkel nem rendelkezik, de amelyekre szüksége van. A fogyasztásban a termékek pedig az egyéni elsajátítás tárgyává válnak. Marx bebizonyította, hogy a társadalmi termelés elemei közül a termelésnek primátusa van. A klasszikus polgári közgazdászokkal szemben arra a következtetésre jutott, hogy: „termelés, elosztás, csere, fogyasztás... valamennyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységen belül. A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát a termelés ellentétes meghatározásában, mind a többi mozzanatot. Belőle kezdődik mindig újból a folyamat... Meghatározott termelés tehát meghatározott fogyasztást, elosztást, cserét határoz meg, s *e különböző mozzanatok egymáshoz való meghatározott viszonyait.*"[4] A politikai gazdaságtan tárgya pedig – mutatott rá Marx – a termelés, de nem a termelés technikai mozzanatai, valamint a termelési tényezők, hanem az emberek közt a termelés során kialakuló társadalmi-termelési viszonyok.

A „Bevezetés"-ben Marx nemcsak azt a kérdést teszi fel, hogy mit kell a politikai gazdaságtannak vizsgálnia, hanem arra is választ ad, hogy hogyan. A módszertannak szentelt részben Hegelt bírálva rámutatott arra, hogy a konkrét az elemzés kiinduló- és végpontja, de míg a kiindulásnál a folyamatok és jelenségek kaotikus halmaza, addig a végpontnál sok meghatározás és vonatkozás gazdag totalitása. Részletesen foglalkozik az absztrakció szerepével a közgazdasági vizsgálódásokban, valamint a történelmi és logikai megközelítés – a legegyszerűbbtől az összetettig való felemelkedés – kérdésével.

A kéziratokban Marx mélyrehatóan vizsgálta a *pénz keletkezését és* közgazdasági *természetét.* Ismételten bebizonyította az olyan proudhonista elképzelések tarthatatlanságát, hogy a pénzforgalom szférájában végrehajtott javításokkal, módosításokkal a kapitalizmus megreformálható. Marx felülvizsgálta saját korábbi álláspontját is. „A filozófia nyomorúságá"-ban Ricardo hatására az aranyat és ezüstöt olyan kivételes árunak tekintette még, amelyeknek értékét nem a termelési költségek határozzák meg, és engedményt tett a mennyiségi pénzelméletnek. Itt viszont már bírálta Ricardónak azt a tételét, hogy a bankok saját belátásuk szerint szabályozhatják a forgalomban levő bankjegyek mennyiségét, és hogy az áruk árát a forgalomban levő forgalmi eszközök mennyisége határozza meg. Ha az érték meghatározásáról van szó, nincs különbség a pénz és a többi áru közt – hangsúlyozta Marx. Bírálva a pénz értékét a kereslettel és kínálattal meghatározó elméletet, rámutatott arra, hogy a nemesfémek értékét termelési költségeikkel kell meghatározni. Az áruk ára nem a forgalomban levő pénzmennyiségtől, hanem a termelési költségeken keresztül a pénz értékétől függ. „Ha a nemesfémek termelési

[4] Ugyanott, 25. old.

költsége emelkedik – írta –, akkor valamennyi áruár esik; ha a nemesfémek termelési költsége esik, akkor valamennyi áruár emelkedik. Ez az általános törvény."[5]

Marx az antik világtól kezdve lépésről lépésre nyomon kísérte a pénz útját, fejlődését. Kimutatta, hogy a pénzt nem a természet, hanem a társadalom hozza létre, és a pénz lényege nem vezethető le a pénzanyag természetes tulajdonságaiból. „Pénznek lenni nem természeti tulajdonsága az aranynak és ezüstnek, és ezért a fizikus, a kémikus stb. előtt mint ilyen, teljességgel ismeretlen."[6] A pénz ugyancsak nem keletkezhet megegyezés, vagy ahogy Proudhon elképzelte, fejedelmi rendeletek, felszentelés alapján. Marx bebizonyította, hogy a pénz nem egyéb, mint az áruktól különvált és tárgyiasult csereérték, és mint ilyen, az árutermelés és a csere fejlődésének szükségszerű következménye. Kezdetben olyan áru szerepelt a cserében pénzként, amely a társadalom tagjai döntő többsége számára szolgált használati értékként. Ezért funkcionált pénzként kezdetben a só, a bőrök, majd a szarvasmarha. Csak sokkal később kezdi a csere szükségleteit olyan áru kielégíteni, amelyet kevésbé használnak fel a személyes és termelő fogyasztásban. „Az első esetben – mutatott rá Marx – különös használati értéke miatt lesz az áru pénz; a második esetben azáltal kapja különös használati értékét, hogy pénzként szolgál."[7]

Marx annak ellenére, hogy formálisan külön részt nem szentelt az *áru és az érték* elemzésének a kéziratokban, mégis részletesen foglalkozott velük. „Nem fogható-e fel – vetette fel a kérdést – az *érték* használati érték és csereérték egységének? Az érték mint olyan magán- és magáért-valóan nem az általános a használati értékkel és csereértékkel mint ennek *különös* formáival szemben? Van ennek jelentősége a gazdaságtanban?"[8] Marx arra a következtetésre jutott, hogy az áru – az első kategória, amelyben a tőkés gazdaság kifejeződik – két oldal egységeként jelenik meg. A két oldal a használati érték és a csereérték. „Az érték szubsztanciája egyáltalában nem a különös természeti szubsztancia, hanem a tárgyiasult munka."[9] A termelési folyamatban a munka meghatározott termékben rögzül, tárgyiasul. A termék a munkának az anyaggal és a szerszámokkal való együttműködésének az eredménye. A munka eredményeként a termékben újratermelődik egyrészt a felhasznált anyagok és szerszámok meghatározott hányadú értéke, másrészt egy új érték jön létre, amely meghaladja a termék előállításához felhasznált tárgyiasult munkát. Smith-nek azt a meghatározását bírálva, hogy az érték a profitból, munkabérből és földjáradékból tevődik össze, Marx a termék értékének a következő komponenseit határozta meg: a nyersanyag értéke, a felhasznált termelési eszközök átment értéke, a munka értéke (a terminológia még nem pontos).

Marx világosan látta már, hogy a munkás munkája egyidejűleg őrzi meg a régi, és hozza létre az új értéket. „Az eleven munka – írta – *új munkamennyiséget* tesz hozzá, de nem e *mennyiségi hozzátevés* révén tartja fenn a már tárgyiasult munkamennyiséget, hanem azon *minősége* révén, hogy *eleven munka*, vagyis azáltal, hogy mint munka viszonyul azokhoz a használati értékekhez, amelyekben a

[5] Ugyanott, 106. old.
[6] Ugyanott, 145. old.
[7] Ugyanott, 82. old.
[8] Ugyanott, 171. old.
[9] Ugyanott, 196. old.

múltbeli munka létezik."[10] A csereértékben pedig – mutatott rá Marx – a munka általános társadalmi jellege tárgyiasul. A „csereértékképző" nem a munka mint olyan, hanem a társadalmi munkának egy specifikus esete. A termék – írta Marx – „egy általános viszonyt fejez ki; termék, amely magához mint az általános munka, a társadalmi munkaidő egy *meghatározott mennyiségének* realizálásához viszonyul és ennyiben minden más termék számára egyenérték a csereértékében kifejezett arányban. A csereérték feltételezi a társadalmi munkát mint valamennyi termék szubsztanciáját, természeti mivoltuktól teljesen eltekintve."[11] A szubsztancia tehát itt egyértelműen az általános, a társadalmi munka. Ez az általános munka feltételezi a munka egyenlőségét és egyenlő érvényét, azaz megszűnik az egyes munkafajták és egyéni munkák minden különössége.

A kéziratokban Marx több helyen foglalkozott az árutermelő munkával és elméletileg elemezte az árutermelő munka *kettős jellegét*. Feltárva az árutermelő munka kettős jellegét, itt tette meg azt a döntő lépést, amely vízválasztó a klasszikus polgári közgazdászok és Marx munkaérték-elmélete közt. Terminológiailag azonban még nem kötött ki a később használt fogalmaknál. Az általánossal szembeállítva a különöst, a természetileg meghatározott munkáról, a más munkától minőségileg különböző munkáról stb. beszélt. Másutt ezt vagy azt a munkát állította szembe a munkával egyáltalában, az elvont munkával, vagy a meghatározott formaadó munkát állította ellentétpárba a bizonyos mennyiségű munkával. Az egyes munkája mindig különös, minőségileg meghatározott munkaként szerepel, az általános munka pedig olyasmi, ami minden egyes munkának sajátja is, és egyben minden egyes munkától idegen is. Az általános munka a közösségileg közvetített magánmunka, a különösségnek egy totalitása. Tehát Marx itt még nem használta a konkrét munka fogalmát, és az absztrakt munkát is csak egyszer említette az értékképző munka jellemzőjeként.

Az áru elemzésekor figyelemre méltóak Marx fejtegetései a használati értéknek az árakra gyakorolt hatásáról. Marx a kéziratokban az értékformákat még nem elemezte. A csereértéket az értékkel szinonim kifejezésként használta még, sőt esetenként a pénzzel azonosította.

A kéziratokban a tőkés és munkás közti cserét elemezve Marx rámutatott arra, hogy ez a csere kettős. Egyrészt egyenértékek cseréje, de másrészt a csereforma közvetítésével a tőkés elsajátít. Ennek az a magyarázata, hogy itt a tárgyiasult munkát nem eleven munkára, hanem a bérmunkás munkaképességére cserélik. Marx itt még a munkaerőáru fogalmát nem használta, hanem a *munkaképesség*áruról beszélt. „A tőkés – írta Marx – nem közvetlenül tőkét cserél ki munkára, vagy munkaidőre, hanem árukban foglalt, feldolgozott időt az eleven munkaképességben foglalt, kidolgozott időre. Az eleven munkaidő, amelyet becserél, nem a csereértéke. hanem a használati értéke a munkaképességnek ... A munkaképességben foglalt munkaidő, vagyis az az idő, amely az eleven munkaképesség előállításához szükséges, ugyanaz, mint ami – a termelőerők ugyanazon fokát előfeltételezve – újratermeléséhez, azaz fenntartásához szükséges. Az a csere tehát, amely tőkés és munkás között megy végbe, teljesen megfelel a csere törvényei-

[10] Ugyanott, 254. old.
[11] Ugyanott, 117. old.

nek; de nemcsak megfelel, hanem végső kiképződése a cserének. Mert amíg a munkaképesség nem önmagát cseréli ki, addig a termelés alapzata még nem a cserén nyugszik, hanem a csere pusztán szűk kör, amely a nem-cserén nyugszik mint bázisán, ahogy a polgári termelést megelőző valamennyi fokon történik. Az érték használati értéke azonban, amelyet a tőkés becserélt, maga az értékesítés eleme és mértéke: az eleven munka és munkaidő, mégpedig több munkaidő, mint amennyi a munkaképességben tárgyiasult, azaz több munkaidő, mint amennyibe az eleven munkás újratermelése kerül. Azáltal tehát, hogy a tőke a munkaképességet mint egyenértéket becserélte, a munkaidőt – amennyire ez túlmegy a munkaképességben foglalton – egyenérték nélkül cserélte be; idegen munkaidőt sajátított el *csere nélkül* a csere *formája* közvetítésével."[12]

A munkaképesség-áru elemzése fontos lépést jelentett az *értéktöbblet*-elmélethez. Mint ismeretes, nem Marx volt az első, aki az értéktöbblettel foglalkozott. A merkantilisták, Petty, a fiziokraták, Smith és Ricardo különböző formákban érintették már az értéktöbblet kérdését, azonban nem tudták azt tiszta formájában megragadni. Az értéktöbbletnek megjelenési formáitól független vizsgálata az a másik választóvonal, amely elhatárolja a marxi politikai gazdaságtant a klasszikus polgári közgazdaságtantól. A marxi értéktöbblet-elmélet váza a kéziratokban már megtalálható.

Marx részletesen megvizsgálta azt, hogy az értéktöbblet keletkezése szempontjából milyen szerepet játszik a munkás és a tőkés közti csere. Rámutatott arra, hogy itt két minőségileg különböző, sőt egymásnak ellentmondó folyamat megy végbe. A munkás azért kínálja eladásra áruját, hogy annak ellenértékeként meghatározott pénzösszeget kapjon. Másrészt „a tőkés magát a munkát cseréli be, a munkát mint értéket tételező tevékenységet, mint termelő munkát."[13] A tőkés, mivel rendelkezik a munkás termelőerejével, azt saját termelőerejeként használja fel. Formáját tekintve ez a másik oldal is csere, de „egyenesen szembenáll a cserével; lényegileg más kategória"[14]. Azért más kategória, mert az igazi csere egyenértékek cseréje, a tőke viszont itt többet kap, mint amennyit ad. A terméknek ez a meg nem fizetett része az értéktöbblet. Az értéktöbblet úgy jöhet létre – emelte ki Marx –, hogy a termékben tárgyiasult munkaidő több, mint az adott termék előállításához felhasznált termelőtőke-elemekben megtestesült munkaidő, illetve a munkabér alacsonyabb, mint a munkás által létrehozott új érték. Az értéktöbbletet tehát a bérmunkás hozza létre.

Marx a kéziratokban megkülönböztette a szükséges és a többletmunkaidőt, illetve a szükséges és többletmunkát. Ugyancsak különbséget tett abszolút és relatív értéktöbblet között, néha azonban az abszolút értéktöbbletet azonosította az értéktöbblettel általában. A relatív értéktöbbletet viszont egyértelműen úgy határozta meg, mint „a termelőerők gyarapodására és fejlődésére alapozott többletértéktermelés"[15].

[12] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx–Engels* Művei. 46/II. kot. Budapest 1972. 143–144. old.

[13] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx–Engels* Művei. 46 I. kot. 177. o'd.

[14] Ugyanott, 178. old.

[15] Ugyanott, 297. old.

Az értéktöbblet-elmélet vázának az a fogyatékossága, hogy Marx még mindig a munkaáruról, a munka értékéről, nem pedig a munkaerőről beszélt.

A kéziratokban a „Bérmunka és tőké"-ben kifejtettekhez hasonlóan Marx nyomatékosan hangsúlyozta, hogy *a tőke* nem dolog, nem felhalmozott munkaeszköz, mint ahogy ezt a polgári közgazdaságtan állítja, hanem *meghatározott társadalmi viszony.*

Marx rámutatott arra, hogy a pénz a tőke első megjelenési formája. Az egyszerű pénzfelhalmozás azonban még nem jelent tőkés viszonyt. „Mindenesetre – írta – *a pénz mint tőke* különbözik *a pénztől mint pénztől.*"[16] Részletesen elemezte a különbségeket egyrészt a pénz mint különleges áru, és másrészt az eredeti összegénél nagyobb összeg létrehozására képes pénz közt. A pénz azáltal válik tőkévé, hogy a munka és a tőke közti csere eredményeként idegen munkát sajátít el. A termelési eszközöktől elkülönített munkaerő létezése, a munkások személyes függőségének felszámolása, a magas fejlettségű csere – ezek a pénz tőkévé válásához szükséges előfeltételek.

Marx nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az újratermelés nemcsak a dolgok újratermelését jelenti, hanem a társadalmi-termelési viszonyok újratermelését is és ez a fontosabbik oldal.

Marx a kéziratokban használta először az állandó és a változó tőke fogalmát. Állandó tőke alatt értette azt a tőkerészt, amely a szerszámokban és anyagokban ölt testet és amelynek anyagi formája ha változik is a termelés során, értéke változatlan marad. Változó tőkének tekintette azt a tőkerészt, amelyet az eleven munkára cserélnek ki és amely a munkabéralapot alkotja. A termelőerők fejlődése pedig, ha a társadalmi össztőke értékét változatlannak tekintjük, azt jelenti – mutatta ki Marx –, hogy az állandó tőke részaránya növekszik.

Marx elemezte a tőke körforgását és megtérülését is. Foglalkozott az álló- és forgótőke, a forgalmi költségek problémáival. Különös figyelmet fordított a gépekre mint a munkás kizsákmányolásának tőkés eszközére. Rámutatott a gépek tőkés alkalmazásának ellentmondásosságára is.

A kéziratok a kapitalizmus előtti tulajdonformák legösszefüggőbb és legsokoldalúbb történetfilozófiai elemzése mellett igen gazdag anyagot szolgáltat a kapitalizmust szükségszerűen felváltó új társadalom, a *kommunizmus* vizsgálatához is. Marx egyértelműen kimutatta, hogy az új társadalmat nem lehet az antagonisztikus formák békés átalakításával elérni, hanem csakis a régi rend forradalmi megdöntésével. A kommunizmusban – hangsúlyozta – közös a tulajdon, társadalmi az elsajátítás és nincsenek osztályok. A kommunizmus a szabad egyéniségek olyan társadalma Marxnál, „amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik.[17] A munka közvetlenül társadalmi jellegű és különös fontosságot kap a munkaidővel való takarékoskodás. „Közösségi termelést előfeltételezve – írta Marx – az időmeghatározás természetesen lényeges marad. Minél kevesebb időre van a társadalomnak szüksége ahhoz, hogy búzát, jószágot stb. termeljen, annál több időt nyer más termelésre, anyagira vagy szellemire. Mint az egyes egyénnél, a társadalom fejlődésének, élvezetének és tevékenységének mindenoldalúsága is az

[16] Ugyanott, 156. old.
[17] Ugyanott, 75. old.

időmegtakarítástól függ. Idővel való gazdálkodás, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás. A társadalomnak ugyanúgy célszerűen kell beosztania idejét, hogy össz-szükségletei szerinti termelést érjen el. ahogy az egyesnek helyesen kell beosztania idejét, hogy kellő arányban ismereteket szerezzen, vagy hogy a tevékenységével szemben támasztott különböző követeléseknek eleget tegyen. Az idővel való gazdálkodás tehát, akárcsak a munkaidőnek a termelés különböző ágaira való tervszerű elosztása, első gazdasági törvény marad a közösségi termelés alapzatán. Sőt, sokkal magasabb fokban válik törvénnyé."[18] A munkaidő-megtakarítás a szabadidő növekedését jelenti. Az új társadalomban megszűnik a munkaidő és szabadidő antagonizmusa, és az ember felszabadul a vele idegenül szembenálló termelési-tárgyi feltételek alól. Kialakul az újfajta életmód és az új embertípus, a sokoldalúan fejlett személyiség. A munka közvetlen termelő tevékenység helyett egyre inkább irányítói és felügyelői tevékenységgé válik. A termelés tudományos folyamat lesz és így a gazdaság kevésbé függ majd a munkaidőtől és a munkamennyiségtől, sokkal inkább a tudomány alkalmazásától. A tudomány tehát közvetlen termelőerővé válik, és az ember kilép a közvetlen termelési folyamatból, s mint annak szabályozója, a termelési folyamat mellé lép. A kommunizmus Marxnál nem egyszerűen a fogyasztás lehetséges maximumát biztosító automatizált termelés – „gyárikommunizmus" –, hanem az egyetemesen, mindenoldalúan fejlett egyének társadalma.

Az 1857–1858-as kéziratokon dolgozva, Marx készülő fő közgazdasági művének tervezett felépítését többször megváltoztatta. Kezdetben a vizsgálni szándékozott kérdéseket öt csoportba sorolta. „A felosztást – írta – nyilvánvalóan így kell csinálni: 1. Az általános elvont meghatározások, amelyek ezért többé-kevésbé minden társadalmi formára vonatkoznak, de a fent fejtegetett értelemben. 2. Azok a kategóriák, amelyek a polgári társadalom belső tagolódását képezik, és amelyeken az alapvető osztályok nyugszanak. Tőke, bérmunka, földtulajdon. Egymáshoz való vonatkozásuk. Város és falu. A három nagy társadalmi osztály. Az ezek közti csere. Forgalom. Hitelügy (magán). 3. A polgári társadalom összefoglalása az állam formájában. Önmagához való vonatkozásában tekintve. A »nem-termelő« osztályok. Adók. Államadósság. Közhitel. A népesség. A gyarmatok. Kivándorlás. 4. A termelés nemzetközi viszonya. A munka nemzetközi megosztása. Nemzetközi csere. Kivitel és behozatal. Váltóárfolyam. 5. A világpiac és a válságok."[19] A kéziratokon dolgozva jutott Marx arra a döntésre, hogy művét hat könyvre osztja. A mű tervezett szerkezetét a szakirodalomban *a hatkönyves szerkezet*ként tárgyalják. A mű Marx által 1858 elején felvázolt szerkezete a következő:

[18] Ugyanott, 87–88. old.
[19] Ugyanott, 33–34. old.

I. A tőke

Bevezetés
(áru és pénz)
a) A tőke általában:
b) A tőkék koncentrációja
c) A hitel
d) A részvénytőke

1. A tőke termelési folyamata:
2. A tőke forgalmi folyamata
3. A kettő egysége, vagyis tőke és profit

1. A pénz átváltozása tőkévé
2. Az abszolút értéktöbblet
3. Relatív értéktöbblet
4. A kettő kombinációja
5. Értéktöbbletelméletek

II. Földtulajdon
III. Bérmunka
IV. Állam
V. Külkereskedelem
VI. Világpiac

Sajnos a korai halál Marxot megakadályozta terve megvalósításában. „A tőke" négy kötete nem meríti ki a politikai gazdaságtan bírálatának marxi tervét. „A tőke" ott maradt félbe, ahol a társadalmi osztályok elemzése kezdődik, az államról és a világpiacról tervbe vett köteteknek pedig még a vázlata sem készült el.

A kéziratokban gazdag utalásokat találhatunk a hatkönyves szerkezet később ki nem fejtett témáira is. A kéziratokban a közgazdasági elemzéseket gyakran „szakítják meg", gazdagítják filozófiai fejtegetések, megjegyzések. Ezek a vázlatok a fiatal Marxot foglalkoztató problémák (elidegenedés, nembeli lét, individuum és társadalom kapcsolata, a személyiség történeti fejlődése stb.) elmélyítését és konkretizálását jelentik, és egyben azt is bizonyítják, hogy teljesen hamis a filozófus és közgazdász Marx polgári szembeállítása.

A kéziratok olvasása nehéz vállalkozás. Engels írta barátjának elolvasván a kéziratok egy részét: „Az első fél füzet abstractjének (vázlatának) tanulmányozása erősen igénybe vett, ez az abstract valóban nagyon absztrakt, ami persze ilyen tömör tárgyalás mellett nem is kerülhető el; gyakran sok fáradságomba kerül, amíg megtalálom a dialektikus átmeneteket."[20]

Az 1857–1858-as kéziratok döntő szakaszt, mérföldkövet jelentenek a marxi közgazdaságtan kidolgozásában. „A tőke" első változatában Marx már határozott különbséget tett a polgári közgazdaságtan klasszikus és vulgáris irányzatai képviselői közt. Messze meghaladta már a klasszikus polgári közgazdaságtant a kategóriák történeti értelmezésében, az árutermelő munka kettős jellegére való utalással és a maga tiszta formájában vett értéktöbblet termelésének az elemzésével. Szervesen egybekapcsolva a kérdések filozófiai és közgazdasági megközelítését, feltárta a tőkés kizsákmányolás titkát és tudományos megalapozottsággal bizonyította be a kapitalizmus forradalmi megdöntésének szükségességét.

[20] Engels Marxhoz. 1858. április 9. *Marx–Engels* Művei. 29. köt. Budapest 1972. 298. old.

Az 1857–1858-as kéziratok elkészítése Marx számára nem jelentett öncélt. Aktuálissá vált az új kutatások eredményeinek publikálása. Ezt követelték az ideológiai harc feladatai is. Ezzel kapcsolatban írta Marx 1858. február 22-én Lassallenak: „A dolog azonban igen lassan halad, mert olyan kérdések, amelyeket hosszú évek óta tanulmányaim fő tárgyává tettem, mihelyt végleg le akarok velük számolni, folyton új oldalról mutatkoznak meg és új megfontolásokra késztetnek. Amellett időmnek nem ura, hanem inkább szolgája vagyok. Csak az éjszaka marad meg a magam számára, és a májbajom miatti igen gyakori rohamok és visszaesések ezt az éjszakai munkát is zavarják. Ilyen körülmények között az lenne nekem a legkényelmesebb, ha időhöz nem kötött füzetekben adhatnám ki az egész munkát. Ennek talán az az előnye is megvolna, hogy hamarabb akadna kiadó."[21] Az a munka, amelyről itt Marx beszél, nem más, mint *„a gazdasági kategóriák kritikája,* vagy ha úgy tetszik, a polgári gazdaság rendszere, kritikai előadásban. Azaz a rendszer előadása és az előadás által egyúttal kritikája is."[22]

„A politikai gazdaságtan bírálatához" című mű, amelyet Marx 1858 augusztusa és 1859 januárja között írt, 1859-ben jelent meg Berlinben. Magyarul 1909-ben adták ki. A mű új és fontos lépést jelentett előre. „A Kommunista Párt kiáltványá"-ban kifejtett tanok most kaptak szilárd alapot. Marx új műve nagyszerű tanulmánynak bizonyult és nagy szerepet játszott abban a forradalmi fordulatban, amelyet „A tőke" jelentett a közgazdaságtanban.

A műhöz írt rövid előszóban Marx tömör formában fejtette ki a materializmust. Kutatásainak menetét ismertetve, a következőkben összegezte azt az eredményt, amelyre jutott: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be."[23]

Mint ismeretes, Marx és Engels már az 1840-es években írt műveikben kifejtették a történelmi materializmus alapelveit. Ez a szabatos, tömör megfogalmazás Marx új eredménye volt.

Az árut elemezve, Marx elhatárolta egymástól az áru két tulajdonságát, a használati értéket és a csereértéket. Ezt az elhatárolást már a klasszikus polgári köz-

[21] Marx Ferdinand Lassalle-hoz. 1858. február 22. Ugyanott, 524. old.
[22] Ugyanott.
[23] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. *Marx–Engels* Művei. 13. köt. 6. old.

gazdaságtan is megtette, de nem tudta feltárni a kettő viszonyát. A használati értéket és a csereértéket, akárcsak az áruformát, a klasszikus polgári közgazdászok a termék természetes tulajdonságainak tartották, és így fel sem vetődött előttük annak szükségessége, hogy megvizsgálják az árutermelés alapjául szolgáló termelési viszonyok jellegzetességét. Enélkül pedig lehetetlen feltárni a használati érték és a csereérték kapcsolatát. Vizsgálatuk csupán arra irányult, hogy mi határozza meg az áruk csereértékének nagyságát.

Marx ezzel szemben a használati érték és a csereérték felszíni jelensége mögött keresi a meghatározó tényezőt, és rámutatott arra, hogy kettőjük viszonya az árutermelő munka sajátos voltából fakad. Az árutermelő munkát elemezve, feltárta a munka kettős jellegét. Rámutatott arra, hogy az áruknak mint használati értékeknek a különbsége az őket létrehozó munkák minőségi különbségén alapul: „az aranyásás, a vas kibányászása, a búza termesztése és a selyem szövése egymástól minőségileg különböző munkafajták"[24]. Az áruk mint csereértékek azonban levetkőzik minden minőségi különbségüket, és egyenlő, különbség nélküli emberi munka megtestesülésének számítanak. „A csereértéket szülő munka ezért *elvont általános munka.*"[25]

A klasszikus polgári közgazdaságtan már Pettytől kezdve megértette, hogy az értéket termelő munka más, mint a használati értéket termelő munka. Smith és Ricardo a csereértéket általános emberi munkával határozták meg, és ezzel az értéket létrehozó munkát, bármilyen konkrét formában létezzék az, különbség nélküli emberi munkaként fogták fel. Arra azonban, hogy ennek az absztrakciónak mi az alapja, a klasszikus polgári közgazdaságtan nemcsak hogy nem válaszol, de fel sem veti ezt a kérdést. Marx megvizsgálva, hogy a csereértékben az egyén munkája miért elvont, általános munkaként jelenik meg, rámutatott arra, hogy a munka elvont, általános jellege a munka társadalmi jellegét mutatja. E munka azonban különös módon társadalmi. Sem a patriarchális családi gazdaságban, sem a középkori naturális szolgáltatásoknál, sem a közösségi gazdálkodásnál nem jelenik meg a társadalmi munka elvont, általános emberi munkaként, terméke pedig általános egyenérték formájában. „A közösség, mely a termelés előfeltétele, akadályozza meg, hogy az egyesnek a munkája magánmunka, terméke pedig magántermék legyen, s az egyes munkát éppenséggel közvetlenül mint a társadalmi szervezet egy tagjának funkcióját jeleníti meg."[26] Az árutermelő munka különleges társadalmi jellege viszont abban áll, hogy ez a munka csak közvetve társadalmi, azaz ugyanakkor, amikor társadalmi, egyúttal magánjellegű is.

Marx már „A zsidókérdéshez" című korai munkájában felfigyelt arra, hogy az egyénnek a polgári társadalomban kettős helyzete van: magánérdekeivel magánszemély, és ugyanakkor tagja a közösségnek. Ebben a művében ezt a gondolatot továbbfejlesztette és teljessé tette az áruban foglalt munka kettős jellegéről szóló tanításával. Marx rámutatott arra, hogy az árutermelő egyrészt magántermelő, ugyanakkor a társadalom számára is termel. Ennek megfelelően munkája magánjellegű és ugyanakkor társadalmi jellegű is. Egyrészt célszerű, konkrét munkát fejt ki, másrészt elvont, általános munkát. A munka kettős jellegének feltárása

[24] Ugyanott, 13. old.
[25] Ugyanott.
[26] Ugyanott, 17. old.

forradalmat jelentett a közgazdaságtudományban. Lehetővé tette Marx számára az árutermelés, az áru- és pénzforgalom törvényszerűségeinek tudományos megértését, de a tőkés termelési folyamat ellentmondásának, a munkafolyamat és az értékesülési folyamat ellentmondásának a feltárását is.

Marx, miután a használati érték és a csereérték felszíni jelenségéből kiindulva felfedte a mögöttük rejlő lényeget, a munka kettős jellegét, visszatér a felszínhez és feltárta a közöttük levő viszonyt. Rámutatott arra, hogy a csereérték és a használati érték egyrészt feltételezik egymást. A munka kettős jellege következtében ugyanis „a személyek társadalmi vonatkozása mintegy fonákul fejeződik ki, tudniillik mint a dolgoknak társadalmi viszonya"[27]. Éppen ezért a termelők társadalmi munkája „csak annyiban van egymásra vonatkoztatva mint egyenlő és általános munka, amennyiben az egyik használati érték a másikra mint csereérték vonatkozik"[28] Marx ezzel lényegében az érték és az értékforma kapcsolatát tárta fel, rámutatva arra, hogy a csereérték mint társadalmi viszony szükségszerűen ellentétében, a használati értékben mint dologban fejeződhet csak ki. Az érték és az értékforma elhatárolása e műben azonban még csupán tartalmi. Formailag még nem határolta el a kettőt egymástól, mindkettőt közös elnevezés alatt „csereérték" néven tárgyalta.

A használati érték és a csereérték azonban nemcsak feltételezik, hanem tagadják is egymást. A köztük fennálló ellentmondás, amely a munka magán- és társadalmi jellege közötti ellentmondáson nyugszik, vezet el szükségszerűen a pénz létrejöttéhez. A használati érték és a csereérték, a magánmunka és a társadalmi munka ellentmondását Marx több oldalról is megvilágította, viszonyukra mesterien alkalmazva a dialektikát. Íme egy példa: „Egy áru éppen azáltal működik csereértékként, hogy mint csereérték, tetszőleg helyettesíti mindegyik másik áru meghatározott mennyiségét, közömbös, hogy a másik áru birtokosa számára használati érték-e vagy sem. De a másik áru birtokosa számára csak annyiban lesz áruvá, amennyiben számára használati érték, és saját birtokosa számára csak akkor lesz csereértékké, ha a másik számára áru. Egyazon vonatkozás volna tehát: az áruknak mint lényegileg egyenlő, csak mennyiségileg különböző nagyságoknak vonatkozása; az árunak mint az általános munkaidő anyagiasulásaként való egyenlővé tétele; és egyidejűleg mint minőségileg különböző dolgoknak, mint meghatározott szükségleteket kielégítő különös használati értéknek a vonatkozása, egyszóval az árukat mint valóságos használati értéket megkülönböztető vonatkozása. De ez az egyenlősítés és egyenlőtlenítés kölcsönösen kizárja egymást. Ily módon nemcsak hogy a problémáknak egy hibás köre jelentkezik – mivel egyiknek a megoldása előfeltételezi a másiknak a megoldását –, hanem egy ellentmondó követelményeket egyesítő egész – mivel az egyik feltétel teljesülése közvetlenül az ellenkezőjének a teljesüléséhez van kötve."[29]

A probléma megoldása: az áruk megkettőzik létüket, hogy egymás számára csereértékként jelenhessenek meg. Kirekesztenek maguk közül egy árut, amely mint a csereérték önálló léte, mint általános egyenérték, mint elvont, általános emberi munka közvetlen megtestesítője áll a többi áruval mint használati értékkel szem-

[27] Ugyanott.
[28] Ugyanott.
[29] Ugyanott, 26. old.

ben. Az általános egyenértékesként szerepló áru saját használati értékén kívül általános használati értéket kap. A cserefolyamatból kinövő általános szükséglet tárgya lesz, és mindenki számára ugyanazt a használati értéket jelenti: a csereérték hordozója, általános egyenértékes. „Ily módon ebben az egy áruban megoldódott az az ellentmondás, melyet az áru mint olyan magában foglal, az, hogy mint különös használati érték egyúttal általános egyenérték is és ezért mindenki számára használati érték, általános használati érték."[30]

A klasszikus polgári közgazdászok nem tudták megválaszolni azt a kérdést, hogy a munka miért ölti magára az érték formáját. Ezzel viszont megvetették a munkapénzbe vetett illúziók alapját, jóllehet még maguk távol álltak ezektől az illúzióktól. Marx indokolta meg elsőnek a munkapénz lehetetlenségét azzal, hogy kimutatta, az érték társadalmi viszony, de mivel dolgok sajátosságaként nyilvánul meg, csak dolgok viszonylatában fejeződhet ki. A tárgyak viszonya mögött emberek viszonya rejlik. Marx ezzel feltárta és kifejtette a tudományos pénzelmélet lényegét.

Ezért írta Marx 1859. július 22-én Engelsnek, hogy „A politikai gazdaságtan bírálatához" című munkánál különös figyelmet kell fordítani két mozzanatra: 1. a proudhonizmust gyökerében megsemmisítette; 2. már a legegyszerűbb formában, az áruban megmagyarázta, hogy a polgári termelés specifikus társadalmi termelés, és egyáltalán nincs abszolút jellege.

A munka kettős jellegének feltárása azt is lehetővé tette Marx számára, hogy bebizonyítsa, miért a társadalmilag szükséges munka, nem pedig az egyéni munka határozza meg az érték nagyságát. A klasszikus polgári közgazdaságtan az értéknek a társadalmilag szükséges munkával való meghatározását nem tudta tudományosan megindokolni. Az érték nagyságának társadalmilag szükséges munkával való meghatározása Marx számára egyenes következménye az értéknek, amely nem más, mint meg nem különböztetett emberi munka megjelenése dologi formában. Mint említettük, Marx kimutatta, hogy a magántermelő társadalmi munkája általános emberi munkaként jelentkezik. Az emberi munkának általános emberi munkára való visszavezetése olyan művelet, „amelyet a társadalmi termelési folyamatban naponta véghezvisznek"[31].

Ennek során nemcsak az egyes magánmunkák konkrét jellegétől vonatkoztathatnak el, hanem az egyes egyének munkaidejének különbözőségétől is. „A csereértékben kifejezett munkaidő az egyes egyén munkaideje, de olyan egyesé, aki nem különbözik a másik egyestől, az összes egyestől, amennyiben egyenlő munkát végeznek; ezért az a munkaidő, amelyet meghatározott áru termelése az egyiktől megkövetel, a *szükséges* munkaidő, melyet bármely másik is felhasználna, ugyanannak az árunak a termelésére. Ez az egyes egyén munkaideje, az ő munkaideje, de csak mint mindenki számára közös munkaidő, amelyre nézve ennélfogva közömbös, hogy *melyik* egyesé."[32]

Az első fejezethez írt „Történelmi adalékok az áru elemzéséhez" című részben Marx bírálta a klasszikus polgári közgazdászok értékelméletét. Ugyanakkor érdemüknek tekintette, hogy a használati értéket a reális munkával, a célszerű tevé-

[30] Ugyanott, 29. old.
[31] Ugyanott, 14. old.
[32] Ugyanott, 15–16. old.

kenységgel, a csereértéket pedig a munkaidővel, az egyenlő társadalmi munkával hozták kapcsolatba. A klasszikus polgári közgazdaságtan több mint másfél évszázados kutatásainak kritikai elemzését Marx Pettyvel kezdte, majd Boisguillebert, Franklin, Stuart, Smith és Ricardo nézeteit bírálta.

Az első fejezet elemzése megalapozottá teszi azt a következtetést, hogy Marx 1858 végére, 1859 elejére elvileg elhatárolta magát elődeitől az érték problémájának a megoldásában, és kimutatta a polgári közgazdaságtan következetlenségét, módszertani fogyatékosságait, sőt ideológiai naivitását és polgári szűklátókörűségét is. A polgári közgazdaságtan módszerbeli fogyatékosságait leküzdve, és elítélve az érték történelmietlen, tisztán mennyiségi elemzését, Marx új értékelméletet alkotott. Feltárta az árunak mint a tőkés gazdaság sejtformájának gazdasági sajátosságait, elemezte a használati értéknek és a csereértéknek az ellentétét, kimutatta a munka szerepét és kettős jellegét. Elődeitől eltérően a csereértéket úgy tárgyalta, mint egy meghatározott történelmi szakasz társadalmi jelenségét, mint az árutermelők termelési viszonyainak kifejeződését. Ezen viszonyok tárgyiasulása az árutermelés specifikus vonása. A társadalmi munkamegosztást Marx az árutermelés egyik fontos előfeltételeként vizsgálta.

E mű valóságos fordulatot jelentett a közgazdaságtudomány egyik legfontosabb területén. Az új értékelmélet lehetővé tette az értéktöbblet problémájának megoldását, és az egész marxista közgazdaságtan alapjává vált.

Műve második fejezetét a pénz elemzésének szentelte. Mint láttuk, Marx már az első fejezetben kimutatta a pénz létrejöttének szükségességét, logikailag elemezve az árucserében rejlő ellentmondások fejlődését. Ami eredetileg az egyes áruban a viszonylagos egységet alkotta, az az áru és a pénz egymással szemben álló külső ellentétére szakad. Marx elemzésében az ellentmondások nem tűnnek el, csak mozgásformát kapnak és ugyanakkor tovább is mélyülnek. A polgári közgazdaságtan képtelen volt feltárni a pénz lényegét, az áru és a pénz közötti történelmi összefüggést. A klasszikus polgári közgazdászok az áru és a pénz cseréjében kimutatva az egyenlő értékek cseréjét, szétfoszlatták a merkantilista illúziókat. Megcáfolták azokat az elképzeléseket is, mintha a pénzt az állam teremtené, kimutatván, hogy a pénz az áruforgalom folyamatában keletkezett. Mivel azonban az árucserében levő ellentmondásokat nem voltak képesek feltárni, a pénzt csak az áruforgalom technikai szükségleteivel magyarázták. Ebből adódóan nem voltak képesek helyesen meghatározni a pénz funkcióit sem. A pénz különböző funkcióira a forgalmi eszköz szempontjából néztek. Ez a leszűkítés különböző illúziókat szült és a legkülönbözőbb téves elméletek alapját képezte. Ezekkel a nézetekkel végez egyszer s mindenkorra Marx, amikor ebben a fejezetben a történelmi materializmus álláspontjáról fejti ki pénzelméletét.

Marx tovább ment az 1857–1858-as fogalmazványoknál, és a pénz funkcióinak sokoldalú elemzését adta. Elemzését az értékmérő funkcióval kezdte. A tárgyalás további menete a forgalmieszköz-, majd a kincsképző funkcióval ismertet meg, s ezen keresztül vezet el a fizetésieszköz- és a világpénzfunkcióig. Marx részletesen foglalkozott a pénzkibocsátás és a papírpénzforgalom kérdéseivel is. Bírálva Hume és Ricardo mennyiségi pénzelméletét, új és következetesen tudományos pénzelméletet fejtett ki. Ez a pénzelmélet a tudományos munkaérték-elméleten alapult.

„A pénz, vagy az egyszerű forgalom" című második fejezet nagyobb terjedelmű

és részletesebben kidolgozott, mint „Az áru" című első fejezet. „A tőke" első kötetében Marx az utóbbit sokkal részletesebben és pontosabban kidolgozva építette bele, aminek eredményeképpen az anyag körülbelül kétszeresére bővült. „A politikai gazdaságtan bírálatához" és „A tőke" című mű megfelelő részei közötti összehasonlításban mindenképpen utalnunk kell arra, hogy míg „A politikai gazdaságtan bírálatához" című írásában Marx a csereérték és az érték fogalmi elhatárolását még nem végezte el, „A tőké"-ben ezt már megtette, továbbá, hogy az értékformák fejlődésének ábrázolása csak „A tőke" első kötetében kapott helyet. Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" című mű második fejezetét viszont körülbelül a felére csökkentve és tartalmát tekintve lényeges átdolgozás nélkül foglalta bele „A tőke" első kötetébe. Így „A politikai gazdaságtan bírálatához" című mű második fejezete a marxi pénz- és pénzforgalmi elmélet teljesen érett és legrészletesebb kifejtése. Az a tény, hogy e fejezet lényegesen részletesebb „A tőke" első kötete megfelelő fejezeténél, és fontos történelmi adalékokat is tartalmaz. olyanokat, amelyek „A tőké"-ben nem találhatók meg, még tovább növeli „A politikai gazdaságtan bírálatához" című könyv jelentőségét.

A könyvet különben ezer példányban adták ki és az olvasók nagy elismeréssel fogadták. Néhány hónap alatt valamennyi példány elkelt és a siker további lelkes munkára ösztönözte Marxot.

A politikai gazdaságtani kutatásokat azonban ismét fel kellett függeszteni. Egy Karl Vogt nevű vulgáris demokrata brosúrát adott ki, amelyben főleg a Kommunisták Szövetségének és személy szerint Marxnak megrágalmazásával foglalkozott. Olyan összeesküvőknek tüntette fel a szövetség tagjait, akik titkos kapcsolatot tartottak fenn a rendőrséggel.

Marx Vogt fellépését a reakciós körök arra irányuló kísérletének tekintette, hogy lejárassák a közvélemény előtt a kialakulóban levő proletárpártot. Ezért feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy válaszoljon a rágalmakra.

„Vogt úr"

Marx válasza Vogt brosúrájára a Londonban 1860 decemberében megjelent „Vogt úr" című pamflet volt. Ennek megírásakor Marx kettős feladatot tűzött maga elé. Szükségesnek tartotta, hogy megismertesse a tömegekkel a proletár-forradalmárok múltbeli és jelenlegi tevékenységét, nézeteit és valódi céljait. Másrészt, miután megtudta, hogy Vogt, aki demokratának álcázta magát és természettudós hírében állt, valójában politikai titkos bonapartista ügynök, erről is tájékoztatni kívánta a közvéleményt. E célok megvalósítására Marx erejét nem kímélve csaknem egy esztendőig dolgozott e könyvén. Az eredmény megfelelt a kitűzött céloknak.

A „Vogt úr" című írás nemcsak a tartalom mélységével, hanem ragyogó megfogalmazásával is kiemelkedik. „Minden bizonnyal a legjobb polemikus mű, amit eddig írtál" – írta róla Engels Marxhoz 1860. december 19-én intézett levelében.[33]

A pamflet megjelenése után Marx ismét hozzálátott ahhoz, hogy másik pártkötelességét teljesítse, vagyis folytassa politikai gazdaságtani kutatásait. Marx e kutatásokat nem öncélnak, hanem a munkásmozgalom szolgálatában álló tudós kötelességének tekintette. Az 1861–1863-as években körülbelül 200 ív terjedelmű

[33] Engels Marxhoz. 1860. december 19. *Marx–Engels* Művei. 30. kot. 124. old.

feljegyzése tanúskodik arról, hogy kutatásaiban lényegesen előrehaladt. E szorgalmas munkát néhányszor meg kellett szakítania.

1861-ben mód nyílott arra, hogy a kontinensre utazva, emigrációjának kezdete óta első ízben Németországba és ezen belül is szülővárosába látogathasson. E látogatásnak a családi okokon kívül természetesen munkásmozgalmi célja is volt. Marx Berlinben például egy lap alapításáról tárgyalt. Emellett kísérletet tett arra, hogy visszaszerezze porosz állampolgárságát és visszatelepülhessen szülőföldjére. E törekvése sem most, sem későbbi kísérletei során nem járt sikerrel.

A politikai gazdaságtani kutatások mellett nemcsak utazással összefüggő kötelezettségeket teljesített Marx az 1860-as években. Élénk figyelemmel kísérte a nemzetközi élet eseményeit. Különösen sokat foglalkozott az orosz jobbágyreform, az észak-amerikai polgárháború és a lengyel felkelés problémáival. Ezekről számos elemző cikket írt és közölt különböző lapokban.

Az 1860-as években a munkásmozgalom fellendülésének időszaka következett be. Ez ugyancsak sok időt vett el Marx tudományos tevékenységétől. 1864. szeptember 28-án Londonban alakult meg az I. Internacionálé. Ennek az eseménynek az előkészítésében, majd az Internacionálé vezetésében Marxnak oroszlánrésze volt. Ezért az 1860-as évek közepe táján Marxnak minden erejét meg kellett feszítenie ahhoz, hogy rendkívül szerteágazó gyakorlati tevékenysége mellett és az egyre erősödő betegség rohamait kiállva politikai gazdaságtani kutatásaiban is előrehaladhasson.

„A tőke"

„A tőke" megírásának körülményei

Mint már említettük, Marx 1861–1863-ban kiterjedt kutatásokat végzett a politikai gazdaságtan terén. Az ennek során készített kéziratai „A tőke" második változatának tekinthetők, és sokkal kiforrottabbak, mint az 1857–1858-as kéziratok.

„A tőke" második változata a kérdések meglehetősen széles körét érinti. A kézirat szerkezete azonban még nem egyezik meg „A tőke" szerkezetével. A második kötet témáját Marx még nem dolgozta ki részletesen.

Az 1861–1863-as kéziraton dolgozva Marx arra a következtetésre jutott, hogy egész művét más szerkezetben – tehát nem a hatkönyves szerkezetben – és „A tőke" cím alatt adja ki. A kritikai jellegről tanúskodik az, hogy Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" címről sem mondott le, hanem alcímként meghagyta. „A tőke" címet azért választotta, mert ez felelt meg legjobban műve tartalmának és mert ez a meghatározott termelési viszonyt kifejező kategória az, amely a kapitalista társadalom sajátos jellegét adja.

Az 1861–1863-as kéziratok még nem befejezett kutatás termékei. Ezért Marx 1864-ben újabb kézirat kidolgozásához látott hozzá. E kéziratok „A tőke" harmadik változatának tekinthetők. A korábbiaktól eltérően ezeket Marx már kiadásra szánta. Ezért itt már az előbbieknél rendszerezettebben fejtette ki nézeteit. Sajátos munkamódszerének megfelelően azonban egyidejűleg dolgozott „A tőke" valamennyi kötetén. Ezzel kapcsolatban a következőket írta Engelsnek 1865. július 31-én: „Még három fejezetet kell megírnom, hogy az elméleti rész (az első három könyv) elkészüljön. Aztán még meg kell írni a történelmi-irodalmi negyedik könyvet, amely viszonylag a legkönnyebb rész számomra, mivel az első három könyvben valamennyi kérdés meg van oldva, ez az utolsó tehát inkább ismétlés történelmi formában. De nem tudom magam rászánni arra, hogy bármit is kiadjak a kezemből, amíg nincs előttem az egész. Bármily fogyatékosságai vannak is írásaimnak, az az érdemük megvan, hogy művészi egészet alkotnak és ez csak az én módszeremmel érhető el, vagyis úgy, hogy soha nem nyomatom ki őket addig, amíg nincsenek előttem *egészükben*."[1]

1866 januárjában Marx – Engels ösztönzésére – hozzáfogott az első kötet végleges megszövegezéséhez. Buzgón dolgozott műve tökéletesítésén, csiszolta a mű stílusát, pontosabbá tette szerkezetét, néhány részt az olvasó számára még érthetőbb formában igyekezett megfogalmazni. Eközben, mint már korábban is, sűrű levélváltásban tárgyalta meg Engelsszel a könyvbe kerülő újabb és újabb megál-

[1] Marx Engelshez. 1865. július 31. *Marx–Engels* Művei. 31. köt. Budapest 1973. 128. old.

lapításokat. Marx rossz egészségi állapota és az I. Internacionálé tevékenységében való aktív részvétele sok időt vont el „A tőke" végleges megszövegezésétől. A körülmények alakulásának hatására Marx végül is kénytelen volt lemondani arról a szándékáról, hogy „A tőke" teljes terjedelmében egyszerre jelenjen meg. 1867 őszén napvilágot látott az első kötet, meglehetősen szerény példányszámban (ezer darab). A kifizetett honorárium – Marx szavaival – még a mű megírása közben elszívott dohány árát sem fedezte.

„A tőke" többi kötetének megjelenését Marx már nem érte meg. A második és a harmadik kötetet az igaz barát és harcostárs, Engels rendezte sajtó alá. „A tőke" negyedik kötetét Kautsky adta ki. „A tőke" I. kötetét magyarul először Bécsben, 1921-ben adták ki a Kommunisták Magyarországi Pártjának határozata értelmében, a Julius Fischer kiadónál. A fordítás Guth Antal munkája volt. „A tőke" teljes szövegét magyarul csak a felszabadulás után adhatták ki. Az első kötet 1948-ban, a harmadik kötet 1951-ben, a második kötet pedig 1953-ban jelent meg. Az első és harmadik kötet fordítását kisebb részben Rudas László, nagyobb részben pedig Nagy Tamás végezte. Nagy Tamás fordította a második kötet egészét is. A negyedik kötet, az „Értéktöbblet-elméletek" három részben, 1958-ban, 1961-ben és 1963-ban jelent meg.

„Bér, ár és profit"

Említettük már, hogy Marx politikai gazdaságtanának kidolgozásával nem elvont tudományos célokat kívánt szolgálni. Azt a feladatot tűzte maga elé, hogy a proletariátus előtt felmerülő gyakorlati feladatok megoldásához és végső soron a társadalom forradalmi átalakításáért folytatott harcához megfelelő elméleti alapot hozzon létre. Ezért tudományos kutatásait mindig is összekapcsolta a gyakorlati mozgalomban való részvétellel. Ez különösen így volt az I. Internacionálé megalakulásától kezdve. Az Internacionálé Főtanácsában Marx vezető szerepet játszott. Ez nemcsak szervezési és egyéb, a szervezet működésével kapcsolatos feladatok megoldásának irányítását jelentette, hanem természetesen az eszmei irányítást is. Ezzel függ össze az a munkája, amely eredetileg a Főtanács 1865. június 20-i és 27-i ülésén tartott két előadását jelentette, majd később, Marx halála után nyomtatásban önálló kiadványként is napvilágot látott.

Az 1860-as évek közepén Európa-szerte heves sztrájkmozgalom bontakozott ki. A mozgalom vezetői a különféle országokból az Internacionálé Főtanácsához fordultak, hogy erkölcsi és anyagi támogatást kapjanak. Marx kezdeményezésére a Főtanács e feladatot magára vállalta. Nem minden vita nélkül azonban.

Az Internacionáléban nem mindjárt alakult ki a sztrájkok helyes megítélése. Számos országban léteztek olyan irányzatok, amelyek elutasították a sztrájkharcot. Noha az angol munkásmozgalom a sztrájkok szervezésében gazdag tapasztalattal rendelkezett, még a Főtanács angol tagjai sem mindannyian tartották pozitív dolognak a sztrájkokat. Közöttük szerepelt az owenista Weston is. Ő a Főtanács ülésein igyekezett bebizonyítani azt, hogy semmi értelme a munkások munkafeltételeinek megjavítását, a munkabérek emelését követelni. A proletariátus gazdasági harcát nemcsak értelmetlennek, hanem károsnak is minősítette, mivel véleménye szerint a munkabérek emelésének elkerülhetetlen következménye a fogyasztási cikkek árának általános emelkedése lesz. Az ilyen és ehhez hasonló nézetek

elleni harcban kitűnően megmutatkozott, mennyire jelentősek az osztályharc vitele szempontjából Marx közgazdasági kutatásai. E kutatások alapján Marx meg tudta magyarázni az Internacionálé Főtanácsának és az itt helyet foglalókon keresztül a munkások széles köreinek is a sztrájkharcok támogatásának szükségességét és Weston nézeteinek hibás voltát.

A „Bér, ár és profit" abból a szempontból is igen jelentős alkotása Marxnak, hogy belőle több fontos következtetést vonhatunk le a marxi politikai gazdaságtan kialakulására vonatkozóan. Mindenekelőtt kiderül belőle, hogy Marx milyen nagy súlyt helyezett a munkások felvilágosítását szolgáló egyszerű, közérthető nyelven megfogalmazott, de tudományos igényű munkáknak. Az ilyennek, mondhatnánk, klasszikus példája a szóban forgó munka.

Kiderül továbbá a két előadásból, hogy Marx 1865 nyarán már számos kérdésben kialakult állásponttal rendelkezett, olyan kérdésekben, amelyek később részletes, alapos magyarázattal „A tőké"-ben kerültek kifejtésre. Felhasználja természetesen ebben a munkájában Marx a munkaérték-elméletet. Ez nem új vívmány, hiszen mint tudjuk, ezt már a nyilvánosság elé tárta „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művében.

Új azonban az értéktöbblet-elmélet teljesen szabatos és pontos kifejtése. Marx már az 1857–1858-as kéziratokban szól az értéktöbbletről. Itt azonban még sok terminológiai bizonytalanság és néhány tartalmi kiforratlanság is található. A „Bér, ár és profit"-ban Marx az értéktöbblet-elméletet egy új kategória következetes alkalmazásával fejtette már ki. A munkaerőáruról van szó. A munkaerő árujellegének felfedezésével Marx át tudta hidalni a két osztály, a tőkésosztály és a munkásosztály közötti csere egyenértékűsége és a kizsákmányolás ténye közötti látszólagos ellentmondást. Nagyon világosan megmagyarázta ezekben az előadásaiban, hogy a kizsákmányolás a munkaértéktörvény érvényesülése mellett megy végbe, és így a kapitalizmus objektív törvényszerűségeinek rendszerében leli magyarázatát.

„Amit a munkás elad, az nem közvetlenül a *munkája*, hanem a *munkaereje*."[2] A munkaerőáru kifejezést itt már Marx következetesen használja. Meg is magyarázza, miért nem tekinthető árunak a munka, miért csak a munkaerejét, a munkaképességét adhatja el a munkás.

Meghatározza Marx itt a munkaerő értékét is. A korábbiaktól eltérően, azokhoz képest lényegesen előrelépve, Marx a munkaerőáru értékének meghatározásában nem a minimális, hanem az átlagos munkamennyiséget említi. „Akárcsak minden más áru értékét, a munkaerő értékét is a termeléshez szükséges munkamennyiség határozza meg."[3] Az áruk értékét pedig általaban, ahogyan azt már „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művében kifejtette, a társadalmilag szükséges, vagyis az átlagos termelési feltételek között, az átlagos intenzitású és átlagos ügyesség mellett szükséges munkamennyiség határozza meg.

A munkaerőáru kategóriájának felismerése és a munkaerőáru értékének a társadalmilag szükséges munkaráfordítással való meghatározása lehetővé tette Marxnak, hogy mind tudományos, mind politikai szempontból igen nagy jelentőségű megállapításra jusson. A munkás – mondotta Marx – munkaerejét eladja a tő-

[2] *Marx:* Bér, ár és profit. *Marx–Engels* Művei. 16. köt. Budapest 1964. 119. old.

[3] Ugyanott, 120. old.

késnek, aki azt értékén vásárolja meg. Ebben az elméletileg feltételezett esetben a munkás és a tőkés közötti csere az egyenlő értékek cseréjének törvénye szerint bonyolódott le. A tőkés azonban a munkaerőáru megvásárlásával jogot szerzett ezen áru használatára. E használat során pedig – mutatott rá Marx – a munkás nagyobb értéket hoz létre, mint amekkorát a tőkés neki árujáért kifizetett. Ez a többlet az értéktöbblet. Más szóval, a munkás kizsákmányolása, az értéktöbblet ellenszolgáltatás nélküli elsajátítása nem a kapitalizmus gazdasági törvényeinek megsértésével, hanem éppen azok alapján, azok keretében megy végbe. „*A tőke és a munka közötti cserének ezen a fajtáján* alapszik a tőkés termelés, illetve a bérrendszer, és ez a cserefajta szükségszerű eredményként mindig újratermeli a munkást mint munkást és a tőkést mint tőkést."[4]

Ezen az elméleti alapon magyarázza meg azután Marx, miért nem fogadhatók el Westonnak és a hozzá hasonló nézetet vallóknak a gazdasági harccal szembeni fenntartásai. Vajon mikor követeli a munkásosztály a bérek felemelését, vagy mikor lép fel erőteljesebben a bérek csökkentésével szemben?

Az egyik ilyen eset, mutatott rá Marx, az, amikor a munkaerő értékét jórészt meghatározó létfenntartási eszközök értéke emelkedik. Ilyenkor természetes törekvése a proletariátusnak, hogy lépéseket tesz korábbi életszínvonalának visszaállítására.

Az is előfordulhat, hogy mind a létfenntartási eszközök értéke, mind pedig ennek következtében a munkaerőáru értéke változatlanul marad, de a pénz értékének változása következtében a bérek reálértéke az árak emelkedése következtében csökken. Ilyen esetben a munkásoknak ugyancsak meg kell küzdeniük a korábbi reálbér biztosításához szükséges magasabb pénzbérek eléréséért.

A tőkés, fejtegette tovább Marx gondolatait, állandóan kísérletet tesz a kizsákmányolás fokának növelésére. E kísérletek között a munkanap meghosszabbítása és a munkaintenzitás növelése egyaránt szerepelhet. Elképzelhető, hogy bármelyik esethez a munkabérek növekedése párosul. Azonban egyrészt a munkabérek növekedése rendszerint nem olyan mértékű, mint a munkanap meghosszabbítása vagy a munkaintenzitás növelése, másrészt pedig egy bizonyos határon túl a magasabb bérek nem kárpótolhatják a munkást életerőinek gyorsabb elhasználásáért. Mindemellett a munkásosztálynak, ha a munkaintenzitás növelését nem is tudja megakadályozni, legalább arra kell törekednie, hogy a tőkének ezt a tendenciáját korlátozza és a bekövetkező intenzitás növekedéséért legalább részben béremeléssel magát kárpótolja. „Amikor tehát a munkás gátolja a tőkének ezt a tendenciáját és harcol a munka növekvő intenzitásának megfelelő béremelésért, akkor csak munkája elértéktelenítésével és faja elkorcsosításával szemben fejt ki ellenállást."[5]

Végül Marx arra hívta fel a figyelmet, hogy a munkabérek csak hosszabb idő átlagában igazodnak a munkaerőáru értékéhez. Ez összefügg a tokés termelés ciklikus mozgásával. A ciklus süllyedő szakaszában a munkás süllyedő bérekkel, esetleg munkájának elvesztésével számolhat. Ez ellen ugyan szintén küzdenie kell, de az eredmény esélyei igen csekélyek. Amikor viszont a ciklus a felfelé ívelő szakaszában jár, akkor a munkásosztálynak feltétlenül mindent meg kell tennie azért, hogy a bérek emelését elérje. Ez a béremelés jelentheti ugyanis azt a kompenzá-

[4] Ugyanott, 122. old.
[5] Ugyanott, 132. old.

ciót, amelynek eredményeképpen a munkás a ciklus átlagában a munkaerő értékéhez közel álló munkabért kaphat. „Ha a virágzás szakaszában, amikor extraprofitokat csinálnak, nem harcolnak béremelésért, akkor egy ipari ciklus átlagát véve még az *átlagbérét*, vagyis munkája *értékét* sem kapná meg. Az őrültség tetőfoka azt kívánni, hogy a munkás, akinek bérét a ciklus kedvezőtlen szakaszai szükségképpen érintik, a ciklus virágzó szakaszaiban kirekessze önmagát a kárpótlásból."[6]

Végül Marx a proletariátus és a tőkésosztály közötti harc kilátásait taglalja. „Miután kimutattuk, hogy a munkások periodikus ellenállása a bérleszállítással szemben és periodikus kísérleteik, hogy béremelést vívjanak ki, elválaszthatatlanok a bérrendszertől, s az a tény diktálja őket, hogy a munka az áruk közé van sorolva és ezért alá van vetve az árak általános mozgását szabályozó törvényeknek; továbbá kimutattuk, hogy a bérek általános emelkedése az általános profitráta süllyedését vonná maga után, de nem befolyásolná az áruk átlagárát vagy értékét, most végül felmerül a kérdés, mennyiben számíthat sikerre a munka ebben a közte és a tőke között szakadatlanul dúló harcban."[7] A kérdésre mechanikusan is lehet válaszolni, de ez az éppen bírált hibás felfogáshoz vezetne – mutatott rá Marx. E válasz szerint a munkaerő, lévén áru, értéke és így ára ugyanolyan hatásoknak van kitéve, mint bármely más árué. Így a munkabérek emeléséért folyó küzdelemnek valóban semmi értelme nem lenne, hiszen a bérek végül is kiegyenlítődnének az átlagon. Csakhogy – mutatott rá Marx – van néhány sajátos vonás, amely a munkaerő értékét megkülönbözteti minden más áru értékétől. A munkaerő értéke ugyanis két elemből áll, az egyik fizikai, a másik történelmi, illetve társadalmi. A munkaerő értékének végső határát a fizikai elem határozza meg, vagyis a munkásosztálynak ahhoz, hogy fenntartsa és újratermelje magát, feltétlenül hozzá kell jutnia az élethez és a szaporodáshoz nélkülözhetetlen létfenntartási eszközök minimumához. Ez a minimum lehet a munkaerő értékének végső határa. Másrészről ugyancsak fizikai eleme a munkaerő értékének a munkanap hosszát szabályozó törvény. E törvény azt a követelményt foglalja magában, hogy a dolgozó ember fizikai erejének határai nem léphetők túl, és hogy e fizikai erő fenntartása a szükségletkielégítés bizonyos fokát elengedhetetlenné teszi.

A munkaerő értékének ezen kifejezetten fizikai eleme mellett azonban rendkívül nagy jelentőségűek a társadalmi, történelmi elemek. Ezeket a történelmi vagy társadalmi elemeket, amilyenek például valamely területen kialakult fogyasztási szokások, lehet tágítani és lehet szűkíteni is. A tőkés természetesen állandóan arra törekszik, hogy a béreket fizikai minimumukra szorítsa és a munkanapot, valamint a munkaintenzitást a fizikai maximumára növelje; a munkás pedig ugyancsak természetesen, ennek éppen ellenkezőjére törekszik. Marx itt lényegében arra mutatott rá, hogy a munkaerő értékének meghatározásában éppen a társadalmi, történelmi elem miatt, olyan tényező is szerepet játszik, amely a munkabéreket nem teszi eleve és objektíve meghatározottakká. Adott értékből kiindulva, a munkabérek növekedése a profitráta süllyedésével kompenzálódik, amint azt az előb-

[6] Ugyanott, 133. old. – Ami az idézetben szereplő kifejezést – „munkája értékét" – illeti, Marx az előadás egy korábbi szakaszában kifejtette, hogy a hallgatóság által megszokott kifejezésekhez igazodóan kész a munka értéke kifejezést használni, de ezen minden esetben a munkaerő értékét kell érteni.

[7] Ugyanott, 134. old.

bi idézetből láttuk, de nem érinti az áruk értékét. A béremelés tehát a profit rovására mehet végbe, amiként a profit növelése a munkabérek csökkentése révén is elérhető. Így a profitráta tényleges fokát „csak a tőke és a munka közötti szüntelen harc dönti el"[8]. „A kérdés – mutatott rá Marx – a harcoló felek erőviszonyának kérdésévé oldódik fel."[9] Láthatóan itt már Marx lényegesen túlhaladta azt a korai álláspontját, amely jól tükröződött a „Bérmunka és tőke" című művében, ahol – mint erre emlékszünk – figyelmen kívül hagyta a munkásosztály helyzetének alakulását vizsgálva az osztályharc során elérhető eredményeket.

Végül Marx nyomatékosan hangsúlyozta a Főtanács tagjai előtt tartott előadásában, hogy a munkásosztály gazdasági harcai nélkül elképzelhetetlen a bérszínvonal csökkentésére irányuló általános tendencia korlátozása vagy visszaszorítása. A munkásosztály gazdasági harcai tehát szervesen hozzátartoznak a tőkés gazdasági rendszerhez. A gazdasági területen folytatott harc azonban – hangsúlyozta Marx – nem vezethet eredményre akkor, ha nem kapcsolódik egybe politikai küzdelemmel. A gazdasági eredmények eléréséhez időnként politikai nyomásra is szükség van. Ezt Marx azzal magyarázta, hogy a munkásosztály helyzetét érintő igen sok kérdésben a tőkésosztály nem hajlandó engedményeket tenni, csak törvényhozási, parlamenti rendelkezések nyomására. E rendelkezések meghozatalára viszont a munkásosztálynak politikai eszközökkel kell rákényszerítenie az uralkodó osztályok, köztük a tőkésosztály képviselőit.

Ugyanakkor Marx arra is felhívta a figyelmet, hogy miközben a munkásosztálynak nap mint nap gazdasági és ennek támogatására szolgáló politikai harcot kell vívnia, ez nem lehet küzdelmeinek végső és alapvető tartalma. A munkásosztálynak meg kell értenie, hogy az alapvető megoldást a társadalom gyökeres átalakítása eredményezheti csak, és e forradalmi változtatásért a munkásosztálynak kell a legtöbbet tennie.

Marx előadásai „A tőke" első kötetének csaknem valamennyi fontos kérdését érintették már és nagy sikert arattak. Az I. Internacionálé Főtanácsa az előadásokban foglalt tételeket elfogadta és a továbbiakban ezek szellemében cselekedett.

„A tőke" módszere

„A tőke" nemcsak kiemelkedő politikai gazdaságtani, hanem filozófiai mű is. Ebben a műben Marx nemcsak felhasználja a dialektikus és történelmi materializmust, hanem tovább is fejleszti azt. „Ha Marx nem is hagyott hátra *»Logikát«* . . ., hátrahagyta a »Tőke« *logikáját* . . . A »Tőké«-ben alkalmazva van egy tudományra a logikája, dialektikája és ismeretelmélete a materializmusnak."[10]

Marx „A tőke" első kötetéhez írt előszóban jellemezte kutatási módszerét. Rámutatott arra, hogy módszere nemcsak egyszerűen eltér a hegeli módszertől, hanem annak egyenesen ellentéte. Ez az ellentét mindenekelőtt abban áll, hogy Marx materialista, Hegel pedig idealista. Marx előtt a társadalomtudósok többsége a gazdasági jelenségeket és folyamatokat az emberi ész szüleményének tekintette.

[8] Ugyanott, 135. old.

[9] Ugyanott.

[10] *Lenin:* Hegel dialektikájának (Logikájának) vázlata. *Lenin* Összes Művei. 29. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 276. old.

Például Smith is az emberek természetes tulajdonságaiból kiindulva magyarázta a csere keletkezését. A polgári közgazdászok a munkamegosztást is az ésszerű emberi cselekvés elvéből vezették le.

Marx elvetette a gazdasági kategóriák és törvények idealista értelmezését. Kimutatta a gazdasági kategóriák és törvények objektív jellegét, rámutatott arra, hogy ezek a termelési viszonyokat fejezik ki.

Marx abból indult ki, hogy a társadalom létének alapja az anyagi termelés. Az anyagi termelésnek meghatározó szerepe van. Attól függ az elosztás, a csere és a fogyasztás is. Marx volt az első, aki hangsúlyozta, hogy az elosztás jellegét és formáját teljes egészében a termelés határozza meg.

A gazdasági folyamatok materialista tanulmányozása azt jelenti, hogy elismerjük az anyagi világ elsőbbrendűségét és a tudatot másodlagosnak tekintjük. A politikai gazdaságtanra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a gazdasági kategóriák elemzésének, logikai sorrendjének a történelmi fejlődés tényleges menetét kell tükröznie.

A marxizmus ellenségei igyekszenek Marx tanítását úgy beállítani, mint a fogalmak önfejlődésén nyugvó logikai konstrukciót. A valóság azonban egészen mást bizonyít.

Marx kutatásaiban az absztrakttól halad a konkrét felé. A legáltalánosabb és legegyszerűbb viszonyokból kiindulva halad a bonyolult viszonyok felé, az árutól a pénzig, a pénztől a tőkéig, az értéktöbblettől az értéktöbblet forrását leplező munkabérig, a tőkés termelés folyamatától az újratermelés folyamatáig. A kiindulópont az áru, a végső pont a tőkés felhalmozás általános törvénye. A kutatás kiindulópontján az áru áll előttünk mint a polgári társadalom gazdaságának sejtje, a kutatás végén a kapitalizmus a maga konkrét és sokoldalú mivoltában jelenik meg.

Az egyszerűtől a bonyolultig haladó kutatási módszer egyúttal a történelem és a logika egységét tükrözi. Mit jelent ez az egység? A gondolatmenet azzal kezdődik, amivel a történelem, és további menete nem más, mint a történelmi folyamat tükörképe, elvont, elméletileg következetes formában helyesbített tükörkép, de a helyesbítés olyan körülmények között történik, amelyeket maga a történelem tényleges menete szolgáltat. Ez azt jelenti, hogy a tudomány elvonatkoztat a jelenségek lényegtelen vonásaitól, és így következetesebben tükrözi vissza a törvényszerűségeket, mint ahogyan azok a valóságban jelentkeznek.

Az egyszerűtől a bonyolultig való haladás logikailag szükségszerű, mert a bonyolult, a konkrét nem más, mint a sokféleség egysége és ha ezt nem fejlődésében, az egyszerűnek a mind teljesebb kibontakozásában nézzük, nem értjük meg a bonyolult jelenséget. Ha nem ezt a tárgyalási menetet követjük, akkor a bonyolult kész eredménynek látszik, ahogyan például a polgári klasszikusok a termelési ár bonyolult jelenségét tekintették. Az egyszerűtől a bonyolult felé haladás logikai menete ugyanakkor megfelel a valóságos történelmi fejlődésnek is. Történelmileg is először volt az áru, később jött létre szükségszerűen a bonyolultabb jelenség, a pénz, majd a tőke stb. Tehát csak úgy vagyunk képesek a bonyolult jelenségeket megérteni, ha gondolkozásunkban a történelmi fejlődés menetét követjük.

A gazdasági élet elemzése komoly nehézségekbe ütközik. A természettudományoktól eltérően a politikai gazdaságtan nem kísérletezhet, nem tehet szert a mel-

lékes elemek kiküszöbölését és a különböző hatótényezők szétválasztását biztosító laboratóriumi tapasztalatokra. „A gazdasági formák elemzésénél sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe. Az elvonatkoztatóképességnek kell mindkettőt pótolni."[11]

Csak az absztrakció segítségével, a jelentéktelen vonásoktól való elvonatkoztatással, a jelenségek és folyamatok mélyére hatolva lehet feltárni a fő sajátosságokat, a törvényszerűségeket. Az absztrakciós módszert alkalmazta Smith és Ricardo is. De abban hibáztak, hogy helytelenül alkalmazták az absztrakció erejét. A tudományos absztrakció segítségével Marx a kapitalista termelési módra jellemző jelenségek lényegét ismerte fel és feltárta azt is, hogy ez a lényeg milyen formákban jelenik meg. Marx elődei nem voltak képesek megbirkózni ezzel a feladattal. Smith-nél például a lényeg elemzésével párhuzamosan megtalálhatjuk a jelenségek ettől elszakított leírását. A lényeg és a jelenség egymás mellett és gyakran egymástól függetlenül lép fel elméletében. Ez vezetett arra, hogy egy és ugyanazon dolgot különbözőképpen értelmezett. Ezzel ellentétben Ricardo gyakran hibásan azonosított: a lényeg és a jelenség, az egyszerű és bonyolult forma egybeesése több esetben is megtalálható nála. Gondoljunk például az értéknek a termelési árral, az értéktöbbletnek a profittal való azonosítására.

A gazdasági folyamatok Marx által kidolgozott materialista elemzése magában foglalja a gazdasági törvények megismerhetőségét. Az osztályharc kiéleződése következtében a klasszikus polgári közgazdaságtant egyre inkább kiszorítják a vulgáris elméletek. Az 1830-as években ütött a klasszikus polgári közgazdaságtan halálos órája. A kapitalizmus gazdasági törvényeinek mélyreható és következetesen tudományos elemzését már csak a proletariátus oldaláról lehetett elvégezni. Ezt a feladatot oldotta meg Marx „A tőké"-ben.

A kapitalizmus fejlődésének alapja ellentmondásainak elmélyülése. A klasszikus polgári közgazdászok annak ellenére, hogy rámutattak a kapitalizmus néhány ellentétére vagy ellentmondására, nem értették meg a kapitalizmus egészének ellentmondásosságát. Ezzel szemben Marx abból indult ki, hogy az árutermelés minden viszonya belső ellentmondást zár magába. Feltárta ezeket az ellentmondásokat és elemezte azokat a kategóriákat, amelyekben ezek megjelennek.

Korábban a fejlődést legfeljebb mennyiségi oldalról, új minőséget létrehozó, ugrások nélküli folyamatként vizsgálták. Általában elhanyagolták a gazdasági kategóriák minőségi tartalmának vizsgálatát. Ezért magától értetődő, hogy nem voltak képesek észrevenni a minőségileg új keletkezését. Marx volt az első, aki rámutatott arra, hogy a gazdasági életben a fejlődésnek mennyiségi és minőségi oldala van, és hogy a fejlődés nem más, mint a mennyiségi változások átcsapása új minőségbe. Marx ugyancsak elemezte a tőkés termelés különböző fejlődési fokainak azon minőségi sajátosságait, amelyek előkészítik az adott minőség pusztulását és az új létrejöttét.

Kimutatta, hogy a fejlődés nem más, mint a régi állandó tagadásának és az új keletkezésének a folyamata. „A tőké"-ben a társadalmi fejlődés tényleges mene-

[11] *Marx:* A tőke. I. köt. *Marx–Engels* Művei. 23. köt. 5–6. old.

tét ábrázolta. Ez a „már megtett fokokat mintegy megismétlő, de másként, magasabb szinten ismétlődő fejlődés (a »tagadás tagadása«), nem egyenes vonalban, hanem – mondhatni – spirálisan haladó fejlődés."[12]

„A TŐKE" ELSŐ KÖTETE

„A tőke" első kötetének Marx „A tőke termelési folyamata" alcímet adta. Ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy nem a termelőfolyamatot általában akarja vizsgálni, hanem a tőkének a munka- és értékesítési folyamat egységeként megtestesülő termelőfolyamatát.

Az első kötet hét szakaszból és huszonöt fejezetből áll. Az első szakaszban az áru és a pénz elemzésével foglalkozik, mert ezek történelmileg és logikailag is megelőzik a kapitalizmust. Itt nemcsak arról van szó, hogy az áru a tőkés rendszer gazdasági sejtformája, hogy a kapitalizmus az árutermelés legfejlettebb formája, hanem arról is, hogy az áruforgalom vizsgálata alapján elemezhető a tőke termelőfolyamata. Az áru és a pénz elemzése során Marx megvizsgálta az áru két oldalát, a használati értéket és értéket, az áruban megtestesülő munka kettős jellegét, az értékformák fejlődését és az árufetisizmust. A cserefolyamat áttekintését a pénz funkcióinak tárgyalása követi. „A tőke" első kötetének ezen első szakasza „A politikai gazdaságtan bírálatához" című műben felölelt kérdéskört tárgyalja. Amint azt már említettük, „A tőke" első kötetében a Bírálathoz képest lényeges kibővítést jelent az értékformák fejlődésének bemutatása és az ezzel kapcsolatos ellentmondások elemzése, míg a pénzt tárgyaló rész az 1859-ben megjelent műhöz képest itt jóval rövidebbre van fogva.

Az első kötet központi kérdése az értéktöbblet lényegének, keletkezési feltételeinek, termelésének a vizsgálata. Az értéktöbblet elemzése a második szakaszban kezdődik és a hetedikben fejeződik be.

A második szakaszban Marx bemutatja a pénz átváltozását tőkévé. A pénz úgy válik tőkévé, hogy érte a piacon egy különleges árut, munkaerőt vásárolnak és azt egyesítik a termelési eszközökkel. Feltárva a munkaerőáru sajátosságait, Marx kimutatta, hogyan keletkezik az értéktöbblet a forgalomban és mégsem a forgalomban.

A harmadik, a negyedik és az ötödik szakasz az értéktöbblet termelését tárgyalja. Az értéktöbblet termelésének elemzése a harmadik szakaszban a legelvontabb formának, az abszolút értéktöbblet termelésének az elemzésével kezdődik. Ennek során mindenekelőtt elemzi a munkafolyamatot és az értékesítési folyamatot, vagyis feltárja, hogyan keletkezik az értéktöbblet. Bemutatja azt, hogy a munkafolyamat, amely az emberi társadalom létezésének állandó feltétele, hogyan jelenik meg sajátos formában a tőkés társadalomban. A szakasz következő fejezetében Marx megvizsgálta a tőke különböző részeinek szerepét az érték és az értéktöbblet létrehozásában, vagyis az állandó és a változó tőkét.

Az értéktöbblet lényegének feltárása után Marx rátért az értéktöbblet mennyiségének vizsgálatára. Ezzel foglalkozik a szakasz következő fejezete, amelynek

[12] *Lenin:* Karl Marx. *Lenin* Összes Művei. 26. kot. 48. old.

címe „Az értéktöbblet rátája". Marx itt feltárta a tőkés kizsákmányolás sajátosságait és ezzel mintegy kiegészíti az értéktöbblet minőségi elemzését.

Az értéktöbblet elemzése elvezet a munkanap vizsgálatához. Ezzel a kérdéssel foglalkozik a harmadik szakasz utolsó előtti fejezete. Ebben részletesen megvizsgálta azokat a kérdéseket, amelyeket a „Bér, ár és profit" című előadásaiban is e témával kapcsolatban bemutatott. Végül a harmadik szakasz az értéktöbblet rátája és tömege közötti összefüggést tárgyalja. A negyedik szakaszban Marx a relatív értéktöbblet termelésével foglalkozik. A relatív értéktöbblet tárgyalása során elemzi a tőkés termelési viszonyok fejlődésének a termelőerőkre gyakorolt hatását. Meghatározza a relatív értéktöbblet szerepét a termelőerők fejlődésében. Sorra veszi a kapitalizmus fejlődésének három szakaszát az iparban. Nyomon kíséri a termelés társadalmasodásának fokozódását a tőkés magántulajdon keretei között. Feltárja a gépek tőkés alkalmazásának ellentmondásosságát és korlátait, valamint hatását a munkásosztály helyzetére.

„A tőke" első kötetének következő, ötödik szakaszában Marx a tőkés termelési folyamatot az abszolút és relatív értéktöbblet termelésének egységeként tárgyalja. Bemutatja azokat a fontos összefüggéseket, amelyek a munkaerő ára és az értéktöbbiet nagysága között fennállnak.

Az ezt követő hatodik szakaszban Marx munkabérelméletét fejti ki. Ennek során kimutatja, hogy a munkaerő értékének munkabérként való megjelenése hogyan leplezi el az értéktöbblet termelésének folyamatát, valamint ebből a szempontból is közelebbi vizsgálat tárgyává teszi a munkabér különböző formáit.

A hetedik szakasz „A tőke" első kötetének befejező szakasza. Ebben Marx a tőke felhalmozási folyamatát elemzi. Míg korábban azt vizsgálta, hogyan keletkezik az értéktöbblet a tőkéből, addig ebben a szakaszban azt tárgyalja, hogyan keletkezik a tőke az értéktöbbletből. Kimutatta, hogyan termelődnek újra a tőkés termelési viszonyok. E szakaszban olvashatók a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájával foglalkozó rész híres mondatai: „A tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják."[13]

A kötet szerkezetének e rövid áttekintése után vizsgáljunk most meg közelebbről néhány kulcskérdést.

„A tőke" első kötetében Marx továbbfejlesztette értékelméletét, amelynek alapjai már „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művében megtalálhatók. „A tőke" első kötetéhez írt előszóban rámutatott arra, hogy az összefüggés és a teljesség megkívánta, hogy „A politikai gazdaságtan bírálatához" című mű tartalmát „A tőke" első fejezetében összefoglalja.

„A politikai gazdaságtan bírálatához" című művében Marx tartalmilag az értéket az absztrakt munka kifejezőjének tekintette. Ugyanakkor azonban fogalmilag még csereértéknek nevezte. „A tőké"-ben a csereérték vizsgálatáról áttér az érték elemzésére, és az áru másik sajátosságának nem a csereértéket, hanem az értéket tekinti.

[13] *Marx:* A tőke. I. köt. *Marx–Engels* Művei. 23. kot. 713. old.

Marx „A tőké"-ben az értékformák sokoldalú elemzését adja. Az egyszerű értékformát vizsgálva megkülönbözteti a viszonylagos és az egyenérték formát, amelyet az értékkifejezés két pólusának nevez. Sokoldalúan elemezte az értékformák fejlődését az egyszerűtől a pénzformáig.

Marx azzal, hogy „A tőké"-ben sokoldalúan elemezte az értékformák fejlődését, meggyőzőbben tudta feltárni a pénz keletkezését is.

Az áru és az érték elemzése kiindulópontul szolgál az értéktöbblet és a tőkés termelési mód összes többi kategóriájának elemzéséhez. Már Ricardo megsejtette, hogy a kapitalizmus minden kategóriájának vizsgálatánál a munkaérték-elméletből kell kiindulni. Marx rámutatott arra, hogy ez Ricardo történelmi érdeme, aki igyekezett az általa ismert összes politikai gazdaságtani kategóriát összhangba hozni a munkaérték-elmélettel. De a ricardói értékelmélet és módszer fogyatékosságai, polgári korlátozottsága lehetetlenné tették, hogy minden kategóriát a munkaérték-elméletből kiindulva, abból levezetve magyarázzon meg.

Marx aláhúzta az értéktöbblet és az érték közötti kapcsolatot, amikor az értéktöbbletet úgy jellemezte, mint az eredeti érték feletti többletet, az értéktöbblet termelését pedig mint egy meghosszabbított értékképző folyamatot.

Különösen nagy jelentőségű az árutermelő munka kettősségének feltárása. Maga Marx írja egyik, Engelshez intézett levelében: „Könyvemben a legjobb 1. (ez az alapja a tények egész megértésének) a mindjárt az *első* fejezetben kiemelt *kettős jellege a munkának* aszerint, hogy a munka használati értékben vagy csereértékben fejeződik ki."[14]

A munka kettős jellegének feltárása alapján Marx nemcsak új módon határozta meg az értéket és annak nagyságát, hanem a kapitalizmusnak egy sor más fontos közgazdasági problémáját is megvizsgálta. Kimutatta, hogy a munkafolyamat és az értékesülési folyamat közötti ellentmondás nem más, mint a konkrét és az absztrakt munka közötti ellentét megjelenése a tőkés árutermelés folyamatában. Az árutermelő munka kettős jellegéről szóló tanítást Marx felhasználta az állandó és a változó tőkére való felosztásnál is.

Az értéktöbblet és konkrét megjelenési formáinak elemzése elmélyítette a munkaérték-elméletet, alátámasztotta annak helyességét. Marx értéktöbblet-elméletében kimutatta, hogy a profit és a járadék létezése nem mond ellent a munkaérték-elméletnek.

„A tőke" első kötetének központi kérdése az értéktöbblet termelése.

A Marx előtti közgazdászoknál megtalálhatók az értéktöbblet-elmélet nyomai. „A tőke" második kötetéhez írt előszóban Engels rámutatott arra, hogy már régen Marx előtt tudták, hogy van a termék értékének egy része, amelyet a munka termékéből ellenérték nélkül sajátítanak ki. De ennél tovább nem jutottak. A klasszikus polgári közgazdaságtan képviselői csak azokat a mennyiségi viszonyokat elemezték, amelyekben a munkatermék megoszlott a munkás és a tőkés között. „Ekkor lépett fel Marx. Mégpedig egyenes ellentétben valamennyi elődjével. Ahol azok *megoldást* láttak, ő csak *problémát* látott. Meglátta, hogy itt nem deflogisztizált levegővel és nem tűzléggel van dolgunk, hanem oxigénnel –, hogy itt nem egy gazdaságtani tény puszta megállapításáról, vagy akár e ténynek az örök igazságossággal és az igaz erkölccsel való összeütközéséről van szó, hanem olyan tényről,

[14] Marx Engelshez. 1867. augusztus 24. *Marx–Engels* Művei. 31. kot. 320. old.

amely hivatott arra, hogy forradalmasítsa az egész közgazdaságtant, és amely kulcsa az egész tőkés termelés megértésének – annak kezében, aki bánni tud vele."[15]

Marx elődei nem láttak semmiféle különbséget a munkaerő és a munka között. Ezt a különbséget a közgazdaságtanban Marx tárta fel elsőnek. A munka és a munkaerő közötti különbség feltárása hatalmas jelentőségű, mivel ez jelenti a kulcsot az értéktöbblet eredetének megértéséhez.

Marx elődei azt állították, hogy a munkás munkáját adja el a tőkésnek. Ezért nem tudták a munkás és a tőkés közötti cserét a munkaérték-elmélet alapján megmagyarázni. Ha feltételezzük, hogy a munkás a munkáját adja el a tőkésnek, akkor az a helyzet áll elő, hogy a tőkések és a munkások közötti csere állandóan ellentmond az értéktörvénynek, mivel a munkások több munkát adnak, mint amennyit munkabérükben visszakapnak.

Ha viszont azt feltételezzük, hogy a tőkés teljesen megfizeti a munkás munkáját, vagyis azt az értéket, amit a munkás munkájával újonnan létrehozott, akkor nem tudjuk a profit keletkezését megmagyarázni. Ilyen feltevés mellett az egész munka megfizetett munkaként jelenik meg. Ez azonban szintén ellentmond a munkaérték-elméletnek, hiszen a tőkés jövedelmét csak valami munkától független tényezővel magyarázhatnánk. Ez volt az egyik ellentmondás, amelyen Ricardo munkaérték-elmélete hajótörést szenvedett. Marx ragyogóan megoldotta ezt a problémát, amikor kimutatta, hogy a munkás a tőkésnek nem munkáját, hanem munkaerejét, azaz munkaképességét adja el. A tőkés munkabér formájában a munkaerő értékét fizeti meg, és jogot nyer arra, hogy a munkaerőárut elfogyassza. A munkaerőáru – elfogyasztása során – nagyobb értéket hoz létre, mint az, amelyet a munkásnak kifizettek. Ez a különbség az értéktöbblet, amelyet a tőkés ellenérték nélkül elsajátít. Sőt, mint ahogy erre Marx rámutatott, az értéktöbblet nem az értéktörvény megsértésével, hanem éppen az értéktörvény alapján keletkezik.

A Marx előtti polgári közgazdászok sosem tették fel azt a kérdést, miből ered az értéktöbblet. A klasszikus polgári közgazdaságtan legkiemelkedőbb képviselője, Ricardo sem volt képes a profit létrejöttének okát feltárni. „Valójában ezeknek a polgári közgazdászoknak megvolt az a helyes ösztönük, hogy nagyon veszélyes az értéktöbblet eredete égető kérdésének túlságosan a mélyére hatolni."[16]

A polgári közgazdászok nem vonatkoztatták el az értéktöbbletet az elosztásban megjelenő konkrét formáktól. Egyesek az értéktöbbletet azonosították a földjáradékkal (Petty, fiziokraták), mások a profittal és a járadékkal (Smith), ismét mások pedig az átlagprofittal (Ricardo). Marx volt az első, aki az értéktöbbletet elvonatkoztatta a lényegét elleplező konkrét megjelenési formáktól. Az Engelsnek írt 1867. augusztus 24-i és már idézett levelében Marx rámutatott arra, hogy „A tőke" első kötetében az árutermelő munka kettős jellegének elemzésén kívül a legjobb „2. az *értéköbbletnek a maga különös* formáitól, a profittól, a kamattól, a földjáradéktól stb. *függetlenül való* tárgyalása. Ez főleg a második kötetben fog megmutatkozni. A különös formák tárgyalása a klasszikus közgazdaságtanban, amely azokat állandóan összekeveri az általános formával, merő kotyvalék".[17]

Az értéktöbbletnek a konkrét megjelenési formáktól független elemzése lehetővé

[15] *Marx:* A tőke. II. köt. *Marx–Engels* Művei. 24. köt. Budapest 1968. 17–18. old.

[16] *Marx:* A tőke. I. köt. *Marx–Engels Művei.* 23. köt. 480. old.

[17] Marx Engelshez. 1867. augusztus 24. *Marx–Engels Művei.* 31. köt. 320. old.

tette Marx számára, hogy sokoldalúan bemutathassa az értéktöbblet keletkezését és azt a közös forrást, amelyből minden tőkés és földtulajdonos jövedelme származik. Az értéktöbbletet tiszta formájában elemezve Marx feltárta a tőkés kizsákmányolás titkát és annak specifikus vonásait. A polgári közgazdászokat elsősorban az értéktöbblet nagysága érdekelte. Marx elemezte először az értéktöbbletet mint tőkés termelési viszonyt, és ezzel feltárta annak minőségi oldalát.

Marx természetesen mennyiségileg is elemezte az értéktöbbletet. Ebből a célból olyan új kategóriákat vezetett be, mint az értéktöbbletráta, az értéktöbblet tömege, a kizsákmányolás foka. A kölcsönös kapcsolatot vizsgálva e kategóriák között, megkülönböztette az értéktöbbletráta különböző képleteit és az értéktöbblet különböző tömegeit. Ezek a fogalmak teljesen ismeretlenek voltak korábban.

Az értéktöbblet keletkezésének elemzése során Marx volt az első, aki feltárta és elemezte az abszolút és a relatív értéktöbbletet. Profitelméletében Ricardo ténylegesen a relatív értéktöbbletről beszélt. A profit növekedésének egyetlen forrása szerinte a munkatermelékenység emelkedése. Marx azonban rámutatott arra, hogy az értéktöbblet növekedhet a munkanap meghosszabbításának vagy a munkaintenzitás növelésének eredményeként is.

A relatív értéktöbblet elemzése során Marx megoldotta a legkiválóbb polgári közgazdászok számára is megoldhatatlan ellentmondást. Ez az ellentmondás abban áll, hogy a tőkés érdekelt az áru csereértékének növelésében, a valóságban azonban a csereérték csökkenése megy végbe.

Sokoldalúan elemezve az abszolút és a relatív értéktöbbletet, Marx kimutatta jelentőségüket a kapitalizmus fejlődésének különböző szakaszaiban.

A polgári közgazdászok közül senki sem látta az értéktöbblet termelésében a kapitalista rendszer keletkezését, fejlődését és pusztulását.

Marx feltárta azt, hogy az értéktöbblet termelése a kapitalizmus abszolút törvénye. Az értéktöbblet utáni hajsza a termelőerők fejlődésének ösztönzője és mozgató ereje. „Értéktöbblet termelése, vagyis többletcsinálás – ez ennek a termelési módnak abszolút törvénye."[18] Az értéktöbblettörvény alapján, a konkurrencia közvetítésével megy végbe a termelőerők fejlődése, a termelés társadalmasodása és a munkásosztály kizsákmányolásának fokozódása.

Az értéktöbblet elemzése alapján Marx megmutatta, hogyan jönnek létre a szocialista forradalom anyagi előfeltételei és szubjektív tényezői; kimutatta, hogyan alakul ki és mélyül el a kapitalizmus alapvető ellentmondása. Ezt az ellentmondást Marx fogalmazta meg és elemezte először.

Marx feltárta a munkások és a tőkések érdekeinek antagonizmusát. Ricardo szintén rámutatott a munkások és tőkések ellentétes érdekeire. Ezt az ellentétet azonban ő csak a már létrehozott termék elosztásában tudta megragadni. Ennek alapján nem a társadalmi viszonyokban, hanem a csökkenő földhozadékban és a lakosság növekedésében kereste. Marx feltárta az osztályharc gazdasági alapját, és ezzel megsemmisítő csapást mért az olyan burzsoá elméletekre, mint az osztályok harmóniája a kapitalizmusban, vagy a kapitalizmusnak a szocializmusba való békés belenövése.

„A tőke" első kötetének megjelenésével a munkásosztály igen hatékony ideológiai fegyvert kapott a kommunizmusért folytatott harcához. Maga Marx jegyezte

[18] *Marx:* A tőke. I. köt. *Marx–Engels* Művei. 23. köt. 579. old.

meg „A tőke" első kötetéről egyik levelében: „Ez minden bizonnyal a legfélelmetesebb lövedék, amelyet valaha is a polgárok (beleértve a földtulajdonosokat) fejéhez röpítettek."[19]

„A TŐKE" MÁSODIK KÖTETE

„A tőke" második kötete három szakaszból és ezen belül huszonegy fejezetből áll.

A forgalom folyamatát Marx érinti „A tőke" első kötetében is. Az első szakaszban elemzi az áru és a pénz forgalmát, a második szakaszban, ahol vizsgálja a pénz átalakulását tőkévé, megközelíti már a tőke forgalmát. A forgalom szférájában vásárolja meg a tőkés a termelési eszközöket és a munkaerőt, és itt megy végbe az értéktöbblet realizálása is. De az első kötetben a forgalmi szférát csak annyiban érinti, amennyiben ez szükséges a termelési folyamat megértéséhez. Ezért az első kötetben – jegyzi meg Marx – „azokat a különböző formákat, amelyeket (a tőke – *a szerzők*) a körforgás ismétlődése során hol magára vesz, hol levet, figyelmen kívül hagytuk"[20]. A második kötetben ezek a formák és a nekik megfelelő funkciók képezik a vizsgálat tárgyát.

A második kötetben a termelési folyamatot Marx csak annyiban érinti, amennyiben ez szükséges a forgalmi folyamat megértéséhez. A tőke forgalmi folyamatának vizsgálatával teljesebbé teszi a termelés elemzését, konkretizálja és továbbfejleszti a tőke meghatározását, az értéktöbblet-elméletet és a kapitalizmus ellentmondásainak feltárását.

„A tőké"-ben Marx feltárta a tőkés termelés és forgalom tényleges kapcsolatát, egységüket és különbözőségüket. A korábbi közgazdászok nem voltak képesek megoldani ezt a kérdést. Mint ismeretes, a merkantilisták vizsgálódásaikat a forgalomra korlátozták, a külkereskedelemben látva a gazdagság forrását. A fiziokraták helyesen mutattak rá, hogy a forgalomban csak a létrehozott gazdagság realizálása és elosztása megy végbe, de ők sem voltak képesek feltárni a termelés és a forgalom közötti tényleges kapcsolatot, mivel a mezőgazdaságból indultak ki, olyan termelési ágból, amelyet a forgalomtól függetlenül is lehet vizsgálni.

Smith és Ricardo a tőkés termelést annak minden szférájában megvizsgálták, de a forgalom elemzésében nem jutottak túl a fiziokratákon. Nem értették meg a termelés meghatározó szerepét a forgalommal szemben és nem tudták feltárni a kettő közti különbséget.

A klasszikust felváltó vulgáris közgazdaságtan felhagyott a termelés vizsgálatával és a forgalmat tekintette elsődlegesnek.

Marx rámutatott arra, hogy a forgalmat a tőkés termelés határozza meg és feltárta az újratermelés ezen két szférájának egységét. Ugyancsak rámutatott a forgalom és a termelés közötti különbségre is. A lényeges különbség abban áll, hogy a termelési folyamatban hozzák létre az értéket és a részét képező értéktöbbletet, a forgalomban pedig csak a tőke körforgása és a már létrehozott érték realizálása megy végbe.

A második kötetben Marx kimutatta, hogy a forgalomban – ugyanúgy, mint a

[19] Marx Johann Philipp Beckerhez. 1867. április 17. *Marx–Engels* Művei. 31. köt. 537. old.
[20] *Marx:* A tőke. II. köt. *Marx–Engels* Művei. 24. köt. 27. old.

tőkés termelesben – két antagonisztikus osztály áll egymással szemben. A tőkés forgalom sajátossága abban áll, hogy a munkaerő áru. Ez viszont a tőkés termelésnek, nem pedig a forgalomnak a következménye. A munkaerő adásvétele meghatározott termelési módot feltételez. A munkának bérmunkává válásával a munkatermékek nem egyszerűen mint áru és pénz vesznek részt a forgalomban, hanem mint a tőke meghatározott formái.

A kötet első szakaszában az egyéni tőke mozgását elemezte Marx. Rámutatott arra, hogy a tőkés által előlegezett tőkeérték egymás után a pénztőke, a termelőtőke és az árutőke formáját veszi fel. Ezután a tőkés termelés elméleti és történeti kiindulópontjául szolgáló pénztőke körforgását vizsgálta. A pénztőke körforgása olyan forma, amelyben a legkézzelfoghatóbban megjelenik a tőkés termelés célja és mozgató ereje. Ezért ennek a formának az elemzése teremti meg az alapot a másik két forma körforgásának megértéséhez. Ebben a szakaszban adja Marx az ipari tőke meghatározását, elemzi a forgalmi időt és a forgalmi költségeket.

A második szakasz a tőke megtérüléséről szól. „A tőke körforgását nem magábanálló műveletként, hanem periodikus folyamatként való meghatározásában, a tőke megtérülésének nevezzük."[21] A polgári közgazdászok álló- és forgótőkére vonatkozó nézeteinek bírálata után Marx a megtérülési idővel és annak az előlegezett tőke nagyságára gyakorolt hatásával foglalkozott. Külön figyelmet fordított a változó tőke megtérülésére.

A tőke megtérülésének elemzését az értéktöbblet forgalmának vizsgálatával fejezte be. Ez a forgalom a tőke körforgásának részét alkotja, de ugyanakkor az értéktöbblet forgalmának önálló mozgása van, amely eltérő egyszerű és bővített újratermelés esetén.

A harmadik szakaszban a társadalmi össztőke újratermelését elemezte. Vizsgálódását elődei nézeteinek bírálatával kezdte. Ezt követően az egyszerű újratermelés példáján keresztül tárta fel a társadalmi össztőke mozgásának alapvető törvényszerűségeit.

Az újratermelés elemzését a felhalmozás és a bővített újratermelés vizsgálatával fejezte be. Feltárta a tőkefelhalmozás forrásait és feltételeit, megmutatta, hogyan függ a II. osztály felhalmozása az I. osztály felhalmozásától. Itt fogalmazta meg a zavartalan realizálás feltételeit bővített újratermelés esetén.

„A tőke" második kötetében tovább folytatta az értéktöbblet elemzését. Marx megvizsgálta azokat a konkrét formákat, amelyekben megvalósul az értéktöbblet realizálása, azaz megvizsgálta, hogyan alakul át az értéktöbblet pénzzé.

A második kötetben mutatott rá Marx először arra, hogy a tőke megtérülése hogyan hat az értéktöbblet évi rátájára. A változó tőke megtérülésének különböző gyorsasága következtében ugyanazon nagyságú tőkék az év során különböző nagyságú értéktöbbletet hozhatnak. Ez a tény – felszínesen vizsgálva – úgy tűnik, mintha ellentmondana az értéktörvénynek. „Ez a jelenség persze azt a látszatot kelti, mintha az értéktöbblet rátája nemcsak a változó tőke által mozgásba hozott munkaerő tömegétől és a kizsákmányolási fokától függene, hanem ezenkívül a forgalmi folyamatból fakadó, megmagyarázhatatlan befolyásoktól; s valóban így is értelmezték ezt a jelenséget, amely, ha nem is ebben a tiszta, hanem bonyolultabb és leplezettebb formájában (az évi profitráta formájában) a 20-as évek kezdetétől

[21] Ugyanott, 143. old.

teljes zűrzavart idézett elő a ricardói iskolában."[22] Feltárva e jelenséget, Marx meghatározta az értéktöbblet évi rátáját. Erre hat a változó tőke megtérülése is. Ily módon Marx kimutatta, hogy a forgalom módosítja az értéktöbbletrátát. Rámutatott arra is, hogy a tőke körforgása elleplezi az értéktöbblet forrását, mivel az most az egész előlegezett tőke eredményeként jelenik meg. A tőke körforgásának elemzése fontos láncszem annak megértéséhez, hogyan alakul át az értéktöbblet profittá.

A második kötetben Marx továbbfejlesztette a tőkéről szóló tanítását is. „A tőke mint magát értékesítő érték nemcsak osztályviszonyokat, nemcsak a munkának bérmunkaként való létezésén nyugvó meghatározott társadalmi jelleget foglal magában. A tőke – mozgás, különböző stádiumokon áthaladó körforgási folyamat, amely viszont maga is a körforgási folyamat három különböző formáját öleli fel. Ezért csak mint mozgást lehet megérteni, mint nyugvó dolgot nem."[23]

A polgári közgazdászok nem értették meg a tőke körforgását és azt, hogy formáinak sokasága egységben van. Általában nem különböztették meg a tőke egyes formáit a körforgásban, gyakorlatilag azonban a körforgás valamelyik formájából indultak ki.

A merkantilisták a pénztőkéből indultak ki, a pénzt tekintették tőkének és elvonatkoztattak egyéb formáitól. A pénztőke körforgását vizsgálva – mint ahogy Marx megjegyezte – a merkantilisták naivan kifecsegték a tőkés termelés titkát, azaz az értéktöbblet utáni hajszát. A profit forrását azonban a forgalomban látták, nem pedig a termelésben. A fiziokraták gyakorlatilag az árutőkéből indultak ki. Ebben a körforgásban eltűnnek a tőkés termelés specifikus sajátosságai, eltűnik az értéktöbblet-termelés. A tőke $Á_1$–$Á_2$ körforgásban csak mint áru lép fel, sőt mi több, egyszerűen használati értékként jelenik meg.

Smith és Ricardo a termelőtőke körforgásából indultak ki, amelyben a pénz csak mint a forgalom szükségszerű eszköze jelenik meg. A termelőtőke körforgásából való kiindulás lehetővé tette a klasszikus polgári közgazdaságtan számára, hogy elvonatkoztasson a termelési folyamat tőkés formájától, és célként a termelés növelését és olcsóbbá tételét tüntesse fel.

Marx felszámolta ezt az egyoldalúságot. Kimutatta, hogy a termelő-, a pénz- és az árutőke nem egymástól független fajtái a tőkének, hanem csak az ipari tőke funkcionális formái. Marx az ipari tőkét a következőképpen határozta meg: „Az a tőke, amely teljes körforgása során e formákat felölti és megint leveti, s mindegyikben elvégzi az ennek megfelelő funkciót, *ipari tőke* – ipari itt abban az értelemben. hogy minden tőkés módon űzött termelési ágat felölel."[24]

A második kötetben Marx továbbfejlesztette a tőke összetételére vonatkozó elméletét is. Megvizsgálta az álló- és a forgótőkét.

A tőke elemzését a fiziokraták kezdték el. Ezzel kapcsolatban a fiziokraták érdeme, hogy megkülönböztették az álló- és a forgótőkét. Abból indultak ki, hogy a tőke különböző részei eltérő módon szerepelnek a termelési költségekben. (A fiziokraták az érték helyett a termelési költségeket vizsgálták.) Az álló- és forgótőkére való felosztást a fiziokraták csak a termelőtőkére alkalmazták. Termelőtőkén azon-

[22] Ugyanott, 272. old.
[23] Ugyanott, 98. old.
[24] Ugyanott, 50. old.

ban csak a mezőgazdaságba befektetett tőkét értették, és így figyelmen kívül hagyták az iparba befektetett tőkét. Ezért tőkefelosztásuk nem volt általános érvényű.

Az álló- és a forgótőke általános fogalmát a politikai gazdaságtanban Smith honosította meg.

Ricardo a tőkefelosztás alapjául az élettartamot tekintette. Ez később általánossá vált a polgári közgazdaságtanban.

Marx, kritikailag elemezve elődeinek nézeteit, tudományosan meghatározta a tőkének álló- és forgótőkére való felosztását. Ez a felosztás nem a tőke lényegéből, vagyis az értéktöbblet-termelésből és nem is a tőke tárgyi jellegéből ered. Az álló- és a forgótőke azt fejezi ki, hogy értékük különbözőképpen megy át a termékbe. A konkrét munka különbözőképpen viszi át a felhasznált termelési eszközök értékét a termékbe. A nyersanyagok és a segédanyagok értéke, amelyeket a munkafolyamatban felhasználnak, teljes egészében átmegy a termékbe. A változó tőke megtérülése szempontjából szintén a forgótőkéhez tartozik, de a változó tőke értékét nem viszik át, hanem az újratermelődik. A gépek, a termelési épületek stb. nem használódnak el egyszerre, és ezért értékük részleteiben megy át az új termékbe. Ebből az következik, hogy az egész előlegezett termelőtőke két részre oszlik: az egyik rész értéke egy körforgás alatt teljesen átmegy az új termékbe, a másik rész értéke csak több körforgás során térül meg teljes egészében. Az állótőke megtérülésének elemzése alapján Marx feltárta a kapitalizmus alapvető ellentmondásából következő gazdasági válságok periodicitásának anyagi alapját.

Nagy jelentőségű a társadalmi össztőke újratermelésének marxi vizsgálata.

Az újratermelés kérdését a közgazdaságtan történetében Quesnay vizsgálta először. Ő azonban nem volt képes megoldani ezt a problémát, mivel a mezőgazdaságot tekintette az egyetlen olyan területnek, amely a gazdaságot gyarapítja. Smith nem tudta az újratermelés elemzését továbbfejleszteni dogmája következtében. Azzal, hogy az évi termék értékét jövedelmekre osztotta, nemcsak a bővített, hanem még az egyszerű újratermelés elemzésére is képtelenné vált.

Marx a társadalmi össztőke újratermelésének elemzése alapján továbbfejlesztette a tőkés termelési mód ellentmondásairól szóló tanításait. Teljesen megalapozatlan a marxizmus ellenségeinek azon állítása, hogy Marx „A tőke" második kötetében a tőkés termelést úgy vizsgálta, mintha az a személyes fogyasztástól függetlenül fejlődhetne. A valóságban Marx már itt rámutatott arra az ellentmondásra, amely a tőkés termelés határtalan kibővítése és a lakosság korlátozott fizetőképes kereslete közt fennáll. „A tőke" harmadik kötetében, a második kötet újratermelési sémáit kommentálva, Marx megjegyezte, hogy az állandótőke-részek közötti szakadatlan körforgás vagy csere kezdetben végbemehet a személyes fogyasztástól függetlenül abban az értelemben, hogy az állandó tőke elemei sohasem válnak személyes fogyasztássá, de ugyanakkor végső soron az állandó tőke termelését a személyes fogyasztás korlátozza, mivel a termelési eszközök termelése sohasem valósulhat meg önmagáért, hanem azért termelik őket, hogy a II. osztályban felhasználásra kerüljenek.

Teljesen megalapozatlan az az állítás is, hogy Marx „A tőke" második kötetében a tőkés termelést aránytalanságoktól mentes termelésként ábrázolja. Ezeket az állításokat Lenin a legális marxistákkal vitázva cáfolta meg.

A tőkés újratermelés elemzése során felismert számos törvényszerűség az alapja a szocialista újratermelés törvényszerűségei feltárásának is.

A második kötet fontos a közgazdaságtan története szempontjából. Marx itt részletesen bírálta a fiziokraták, Smith és Ricardo következtetéseit az álló- és a forgótőkére vonatkozóan. Az újratermelés kérdésével kapcsolatban elemezte Smith, Ricardo, Destutt de Tracy nézeteit. A felhalmozás elemzésénél bírálta Sismondit, Say-t, Millt, MacCullochot.

„A TŐKE" HARMADIK KÖTETE

„A tőke" harmadik kötete 1894-ben jelent meg. Ezt a kötetet is Engels rendezte sajtó alá.

„A tőke" harmadik kötete hét szakaszból és ezen belül ötvenkét fejezetből áll.

A harmadik kötetben Marx a tőkés termelést teljes folyamatában ábrázolta. A harmadik kötet feladata abban áll, hogy „megtaláljuk és leírjuk azokat a konkrét formákat, amelyek a *tőkének mint egésznek a mozgási folyamatából kinőnek*"[25]. Azok a törvényszerűségek és gazdasági kategóriák, amelyeket Marx az első és a második kötetben tárt fel, a tőkés társadalom felszínén megváltozott formában jelentkeznek. Marx kimutatta, hogyan keletkezik az értéktöbblet a tőkés termelésben. Feltárta, hogy az értéktöbblet a bérmunkások tőkés kizsákmányolásának eredménye. A tőkés társadalom felszínén azonban az értéktöbblet profit formájában jelenik meg, és úgy látszik, mintha az egész tőke eredménye lenne. Ezért a tőkés termelési mód tanulmányozását nem lehetett csak a termelés és a forgalom vizsgálatára korlátozni. Meg kellett még vizsgálni a tőke és konkrét formáinak tényleges mozgását. „A tőke alakzatai . . . ahogyan őket ebben a kötetben kifejtjük, lépésről lépésre közelednek tehát ahhoz a formához, amelyben a társadalom felszínén a különböző tőkék egymásrahatásában, a konkurrenciában és maguknak a termelés szereplőinek mindennapi tudatában fellépnek."[26]

Marx itt nemcsak kimutatta az általa feltárt törvények és kategóriák konkrét megjelenési formáját és működését, hanem megmagyarázta ezen formák objektív szükségszerűségét.

A harmadik kötet első szakaszában Marx az értéktöbbletnek profittá való átváltozását és az értéktöbbletráta profitrátává való átváltozását vizsgálta. A profit az értéktöbblet konkrét megjelenési formái közül a legáltalánosabb, ezért kezdi ezzel Marx a harmadik kötetet.

Ezt követően elemezte a profitnak átlagprofittá, és az értéknek termelési árrá való átalakulását, majd a harmadik szakaszban a profitráta süllyedő tendenciájának törvényét. Kimutatta, hogy ebben a törvényben kifejezésre jut a tőkés termelés belső ellentmondása, amely e törvény működésének következtében egyre jobban kiéleződik.

A profitráta süllyedő tendenciája törvényének elemzése során Marx tovább finomította a kapitalizmus alapvető ellentmondásának jellemzését, és megmutatta megjelenésének konkrét formáit.

A negyedik szakaszban a kereskedelmi (az áruval kereskedő és a pénzzel kereskedő) tőkét és annak sajátosságait elemezte. A kereskedelmi tőke mozgását már

[25] *Marx:* A tőke. III. köt. *Marx–Engels* Művei. 25. köt. Budapest 1974. 27. old.
[26] Ugyanott.

a második kötetben tárgyalta Marx, de ott csak mint az egyéni tőke áruformáját vizsgálta. A harmadik kötetben a kereskedelmi tőkét Marx már úgy elemezte, mint a társadalmi össztőke egy részét, és mint a tőkének az ipari tőkétől elkülönült részét.

Ezután, az ötödik szakaszban Marx megvizsgálta a profit széthasadását kamatra és vállalkozói nyereségre. A vizsgálat kiindulópontja az a tény, hogy a pénz a kapitalizmusban egy sajátos használati értékre tesz szert, arra, hogy a többletmunka elsajátításának eszközévé váljék. Ennek következtében a pénz különleges áruvá, tőkeáruvá válik. Marx részletesen elemezte a tőkeáru mozgásának sajátos formáját, a hitel és a kamat lényegét, a tőkés hitel különböző formáit. Ugyancsak az ötödik szakaszban vizsgálta a hitelnek a pénzforgalomra gyakorolt hatását. Ezzel kapcsolatban bírálta a különböző polgári hitel- és pénzelméleteket. Befejezésül megvizsgálta az uzsoratőke és a hitel szerepét a kapitalizmus előtti társadalmi formációkban és kiegészítette a tőkés termelési mód előfeltételei kialakulásának elemzését.

A hatodik szakaszban vázolta az extraprofit átváltozását földjáradékká, a földtulajdonos részvételét az értéktöbblet elosztásában. Elemezte a különbözeti és az abszolút földjáradékot, feltárta Ricardo járadékelméletének fogyatékosságait, meghatározta a föld árát.

A tőkés földjáradék elemzésével befejezte azon konkrét formák vizsgálatát, amelyekben az értéktöbblet megjelenik az elosztás során.

„A jövedelmek és forrásaik" című utolsó részben Marx összegezte vizsgálódásainak eredményét.

A harmadik kötet utolsó, ötvenkettedik fejezete nem befejezett. Feltételezett tartalmára lehet következtetni Marxnak Engelshez írt leveléből, amelyben a harmadik kötet hetedik szakaszát elemezte. Ebben a levélben Marx kiemelte, hogy a tőkés termelés fejlődése a proletariátus osztályharcának eredményeként szükségszerűen elvezet a kapitalizmus pusztulásához.

„A tőke" harmadik kötetének központi kérdése az értéktöbblet elosztása a tőkések különböző csoportjai között. Az értéktöbblet az elosztásban profitként és annak különböző fajtáiként, kamatként és földjáradékként jelenik meg. A korábbi közgazdászok szintén elemezték e kategóriákat. Nem tudták azonban a különböző formákat a közös alapból levezetni. Ezt elsőnek Marx végezte el.

Különösen nagy jelentőségű az átlagprofit és a termelési ár elmélete, ezekkel Marx megoldotta azt az ellentmondást, amellyel a ricardói iskola sem tudott meg birkózni.

A klasszikus polgári közgazdászok rámutattak arra, hogy az árukat olyan áron adják el, amely tartalmazza a termelési költségeket, plusz az átlagprofitot. A fiziokraták ezt az árat szükséges árnak, Smith természetes árnak, Ricardo pedig értéknek nevezte. Ugyanakkor azonban senki sem vizsgálta közülük az érték és a termelési ár közötti összefüggést, nem értették meg az érték és a termelési ár egységét, valamint ellentmondásait. Smith észrevette az érték és a termelési ár közötti ellentmondást, de nem volt képes azt megoldani. Ez az ellentmondás arra a következtetésre vezette, hogy az értéktörvény nem érvényesül a kapitalizmusban, és csak az egyszerű árutermelésben szabályozza az árat. Ricardo, ellenkezőleg, kezdettől fogva azonosította az értéket a termelési árral, és ezért nem is vizsgálhatta az érték átalakulását termelési árrá. Ugyanakkor azonban kénytelen volt elismerni,

hogy az átlagprofit létezése ellentmond munkaérték-elméletének. A ricardói értékelmélet szerint is, ha két tőke egyforma mennyiségű eleven munkát alkalmaz, egyéb változatlan feltételek mellett, egyidejűleg ugyanakkora értéket és ezen belül azonos profitot hoz. Ha azonban az egyforma nagyságú tőkék eltérő mennyiségű eleven munkát alkalmaznak, akkor nem képesek egyforma nagyságú profitot hozni. Itt valóban ellentétes jelenség figyelhető meg. Egyenlő tőkék egyenlő időben átlagban azonos profitot hoznak, függetlenül attól, hogy milyen mennyiségű eleven munkát alkalmaznak. Ez az ellentmondás megoldhatatlan volt Ricardo számára éppúgy, mint a ricardói iskola számára.

Marx volt az első, aki kimutatta, hogy a szabadversenyes kapitalizmusban a profit átalakul átlagprofittá, az érték pedig termelési árrá. Marx feltárta, hogy a termelési ár az érték átalakult formája. Hangsúlyozva az érték és termelési ár egységét, rámutatott arra, hogy az érték történelmileg és logikailag is megelőzte a termelési árat, és a kapitalizmus feltételei között az értéktörvény irányítja az ármozgásokat, mivel az áru termeléséhez szükséges munkamennyiség megváltozásával növekednie vagy csökkennie kell a termelési árnak is.

A polgári közgazdászok igyekeztek Marx elméletét megcáfolni. Ezért azt az állítást kezdték terjeszteni, hogy „A tőke" harmadik kötete ellentmond az első kötetnek, hogy Marx a harmadik kötetben feladta munkaérték-elméletét. A valóságban Marx tanításaiban semmiféle ellentmondás nincs. „A tőke" első kötetében abból indult ki, hogy az árukat értékükön adják el, mivel ott még nem vizsgálta az értéktöbblet elosztását. Az utóbbitól eltekinthetett azért is, mert a valóságban az érték megelőzte a termelési árat. Az értéktörvény – mint ahogy Marx kimutatta – jóval a kapitalizmus megjelenése előtt működött már. Az árutermelés fejlődése során és a kapitalizmus kialakulásával az értéktörvény működése módosult, Marx érdeme többek közt éppen abban van, hogy a termelési árat olyan megváltozott formaként mutatta be, amelyben az értéktörvény jelenik meg a kapitalizmus viszonyai közt.

Az átlagprofitról szóló tanításában Marx feltárta, hogy a tőkésosztály összességében zsákmányolja ki a munkásosztályt. „Íme itt a matematikai pontosságú magyarázata annak, hogy a tőkések – bármily kevéssé testvéri módon viselkednek is egymás irányában a konkurrenciában – miért alkotnak mégis valóságos szabadkőműves-szövetséget az egész munkásosztállyal szemben."[27]

Korábbi közgazdászok is észrevették, hogy a kapitalizmus fejlődése során csökken a profitráta, azonban nem voltak képesek megmagyarázni ezt a jelenséget. „De éppen mert e törvény a tőkés termelés szempontjából oly nagy fontosságú, mondhatjuk, hogy ez az a titok, amelynek megoldásán az egész politikai gazdaságtan Adam Smith óta fáradozott, és hogy Adam Smith óta a különböző iskolák különbözősége abban áll, hogy más és más módon kísérelték meg e titok megoldását."[28] A polgári közgazdászok nem voltak képesek feltárni a profitráta csökkenő tendenciájának törvényét, mivel nem osztották a tőkét állandó és változó tőkére, nem vizsgálták az értéktöbbletet külön a profittól, és nem elemezték az átlagprofitráta kialakulását.

Marx számára a megoldás szükségszerűen következett az előző vizsgálódások-

[27] Ugyanott, 190. old.
[28] Ugyanott, 204. old.

ból. Kimutatta, hogy a profitráta csökkenő tendenciájának alapja a tőke szerves összetételének növekedése. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a profitráta csökkenése együtt jár a profit tömegének növekedésével. Azokat a tényezőket is elemezte, amelyek a profitráta csökkenésének törvénye ellen hatnak.

A tőkés társadalomban az ipari tőke mellett létezik a kereskedelmi tőke is, amely két részre osztható, az áruval és a pénzzel kereskedő tőkére. A kereskedelmi tőke elemzése szükségszerű volt a tőke vizsgálata szempontjából, mivel „a modern közgazdaságtannak még a legjobb képviselői is a kereskedelmi tőkét egyszerűen egy kalap alá veszik az ipari tőkével és jellemző sajátosságait egyáltalában nem veszik észre."[29] Marx feltárta a kereskedelmi tőke sajátosságait. Rámutatott arra, hogy a kereskedelmi tőke az ipari tőke elkülönült formája, amely meghatározott funkciókat teljesít, és saját mozgással rendelkezik. Rámutatott a kereskedelmi tőkének a kapitalizmusban és a kapitalizmus előtti formációkban meglevő különbségeire is.

Meghatározva a kereskedelmi tőke funkcióját, megoldotta a kereskedelmi profit problémáját. Kimutatta, hogy a kereskedelmi haszon a termelés folyamatában létrehozott értéktöbblet egy része. A kereskedelmi profit megjelenése pedig módosítja a termelési árat.

A kereskedelmi tőke marxi elemzése igen fontos a polgári közgazdaságtan bírálata szempontjából, mivel az „újratermelés összfolyamatának valamennyi felületes és fonák szemlélete a kereskedelmi tőke vizsgálatából ered és azokból az elképzelésekből, amelyeket a kereskedelmi tőke sajátos mozgásai a forgalom szereplőinek koponyájában ébresztenek"[30].

„A tőke" harmadik kötetében vizsgálta Marx először a tőketulajdon és a tőkefunkció elkülönülését. Feltárta a kölcsöntőke és a kamat lényegét, elemezte a tőkés hitelt és annak formáit.

Marx kimutatta, hogy a kamat a profit átváltozott formája, az értéktöbblet olyan része, amelyet a kereskedelmi és az ipari tőkések átengednek a banktőkéseknek. Ezzel feltárta a kamat forrását és kimutatta, hogy az milyen termelési viszonyokat fejez ki.

A harmadik kötetben fejtette ki Marx földjáradék-elméletét is.

A klasszikus polgári közgazdaságtan képviselőinél a földjáradék-elmélet központi helyet foglalt el. Ennek az az oka, hogy a feltörekvő burzsoázia érdekeit képviselték a földesurakkal szemben folytatott harcban. A burzsoázia ideológusait nagyon érdekelte a többlettermeknek a tőkések és a földtulajdonosok közötti elosztása. Marx előtt a földjáradék-elmélet igen magas fejlettséget ért el Ricardo műveiben. Ricardo érdeme volt, hogy a földjáradék keletkezését az értéktörvény alapján vizsgálta. Őt azonban nem a járadék lényege, hanem annak nagysága érdekelte és az, hogy a járadék nagysága milyen hatással van a profit színvonalára.

Marx felhasználta Ricardo járadékelméletének pozitív elemeit. Marx járadékelmélete azonban gyökeresen különbözik a ricardói tanításoktól. Marx feltárta a járadék tőkés lényegét, rámutatott arra, hogy a járadék az értéktöbblet egyik formája. Részletesen elemezte a különbözeti földjáradékot, megszabadította azt a „csökkenő földhozadék törvényé"-től.

[29] Ugyanott, 254. old.
[30] Ugyanott, 295. old.

Mivel Ricardo azonosította az értéket a termelési árral és nem értette meg a föld magántulajdonának szerepét, nem ismerte el az abszolút földjáradékot. Álláspontjáról nem lehetett megmagyarázni a legrosszabb minőségű földek földjáradékát. Ezt kihasználták a munkaérték-elmélet ellenfelei annak bizonyítására, hogy a munkán kívül a természet is értéket alkot.

Marx dolgozta ki először tudományosan az abszolút földjáradék elméletét. Kimutatta, hogy az abszolút földjáradék létrejöttének oka a föld magántulajdonának monopóliuma, amely lehetővé teszi, hogy a megtermelt értéktöbblet egy részét a földesurak sajátítsák el. Marx részletesen elemezte a földjáradék alakulását a kapitalizmus fejlődése során és tudományosan meghatározta a föld árát.

„A TŐKE" NEGYEDIK KÖTETE

A negyedik kötetben Marx az értéktöbblet-elmélet, a politikai gazdaságtan fejlődésének történetét adja. Az „Értéktöbblet-elméletek" kéziratát Marx 1862–1863-ban írta.

„A politikai gazdaságtan bírálatához" című mű 1858-as terve alapján az „Értéktöbblet-elméletek" egy történelmi kitérő a tőkét általában tárgyaló fejtegetésekhez, és a tőke termelési folyamatát elemző rész befejezése lett volna. A munka során a mű egyre inkább kiszélesedett. Marx kénytelen volt az értéktöbblet kérdése mellett a profit és a földjáradék problémájával is foglalkozni. A polgári közgazdászok nézeteinek bírálata során ki kellett fejtenie saját gondolatait is. Így a terjedelmes munka gyakorlatilag felöleli az egész polgári közgazdaságtan fejlődését. Amikor Marx megváltoztatta „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művének eredeti tervét, és munkájának „A tőke" nevet adta, elhatározta, hogy a politikai gazdaságtan történetét bíráló anyagot egy külön könyvben, „A tőke" negyedik kötetében adja ki.

Az 1861–1863-as kéziratot átdolgozva, Marx 1865. július 31-én a következőket írta Engelsnek: „... még meg kell írni a történelmi-irodalmi IV. könyvet, amely viszonylag a legkönnyebb rész számomra, mivel az első három könyvben valamennyi kérdés meg van oldva, ez az utolsó tehát inkább ismétlés történelmi formában"[31]. Marx azonban az 1861–1863-as kéziratoknak ezt a részét nem tudta már átdolgozni. Ezért halála után „A tőke" negyedik kötetének csak egyetlen változata maradt fenn. Engels ezt maga akarta sajtó alá rendezni a harmadik kötet megjelenése után. Ugyanakkor nyugtalansággal töltötte el az, hogy Marx kézírását jóformán csak egyedül ő ismerte. Kapcsolatba lépett ezért Kautskyval és felajánlotta neki, hogy megismerteti Marx kézírásával és magával a kézirattal.

Engels halála után a kéziratok Kautskyhoz kerültek, és ő volt az egyetlen, aki ismerte a kéziratban előforduló rövidítéseket. Kautsky az „Értéktöbblet-elméletek"-et 1905 és 1910 között adta ki Stuttgartban. A kiadás Kautsky vitathatatlan érdeme. A Kautsky-féle kiadásnak azonban egy sor fogyatékossága van. Ezek a fogyatékosságok döntően abból erednek, hogy Kautsky a hátrahagyott kéziratokat nem tekintette „A tőke" negyedik kötetének. Ez ellentétben állt Engels elképzelé-

[31] Marx Engelshez. 1865. július 31. *Marx–Engels* Művei. 31. kot. 128. old.

sével, amit Kautsky maga is elismert az „Értéktöbblet-elméletek"-hez írt előszavában és egy Plehanovhoz írt levelében.

Kautsky megmásította az „Értéktöbblet-elméletek" szerkezetét. A marxi logikai következetességet Kautsky kronológiai sorrenddel helyettesítette. Kautsky igyekezet az „Értéktöbblet-elméletek"-et a közgazdaságtan történetének tankönyvévé változtatni. A marxi struktúrát leginkább az „Értéktöbblet-elméletek" második részénél vetette el. Ezt a részt ugyanis úgy tekintette, mint „A tőke" harmadik kötetének mellékletét. A ricardói profitelméletről szóló kéziratfejezetet például két részre osztotta, és körülbelül 350 oldalnyi közbeeső szöveggel különítette el egymástól. Ez az elkülönítés olyan elvi fontosságú tételeket homályosított el a marxi műben, mint például azt, hogy Ricardo hibái a járadékelméletben rányomják bélyegüket a ricardói profitelméletre is. Kautsky az „Értéktöbblet-elméletek" második részében igyekezett a kézirat anyagát „A tőke" harmadik kötetének logikai szerkezetéhez idomítani. Kautsky önkényes csökkentéseket is eszközölt a kézirat szövegében. Kihagyta mindazt a kéziratból, amit szerinte Marx érint „A tőke" első három kötetében, vagy bonyolult és nehezen érthető. Így például kihagyta azt a részt, ahol Marx a rodbertusi földjáradék-elmélet bírálata során megfogalmazta az átlagprofit és a termelési ár törvényét. Valójában Marx ezt fontosabbnak tartotta, mint Rodbertus nézeteinek bírálatát. Kautsky az önkényes csökkentések mellett helytelen, hibás javításokat is eszközölt a kézirat szövegében. Hibásan osztotta be a kéziratot fejezetekre és alfejezetekre, valamint helytelen címeket adott nekik.

Leontyev szovjet közgazdász 1935-ben a Proletarszkaja Revoljucija című folyóirat 5. számában egy cikket szentelt a Kautsky-féle kiadás bírálatának. Ebben a cikkben felvetette az „Értéktöbblet-elméletek" tudományos kiadásának gondolatát, azt, hogy Marx kéziratát olyan formában adják ki, ahogyan az a szerző tolla alól kikerült. Az „Értéktöbblet-elméletek" ilyen kiadását a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet végezte el 1954 és 1961 között.

A negyedik kötet a polgári közgazdaságtan fejlődését követi nyomon, és ez fejezi be a kapitalizmus elemzését. Ez a kötet „a politikai gazdaságtan sarkpontjának, az értéktöbblet-elméletnek részletes kritikai történetét tartalmazza"[32].

Marx kimutatta, hogy minden értéktöbblet-elmélet alapjául meghatározott gazdasági feltételek, az osztályviszonyok szolgáltak. Elemezte az egyes elméletek osztálygyökereit és kapcsolatukat a konkrét politikával. Meghatározta minden jelentősebb közgazdász érdemeit és hibáit, helyét a közgazdaságtan történetében. Feltárta az egyes nézetek kapcsolatát a megelőző elméletekkel. Ily módon „A tőke" negyedik kötetében találjuk meg először a XVI. századtól a XIX. század közepéig a politikai gazdaságtan történetének tudományos feldolgozását. A negyedik kötettel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Marx ezt hamarabb írta meg, mint a másik hármat. Ezért „A tőke" negyedik kötetének vizsgálata lehetővé teszi annak figyelemmel kísérését, hogy Marx a polgári közgazdászok elméleteit bírálva hogyan dolgozta ki saját nézeteit. A negyedik kötet jelentősége tehát nem korlátozódik a történelmi-kritikai részre. E kötet sok olyan fontos elméleti tételt tartalmaz, amelyek kiegészítik az első három kötetben vizsgált egyes problémákat.

A huszonnégy fejezetből álló negyedik kötet három részre oszlik. Nagy általá-

[32] *Engels:* Előszó „A tőke" II. kötetéhez. *Marx–Engels* Művei. 24. köt. 4. old.

nosságban a kronologikus tárgyalás jellemző a műre. Marx vizsgálódását a fiziokraták nézeteinek elemzésével kezdi, majd Smith és Ricardo tanításával folytatja és a vulgáris közgazdaságtan bírálatával fejezi be. Marxot mindenekelőtt az a kérdés érdekelte, hogy a közgazdászok mennyire jutottak előbbre az értéktöbblet lényegének megértésében, illetve megközelítésében. Ez nyilvánvalóan a kronológiai elv megsértésére vezetett. Így például Quesnay újratermelési elmélete Smith után kerül tárgyalásra. Ez nem véletlen. Smith ugyan jelentős lépést tett előre az érték kérdésében a fiziokratákhoz képest, de ugyanakkor dogmája miatt az újratermelés kérdésében visszalépett. Ezért tárgyalta Marx a haladóbb és tudományosabb Quesnay-féle újratermelési elméletet Smith után.

Az értéktöbblet-elmélet két lényeges problémát foglal magában; egyrészt a tőke és a munka közötti csere kérdését, illetve azt, hogyan magyarázható meg az értéktörvény alapján az értéktöbblet keletkezése; másrészt pedig az átlagprofitnak és a termelési árnak az értéktörvény alapján való magyarázatát. Ez a két probléma adja a kulcsot „A tőke" negyedik kötete szerkezetének megértéséhez. Az első részt Marx azoknak a közgazdászoknak szentelte, akik az értéktöbblet-elmélethez ilyen vagy olyan módon az első kérdésen keresztül kapcsolódtak. A második részben lényegében azok a kérdések képezik a vizsgálat tárgyát, amelyek az átlagprofit és a termelési ár kérdése köré csoportosulnak. Itt döntően Ricardo nézeteinek bírálatáról van szó. A Ricardo utáni közgazdaságtannak szentelt harmadik részben Marx kimutatta, hogyan bomlik fel a klasszikus polgári közgazdaságtan éppen a fenti két kérdésre adott válasz kapcsán, és hogyan váltják fel a klasszikus tanokat a vulgáris nézetek.

Az „Értéktöbblet-elméletek"-ben Marx sokoldalúan elemezte a klasszikus polgári közgazdaságtant. Kimutatta, hogy a polgári közgazdaságtan a jelenségekben meghúzódó lényeg feltárására törekedett. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy a klasszikus polgári közgazdászoknál a tudományos és a vulgáris elemek összefonódnak. Marx feltárta a polgári közgazdaságtan ellentmondásosságának objektív jellegét.

Rámutatott arra, hogy a tőkés társadalom fejlődésének meghatározott szakaszában a klasszikus polgári közgazdaságtanban megtalálható vulgáris elemek szükségszerűen kiválnak és a közgazdaságtan önálló formájaként jelennek meg. Így Marx feltárta a klasszikus és a vulgáris közgazdaságtan közötti kapcsolatot. Aláhúzta a vulgáris közgazdaságtan tudománytalanságát, nyomatékosan hangsúlyozta a vulgáris közgazdaságtan apologetikus jellegét. A kapitalizmus fejlődésével „a vulgáris gazdaságtan tudatosan *apologetikusabbá* válik és igyekszik a gondolatokat, s bennük az ellentéteket erőszakolt módon, fecsegéssel eltüntetni"[33].

Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-ben fejtette ki először tudományosan a politikai gazdaságtan történetét. Lépésről lépésre nyomon kísérte a közgazdaságtan fejlődését a merkantilizmustól a XIX. század közepéig. Igen alaposan, pontosan meghatározta a jelentősebb közgazdászok érdemeit, hibáit és szerepüket a közgazdaságtan fejlődésében. Kimutatta az egyes elméletek objektív alapját, az egyes elméleteknek a társadalom fejlődésének meghatározott szakaszával összefüggő kapcsolatát, az elméletek osztályalapját, illetve osztályrendeltetését. Feltárta a polgári

[33] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. *Marx–Engels* Művei. 26/III. köt. Budapest 1976. 456–457. old.

közgazdaságtan két szakaszát, ennek fejlődését, és sokoldalúan jellemezte a klasszikus és a vulgáris polgári közgazdaságtant. A vulgáris közgazdasági nézetek marxi elemzése nem vesztette el aktualitását. Marx tanítását napjainkban is felhasználhatjuk a modern vulgáris közgazdászok bírálatához.

Az „Értéktöbblet-elméletek"-ben Marx egy sor fontos elméleti kérdést is megvizsgált. Némely kérdést még sokoldalúbban, mint „A tőke" első három kötetében. A részletesen elemzett elméleti kérdések egyike a termelőmunka fogalma. Az első három kötetben Marx nem szentelt külön fejezetet ennek a kérdésnek, ezért különösen fontosak a negyedik kötetben tett megállapításai. Bírálva a polgári közgazdászok e kérdésre vonatkozó nézeteit, Marx rámutatott arra, hogy a termelőmunka fogalmát szoros összefüggésben kell vizsgálni a fennálló termelési viszonyokkal. A kapitalizmus viszonyai között a termelőmunka fogalma szorosan összefügg az értéktöbblet-elmélettel. Marx termelőnek tekintette azt a munkát, amely értéktöbbletet alkot. A termelőmunkának ez a meghatározása nem a konkrét munka tárgyi jellemzéséből indul ki, hanem azokból a termelési viszonyokból, amelyek között a munka megvalósul. E meghatározás mellett Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-ben a termelőmunkának egy másik, kiegészítő meghatározását is adja. Ez a meghatározás a termelési folyamat anyagi tartalmából indul ki. Ebben az értelemben Marx termelőnek tekintette azt a munkát, amely anyagi termékeket hoz létre. Marx ebben az esetben a termelést nem szűkítette le a fizikai munkásokra, hanem „a termelőmunkások közé tartozik természetesen mindenki, aki az áru termelésében ilyen vagy olyan módon közreműködik, a voltaképpeni kétkezi munkástól az igazgatóig, mérnökig (a tőkéstől megkülönböztetve)"[34]. Fontos megjegyezni, hogy Marx mindazt a szellemi munkát is, amelyet közvetlenül az anyagi termelésben fejtenek ki, a termelőmunkához sorolta.

Az „Értéktöbblet-elméletek"-ben található meg a tőkés termelés céljának klasszikus meghatározása. Ezzel kapcsolatban Marx a következőket írta: „A tőkés termelés állandó célja, hogy az előlegezett tőke minimumával a többletérték vagy többlettermék maximumát állítsa elő."[35]

Az átlagprofit és a termelési ár marxi elméletének egyik központi kategóriája a piaci érték. A piaci érték az érték kategóriájának továbbfejlesztése, konkretizálása a tőkés termelési viszonyokra. Az „Értéktöbblet-elméletek"-ben Marx sok kiegészítő anyagot ad a piaci érték kérdéséhez, amelyet „A tőke" harmadik kötetének tizedik fejezetében elemez.

Marx az agrárkérdést elemezve a negyedik kötetben elsősorban az abszolút földjáradék kérdését vizsgálta. Feltárva elődeinek és kortársainak helytelen nézeteit, az értéktörvényből, illetve az értéknek termelési árrá való átalakulásából kiindulva, sokoldalúan megalapozta az abszolút földjáradék elméletét. Rodbertust bírálva kifejtette a föld államosításáról szóló nézeteit. Hangsúlyozta, hogy a földtulajdont bíráló radikális burzsoázia gyakorlatilag nem határozza el magát az államosításra, mivel a tulajdon egyik formája elleni támadás igen veszélyes lehet a tulajdon másik formájára is. Ezenkívül a burzsoázia maga is földtulajdonossá vált. Ezért a föld államosítása csak a tőkés viszonyok felszámolásának eredményeként valósulhat meg. Marx is rámutatott a föld burzsoá államosítása és a népi tulajdonba kerü-

[34] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. *Marx–Engels* Művei. 26/I. köt. Budapest 1976. 121. old.
[35] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. *Marx–Engels* Művei. 26/II. köt. Budapest 1976. 512. old.

lése közötti különbségekre. A tőkés államosítás megőrzi a földek elkülönültségét, a munkások földtől való megfosztottságát.

„A tőke" negyedik kötetében Marx igen fontos kijelentéseket tett a monopólium két formájáról a tőkés mezőgazdaságban. Mint ismeretes, ezzel a kérdéssel Lenin is részletesen foglalkozott „Az agrárkérdés és a Marx-kritikusok" című művében.

A negyedik kötetben Marx részletesen elemezte a különbözeti és az abszolút földjáradék történelmi jellegének kérdését. Ezzel kapcsolatban igen fontos kijelentéseket tett Rodbertus földjáradék-elméletére vonatkozóan. Míg Rodbertusnál az abszolút földjáradék oka az örök természetben keresendő, addig a marxi elméletben „a tőke szerves alkotórészeiben mutatkozó *történelmi különbségben* – amely részint kiegyenlíthető, sőt a mezőgazdaság fejlődésével teljesen eltűnhet"[36]. Az abszolút földjáradékkal kapcsolatban fontos vizsgálni a mezőgazdasági munka termelékenységét is. Marx rámutatott arra, hogy a kapitalizmus előtti termelési módban a mezőgazdaság termelékenyebb, mint az ipar. Később azonban az ipari forradalom idején, az iparban a termelékenység gyorsabban fejlődik, mint a mezőgazdaságban. A fejlődés során azonban „az ipar egy bizonyos csúcspontján az aránytalanságnak csökkennie kell, azaz a mezőgazdaság termelékenységének relatíve gyorsabban kell gyarapodnia, mint az iparénak"[37]. Ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelékenység gyorsabban növekedjen, Marx szükségesnek tartotta a koncentrált mezőgazdasági termelést és azt, hogy a mezőgazdaságban közvetlenül felhasználásra kerülő tudományok – a kémia, a biológia és a fiziológia – nagymértékben fejlődjenek. Napjaink fejlett tőkésországaiban a mezőgazdaság fejlődése arra enged következtetni, hogy Marx helyesen előre látta a mezőgazdaság fejlődésének sajátosságait. Fontos megjegyeznünk, hogy Marx több olyan esetet vizsgált, amikor a kapitalizmusban nem létezik abszolút földjáradék.

„A tőke" negyedik kötete a kapitalizmus elemzésének betetőzése. Marx ebben a részben a kapitalizmus vizsgálata alapján kritikailag fejtette ki a polgári közgazdaságtan történetét. Mivel a mai polgári közgazdászok széleskörűen felhasználják a XIX. századi vulgáris közgazdaságtannak azokat az elemeit, amelyeket Marx bírált, „A tőke" negyedik kötete nagy jelentőségű napjaink ideológiai harcában is.

[36] Ugyanott, 89. old.
[37] Ugyanott, 93. old.

Marx 1867 után

„A tőke" első kötetének megjelenése után Marxnak egy ideig igen korlátozott lehetőségei voltak csak arra, hogy politikai gazdaságtani kutatásait folytassa. A nemzetközi munkásmozgalom fellendülése és ezzel kapcsolatban az I. Internacionálé vezetéséből rá háruló feladat csaknem minden erejét igénybe vette.

1870-ben elkezdődött a francia–porosz háború. Marx elemezve ezt a háborút, aláhúzta hódító jellegét. Megelégedéssel vette tudomásul, hogy a haladó francia és német munkások a háború kérdésében helyes, internacionalista álláspontra helyezkedtek. Rámutatott arra, hogy az új társadalom nemzetközi elve a béke lesz. Marx e nézeteit az I. Internacionálé Főtanácsának felhívásaiban fejtette ki. Jól látta, hogy az osztályharc éleződik Franciaországban és óvta a francia proletariátust egy előkészítetlen felkeléstől. Amikor azonban tudomására jutott a Párizsi Kommün megalakulása, akkor minden módon, írott és szóbeli instrukciók útján igyekezett segíteni a kommünároknak. Sajnos Marxnak Londonból küldött tanácsai nem mindig jutottak el Párizsba. Ezenkívül a kommün élén álló proudhonisták és blanquisták igen vontatottan reagáltak Marx javaslataira.

Marx már 1871 áprilisában Kugelmannhoz írt leveleiben feltárta a Párizsi Kommün lényegét. 1871 júniusában Londonban megjelent „A polgárháború Franciaországban" című műve, amely a proletariátus osztályharcában új szakaszt jelentő Párizsi Kommün tapasztalatainak elméleti általánosítása volt. A Párizsi Kommün elemzése alapján Marx arra a következtetésre jutott, hogy nem a parlamenti köztársaság, hanem a Párizsi Kommün típusú politikai szervezet lehet csak a proletárdiktatúra formája. A Kommün tevékenységét jellemezve rámutatott arra, hogy az lényegében a kisajátítók kisajátítására irányult. Habár a Párizsi Kommün vereséget szenvedett, Marx mégis úgy értékelte, mint a proletariátus világtörténelmi jelentőségű kísérletét a munkásosztály diktatúrájának megvalósítására.

A Párizsi Kommün bukása után Marx és Engels arra a következtetésre jutottak, hogy a Nemzetközi Munkásszövetség a megváltozott viszonyok között már nem a legkedvezőbb forma a munkásmozgalom számára. Az Internacionálé betöltötte történelmi hivatását. Előtérbe került a proletárerők nemzeti méretekben történő egyesítésének feladata az Internacionálé által kidolgozott program alapján. A Nemzetközi Munkásszövetség VI. kongresszusa 1873 őszén már e világtörténelmi szerepet betöltő szervezet utolsó kongresszusa volt. Ezt követően az Internacionálé lényegében megszűnt létezni, jóllehet feloszlatásáról a végleges határozatot csak az 1876. július 15-én Philadelphiában tartott konferencia hozta meg.

Ezzel lezárult Marx tevékenységének egyik legfényesebb szakasza. Marx kilenc éven át, időt vonva el tudományos munkájától, és nem kímélve egészségét, a proletariátus első nemzetközi tömegszervezete vezetésének szentelte erejét. Tevékeny-

ségének eredményei nagyszerűek voltak. Az I. Internacionálé működésének éveiben Európa és Amerika országaiban a munkások tízezrei tömörültek a proletár nemzetköziség zászlaja alatt. A munkásmozgalom először jelentkezett nemzetközi méretekben, a társadalmi fejlődés tényleges és aktív tényezőjeként. Marxnak mint a Nemzetközi Munkásszövetség vezetőjének tevékenysége igen nagy mértékben elősegítette, hogy a dolgozók tömegei magukévá tegyék a tudományos kommunizmus eszméit. Az Internacionáléban folytatott viták során vereséget szenvedtek és háttérbe kerültek a Marx előtti kispolgári szocializmus különféle irányzatai. Németországban megalakult a marxista proletárpárt és létrejöttek az ilyen pártok megalakításának feltételei más országokban is.

Az I. Internacionálé idején a munkásosztály óriási tapasztalatokat szerzett az érdekeiért vívott harcban. Az Internacionálé soraiban Marx közvetlen befolyása alatt a proletár forradalmárok nagyszerű gárdája növekedett fel. Közöttük találjuk Frankel Leót, a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő alakját. Frankel a Párizsi Kommün, majd az I. Internacionálé Főtanácsának tagja volt.

Az Internacionálé feloszlatása természetesen nem jelentette azt, hogy Marx kivonhatta magát a nemzetközi munkásmozgalom vezetéséből. Továbbra is hozzá fordultak a különböző országok munkásmozgalmának vezetői tanácsért és útmutatásért. Marx nem kímélve erejét, Engelsszel együtt mindent megtett azért, hogy az Internacionálé megszűnése után is elősegítse az egyes országok pártjai közötti kapcsolat létrejöttét és fennmaradását. Mégis a korábbiakhoz képest több ideje jutott arra, hogy politikai gazdaságtani munkálatait folytathassa. Sajnos a felszabadult idő növekvő részét a betegség egyre erőteljesebben és sűrűbben jelentkező rohamainak elhárítására kellett fordítania.

„A tőke" első kötetének újabb kiadásai

A munkásmozgalommal szemben álló erők kezdetben a könyv agyonhallgatásának taktikáját folytatták. A hallgatás összeesküvése azonban nem gátolta meg azt, hogy – jórészt természetesen a munkásmozgalom erőfeszítéseinek eredményeképpen – eljusson „A tőke" első kötetének híre Oroszországba is. Itt a mű igen nagy érdeklődést keltett. 1868 őszén már kiadó is akadt, aki „A tőke" orosz nyelvű megjelentetésére vállalkozott. Kapcsolatba lépett Marxszal, aki természetesen örömmel közreműködött az orosz nyelvű kiadás előkészítésében. Marx néhány szakaszt átdolgozott az orosz nyelvű kiadás számára, amely 1872 márciusában jelent meg. A rendkívüli érdeklődést mutatta, hogy míg az első német nyelvű kiadás példányszáma ezer volt és ez csaknem négy év alatt fogyott el, addig az orosz nyelvű könyvből háromezer példányt nyomtak és e kiadás egy esztendő alatt elfogyott.

„A tőke" első kötetének orosz nyelvű megjelenése nagy esemény volt. Friedrich Lessner német munkás, aki közelről ismerte Marxot, erre a következőképpen emlékezett vissza: „Marx az akkori oroszországi mozgalmat nagyon fontosnak tartotta és nagy megbecsüléssel beszélt azokról az emberekről, akik ott oly nagy áldozatokat hoztak az elméleti munkák tanulmányozása és terjesztése érdekében, és megértik a modern eszméket. Amikor azután az orosz »Tőke« kész példánya

Pétervárról megérkezett, ez az esemény mint az idők sokatmondó jele örömünnep lett számára, családja és barátai számára."[1]

Az orosz forradalmárok megismerkedése „A tőke" eszméivel jelentős mértékben hozzájárult a marxizmus elterjedéséhez Oroszországban, az első marxista körök és csoportok megalakulásához. A könyv megjelenése Oroszországban rendkívüli szerepet játszott abban, hogy létrejöttek a marxista párt megalakításának feltételei.

„A tőke" első kötetének német nyelvű kiadása 1871 őszére elfogyott. A könyv iránti kereslet a kiadót arra késztette, hogy Marxnak a második kiadás előkészítését és gyors megjelentetését javasolja. E kiadás előkészítése nagy munkát követelt Marxtól. A változtatások mindenekelőtt a könyv szerkezetét érintették. Az első kiadásbeli hat szakasz helyett Marx most az egész művet hét önálló szakaszra és huszonöt fejezetre osztotta. Ezenkívül csaknem valamennyi fejezetet kisebb paragrafusokra vagy pontokra bontott. A könyv szerkezetének javítása során Marx figyelembe vette Engelsnek még 1867-ben tett észrevételeit. Emellett a második kiadáshoz sok új jegyzetet és számos szövegmódosítást készített. A második német nyelvű kiadás 1872–1873-ban, először kilenc külön füzetben, majd 1873 nyarán egy kötetben jelent meg, s a példányszám az első kiadás háromszorosa volt.

Igen jelentős az 1872–1875-ös években egyes füzetek formájában, francia nyelven történő kiadás előkészítésén végzett munka. Az orosz nyelvű kiadás után ez volt a második idegen nyelvű fordítás. Előkészítésében Marx közvetlenül részt vett és e munka során igyekezett „A tőke"-t még tökéletesebbé és érthetőbbé tenni. A francia kiadás lényegesen különbözik az első két német kiadástól. Mind szerkezetében, mind pedig néhány tartalmi kérdésben. A francia nyelvű kötet számos olyan változtatást és betoldást tartalmaz, amelyet Marx az első kiadás megjelenése óta eltelt idő alatt szerzett ismereteinek fényében szükségesnek tartott. Emellett Marx úgy gondolta, hogy a francia kiadás népszerűbb jellege megkönnyíti a könyv tanulmányozását. A francia kiadás utószavában Marx ezt írta: „Ennek a francia kiadásnak minden irodalmi fogyatékossága ellenére önálló tudományos értéke van, függetlenül az eredetitől, és még az az olvasó is hasznát veheti, aki tud németül."[2]

Az első kötet ismételt kiadásaival kapcsolatos munka mellett Marx csak igen lassan haladt a második és harmadik kötet sajtó alá rendezésével. Emellett, mint már említettük, Marx idejét igen nagy mértékben igénybe vette a nemzetközi munkásmozgalom számtalan teendője. Mindemellett Marx élete végéig nem szűnt meg dolgozni a második és harmadik kötet anyagán. Nagy buzgalommal tanulmányozta a tőkés gazdaság jelenségeit. Rendkívül sok anyagot dolgozott fel a különböző országok gazdaságának megismerése céljából. Különös figyelmet fordított az Egyesült Államokban és az Oroszországban lezajló eseményekre. Abból a célból, hogy ez utóbbi ország viszonyait jobban megismerje, Marx 1869 végén hozzákezdett az orosz nyelv tanulásához és rövid idő alatt az orosz nyelvű irodalom olvasásához szükséges ismeretekre tett szert.

Természetesen emellett más országok gazdaságának tanulmányozására is figyelmet fordított.

Az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején Marx szándékosan késlekedett a végleges szöveg elkészítésével. Ennek okait több levelében megmagyarázta.

[1] Marx Károlyról. Szikra 1950. 182. old.

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. *Marx–Engels* Művei. 23. kot. 24. old.

„Először: semmi esetre sem tettem volna közzé a második kötetet – írta Danyielszonnak 1879. április 10-én –, amíg a jelenlegi angol ipari válság el nem éri tetőpontját. A tünetek ezúttal sajátosak, sok tekintetben eltérnek a múltban megfigyeltektől... Ezért előbb figyelemmel kell kísérni a dolgok jelenlegi alakulását megérlelődésükig, s csak azután tudja az ember »produktív módon«, úgy értem *»elméletileg« »konzumálni« őket*... Másodszor: a rengeteg anyag, amelyet nemcsak Oroszországból, hanem az Egyesült Államokból és máshonnan is kaptam, nagy örömömre »ürügyül« szolgál ahhoz, hogy folytassam tanulmányaimat, »s ne zárjam le őket végérvényesen a közzététel céljából«.

Harmadszor, orvosom figyelmeztetett, hogy jelentősen kurtítsam meg a »munkanapomat«, ha csak nem akarok visszaesni abba az állapotba, amelyben 1874-ben és a rá következő években voltam, amikor gyakran szédültem és néhány órai komoly munka után nem bírtam tovább dolgozni."[3]

„A tőke" második és harmadik kötetén végzett munka elhúzódásához Marx páratlan lelkiismeretessége is hozzájárult. Az előbbiekben említett kiegészítő tanulmányokon kívül Marx nem kifejezetten a politikai gazdaságtan körébe vágó ismeretek elsajátítására is törekedett. Amikor például a földjáradék-elmélet kidolgozásán fáradozott, akkor igen sok időt és energiát fordított az agrokémia, a geológia és más rokontudományok tanulmányozására.

Az 1870-es évtizedben Marxnak már meglehetősen sok időt kellett fordítania arra, hogy az egyre súlyosbodó betegség ellen küzdjön. 1874 nyarán Karlsbadba (a jelenlegi Karlovy Varyba) utazott, ahol eredményes gyógykezelésen vett részt. A kitűnő hatású gyógyvíz áldásait még a rákövetkező két esztendőben is élvezhette, később azonban a politikai helyzet kiéleződése miatt nem utazhatott már e gyógyhelyre.

A betegség csak korlátozta, de nem akadályozta meg teljesen Marxot a munkában. Továbbra is élénk figyelemmel kísérte például a német munkásmozgalom alakulását.

„A gothai program kritikája"

A német munkásmozgalom két irányzata, a lassalleánusokat magában foglaló Általános Német Munkásegylet és a német munkásosztály forradalmi szárnyát képviselő eisenachi Német Szociáldemokrata Munkáspárt 1875-ben Gothában megalakította a Németországi Szocialista Munkáspártot. A gothai egyesülési kongresszuson olyan programtervezetet terjesztettek elő, amely nem felelt meg a forradalmi munkásmozgalom követelményeinek, számos engedményt tartalmazott a téves és hibás lassalleánus nézeteknek. Ezért Marx a programtervezetet alaposan áttanulmányozva kritikai megjegyzéseket készített. Ezeket azonban levél formájában juttatta el a párt vezetőinek, hogy a küszöbön álló egységesítő kongresszus munkáját a különbségek nyilvános megvitatásával és kiélezésével ne veszélyeztesse. Marx és Engels e levélben foglalt figyelmeztetései azonban nem tettek megfelelő hatást a gothai kongresszus szervezőire. A programtervezetre vonatkozó bíráló megjegyzéseket lényegében figyelmen kívül hagyták. Mindemellett Marx és Engels

[3] Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. 1879. április 10. *Marx–Engels* Művei. 34. köt. Budapest 1975. 366–368. old.

úgy döntöttek, hogy az éppen csak megszületett egység védelme érdekében nem határolják el magukat nyilvánosan az elfogadott és számos hibás tételt tartalmazó programtól. A bírálat, „A gothai program kritikája", csak jóval később, 1891-ben került nyilvánosság elé. Ennek oka az volt, hogy ekkor a német munkásmozgalomban elhatározták a gothai program felülvizsgálatát és Engels kötelességének tartotta, hogy e felülvizsgálat eredményességéhez a marxi írás nyilvánosságra hozásával is hozzájáruljon. „Minthogy a hallei kongresszus a gothai program fölötti vitát a pártban napirendre tűzte – írta Engels a mű 1891-es kiadásának előszavában –, úgy vélem, sikkasztást követnék el, ha ezt a fontos dokumentumot, a jelen vitára vonatkozó okmányok közül talán a legfontosabbat, még most sem bocsátanám a nyilvánosság elé.

A kéziratnak van azonban még egy másik és messzebbmenő jelentősége. Azzal az iránnyal szemben, amelyet Lassalle követett agitációjának megindítása óta, Marx itt első ízben fejti ki világosan és határozottan álláspontját, mégpedig Lassallenak mind gazdasági elveire, mind taktikájára vonatkozóan."[4]

„A gothai program kritikája", amely Marxnak „A Kommunista Párt kiáltványa" mellett legjelentősebb pártprogram-jellegű munkája, és egyben az opportunizmus ellen folytatott kérlelhetetlen harcnak is klasszikus dokumentuma, magyar nyelven először 1909-ben jelent meg.

„A gothai program kritikája" címen megjelent írás eredetileg a „Széljegyzetek a Német Munkáspárt programjához" címet viselte. A cím kifejezte a mű jellegét. Marx ebben az írásában azokat a megjegyzéseket foglalta össze, amelyeket a gothai programtervezethez szükségesnek tartott hozzáfűzni. Így a tartalmat, pontosabban a sorra vett témákat a programtervezet témái határozták meg. Nem arról van szó tehát, hogy Marx ebben a művében átfogó, rendszerezett formában fejtette ki véleményét a tárgyalt kérdésekről. Széljegyzetekről beszélhetünk, ahogyan azt a cím eredetileg mondta is.

A megjegyzések több csoportba sorolhatók. Ha nem a marxi kézirat sorrendjét követjük, akkor két nagy és fontos kérdéskört különböztethetünk meg: az egyik a kapitalizmus, a másik a jövő társadalom időszakára vonatkozik.

A kapitalizmushoz kapcsolódó megjegyzések nagyon fontosak és iránymutatóak; lényegében azonban megismétlik a korábbi megnyilatkozásokban szereplő tételeket. Elítéli Marx a programtervezet bírálata során például azt a megállapítást, amely minden, a proletárok osztályába nem tartozó tagját a társadalomnak reakciós tömegbe sorolva tárgyalja. Ebben különösen a parasztságnak mint reakciós erőnek, nem pedig mint a munkásosztály lehetséges szövetségesének tárgyalása váltotta ki Marx jogos bírálatát.

Ugyancsak keményen bírálta a programtervezetet Marx a proletárinternacionalizmus hiánya miatt. Hibásnak minősítette Marx a programtervezet azon pontját is, amely termelőszövetkezetek létesítését követelte államsegéllyel. Marx ezzel kapcsolatban arra hivatkozott, hogy a munkásoknak a szociális kérdés megoldására nem szövetkezetek szervezése révén kell törekedniük, hanem a fennálló termelési viszonyok gyökeres megváltoztatásával. A szövetkezetek különben a kapitalizmusban sem elvetendő eszközök, amelyeknek azonban csak akkor van értékük, „ha

[4] *Engels:* Előszó Marx „A gothai program kritikája" című írásához. *Marx–Engels* Művei. 19. köt. 477. old., vagy *Marx–Engels* Művei. 22. köt. 80. old.

független, sem a kormánytól, sem a burzsoáziától nem támogatott munkásalkotások"[5].

A kapitalizmus korára vonatkozó legfontosabb és bennünket leginkább érdeklő vita a Lassalle-féle „vasbértörvény" tárgyalása a programtervezet kritikájában. Ezzel kapcsolatban Marx mindenekelőtt rámutatott arra, hogy a fő feladat nem a kapitalizmusban uralkodó bármiféle bértörvény megváltoztatásáért való küzdelem, hanem a kapitalizmus megszüntetéséért való harc. Ami az úgynevezett vasbértörvényt illeti, ennek lényege a malthusi népesedési törvény, amelyből Lassalle az alapeszmét merítette. E szerint a nyomorúságos életviszonyok oka a természetben rejlik. A természet okozta bajokat pedig – hangoztatták a polgári közgazdászok közül többen is – a szocializmus legfeljebb általánossá teheti, de nem szüntetheti meg.

A vasbértörvény Lassalle szerint az elosztás abszolút törvénye, amely a béreket szükségszerűen a létfenntartás minimumára korlátozza. E törvény szerint, ha a munkabérek a létfenntartáshoz (és persze a szaporodáshoz és kiképzéshez) szükséges minimum fölé emelkednek, akkor a munkásosztály szaporodása megnövekszik és ezáltal megnő a munkaerő kínálata is. A kereslet–kínálat viszonya törvényszerűségeinek megfelelően a kínálat növekedése az ár, ez esetben a munkabér csökkenéséhez vezet és így a munkabérek a korábbi alacsonyabb szintre esnek vissza. Mindezen fejtegetéseknek nem lenne túlságosan nagy jelentőségük, ha megmaradnának a politikai gazdaságtan keretein belül. Lassalle azonban a munkásmozgalom számára következtetéseket vont le belőlük. A fő következtetés az volt, hogy ha egyszer a bérek szükségképpen a létfenntartás minimumán egyenlítődnek ki, akkor fölösleges a bérek emeléséért folytatott harc. A munkásmozgalomnak tehát nem kell és nem is szabad gazdasági küzdelmet folytatni.

Ezenkívül Marx felháborodottan írt arról, hogy Lassalle ezen tételének programba foglalásával a program szerkesztői bebizonyították azt, hogy Lassalle-lal együtt ők sincsenek tisztában a munkabér lényegével és a munkabér alakulását valóban befolyásoló tényezőkkel. Ez a munkásmozgalomban elért tudományos fejlődés teljes figyelmen kívül hagyását tükrözi, ami külön elítélendő.

Igen érdekesek és rendkívül figyelemreméltóak azok a megjegyzések, amelyeket Marx a jövő társadalmába való átmenettel, a jövő társadalmának jellemzésével kapcsolatban tett.

Az egyik ezzel kapcsolatos fő téma az elosztás. Ámbár Marx nyomatékosan hangsúlyozta, hogy hiba a fő súlyt az elosztás kérdéseire helyezni, mégis ezzel kell hosszasan foglalkoznia, hiszen a programtervezet is ezt tette. A tervezet szerint az új társadalom megvalósításával létrejön az igazságos elosztás is. Igazságossá az elosztást a lassalleánus programtervezet szerint az teszi majd, hogy a társadalom minden tagja megkapja a levonás nélküli munkahozadékot.

Marx igen hevesen bírálta a levonás nélküli munkahozadék elméletét. Mindenekelőtt rámutatott arra, hogy amennyiben a munkahozadék szót a munka terméke értelmében használjuk, akkor ez, más kifejezéssel, a társadalmi össztermékkel egyenlő. Ebből azonban mindenképpen le kell vonni az elhasznált termelési eszközök pótlására szolgáló fedezetet, a termelés kiterjesztésére szolgáló részt, a tartalék- és biztosítási alapokat. Ezek a levonások mindenképpen szükségszerűek ak-

[5] *Marx:* A gothai program kritikája. *Marx–Engels* Művei. 19. köt. 25. old.

kor, ha nem egyszeri termelési aktusról, hanem az újratermelés folyamatáról beszélünk. Márpedig a társadalom újratermelés nélkül nem tarthatja fenn magát. Másrészt az össztermeknek a fogyasztásra kerülő részét sem lehet teljes egészében az egyének között felosztani. Általánosságban szólva, le kell vonni belőle mindazon eszközöket, vagy azok értékét, amelyeket a közös alapokból kielégíthető szükségletekre kell fordítani (oktatás, egészségügy, igazgatás). Mint Marx rámutatott, csak ezután kerülhet sor arra, hogy a fogyasztási eszközök fennmaradó részét az egyének között felosszák.

A levonás nélküli munkahozadék lassalle-i elgondolásának ezen általános bírálata után Marx sok fontos megjegyzést tett az új társadalomban szerinte megvalósuló elosztásról.

Marx az új társadalmat, a kommunizmust is úgy ábrázolta, úgy fogta fel, mint az összes eddigi társadalmat, vagyis fejlődésében. Ennek megfelelően az új társadalombeli elosztást vizsgálva azt a véleményét hangoztatta, hogy e társadalom előrehaladásával az elosztás is változásokon megy át. Kezdetben, a kapitalizmus megdöntését követően, egy olyan szakaszon kell keresztülhaladni, amelyben az új társadalom jellegzetességei egyre erősebbek, míg a megdöntött, régi társadalomé egyre halványabbak lesznek. „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy *keletkezik;* amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyét, amelynek méhéből származik."[6]

A kommunista társadalom fejlődésének ezen első szakaszában a termelők a társadalom számára végzett munkájuk arányában – de természetesen a levonások figyelembevételével – részesednek az elosztásból. „Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől, egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába."[7]

Az elosztás tehát a végzett munka alapján történik; a társadalom fejlődésének ezen első szakaszában a munka szerinti elosztás törvénye érvényesül. Ez azt jelenti, hogy az elosztásban egyelő jog illet meg mindenkit, de „az egyenlő jog még mindig a polgári korláton belül marad. A termelők joga munkaszolgáltatásaikkal arányos: az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mércével*, a munkával mérnek".[8] Az emberek fizikai és szellemi képességei eltérőek. Ennek megfelelően az egyik több munkát tud nyújtani azonos idő alatt, vagy hosszabb ideig képes dolgozni, mint a másik. A végzett munka alapján történő elosztás tehát azt eredményezi, hogy a még különböző munkafajtákban, a különböző teljesítő képességű emberek képességeik teljes kifejtése esetén is egyenlőtlen részt kaphatnak a fogyasztási cikkekből. *„Tartalma szerint tehát ez, mint minden jog, az egyenlőtlenség joga.* A jog természete szerint, csak egyenlő mérce alkalmazásában állhat; de az egyenlőtlen egyének (és ezek nem volnának különböző egyének, ha egyenlőtlenek nem volnának) csak akkor mérhetők egyenlő mércével, ha egyenlő szempont alá hozzuk, csak

[6] Ugyanott, 18. old.
[7] Ugyanott.
[8] Ugyanott.

egy meghatározott oldalról ragadjuk meg őket, például az adott esetben csak *mint munkásokat* tekintjük őket."[9] Emellett természetesen a munkások más szempontból is különböznek egymástól, az egyik házas, a másik nem, az egyiknek több gyermeke van, a másiknak kevesebb stb. Marx rámutatott arra, hogy az egyenlő jog alkalmazásából származó ezen egyenlőtlenségeket a társadalomnak éppen nem valamely egyenlő jognak, hanem egy más irányú egyenlőtlenségnek az alkalmazásával kell ellensúlyoznia.

„De ezek a visszásságok – mutatott rá Marx – a kommunista társadalom első szakaszán, ahogy az a tőkés társadalomból hosszú vajúdás után éppen megszületett, elkerülhetetlenek. A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ezáltal megszabott kulturális fejlettsége."[10]

Az új társadalom azonban továbbfejlődik. E fejlődés során a termelőerők előrehaladásával az elosztási törvény is megváltozik. „A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog – csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!"[11]

Az előbbi megállapításokkal függ össze Marxnak „A gothai program kritikájá"-ban az állammal kapcsolatban tett néhány megjegyzése. „Ezután felvetődik a kérdés: milyen változásokon megy át az államiság a kommunista társadalomban? Más szóval, milyen társadalmi funkciók, amelyek hasonlók a mai állam funkcióihoz, maradnak meg ott?"[12] „A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint *a proletariátus forradalmi diktatúrája.*"[13] Mint látható, Marx az imént idézett kérdésekre nem válaszolt részletesen. A válasz külön elemzést igényelt volna, amely a programkritika kereteibe nyilván nem fért bele. Másrészt, a válasz számos eleme ebben az időben még nem volt megadható, hiszen hiányoztak a feltételek a megfelelő tudományos előrelátáshoz. A jövő társadalmáról szólva Marx nem állított fel utópiákat, nem találgatta azt, amit nem lehetett tudományosan előre látni.

Az idézett sorokból az is kitűnik, hogy Marx „A gothai program kritikájá"-ban rendkívül nyomatékosan fejezte ki a proletárdiktatúra eszméjét. A proletariátus történelmi szerepéről az új társadalom létrehozásában Marx először a „Bevezetés a hegeli jogfilozófia bírálatához" című írásában tett említést. A későbbiek során mind Marx, mind Engels írásaiban ez a gondolat mind gazdagabban és mind részletesebben kidolgozva jelent meg. Marx felfogásának jellemzésére korábban hivatkoztunk arra a levelére, amelyet Weydemeyerhez 1852. március 5-én intézett.[14]

[9] Ugyanott, 18–19. old.
[10] Ugyanott, 19. old.
[11] Ugyanott.
[12] Ugyanott, 26. old.
[13] Ugyanott.
[14] Marx Joseph Weydemeyerhez. 1852. március 5. Lásd *Marx–Engels* Művei. 28. köt. 479. old.

Ez az 1852-ben megfogalmazott gondolat lelhető fel az 1875-ös programkritikában is. Ez utóbbiban a proletariátus forradalmi diktatúrája ugyanúgy az átmeneti korszak államformájaként szerepel, mint az előbbiben.

„A gothai program kritikája" tehát számos fontos marxi megállapítást tartalmaz a jövő társadalmára vonatkozóan. Ma már ezek a megállapítások nemcsak elméleti, hanem gyakorlati jelentőségűek is. A számos országban lezajlott győztes proletárforradalom nyomán a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető út problémái a mindennapi gyakorlat kérdéseivé váltak. A kommunista társadalom fejlődési szakaszai közül az, amelyre nézve Marx a munka szerinti elosztás törvényét tartotta érvényesnek, ma a szocialista társadalom néven ismeretes. E társadalom építése, valamint a továbblépés előkészítése és megvalósítása számos további elméleti kérdés megoldását teszi szükségessé még akkor is, ha tudjuk, hogy e téren Lenin az elmélet és a gyakorlat számára pótolhatatlan értékű hozzájárulást nyújtott. Erről könyvünk későbbi oldalain részletesen esik majd szó.

Marx utolsó évei

Marx természetesen a továbbiakban is élénk figyelemmel kísérte a nemzetközi munkásmozgalom eseményeit. Különösen nagy gondot fordított a Német Szocialista Munkáspárt tevékenységének segítésére, helyes irányba történő befolyásolására. A pártban az 1870-es évek során, egyre nagyobb befolyást szerzett magának Eugen Dühring vulgáris német filozófus és közgazdász. Mint tudjuk, Dühring ellen Engels lépett fel irodalmi formában. Engels alkotását még részletesen tárgyalni fogjuk. Most ezzel kapcsolatban csak arra utalunk, hogy az „Anti-Dühring"-en végzett munkában Marx jelentős segítségére támaszkodhatott, részben a könyvben szereplő kérdések megtárgyalásával, részben pedig azzal, hogy Marx megírta a könyv elmélettörténeti fejezetét. Dühringnek a közgazdasági nézetek történetére vonatkozó állításait vette kritikai elemzés alá Marx ebben a fejezetben. Dühringgel ellentétben pozitívan értékelte – miként más írásaiban is – a klasszikus polgári közgazdaságtan képviselőinek munkásságát. Rámutatott arra, hogy Dühring, aki nem értékeli kellőképpen a klasszikus polgári közgazdászokat, ugyanakkor érdemén felül méltatja a vulgárisokat. Egyúttal Marx rámutatott a polgári politikai gazdaságtan osztálykorlátaira is.

Az „Anti-Dühring" elkészítéséhez nyújtott segítség mellett fontos munkát végzett Marx „A tőke" második és harmadik kötetének anyagán, amint erről már korábban szóltunk.

Ugyancsak lényegesek azok a tanulmányok, amelyeket a világtörténelem különböző kérdései kapcsán folytatott Marx ebben az időben. A különböző társtudományok legújabb eredményeinek felhasználásával Marx eljutott az ókori társadalmi rend sajátosságainak tisztázásáig. Még jóval korábban, amikor Marx és Engels a történelmi materializmus alapjait kidolgozták, alakult ki az a felfogásuk, hogy az őstársadalom osztály nélküli társadalmi rend volt, amelyben sem a magántulajdon, sem az államhatalom nem létezett. Az archeológia, az őslénytan, az antropológia és más tudományágak legújabb eredményei alapján azután Marx tudományosan megalapozott elméletté formálhatta ezt a feltevést. Megállapíthatta, hogy a legősibb társadalom őskommunista jellegű volt. Ezzel kapcsolatban Marx azt tervezte, hogy

külön munkát ír Morgan felfedezéseiről. Vázlatot is készített a tervezett könyvről, amelynek megírására azonban már nem volt módja.

Kutatásaitól és a gyakorlati munkásmozgalomban való részvételtől az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején Marxot egyre gyakrabban elvonta a betegség. Egészségi állapotát tovább súlyosbították azok a csapások, amelyek családját érték. 1881. december 2-án, hosszú betegség után elhunyt Jenny Marx. Sírjánál Engels mondott beszédet. „Hogy mi mindent jelentett a forradalmi mozgalomnak ez az éles, kritikus elme, ez a biztos politikai érzék, ez a szenvedélyes erő és nagy áldozatkészség, az nem szerepelt a nyilvánosság előtt, azt nem nyomtatták ki a sajtó hasábjain. Hogy ez az asszony mit vitt véghez, ezt csak azok tudják, akik a közelében éltek. De azt tudom, hogy gyakran fogjuk hiányolni merész és okos tanácsát, amely merész volt, de sohasem kérkedő, okos, de sohasem a becsület rovására."[15] Jenny Marxot a nemzetközi munkásmozgalomban jól ismerték és becsülték. Frankel Leó írta a váci börtönből 1881. december 18-án Marxnak: „Drága anyám halála óta ... egyetlen hír sem rázott meg oly mélyen, mint ez. S én vigasztaljalak most Téged! Magamnak is önuralomra van szükségem, magam is vigasztalásra szorulok; hogyan vigasztalhatnálak téged, akit ilyen csapás ért, aki szerető feleséget, önfeláldozó barátnőt, nagy tehetségű élettársat vesztett el örökre! ... Ezért csak veled együtt sírhatok, drága, megpróbáltatott barátom, de vigasztalni nem vigasztalhatlak."[16]

Szeretett feleségének halála után Marx már igen ritkán nyerte vissza munkaképességét. Egyre betegebb lett. 1883. január 11-én Marxot újabb fájdalmas csapás érte. 38 esztendős korában meghalt legidősebb lánya, öt gyermek anyja, Jenny Longuet. Ezt a megpróbáltatást már a legyengült szervezet nem bírta elviselni. A betegség egyre hatalmasabb rohamokban támadott. Marx 1883. március 14-én elhunyt. Búcsúzzunk tőle Engels szavaival.

„Március 14-én, délután háromnegyed háromkor, korunk legnagyobb gondolkodója megszűnt gondolkodni. Alig két percre maradt magára, s amikor beléptünk, láttuk, hogy karosszékében nyugodtan elszenderült – de örökre.

Fel sem mérhető, mit vesztett ebben a férfiúban az európai és amerikai harcos proletariátus, mit vesztett benne a történelem tudománya. Nagyon is hamar érezhetővé lesz az űr, amelyet ennek az óriásnak a halála hátrahagyott.

Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte fel – Marx az emberi történelem fejlődési törvényét: azt az eddig ideológiai burjántól ellepett egyszerű tényt, hogy az embereknek előbb enniük, inniuk, lakniuk és ruházkodniok kell, mielőtt politikával, tudománnyal, művészettel, vallással stb. foglalkozhatnak; hogy tehát a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök termelése, s ezzel egy nép vagy korszak mindenkori gazdasági fejlődési foka az az alap, amelyből az illető emberek állami berendezései, jogi nézetei, művészete, sőt vallási képzetei kifejlődtek, és így ebből az alapból kell ezeket magyarázni is – nem pedig ahogy eddig történt, megfordítva.

De ez nem minden. Marx felfedezte a mai tőkés termelési mód, s az általa létrehívott polgári társadalom sajátos mozgástörvényét is. Az értéktöbblet felfe-

[15] *Engels:* Beszéd Jenny Marx sírjánál. *Marx–Engels* Művei. 19. kot. 329. old.
[16] Marx Károlyról. 175. old.

dezése itt egyszerre világosságot teremtett, míg minden előbbi vizsgálat, a polgári közgazdászoké csakúgy, mint a szocialista kritikusoké, a sötétben tévelygett.

Két ilyen felfedezés elég volna egy életre. Szerencsés már az is, akinek megadatott, hogy csak egy ilyen felfedezést tegyen. De Marx minden területen, ahol kutatott – s nagyon sok ilyen terület volt és egyiket sem érintette pusztán felületesen –, minden területen, még a matematikában is, önálló felfedezéseket tett.

Ilyen volt Marx, a tudomány embere. De ez még a fele sem volt az egész embernek. A tudományban Marx történelmet mozgató, forradalmi erőt látott. Bármilyen nagy öröme telt is valamely elméleti tudomány új felfedezéseiben, amelynek gyakorlati alkalmazhatóságát talán még nem is lehetett előre látni – még nagyobb örömet érzett, ha olyan felfedezésről volt szó, amely azonnal forradalmasítóan hatott az iparra, a történelmi fejlődésre egyáltalában. Így az elektromosság terén tett felfedezéseket, s az utolsó időben még Marcel Deprez felfedezéseit is élénk figyelemmel kísérte.

Mert Marx mindenekelőtt forradalmár volt. Igazi élethivatása az volt, hogy valamilyen módon közreműködjék a tőkés társadalom és az e társadalom által létrehozott állami berendezések megdöntésén, hogy közreműködjék a modern proletariátus felszabadításán, amelyet elsőként Ő ébresztett helyzetének és szükségleteinek tudatára, felszabadulása feltételeinek tudatára. A harc volt az eleme. S harcolt olyan szenvedéllyel, olyan kitartással, olyan sikerrel, mint kevesen. Az első ‚Rheinische Zeitung' 1842-ben, a párizsi ‚Vorwärts!' 1844-ben, a ‚Deutsche Brüsseler Zeitung' 1847-ben, a ‚Neue Rheinische Zeitung' 1848–1849-ben, a ‚New York Tribune' 1852–1861-ben – ezen kívül harcos brosúrák tömege, munka a párizsi, brüsszeli és londoni szervezetekben, míg végül az egészet megkoronázta a nagy Nemzetközi Munkásszövetség. Valóban, ez megint olyan eredmény volt, amelyre megalkotója büszke lehetett, még ha semmi egyebet nem is tett volna.

S ezért volt Marx kora leggyűlöltebb és legtöbbet rágalmazott embere. Kormányok – önkényuralmiak meg köztársaságiak is – kiutasították, burzsoá – konzervatívok meg szélső demokraták is – versenyeztek abban, hogy megrágalmazzák. Mindezt könnyedén félretolta, nem is hederített rá, s csak végső kényszer esetén felelt. És halálakor a szibériai bányáktól egész Európán és Amerikán át Kaliforniáig a forradalmár munkatársak milliói tisztelik, szeretik, gyászolják, s bátran mondhatom: lehetett még sok ellenfele, de aligha volt személyes ellensége.

Neve és műve élni fog évszázadokon át!"[17]

[17] *Engels:* Karl Marx temetése. *Marx–Engels* Művei. 19. köt. 461–462. old.

Engels élete és tevékenysége 1850 és 1895 között

KÉT ÉVTIZED „EGYIPTOMI FOGSÁG"

Az 1848–1849-es forradalmak bukása után a reakció támadásának időszaka következett. A reakció felülkerekedése következtében Marxnak és Engelsnek rendkívül nehéz körülmények között kellett folytatniuk tevékenységüket. Az emigráns élet nehézségeit különösen nagyra növelte az a tény, hogy Marx és Engels számára a mindennapi létszükségletek kielégítése is nehézségekbe ütközött a polgári társadalom viszonyai között. Engels még csak megélhetett volna az újságírásból, de Marx családjának fenntartása az igencsak esetleges jövedelmet jelentő honoráriumokból elképzelhetetlen volt. Marx számára a polgári társadalomba való beilleszkedés, a „rendes" kereseti forrás biztosítása a forradalmi tudományos tevékenység feladásával történhetett volna meg. Erre azonban Marx nem volt képes. Élete célja a proletariátus szolgálata, és ennek keretében az új politikai gazdaságtan kidolgozása volt. E cél elérését kívánta elősegíteni Engels oly módon, hogy a tőle telhető minden támogatást megadta barátja és családja létének fenntartásához.

Erre kínált lehetőséget Engels családjának az a javaslata, hogy lépjen be a család manchesteri érdekeltségének irodájába. Ez az a vállalat, az Ermen és Engels cég, amelynek munkáját Engels már korábbi angliai tartózkodásából is ismerte. Engels tehát elfogadta a család javaslatát és 1850 november közepén Manchesterbe költözött. Panaszkodás és zokszó nélkül választotta ezt az utat, minthogy nem volt más lehetősége arra, hogy az önként vállalt feladatot teljesítse. Marx épp ily természetes módon fogadta el barátja határtalan önfeláldozásának napról napra ismétlődő bizonyítékait, az anyagi támogatást is beleértve. Valójában továbbra is együtt küzdöttek annak az ügynek a sikeréért, amelynek életüket szentelték. Az új körülmények csak arra kényszerítették őket, hogy megváltoztassák az eddigi munkamegosztást. Engels, aki elismerte barátja lángeszének fölényét, most természetesnek tartotta, hogy a lehetőséghez képest magára vállalja a Marxról és családjáról való anyagi gondoskodás jelentős részét, és ezzel lehetővé tegye Marx elméleti és politikai munkájának folytatását. Így hát 1850 novemberétől Engels kereskedelmi levelezőként dolgozott. Ezzel kivívta maga ellen a német emigráció egyes kispolgári csoportjainak durva támadását. E csoportok elítélték Engelst azért, hogy forradalmár létére üzleti tevékenységet folytat. Engels azonban ügyet sem vetett ezekre az igaztalan vádakra. Joggal úgy vélekedett, hogy az adott helyzetben akkor szolgálja legjobban a proletariátus ügyét, ha megkönnyíti Marx számára „A tőké"-n való munkát. Mégis abban reménykedett, hogy nem sokáig kell viselnie az „átkozott kereskedelem" gyűlölt terhét. Azt várta, hogy hamarosan véget ér az ipari fellendülés, kitör a válság, ezt pedig újabb forradalmi vihar követi. Engels

reményei azonban nem teljesültek. Csaknem két évtizedig kellett Manchesterben maradnia.

Kereskedelmi levelezőként kezdte meg munkáját. Ez az állás viszonylag csekély jövedelemhez juttatta Engelst. Helyzete 1860-ban, apja halála után némileg megváltozott. A családdal való megállapodás eredményeképpen Engels továbbra is alkalmazott maradt ugyan a cégnél, azonban a haszonból bizonyos százalékhoz jutott és 1864-től kezdve a cégnek már nem alkalmazottja, hanem társtulajdonosa lett. Ez újabb javulást hozott anyagi helyzetében és tovább növelte lehetőségeit a Marx-család támogatására. A cégtől való teljes szabadulásra csak néhány év múlva kerülhetett sor. 1869-ben Engels megállapodott cégtársával abban, hogy megfelelő kárpótlás ellenében lemond társtulajdonosi jogairól. Ez azután lehetővé tette számára azt, hogy manchesteri ügyeinek felszámolása után, 1870-ben Londonba költözhessen.

De addig még hosszú idő telt el. Marx és Engels húsz éven át kénytelenek voltak más-más városban élni, de a történelemben páratlan barátságuk ezekben az években még tovább erősödött. Marx manchesteri, vagy Engels londoni látogatásai nem lehettek gyakoriak, így azután ritkán találkozhattak. Annál élénkebben leveleztek egymással.

E levélváltás rendkívül terjedelmes volt. Marx és Engels levelezéséből az utókor elé tárul kettőjük alkotóműhelye, irodalmi hagyatékuk roppant fontos része. Marx és Engels levelezéséről Lenin azt írta, hogy „tudományos és politikai értéke óriási. Nemcsak Marx és Engels alakja rajzolódik ki az olvasók előtt rendkívül plasztikusan és teljes nagyságában. Rendkívül szemléletesen kibontakozik a marxizmus igen gazdag elméleti tartalma, mert Marx és Engels leveleikben ismételten visszatérnek tanításuk legkülönfélébb részeire, hangsúlyozzák és megvilágítják – néha együttesen megvitatva és egymást meggyőzve – mindazt, ami (az előbbi nézetekhez képest) a legújabb, a legfontosabb, a legnehezebb volt."[1]

Feltétlenül említeni kell a levelezésnek egy másik figyelemre méltó vonását, friss, harcos, életvidám szellemét. Bárhogy üldözték is Marxot és Engelst ellenségei, bármilyen hazugság- és rágalomhadjáratot folytatott is ellenük a polgári sajtó, bármilyen kimerítő harcot is kellett vívniuk a megélhetésért, az életöröm, a humor, a frisseség és a rendíthetetlen küzdeni akarás soha nem hagyta el őket.

Amikor Marx irodalmi hagyatékát rendezve újra átolvasta a levelezést Engels, ezt írta Beckernek: „Ismét teljesen elevenen látom magam előtt a régi időt, és hogy mennyit mulattunk ellenfeleinken. Gyakran a könnyem is kicsordult a nevetéstől ezeken a régi históriákon, hiszen a humorunkat sohasem tudták elvenni tőlünk."[2]

Amikor Marx halála után egy német lapban a polgári szerző a „bánatos Marxon" kérődzött cikkében, Engels ezt írta erről Bernsteinnek: „Talán ha egyszer nagy kedvemben leszek, rúgok rajta egyet. Ha ezeknek az ökröknek alkal-

[1] *Lenin:* Marx és Engels levelezése. *Lenin* Összes Művei. 24. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 259. old.

[2] Engels Johann Philipp Beckerhez. 1883. május 22. *Marx–Engels* Művei. 36. köt. Budapest 1978. 26. old.

muk lenne a Szerecsen és köztem folyt levelezést elolvasni, még a szájuk is tátva maradna . . . Dühös lenni tudott a Szerecsen, de a fejét lógatni – soha!"[3]

Marx és Engels levelezése gazdag anyagot nyújt ahhoz, hogy megismerjük őket mint teoretikusokat, a proletariátus vezéreit, mint koruk kimagasló embereit. Végül, csak a levelezés ad teljes képet arról, milyen folytonos, nehéz, kimerítő harcot kellett vívnia Marxnak, hogy el ne pusztuljon a nyomorban –, csak a levelezés ad teljes képet Marx önzetlen és áldozatkész barátjáról, Friedrich Engelsről.

Amíg Engels a cég levelezője volt, csak kevés segítséget tudott nyújtani Marxnak. Az ínség a szó szoros értelmében fojtogatta Marxot, arra kényszerítette őt és családját, hogy még a legszükségesebbről is lemondjanak. A nyomor egyik áldozatot a másik után szedte Marx családjában. Különösen súlyos csapást mért Marxra nyolcéves kisfiának, Edgarnak, a család kedvencének elvesztése. Miután fiát eltemette, Marx ezt írta Engelsnek: „Már sokféle balsorsot átéltem, de csak most tudom, mi az igazi szerencsétlenség . . .

A szörnyű kínok közepette, amelyeket e napokban átéltem, mindig az tartotta bennem a lelket, hogy Rád és barátságodra gondoltam, meg az a reménység, hogy nekünk közösen van még valami értelmes tennivalónk a világon."[4]

Engels mindent megtett, hogy Marx családját megkímélje a nélkülözésektől. Manchesterbe költözése után már hamarosan lehetősége nyílt arra, hogy további anyagi segítséget nyújtson Marxnak irodalmi munka útján. 1851 augusztusában Marx a „New York Tribune" című haladó amerikai újságtól ajánlatot kapott, hogy működjék közre a lapban. Marx Engelshez fordult segítségért: „Ami a »New York Tribune«-t illeti, most, hogy nyakig ülök a gazdaságtanban, segítened kell. Írj egy cikksorozatot Németországról 1848-tól kezdve."[5] Engels azonnal munkához látott és rendszeresen szállította Marxnak a cikkeket. Így született meg a „Forradalom és ellenforradalom Németországban" című híres cikksorozat. Csak levelezésük közzététele után derült ki, hogy ez a mű nem Marxtól, hanem Engelstől származik. A számos cikken kívül, amelyet Marx helyett írt, Engels segítette barátját azzal is, hogy a kezdeti időkben lefordította cikkeit angolra. Marx csak 1853-tól írt angol nyelven. Annak a rengeteg cikknek, amelyet Marx az évek folyamán a „New York Tribune"-nak küldött, legalább egyharmadát Engels írta.

Engels nemcsak az újságírásban segített Marxnak. Marx tanácsért fordult barátjához a legkülönbözőbb elméleti kérdésekben, és mindig részletes, alaposan kidolgozott válaszokat kapott. Marx igen nagyra becsülte Engels enciklopédikus ismereteit, széles körű tudományos érdeklődését, bámulatos emlékező képességét és azt, hogy igen gyorsan és könnyedén végezte nemcsak a publicisztikai, hanem a tudományos munkát is.

Ugyanakkor nemcsak Engels segítette Marxot elméleti munkájában, hanem Marx is támogatta barátját kutatásaiban. Közölte vele véleményét az Engelst érdeklő elméleti kérdésekről, gyakran pedig hosszas kutatásokat folytatott a British Múzeumban, hogy megtalálja az Engelsnek szükséges anyagokat.

Manchesteri tartózkodása idején Engels elméleti munkásságában különösen nagy

[3] Engels Eduard Bernsteinhez. 1883. június 12(–13). Ugyanott, 34. old. (Szerecsennek Marxot hívták szűk családi körben, sűrű fekete haja és barna bőre miatt.)

[4] Marx Engelshez. 1855. április 12. *Marx–Engels* Művei. 28. köt. 419. old.

[5] Marx Engelshez. 1851. augusztus 14. *Marx–Engels* Művei. 27. köt. 294. old.

helyet foglalt el a hadtudományok tanulmányozása. A hadügy Engelst már akkor érdekelte, amikor katonai szolgálatát teljesítette Berlinben. Az 1848–1849-es forradalmi harc szükségletei arra késztették, hogy behatóan foglalkozzék katonai kérdésekkel, elsősorban a fegyveres felkelés kérdéseivel. Manchesteri tartózkodása idején Engels már nem alkalmilag, hanem rendszeresen és igen alaposan foglalkozott a hadtudományokkal.

Már 1851 ben megmutatta, milyen nagy eredményt ért el a hadtudományok tanulmányozásában. Befejezetlenül maradt egy kézirata, amelyben azzal foglalkozik, melyek a feltételei és kilátásai a Szent Szövetség háborújának egy forradalmi Franciaország ellen 1852-ben. Ebben Engels jellemezte a hadművészet történetét, a francia forradalmi háborúktól kezdve. E munkájában kifejtette elképzeléseit a hadművészet fejlődéséről a proletárforradalomban és az után.

Rendkívül érdekesek Engels megjegyzései arról, hogy elkerülhetetlen a régi hadsereg dezorganizálódása minden győzelmes forradalom folyamán, mielőtt a forradalom új hadsereget teremt.

Engels katonai kérdésekkel foglalkozó műveinek és cikkeinek száma igen nagy. Így például 1853 és 1855 között nagy cikksorozatot írt a krími háborúról. Az 1857–1858-ban számos cikke jelent meg a második kínai „ópiumháborúról" (ezt a háborút Anglia és Franciaország indította Kína leigázására). Cikkeket írt a brit gyarmatosítók ellen Indiában kitört nemzeti felkelésről és az angolok perzsiai behatolásáról. Cikkeivel Engels bekapcsolódott a nemzeti és gyarmati kérdések kidolgozásába, amelyekkel Marx ezekben az években foglalkozott.

Marx és Engels minden nagy nemzetközi eseményre reagáltak cikkeikben. A köztük létrejött munkamegosztásnak megfelelően a háborúk elemzése, a hadműveletek menetének megvilágítása Engels dolga volt. Az 1859-es esztendőben a „New York Tribune"-ba és a „Das Volk" című, Londonban kiadott német nyelvű újságba Engels több mint húsz cikket írt Franciaországnak és Piemonte-nak Ausztria elleni háborújáról. 1860-ban Engels a spanyolok marokkói háborújáról és Garibaldi dél-olaszországi forradalmi hadjáratairól írt a „New York Tribune" számára. 1861-ben az Egyesült Államokban kitört polgárháborúról a „Die Presse" című, bécsi lapba szánt cikkekben segített Marxnak. 1860–1862-ben Engels egy angol katonai folyóiratban publikált, 1862–1864-ben pedig egy német katonai lapban. Engels cikksorozatot tett közzé az 1866. évi osztrák–porosz háborúról, és egy nagyobb cikksorozatban foglalkozott az 1870–1871. évi francia–porosz háborúval. Ezen kívül Marx és Engels mintegy nyolcvan katonai tárgyú cikket írtak a „New American Ciclopaedia" számára, amelyek többsége Engelstől származik.

Engels volt a forradalmi proletariátus első katonai szakértője, első katonai teoretikusa.[6]

A hadtudományok területén végzett munka mellett Engels Manchesterben nyelveket tanult, amire már gyermekkorában és ifjúsága idején is hajlamot és bámulatos képességeket mutatott. Most rendszeresen foglalkozott nyelvtanulással és valóban csodálatos eredményeket ért el. Engels ebben a munkában is nemcsak a tudományos érdeklődésből indult ki, hanem annak a gyakorlati nemzetközi forradalmi munkának a szükségleteiből is, amelyet végzett és amelyet a jövőben is foly-

[6] Katonai tárgyú művei külön gyűjteményben is megjelentek: Engels Frigyes Válogatott Katonai Írásai. I. köt. Zrínyi Kiadó 1960. 548. old., II. köt. 1966. 858. old.

tatni akart. Amikor már kitűnően elsajátította a főbb európai nyelveket és jól ismerte az ókori nyelveket (a görögöt és a latint), 1856-ban Engels elkezdett oroszul tanulni.

A krími háborúval és a keleti kérdés alaposabb vizsgálatával kapcsolatban Engels a perzsa nyelv tanulmányozását tartotta szükségesnek. Az 1850-es évek közepén az ógermán nyelveket tanulmányozta, majd az 1864-es dán háború, a Schleswig Holsteinért vívott harc a skandináv nyelvekkel való foglalkozásra késztette Engelst.

Az 1860-as évek végén, amikor az I. Internacionálében élesen felvetődött az ír kérdés, Engels hozzáfogott a kelta nyelvek és az ír nyelv tanulásához. Ugyanezekben az években foglalkozott a holland-friz és a skót nyelvvel. Élete alkonyán Engels a román és a bolgár nyelvet tanulmányozta, mivel az ezen országokban megszületett szocialista mozgalomnak irányításra volt szüksége.

Engels 12 nyelven beszélt és írt, s csaknem húsz nyelven olvasott. Nyelvészeti tanulmányaival szoros kapcsolatban folytatta a világirodalommal való megismerkedést is. Engels, aki korának egyik legsokoldalúbban képzett embere volt, ezen a területen is ragyogó eredményeket ért el. Kiválóan ismerte a különböző népek irodalmát, nemcsak saját kora irodalmát, hanem a megelőző történelmi korokét is. Engels az irodalmat és a művészetet a társadalmi tudat egyik formájának tekintette, amelyet végső soron a társadalom gazdasági bázisa határoz meg, s feltárta a különböző irodalmi és művészeti irányzatok közötti harc osztálygyökereit. Síkra szállt az irodalomban és a művészetben az eszmeiségért, az élethűségért, a realizmusért, amely „magában foglalja a részletek hűségén kívül tipikus jellemek, tipikus körülmények közötti hű ábrázolását"[7].

Az 1850-es évek végén Engels hozzálátott a természettudományok alapos tanulmányozásához. Különösen a kémia, a fizika, a fiziológia, a biológia érdekelték. Nagy figyelmet fordított a materialista dialektikának a természettudomány területén való alkalmazására. Figyelemmel kísért minden e téren tett felfedezést és lelkesen nyilatkozott Darwin éppen csak hogy megjelent művéről, „A fajok eredetéről", amelyet a természetben végbemenő történelmi fejlődés bebizonyítására tett nagyszabású és sikeres kísérletként értékelt.

Gyakorlati forradalmi tevékenységét sem hagyta abba. A reakció erősödésének és a munkásmozgalom hanyatlásának körülményei között Marx és Engels igyekeztek fenntartani és erősíteni kapcsolataikat a különböző országokban levő híveikkel, arra buzdítva őket, hogy fejlesszék elméleti tudásukat, készüljenek fel a közelgő új harcokra.

Engels tevékenyen közreműködött a chartista sajtóban, munkatársa volt a „Notes to the People" és a „Peoples' Paper" című chartista lapoknak. Propaganda- és szervező munkát végzett Manchesterben. Miközben az 1850-es években is nagy erőfeszítéseket tett a gyakorlati munkásmozgalom fellendítésére, Engels világosan látta, hogy az angol forradalmi munkásmozgalom átmeneti hanyatlásának objektív okai vannak. A hanyatlás „valójában azzal függ össze – írta Engels –, hogy az angol proletariátus ténylegesen egyre inkább elpolgáriasodik, úgyhogy ez a mind között legpolgáribb nemzet végül úgy látszik, odáig akarja vinni a dolgot, hogy a

[7] Engels Margaret Harknesshoz. 1888. április eleje. *Marx–Engels* Művei. 37. köt. Budapest 1977. 38. old.

burzsoázia *mellett* legyen polgári arisztokráciája és polgári proletariátusa. Olyan nemzetnél, amely az egész világot kizsákmányolja, ez persze bizonyos fokig indokolt".[8] Engels ezen megállapításaira gyakran hivatkozott Lenin is, amikor az imperializmus korának nemzetközi munkásmozgalmában vizsgálta az opportunizmus gyökereit.

Az 1860-as évek azonban változást hoztak a nemzetközi munkásmozgalomban. Mint ismeretes, 1864-ben e változások nyomán létrejöhetett a Nemzetközi Munkásszövetség.

Bár Engels továbbra is Manchesterben élt, és ideje nagy részét a cég irodáiban volt kénytelen eltölteni, tehát nem vehetett közvetlenül részt az Internacionálé alapításában és vezető szervének, a Főtanácsnak a munkájában, mégis hatékony segítséget nyújtott Marxnak az Internacionálé vezetésében. Marx rendszeresen informálta Engelst az Internacionálé helyzetéről, a Főtanácsban vívott harcairól. Tanácsért fordult Engelshez a legkülönbözőbb kérdésekben és gyakran megkérte arra, hogy készítsen elő valamely anyagot a Főtanács ülésére.

Az Internacionálében kibontakozott harcok során Engels a sajtóban többször kiállt a marxizmus védelmében, a burzsoá és a kispolgári ellenfelekkel szemben.

Az első ellenfél, amellyel Marx nyomban az Internacionálé megalakulása után szembekerült, a proudhonizmus volt. Proudhon befolyása ekkor még erősen érvényesült Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban és több más olyan országban, ahol jelentős mértékű volt a kisüzemi termelés, a kézművesség. Marx kérésére Engels cikksorozatot írt a proudhonisták ellen: „Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz?" címmel. Ezekben a cikkekben Engels leleplezte a proudhonistákat, akik a nemzeti kérdés semmibe vételével, a lengyelek védelmének elutasításával gyakorlatilag támogatták a porosz és az osztrák monarchia, valamint a reakciós orosz cárizmus elnyomó politikáját. A proudhonisták elleni harc mellett Marx és Engels küzdöttek a lassalleánus hagyományok ellen is, amelyek akadályozták a német munkások csatlakozását a proletariátus nemzetközi szervezetéhez. Engels részletesen megbírálta a lassalleánusokat „A porosz katonai kérdés és a Német Munkáspárt" című brosúrájában, amely 1865-ben jelent meg.

Az 1860-as évek második felében Engels már egyre nehezebben viselte el a kereskedéssel járó terheket és azt, hogy nem szentelhette minden idejét a munkásmozgalomnak, a tudománynak, a barátjának. „A leghőbb vágyam – írta Engels 1867. április 27-i levelében Marxnak –, hogy megszabaduljak ettől az ocsmány kereskedelemtől, amely elrabolja az időmet és ezzel tökéletesen demoralizál."[9]

De még több mint két esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Engels megvalósíthassa ezt a szándékát. Csak 1869. július 1-én írhatta végre Marxnak: „Hurrá! Mával vége az édes kereskedelemnek, és én szabad ember vagyok."[10] Ugyanez az érzés tükröződött abból a levélből is, amelyet Engels édesanyjának írt 1869. július 1-én. „Drága Anyám! A mai napot, szabadulásom első napját nem tölthetem hasznosabban, mint hogy neked írok."[11]

Így hát megnyílt a mód arra, hogy Engels új, a számára oly régen vágyott

[8] Engels Marxhoz. 1858. október 7. *Marx–Engels* Művei. 29. köt. 337. old.
[9] Engels Marxhoz. 1867. április 27. *Marx–Engels* Művei. 31. köt. 288. old.
[10] Engels Marxhoz. 1869. július 1. *Marx–Engels* Művei. 32. köt. Budapest 1974. 320. old.
[11] Engels Elisabeth Engelshez. 1869. július 1. Ugyanott, 604. old.

életet kezdhessen. Amint arról már szó volt, 1870-ben Londonba költözött és teljes energiájával belevetette magát a munkásmozgalom, a tudományos kutatás számtalan teendőjébe. Boldog várakozással tekintett e fejlemény elé Marx is, aki postafordultával válaszolt Engels idézett levelére: „Kedves Fred! Szívélyesen gratulálok az egyiptomi fogságból való menekülésedhez!"[12]

ENGELS TUDOMÁNYOS ÉS GYAKORLATI TEVÉKENYSÉGE 1870-TŐL HALÁLÁIG

Engels 1870. szeptember 20-án ismét londoni lakos lett. E nappal kezdődött élete utolsó harmada, az a negyed század, amely irodalmi és gyakorlati tevékenységben még gazdagabb volt, mint a megelőző évtizedek.

Engels Marxhoz közel választott magának lakást. Végre meg volt a rég várt lehetőség, hogy naponta találkozzék barátjával. Az állandó találkozás, a tudományos és politikai kérdések megvitatása igen serkentőleg hatott mindkettőjükre. Nap nap után találkoztak egymással és, ha az időjárás engedte, hosszú sétákon beszélték meg közös ügyeiket.

Engels ettől fogva úgyszólván a Marx-család tagja lett. Tapintatos gondoskodása, nyugodt, derűs jelleme, finom humora révén már régen a család minden tagjának őszinte barátja volt.

Még 1870 őszén Engelst a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának tagjává választották. Korábban is segített Marxnak a Főtanáccsal kapcsolatos kérdések megoldásában, most pedig közvetlenül is bekapcsolódott a Főtanács munkájába. E munkát Engels nagy lelkesedéssel, hozzáértéssel és ügybuzgalommal, rendkívül eredményesen végezte.

Marx és Engels 1871. március 19-én értesült arról, hogy Párizsban proletárforradalom kezdődött. Néhány nappal később kikiáltották a Párizsi Kommünt. A felkelés nem érte váratlanul Marxot és Engelst. A Főtanács ülésein többször megvitatták a franciaországi helyzetet. Marx és Engels világosan látták a francia kormány cselekedeteinek provokációs jellegét, megértették, hogy ezek a cselekedetek idő előtti felkelésbe kergethetik a munkásokat. Engels már 1870 szeptemberében ezt írta Marxnak: „Ha Párizsban lehetne valamit tenni, meg kellene akadályozni, hogy a munkások a békekötés előtt nekivágjanak... Akármilyen lesz is a béke, csak miután megkötötték, tehetnek a munkások bármit is. Ha most győznek – a nemzeti védelem szolgálatában –, akkor Bonaparte és a mostani tetves köztársaság örökébe kell lépniök, s anélkül, hogy valami hasznuk is volna, a német hadseregek leverik és újabb húsz évre visszavetik őket... A békekötés után az összes esélyek kedvezőbbek a munkások számára, mint azelőtt bármikor. De nem ragadtatják-e el ismét magukat a külső támadás nyomására és nem kiáltják-e ki a szociális köztársaságot Párizs ostromának előestéjén?"[13] Engels és Marx minden módon óvni igyekeztek a francia munkásokat az idő előtti megmozdulásoktól, amikor azonban ezek felkeltek és a történelem során első ízben létrehozták saját hatalmukat, Marx és Engels határozottan melléjük álltak.

[12] Marx Engelshez. 1869. július 3. Ugyanott, 322. old.

[13] Engels Marxhoz. 1870. szeptember 12. *Marx–Engels* Művei. 33. köt. 59–60. old.

Engels nemcsak a Párizsi Kommünnel kapcsolatban, hanem minden egyéb tekintetben is Marx méltó harcostársa volt a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának munkájában. Az I. Internacionálé a Párizsi Kommün bukása után, 1872 szeptemberében tartotta hágai kongresszusát, amely a nemzetközi munkásmozgalom történetének fontos állomása, az Internacionálé tevékenységének tetőpontja volt. Nem csekély mértékben éppen Engelsnek a kongresszust megelőző időszakban és magán a kongresszuson kifejtett tevékenységének köszönhető, hogy itt a marxizmus nagy ideológiai győzelmet aratott az anarchizmus és a reformizmus felett. Mindemellett Európában a reakció megerősödésének évei következtek és többek között ennek felismerésétől indíttatva is, Marx és Engels javasolták a Főtanács székhelyének Európából Észak-Amerikába történő áthelyezését. Ezt a javaslatot hosszú, nehéz viták után a kongresszus elfogadta. A Főtanács székhelyének New Yorkba történő áthelyezésével a Nemzetközi Munkásszövetség a csúcspontról lefelé haladó szakaszában tartott és 1874-ben gyakorlatilag, 1876-ban pedig hivatalosan is megszüntette működését.

Az I. Internacionálé törvényszerű történelmi szakasz volt a munkásosztály felszabadító harcában. Marx és Engels fáradhatatlan és önzetlen tevékenysége nyomán a Nemzetközi Munkásszövetség egész korszakot alkotott a munkásmozgalom fejlődésében. Fennállásának évei alatt az európai és amerikai munkások tízezrei tömörültek a proletár internacionalizmus zászlaja köré. Nagy léptekkel haladt előre a tudományos kommunizmusnak a tömeges munkásmozgalommal való egyesítése. Az Internacionálé éveiben a munkásosztály nagy tapasztalatokat szerzett a gazdasági, a politikai és az ideológiai harcban. Első ízben jelentkezett ilyen arányokban a társadalmi fejlődés leghaladóbb erejeként. A Nemzetközi Munkásszövetség soraiban Marx és Engels közvetlen hatására a proletár forradalmároknak számos országban nagyszerű csoportjai nevelődtek ki. A Párizsi Kommün bukása után azonban előtérbe került az a feladat, hogy minden országban hozzák létre azt a proletárpártot, amelyet az elméleti, gyakorlati, szervezeti elvek egysége kapcsol össze. A Párizsi Kommünhöz és tanulságaihoz való eltérő viszonyban kifejezésre jutott, hogy a trade-unionizmus, a lassalleánizmus, a blanquizmus, az anarchizmus különbözőképpen fogja fel a proletariátus feladatait, mozgalmának taktikáját és végső célját. Ilyen körülmények között elkerülhetetlen volt az ideológiai és szervezeti elhatárolódás. Marx és Engels nagy érdeme, hogy az Internacionáléban folyó ideológiai harc a tudományos kommunizmus programjának és szervezeti elveinek győzelmével végződött. Marx és Engels a proletariátus szervezetének egyik vagy másik formáját nem tekintették változtathatatlannak. A munkásmozgalom formáit és módszereit mindig alárendelték azoknak a feladatoknak, amelyek az adott történelmi időszakban a munkásosztály előtt álltak. Amikor a helyzet megkívánta, merészen és határozottan szakítottak a régebbi szervezeti formákkal, amelyek már nem feleltek meg az új feltételeknek. A munkásosztály újabb eljövendő nemzetközi egyesülése megteremtésének döntő feltétele az volt, hogy tovább szilárduljanak a marxizmus elvei a munkásmozgalomban mind az egyes országokban, mind a nemzetközi érintkezésben.

Marx otthona továbbra is központ maradt, ahová a legkülönbözőbb országok munkás-forradalmárait összekötő szálak összpontosultak, ahol találkoztak és összegyűltek a barátok és az elvtársak.

Ebben az időben Engels nevét már nemcsak a tudományos kommunizmus hí-

vei ismerték, hanem a proletariátus felszabadító harcának aktív résztvevői nemcsak Európában, hanem másutt is. Nagy tekintélye volt, véleményére hallgattak, tanácsait a különböző országok munkásmozgalmainak vezetői kikérték. Engels rendkívüli energiával látott hozzá a munkásmozgalom fejlődése által felvetett bonyolult elméleti és gyakorlati feladatok megoldásához. Az 1872-vel kezdődő, nem egészen egy évtized alatt, körülbelül száz nyomtatott ívet tett közzé. Írásai a tudományos céloknak és az osztályharc által felvetett aktuális kérdések tisztázásának szolgálatában álltak.

Engels különös figyelemmel kísérte a német munkássajtót. Ennek egyrészt maga is munkatársa volt, másrészt pedig, ha szükségesnek látta, haladéktalanul reagált az ebben napvilágot látott és hibás nézeteket tükröző írásokra. Ezek közé tartozik Engelsnek 1872–1873-ban írott nagy cikksorozata, amely először a „Volksstaat"-ban, majd külön brosúrában jelent meg „A lakáskérdéshez" címmel.

„A lakáskérdéshez"

Engels e cikksorozatával „A lakáskérdés" közös címmel megjelent névtelen cikkekre reagált, amelyeket a „Volksstaat" 1872 első hónapjaiban a „Volkswille" című osztrák lap alapján közölt. Az osztrák munkáslap cikkeinek szerzője egy Arthur Mülberger nevű német szociáldemokrata orvos volt. Engels említett brosúrájában még egy polgári közgazdásznak a lakáskérdéssel kapcsolatos álláspontjára is kitért.

Engels ragyogó polemikus írása Marxnak „A filozófia nyomorúsága" című műve után a marxizmus megalapítóinak egyik legjelentősebb nyílt fellépése volt a proudhonizmus kispolgári ideológiája, az egész kispolgári szocializmus ellen. Engels nagyon veszélyesnek tartotta a kispolgári ideológiai befolyás erősödését a német szociáldemokráciában és igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy a német munkásosztályt megvédje a káros, tévútra vezető irányzatoktól. „A cikkek csak azért érdemelnek figyelmet – írta Engels Mülberger cikkeiről –, mert ... ez az első kísérlet a proudhoni iskolának Németországba való átültetésére. Roppant nagy hátralépés ez a német szocializmus egész fejlődésmenetével szemben, hiszen a német szocializmus éppen a proudhoni elgondolásoknak már 25 évvel ezelőtt megadta a kegyelemdöfést, s ezért érdemes ezzel a kísérlettel mindjárt szembeszállni."[14]

Mülberger felismerte a modern nagyvárosok lakossága többségének nyomorúságos helyzetét. Különösen felháborította az, hogy sok munkásnak nincs rendes fedél a feje felett. Ennek az oly kiáltó igazságtalanságnak a megszüntetését úgy képzelte el, hogy a társadalmat független, szabad lakástulajdonosok összességévé alakítják át, hogy a bérlő fokozatosan megvásárolja a háztulajdonostól a lakást. Ily módon a munkások tulajdonosok lesznek. A proudhonisták régi elképzelése cseng vissza Mülberger ezen javaslatában. Mint tudjuk, Proudhon és követői azért szálltak síkra, hogy a történelem kerekét visszaforgatva, a kapitalizmus helyébe egy soha nem volt kistulajdonosi társadalmat állítsanak vissza. Engels Marx gazdasági tanításai alapján általános jellemzést adott „A lakáskérdéshez" című írásában a tőkés termelési módról és a kialakulásával járó következményekről. E következmé-

[14] *Engels:* A lakáskérdéshez. *Marx–Engels* Művei. 18. köt. Budapest 1969. 201. old.

nyek a társadalom haladását jelentik, amely azonban a dolgozók nagy tömegeinek gyakran nyomorúságos helyzetével párosul. A proudhonisták nem ismerték fel, hogy a kapitalizmus fejlődése történelmileg haladó és szükségszerű folyamat, és a tőkés nagyipar által megteremtett új körülményeket megszüntetendő betegségeknek tekintették, s híveiket nem egy, a modern nagyipari termelésen, hanem a kisiparon alapuló társadalom létrehozására mozgósították. Ezzel reakciós célokat tűztek ki.

Engels megsemmisítő bírálatnak vetette alá a kapitalizmusnak a kispolgári szocialista bírálatát. Rámutatott arra, hogy a lakáskérdés kétségkívül minden munkást érzékenyen érint, de egyrészt nemcsak a munkásokat, másrészt pedig nem ez a munkásosztály fő társadalmi problémája. A kapitalizmus egész rendszerének döntő pontjai a termelés területén találhatók. Ahhoz, hogy egyszer s mindenkorra megoldják a lakáskérdést, olyan viszonyokat kell létrehozni, amelyek a termelési mód megváltozása nyomán a többi társadalmi kérdések megoldásához is lehetőséget teremtenek. Ilyen viszonyok csak a politikai hatalomnak a proletariátus által való meghódítása után alakíthatók ki.

Engels nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy a munkásosztálynak ahhoz, hogy érdekeit és ezzel a társadalom többségének érdekeit érvényre juttathassa, meg kell szereznie a politikai hatalmat. „*Minden* igazi proletárpárt az angol chartistáktól kezdve mindig az osztálypolitikát, a proletariátus önálló politikai párttá szervezését tűzte ki a harc első feltételének és a proletariátus diktatúráját a harc legközelebbi céljának."[15] És csak ha a politikai hatalmat meghódította és megvalósítja diktatúráját a nép túlnyomó többségének nevében és érdekében, akkor tud a proletariátus mélyreható társadalmi átalakításokat végrehajtani, amelyektől a lakáskérdés megoldása is függ.

Engels kitért írásában Mülbergernek a parasztsággal kapcsolatos elképzeléseire is. Mülberger Proudhon általános felfogásának megfelelően, a kisparaszti gazdaság kiterjesztését javasolta a Franciaországban és Németországban még fellelhető nagybirtokok felparcellázása útján. E konkrét kérdéssel kapcsolatban Engels rámutatott arra, hogy egyrészt a parasztság megnyerése a munkásosztály céljainak támogatására kétségkívül rendkívül fontos, de másrészt e célt nem a proudhoni kispolgári szocialista nézetek terjesztésével kell elérni. „De azt mindenesetre dőreségnek tartom – írta Engels –, hogy a parasztoknak erre a célra a proudhoni csodadoktorságot ajánlják. Németországban még nagyon sok nagybirtok van. Proudhon elmélete szerint mindezeket kis parasztbirtokokra kellene felosztani, ami az agrártudomány mai fokán és a parcella-birtokokkal Franciaországban és Nyugat-Németországban szerzett tapasztalatok után egyenesen reakciós lenne. A még fennálló nagybirtok éppen kedvező alkalmat fog nekünk nyújtani arra. hogy a nagyüzemi mezőgazdaságot – s csakis ez képes minden modern segédeszközt, gépet stb. alkalmazni – szövetkezett munkások kezére adjuk, és ezzel tegyük a kisparasztok előtt szemmel láthatóvá a nagyüzem előnyeit a szövetkezés alapján."[16]

Engels itt természetesen nem a parasztkérdés általános taglalásával foglalkozott, hanem vitapartnerének egyes megállapításait cáfolta. Hiba volna tehát azt gondolni, hogy Engelsnek a nyugat-németországi nagybirtokok felosztása elleni állás-

[15] Ugyanott, 253. old.
[16] Ugyanott, 269. old.

foglalása a kérdés teljes körű elvi megoldása lenne Engels munkásságában. Látni fogjuk, hogy a parasztkérdéssel Engels még több írásában foglalkozott és bennük az itt tárgyaltnál részletesebb és árnyaltabb képet nyújt idevágó felfogásáról.

Érintette Engels ebben az írásában a szocialista átalakulás végbemenetelének útjait és módjait is. Hangsúlyozta, hogy a proletárforradalom jellege a konkrét feltételektől függ, amelyek azt is meghatározzák majd, hogy a forradalom erőszakos, vagy békés eszközök révén zajlik-e le. „Egyáltalán nem is arról a kérdésről van szó, vajon a proletariátus, ha hatalomra kerül, a termelési eszközöket, nyersanyagokat és létfenntartási eszközöket egyszerűen erőszakkal birtokába veszi-e, vajon rögtön kártérítést fizet-e értük, vagy azok tulajdonát lassú részletfizetéssel megváltja. Ha valaki ilyen kérdést előre és mindenesetre meg akarna válaszolni, utópiákat gyártana, ezt pedig átengedem másoknak."[17] Ez a tétel elvi jelentőségű mind a baloldali szektásság ellen, mind pedig a jobboldali opportunista tendenciák ellen vívott harcban. Az előbbiek a forradalomnak csak az erőszakos, míg az utóbbiak csak békés formáját ismerik el. De elvi jelentőségű Engelsnek ez a megjegyzése abban a tekintetben is, amelyre az idézet utolsó mondata utal. Az eljövendő társadalmi átalakulások lezajlásának konkrét útjait, módjait előre látni Engels szerint utópia. Ilyen utópiák gyártásától a munkásmozgalom hosszú időn át Engels és – tegyük hozzá – Marx útmutatásai ellenére sem volt mentes. Érdemes az idevágó klasszikus tanításokat újra és újra emlékezetünkbe idézni.

„A lakáskérdéshez" című mű fontos szerepet játszott a marxizmus propagandájában a német- és más országokbeli szociáldemokrata és szocialista munkások elméleti képzésében.

Engels a pártkötelességnek tartott feladat teljesítése – a kispolgári ideológia elleni fellépés – után hozzákezdett egyik fő művének, „A természet dialektikájá"-nak megírásához. Az volt a szándéka, hogy a század legfontosabb természettudományi eredményeit a dialektikus materializmus alapján általánosítsa, és megbírálja a természettudományok területén jelentkező metafizikus és idealista nézeteket. Engels égetően szükségesnek tartotta, hogy a vulgáris materializmussal és a pozitivizmussal szembeállítsa a modern tudomány sikereinek dialektikus materialista értelmezését, amely még a metafizikusan gondolkodó természettudósoknak is megmutatná, hogy az anyag, amellyel dolguk van, gondolkodásmódjukkal ellentétben teljesen dialektikus.

Engels 1873 tavaszán kezdett hozzá a csaknem három esztendeig tartó anyaggyűjtéshez. Ez idő alatt az elmélyült munkát csupán a gyógykezeltetésre és pihenésre szánt, valamint a családi okokból szükségessé vált utazások szakították meg. Az 1873-tól 1876 végéig terjedő időszakban Engels nemcsak az anyag gyűjtésével foglalkozott, hanem a könyv rendszeres kidolgozásával is. Megírta a mű bevezetését és ezen kívül „A munka része a majom emberré válásában" című tanulmányát, amelyet később ugyancsak „A természet dialektikájá"-hoz csatolt. 1876 nyarán azonban meg kellett szakítania „A természet dialektikájá"-n végzett munkát, mert részletes bírálatot kellett mondania Dühring nézeteiről.

[17] Ugyanott, 267. old.

Az 1870-es évek második felében a német szociáldemokrácia elméleti színvonala általában jelentékenyen süllyedt. A két munkáspárt egyesülése során a lassalleánusok bevitték a pártba kispolgári nézeteiket, amelyek bizonyos mértékig hatottak a volt eisenachiak egy részére is. A munkásmozgalomban eklektikus nézetek terjedtek el, amelyek szocialista mezt öltöttek magukra, de amelyek lényegében szemben álltak a tudományos szocializmussal. Különösen népszerűekké váltak ebben az időben Eugen Dühringnek, a berlini egyetem magántanárának nézetei. Előadásain és műveiben reakciós kispolgári szocialista eszméket hangoztatott, amelyeket új felfedezések és végső igazságok gyanánt tálalt. Nézetei a német szociáldemokrácia sok ismert képviselőjére is hatottak. Azután azonban, hogy Dühring nyíltan durva kirohanásokat intézett Marx ellen, a német párt világosabban látó vezetői felismerték, hogy Dühring nézetei nagy károkat okozhatnak a pártnak.

Dühring nézeteinek népszerűsége komolyan aggasztotta Marxot és Engelst is. A párt ideológiai alapjáról és arról volt szó, hogy forradalmi, tudományos világnézet vezeti-e majd a munkásosztályt vagy reformista kispolgári tanok. Elengedhetetlenné vált, hogy Dühring nézeteit alapos bírálatba részesítsék. Ezt a feladatot Engels vállalta magára. „A természet dialektikájá"-n végzett munka kényszerű megszakítására utalva írta Marx Wilhelm Liebknechtnek 1876. október 7-én: „Engels a Dühring-munkával van elfoglalva. Nagy áldozat ez tőle, mert emiatt félbe kell szakítania egy hasonlíthatatlanul fontosabb munkát."[18] Áttanulmányozta Dühring könyveit és előbb cikksorozatban, majd könyvben részletes bírálatban részesítette őket. A cikksorozat 1877–1878-ban, a Német Szociáldemokrata Párt központi lapjában, a „Volksstaat" helyébe lépő „Vorwärts"-ben látott napvilágot. A cikksorozat közlése után jelent meg Engels műve könyv alakban 1878-ban „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" címen. Magyarul 1921-ben jelent meg „Hogyan alakítaná át Dühring Jenő úr az összes tudományokat?" címen. Később a mű a rövid „Anti-Dühring" címmel vált népszerűvé.

Az „Anti-Dühring" munkálataiban részt vett Marx is. „Mellesleg megjegyzem – írta Engels a második kiadás előszavában –, minthogy az itt kifejtett szemléletmódot túlnyomó részben Marx alapozta meg és fejtette ki, és csak igen kis részben én magam, közöttünk magától értetődött, hogy ez a munkám nem az ő tudta nélkül jött létre. Nyomdába adás előtt felolvastam neki az egész kéziratot, és a gazdaságtanról szóló szakasz tizedik fejezetét . . . Marx írta."[19]

Az „Anti-Dühring" klasszikus mű. Azzá teszi a marxizmus több évtizedes fejlődését összefoglaló jellege, az, hogy az azóta már hatását vesztett dühringi elmélet bírálata során Engels a marxizmus számos alapvető kérdésében összefoglalóan fejtette ki Marx és a maga álláspontját. Dühring nézeteinek bírálata révén – írta Engels egy 1884. április 11-én kelt levelében – „enciklopédikus áttekintését igyekeztem nyújtani a filozófiai, természettudományi és történelmi problémákra vonatkozó felfogásunknak"[20].

[18] Marx Wilhelm Liebknechthez. 1876. október 7. *Marx–Engels* Művei. 34. köt. 202. old.
[19] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 8. old.
[20] Engels Eduard Bernsteinhez. 1884. április 11. *Marx–Engels* Művei. 36. köt. 134. old.

Az „Anti-Dühring" bevezetésből és három részből áll. Az első „A filozófia", a második „A politikai gazdaságtan", a harmadik „A szocializmus" címet viseli.

A filozófiával foglalkozó első részben Engels a dühringi eklektikus nézetekkel a dialektikus materializmus alaptételeit állította szembe. Bírálta Dühringet az úgynevezett apriorisztikus módszerért, amelyet követve Dühring a bennünket körülvevő valóságra vonatkozó fogalmakat nem a tapasztalat, a külvilág tanulmányozása alapján, hanem tisztán logikai úton fogalmazta meg. Valójában – mutatott rá Engels – az elvek, az alapvető filozófiai megállapítások nem kiindulópontjai a vizsgálatnak, hanem lezáró eredményei. Engels kifejtette a materialista filozófia alapvető tételeit a világ anyagiságáról, a tér és az idő objektivitásáról. Bebizonyította, hogy a tér és az idő az anyag létezésének, minden létnek alapformája, hogy „az időn kívüli lét épp akkora értelmetlenség, mint a téren kívüli lét"[21]. Engels részletesen elemezte a dialektikát és megmagyarázta elvi különbségét a metafizikus gondolkodásmódtól. A dialektikus gondolkodásmód – mutatott rá Engels – a filozófia fejlődésének legmagasabb eredménye. Tudatosan, rendszeres formában Hegel fejtette ki. Hegel dialektikáját azonban gyökeres materialista átdolgozásnak kellett alávetni. Ezt végezte el Marx és Engels. „Marx és én voltunk jóformán az egyetlenek – írta Engels –, akik a német idealista filozófiából a tudatos dialektikát a természet és történelem materialista felfogásába átmentettük."[22] Kimagasló elméleti jelentőségű az „Anti-Dühring"-ben a dialektika alaptörvényeinek klasszikus kifejtése. A materialista dialektikának e könyvben található kifejtése bekerült a dialektikus materializmussal foglalkozó minden tankönyvbe és népszerű ismertetésbe, a dialektikus materialista módszer pedig alapvető minden valóban tudományos kutatás számára. Miután klasszikusan meghatározta a dialektikát és jellemezte alaptörvényeit, Engels mélyenszántóan kifejtette legfontosabb kategóriáit is: a szükségszerűséget és a véletlent, a lényeget és a jelenséget, az okságot és a kölcsönhatást stb. Megvilágította a szabadság és a szükségszerűség dialektikus kapcsolatát.

A második rész a politikai gazdaságtannal foglalkozik.

Dühring szerint a politikai gazdaságtan tárgyát a gazdaság legáltalánosabb természettörvényei alkotják. Engels rámutatva a gazdasági törvények történelmi jellegére, megcáfolta Dühring állítását. Az „Anti-Dühring"-ben olvashatjuk a politikai gazdaságtan tárgyának klasszikus meghatározását: „A politikai gazdaságtan legtágabb értelemben azoknak a törvényeknek a tudománya, amelyek az emberi társadalomban az anyagi létfenntartás termelésén és cseréjén uralkodnak."[23] „Az ebben a kiterjedtségben vett politikai gazdaságtant azonban még meg kell teremteni. Amivel a gazdasági tudományból mostanáig rendelkezünk, az csaknem kizárólag a tőkés termelési mód genezisére és fejlődésére korlátozódik.[24] A politikai gazdaságtan tehát nem csupán a tőkés társadalom gazdasági törvényszerűségeivel foglalkozó tudomány. A termelés és a csere feltételei változnak a különböző társadalmi-gazdasági alakulatokban, ezért a politikai gazdaságtan, mivel szüntelenül változó történelmi anyaggal foglalkozik, történelmi tudomány. A tőkés termelési

[21] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 54. old.
[22] Ugyanott, 10. old.
[23] Ugyanott, 145. old.
[24] Ugyanott, 148. old.

mód létrejöttének és fejlődésének vizsgálatát – mutatott rá Engels – Marx elvégezte »A tőké«-ben. De a „polgári gazdaságtan e bírálatának teljes végigviteléhez nem volt elég a termelés, a csere és az elosztás tőkés formájával való ismeretség. Az azt megelőző, vagy a kevésbé fejlett országokban mellette még fennálló formákat legalább fő vonásaikban szintén meg kellett vizsgálni és össze kellett vele hasonlítani."[25] Ezt Marx meg is tette. Engels továbbá rámutatott arra, hogy a Marx előtti közgazdaságtan csak szűkebb értelemben vett politikai gazdaságtan volt, mivel a tőkés termelési móddal foglalkozott csupán. A marxizmus viszont tágan értelmezi a politikai gazdaságtan tárgyát. Engels, mint láttuk, az „Anti Dühring"-ben e tág értelmezés mellett szállt síkra. A későbbiek során azonban sokan, még a marxisták közül is, a politikai gazdaságtan tárgyának szűk, csak a tőkés termelési módra vonatkoztatott értelmezésével léptek fel. A kiemelkedő forradalmár, a revizionistákat élesen támadó Rosa Luxemburg is azt írta, hogy „a közgazdaságtan mint tudomány szerepe véget ér, mihelyt a kapitalizmus anarchikus gazdasága átadja helyét egy tervszerű, az egész dolgozó társadalom által tudatosan megszervezett és vezetett gazdasági rendnek. A modern munkásosztály győzelme és a szocializmus megvalósítása tehát a közgazdaságtannak mint tudománynak a végét jelenti".[26]

A gazdaság általános és természetes törvényeit Dühring nem tekintette objektívnek, hanem az erőszak vagy az állami beavatkozás eredményeként létrejövő szubjektív törvényeknek. Engels „A tőké"-ben kifejtettek alapján megmutatta, hogyan keletkezett a magántulajdon, hogyan jöttek létre az osztályok és alakult ki a kizsákmányolás. Hatalmas történelmi anyagra támaszkodva cáfolta meg Dühring *erőszakelméletét* és mutatta ki, hogy az erőszak csak védi a kizsákmányolást, de nem hozza létre azt. „Ezek szerint világos, hogy milyen szerepet játszik a történelemben az erőszak a gazdasági fejlődéssel szemben. Először is minden politikai hatalom eredetileg gazdasági, társadalmi funkción nyugszik és abban a mértékben fokozódik, amilyenben az őseredeti közösség felbomlása révén a társadalom tagjai magántermelőkké változnak át, tehát a közös-társadalmi funkciók intézőitől még jobban elidegenednek. Másodszor, miután a politikai hatalom a társadalommal szemben önállósult, a szolgájából urává változott, kétféle irányban hathat. Vagy a törvényszerű gazdasági fejlődés értelmében és irányában hat. Ebben az esetben nincs viszály a kettő között, a gazdasági fejlődés meggyorsul. Vagy pedig a gazdasági fejlődés ellenében hat, és akkor, kevés kivétellel, szabályszerűen alulmarad a gazdasági fejlődéssel szemben. Ez a kevés kivétel a hódításnak egyes esetei; amikor a durvább hódítók egy ország népességét kiirtották vagy elűzték, és a termelőerőket, melyekkel nem tudtak mit kezdeni, elpusztították vagy pusztulni hagyták."[27]

A marxi munkaérték-elmélet ellen fellépve Dühring *az érték különböző vulgáris meghatározásait adta.* Az értéket egy helyütt az árral, máshol a termelési költségekkel, megint máshol a munkabérrel, egyes megfogalmazásokban pedig a proudhoni konstituált értékkel azonosította. Engels következetesen bírálta ezeket a meghatározásokat. A sokféle, egymásnak ellentmondó, egyenként és összességében is zavaros értékelméletet ironikusan kommentálva Engels ezt írta: „A választék

[25] Ugyanott.
[26] *R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1958. 267–268. old.
[27] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 179. old.

bőséges, a zűrzavar teljes, és számunkra már csak az marad hátra, hogy Dühring úrral együtt így kiáltsunk fel: »Az értékről szóló tan a gazdaságtani rendszerek megbízhatóságának próbaköve!«"[28]

Dühring foglalkozott a *tőke fogalmával* is. A tőkét azonosította a termelési eszközökkel és ebből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a tőkés társadalom örök. Engels rövid összefoglalásban ismertetve Marx tőkeelméletét, megvédte azt Dühring támadásával szemben. A tőkeelmélettel összefüggésben Dühring a marxi *értéktöbblet-elméletet* ugyancsak hibásnak minősítette. „A tőketulajdonnak – idézi Engels Dühringet – nincs gyakorlati értelme és nem értékesíthető, ha egyidejűleg nem foglalja magában az emberanyag feletti közvetett erőszakhatalmat. Ennek az erőszakhatalomnak a terméke a tőkenyereség, s ezért az utóbbinak a nagysága ennek az uralomgyakorlásnak a terjedelmétől és az intenzitásától fog függni... A tőkenyereség politikai és társadalmi intézmény, mely hatalmasabb hatású, mint a konkurrencia."[29] Az értéktöbbletet Dühring azon kívül, hogy az erőszakból igyekszik levezetni, még azonosította is a profittal. Engels e többszörös hiba ellen a marxi értéktöbblet-elmélet kifejtésével és a dühringi okfejtés logikai ellentmondásainak kimutatásával lépett fel. Ezt írta többek között Engels: „Marx minden alkalommal felhívja a figyelmet arra, hogy értéktöbbletét semmiképpen sem szabad a profittal vagy tőkenyereséggel összecserélni... Ha Dühring úr mégis azt állítja, hogy a marxi értéktöbblet »a közérvényű nyelven szólva a tőkenyereség«, és ha megállapított dolog, hogy Marx egész könyve az értéktöbblet körül forog, úgy csak két eset lehetséges: Vagy Dühring úrnak nincs meg a jobb tudomása, és akkor párját ritkító szemérmetlenség kell hozzá. hogy lerántson egy könyvet, melynek fő tartalmát nem ismeri. Vagy megvan a jobb tudomása, és akkor szándékos hamisítást követ el."[30] Engels a marxi értéktöbblet-elmélet jelentőségét méltatva a következőket írta: „E kérdés megoldása Marx művének legkorszakalkotóbb érdeme. Ez a megoldás fényes napvilágot vet olyan gazdasági területekre, ahol azelőtt szocialisták nem kevésbé, mint polgári közgazdászok, a legmélyebb sötétségben tapogatództak. Ettől kelteződik, eköré csoportosul a tudományos szocializmus."[31]

Engels foglalkozott Dühring földjáradék-elméletével is. Ezzel kapcsolatban feltárta, hogy Dühring járadékelméleti fejtegetéseiben lényegében az amerikai vulgáris közgazdászt, Carey-t ismétli. Carey nyomán Dühring elkente a profit és a földjáradék közötti különbséget, és ily módon lényegében tagadta a földjáradékot mint az értéktöbblet sajátos formáját.

A tőkés társadalom antagonisztikus ellentmondásainak bemutatására Engels nagy figyelmet fordított az „Anti-Dühring"-ben. Megfogalmazta a kapitalizmus alapvető ellentmondását és elemezte ennek fő megjelenési formáit: a proletariátus és a burzsoázia antagonizmusát, az üzemen belüli szervezettség és a társadalmi termelés ezzel szemben álló anarchiája közötti ellentmondást. Dühring fogyasztáshiány-elméletét bírálva Engels a válságokat a kapitalizmus alapvető ellentmondásából, és annak megnyilvánulásaiból vezette le. Rámutatott arra, hogy a tömegek

[28] Ugyanott, 191. old.
[29] Ugyanott, 208. old.
[30] Ugyanott, 206. old.
[31] Ugyanott, 198. old.

nem kellő mértékű fogyasztásával a válság már csak azért sem magyarázható, mivel a fogyasztáshiány történelmileg sokkal korábban keletkezett, mint a kapitalizmus túltermelési válságai.

A termelés társadalmasodását vizsgálva Engels megállapította, hogy ennek előrehaladása a kapitalizmus keretei között a részvénytársaságok növekedésében és a trösztök megjelenésében is megfigyelhető. A részvénytársaságokat mint a termelés társadalmasodása egyik formájának kialakulását jellemezve Engels rámutatott arra, hogy egy bizonyos fejlődési fokot túlhaladva ez a forma sem elégséges már. „Egy és ugyanazon iparág belföldi nagytermelői »trösztté« egyesülnek, egy a termelés szabályozását célzó egyesüléssé; meghatározzák a termelendő összmennyiséget, elosztják egymás között és így kikényszerítik az előre megállapított eladási árat. Minthogy azonban az ilyen trösztök az első rossz üzleti időben többnyire szétthullanak, éppen ezáltal még koncentráltabb társadalmasítás felé sodornak: az egész iparág egyetlen nagy részvénytársasággá változik, a belföldi konkurrenciát felváltja ennek az egy társaságnak a belföldi monopóliuma . . .

A trösztökben a szabad konkurrencia átcsap monopóliumba. A tőkés társadalom terv nélküli termelése kapitulál az elkövetkező szocialista társadalom tervszerű termelése előtt. Igaz, hogy egyelőre még a tőkések üdvére és javára."[32] Sőt, Engels e kérdés vizsgálata során az állam gazdasági beavatkozása fokozódásának tendenciájára is felfigyelt. Azt hangoztatta, hogy a termelőerők fejlődésével, a termelés társadalmasodásával előbb a magántőkés, majd a monopoltőkés keretek szűknek bizonyulhatnak és akkor újabb forma kialakulása, az állam közbelépése várható. Mintegy előre látva azonban az állami tulajdonnak a kapitalizmus viszonyai közötti opportunista értelmezését, Engels aláhúzta, hogy a tulajdonnak a tőkésállam kezébe való átkerülése nem szünteti meg a termelés tőkés sajátosságait és jellegét. A tőkésállamot Engels ideális kapitalistaként jellemezte. Az állami vállalatok dolgozói továbbra is bérmunkások, proletárok maradnak. A tőkés viszonyok nem küszöbölődnek ki, hanem még inkább kiéleződnek – hangsúlyozta Engels. Az állam „minél több termelőerőt vesz át tulajdonába, annál inkább válik valóságos össztőkéssé, annál több állampolgárt zsákmányol ki. A munkások bérmunkások, proletárok maradnak. A tőkeviszonyt nem szüntetik meg, hanem éppenséggel tetőpontjáig hajtják. De a tetőponton átcsap. A termelőerők állami tulajdona nem a megoldása a konfliktusnak, de magában rejti a megoldás formális eszközét, fogódzóját.

E megoldás csak abban állhat, hogy a modern termelőerők társadalmi természetét ténylegesen elismerik, hogy tehát a termelési, elsajátítási és cseremódot összhangba hozzák a termelési eszközök társadalmi jellegével. És ez csak azáltal történhetik meg, hogy a társadalom nyíltan és kerülőutak nélkül birtokába veszi a termelőerőket, amelyek az övét kivéve, minden más vezetés alól kinőttek".[33]

A termelőerőknek e birtokba vételéhez – mutatott rá Engels – csak a hatalom megszerzésén át vezet az út. *„A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket először is állami tulajdonná változtatja."*[34]

Az „Anti Dühring"-ben Engels foglalkozott a *jövő társadalmának* számos kér-

[32] Ugyanott, 273. old.
[33] Ugyanott, 274. old.
[34] Ugyanott, 275. old.

désével is. Megfogalmazta többek között a gazdasági törvények megismerésének és felhasználásának lehetőségéről szóló tételt. E szerint: „Saját társadalmi tevékenységük törvényeit, amelyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként álltak velük szemben, az emberek akkor majd teljes szakismerettel alkalmazzák s ezzel uralkodnak majd rajtuk."[35] Vagyis Engels e művében lényegében állást foglalt a gazdasági törvények mind fatalista, mind voluntarista félreértelmezésével szemben. A gazdasági törvények az új társadalomban is léteznek, de a társadalom képes lesz arra, hogy ezeket felismerje és követelményeiknek megfelelően szervezze tevékenységét. „Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába."[36]

Engels feltárta azt is, hogy az új társadalomban a termelés tervszerűen fejlődik majd. „A mai termelőerőknek ezzel a végre felismert természetük szerinti kezelésével a társadalmi termelési anarchia helyébe a termelésnek az összesség és minden egyes ember szükségletei szerinti társadalmian tervszerű szabályozása lép."[37] A társadalmi tulajdonban levő termelési eszközök a tervszerű felhasználás révén a korábbinál sokkal gyorsabb ütemben fejlődnek majd és egyre növekvő mértékben elégítik ki a társadalom tagjainak szükségleteit. Az új társadalomban – mutatott rá Engels – nem lesznek gazdasági válságok, és így azok a veszteségek is elkerülhetők lesznek, amelyeket ezek miatt a tőkés társadalom rendszeresen elszenved. Ugyanakkor lehetővé válik majd a termelőerők ésszerű elhelyezése és kihasználása. Megszűnik a város és a falu, a fizikai és a szellemi munka közötti ellentét. Engels ábrázolásában a termelési eszközök társadalmi tulajdonba kerülése után megszűnik a termékek áruformája és ezzel együtt a termelők feletti uralma. Minden egyén munkája közvetlenül társadalmivá válik. A társadalom tudni fogja, mennyi munkára van szüksége az egyes termékek előállítására. A nyilvántartás munkaidőben történik majd. Az új társadalom építésének eddigi tapasztalatai azonban nyilvánvalóvá tették, hogy az árutermelés az építés meglehetősen hosszú időszakában nem szüntethető meg. Ez az árutermelés azonban sajátos körre korlátozódik és nem vezethet tőkés viszonyok keletkezésére.

Engels feltételezte, hogy az új társadalomban megszűnik a társadalom osztályokra oszlása és ezzel megszűnik az állam is. Az állam azzal, „hogy végül ténylegesen az egész társadalom képviselőjévé lesz – mutatott rá Engels –, feleslegessé teszi önmagát... A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép Az államot nem »eltörlik«, *az állam elhal.*"[38] Az állam elhalásának engelsi kifejezése igen szerencsés, hangsúlyozta Lenin. Ebben kifejezésre jut a folyamat fokozatossága. E megállapítást továbbfejlesztve mutatta ki Lenin, hogy az állam csak a kommunizmus felső fokán halhat el teljesen.

Az „Anti-Dühring" foglalkozik a *közgazdaságtan történetének* néhány problémájával is.

Dühring saját érdemének tulajdonította a politikai gazdaságtan történetének megírását. A második rész tizedik fejezetében Marx rámutatott arra, hogy való-

[35] Ugyanott, 279. old.
[36] Ugyanott.
[37] Ugyanott, 275. old.
[38] Ugyanott, 276. old.

jában Dühring helytelenül értelmezte és magyarázta egyes közgazdászok elméleti tételeit. Dühring például azt állította, hogy az ókori Görögországban „csak egészen közönséges eszméket" találhatunk. A görög filozófusoknál, különösen Arisztotelésznél, a valóságban az árutermelésre vonatkozóan igen figyelemreméltó megállapításokat találhatunk – mutatott rá Marx.

Marx bebizonyította, hogy Dühring a merkantilistákról szóló megállapításait Friedrich List-től vette át, de úgy, hogy az eredetinél sokkal rosszabb anyagot készített. A merkantilistákkal foglalkozó Dühring teljesen figyelmen kívül hagyott például olyanokat, mint Mun, akinek fő műve szinte merkantilista evangéliumként szolgált.

Dühring nem ismerte el Petty értékelméletének jelentőségét arra hivatkozva, hogy Pettynél az érték munkaidővel való meghatározásának csak „tökéletlen nyomai" találhatók. Marx bírálata során részletesen elemezte Petty munkásságát és kimutatta, hogy ő a polgári politikai gazdaságtan megalapozója.

Engels bírálta az utópikus szocializmusnak Dühring által adott jellemzését. Kimutatta, hogy Dühring csak igen felületesen ismerte a nagy utópikusok műveit. Elemezte a szocialista elméletek fejlődését, az utópikus szocializmus keletkezésének és fejlődésének történelmi körülményeit.

Az „Anti-Dühring" érdekfeszítő tartalma, kitűnő stílusa és népszerű jellege következtében hamar népszerűvé vált a munkásmozgalomban. A könyv népszerűségét csak az a kiadvány múlta felül, amelyet Engels az „Anti-Dühring" három fejezetéből és egy később írt tanulmányból állított össze. A bevezetésből, a történelmi és az elméleti kérdéseket tárgyaló fejezetekből, továbbá a Marx-ról szóló függelékből álló brosúra „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" címen 1883 márciusában jelent meg. Ezt követően az 1892-es angol kiadás megjelenéséig a brosúra tíz nyelven és rendkívül nagy példányszámban került az érdeklődők kezébe. Engels az angol kiadáshoz írt terjedelmes bevezetőjében az írta, hogy „tudomásom szerint nincs még egy szocialista munka – még a mi 1848-as »Kommunista kiáltvány«-unk vagy Marx »Tőké«-je sem –, amelyet ily sokszor lefordítottak volna. Németországban négy kiadást ért meg, összesen körülbelül húszezer példányban"[39].

Az „Anti-Dühring" a marxizmus klasszikusainak kiemelkedő alkotása.

*

Bármennyire sikeres mű lett az „Anti-Dühring", Engels csak kényszerű megszakításnak tekintette a rajta végzett munkát. Mint tudjuk, tudományos kutatásainak célja „A természet dialektikája" című művének elkészítése volt. Az 1878 és 1883 közötti időszakban Engels folytatta a megírásával kapcsolatos munkálatait. Ez a tevékenysége azonban nem lehetett zavartalan. Marxhoz hasonlóan ő is pártbeli kötelességeinek teljesítését tartotta mindenek felett valónak. Így aztán a tudományos kutatástól igen sok időt kellett elvonnia, hogy a nemzetközi munkásmozgalom vezetéséből ráháruló teendőket elláthassa. Ez annál is nagyobb terheket rótt Engelsre, mert Marx, életének utolsó éveiben egyre súlyosbodó betegségével küzdve, a korábbinál kisebb részt vállalhatott csak magára. Marx halála után Engelsre még

[39] Ugyanott, 588. old.

a korábbinál is nagyobb feladatok hárultak. A világszerte erősödő munkásmozgalom vezetői sűrűn keresték fel személyesen vagy levélben, hogy tanácsát kérjék. Engels mindig szánt időt arra, hogy e kéréseknek eleget tegyen. Így azután a tudományos tevékenységre viszonylag kevés ideje maradt.

Hallatlan munkabírásával Engels mindig is messze az átlag fölé emelkedve teljesített. Így volt ez Marx halála után is. A marxi hagyaték rendezése, gondozása, a fő feladat, „A tőke" második és harmadik kötetének sajtó alá rendezése, a nemzetközi munkásmozgalomban állandóan betöltött vezető szerep mellett Engels tudott időt találni tudományos terveinek teljesítésére is. Több fontos művet írt az 1880-as években is. Ezek közül kiemelkedik „A család, a magántulajdon és az állam eredete", valamint a „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" című munkái. Ezek közül most az elsőként említettel foglalkozunk kissé részletesebben.

„A család, a magántulajdon és az állam eredete"

A mű, amely németül 1884-ben, magyarul 1922-ben jelent meg, a kapitalizmus előtti társadalmi formációk gazdag tényanyagon nyugvó elemzését tartalmazza. Marx és Engels egyéb műveikben is érintették a kapitalizmus előtti formációk bizonyos kérdéseit. Marx azt tervezte, hogy külön művet ír erről a kérdésről. Az anyaggyűjtést el is kezdte, a művet azonban már nem tudta megírni. Engels ennek a műnek a megírását mintegy a marxi szándék teljesítésének tekintette. Felhasználta azokat a kivonatokat és kritikai megjegyzéseket, amelyeket Marx Morgannak „Az ősi társadalom, vagy az emberi fejlődés irányára vonatkozó kutatások, a vadság állapotából a barbárságon át a civilizáció felé" című művéről készített.

Az őskori társadalom történetét vizsgálva Morgan feltárta, hogy az ősközösségi társadalomban a társadalmi szervezet alapja a nemzetség volt, és kimutatta, hogy az apajogú nemzetséget megelőzte az anyajogú nemzetség. Ezzel a tétellel Morgan csapást mért arra a polgári állításra, hogy a társadalom legkisebb sejtje eredetileg a család volt, amely törzzsé fejlődött. A polgári történészek igyekeztek elhallgatni Morgan művét, habár elég gyakran felhasználták annak tényanyagát. Engels Morgan tételének a jelentőségéről a következőket írta: „Az ősi eredeti anyajogú nemzetségnek mint a kultúrnépek apajogú nemzetsége előfokának ez az újrafelfedezése ugyanolyan jelentőségű az őstörténet szempontjából, mint Darwin fejlődés-elmélete a biológia és Marx értéktöbblet-elmélete a politikai gazdaságtan szempontjából."[40]

Morgan ugyanakkor nem volt képes arra, hogy a különböző társadalmi formák elemzésénél megmutassa a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének dialektikáját. Ezt a munkát Engels végezte el ebben a művében.

Engels először is az ősközösség és a rabszolgatartó termelési mód fejlődésének fő szakaszait elemezte, majd a család kérdésével foglalkozott. Műve előszavában rámutatott arra, hogy a történelemben a materialista felfogás szerint a döntő mozzanat végső soron a közvetlen élet termelése és újratermelése. De maga ez a termelés és újratermelés is kettős jellegű: egyrészt a létfenntartási eszközök és ezek előállításához szükséges szerszámok termelése; másrészt magának az embernek a

[40] *Engels:* Előszó „A család, a magántulajdon és az állam eredete" 1891-es, negyedik kiadásához. *Marx–Engels* Művei. 21. köt. 439. old.

termelése, a faj fenntartása. Ebből következik, hogy egy-egy történelmi korszak fejlettségét egyfelől a munka, másfelől a család fejlődési foka befolyásolja. Sőt minél kevésbé fejlett még a munka, annál nagyobb mértékben uralkodnak a társadalmi renden a nemzetségi-rokoni kötelékek. Ezért tartotta fontosnak Engels e kötelékek változásának részletes elemzését. A családi viszonyok és kapcsolatok változásának alapját a termelőerők fejlődésében és a magántulajdon megjelenésében látta.

Ezután a nemzetségi rendszert és annak szervezeti rendjét elemezte. Az állam még ismeretlen. A nemzetségi rendszer gazdasági alapja a fejletlen termelés, a hatalmas területen élő gyér népesség. Az ember a természettől függött, és ez kifejeződött egy sor gyermekien naiv elképzelésben is.

Különösen nagy figyelmet fordított Engels azokra az általános gazdasági okokra, amelyek aláásták a társadalom nemzetségi rendszerét. Elemezte a társadalmi munkamegosztás fejlődését, a csere, a pénz, a kereskedelmi és az uzsoratőke megjelenését. Kimutatta az osztályok keletkezésének módjait és azt a két formát, amelyen keresztül az állam kialakult a nemzetségi rendszer maradványain.

Ebben a műben Engels megvizsgálta a termelőerők fejlődését az emberiség fejlődésének korai szakaszában. Nyomon követte a társadalmi munkamegosztás és a csere fejlődését, amelynek alapjául a termelési eszközök fejlődése és a munkatermelékenység emelkedése szolgált. Megemlítette a három nagy társadalmi munkamegosztást, az állattenyésztés különválását, a kézművességnek a földműveléstől való elkülönülését és a kereskedők megjelenését. Az első nagy társadalmi munkamegosztás – a pásztortörzseknek a barbár népek nagy tömegéből való kiválása – eredményeként kialakult az elkülönült tulajdon, és rendszeressé vált az egyes személyek közti csere. „Az első nagy társadalmi munkamegosztásból megszületett a társadalom első nagy szakadása két osztályra: urakra és rabszolgákra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra."[41] A nő a családon belül a második helyre szorult vissza. Az anyajogot felváltotta az apajog, és fokozatosan kialakult a monogámia.

Elemezte a termelési viszonyokban bekövetkező változásokat is. Az ősközösséget a kollektív munka és a közös tulajdon jellemzi, és ennek felel meg az egyenlő elosztás. Engels nyomon kísérte azt a történelmi folyamatot, amely során a termék idegen hatalommá válik a termelő felett. Az őskommunizmusban a termelés közös volt, a termékeket közvetlenül elosztották a kisebb vagy nagyobb közösségeken belül. „A termelésnek ez a közös volta a legszűkebb korlátok között forgott fenn; de együtt járt a termelők uralmával termelési folyamatuk és termékük felett. Tudják, mi lesz a termékből: ők fogyasztják el, nem kerül ki a kezükből; és amíg a termelést ezen az alapzaton folytatják, addig nem is nőhet a termelők feje fölé."[42]

A munkamegosztás és a csere fejlődésének hatására az őskommunizmus bomlásnak indul. A termelés és elsajátítás közösségével szemben általános szabállyá válik az egyéni elsajátítás. Rendszeres lesz a csere, és az árutermelés lassanként uralkodó formává válik. A termelés már nem saját fogyasztásra, hanem cserére történik, a munkatermék áruvá válik. A pénz és a kereskedő megjelenésével a csere-

[41] *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. Ugyanott, 143. old.
[42] Ugyanott, 153. old.

folyamat még bonyolultabb, és a termék végső sorsa még bizonytalanabb lesz. Az áruk nemcsak egyik kézből a másikba kerülnek, hanem egyik piacról a másikra is. A termelők elvesztik uralmukat a termelés felett. A termék és a termelés a véletlen hatalma alá kerül. És „minél inkább tűnik úgy, hogy a merő véletlenre van bízva, annál inkább érvényesülnek ebben a véletlenben mintegy természeti szükségszerűséggel e társadalmi tevékenység sajátságos, bennelakozó törvényei"[43].

Különös figyelmet fordított Engels az állam keletkezésének elemzésére. Kimutatta, hogy a tarsadalom fejlődésének kezdetén nem voltak sem osztályok, sem állam. A történelmi tények alapján bebizonyította, hogy az állam csak akkor jelent meg, amikor a társadalom osztályokra bomlott. Az állam osztálylényegét mutatta ki, amikor hangsúlyozta, hogy az állam a gazdaságilag uralkodó osztály szerve. Az állam segítségével válik ez az osztály politikailag is uralkodóvá.

Bebizonyítva, hogy a magántulajdon, az osztályok és az állam nem öröktől fogva valók, rámutatott arra, hogy eltűnésük ugyanolyan elkerülhetetlen, mint amilyen egykor keletkezésük volt.

Engels e fontos mű megírása közben sem szüntette be azt a munkát, amelyet nem sokkal Marx halála után megkezdett és amelynek célja „A tőke" további köteteinek kiadása volt.

„A tőke" második kötetének kiadása

Marx halála után a marxizmus ellenfelei egyre hangosabban hirdették azt a nézetüket, hogy Marx voltaképpen csak „A tőke" első kötetét készítette el és esze ágában sem volt további köteteket írni. Engels úgy gondolta, hogy ezekre a rágalmakra a legsürgősebben „A tőke" további köteteinek kiadásával kell válaszolni. Nem sokkal Marx halála után a kéziratokat megtalálták, és Engels hozzáláthatott a munkához.

Engels eredetileg azt remélte, hogy viszonylag rövid idő alatt sajtó alá rendezheti a második kötetet, de 1883 őszén ő is megbetegedett. Emiatt fel kellett függesztenie a munkát. A kényszerű szünet alatt rájött arra, hogy mindenekelőtt a kéziratok olvashatóvá tételén kell munkálkodnia. Ő volt az egyetlen ember, aki Marx írását, annak számtalan, csak előtte ismert rövidítésével el tudta olvasni. Ezért Engels mindenekelőtt ezt a munkát volt kénytelen elvégezni, majd a lediktált kéziratot szerkesztette meg.

„A tőke" második kötetének sajtó alá rendezése egyáltalán nem a kész részek mechanikus egymás mellé illesztését jelentette. Alkotó munkát kellett Engelsnek végeznie, hiszen Marx ezt a kéziratot még nem dolgozta ki publikálásra alkalmas formában. Csak Engels tudta a marxi gondolatmenetet követve a kéziratokat nyomdakész állapotba hozni. Engels a marxi gondolatok megszületését mint aktív közreműködő kísérhette figyelemmel. Ezért volt képes arra, hogy a sok kéziratból egységes szöveget állítson össze, kitöltse a hézagokat, folyamatossá tegye a gondolatmenetet.

A kötet összeállításán végzett munka méreteit és jellegét Engels a kötet előszavában saját érdemeinek kisebbítésével ugyan, vázolta. Ugyancsak az előszóban tért ki Engels azokra a vádakra, amelyeket Marxnak az értéktöbblet eredetére vonat-

[43] Ugyanott, 154. old.

kozó felfedezéséről a katedraszocialisták terjesztettek. Azzal vádolták Marxot, hogy a szóban forgó kérdésben Rodbertus német közgazdásztól plagizált. Engels megcáfolta ezeket az állításokat és meggyőzően kimutatta, hogy nemcsak hogy Marx nem tulajdonította el Rodbertus felfedezéseit, hanem ez utóbbiak nem mások, mint a klasszikus polgári közgazdaságtan eredményeinek rossz visszatükröződései az érték és az értéktöbblet témakörében. Marx – mint ismeretes – Smith és Ricardo tanításaira támaszkodott, de egyszersmind messze túlhaladta őket. Ezzel kapcsolatban Engels igen pontos jellemzést adott az angol klasszikus polgári politikai gazdaságtan tudományos érdemeiről, s egyben korlátozottságáról és gyengéiről.

Minden nehézséget leküzdve, Engels viszonylag mégis rövid idő alatt sajtó alá rendezte „A tőke" második kötetét, amely 1885 júliusában jelent meg.

„A tőke" harmadik kötetének megjelentetése

A harmadik kötet kéziratainak nyomtatásra való előkészítése jóval nagyobb gondot okozott Engelsnek, mint amire eredetileg számított. Egyik leveléből kitűnik, hogy Engels a harmadik kötet megjelentetésével sem kívánt több időt tölteni, mint a másodikkal. Amíg azonban a második köteten végzett munka körülbelül másfél esztendőt vett igénybe, addig a harmadik kötet megjelentetése csaknem tíz esztendeig tartó előkészítést igényelt. Engels 1885 februárjában látott hozzá Marx hátrahagyott kéziratainak kibetűzéséhez és csak 1894 második felében vehette kezébe a nyomdából kikerült első példányokat.

A kötet anyagát tartalmazó fő kéziratot Marx 1865-ben készítette, és ez körülbelül ezer oldalra rúgott. Erről ezt írta Engels a harmadik kötet előszavában: „A harmadik könyvhöz csak egy első – méghozzá igen hézagos – fogalmazvány állt rendelkezésemre. Mindegyik szakasz kezdete rendszerint eléggé gondosan kidolgozott és stílus szempontjából is többnyire csiszolt volt. De minél tovább jutott az ember, annál vázlatosabb és hézagosabb lett a kidolgozás, annál több kitérést tartalmazott a vizsgálat folyamán felmerülő mellékes pontokra – ezek végleges helye későbbi elrendezésre volt bízva –, annál hosszabbak és bonyolultabbak lettek a körmondatok, amelyekben az in statu nascendi (megszületésük állapotában) leírt gondolatok kifejezésre jutottak. Sok helyütt a kézírás és az előadásmód nagyon is világosan elárulja, hogy beállt és lassanként továbbfejlődött egyike azoknak a túlfeszített munkából eredő betegségi rohamoknak, amelyek a szerző számára eleinte mind jobban megnehezítették és végül időnként teljesen lehetetlenné tették az önálló munkát."[44] A fő kéziraton kívül Engels rendelkezésére állt az első fejezet néhány változata, továbbá néhány kisebb jegyzet es tanulmány a kötetben szereplő különféle problémákról.

Engels ehhez a munkához is „A tőke" második köteténél alkalmazott eljárást követve fogott hozzá. Hónapokon át az eredeti kéziratok letisztázásának munkájával foglalkozott. Ennek során feltárultak előtte a harmadik kötetbe foglalt gondolatok értékei. Ezt írta erről Danyielszonhoz 1885. április 23-án intézett levelében: „Most dolgozom a harmadik köteten, amely a befejező és megkoronázó rész, s még az első kötetet is elhomályosítja majd. Diktálom az eredetiből, ez teljesen

[44] *Marx:* A tőke. III. köt. *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 4. old.

olvashatatlan bárki élő embernek, engem kivéve, s nem nyugszom, amíg az egész nincs áttéve olyan kéziratba, amelyet mindenesetre mások is el tudnak olvasni. Azután fordíthatok majd időt a végső szerkesztésre, amely az eredetinek a befejezetlen állapotát tekintve nem lesz könnyű feladat. De mindenképpen, még ha nem adatik is meg nekem, hogy ezt befejezzem, a kötet meg lesz mentve attól, hogy teljesen elvesszen, és szükség esetén közzé tehető úgy, ahogy van. Ez a III. rész a legbámulatosabb dolog, amit valaha is olvastam, és ezerszeres kár, hogy a szerző nem érhette meg, hogy maga dolgozza ki és publikálja, s lássa a hatást, melyet munkája kelteni hivatott."[45]

Mindemellett a kézirat a harmadik kötet esetében távolabb állt a nyomdakész állapottól, mint a második kötetnél. Itt Engelsnek át kellett csoportosítani a kéziratok anyagát, hosszabb részeket kellett összeállítania különböző töredékes feljegyzésekből, ellenőriznie kellett különféle adatokat és számításokat stb. Akadt néhány olyan fejezet, amelynek a kéziratban csak a címe volt meg és az utalás arra, hogy a fejezet mivel foglalkozzék. Ez volt a helyzet a negyedik fejezettel, amely a megtérülésnek a profitrátára gyakorolt hatását vizsgálja. Ezt az egész fejezetet Engels írta meg. Lényegében ugyancsak Engels munkája a profitrátának az értéktöbbletrátához való viszonyát tárgyaló harmadik fejezet is.

Engels emellett még számtalan betoldást és jegyzetet írt „A tőke" harmadik kötetéhez. Ezek egy része az eredeti kézirat hézagainak kitöltésére szolgált, míg más részük célja az időközben lezajlott események tapasztalatainak általánosítása volt. Engels vezérlő elve a harmadik köteten végzett óriási munka során mindvégig az volt, hogy a lehető leghitelesebb szöveget állítsa össze, amelyben az ő közreműködése a szükséges minimumra korlátozódik.

A harmadik kötet Engels terjedelmes előszavával jelent meg. Ebben mindenekelőtt leírta a Marx halála után fennmaradt kéziratok állapotát és a rajtuk végzett munkát. Egyben leleplezte a materialista történelemfelfogás és a marxi gazdasági elmélet polgári meghamisítóit. Wolf, Lexis, Loria azt állították, hogy az értéktöbblet-elmélet összeegyeztethetetlen az átlagprofitráta tényével, következésképpen Marx tarthatatlan elméletet alkotott. E felfogás, mint ismeretes, a harmadik kötet megjelenéséig meglehetősen elterjedt volt. Engels a kötet előszavában kimutatta, hogy mindezek az ellenvetések immár teljességgel tarthatatlanokká váltak.

A marxi politikai gazdaságtan elleni támadások azonban nem szüntek meg a harmadik kötet megjelenésével sem. A polgári kritikusok, sőt egyes szociáldemokraták is az első és a harmadik kötet közötti ellentmondásról beszéltek. Véleményük szerint az első kötet azt bizonyította, hogy az árukat értékükön adják el, míg a harmadik kötet meghatározásai szerint az árak centruma az értéktől általában eltérő termelési ár. Ezt ők feloldhatatlan ellentmondásnak tekintették. A valóságban itt látszólagos ellentmondás van csak.

Engels már halálos beteg volt, amikor az ezzel kapcsolatos viták kibontakoztak. Mégis szükségesnek tartotta, hogy közreműködjön a félreértések eloszlatásában. 1895 nyarán megírta „A tőke" harmadik kötetéhez tervezett két pótlás közül az elsőt „Értéktörvény és profitráta" címmel. Az volt a szándéka – amint e pótlás bevezetőjében írta –, „hogy a megértés nehézségeit kiküszöböljem, hogy fontos

[45] Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. 1885. április 23. *Marx–Engels* Művei. 36. kót. 303. old.

szempontokat, melyek jelentősége a szövegben nem domborodik ki eléggé, jobban előtérbe helyezzek, és hogy egyes fontosabb kiegészítéseket az 1865-ben írt szövegen az 1895-ös helyzetnek megfelelően pótlólag elvégezzek"[46].

Engelsnek ez az írása nem sokkal halála után a német szociáldemokrácia lapjában, a „Neue Zeit"-ben jelent meg.

Engels egy másik kiegészítést is kívánt írni „A tőke" harmadik kötetéhez „A tőzsde" címen, amelynek azonban csak a vázlatát tudta elkészíteni. Ez első ízben 1932-ben, orosz nyelven jelent meg.

Végül megemlítjük, hogy Engels „A tőke" negyedik kötetét is ki akarta adni. Mint ismeretes, e kötet első és egyetlen változatát az „Értéktöbblet-elméletek"-et Marx 1862–1863-ban írta. E kötet kiadásra való előkészítésére Engels azonban már nem volt képes. Már a harmadik kötet megjelenését is nagymértékben hátráltatta Engels szembetegsége, amely jelentősen korlátozta munkaidejét. „Mindenekelőtt és legtöbbet makacs szemgyöngeségem zavart – írta a harmadik kötet előszavában Engels –, amely munkaidőmet – ami az írást illeti – éveken át a minimumra korlátozta, és amely miatt mesterséges világítás mellett még most is csak kivételesen vehetem kezembe a tollat."[47] Ezért előrelátóan megtanította Kautskyt Marx írásának olvasására, aki mint tudjuk, később „A tőke" negyedik kötetének első kiadását sajtó alá is rendezte.

Engels „A tőke" második és harmadik kötetének sajtó alá rendezésével elévülhetetlen érdemeket szerzett.

E rendkívüli erőfeszítést igénylő és rendkívüli jelentőségű munka mellett, betegsége ellenére, Engelsnek jutott ereje arra is, hogy a nemzetközi munkásmozgalom által felvetett legfontosabb kérdésekben állást foglaljon. Még „A tőke" harmadik kötetének megjelenése előtt folyamatosan gondozta Marx és az ő műveinek újabb és újabb kiadásait. E kiadások közül többet előszóval vagy bevezetéssel látott el. Ezekben elemezte a tőkés gazdaságban bekövetkezett változásokat és rámutatott a szóban forgó mű következtetéseinek és a valóságnak a kapcsolatára. Egyben ezekben az írásokban visszaverte azokat a támadásokat, amelyeket a marxizmus ellenségei újra és újra indítottak.

Különösen jelentősek és maradandó értékűek Engelsnek a kontinens egyes szocialista, szociáldemokrata pártprogramjain gyakorolt bírálata.

„Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához"

Németország Szociáldemokrata Pártjának az 1891-es erfurti pártkongresszusra készített új programtervezetében opportunista nézetek is helyet kaptak. Engels szükségesnek látta, hogy erélyesen fellépjen ezek ellen. Ezért írta „Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához" című művét, amelyet 1891-ben elküldött Kautskynak, de csak tíz évvel később közöltek a „Neue Zeit"-ben. Magyarul 1954-ben jelent meg először a Szikra Könyvkiadónál.

Engels bírálatának legtöbb szempontját figyelembe véve fogalmazták meg a Németország Szociáldemokrata Pártjának erfurti programját. Ezért a kongresszust követően Engels teljes elégedettséggel jelenthette ki, hogy a marxista nézetek a né-

[46] *Marx:* A tőke. III. köt. *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 838. old.
[47] Ugyanott, 3. old.

met szociáldemokrácia körében teljes diadalt arattak. A marxizmus ideológiai győzelme pozitív hatással volt a nemzetközi munkásmozgalomra. Sok éven át ez a program szolgált mintaképnek a többi ország szocialistái számára.

Engels bírálatának egyik pontja az eredeti programtervezetnek arra a megjegyzésére vonatkozott, amely szerint a kapitalizmusban a proletárok nyomora szüntelenül növekszik. Engels nem értett egyet ezzel a megfogalmazással. „Ez ilyen abszolút formában nem helyes – írta Engels –. A munkások szervezkedése, egyre fokozódó ellenállása meglehet, bizonyos gátat vet majd *a nyomor növekedésének. Bizonyosan* növekszik azonban *a megélhetés bizonytalansága.*"[48] Hosszú időn át a munkások nyomorának abszolút növekedéséről beszéltek a marxista politikai gazdaságtanban, figyelmen kívül hagyva Engelsnek ezt az útmutatását és a tényeket egyaránt. Ma már, mint tudjuk, ismét helyesen foglal állást a marxista politikai gazdaságtan ebben a kérdésben is.

Engels kritikai megjegyzéseiben központi helyet foglalt el a programtervezet politikai követeléseinek elemzése. A tervezetnek éppen ebben a részében volt a legtöbb fogyatékosság. Hiányzott belőle a demokratikus köztársaság megteremtésének követelése. Engels azt is fontosnak tartotta, hogy a szocializmusba való átmenettel kapcsolatos opportunista nézetek ellen fellépjen. Engels elvileg lehetségesnek tartotta a szocializmusra való békés átmenetet olyan országokban, ahol „a népképviselet minden hatalmat a saját kezébe összpontosít, ahol mihelyt a nép többsége mögöttünk áll, alkotmányosan tehetünk meg mindent, amit akarunk"[49]. Elképzelhetetlennek tartotta azonban a szocializmusba való békés átmenetet Németországban és minden más ehhez hasonló országban, amely az előbb említett feltételtől ugyanolyan távol áll, mint a reakciós Németország. „De éppen az a tény, hogy Németországban még nyíltan köztársasági pártprogrammal sem szabad fellépni, bizonyítja, milyen határtalan illúzió az, hogy ebben az országban kedélyes, békés úton be lehet rendezni a köztársaságot, sőt nemcsak a köztársaságot, hanem a kommunista társadalmat is."[50]

Végül megemlítjük, hogy Engels szükségesnek tartotta a programtervezetnek a tőkés termelés tervszerűtlenségére hivatkozó részével kapcsolatban megemlíteni azt, hogy a monopolizáció előrehaladása a tervszerűség fokozódásával jár. Ezt a gondolatát már az „Anti Dühring"-hez írott kiegészítésekben, továbbá „A tőke" harmadik kötetéhez készített kiegészítésekben is felvetette.

A szociáldemokrata mozgalom számos eseményével és dokumentumával kapcsolatban foglalt állást Engels az erfurti programtervezetet megelőzően és követően is. Igen nagy munkát végzett például az 1889-es szocialista kongresszus előkészítése érdekében, amely összejövetel a II. Internacionálé megalakításának tanácskozása volt. Engels a későbbiekben is, haláláig aktív résztvevője maradt a nemzetközi munkásmozgalomnak, és a II. Internacionálé harmadik, zürichi kongresszusán személyesen is részt vett.

[48] *Engels:* Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához. *Marx–Engels* Művei. 22. köt. Budapest 1970. 217. old.

[49] Ugyanott, 219. old.

[50] Ugyanott, 220. old.

Utolsó és igen nagy jelentőségű – pártprogrammal kapcsolatos – munkája „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" című cikke volt. Ezt Engels 1894 novemberében írta és a „Neue Zeit" még ugyanebben az évben közölte. Magyarul 1947-ben jelent meg először.

A cikkben Engels bírálta a Francia Szocialista Párt és a Német Szociáldemokrata Párt agrárkérdéssel kapcsolatos hibáit. Mindenekelőtt rámutatott arra, hogy a parasztkérdés napirendre kerülésének melyek az okai. A parasztság a lakosság igen jelentős hányadát képviseli mindkét országban. Ezért a munkáspártnak meg kell határoznia a parasztsággal kapcsolatos álláspontját. Ez két okból is különösen fontos, mutatott rá Engels. Egyrészt a parasztság közömbösségét a kapitalizmus növekvő mértékben törte szét. A parasztság egyre inkább aktív politikai tényezővé vált. Másrészt a munkásosztály pártja parlamenti párt lett és mint ilyennek, a választók nagy tömegeinek meghódítására kellett törekednie. Eközben szembe találta magát azokkal az erőkkel, amelyek a parasztságot úgy igyekeztek megnyerni, hogy közben a munkásosztály ellenségévé változtassák. Így a munkáspártok előtt világossá vált, hogy a politikai hatalomért folytatott küzdelemben a parasztság meghódítása nélkül, a parasztság szavazatainak és támogatásának megszerzése nélkül nem érhetnek el eredményeket. Ez a pártok figyelmét a parasztságra irányította.

A pártok parasztpolitikájából azonban hiányzott a falu struktúrájának megfelelő figyelembevétele. Mint arra Engels rámutatott, a parasztság nem egységes, hanem különböző rétegekre oszlik, s e rétegek helyzete a kapitalizmusban különböző. Engels részletesen foglalkozott a kisparasztság helyzetével. „A kisparaszt nemcsak hogy általában az összes parasztok közül a legfontosabb Nyugat-Európában, hanem az egész kérdés szempontjából az ő esete perdöntő. Ha tisztázzuk állásfoglalásunkat a kisparaszthoz, minden támpontunk meg van arra, hogy magatartásunkat a falusi népesség többi alkotórészével kapcsolatban is meghatározzuk."[51]

Engels meghatározta a kisparaszt fogalmát is. Rámutatott arra, hogy kisparaszton akkora földdarab tulajdonosát vagy bérlőjét érti, amely nem nagyobb annál, amennyit a család meg tud művelni, de egyben elegendő ahhoz, hogy a családot eltartsa. A kisparaszt tehát olyan munkás, aki a modern proletártól egy lényeges pontban különbözik, ugyanis általában tulajdonosa a munkaeszközének. A kapitalizmus fejlődése azonban a mezőgazdasági kisüzemet pusztulásra ítéli. A termelés és a tőke koncentrációjának folyamata a mezőgazdaságban is feltartóztathatatlanul halad előre. A kisparaszt – hangoztatta Engels – jövendő proletár. Ezért a szocialista pártoknak esélyük van arra, hogy meghallgatásra találjanak náluk. Mégis a tulajdonhoz való ragaszkodása gátolja a kisparasztot abban, hogy természetes szövetségeséhez, a munkásosztályhoz csatlakozzon.

A munkáspárt ilyen viszonyok között nehéz helyzetbe kerül. Engels rá is mutatott a dilemma lényegére. „Mondjuk ki kertelés nélkül: egész gazdasági helyzetéből, neveléséből, elszigetelt életmódjából fakadó, s a polgári sajtó és a nagybirtokosok által még táplált előítéletei mellett a kisparasztok tömegét máról holnapra csak úgy nyerhetjük meg, ha valami olyat ígérünk neki, amiről magunk is tudjuk, hogy nem

[51] *Engels:* A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. *Marx–Engels* Művei. 22. köt. 455. old.

teljesíthetjük . . . Nekünk azonban nem az az érdekünk – mutatott rá Engels –, hogy a parasztot máról holnapra megnyerjük, s aztán, ha ígéretünket nem tudjuk megtartani, holnapról holnaputánra megint elveszítsük."[52]

A francia szocialisták azonban abba a hibába estek, hogy a gyors siker érdekében teljesíthetetlen ígéreteket tettek a kisparasztnak. A kisparasztot azzal igyekeztek megnyerni, amire a legfogékonyabb, azt ígérték neki, hogy győzelem esetén segítséget nyújtanak kistulajdonának fenntartásához. Ez az ígéret azonban nem teljesíthető. A kapitalizmus viszonyai között a munkáspárt csak azt ígérheti, hogy nem támogatja a kisparaszt szükségszerű pusztulását siettető intézkedéseket és fellép olyan átmeneti rendszabályok megvalósításáért, amelyek a kisparaszt helyzetén könnyíthetnek. A fontos azonban az, hogy mit iktasson a szocialista párt programba arra az időre, ha az államhatalom birtokában megkezdi az új társadalomra való átmenetet. Engels e kérdésre válaszolva nagy horderejű javaslatokat tett, olyanokat, amelyek később a szocialista átalakulás gyakorlati programjába is bekerültek.

Mindenekelőtt Engels arra figyelmeztetett, hogy ha „az államhatalom birtokába jutunk, nem gondolhatunk arra, hogy a kisparasztot erőszakkal (kárpótlással vagy anélkül, mindegy) kisajátítsuk, mint ahogy ezt a nagybirtokosokkal meg kell tennünk. Feladatunk a kisparaszttal kapcsolatban elsősorban az, hogy magánüzemét és magánbirtokát szövetkezeti tulajdonba vezessük át, nem erőszakkal, hanem példával és erre a célra nyújtott társadalmi segítség útján. És akkor persze elég eszköz áll rendelkezésünkre, hogy olyan előnyöket helyezzünk kilátásba a kisparasztnak, amelyeket már most meg kell értenie."[53] És ehhez Engels még hozzáfűzte azt is, hogy: „Mi határozottan a kisparaszt oldalán állunk; meg fogunk tenni minden lehetőt, hogy sorsát elviselhetőbbé tegyük, hogy megkönnyítsük neki az átmenetet a szövetkezetre, ha erre rászánja magát, sőt, hogy abban az esetben, ha még nem tud erre az elhatározásra jutni, meghosszabbított gondolkodási időt biztosítunk számára a parcelláján."[54]

Emellett a pártnak az a feladata – mutatott rá Engels –, hogy nap mint nap tudatosítsa a kisparasztban: a kapitalizmustól csak a tönkremenést várhatja, míg a jövő társadalma a munkásosztály oldalán a felmelkedést kínálja számára.

A középparasztok a parasztságnak jól megkülönböztethető rétegét alkotják. Ők is egyrészt dolgozók, de másrészt tulajdonosok. A középparasztok azonban, mivel már olykor-olykor vagy egyes vidékeken rendszeresen bérmunkást alkalmaznak, közelebb állnak a tulajdonos osztályokhoz és távolabb a proletariátustól, mint a kisparasztság. Mindemellett Engels azt tartotta, hogy általában a középparasztok sorsa is a kapitalizmus előrehaladásával egyre bizonytalanabbá válik, s ezért a jövő útja számukra is a proletariátus hatalomra jutásának támogatása és a szövetkezetekbe történő tömörülés.

Lényegében hasonló álláspontra helyezkedett Engels a nagyparasztokkal kapcsolatban is. Ha ezek a közép- és nagyparasztok belátják termelési módjuk pusztulásának elkerülhetetlenségét, és csatlakoznak a szocialista mozgalomhoz, akkor a mozgalomnak az a kötelessége, hogy nekik is megkönnyítse az átmenetet az új termelési

[52] Ugyanott, 464. old.
[53] Ugyanott, 465. old.
[54] Ugyanott, 466–467. old.

módra. „Máskülönben sorsukra kell hagynunk őket és bérmunkásaik felé fordulnunk, akiknél visszhangra fogunk találni."[55]

A dolog csak a nagybirtokkal kapcsolatban egyszerű – mutatott rá Engels. „Itt leplezetlen tőkés üzemmel állunk szemben és így nem lehetnek semmiféle aggályaink . . . Mihelyt pártunk az államhatalom birtokába jut, egyszerűen ki kell sajátítani a nagybirtokosokat csakúgy, mint az iparban a gyárosokat. Hogy ez a kisajátítás kártérítéssel vagy anélkül történik-e, ez nagyrészt nem tőlünk fog függeni, hanem azoktól a körülményektől, amelyek között a hatalom birtokába jutunk, és főként maguknak a nagybirtokos uraknak a magatartásától is."[56] A kisajátított nagybirtokokat azután a szövetkezetekbe szervezendő mezőgazdasági munkásoknak javasolja Engels átadni használatra. Ami a konkrét eljárásokat és módozatokat illeti, ezekről – hangoztatta Engels – egyelőre semmit nem lehet mondani.

Engels „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" című írásában igen jól körülhatárolt alapelveket fogalmazott meg a munkáspártok számára a parasztkérdés megoldását illetően. Ezekben sikeresen kapcsolta össze a mezőgazdaság tőkés fejlődésére, majd az új társadalombeli előrehaladására vonatkozó marxi elméletet az újabb időkben felmerülő gyakorlati szükségletekkel. Sajnálatos, hogy a nemzetközi munkásmozgalom a revizionizmus és az opportunizmus terjedése nyomán ezeket az útmutatásokat hosszú időn át lényegében figyelmen kívül hagyta.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követően Lenin volt az, aki Engels parasztkérdéssel kapcsolatos javaslataira támaszkodva kidolgozta az úgynevezett szövetkezeti tervet, vagyis a kisparaszti mezőgazdaság nagyüzemivé alakításának nagyvonalú koncepcióját.

A mű megjelenését követően Engels nyomban hozzálátott újabb feladatainak teljesítéséhez. Sok terve volt. A következő esztendő tavaszán azonban súlyos betegség támadta meg, amellyel már nem tudott megbirkózni.

1895. augusztus 5-én meghalt.

*

Marx és Engels életműve a politikai gazdaságtanban forradalmi fordulatot jelentett. A marxista politikai gazdaságtan alapvetően különbözik a polgári közgazdaságtantól. E különbség lényege az osztályérdekek eltérésében rejlik. A munkásosztály létrejöttétől kezdve az emberi haladás következetes képviselője volt. Ebből fakad a marxista politikai gazdaságtan tudományossága. A polgári közgazdaságtan elvesztette alapvetően tudományos jellegét, mihelyt az általa képviselt osztály megszűnt a társadalmi haladás harcosa lenni. A burzsoázia uralkodó osztállyá válva – alapérdekeit tekintve – konzervatívvá és reakcióssá vált, és új követelményeket támasztott a közgazdaságtannal szemben, a rendszer védelmét kívánva tőle. A munkásosztály ezzel szemben korlátok nélkül érdekelt a haladásban, tehát a tudományos megismerés fejlődésében is. A marxista politikai gazdaságtan kialakulásában és fejlődésében a polgári közgazdaságtan alkotó bírálata nagy szerepet játszott.

A marxista politikai gazdaságtan egyre erősödő fegyver a jövő társadalmáért vívott harcban Az elmélet anyagi hatalommá vált, mert megragadta a tömegeket,

[55] Ugyanott, 469. old.
[56] Ugyanott.

miként ezt Marx a hegeli jogfilozófia bírálatához írt „Bevezetés"-ében feltételezte. Nincs még egy elmélet, amely a marxihoz hasonló világtörténelmi szerepre tett volna szert.

Az új politikai gazdaságtan kidolgozásának alapjául a dialektikus és történelmi materializmus szolgált. Különös fontosságú volt a materialista dialektika örökbecsű módszerének kifejlesztése, amely lehetővé tette a kapitalizmus mélyreható elemzését és történelmileg átmeneti jellegének tudatos bizonyítását. A materialista történelemfelfogás alapján tárhatták fel Marx és Engels a gazdasági összefüggések rendszerének kulcsát, a termelésből való kiindulást. E felfogásra támaszkodva mutathatták ki a gazdasági törvények és kategóriák objektív jellegét, történelmi meghatározottságát. Íly módon a politikai gazdaságtant történelmi tudománnyá változtatták.

Marx és Engels nevéhez fűződik a tőkés termelési viszonyok tudományos feltárása. Elsőként mutattak rá a tőkés kizsákmányolás lényegére és a megelőző társadalmakban megtalálható kizsákmányolástól eltérő jellegzetességeire. Értéktöbblet-elméletük tudományosan bizonyította azt a roppant horderejű tételt, amely szerint a kizsákmányolás a kapitalizmus szükségszerű velejárója, tehát megszüntetése csak a kapitalizmus megdöntésével érhető el. Ezzel az új társadalom, a szocializmus bekövetkeztébe vetett hit utópikus ábrándozásból tudományosan megalapozott jelszóvá vált. Ez a politikai gazdaságtani kereteken messze túlnövő jelentőségűvé tette a marxista közgazdaságtant.

Marx és Engels amellett, hogy kimutatták a szocialista társadalom megvalósulásának objektív szükségszerűségét és lehetőségeit, vázolták a társadalmi rend egyes alapvető jellegzetességeit is. Tudományos lelkiismeretességük azonban nem engedte meg, hogy az új társadalom részletes képének feltárását megkíséreljék. Nem próbálták előrelátni az előre nem láthatót. Az elmélet és a gyakorlat gazdagítása az utódok feladata. Nagy részt vállalt magára ebből a feladatból Lenin, és igyekeznek teljesíteni kötelességüket a jelenkor ugyan marxi mértékkel nem mérhető, de marxista szellemű kutatói is.

Marx és Engels nemcsak kiemelkedő tudósok, hanem a munkásmozgalom kimagasló vezetői, a gyakorlati harc tevékeny részesei is voltak. Halhatatlanságuk biztosítéka nem egy-egy konkrét tételük, hanem az életműből áradó, a megismerést és a cselekvést állandóan előrevivő szellem.

HARMADIK RÉSZ

A REVIZIONIZMUS ÉS AZ ELLENE FOLYTATOTT HARC ELSŐ SZAKASZA

A revizionizmus kialakulása

A marxizmus megalapítóinak elméleti és gyakorlati munkássága nyomán széles körben terjedt a marxi tanítás, és kibontakozott a munkásmozgalom. A múlt század utolsó harmadában sorra alakultak a különböző országokban a munkáspártok. Ezekben döntő befolyásra tett szert a marxi elmélet, leküzdve a munkásmozgalomban korábban jelentős szerepet játszó helytelen nézeteket.

Ekkor azonban új veszély jelentkezett a munkásmozgalomban: a revizionizmus, a reformizmus támadása.

A reformisták nyíltan elvetik Marx tanításait, és a kapitalizmusnak reformok útján való átalakítását hirdetik, a revizionisták pedig magukat marxistának vallják, de ugyanakkor szintén elvetik a marxizmus legfontosabb tételeit. Tagadják például a szocialista forradalom, a proletárdiktatúra szükségességét stb., tehát lényegében nem marxista tanításokat hirdetnek. Ezért azt mondhatjuk, hogy a két megnevezés alapjában véve azonos tartalmú, minthogy a cél egyik esetben sem a kapitalizmus megdöntése, hanem a kapitalizmus reformok által történő fokozatos „megjavítása", vagy átalakítása egy általuk elképzelt szocializmussá. A kapitalizmuson belüli mennyiségi változások előtérbe állítása, túlértékelése és ezen az alapon a forradalmi változtatás szükségességének tagadása közös vonásuk mind a reformistának, mind pedig a revizionistának nevezett irányzatoknak. Ez más szóval azt jelenti, hogy a munkáspártokban fellépő revizionista irányzatokat a reformista ideológia megjelenési formáiként kell kezelni.

Az 1890-es évekre a marxizmus győzelmet aratott a munkásmozgalomban korábban elterjedt különféle kispolgári reformista, álszocialista nézetek felett. Azok az opportunista tendenciák azonban, amelyeket ezek a nézetek kifejeztek, továbbra is fennmaradtak. Most már azonban e nézetek képviseletében – a marxizmussal nyíltan szembefordulva – nem lehetett a munkásmozgalomban fellépni. Így az opportunista felfogás hirdetői kénytelenek voltak a marxizmust – legalábbis szavakban – elismerve hirdetni tanításaikat. A revizionizmus képében jelentkező reformizmus szociális bázisa mindenekelőtt az imperializmus korában kialakult munkásarisztokrácia volt. Az imperializmus korszakában, az új történelmi körülmények között a tőkés osztálynak a magas monopolista profitból módja nyílt arra, hogy a munkásosztály egy szűk rétegét az átlagosnál jobb életviszonyokhoz juttassa, és ezzel maga mellé állítsa. Jórészt ebből a munkásarisztokráciából verbuválódott azután az opportunista szakszervezeti és pártbürokrácia, amely kezdettől fogva a reformista ideológia fő hordozója volt a munkásmozgalomban.

A másik legjelentősebb tényező, amely a revizionizmus kialakulásában szerepet játszott, a kispolgárság tömeges tönkremenetele volt. A tönkrement kispolgárok a munkásosztály tagjaivá váltak, de még hosszú időn át megőrizték kispolgári tuda-

tukat. Ily módon a munkásosztályon belül meglehetősen jelentős olyan réteg jött létre, amely inkább hajlott az opportunizmusra, a reformizmusra, mint a forradalmi politikára. A munkásosztály e kispolgári gondolkodású rétegeinek befolyása a szociáldemokrata pártokra és a szakszervezetekre igen jelentős volt. E rétegek lényeges társadalmi bázist jelentettek a polgári ideológiának a munkásosztályba való behatolása számára.

A marxizmust burkoltan elvető revizionista, valamint nyíltan tagadó reformista közgazdasági elméletek hirdetői nem gazdagították új felfedezésekkel a közgazdaságtudományt. A reformizmus fegyvereit a marxizmus elleni harchoz mindig a tőkésosztály szállította. A reformista, revizionista közgazdászok a marxista politikai gazdaságtan tételeivel szemben a polgári közgazdaságtan különböző megállapításait igyekeztek felhasználni. Így volt ez a revizionizmus megjelenésének idején, és így van ez napjainkban is.

EDUARD BERNSTEIN

Bernstein (1850–1932) a német szociáldemokrata mozgalomban tevékenykedett a múlt század hetvenes éveitől kezdve. Dühring, majd Marx és Engels híve volt, 1897-től pedig a marxizmus revíziójának szükségességét hirdette. „A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai" című könyvének közzétételével (1898) a revizionizmus megteremtője lett.

Filozófiai nézetei

A marxista politikai gazdaságtan a dialektikus és történelmi materializmus alaptételeire épül. Ezért Bernstein nemcsak a marxista politikai gazdaságtant revideálta, hanem revízió alá vette a dialektikus materializmus legfontosabb tételeit is. A természeti és a társadalmi törvényeket elszakította egymástól, mondván, nincsenek olyan általános törvényszerűségek, amelyek egyaránt érvényesülnek a természet és a társadalom fejlődésében. Marxnak éppen az az óriási tudományos érdeme, hogy „bevitte" a materializmust a történelembe, és ezzel a társadalomtudományt valóban tudománnyá tette. Bernstein ezzel szemben helytelennek tartotta, hogy Marx a társadalmi jelenségek vizsgálatánál a filozófiai materializmus álláspontjára helyezkedett, és a materialista Marxszal szemben lényegében idealista álláspontot foglalt el.

Bernstein ebben a kérdésben a német történelmi iskola és a társadalomjogi iskola képviselőihez hasonlóan érvelt. Nem lehet ugyanis szerintük a társadalmi mozgást, a társadalom fejlődésének irányát a termelési viszonyok és a termelőerők mozgásából levezetni. Nem lehet, mert a társadalmi fejlődésben egyéb tényezők is szerepet játszanak, olyanok, amelyek a felépítmény körébe tartoznak. Marx „A tőke" megírásánál Bernstein szerint nem vette figyelembe az eszmei, erkölcsi tényezők szerepét, holott ezek külön, önálló, meghatározó erőt jelentenek. A felépítmény bernsteini ábrázolása a marxi ábrázolás éles ellentéte. Marxnál a felépítmény az alap által meghatározott, Bernsteinnél a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan a felépítmény az alaptól egyre inkább független mozgást végez, az ideológiát egyre kevésbé határozza meg az alap. Ha pedig ez így van, akkor a történelemfelfogás nem lehet determinisztikus, mert az embereknek szabad akaratuk van, és a népek a társadalmi

fejlődés eredményeképpen fokozatosan kivonják magukat a szükségszerűség alól, így érnek a szabadság birodalmába. Míg a régi történelmi időkben a szükségszerűség volt a jellemző, ma, tehát a kapitalizmusban is, a szabadság.

Bernstein hangoztatta, hogy az indeterminizmus híve. Szerinte a determinista álláspontot elfoglaló Marx nem beszélhetett volna a társadalmi fejlődés meggyorsításának lehetőségéről, a törvények tendenciajellegéről, a tömegek aktív szerepéről stb. Marx e tételei Bernstein felfogásában ellentmondóak, következetlenek. Azt állította, hogy Marx maga is úgy tekintette az alapról és felépítményről adott meghatározását, mint durva fogalmazást, amely csiszolásra, javításra szorul. Bernstein vállalkozott Marx tételének „csiszolására". De hova jutott ezzel? A dualizmus álláspontjára. Sőt, közelebb állt az idealizmushoz, mint a dualizmushoz. Ha valaki két önálló tényezőből indul ki: a termelési viszonyokból és az ideológiából, és az utóbbi nem függ az előbbitől, akkor a törvények nem csupán a termelési viszonyok törvényei, hanem a termelési viszonyok és a szellem, az akarat törvényei; ha pedig valaki kijelenti, hogy a jelenkorban az eszmék nem függnek a termelési viszonyoktól, hogy a determinizmusnak vajmi kevés szerepe van, akkor az illető még csak nem is dualista, hanem lényegében idealista. Hasonló álláspontra helyezkedtek a II. Internacionálé más vezetői is. Így idealista nézeteket hangoztatott többek között a belga Vandervelde „Idealizmus a marxizmusban" című művében.

Bernstein a marxi elméletet nem kijavította, hanem elvetette. Kiirtotta belőle a dialektikát.

Hangoztatta, hogy a hegeli dialektika nem jó. Sem mint rendszer, sem mint módszer. A Hegel által felállított tételek szerinte nem igazak. Hegelnél a világ nem más, mint a fogalom önmozgása. Az igaz, hogy Marx átvette a hegeli dialektikát, de nem változatlanul. Marxnál nem a fogalom önmozgása, hanem a valóságos anyagi világ mozgása megy végbe. Csakhogy Bernstein szerint Marxnak nem sikerült a hegeli dialektikát a talpára állítani. Ez csak akkor sikerült volna, ha a hegeli tételek helyesek lettek volna. Bernstein szerint azonban Marx megtanulta a hegeli dialektikát, átvette Hegeltől például a tagadás tagadásának törvényét. Ezzel a törvénnyel Marx a priori konstruált magának egy rendszert, amelyben a feudalizmust tagadja a kapitalizmus és a kapitalizmust ugyancsak forradalmi erőszakos úton tagadja a szocializmus. Marx meg is írta erről szóló nézetét Engelsszel együtt „A Kommunista Párt kiáltványá"-ban, s azután teljes húsz évet azzal töltött el, hogy olyan tényeket gyűjtsön össze, amelyek a Kiáltványban felállított törvénynek megfelelnek. Bernstein szerint így született meg „A tőke" első kötete és benne a tőkés felhalmozás általános törvénye. „A tőke" tehát tendenciózus mű. S azért tendenciózus, mert Marx beleesett a hegeli dialektika csapdájába. A hegeli dialektika determinálta Marx elméleti fejlődését, aki egész életét azzal töltötte el, hogy a valóságos világot belegyömöszölje a dialektika sémáiba. Ezért nem folytatott Bernstein szerint Marx mindenoldalú vizsgálatot. Ez pedig annyit jelent, hogy a kapitalizmus ábrázolása „A tőké"-ben nem a kapitalizmus valóságos mozgása, hanem a fogalom önmozgása, a marxi dialektika tehát éppen olyan absztrakt, élettelen és rossz, mint a hegeli dialektika.

Ezután Bernstein kijelenti, hogy a marxizmusnak a dialektika többet ártott, mint használt, hiszen Marx minden olyan problémánál, amely a dialektikus sémához közel állott, egyoldalú vizsgálatot folytatott, nem akarván újjáépíteni elméleti rend-

szerét. Bernstein ennek igazolására megpróbálta bizonyítani, hogy a termelés és a tőke koncentrációjának és centralizációjának törvénye nem érvényesül, hogy ilyen törvény nincs.

A termelés és a tőke koncentrációjáról és centralizációjáról

Bernstein mindenekelőtt a termelés koncentrációját vizsgálta meg. Azt ugyan elismerte, hogy az iparban növekszik a nagyüzemek részesedése a termelésben, de állította, hogy a kisüzemek száma is nő, és arányuk igen magas. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a nagyüzemek nem olvasztják magukba a kisüzemeket. Szerinte a kisüzemek nagy száma egyébként a munkásosztály vállán sokkal súlyosabb terhet jelent, mint néhány száz mammutüzem.

Míg az ipari termelésben van koncentrációs folyamat, bár ez Bernstein szerint nagyon lassú, addig a mezőgazdaságban a termelés dekoncentrációja az uralkodó. Bernstein ez utóbbi tételét bizonyítva durva hibát követett el. Azonosította a mezőgazdasági kisüzem és nagyüzem fogalmát a kisbirtok és a nagybirtok fogalmával, vagyis az üzemnagyságot a területek nagyságával. Eltekintett attól, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek térhódítása végbemehet az átlagos földterület csökkenése mellett is.

Bernstein szerint tehát távolról sem úgy fest a helyzet, mint ahogyan azt Marx „A tőké"-ben ábrázolta. Miért állította Marx azt, hogy a termelés koncentrációja nagy méreteket ölt a kapitalizmusban, és ez a szocializmus megvalósításának anyagi feltétele? Mert ezt írja elő a dialektikus séma – mondta Bernstein. Ha tényleg a termelés nagymérvű koncentrációja lenne a szocializmus megvalósításának feltétele, akkor a munkásoknak még sok száz évig ölbe tett kézzel kellene türelmesen várniuk, nem is szólva arról, hogy a mezőgazdaságban ez a feltétel soha nem jön létre.

Bernstein fenti tételeit hibás statisztikai csoportosítással próbálta bizonyítani. Úgy „növelte" a kisüzemek számát, hogy ebbe a kategóriába sorolt olyan egyéneket, akiknek iparigazolványuk volt, de semmi közük sem volt az életerős, virágzó kisüzemekhez. Ide sorolta a kofákat, az ószereseket, a szobafestőket, de még a mosónőket és a sírásókat is, köztük sok tönkrement volt kistulajdonost. Valójában e szabad foglalkozásúak száma pontosan azért nő, mert a kisárutermelők tönkremennek. Bernstein ezzel szemben a kisüzemek életerejét kívánta bizonyítani velük.

Nem véletlen, hogy az értéktörvény differenciáló szerepéről szó sincs Bernsteinnél. Nála a politikai gazdaságtan megértésének kulcsa nem az értékelmélet. Szerinte Marx az értékelméletet a kizsákmányolás tényének bizonyítására használta fel. Ehhez azonban nincs szükség a munkaérték-elméletre, hiszen a nem dolgozók jövedelme csakis a dolgozók munkájából származhat. Bernstein szerint a munkások többletmunkájának léte „empirikus, a tapasztalat által igazolt jelenség, amely nem igényel semmiféle deduktív bizonyítást"[1]. Marx értékelméletét azonfelül nem is tartotta jónak, ugyanolyan egyoldalúnak találta, mint az osztrák iskola szubjektív értékelméletét. A helyes elmélet szerinte a kettő szintézise. Marx – Bernstein szerint – a piaci érték kialakulásánál figyelembe vette a kereslet–kínálat törvényét. De mi-

[1] *Бернштейн:* Предпосылки социализма и задачи социал-демократии. Moszkva 1901. 79. old.

től függ a kereslet? A javak hasznosságától. Marx tehát „A tőke" harmadik kötetében Bernstein szerint nem áll messze Böhm-Bawerktől. Mindkettőjüknek igazuk is volt, meg nem is, mert mindketten egyoldalúak voltak. A valóságban az értéknek két szubsztanciája van: az áruk hasznossága és a bennük rejlő munka. Ezzel a marxi értékelméletből sem hagyott meg Bernstein semmit.

Mint láttuk, Bernstein felemás álláspontot foglalt el a termelés koncentrációjának vizsgálatánál, szerinte az iparban van koncentráció, noha ez a folyamat lassú, a mezőgazdaságban nincs, sőt, ellenkezőleg, dekoncentrációs folyamat van. Ami a tőke koncentrációját illeti, azt állította, hogy leggyorsabban a közepes jövedelmekkel rendelkezők száma nő, nem a magas és az alacsony jövedelműek száma, a tőke nem koncentrálódik, hanem dekoncentrálódik és decentralizálódik. Ez szerinte nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is így van, következésképpen nem éleződnek a társadalmi ellentétek, hanem enyhülnek, hiszen feltartóztathatatlanul erősödik a kispolgáriasodás.

A bizonyításul használt statisztikák ismét tévútra vezették Bernsteint, aki például nem vette figyelembe, hogy különböző időben más-más szempontok alapján gyűjtötték össze a statisztikai adatokat, és így ezek nem összehasonlíthatóak.

A tőke dekoncentrációjának alátámasztására nemcsak (hibás) statisztikai adatokat hoz fel, hanem elméleti érvekkel is megpróbálta védelmezni álláspontját.

Egyik ilyen érve az, hogy a részvénytársaságok elterjedésével mind nagyobb lesz az olyan vállalatok száma, ahol a termelés nagyfokú koncentrációja ellenére nagyarányú a tőke dekoncentrációja. Miért? Mert a részvénytársaság nem egy, hanem rendszerint sok tulajdonosé. Bernsteinnél a részvénytársaság olyan vállalati forma, amely a tőkét egyenlően vagy legalábbis egyenlőbben osztja el az emberek között. E felfogásában szerepet játszott az a kétségtelen tény, hogy nagy számmal léteznek úgynevezett kisrészvényesek, akik azonban kevés részvényükkel semmiképpen sem tekinthetők a tőkésekkel egyenrangú tulajdonosoknak.

A tőke tehát Bernstein szerint demokratizálódik. Úgy látszik, mintha a részvénytársaság szaporítaná a tulajdonosokat, teremtené őket. A valóságban azonban nem a részvénytársaság teremti a tulajdonosokat, hanem a már meglevő sok elszigetelt tulajdonos teremti a részvénytársaságot. Valaki csak úgy lehet valamely részvénytársaság társtulajdonosa, ha részvényt jegyez, illetőleg részvényt vásárol. Ehhez pedig pénz kell, tehát csak tulajdonos juthat hozzá részvényhez. Csak akkor szaporodna a részvénytársaságok terjedésével együtt a tulajdonosok száma, ha a részvényeket nem eladnák, hanem elajándékoznák. Minthogy ilyen eset nem fordul elő, a részvénytársaságok semmiképpen sem eszközei a tőke demokratizálásának. Annál inkább eszközei a tőke koncentrációjának. Elegendő itt a privilegizált és a nem privilegizált részvényekre, az ellenőrző pakettre, az alapítói profitra (tehát egyszerre akár több százszázalékos profitra), a tőzsdespekulációra gondolni, ahol csakis a nagyspekuláns nyerhet. Éppen a részvénytársaságok elterjedésével gyorsul meg azelőtt soha nem látott mértékben a tőke koncentrációja és centralizációja. Ez pedig visszahat a termelés koncentrációjára, előrelendíti azt. Emellett a részvénytársaság ténye önmagában is a termelés koncentrációjának fontos tényezője. A részvénytársaság tehát nem a tőke dekoncentrációja, hanem koncentrációja melletti érv.

Semmivel sem meggyőzőbb Bernstein másik érve sem. Ebben az esetben indirekt bizonyítást próbál alkalmazni, mégpedig a realizálási elmélet felhasználásával, pontosabban a marxi realizálási elmélet meghamisításával. Abból indult ki, hogy a ka-

pitalizmusban évről évre növekszik az értéktöbblet tömege a termelés bővülése és a munkatermelékenység emelkedése következtében. Az értéktöbblet használati értékekben testesül meg, és ezt a kisszámú monopolista nem tudná elfogyasztani. A növekvő értéktöbblettömeg, és ezzel együtt a társadalmi össztermék tehát Bernstein szerint csak akkor realizálható, ha növekszik a közepes jövedelemmel rendelkező tulajdonosok, magyarul kispolgárok száma. S minthogy a kapitalizmusban általában realizálhatók az áruk, ez is azt bizonyítja, hogy dekoncentrálódik a tőke – következtetett Bernstein.

Bernstein itt két hibát követett el. Először is lebecsülte a nagytőkések személyes fogyasztásának mértékét. Másrészt – és ez a fontosabb – teljesen figyelmen kívül hagyta az értéktöbblet termelő jellegű felhasználását. A fogyasztást tévesen az egyéni fogyasztással azonosította. Az áruk realizálhatósága (természetesen konfliktusok révén való realizálhatósága) tehát egyáltalán nem érv amellett, hogy a tőke alakulására a dekoncentráció és a decentralizáció jellemző.

Bernstein nemcsak a termelés és a tulajdon koncentrációját és centralizációját tagadta, hanem a munkásosztály helyzetének rosszabbodását is. Nem ismerte el sem a relatív, sem az abszolút helyzetrosszabbodás tendenciáját.

Felmerül azonban egy újabb probléma. Bernstein a munkásosztály ideológusának vallotta magát. Hogyan képzelte el a szocializmus megvalósítását?

A szocializmus megvalósításának feltételei

Bernstein lehetetlennek tartotta a szocializmus megvalósítását azon az úton, amelyet Marx elméletileg kidolgozott. Szerinte nincsenek meg a szocializmus megvalósításának Marx által ábrázolt anyagi feltételei, mert a termelés koncentráltsága kismérvű és nagyon sokáig alacsony színvonalú lesz. A tömérdek kisüzemet pedig a munkások képtelenek lennének irányítani a proletárforradalom győzelme után. Nincsenek meg a proletárforradalom személyi feltételei sem, mert a munkásosztály nem egységes: tagjainak tudata különbözik szakma, fizetés, műveltségi színvonal szerint. Még kevésbé egységes a dolgozók nagy többsége már csak azért is, mert a dolgozók nagy tömege nem munkás (parasztok, alkalmazottak, értelmiségiek). Ezek a tudatbeli differenciák Bernstein szerint még tovább növekednének a proletárforradalom után. A tudatbeli különbségek azonban lehetetlenné teszik még a proletárforradalmat is.

Bernstein érvelése filozófiai nézeteinek megfelelően teljesen idealista. Idealista azért, mert a tudatból indul ki, a munkásosztály különböző rétegeiben kétségtelenül meglevő tudatbeli különbségek jelentőségét eltúlozza, és a különböző munkásrétegek azonos osztályhelyzetének hatalmas szerepét lekicsinyli. Így Bernstein pontosan a lényegre nem mutatott rá, arra, hogy a munkásosztály különböző rétegeinek tudatára nem a különbség, hanem az azonosság jellemző. A tőkésosztályt ezzel szemben teljesen egységesnek tüntette fel. A különböző tőkéscsoportok tudatbeli különbségéről egy szót sem szól. Pedig a valóságban a tőkésosztályon belül sokkal nagyobbak az ellentétek, mint a munkásosztályon belül.

Bernstein Marx „utópikus elképzelése" helyébe a saját elméletét állította. Ennek kiindulópontja a századforduló Angliája. Anglia nála olyan ország, ahol már megvannak a szocializmus csírái. A szocializmus csíráit jelentik a szövetkezetek, elsősorban a fogyasztási szövetkezetek, a népiskolák rendszere, a társadalombiztosítás,

az angol demokrácia, a parlamenti rendszer, az, hogy a munkásoknak is van szavazati joguk, néhány állami üzem, sőt az is szocializmust jelent, ha a munkásoknak béremelést sikerült kiharcolniuk. Ezekből a már meglevő csírákból kell kiindulni, ezeket kell tovább fejleszteni. A szocializmus ezért nem más, mint a (gazdasági és politikai) csírák továbbfejlesztése – vonta le a következtetést Bernstein.

Nagyon jól jellemezte Bernstein elképzelését Luxemburg, aki ezt írta: „Fourier ötlete, aki a falanszterrendszer segítségével a föld minden tengervizét limonádévá akarta átváltoztatni, nagyon fantasztikus volt. De Bernstein ötlete, aki a kapitalizmus keserű tengerét úgy akarja a szocializmus édes tengerévé átváltoztatni, hogy poharanként öntögeti bele a szociálreformista limonádét, csak ízetlenebb, de egy hajszállal sem kevésbé fantasztikus."[2]

A legfontosabb gazdasági feladatnak a szövetkezetek, mindenekelőtt a fogyasztási szövetkezetek fejlesztését tartotta. Szerinte a dialektikus séma vezette Marxot, amikor a termelőszövetkezetek fejlesztését hangsúlyozta, azonban a termelőszövetkezetek fejlesztése semmi jóra nem vezet. A termelőszövetkezeti tagok között ellentét merül fel akkor, amikor a profit elosztásáról van szó. A fogyasztási szövetkezet tagjainak célja azonban egységes: lehetőleg olcsón vásárolni. A fogyasztási szövetkezetek elterjedése után alapíthatók termelőszövetkezetek is, de ezek a fogyasztási szövetkezetek tulajdonát képezzék, és a munkások ne a termelőszövetkezetek tulajdonosai, hanem alkalmazottai legyenek. Ez az út szerinte sok előnnyel jár. A fogyasztási szövetkezetekben olcsóbban lehet vásárolni, ezzel nő a reálbér. – A fogyasztási szövetkezetek a termelőszövetkezetek piacai – biztosítva van az áruk realizálása. A termelőszövetkezeti munkások önmaguk, a kollektíva alkalmazottai. A munkásokat – Bernstein szerint – elsősorban mint fogyasztókat, nem pedig mint termelőket zsákmányolják ki, ezt a fogyasztási szövetkezetek gátolják. Ha a szövetkezetek gazdagodnak, felvásárolhatják a tőkésvállalatokat. Terjeszteni kell tehát a szövetkezeteket, fel kell vásárolni a tőkésvállalatokat és kész a szocializmus. Ezt várta Bernstein a szövetkezetektől akkor, amikor ezek túlnyomó része a környező termelési viszonyok hatására tőkés vállalkozássá vált, ha nem eleve annak indult, és amikor a magán-tőkésvállalatok és részvénytársaságok sokkal gyorsabban akkumuláltak, mint a szövetkezetek. A tőkésvállalatok kisajátítását Bernstein elutasította. Ez ugyanis ellentétben áll a bernsteini demokrácia eszméjével.

A bernsteini szocializmus lényege a demokrácia. Olyan demokrácia, ahol egyik osztálynak sincs privilégiuma a másik osztállyal szemben, Bernstein demokráciájában a tőkésosztálynak – amennyiben létezik – a munkásosztállyal egyenlő joga van. Bernstein elvetette a proletárdiktatúrát, amely szerinte politikai atavizmus lenne, visszasüllyedést jelentene a barbárságba. A demokrácia nemcsak a kizsákmányolt többség, hanem a kizsákmányoló kisebbség elnyomásával is ellentétes. A demokrácia nála olyan jogi törvények megszüntetését jelenti, amelyek minden ember egyenlő jogát korlátozzák. Nem vette észre, hogy az egyenlőtlen erejűek egyenlő joga uralmi alá- és fölérendeltséget jelent. Részben éppen a dialektika elvetése miatt nem értette meg, hogy a demokrácia egyben diktatúra is. A legideálisabban meglevő demokráciának az angol államot tartotta. Angliában – írta – rohamosan terjed a demokrácia eszméje, a pártharcok veszítenek élességükből mindenütt, még a parlamentben is. A munkások feladata az, hogy egyre több gazdasági és politikai

[2] Idézi *Molnár Erik* „Bernstein" című cikkében. Társadalmi Szemle, 1933. 1. sz. 14. old.

pozíciót szerezzenek meg békés úton, a politikai harc enyhülése, nem pedig erősödése alapján. Erre megvan a lehetőség, mert a demokrácia eszméjének terjedése következtében elmosódóban van a tőkés- és a munkásosztály közötti politikai ellentét, és lehetséges a parlamenti többség megszerzése, de ez is harc nélkül, kizárólag békés úton.

Bernstein azzal vádolta Marxot, hogy utópikus célt tűzött maga elé. Hangsúlyozta, hogy ő ezzel szemben a munkásosztály konkrét feladataival foglalkozik, hogy a cél másodlagos a mozgalomhoz képest. Ezt cinikus tömörséggel így fogalmazta meg: „A mozgalom minden, a végcél semmi!"

Bernstein kidobott a marxi elméletből minden értékest, forradalmit. Elvetette a dialektikus materializmust, a marxi értékelméletet, tagadta a koncentrációelmélet érvényességét, elvetette az osztályharcot, károsnak tartotta a proletárdiktatúrát. A történelmi fejlődés egyáltalán nem igazolta Bernsteint. Az igaz, hogy meghatározott feltételek esetén a szocializmusba való átmenet a parlamenti harc felhasználásával, békés úton, fegyveres felkelés nélkül is végbemehet, de sem most, sem akkor nem valósítható meg másként a szocializmus, csak a kisajátítók kisajátításával (bár a kisajátítás formája igen változatos lehet), forradalmi úton, a proletárdiktatúra kivívása útján.

Bernsteint jól ismerték Magyarországon is. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti állásfoglalásaira a német szociáldemokraták erősen hatottak.[3] E téren főleg Kautskyt tekintették mesterüknek, aki viszont sok kérdésben szembenállt Bernsteinnel. A magyar szociáldemokrata irodalomban általában mégis elismerték Bernstein eszméinek helyességét. A párt egyik vezetője, Mónus Illés például Bernstein 75. születésnapjára írt méltatásában azt hangoztatta, hogy a revizionizmus azáltal vált maradandóvá, hogy kiegészítette, továbbfejlesztette a marxizmust. Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy Bernstein egyes megállapításait nem szó szerint, nem abszolút módon kell értelmezni. Így például „a mozgalom minden, a végcél semmi" jelszóval Mónus szerint Bernstein arra célzott, hogy minden erőt a gyakorlati munkásmozgalomra kell koncentrálni. Hasonló értelemben foglalt állást Mónus a Bernstein halála alkalmával készített tanulmányában. Ebben Bernstein revizionizmusának legfőbb jelentőségét azonban már abban látta, hogy a kapitalizmus új tényeinek elemzésére és vitákra ösztönzött. Ez a revizionizmus elismerésének a korábbinál mérsékeltebb formája.

Végeredményben Bernstein hatása a magyar szociáldemokrata elméletre nem elsősorban egyes megállapításainak átvételében, hanem a reformista beállítottságban mutatkozott meg.

[3] Részletesebben lásd *Szigeti Endre:* Közgazdasági nézetek a magyar szociáldemokrata irodalomban (1920–1938). Politikai gazdaságtan füzetek, 1973. 7. sz.

A revizionizmus elleni harc első szakasza

A revizionisták támadásai a II. Internacionálé marxista vezetői körében többé-kevésbé határozott elutasításra találtak. Fellépve a marxi tanítások védelmében, bírálták a revizionista nézeteket. A revizionizmus bírálói közül magasan kiemelkedett Lenin, aki a marxizmust nem csupán megvédte, hanem jelentősen tovább is fejlesztette.

A marxisták tábora azonban nem volt egységes, sem az egyes elméleti vagy gyakorlati kérdések megítélésében, sem pedig a revizionizmus feltétlen és határozott elítélésében.

A revizionizmus ellen fellépő olyan marxisták, mint Bebel, Lafargue, Labriola, Mehring és Luxemburg határozott és következetes harcot vívtak, és gyarapítani igyekeztek a marxizmust, gyakorlatban is alkalmazva a forradalmi elméletet. Ide tartozik még Plehanov is. A marxisták másik csoportjába sorolhatók azok, akik bírálatukban nem tanúsítottak kellő következetességet, egyes fontos kérdésekben engedményeket tettek a revizionizmusnak, és végül maguk is a revizionisták táborába jutottak. Közülük Hilferding és Kautsky nézeteivel foglalkozunk részletesen.

AUGUST BEBEL

A marxisták jelentékeny csoportja határozottan fellépett a revizionizmus ellen. E csoport képviselőinek elméleti munkássága nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a forradalmi marxizmus vonala nem tört meg a tudományos kommunizmus létrehozóinak halála után sem. Sokan közülük a nemzetközi kommunista mozgalom kiemelkedő vezetői lettek.

Bebel (1840–1913) a német szociáldemokrácia jeles vezetője, neves marxista volt. Fellépett a marxista dialektika ellen irányuló revizionista támadásokkal szemben. Határozottan elutasította azokat a revizionista próbálkozásokat, amelyek azonosították a marxi dialektikát a hegelivel, és ezen az alapon hibásnak minősítették Marx alapvető tételeit. Kimutatta azon bernsteini tétel megalapozatlanságát, amely azzal vádolta Marxot, hogy „előre kiagyalt dialektikus séma" kényszerű keretei közé szorította elméletét. Következetesen kitartva a marxista politikai gazdaságtan mellett, Bebel bebizonyította a kapitalizmus fejlődéstörvényeivel szemben a Bernstein által felhozott statisztikai adatok helytelenségét. Bernsteinnel szemben meggyőzően védelmezte Marxnak a tőke koncentrációjáról, a kisárutermelők differenciálódásáról, a munkásosztály helyzetének alakulásáról, a gazdasági válságok elkerülhetetlenségéről, az osztályellentétek kiéleződéséről stb. szóló tanításait. Gazdag statisztikai anyag elemzése alapján vizsgálta a társadalmi-gazdasági életben bekö-

vetkező változásokat. Rámutatott az ipar gyors fejlődésére a mezőgazdasághoz képest. Kiemelte, hogy az egész gazdaság fokozott iparosodásával együtt jár a termelési eszközök néhány tőkés kezében való koncentrálódása.

Bebel utalt arra, hogy a koncentráció fokozódása a kartellek és a trösztök elterjedésére, a monopóliumok kialakulására vezet. Bírálta azokat, akik szerint a monopóliumok társadalmi célokat szolgálnak. Világosan meghatározta, hogy a monopóliumok kiknek az érdekeit szolgálják. „Egész iparágak nagyszabású monopolizálásának vagyunk szemtanúi, amely a vállalkozók javára és a munkások meg a fogyasztók rovására megy végbe ... Néhány monopolista ráül a társadalom nyakára; ők diktálják az árakat, ők diktálják a munkások bér- és létfeltételeit."[1]

Bebel felhívta a figyelmet arra, hogy az uralkodó osztályok sohasem mondanak le önként uralmukról. Erélyesen szembeszállt a tőkés társadalom reformok útján való átalakításának és a kapitalizmus szocializmusba való spontán átnövésének elméletével. Bebel szembeszállt a szocializmus revizionista felfogásával, és a szocialista forradalom szükségszerű bekövetkezésének tudományosan megalapozott elméletét hirdette. Bebel széles körű történelmi, közgazdasági és természettudományos ismeretekkel rendelkezett. „A nő és a szocializmus" című munkájában nemcsak az állam, a család, az erkölcs és az egyéniség problémáival foglalkozott, hanem sok tudományosan megalapozott tételt is megfogalmazott a jövő társadalma intézményeinek jellegéről és felépítéséről, a tervszerű gazdálkodás szükségességéről, a társadalmi igazgatásról, az új család, az erkölcs és a nevelés elveiről, a szellemi és a fizikai munka, valamint a város és a falu közötti ellentét megszüntetéséről, a művészet és az irodalom nevelő szerepéről stb.

Bebel elismerte, hogy „senki sem tudhatja, hogyan fogják a jövendő nemzedékek kialakítani egyes szociális szervezeteiket, és hogyan tudják a legjobban kielégíteni szükségleteiket"[2]. Fő vonásaiban azonban a korabeli marxista irodalomban a legrészletesebben fejtette ki a szocializálás kérdését és a szocialista társadalom alaptörvényeit. Rámutatott az osztályellentétek éleződésére a tőkés társadalomban, arra, hogy a kizsákmányoltak felismerik a fennálló rend tarthatatlanságát, az uralkodó osztálynak pedig csökken az ellenállóképessége. Egy adott időpontban a tömegeken úrrá lesz a gyökeres átalakítás ellenállhatatlan vágya, és kezdetét veszi a társadalom forradalmi átalakítása. A társadalmi bajok okának a tőkés tulajdont tekintette, amelynek kisajátítása a legrövidebb és legcélravezetőbb út a szocializmushoz, ahol a nagyüzemi termelés és az emelkedő munkatermelékenység biztosítja minden ember jólétét és harmonikus fejlődését.

A szocialista társadalom alaptörvénye – mutatott rá Bebel – az összes munkabíró egyén nemre való tekintet nélküli munkakötelezettsége. A szocializmusban az egész társadalom szükségletét figyelembe véve kell tervezni. A közigazgatás a legszélesebb demokratikus alapon nyugszik. A teljes szolidaritás, „az egy mindenkiért és mindenki egyért" a jellemző. A szocializmusban a kapitalizmus keretei között elképzelhetetlen alkotó kedv és versengés fog kibontakozni. Az új társadalom kiküszöböli az érdekellentétet is, mert itt *„az egyéni érdek kielégítése és a közérdek*

[1] *Bebel:* A nő és a szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1957. 375. old.
[2] Ugyanott, 407. old.

előmozdítása harmóniában van egymással, fedi egymást"[3]. A szocialista gazdaságban a legjobb minőségben fognak termelni, hogy az áru minél tovább tartson és minél ritkábban kelljen pótolni. A legtökéletesebb gépek és szerszámok széles körű alkalmazása, a messzemenő munkamegosztás és a munkaerők ügyes kombinációja eredményeként emelkedik a munka termelékenysége. Az új társadalomban ismeretlen a válság és a munkanélküliség. A termelés nincs alárendelve a profitnak, és a megtermelt létszükségleti cikkeket a dolgozó lakosság fogyasztja el. „Ebben a társadalomban, szemben a polgári társadalommal, a fogyasztóképességnek a korlátja nem az egyesek vásárlóképessége, *hanem az összesség termelőképessége."*[4]

Bebel a kommunizmus két szakasza között nem tett különbséget, ezért a közvetlen jövő feladatai és a távlati célok néha keveredtek nála. A kor marxista felfogásának megfelelően állította, hogy az új társadalom nem termel többé árut, hanem csak használati tárgyakat a társadalom szükségleteinek fedezésére. Ezért – hacsak más, még polgári viszonyok között élő népekkel való érintkezés szükségessé nem teszi – megszűnik a kereskedelem és pénz sem lesz.

Eszmei, elméleti szempontból nagy jelentőségű Bebelnek a malthusianizmus elleni harca. Leleplezte annak a malthusi nézetnek a tarthatatlanságát, hogy ha a jövő társadalmában nem lesznek háborúk, járványok, nyomor és éhség, akkor az elkerülhetetlen túlnépesedés az emberiséget a pusztulásba sodorja. Bebizonyította, hogy a szocialista társadalom olyan technikai haladást ér el és olyan bőséget hoz létre, amely biztosítja a szaporodó emberiség egyre növekvő anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítését. A malthusianizmus féktelen propagandáját a kapitalizmus közelgő pusztulása jellemző tünetének tekintette: „A túlnépesedéstől való félelem mindig olyan időszakokban jelentkezik, amikor a fennálló társadalmi rend bomlásnak indul. Az ilyen elharapódzó általános elégedetlenséget egyesek elsősorban az emberfeleslegnek és az élelemhiánynak tulajdonítják, nem pedig az élelemtermelés és -elosztás módjának."[5] Malthus tanítását éppen azért fogadta óriási tetszéssel a polgárság, mert „olyan magyarázatot adott a bajokra, amely kifejezte az uralkodó osztály legtitkosabb gondolatait és vágyait, és az uralkodó osztályt igazolta a világ előtt"[6].

A centrista ingadozások ellenére Bebel a lassalleánusokkal, bernsteinistákkal és a marxizmus más ellenségeivel vívott harcban a marxizmus forradalmi eszméinek megingathatatlan híve és propagandistája volt.

*

Jelentős szerepet játszott a marxizmus elterjedésében és gazdagításában a francia szocialista *Paul Lafargue (1842–1911).* Ő volt az első francia marxista, aki fellépett a gazdasági, politikai és filozófiai kérdésekben megnyilvánuló bernsteini revizionizmus ellen. Kimutatta, hogy a marxizmus és a kanti filozófia „szintézisére" irányuló kísérlet politikailag reakciós, a „vissza Kanthoz" felhívás pedig az opportunizmus filozófiai megalapozása. Bírálta a revizionistákat a marxista dialektikára

[3] Ugyanott, 417. old.
[4] Ugyanott, 438. old.
[5] Ugyanott, 534. old.
[6] Ugyanott, 536. old.

vonatkozó helytelen nézeteikkel kapcsolatban. Elvetette azokat a revizionista tételeket, amelyek a részvénytársaságok terjedésében a tőke demokratizálódását látták, és Bebelhez hasonlóan ő is marxista módon foglalt állást a tőkekoncentráció, a válságok szükségszerűsége körül folyó vitákban. „Az amerikai trösztök" (Les trusts américains) című monográfiájában elemezte a monopóliumok kialakulásának eredményeként a modern kapitalizmus gazdaságában bekövetkezett változásokat. Eközben rámutatott arra, hogy a monopóliumok nem szüntethetik meg a válságokat, és a kapitalizmus ellentmondásait sem küszöbölik ki. Sőt, a monopóliumok uralma – hangoztatta Lafargue a revizionistákkal szemben – kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait, amelyek megoldására csak a szocialista forradalom képes. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a proletariátus diktatúrája nélkül a szocializmus nem valósulhat meg. A proletárdiktatúra kérdését a forradalmi marxizmust az anarchizmustól élesen megkülönböztető alapvető kérdésnek tekintette.

ROSA LUXEMBURG

Harc a revizionizmus ellen

Luxemburg (1870–1919) az 1899-ben megjelent „Szociális reform vagy forradalom?" (Sozialreform oder Revolution?) című művében alapos bírálatnak vetette alá Bernstein „A szocializmus problémái" című cikksorozatának és „A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai" című könyvének tételeit. Ennek során ragyogóan megvédte Marx közgazdasági megállapításait a hamisításokkal és támadásokkal szemben, és marxista módon értékelte a kapitalizmus számos új jelenségét.

Bernstein azt állította, hogy a válságok a kapitalizmusban veszítenek élességükből, majd – a kapitalizmus növekvő alkalmazkodóképességének bizonyságául – végleg megszűnnek. Ezt azzal magyarázta, hogy a tőkés hitel és a monopóliumok erősödése nyomán csökken az anarchia. Luxemburg ezzel szemben rámutatott arra, hogy a válságok enyhülését hirdető revizionista felfogás teljesen megalapozatlan. A hitelt éppen a válságot elmélyítő tényezőnek tekintette. A monopóliumokban ugyancsak a tőkés ellentmondások kiéleződésének és további fokozódásának elemeit látta: „a kartellek és a trösztök a tőkés gazdaságra gyakorolt végső hatásukban nemcsak hogy nem az »alkalmazkodást« elősegítő eszköz szerepét játsszák, amely elmossa a gazdaság ellentmondásait, hanem létrehozásukkal maga a tőkés gazdaság teremtette meg saját anarchiája fokozásának, a bennerejlő ellentmondások kibontakozásának, saját pusztulása meggyorsításának egyik eszközét".[7] Luxemburg ezen elemzését kora kapitalizmusáról a történelem teljes mértékben igazolta.

Luxemburg élesen bírálja Bernstein hibás érték- és értéktöbblet-felfogását, és különösen nagy figyelmet fordít a szocializmusba való átmenet revizionista elméletének. A békés belenövés hamis illúzióját terjesztve, Bernstein a szocializmus kapitalizmuson belüli elemeinek nyilvánítja a szakszervezetek, a szövetkezetek, a parlament tevékenységét, a gyári törvényhozást stb. Ezzel szemben Luxemburg helyesen hangsúlyozza, hogy midőn Bernstein a fentieket állítja, a szocializmus szükségszerűségét, objektív előfeltételeit tagadja. A szocializmus nem a kapitalizmuson belül

[7] *Luxemburg:* Sozialreform oder Revolution? Lipcse 1919. 9. old.

fejlődik ki, hanem olyan gazdasági szükségszerűség, amely politikai forradalmon keresztül tör utat magának. Luxemburg helyesen állapította meg a bernsteini revizionizmus kispolgári jellegét, és nemcsak elméleti téren, hanem a gyakorlati munkásmozgalomban is lankadatlanul küzdött ellene.

A politikai gazdaságtan tárgya

Luxemburg 1907 és 1914 között a Németországi Szociáldemokrata Párt berlini pártiskoláján a politikai gazdaságtan és a gazdaságtörténet tanára volt. Pártiskolai előadásait sajtó alá rendezte, de kiadni már nem tudta. A kéziratok nagy része a forradalom alatt elveszett, a fennmaradt írásokat halála után adták ki „Bevezetés a közgazdaságtanba" (Einführung in die Nationalökonomie) címen. Különösen értékes e műben a gazdaságtörténeti rész, amely az eredeti tőkefelhalmozás folyamatát ábrázolja gazdag történelmi anyag felhasználásával. Ugyancsak értékesek a műnek azok a részei, amelyek a tőkés gazdaság törvényeinek érvényesülését tárgyalják a konkrét viszonyok között, kiegészítve ezzel „A tőke" anyagát.

Bizonyos kérdésekben azonban Luxemburg helytelen álláspontra helyezkedik. Ezek közé tartozik a politikai gazdaságtan tárgyának meghatározása.

Luxemburg szerint a politikai gazdaságtan tárgya a *tőkés* gazdaság törvényeinek vizsgálata. E tudomány a kapitalizmussal együtt keletkezett és vele együtt meg is szűnik. Érdemes hosszasabban idézni idevágó megállapításait. „Ha már megértjük, miért csak körülbelül másfél évszázaddal ezelőtt keletkezett a közgazdaságtan, akkor ugyanerről az álláspontról további sorsát is tisztán fogjuk látni: ha a közgazdaságtan olyan tudomány, amely a tőkés termelési mód sajátos törvényeivel foglalkozik, akkor léte és funkciója nyilvánvalóan ehhez a termelési módhoz kapcsolódik, és elveszti bázisát, mihelyt ez a termelési mód nem létezik többé... A modern munkásosztály győzelme és a szocializmus megvalósítása tehát a közgazdaságtannak mint tudománynak a végét jelenti...

Ha a közgazdaságtannak az a feladata és tárgya, hogy a tőkés termelési mód keletkezésének, fejlődésének és elterjedésének törvényeit megmagyarázza, akkor ebből múlhatatlanul folyik, hogy a további következtetés során a kapitalizmus összeomlásának törvényeit is fel kell tárnia... Így tehát a kapitalizmus fejlődéséről szóló tanítás logikusan átcsap a kapitalizmus hanyatlásáról szóló tanításba, a tőkés termelési mód tudománya a szocializmus tudományos megindokolásába...

A közgazdaságtan általános problémájának ezt a második részét természetesen nem oldották meg sem a francia, sem az angol és még kevésbé a német polgári osztályok tudósai."[8] Végül: „A marxi elméletben beteljesült a közgazdaságtan, de le is zárult mint tudomány... A közgazdaságtan mint tudomány beteljesülése tehát egy világtörténelmi tett: e tudomány átültetése egy tervszerűen megszervezett világgazdaság gyakorlatába. A közgazdaságtan utolsó fejezete a világ proletariátusának szociális forradalma."[9]

Az idézett sorok több hibás megállapítást is tartalmaznak.

Téves mindenekelőtt a politikai gazdaságtan életkorának meghatározása. A po-

[8] *Luxemburg:* Bevezetés a közgazdaságtanba. *Luxemburg* Válogatott beszédek és írások. Kossuth Könyvkiadó 1958. 267–268. old.

[9] Ugyanott, 272. old.

litikai gazdaságtannak mint önálló tudománynak a megjelenése az árugazdaság általános elterjedésének időszakára tehető. Első jelentős képviselője, Petty, a „politikai gazdaságtan atyja" a XVII. században élt. Petty korától azonban nem másfél, hanem megközelítően két és fél évszázad telt el a „Bevezetés" megírásáig. Ez persze csak a politikai gazdaságtan életkorára, de nem vizsgálódási korára vonatkozik, hiszen a közgazdaságtan nem korlátozódhat és nem is korlátozódik egyetlen termelési mód elemzésére.

Luxemburg helytelenül határozza meg a politikai gazdaságtan tárgyát, amikor azt a tőkés termelési mód tanulmányozásában jelöli meg. Teljesen figyelmen kívül hagyja azt a klasszikus meghatározást, amit Engels az „Anti-Dühring"-ben adott: „A politikai gazdaságtan, a legtágabb értelemben azoknak a törvényeknek a tudománya, amelyek az emberi társadalomban az anyagi életfenntartás termelésén és cseréjén uralkodnak."[10] A politikai gazdaságtan tehát az emberi társadalom *valamennyi* gazdasági formájának tudománya. Úgy gondoljuk, hogy Luxemburg helytelen felfogása mögött az utópikus szocialisták hatása rejlik. Ismeretes, hogy ez a hatás mutatkozott Engels korai munkáiban is, amikor a közgazdaságtant és a közgazdászokat egyszerűen a polgárság elfogult és tudománytalan szolgáinak minősítette. Később természetesen Engels már megfelelően értékelte a közgazdaságtant és képviselőit. Luxemburg szerint a politikai gazdaságtan a kapitalizmus tudománya, amelynek művelőire – az utópikusokhoz hasonlóan – mély gyanakvással tekintett. Marx ugyan szintén közgazdasági kutatásokat folytatott, de ezzel csak kiegészítette a közgazdaságtan hiányos építményét. Megoldotta „a közgazdaságtan általános problémájának második részét", de ezzel meg is ásta e tudomány sírját. A közgazdaságtan – fűzte tovább gondolatait Luxemburg – eltűnik, mihelyt eltűnik az általa kifejezett társadalmi rendszer.

Ebből következik Luxemburg szerint, hogy a szocializmusban nem lesz politikai gazdaságtan. Ez természetesen nem helytálló megállapítás. Kitűnik ez az idézett engelsi meghatározásból, de más, jól ismert tényekből is. Egyrészt a kapitalizmus politikai gazdaságtana is feltárt olyan gazdasági összefüggéseket, amelyek a szocialista társadalomban is érvényesek. Másrészt a tervszerűen irányított szocialista gazdaság semmiképpen sem létezhet a gazdasági törvények szüntelen tanulmányozása, tehát a politikai gazdaságtan kutatásai nélkül. Azt természetesen Luxemburg is tudta, hogy az új társadalomban tudományos alapokon kell szervezni a gazdaságot, de a tudományos alap kidolgozására a politikai gazdaságtant – tárgyának szűk értelmezése miatt – nem tartotta alkalmasnak.

Áru, érték, pénz

Az árutermelés vizsgálata során Luxemburg nagyon sokoldalúan és szemléletesen mutatja be említett művében a magántermelők közötti kapcsolatokat. Az árutermelés elemzésénél azonban teljesen elhanyagolja az áru és az azt létrehozó munka kettős jellegét. Nem tárgyalja az ezzel kapcsolatos fontos ellentmondások mindegyikét sem. Ez nem véletlen. Vizsgálatában nem a termelést, hanem a cserét választja kiindulópontnak. A csere határozza meg szerinte a gazdaság főbb mozzanatait, így az értéktörvény funkcióit is a cserének tulajdonítja.

[10] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. kot. 145. old.

A cseréből való kiindulás, a hibás cserekoncepció a pénz magyarázatában is helytelen eredményre vezetett. Említett koncepciója alapján a forgalmieszköz-funkciót tekinti elsődlegesnek, és a többit nem is következetesen, különböző helyeken, eltérő sorrendben és hiányosan vizsgálja. A pénz funkcióit az alábbiakban foglalja össze: a pénz 1. csereeszköz, 2. kincsképző eszköz (amit az tesz lehetővé, hogy csereeszköz), 3. az érték és a munka mértéke, 4. a gazdagság kifejezője. Néhány oldallal később viszont ezt olvashatjuk: „A pénz már például a marhaformában is valójában pontosan ugyanazokat a funkciókat tölti be a cserében, mint ma az aranypénz: a csereüzletek közvetítője, értékmérő, kincsképző, a gazdagság megtestesítője."[11]

A forgalmieszköz-funkcióból való kiindulás a hibás cserekoncepció logikus következménye. Ez a kiindulópont nyilván nem nyújtott – nem is nyújthatott – szilárd alapot a pénz kifejtéséhez, amit a funkciók sorrendjének változatossága is jelez. Ez az elméleti bizonytalanság kifejeződése. A sorrendet Marx a történeti és logikai indokoltság alapján ábrázolta, és helyességét meggyőzően bebizonyította. Nagyon nehezen érthető, hogy Luxemburg képzett marxista létére miért tért el e kérdésben a marxi állásponttól, és ráadásul úgy, hogy egy szóval sem utalt rá vagy vitatkozott azzal. Persze nem is találhatott volna megfelelő ellenérveket a marxi felfogással szemben. Az értékmérő, a forgalmieszköz-, a kincsképzőeszköz-, a fizetésieszköz- és világpénzfunkciók egymásutánja egyrészt helyesen kiemeli a pénz lényegét – azt, hogy a pénz általános egyenértékes –, másrészt felöleli a funkciók összességét, és végül történelmi és logikai egységet képez. Luxemburg mindettől eltekintett, és emellett a fizetésieszköz- és a világpénzfunkciót elhagyva a „gazdagság megtestesítője" kétségtelenül fennálló szerepét önálló funkcióként tárgyalta.

A tőkefelhalmozás problémái

Különösen fontosak Luxemburgnak a tőkefelhalmozásra vonatkozó nézetei. Ezeket fő művében, „A tőkefelhalmozás" (Die Akkumulation des Kapitals) című könyvében fejtette ki.[12] Műve előszavában írta: „Sehogyan sem sikerült kellő világossággal ábrázolnom a tőkés termelés összfolyamatát konkrét összefüggéseiben, valamint megvilágítanom objektív történelmi korlátait. A közelebbi vizsgálódások során arra jutottam, hogy itt nem csupán a kifejtés nehézségeiről van szó, hanem olyan problémáról is, amely elméletileg Marx »A tőke« című műve második kötetének tartalmával függ össze, és egyúttal a mai imperialista politika gyakorlatát, valamint annak gazdasági gyökereit is érinti."[13] A probléma, amelyről itt Luxemburg írt, a tőkefelhalmozás kérdése. E kérdés közelebbi vizsgálatát azért tartotta szükségesnek, mert szerinte a marxi újratermelési elmélet, minden zsenialitása mellett, több fogyatékosságban szenved.

Luxemburg rendkívül nagyra értékelte a marxi újratermelési elmélet alapgondolatát, a társadalmi termék két osztályra bontását, amivel egyáltalán lehetővé vált a

[11] *Luxemburg:* Bevezetés a közgazdaságtanba. *Luxemburg* Válogatott beszédek és írások. 399. old.

[12] Ez nagy visszhangot váltott ki, Lenin is foglalkozott vele. Állásfoglalásáról lásd *Mihalik István* „Lenin reagálása Rosa Luxemburg »A tőkefelhalmozás« című könyvére" című cikkét. (Közgazdasági Szemle, 1980. 4. sz. 479–490. old.)

[13] *Rosa Luxemburg:* A tőkefelhalmozás. Kossuth Könyvkiadó 1979. 7. old.

tudományos elemzés. Marx a közgazdaságtan történetében elsőként alkotta meg az egyszerű újratermelés modelljét, megoldva azt a feladatot, amellyel a polgári közgazdaságtan hasztalan küszködött, megmaradva Quesnay kísérleténél mint csúcseredménynél. A marxi sémákat méltatva, Luxemburg kiemeli ezek *általános jellegét*. Művében részletesen elemzi a sémák szocializmusbeli alkalmazásának lehetőségeit. Luxemburg elsőként mutatott rá erre a marxista irodalomban.

Az akkoriban uralkodó felfogás ezzel ellentétes volt. A politikai gazdaságtan kategóriáival kapcsolatban a specifikumok álltak előtérben és az egyes kategóriák egyetemlegességének gondolata gyakran elsikkadt. Még Engels is ezt írta: „Azok a feltételek, melyek között az emberek termelnek és cserélnek, országról országra és mindegyik országban megint nemzedékről nemzedékre változnak. A politikai gazdaságtan tehát nem lehet minden ország és minden történelmi korszak számára ugyanaz."[14] E merev felfogás a későbbiekben fokozatosan feloldódott. Az 1920-as években Lenin, majd később mások is rámutattak a marxi újratermelési sémák jelentőségére a szocializmus politikai gazdaságtanában.

Az egyik hibás marxi feltevés Luxemburg szerint a *munkatermelékenység változásának, a szerves összetétel növekedésének a kikapcsolása* az elemzésből. A marxista közgazdászok körében hosszú időn át uralkodó felfogásnak megfelelően úgy gondolta, hogy a termelékenység emelkedésének, a technikai haladásnak az áru értékében levő állandó tőke arányának növekedésében, a szerves összetétel emelkedésében kell kifejeződnie. Ennek oka az, hogy Luxemburg a technikai haladásnak csak a tőkeigényes típusát ismerte. Az ilyen típusú technikai fejlődés valóban a tőke szerves összetételének emelkedésével párosul. A semleges, illetve tőkekímélő műszaki haladás azonban már nem vonja maga után a szerves összetétel emelkedését, sőt az utóbbi az összetétel csökkenésére vezet.

Luxemburg igyekezett a növekvő szerves összetétel alapján korrigálni a marxi sémákat. Az ő sémájában az állandó tőke aránya a változó tőkéhez az egymás után következő szakaszokban 5 : 1, 6 : 1, 7 : 1, majd végül 8 : 1. A négy szakaszra vonatkozó adatok a fenti arányok alapján számítva a termelési eszközök növekvő hiányát és a fogyasztási cikkek fokozódó feleslegét mutatják.

A technikai haladásnak a tőkefelhalmozás elemzésébe való bekapcsolására tett kísérlet – amely első volt a marxista irodalomban (Lenin sémái, noha korábban születtek, csak később jelentek meg nyomtatásban) – nem járt sikerrel. Nem is sikerülhetett, mert egyrészt nem vette figyelembe a technikai haladás különböző típusait, másrészt a kérdést a sémák szűk kereteiben kívánta megoldani. A tőkés újratermelés problémái azonban széles körű elemzést kívánnak. Luxemburg, amikor a marxi sémák módosításával kívánta az újratermelés elemzését tökéletesíteni, túlbecsülte azokat.

A módosított sémákból Luxemburg arra a következtetésre jutott, hogy tiszta kapitalizmus esetén elkerülhetetlenek a tőkés újratermelés növekvő aránytalanságai, tehát elvetette a marxi újratermelési elmélet másik kiinduló tételét, a *tiszta kapitalizmus* feltevését is.

A társadalmi termék alkotórészeinek realizálását vizsgálva, Luxemburg rámutat arra, hogy az állandó tőke elhasznált részét megtestesítő érték realizálása nem probléma, mert a termelés folytatása a társadalom létfeltétele. Hasonlóképpen nem kér-

[14] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 145. old.

déses a változó tőke realizálása, mivel a munkások ezen vásárolják meg a fogyasztási cikkeket. Ugyancsak realizálható az értéktöbbletnek az a része is, amelyet a tőkések személyes fogyasztásukra fordítanak. A megoldandó kérdés Luxemburg szerint az értéktöbblet fennmaradó részének realizálása. Ki vásárolja meg az ezt megtestesítő árutömeget? – teszi fel a kérdést. A munkások nem, mert ők csak a munkaerő értékének megfelelő részt sajátíthatják el a társadalmi össztermékből. A tőkések sem, mert ezzel megszűnne a felhalmozás. Tiszta kapitalizmus esetén tehát – mutat rá Luxemburg – a realizálás lehetetlen.

Azt persze ő is tudta, hogy az értéktöbblet szóban forgó része a termelés bővítésével realizálható: egy részét a pótlólagos munkások vásárolják meg, másik részét pedig az állandó tőke bővítésére a tőkések. Ez azonban szerinte csak elodázza, de nem oldja meg a problémát, mivel a felhalmozással növelt tőke a következő évben a társadalmi termék még nagyobb tömegét produkálja, ami a realizálási problémát tovább súlyosbítja. „Ha erre azt válaszoljuk: a megnövekedett árutömeget a következő évben megint csak a tőkések fogják egymás között kicserélni és felhasználni, hogy termelésüket ismét bővítsék – és így lesz ez évről évre –, akkor egy körhintával van dolgunk, amely önmaga körül forog az üres levegőben. Ez esetben nem tőkés felhalmozás, vagyis pénztőke felhalmozása megy végbe, hanem az ellenkezője: árutermelés a termelésért, ami a tőke szempontjából tökéletes értelmetlenség. Ha a tőkések mint osztály a felvevői saját maguk egész árutömegének – eltekintve attól a résztől, amelyet mindenkor a munkásosztálynak kell juttatniuk annak eltartására –, ha ők maguk mindig a saját pénzükkel vásárolják fel az árukat, és az abban tartalmazott értéktöbbletet kell »arannyá« változtatniuk, akkor profit felhalmozása, a felhalmozás, ha a tőkések osztályát mint egészet tekintjük, nem mehet végbe."[15]

A realizálás feltétele tehát Luxemburgnál az, hogy a tőkések az értéktöbblet problematikus részét pénzre válthassák. Erre viszont szerinte tiszta kapitalizmusban nincsen lehetőség. Ebből következik, hogy a realizálás akkor mehet végbe, ha létezik nem kapitalista környezet. Ezen ő a nem tőkésországokat, valamint az adott országban létező nem kapitalista formákat értette. Ez a nem kapitalista környezet azután megvásárolja az értéktöbbletet megtestesítő árukat és a profitnak pénzre való kicserélésével a tőkés termelés céljának megfelelő realizálást tesz lehetővé.

Úgy látszik tehát, hogy Luxemburgnál a tiszta kapitalizmus nem technikailag zárja ki a realizálást, hanem csak „értelmetlen" realizálást tesz lehetővé, ami azonban szerinte a kapitalizmusban elképzelhetetlen. Luxemburg alapvető hibája itt a tőkés termelés céljának téves felfogása. A tőkés termelés célja valójában az értéktöbblet termelése és realizálása abból a célból, hogy ennek révén még több értéktöbbletet termeljenek és realizáljanak. Ez a tőkés termelés valósága: termelés a termelésért. Ez az, amit Luxemburg nem tudott megérteni. Értelmetlennek tartotta azt, ami a tőkés számára az egyetlen értelmes magatartás: bővíteni a termelést azért, hogy később tovább növelhesse azt. Más szóval gazdagodni, hogy a nagyobb vagyon további gazdagodást eredményezzen. A tőkés gazdagsága viszont elsősorban nem pénzvagyonának, hanem a gazdasági életben forgó tőkéjének függvénye. Luxemburg, amikor a profit felhalmozását lényegében csak pénzben tudta elképzelni, merkantilista hibába esett. A valóságban a profit nem egyszerűen pénztömeg, ha-

[15] *Rosa Luxemburg:* A tőkefelhalmozás. 414. old.

nem a társadalmi termék egy részének átmeneti formája, amelyet vagy fogyasztásra, vagy beruházásra lehet felhasználni. Ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a realizálás során felhasznált pénz honnan származik: nem kapitalista környezetből vagy tőkésektől. A profit csak átmenetileg veszi fel a pénzformát.

Tiszta kapitalizmus feltételezése mellett tehát Luxemburg nem tartja lehetségesnek a realizálást, mert nem biztosított a profit pénzben való felhalmozása, ami nélkül a tőkés termelés értelmetlenség. Másrészt azért sem fogadja el a tiszta kapitalizmus absztrakcióját, mert a fogyasztás és a termelés között valóban meglevő ellentmondást abszolutizálja. Úgy gondolja, hogy a fogyasztás a realizálásban mellékes szerepet játszik, mert nem veszi észre, hogy a termelés növekedése a fogyasztás növekedésére is vezethet, sőt, hosszabb távon kell is hogy vezessen. A tőkés gazdaság specifikumaira koncentrálva csak azt látja, hogy a termelés célja a profit, de azt már nem veszi figyelembe, hogy e közvetlen cél nem szakadhat el végérvényesen a termelés mindenkori végső céljától, a szükségletek kielégítésétől.

Meg kell azonban azt is mondanunk, hogy Luxemburg reális problémát is feszeget akkor, amikor a fogyasztás és a kereslet kérdéseivel foglalkozik. Bírálja Marxot azért, mert szerinte ellentétbe kerül saját tételével, amely szerint az összkereslet növekedése elmarad a termelés növekedése mögött, amikor a sémákban a kettő arányos bővülését feltételezi. E bírálat ismét csak azt mutatja, hogy Luxemburg túlbecsüli a sémák nyújtotta lehetőségeket. Luxemburg maga mondja, hogy Marx nem fogadta el a Say-féle dogmát, és ez így is van. Az már azonban túlzott követelmény a sémákkal szemben, hogy a kereslet és a kínálat bonyolult problémáinak megoldását produkálják. E kérdések külön elemzést kívánnak. Az elégtelen kereslet, a megtakarítások és a beruházások viszonyának kérdései a mai közgazdasági vizsgálódásokban fontos helyet foglalnak el, és Luxemburgnak kétségtelen érdeme, hogy e problémákra ráirányította a figyelmet. Erre akkor is rá kell mutatni, ha látjuk, hogy e kérdésben nemcsak bírálata nem volt kielégítő, hanem saját javított sémáiban sem tudta – érthetően – az elégtelen kereslet problémáit kifejteni.

Általában elmondható, hogy Luxemburg a marxi újratermelési sémákat egyetlen lényeges – általa bírált – pontban sem tudta tökéletesíteni. Noha alapvető következtetései hibásak voltak, bizonyos eredményeket mégis produkált. Ez utóbbiak között kell megemlítenünk azt a törekvést, hogy bekapcsolja a vizsgálódásba a pénzrendszer problémáit. Helyesen érezte, hogy enélkül nem lehet megoldani a tőkés felhalmozás kérdéseit. A probléma felvetésénél, többé-kevésbé világos megfogalmazásánál, fontosságának kiemelésénél tovább azonban nem tudott menni.

Figyelemre méltóak Luxemburgnak a *hadiipar termelésének a tőkés újratermelésben betöltött szerepéről* kifejtett gondolatai. Ezek szerint az állam az imperializmusban a gazdasági életbe való aktív beavatkozás útjára lép. E beavatkozásban fontos terület a hadiiparral szemben támasztott kereslet. Az ily módon jelentkező kereslet a növekvő termelés realizálási problémáinak lényeges megoldási lehetőségeit teremti meg. A termelt áruk jelentős mennyisége számára *az állam* lényegében *fix piacot biztosít*, amely nagymértékben független a személyes fogyasztás gyakori ingadozásaitól. Ezzel – mutatott rá Luxemburg – a hadiipari termelés a konjunkturális ingadozások ellen ható fontos szektorként jelenik meg.

Ennek megfelelően kísérletet tesz arra, hogy e szektort a társadalmi termelés *harmadik osztályaként* elkülönítve illessze be a bővített újratermelés sémájába. A háromszektoros növekedési modell (újratermelési séma) megalkotása Luxemburg-

nak nem sikerült – nem is sikerülhetett az újratermelési elméletben elkövetett és már tárgyalt hibái miatt. Emellett idevágó elképzelései még nagyon hiányosak voltak. Az állam által támasztott kereslet finanszírozásánál például egyáltalán nem gondolt a tőkések megadóztatásának lehetőségére. Nem foglalkozik a deficites költségvetési politikával sem, ami különben nem csoda a kiegyensúlyozott költségvetés elméletének jóformán osztatlan uralma idején. Mindenesetre a probléma felvetésével Luxemburg helyes irányban indult el.

Az imperializmus meghatározása és történelmi szerepe

Luxemburg felismerte, hogy a kapitalizmusban új jelenségek tapasztalhatók, amelyek marxista magyarázatot követelnek. Fő művének nem véletlenül adta az „Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához" alcímet. Az imperializmus átfogó és megfelelő meghatározását azonban nem tudta megadni.

„A tőkefelhalmozás"-ban a realizálási probléma kapcsán kialakult álláspontjának megfelelően az imperializmust a nem kapitalista környezetért vívott harc megnyilvánulásaként definiálta. „Az imperializmus a tőkefelhalmozás folyamatának politikai megnyilvánulása a nem tőkés világkörnyezet el nem foglalt maradványaiért folytatott konkurrenciaharcban."[16]

„A szociáldemokrácia válsága" című, néhány évvel később írt művében az idézett meghatározás mondanivalója ugyancsak jelentkezik. Az imperializmus legerősebb elemének Németországban és Angliában az akkumulációra éhes tőke gazdasági expanzióját tekinti.[17] E meghatározás természetesen nem kielégítő. Minthogy az imperializmus első átfogó tudományos értékelését nyújtó lenini meghatározást könyvünk más helyén tárgyaljuk, e helyen a luxemburgi meghatározást nem elemezzük részletesen. A termelés koncentrációjából kiinduló lenini definíció Luxemburg hibás nézeteinek pozitív kritikája.

Van azonban Luxemburgnak néhány olyan megjegyzése, amely arra utal, hogy jobban megértette, jobban megközelítette az imperializmus fő jellegzetességeit, mint azt a fenti idézetek alapján gondolhatnánk. Már „A tőkefelhalmozás"-ban az imperialista szakasz jellemzőjeként tárgyalja a gyarmati és a függő országok kapitalista nagyhatalmak közötti felosztását, valamint ezen országok önállósulásának és felszabadulásának folyamatát.

Fontos megállapítása az, amely az imperializmus keletkezésével kapcsolatban a kartellek fejlődését, a bankok koncentrációját és a mindenható finánctőke kialakulását emeli ki.[18] Ugyanitt utal Luxemburg arra is, hogy a világ felosztása már nagyjából befejeződött, és szükségszerű az újrafelosztás követelésének megjelenése. Végül az imperializmust a kapitalizmus utolsó szakaszának nevezi.[19]

A hivatkozott kijelentések alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Luxemburg az imperializmus egységes és összefüggő definícióját nem alkotta meg, de számos alapvető sajátosságára rátapintott. Felismerte a termelés és a banktőke koncentrációját, látta a finánctőke kialakulásának fontosságát. Részletesen foglal-

[16] Ugyanott, 368. old.

[17] *Luxemburg:* A szociáldemokrácia válsága. Lásd *Luxemburg* Válogatott beszédek és írások. 135–136. old.

[18] Lásd ugyanott, 117. old.

[19] Lásd ugyanott, 195. és 200. old.

kozott a tőkekivitel problémáival, feltárva annak számos imperializmusbeli sajátosságát. Beszélt arról, hogy a vizsgált korszakban befejeződött a világ imperialista hatalmak közötti felosztása és elkerülhetetlen az újrafelosztásért vívott harc. Ugyanakkor az is tény, hogy Luxemburg e meglátásokat nem foglalta logikus, összefüggő rendszerbe, ami arra utal, hogy több értékes felfedezésének súlyával maga sem volt tisztában. Mindemellett megállapíthatjuk, hogy a marxista irodalomban Luxemburg kiemelkedő helyet foglal el az imperializmussal fellépő új jelenségeket kutató tudósok között. Kiváló marxista elemzéssel jelentősen megközelítette az imperializmus lenini elméletét.

Mint már láttuk, Luxemburg az imperializmust a kapitalizmus utolsó szakaszának tekintette. E szakaszt a szocializmus követi. Ez objektív szükségszerűség. A kapitalizmus szükségszerű pusztulásának magyarázata azonban nem mentes a fatalizmus jegyeitől. Ezek felhalmozási elméletének helytelen tételeiből következnek. Ha a felhalmozás feltétele a nem kapitalista környezet, amelyet azonban a kapitalizmussal való kapcsolat állandóan koptat, akkor e környezet eltűnése a kapitalista felhalmozás, a realizálás végleges elakadásához vezet. Az utóbbi nyomán pedig automatikusan összeomlik a kapitalizmus. E gondolatmenet, még ha logikusan következik is a kiinduló tételből, nem fejezi ki hűen Luxemburg felfogását, aki ezt írta: „A tőke ezzel a folyamattal kettős értelemben is előkészíti a saját hanyatlását. Először is azért, mert ez a valamennyi nem tőkés termelési forma rovására végrehajtott terjeszkedés egyre közelebb hozza azt a pillanatot, amikor majd az egész emberiség valóban csak tőkésekből és bérből élő proletárokból fog állni, és amikor éppen ezért a további terjeszkedés, tehát a felhalmozás válik lehetetlenné. Ugyanakkor abban a mértékben, amelyben ez a tendencia érvényesül, kiéleződnek az osztályellentétek, a nemzetközi gazdasági és politikai anarchia pedig olyan méreteket ölt, hogy ennek jóval azelőtt, mintsem a gazdasági fejlődés végső konzekvenciája – a tőkés termelés abszolút és osztatlan világuralma – bekövetkezne, ki kell váltania a nemzetközi proletariátus lázadását a tőke uralma ellen."[20]

Az idézetből kitűnik, hogy maga Luxemburg kerülni kívánta a fatalizmus veszélyét, és forradalmárként – nagyon helyesen – nem feledkezett meg a proletariátus, a néptömegek aktív szerepéről. Elméletében azonban elvileg elképzelhető, hogy a kapitalizmus az említett spontán folyamat eredményeképpen automatikusan összeomlik. Ez nem helyes felfogás, még akkor sem, ha Luxemburg csak koncepciója kiindulópontjának, nem pedig végeredményének tekintette. A helyes tendenciát Marx elmélete mutatta be a tőkés felhalmozás kétoldalú, de párhuzamosan futó folyamatában.

GEORGIJ VALENTYINOVICS PLEHANOV

Lenin munkásságát megelőző időszakban Plehanov (1856–1918) volt az orosz közgazdasági gondolkodás – Pesztyel és Csernisevszkij[21] mellett – legkiemelkedőbb személyisége, az első marxista Oroszországban. Kiemelkedő érdemei vannak az

[20] *Rosa Luxemburg:* A tőkefelhalmozás. 417. old.

[21] Csernisevszkijről részletesebben lásd *Mihalik–Szigeti:* Csernisevszkij születésének 150. évfordulójára. Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz. 1118–1130. old.

orosz szociáldemokrata mozgalom elméleti megalapozásában és a bernsteinizmus bírálatában. Plehanov tevékenységében három szakaszt lehet megkülönböztetni. Ezek a szakaszok nem határolhatók el teljesen egyértelműen. 1875 és 1880 között Plehanov narodnyiknak tekinthető, 1883 és 1903 között kiemelkedő marxista teoretikus, habár néhány elméleti hibát ekkor is elkövet. A későbbiek során, a mensevik szakaszban már határozottan soviniszta, 1917–1918-ban pedig a mensevik nézetektől jobbra távolodik el.

Minden hibája ellenére Lenin igen pozitívan értékelte Plehanov tevékenységét: „*nem válhat* öntudatos, *igazi* kommunistává az, aki nem tanulmányozza – igenis *tanulmányozza* – Plehanov valamennyi filozófiai írását, mert ez a marxizmus egész nemzetközi irodalmának a legjava".[22]

A marxista filozófia kérdésein kívül Plehanov éveken át propagálta és védelmezte Marx közgazdasági tanításait, és sikeresen alkalmazta ezeket a tanokat az orosz gazdasági fejlődés elemzésére. Bármennyire érdekesek Plehanov filozófiai nézetei és politikai tevékenysége, mi elsősorban közgazdasági nézeteivel foglalkozunk.

Narodnyik szakasz

A narodnyikok az 1870-es évek végén – korábbi jelszavukat feladva – a falura tanítóként, orvosként vagy kézművesként küldött forradalmárokat igyekeztek szervezetekbe tömöríteni. Így akartak a parasztsággal tartósabb kapcsolatot teremteni. A szervezetek programjába a forradalmi agitáció helyett főleg gazdasági követelések kerültek. Ilyen alapon keresték a kapcsolatot a narodnyikok közül néhányan a munkásokkal. A munkásokat városba szakadt parasztoknak tekintették, és feltételezték – figyelembe véve a munkások magasabb képzettségi színvonalát és a forradalmi eszmék iránti nagyobb fogékonyságot –, hogy a munkásokat a narodnyik tanok terjesztésére tudják felhasználni falun. Arra számítottak, hogy a munkások – akik maguk is faluról származnak – jobban megbirkóznak majd ezzel a feladattal, mint az értelmiségiek, akikkel szemben a parasztság eleve bizonyos fenntartással élt. Ezenkívül a narodnyikok olyan forradalmi erőnek tekintették a munkásságot, amely támogatja a parasztfelkelést és megkönnyítheti annak győzelmét. A narodnyikok nem tartották szükségesnek vagy célszerűnek külön munkásszervezetek létrehozását. Ez ellentmondott volna saját nézeteiknek.

1875 őszétől Plehanov a pétervári Bányászati Főiskola hallgatójaként egyre közelebb kerül a forradalmi ifjúsági mozgalomhoz. 1876 októberében abbahagyja főiskolai tanulmányait és hamarosan hivatásos forradalmárrá válik. Részt vesz a „Zemlja i volja" szervezet tevékenységében. A narodnyikok egy sor forradalmi kört egyesítettek, és a fenti szervezet lett az irányító központ. Plehanov a szervezet lapjának egyik szerkesztője. 1878-ban ő fogalmazza meg a szervezet új programját. A szervezetben Plehanovot a munkáskérdés specialistájának tekintik. Egy cikkében részletesen kifejti a munkások körében végzendő narodnyik tevékenység jelentőségét és módszereit. Később maga mondotta, hogy a narodnyikok ebben az időszakban nem a szocializmust, de még nem is a liberalizmust hirdették a munkásoknak, hanem az orosz módon átdolgozott bakunyinizmust, amely a politikai szabadságot

[22] *Lenin:* Még egyszer a szakszervezetekről. *Lenin* Összes Művei. 42. kot. Kossuth Könyvkiadó 1974. 283. old.

mint burzsoá eszmét elvetette és a munkások elé a faluközösségekhez való visszatérést állította.

Plehanov az 1870-es évek végén – mint ahogy ezt saját maga is állítja – ízig-vérig narodnyik volt. Ezt nemcsak gyakorlati, hanem irodalmi tevékenysége is alátámasztja. Műveiben igyekszik elméletileg megalapozni és megvédeni azt a narodnyik tételt, hogy a paraszti földközösség *(obscsina)* az a gazdasági alap, amely biztosítja, hogy Oroszország – a fejlődés kapitalista szakaszát kikerülve – áttérhessen a szocializmusra.

Az *obscsina* kérdéseit tárgyaló művei közül figyelemre méltó „A társadalom gazdasági fejlődésének törvénye és a szocializmus feladatai Oroszországban" és „A földközösség és várható jövője" című cikke. Az elsőben Plehanov igyekszik kimutatni egyrészt, hogy a nyugat-európai országok fejlődésének tanulmányozása alapján Marx által felállított gazdasági törvények Oroszországban nem érvényesek, mivel az *obscsina* fennmaradásából eredően az orosz gazdasági fejlődésnek specifikus vonásai vannak. Másrészt igyekszik bebizonyítani, hogy a marxi tanok éppen az orosz fejlődés specifikus útját magyarázzák. A második cikkben Plehanov igyekszik megcáfolni Kovalevszkijnek az *obscsinák* felbomlásának okaira vonatkozó nézeteit.

Plehanov abból indul ki, hogy a társadalom nem ugorhatja át fejlődésének egyes szakaszait, ha az a szakasz már megkezdődött. Nyugat-Európában akkor kezdődött el a kapitalista fejlődés, amikor az *obscsina* bomlásnak indult. Ezzel kezdetét vette a gazdasági individualizmus, ami a kapitalizmus, a gépi nagyipar kialakulásához vezetett. A gépi nagyipar, a fejlett technika kollektív termelést követel, ami felveti a birtoklás kollektivitásának kérdését. „Egy ember nem rendelkezhet és dolgozhat a géppel, amelyet a munkásoknak, ha nem akarnak örökké a gyárosoktól függeni, közösen kell birtokolniuk."[23] Nyugat-Európában a kapitalizmus ily módon ténylegesen természetes előfeltétele a szocializmusnak, mivel új alapon – a munka társadalmi jellege alapján – hozta létre a gazdasági kollektivizmust. „A szocializmus fejlődése Nyugaton egészen más lett volna, ha az obscsina nem szűnik meg idő előtt."[24]

Az *obscsina* felbomlása pedig nem belső ellentmondások eredménye. Plehanov szerint e rendszer nem tartalmazza saját pusztulásának csíráit. Kovalevszkijjel vitázva hangsúlyozza, hogy az *obscsina* felbomlásának egyedüli oka a munkaeszközök fejletlensége lehet, amely lehetővé tette egyéni felhasználásukat. Ebből azonban az következik, hogy az *obscsina* felbomlása és a magántulajdon megjelenése csak a munkaeszközök alacsony színvonala mellett szükségszerű. Sőt, az *obscsina* még sokáig fennmaradhatott volna Plehanov szerint, ha nincsenek *külső* hatások, amelyek közül a hódítást tartja legfontosabbnak. Sőt, csak a negatív jelenségek meghatározott kombinációja mellett szükségszerű az *obscsina* felbomlása. Megbocsáthatatlan bűnnek tartja, ha a szocialisták elősegítenék és siettetnék az *obscsina* bomlását Oroszországban, ahol nemcsak fennmaradt, hanem továbbra is a földművelés alapvető formája. A szocialisták feladatának ezért Oroszországban a szocializmus kialakulása egyik előfeltételének – a kollektív birtoklásnak – további fenntartását tekinti. Plehanov elismeri, hogy a mezőgazdaság gépesítése Oroszország számára is

[23] *Плеханов:* Сочинения. I. köt. Moszkva 1925. 60. old.
[24] Ugyanott, 61. old.

elkerülhetetlen lesz. A feladatot azonban éppen abban látja, hogy őrizzék meg az *obscsina* formát addig, amíg az orosz mezőgazdaság termelőerőinek nagyarányú fejlesztésével meg nem valósul a szocializmus másik előfeltétele, a kollektív munka is, és ekkor Oroszországban meglesz a szocializmus megvalósításának mindkét feltétele. Plehanov eszmefuttatásának igyekszik olyan látszatot adni, mintha a narodnyikság nem lenne más, mint a marxizmus tételeinek az alkalmazása a specifikus orosz gazdasági viszonyokra, azaz a tudományos szocializmus orosz változata.

„A gyakorlati feladatainkra vonatkozó nézeteink két részből tevődnek össze: a tudomány általános tételeiből, valamint az orosz történelem és a mai valóság speciális feltételeiből. Mi elismerjük az emberi társadalommal foglalkozó tudomány utolsó szavaként a szocializmust, és ezért úgy gondoljuk, hogy a kollektivizmus győzelme a birtoklás és a munka terén a társadalmi-gazdasági rendszer haladásának alfája és omegája . . . De amint ezeket a tételeket hazánk gyakorlati tevékenységére akarjuk vonatkoztatni, amint a társadalmi fejlődés általános feltételei helyett mi az orosz haladás-viszonyairól kezdünk beszélni, ugyanezen tételek logikájából adódóan orosz forradalmi narodnyikokká válunk. Csak az orosz népi élet formáiban találjuk meg azokat a csírákat, amelyek a termelőknek a munkaeszközökhöz való teljes kollektivizmusa kifejlődéséhez szükségesek."[25]

Az orosz szocialisták feladatát abban látja, hogy megtisztítsák az utat a kollektivizmusnak „az orosz népi élet formáiban", azaz a paraszti *obscsinában* megtalálható csírái számára, és megdöntsék az Oroszországban fennálló államhatalmat. Az államhatalom megsemmisítésének szükségességét Plehanov azzal indokolja, hogy Oroszország egész története nem más, mint a népi *obscsina*, valamint az állami individuális együttélési elvek közötti harc története. Szerinte az állam részéről fenyegeti a legnagyobb veszély az *obscsinát*, mivel az állam a földet elvette a néptől, és ezzel életre hívta a föld nélküli proletariátust, amelynek soraiból kerülnek ki a gyárak és üzemek munkásai; mivel az állam a nehéz adóterhekkel arra kényszeríti a parasztokat, hogy az állami követelések kielégítésére az *obscsinán* kívül keressenek eszközöket és gazdasági kizsákmányolásnak vessék alá magukat; mivel – végül – az állam „támogatja a kulákságot és az uzsoratőkét a falun, és ily módon a népi élet formáit a legveszélyesebb oldalról ássa alá"[26].

Plehanov itt akarva-akaratlanul elismeri, hogy az *obscsinát* a legnagyobb veszély a kapitalizmus fejlődésének oldaláról fenyegeti. Az államhatalommal kapcsolatos álláspontja pedig az, hogy az államhatalmat szét kell zúzni, nem pedig az, hogy új típusú államhatalommal kell felváltani. Plehanov határozottan ellenzi nemcsak az állam megmaradását, hanem az államhatalom bármilyen felhasználását a forradalmi tevékenység során. Nézeteiben itt még teljes egészében kimutatható Bakunyin hatása.

A narodnyikok új módszere a parasztság körében végzett munkában eredménytelen maradt. Ennek okát kizárólag a cári kormány megtorlásában látták. Ebből adódóan a narodnyikok többsége arra a következtetésre jutott, hogy munkájuk középpontjába a kormány elleni közvetlen harcot kell állítani, és ezt az egyéni terror módszerével kell megvalósítani. Plehanov nem értett egyet a taktika ilyen irányú módosításával. Ezt károsnak tartotta a nép körében végzett agitáció szempontjából.

[25] Ugyanott, 114–115. old.
[26] Ugyanott, 115. old.

A taktikai kérdésben a narodnyikok 1879-es voronyezsi kongresszusán igen kiéleződött a viszony Plehanov és Mihajlov között. A nézeteltérés arra vezetett, hogy Plehanov kivált a *Zemlja i volja* szervezetből és létrehozta a *Csornij peregyel* csoportot. Plehanov ellen – forradalmi tevékenysége miatt – már korábban elfogató parancsot adtak ki. A csendőrség üldözése elől kénytelen volt külföldre menekülni. 1880-ban elhagyta Oroszországot és ezzel kezdetét vette 37 évig tartó emigráns élete, amelyet Svájcban és Franciaországban töltött.

A Csornij peregyel szervezet hasonló című lapjában Plehanov több cikket ír. A cikkek még a narodnyik nézeteket népszerűsítik. Elszórtan azonban már néhány olyan megjegyzést is találunk, amely a narodnyik nézetektől való eltávolodás kezdetét jelenti. A Csornij peregyel szervezet a parasztok közötti munkát tekinti fő feladatnak, de egyáltalán nem tagadja az ipari központokban, a munkások között végzett forradalmi munka és agitáció jelentőségét. Plehanov felismeri, hogy a vonzási központok egyre inkább a városokba tevődnek át. Ez pedig szorosan összefügg Oroszország fejlődésével. Elismerve a gyors ipari fejlődést, és azt, hogy ez meghatározza Oroszország fejlődési irányát, Plehanov egyre szkeptikusabbá válik a szocialista forradalom gyors győzelme tekintetében. Arra a következtetésre jut, hogy egészen másként kell felvetni a narodnyikok és a munkások viszonyát, fel kell hagyni a régi nézetekkel. Kimondja, hogy a minimális program legfontosabb pontja a politikai szabadságot követelő forradalmi szervezet létrehozása. Plehanov legfontosabb felismerése, hogy a szocializmus megvalósítása Oroszországban már a kapitalizmus uralma után fog végbemenni, vagyis elismerte a kapitalista fejlődés elkerülhetetlenségét, és ezzel az egyik narodnyik alaptételt vonta kétségbe.

Plehanov a marxizmus klasszikusainak műveiből már Oroszországban is ismert néhányat. A legtöbb mű alapos tanulmányozására azonban csak az emigrációban került sor. Plehanov kezdetben arra számított, hogy a klasszikusok műveiben megtalálhatja a narodnyik irányzat elméleti megalapozását. A valóságban azonban épp az ellenkezője következett be. Minél jobban megismerkedett a marxizmussal, annál inkább kezdett kételkedni a narodnyik tételekben. Különösen nagy hatást gyakorolt Plehanovra a „Kommunista Kiáltvány".

Plehanov lefordította a kiáltványt oroszra és előszót írt hozzá. Rámutatott arra, hogy a kiáltvány világosan feltárja a munkások politikai és gazdasági érdekeinek kapcsolatát, és az orosz forradalmárok e művet elolvasva megszabadulhatnak szélsőséges nézeteiktől. Már határozott meggyőződése, hogy Oroszországban a szocialista forradalom a munkásosztály ügye. Az orosz szocialistákat arra hívja fel, hogy Marx és Engels művei alapján tanulmányozzák a fejlettebb tőkésországok gazdasági viszonyait. Titokban abban reménykedett, hogy az orosz szocialisták, a marxi tanokkal megismerkedve, meggyőződnek a sajátos orosz fejlődéssel kapcsolatos elképzelésük helytelenségéről, elismerik, hogy Oroszország a tőkés fejlődés útjára lépett, és ebből adódóan az orosz szocialisták feladatai lényegében nem térnek el a nyugat-európai szocialisták feladatairól.

1881 novemberében jelenik meg Plehanov első, kimondottan politikai gazdaságtannal foglalkozó cikke „Új irányzat a politikai gazdaságtanban" címmel. Ebben a német történelmi iskolát bírálja. A német történelmi iskola tagadta a klasszikus polgári közgazdaságtan tudományos alapjait, mindenekelőtt a munkaérték-elméletet. Túlértékelte az állam gazdasági szerepét, mindenekelőtt a porosz-junker államét, amelyet a magasabb etikai elvek hordozójának és a társadalmi-gazdasági fejlő-

dés fő mozgató erejének tekintett. A német történelmi iskola képviselőinél már megtalálhatók a határhaszon-elmélet és a geopolitikai irányzat csírái.

Cikkében Plehanov rövid áttekintést ad a német történelmi iskola keletkezéséről és fejlődéséről, feltárja társadalmi-gazdasági gyökereit és bírálja elméleti tételeit. A történelmi iskola nézeteinek elemzésénél kimutatja azok szoros kapcsolatát az adott időszak gazdasági viszonyaival. Erre az időszakra Németországban kiéleződik a proletariátus és a burzsoázia közötti ellentét. Ilyen körülmények között „a klasszikus polgári közgazdaságtan tudományos tételei a burzsoá termelési mód elleni vádpontokká váltak ... a történelmi iskola közgazdászai számára két választás maradt: vagy hűek maradnak a tudományhoz, és ezzel feladják a burzsoázia érdekeit, vagy ellenkezőleg, szétzúzzák a klasszikus közgazdaságtan épületét, hogy romjai alá temessék a harmadik rend ellenfeleit".[27] A német történelmi iskola képviselői természetesen a második utat választották.

Plehanov feltárja a történelmi iskola apologikus, tudománytalan jellegét. Az egyes elméleti tételekkel kapcsolatban megsemmisítő bírálatban részesíti a fajelméletet, az államról mint a nemzeti egység megteremtőjéről, az egyéni érdekek felett álló szervről szóló tanítást; a társadalmi moráról mint a társadalmi bajok felszámolásának leghatékonyabb eszközéről szóló tételt. Rámutat annak a tételnek az abszurdítására, amely az értéket a tárgyak hasznosságára vezeti vissza. A történelmi iskola bírálatánál Plehanov már igen közel került a marxizmus álláspontjához.

Cikkének azonban néhány hibája is van. A történelmi iskola értékelésénél Plehanov békülékenységet tanúsított az irányzat úgynevezett történelmi módszere iránt. Ezt olyan hibának tekintette, amely könnyen kijavítható. Nem vette észre az iskola módszere és apologikus jellege közötti szoros kapcsolatot.

Ebben az időszakban Plehanov még nem lát lényeges különbséget Lassalle és Marx tanításai közt. Bírálva az önmegtartóztatási elméletet, amely szerint a tőke annak eredményeként keletkezett, hogy az egyes termelők ahelyett, hogy teljes egészében elfogyasztották volna jövedelmüket, ennek egy részét rendszeresen megtakarították, Plehanov rámutatott arra, hogy ez az elmélet összefügg a vasbértörvény tagadásával. A vasbértörvény védelmére Plehanov nemcsak Lassalle kijelentésére hivatkozott, hanem a marxi viszonylagos túlnépesedési elméletre, állítva, hogy Marx a vasbértörvény híve. Ugyancsak nem látta a Marx és Rodbertus nézetei közötti különbséget. Felsorolva a manchesterizmus bírálóit, együtt említi Rodbertust, Marxot, Fourier-t és Saint-Simont. Bár az igazsághoz hozzátartozik, hogy Marx elméleti rendszerét bizonyos mértékig előnyben részesítette.

1882–1883-ban Plehanov „Karl Rodbertus közgazdasági elmélete" címmel írt cikksorozatot Rodbertus ellen. Az ebben kifejtettek bizonyítják, hogy Plehanov még nem értette meg teljesen a Rodbertus és Marx nézetei közötti különbséget. „Rodbertust – írta Plehanov – teljesen megalapozottan számíthatjuk a közgazdászok azon kisszámú, de kiemelkedő csoportjához, amelyet Marx, Engels és Lassalle neve fémjelez."[28] Ugyanakkor határozottan visszautasította néhány polgári közgazdásznak azt a törekvését, hogy Rodbertust Marx elé helyezzék, és helyesen mutatott rá

[27] Ugyanott, 215. old.
[28] Ugyanott, 218. old.

arra, hogy „nemcsak nevetséges tanítását [Rodbertusét – *a szerzők*] Marx és Engels fölé helyezni, hanem még egy napon sem említhető velük"[29].

Plehanov helyesen mutatott rá, hogy hibás Rodbertus csereérték-fogalma. Rodbertusnál lényegében csak használati érték van, és a csereérték egy sajátos megjelenési forma, amelyben a társadalmi használati érték fejeződik ki a sok individuális egységből álló gazdasági formációban. Plehanov hangsúlyozta, hogy Rodbertus hibája egyrészt a történelmi és a logikai kategóriák sajátos értelmezésével, másrészt a használati értéknek az értékkel történő helytelen azonosításával függ össze. Plehanov ebben a cikkben az érték kérdésében már a marxista közgazdaságtant képviselte. Bírálta a Rodbertus által elfogadott munkapénzelméletet. Rámutatott arra, hogy az áru és a pénz között szükségszerű belső kapcsolat van, ebből következik a pénz léte. Amíg árutermelés van, addig szükségszerű a pénz létezése is, és nem helyettesíthető különféle munkaelismervényekkel.

Rodbertusnál a tőke sajátos logikai és történelmi értelmezésével találkozhatunk. Ezzel a két értelmezéssel foglalkozva Plehanov megértette, hogy a klasszikus polgári közgazdászok – mivel örököknek tekintették a tőkés termelési módot – nem voltak képesek feltárni a tőke lényegét. A marxizmus álláspontjára helyezkedve Plehanov hangsúlyozta, hogy a tőke nem tárgy, hanem dologi formában megjelenő *társadalmi viszony*, és a tőke lényege csak akkor érthető meg, ha az ember megérti az árufetisizmust. Rodbertus tőkeelméletét Plehanov túlértékelte. Ahol csak a terminológia furcsaságát vélte felfedezni, ott valójában arról van szó, hogy Rodbertus egyáltalán nem értette meg a tőke lényegét. A tőke történelmi fogalma alatt Rodbertus nem társadalmi viszonyt értett – mint ahogy ezt Plehanov feltételezte –, hanem csak pénzt mint tőkét.

Meglehetősen nehéz problémát jelentett Plehanov számára Rodbertus *földjáradék-elméletének* bírálata. Rodbertus, lényegében elfogadva Ricardo alaptételeit, igyekezett bebizonyítani az abszolút földjáradék létét a mezőgazdaságban. Ehhez arra volt szüksége, hogy a mezőgazdaságban az iparénál magasabb profitrátát tudjon kimutatni. Ezt részben azzal próbálta megtenni, hogy a mezőgazdaság saját termeléséből származó termelési eszközeinek értékét (például a vetőmagot és a trágyát) nem számította a termelési költségek közé. Plehanov helyesen kimutatja, hogy mennyire abszurd Rodbertusnak ez az eljárása. Bírálatának középpontjába azonban nem ennek az állításnak a helytelenségét állítja, hanem azt, hogy a mezőgazdaságban azért lehetetlen magasabb profitráta, mint az iparban, mert ha a profit a mezőgazdaságban valamilyen okból ténylegesen meghaladná az átlagprofitot, akkor a szabad tőkeáramlás kiegyenlítené ezt az eltérést. Plehanov ily módon figyelmen kívül hagyta a föld magántulajdonának monopóliumát, és lényegében tagadta az abszolút földjáradék létét. Plehanov bírálta a csökkenő földhozadék törvényét, de helytelenül tételezte fel, hogy ez nem érinti Ricardo földjáradék-elméletének lényegét.

Rodbertus a *válságokat* a vásárlóerő és a termelőerők összhangjának a hiányából vezette le, illetve abból, hogy nem szabályozott a nemzeti jövedelem elosztása, és a tömegek fogyasztása elégtelen. Plehanov rámutat arra, hogy Rodbertus ezzel csak a válságok néhány elemét érinti és nem vizsgálja azt, hogy ezek milyen kapcsolatban állnak a társadalom fejlődésével. A munkabér csökkenése vagy a dolgo-

[29] Ugyanott, 364. old.

zók részesedésének csökkenése a nemzeti jövedelemben nem elegendő magyarázat. A válsággal ezek ugyan kapcsolatban vannak, hatnak intenzitására, de ez nem okságí kapcsolat. Ezek a tényezők és a válság egyaránt következményei valaminek. Ez a mélyebben fekvő ok Plehanov szerint az, hogy a tőkés termelési mód nem felel meg a termelőerők fejlettségének.

A válságot vizsgálva részletesen foglalkozik a tőkefelhalmozás kísérőjelenségével, a viszonylagos népességfelesleg megjelenésével. Rámutat arra, hogy a munkanélküliség lehetővé teszi a termelés felfutását konjunktúra idején. Rodbertus szerint állami bérszabályozással meg lehet szüntetni, illetve el lehet kerülni a válságokat. Ezzel kapcsolatban Plehanov nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a válság megszüntetését csak akkor lehet elérni, ha a termelés *társadalmi ellenőrzés* alá kerül. A kispolgári válságelmélettel szemben Plehanov hangsúlyozza, hogy a válság oka nem az elosztás módjában keresendő, hanem magában a tőkés termelési módban, így a válság felszámolásához nem az elosztás befolyásolására, hanem a fennálló tőkés termelési mód megsemmisítésére van szükség.

Plehanov bíráló megjegyzései azért is különösen értékesek, mert „A tőke" második és harmadik kötete csak később jelent meg.

Rodbertus rendszerében is komoly szerepet játszik az *erőszak*. A rabszolgaságot, a földmagántulajdont és a tőkét az erőszakkal magyarázza. Plehanov ezzel szemben hangsúlyozza, hogy az erőszakból nem lehet levezetni és megmagyarázni a társadalom fejlődését. Ebből arra következtethetünk, hogy Plehanov itt már akarva-akaratlanul szakít korábbi narodnyik álláspontjával, elismerve, hogy az árutermelés fejlődésének és belső törvényszerűségeinek szükségszerű eredménye a kapitalizmus, és a kapitalizmus keletkezésében az erőszak nem játszik és nem játszhat döntő szerepet.

A marxizmus klasszikusainak tanításaival való megismerkedés, a kapitalizmus fejlődése és a munkásmozgalom kialakulása Oroszországban, a forradalmi narodnyikság csődje, valamint a marxizmus győzelme a nyugat-európai munkásmozgalomban együttesen azt eredményezték, hogy Plehanov egyre inkább eltávolodott a narodnyik nézetektől, majd teljesen szakított velük.

Marxista korszak

A narodnyik nézetekkel való szakítást általában 1883. szeptember 25-hez kapcsolják. Ezen a napon jelentették be Genfben a Plehanov vezette narodnyik csoport feloszlását, és a csoport tagjainak egy része ekkor hozta létre a Munka Felszabadítása szervezetet. Ez a szervezet, amely célul tűzte ki az abszolutizmus elleni harcot, az orosz munkásosztály saját pártba szervezését és a régi anarchista narodnyik tendenciákkal való végleges leszámolást, az orosz munkáspárt csírájává vált. Plehanov kiemelkedő szerepet játszott abban a munkában, amelyet a Munka Felszabadítása csoport végzett a marxizmus elterjesztése érdekében.

Az 1880–1890-es években Oroszországban a marxizmus elterjedését elsősorban a narodnyik nézetek akadályozták. Ezért a marxizmus csak a narodnyikokkal folytatott kemény harcban győzhetett az orosz munkásmozgalomban. Plehanov érdeme, hogy elsők között ismerte fel ezt a szükségszerűséget, és a narodnyik nézetek egyik első marxista bírálójává vált.

1883 végén jelent meg „A szocializmus és a politikai harc" című műve. Ebben

Plehanov a marxizmus álláspontjáról bírálja a narodnyikok helytelen, bakunyinista felfogását a gazdaság és a politika kölcsönös kapcsolatáról. A narodnyikok szerint a hatalom megragadása a forradalmárok kis csoportja terrorcselekményének vagy összeesküvésének az eredménye. Plehanov rámutat arra, hogy mindenfajta osztályharc politikai harc, és a szocializmusért folyó küzdelem nem jelentheti a politikai harcról való lemondást, sőt ellenkezőleg, a szocializmusért folyó harcnak elkerülhetetlenül magában kell foglalnia a politikai harcot. Plehanov itt helyesen fejti ki a gazdaság és a politika kölcsönös kapcsolatát, és a munkásosztály gazdasági felszabadításáért, valamint a politikai hatalom megragadásáért folyó harc közötti kapcsolatot. Ebben a brosúrában Plehanov bírálja a narodnyikoknak az *obscsiná*ra és a szocialista forradalomban betöltött szerepére vonatkozó nézeteit is.

Plehanov már nem kételkedik abban, hogy az orosz *obscsina* belülről, nem pedig külső erők hatására bomlik fel. Hangsúlyozza, hogy ezt az árutermelés fejlődése okozza. Rámutat arra, hogy a narodnyik elmélet kiindulópontja az árutermelés belső dialektikájának meg nem értése és annak figyelmen kívül hagyása, hogy fejlődésének meghatározott szakaszán a kisárutermelés szükségszerűen tőkés termeléssé alakul át.

Az *obscsiná*nak az árutermelés fejlődésének hatására bekövetkező bomlásából Plehanov egy igen fontos politikai következtetést is levont, mégpedig azt, hogy a parasztság nem lehet az az alapvető forradalmi erő, amelyre támaszkodva meg lehet valósítani a szocialista forradalmat.

A narodnyikok azt állították, hogy a kapitalizmus fejlődése Oroszországban lehetetlen. Tételüket azzal igyekeztek alátámasztani, hogy Oroszországban nincs megfelelő belső piac a tőkés ipar fejlődése számára, a külső piacokon pedig Oroszország a fejlettebb országok erős konkurrenciájával találkozik.

Plehanov az 1885-ben megjelent „Nézeteltéréseink" című művében bírálja e narodnyik nézeteket. Rámutat arra, hogy a tőkés ipar fejlődésének kezdeti szakaszában a nyugat-európai országok sem rendelkeztek kész piacokkal, a kapitalizmus a nyugat-európai országokban is a szomszéd, fejlettebb országok konkurrenciája mellett fejlődött ki.

Ily módon kiderül, hogy azok az akadályok, amelyekbe a narodnyikok szerint a kapitalizmus fejlődése ütközik Oroszországban, és amelyek állítólag ezt a fejlődést lehetetlenné teszik, először is nem specifikus orosz jelenségek, hanem a fejlődés meghatározott szakaszán a többi országban is megtalálhatók voltak, másodszor ezeket a nehézségeket legyőzték – részben maga a tőkés fejlődés számolta fel, részben pedig a tudatos gazdaságpolitika.

A narodnyikok arra is hivatkoztak, hogy a munkások az orosz lakosság elenyészően kis hányadát alkotják, és egyáltalán nem figyelhető meg számuk gyarapodása. Plehanov ezt a narodnyik állítást tényekkel cáfolta meg. Hangsúlyozta, hogy a „kapitalizmus megy a saját útján, kiüti az önálló termelőket az ingatag pozíciókból és létrehozza Oroszországban a munkáshadsereget, ugyanazon a kipróbált módon, ahogy ezt már megtette Nyugaton"[30].

Plehanov ebben a művében nemcsak elméletileg mutatta ki a kapitalizmus fejlődésének lehetőségét és szükségszerűségét Oroszországban, hanem konkrét tényanyagok elemzése alapján állapította meg, hogy Oroszország már a kapitalizmus

[30] *Плеханов:* Сочинения II. köt. Moszkva 1925. 225. old.

útjára lépett. Az iparban már nemcsak a közeljövő, hanem a jelen is a kapitalizmust jelenti, és – habár lassabban, de – a tőkés viszonyok egyre inkább behatolnak a mezőgazdaságba is, annak eredményeként, hogy a naturálgazdálkodást felváltja az árutermelés.

Korábban Plehanov még azt tételezte fel, hogy a szocializmus a kollektív birtoklásból ugyanúgy kifejlődhet, mint a kollektív munkából. A „Nézeteltéréseink"-ben már hangsúlyozza, hogy a „szocialista forradalmat nem a birtoklás ilyen vagy olyan módja készíti elő és könnyíti meg, hanem a termelőerők és a termelés szervezetének fejlődése"[31]. Ezért, ha Oroszországot a szocialista forradalomra való gazdasági felkészültség szempontjából Nyugat-Európával hasonlítjuk össze, akkor nem a földbirtoklás formájából kell kiindulni, hanem a földművelés jellegéből.

Azok a remények, amelyeket a narodnyikok a parasztsághoz mint a szocialista forradalom megvalósításának fő erejéhez fűztek, teljesen megalapozatlanok, hangsúlyozza Plehanov. „Minden osztály gazdasági tendenciáját azoknak a gazdasági viszonyoknak a jellege határozza meg, amelyek között él. Parasztságunk az árutermelés viszonyai között él, az árutermelésben pedig a termék uralkodik a termelő felett és saját törvényeit kényszeríti rá. Az árutermelés törvényei olyanok, hogy mindenekelőtt a kapitalizmust és a kapitalista, nem pedig a kommunista tendenciák fejlődését segítik elő. Honnan legyen akkor parasztságunknak törekvése a kommunizmusra?"[32] Plehanov rámutat arra, hogy a tőkés társadalomban *egyedül a munkásosztály* az, amely saját gazdasági helyzetéből adódóan közvetlenül érdekelt a szocialista forradalomban és képes azt megvalósítani. Ebből azt a politikai következtetést vonta le Plehanov, hogy létre kell hozni a szocialista munkáspártot.

Plehanov foglalkozott műveiben *a kusztáripar és a kapitalizmus fejlődése* közti kapcsolat kérdéseivel is. A kusztáriparral[33] kapcsolatos és a kusztárok termelőszövetkezeteire vonatkozó narodnyik nézeteket Plehanov „A narodnyikság megalapozása Voroncov úr munkáiban" című könyvében bírálta.

A kusztárszövetkezeteket a narodnyikok ugyanúgy a jövő csírájának tekintették, mint a mezőgazdaságban az obscsinát. Ezzel szemben Plehanov hangsúlyozta, hogy az adott gazdasági feltételek között a szövetkezet elengedhetetlenül saját ellentétévé válik, kapitalista vállalkozás lesz. Rámutatott arra, hogy a narodnyikok által javasolt szövetkezeti termelés vagy igen rövid életű, vagy a gazdagabb tagok kezében a szegényebbek kizsákmányolásának eszközévé válik. Ez pedig nem mond ellent a kapitalizmusnak, hanem éppen a tőkés fejlődést segíti elő.

Könyvében Plehanov utalt Marxnak arra az ismert okfejtésére, hogy a kapitalizmus az iparban kétféleképpen fejlődhet ki. Vagy a termelő maga válik kereskedővé és tőkéssé, vagy a kereskedő rendeli uralma alá a termelést. A kettő közül az első utat valóban forradalminak kell tekinteni, mert radikálisan megváltoztatja

[31] Ugyanott, 290. old.

[32] Ugyanott, 310–311. old.

[33] A *kusztári*parról Lenin azt írja, hogy „ez a tudományos kutatáshoz teljesen alkalmatlan fogalom, mert ezzel rendszerint összefoglalják az ipar legkülönbözőbb formáit, a háziipartól és a kézművességtől egészen a legnagyobb manufaktúrákban végzett bérmunkáig". (*Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. *Lenin* Összes Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 418. old.) A narodnyikok voltak azok, akik a *kusztári*part „egységes, egyértelmű gazdasági kategóriának tekintették, és *szembeállították* a »kapitalizmussal«, amelyen minden teketória nélkül egyszerűen a »gyáripart« értették". (Ugyanott.)

a termelés módját, míg a második mód a régi kézműipart konzerválja a kereskedők uralmával a közvetlen termelő felett. „Ez a rendszer még nem igazi kapitalizmus. Nem egyeztethető össze vele, akadályozza a kapitalizmus fejlődését és ezért meg fog szűnni, mihelyt a termelés a szó igazi értelmében kapitalistává válik."[34]

Világos, hogy Plehanov itt eltér Marx tételétől. Plehanovval szemben Lenin nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ez a második út is kapitalista, a termelés tőkés megszervezésének egyik formája. A *kusztár*iparral és a szövetkezetekkel kapcsolatos narodnyik illúziókat Plehanov határozottan elveti, bár érvelésében gyakran ugyanolyan elméleti tételekből indult ki, mint maguk a narodnyikok.

Plehanov szerint az önálló kézművesipar szövetkezeti formában csak primitív technikai színvonal mellett maradhat fenn. Plehanov okfejtése itt nagyon hasonlít arra a hibás narodnyik tételre, amely szerint a kapitalizmus csak fejlett technika mellett lehetséges. Plehanov nemcsak nem bírálja ezt a narodnyik tételt, hanem lényegében maga is ezt vallja, nem értékelve kellően azokat az átmeneti formákat, amelyeken keresztül a termelés folyamatát a tőke alá rendelik, és elfelejti Marxnak azt a tételét, hogy a tőke a termelést úgy hajtja uralma alá, ahogy azt találja, azaz, meglehetősen primitív technika mellett. Ezzel függ össze az is, hogy Plehanov nem értékelte kellően a kereskedelmi tőke szerepét a kapitalizmus fejlődésében. Általában itt abban hibázott, hogy nem értékelte kellően a kapitalizmus fejlettségét Oroszországban, és ezért arra a helytelen politikai következtetésre jutott, hogy a fő forradalmi erő a proletariátus és a burzsoázia. A két osztály szövetségét a cárizmus feletti győzelem elengedhetetlen feltételének tekintette.

A narodnyik közgazdasági nézetek bírálatában nagy jelentősége van Plehanov 1895-ben megjelent „A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez" című kiemelkedő művének. Ebben a könyvben a nemzetközi marxista irodalomban elsőnek fejtette ki rendszerezetten a történelmi materializmus alaptételeit és bírálta a narodnyikok „szubjektív szociológiáját". Fontos szerepet játszott e mű a *marxista politikai gazdaságtan módszertani alapelve* (többek közt a termelőerők és termelési viszonyok, valamint kölcsönös kapcsolatuk) feltárásában is. E könyvön – mint ahogy erre Lenin is rámutatott – „az orosz marxisták egész nemzedéke nevelkedett"[35].

Bírálva Csernisevszkijnél a tényleges gazdasági valóságnak az ideális társadalmi rendszerről alkotott elképzeléssel való egybevetését, Plehanov megvédte a politikai gazdaságtan tárgyának marxista értelmezését és a marxista dialektikus módszert. Rámutatott arra, hogy a polgári közgazdaságtantól eltérően, amely a tőkés gazdaságot kifejlett formában örök rendszerként, változatlanként vizsgálja, a marxista politikai gazdaságtan a tőkés rendet a fejlődés, a keletkezés és a pusztulás szempontjából elemzi. Ezért a marxista közgazdaságtan jelentős mértékben kiszélesítette e tudományág vizsgálódási területét, feladatát a polgári közgazdaságtanhoz képest. Plehanov egyértelműen meghatározta a polgári és a marxista közgazdaságtan tárgya közti különbséget. Ezzel együtt rámutatott arra, hogy a polgári közgazdaságtan, mivel a tőkés termelési módot az örök nyugalom, a változatlanság állapotában vizsgálja, metafizikus, a marxista közgazdaságtan pedig dialektikus, mert

[34] *Плеханов:* Сочинения. IX. köt. Moszkva 1925. 276. old.

[35] *Lenin:* Az empiriokriticizmus és a történelmi materializmus. *Lenin* Összes Művei. 18. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 300. old.

a társadalom gazdaságát, így a tőkés gazdaságot is fejlődésében, mozgásában, az egyik társadalmi formációról a másikra való áttérés állapotában vizsgálja. Rámutatva arra, hogy a gazdasági jelenségek elemzésénél Marx a dialektikus módszert követte, Plehanov úgy jellemezte ezt a módszert, mint konkrét módszert, eltérően az absztrakt módszertől, amelyet Csernisevszkij követett. Plehanov rámutatott a materialista és az idealista absztrakció közti különbségre a politikai gazdaságtanban.

Plehanov bírálta Csernisevszkijt, mert az élesen elkülönítette egymástól a termelés és az elosztás törvényeit, úgy tüntetve fel, mintha a termelés törvényei a fizikai törvényekhez hasonlóan, az emberek akaratától és tudatától függetlenek lennének, míg az elosztás elveit az emberek hozzák létre. Ebből kiindulva Csernisevszkij azt állította, hogy a termelés törvényeit a konkrét társadalmi feltételektől függetlenül, azaz, a társadalmi-termelési viszonyoktól függetlenül kell vizsgálni. „Ezért – mondta Plehanov – a termelés egész kérdése nálunk az embernek a természet erőihez való viszonyára korlátozódik... Mivel a politikai gazdaságtan minden fontos kategóriája – tőke, munka stb. – csak a termelők egymás közti viszonyát fejezi ki... ezért a termelést a társadalmi feltételektől függetlenül vizsgálni annyit jelent, hogy saját magunk számára megnehezítjük a fent említett kategóriák megértését."[36] Plehanov rámutatott arra, hogy mivel nincs és nem is létezhet örök és változatlan termelési viszony, ezért nem lehetnek a termelésnek sem örök törvényei. Még olyan, a valóságban öröknek tűnő gazdasági törvény is, mint a munkamegosztás törvénye, az alaposabb vizsgálat után történelmi vonásokat mutat, legalábbis abban az értelemben, hogy megváltozik jellege a társadalom fejlődésének mértékében, és fejlődésének minden egyes szakaszát a társadalmi termelési viszonyok jellege határozza meg. Plehanov többször hangsúlyozta, hogy az elosztás módja csak a termelés módjának másik oldala, és ezért az elosztást ugyanúgy, mint a termelést, nem az emberek akarata és tudata határozza meg, hanem az emberek kölcsönös viszonya a termelés folyamatában.

Oroszország gazdasági fejlődésének tényleges megértése szempontjából komoly jelentősége volt az áruról és az értékről szóló marxi tanítás helyes értelmezésének. A helyes értelmezésből ugyanis az következik, hogy amennyiben Oroszország gazdaságát – beleértve a parasztgazdaságot is – egyre inkább az árutermelés fejlődése jellemzi, annyiban a gazdaság tőkés fejlődése elkerülhetetlen.

Plehanov volt Oroszországban az első, aki igyekezett népszerű formában részletesen kifejteni a marxi értékelméletet. Egyszerű, mindenki számára érthető példákkal magyarázta meg azt, hogy az áru értékének nagyságát a termelésére fordított munka mennyisége határozza meg. Rámutatott arra, hogy az értéktörvény spontán módon határozza meg a társadalmi munka elosztását a termelés különböző ágai között.

Megvizsgálja, hogy a tőkés társadalomban az érték miért nem fejezhető ki közvetlenül munkaidőben, és bírálja a „munkapénz" elméletét is.

Az értéknek pénzben kell kifejeződnie. Először azért, mert az értéket nem az egyéni, hanem a társadalmilag szükséges munka határozza meg, és így, mivel a tőkés társadalomban a termelés anarchikus, az egyéni munkaráfordításoknak a társadalmilag szükséges munkaidőre való visszavezetése nem tudatosan, szervezetten, hanem spontán módon valósul meg a piacon, az árucserében, a konkurrencia ered-

[36] *Плеханов:* Сочинения. VI. köt. 75–76. old.

ményeként. Másodszor, mert a termelés anarchiájának következtében az árutermelők a tőkés társadalomban nem tudják felmérni a piac szükségleteit, és ezért egyfajta áruból vagy többet, vagy kevesebbet termelnek, mint amennyi szükséges.

A marxi tőke- és értéktöbblet-elmélet propagandája nagy jelentőségű volt a narodnyikokkal folytatott harc sikere szempontjából.

Plehanov különösen hangsúlyozta azt, hogy a tőke történelmileg meghatározott társadalmi-termelési viszony. Fő sajátossága az, hogy képes jövedelmet, profitot eredményezni, ugyanúgy, ahogy a birka gyapjút növeszt.

Plehanov bírálja azt a polgári közgazdaságtanban széleskörűen elterjedt tőkefelfogást, amely a tőkét azonosítja a felhalmozott munkával. Az ilyen értelmezés a tőkét hasznosnak, szükségesnek, örökneк és célszerűnek tünteti fel, és szükségtelenné, illetve megalapozatlanná tesz minden, a munkásosztály oldaláról kiinduló bírálatot. Ez a magyarázata Plehanov szerint annak, hogy a polgári közgazdászok közül miért fogadják el igen sokan az ilyenfajta tőkemeghatározást.

Plehanov rámutatott arra, hogy meg kell különböztetni az értéktöbbletet a megjelenési formáitól, és tiszta formájában kell vizsgálni azt.

A munkabér kérdésében az 1890-es évekre Plehanov már teljesen megszabadult a Lassalle-féle felfogás hatásától.

A narodnyikokkal folytatott vitában Plehanov érintette a realizálás kérdését is. A narodnyikok az értéktöbblet realizálhatatlanságával igyekezték bizonyítani azt, hogy a kapitalizmus nem fejlődhet ki Oroszországban. Az értéktöbblet realizálhatatlanságának egyik okát abban látták, hogy az emberek fiziológiailag sem képesek a korlátlan fogyasztásra. Ezzel szemben Plehanov hangsúlyozza, hogy a bővített újratermelés és a tőkefelhalmozás nem az emberi természettől, nem a fiziológiai fogyasztóképességtől függ, hanem tisztán közgazdasági okokra vezethető vissza.

Rámutat arra, hogy a tőkés ipar fejlődése szempontjából a piacprobléma nem tartozik a megoldhatatlan kérdések közé, és így, többek között Oroszországban is, ahol a naturálgazdaságok felbomlanak, növekszik a tőkés termelés számára szükséges belső piac.

A realizálás kérdésében Plehanov nem kellő elméleti megalapozottsággal bírálta a narodnyikokat. Ő saját maga sem értette meg teljesen helyesen a marxi újratermelési elméletet. A narodnyik realizálási, illetve újratermelési elméletet helyesen és sokoldalúan Lenin bírálta.

A II. Internacionálé vezetői közül Plehanov volt az első, aki igen határozottan és éles hangon fellépett a munkásmozgalmon belüli *revizionizmus ellen.* „Bernstein és a materializmus", „Miért legyünk hálásak neki?", „Materializmus vagy kapitalizmus", „Még egyszer a materializmusról" és ezenkívül még egy sor, a pártprogram kérdéseivel és az orosz revizionista Sztruve nézeteivel foglalkozó cikkben bírálta a revizionista nézeteket.

Plehanov kiváló marxista filozófus és a filozófiatörténet alapos ismerője. Ezért elsősorban a filozófia terén bírálja a revizionista nézeteket, de emellett nagy figyelmet fordít a revizionisták közgazdasági tételeinek bírálatára és az úgynevezett határterületi kérdésekre, amelyek a filozófia és a közgazdaságtan között helyezkednek el.

A revizionisták azt állították, hogy a kapitalizmus fejlődésével enyhülnek a kapitalizmus ellentmondásai. Szerintük Marx tanításából az következik, hogy a társadalmi-termelési viszonyok a kapitalizmus fejlődése során egyre inkább szocialista

jellegűvé válnak, míg a jogi normák egyre kapitalistábbá. Azt is állították, hogy Marx a szocialista forradalom szükségességének okát a termelés, illetve a gazdasági viszonyok és a jog közötti növekvő ellentmondásban látta.

Plehanov élesen bírálta Marx tanainak ilyen irányú elferdítését. A marxizmus megalapítói sohasem gondolták, hogy a tőkés gazdaság és a burzsoá jog között létezik vagy létezhet olyan gyökeres ellentmondás, amelynek megoldásához társadalmi forradalom szükséges. Plehanov hangsúlyozza, hogy Marx tanítása szerint a jog nem más, mint a vagyoni viszonyok felépítményi formája. A társadalmi forradalom okát a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondásban kell keresni, és ez a kapitalizmus alapvető ellentmondásának is az alapja.

Abból kiindulva, hogy Marx és Engels a termelési viszonyok fogalmát néha szélesebben, néha pedig szűkebb értelemben használták, Plehanov is két részre osztja a termelési viszonyokat: egyrészt vagyoni viszonyokra, azaz tulajdonviszonyokra, másrészt a termelőknek a termelési folyamatban meglevő közvetlen kapcsolatára. Ezeket az utóbbi viszonyokat lényegében az előbbiektől függetleneknek tekinti, amelyeket teljes egészében a termelés technikája határoz meg.

A revizionisták a kapitalizmus ellentmondásainak enyhülését azzal a tételükkel is igyekeztek alátámasztani, hogy szerintük a gazdasági válságok egyre enyhébbek lesznek és végül teljesen meg fognak szűnni.

Plehanov nem vitázott arról, hogy a XIX. század mély válságait enyhébb depressziók váltják-e fel. Hangsúlyozza, hogy a kérdés lényege az, mi váltja ki ezeket a depressziókat, ha feltételezzük, hogy ezek ténylegesen felváltották a korábbi válságokat. Kimutatta, hogy a depressziók ugyanúgy, mint a válságok, a tőkés termelési mód belső ellentmondásának, a termelőerők és a tőkés tulajdonviszonyok közti ellentmondásnak a következményei. Ebben az esetben pedig a válságok formájának a megváltozásával egyáltalán nem lehet azt a revizionista tételt bizonyítani, hogy a kapitalizmus ellentmondásai enyhültek. „Az utóbbi időben – írta Plehanov – több »kritikus« úr rámutatott arra, hogy a válságok jelenleg elvesztették korábbi kiélezett formájukat, és ezért már nem töltik be a társadalmi élet fejlődésében a Marx által nekik tulajdonított szerepet. Erre mi a következőt feleljük: bármilyen legyen is jelenleg a Marx által feltárt jelenségek formája, a lényegük változatlan maradt."[37] A válságok az osztályharc kiéleződésére vezetnek, de Plehanov ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozza, ebből egyáltalán nem az következik, hogy a marxisták szerint a szocialista forradalom elképzelhetetlen válság nélkül.

Annak ellenére, hogy Plehanov helyesen értelmezte a tőkés túltermelési válságok okát és a kapitalizmus alapvető ellentmondása által való meghatározottságukat, mégsem értette meg a válságok periodikus jellegének lényegét. Ezért nemcsak lehetségesnek, hanem a kapitalizmus fejlődésének meghatározott szakaszán szükségszerűnek tartotta a krónikus gazdasági válság megjelenését, amely a tőkés termelés ellentmondásainak olyan maximális kiéleződését fejezné ki, amely már nem oldható meg a kapitalizmus talaján.

A revizionisták elfogadták a polgári közgazdászoknak azt az állítását, hogy ellentmondás van „A tőke" első és harmadik kötete között.

A marxi termelésiár-elmélet – mutat rá Plehanov – nemcsak hogy nem mond ellent a marxi értékelméletnek, hanem ellenkezőleg, arra épül.

[37] *Плеханов:* Сочинения. XXI. köt. 158. old.

Plehanov bírálja azt a revizionista tételt is, hogy a marxi értékelméletet egybe kell kapcsolni a határhaszon-elmélettel. A munkaérték-elmélet és a határhaszon-elmélet összeegyeztethetetlen, és kimutatja a határhaszon-elmélet belső logikai ellentmondását is.

A termelési árral összefüggésben érinti Plehanov a profitráta csökkenő tendenciájának kérdését is. Egyes revizionisták azt állították, hogy a technikai haladás minden körülmények között a profitráta növekedését vonja maga után. A technikai haladás Marxnál is a profitráta csökkenése ellen ható egyik tényező. A technikai haladás kérdését azonban nem lehet ennyire leegyszerűsítve vizsgálni. A technikai haladás emeli a munkatermelékenységet, ez pedig több nyersanyag felhasználását teszi szükségessé, ami növeli az állandó tőkét. A kérdés az, hogy a gépek és nyersanyagok olcsóbbodása kompenzálja-e a nyersanyag mennyiségének növekedése következtében szükséges nagyobb tőkeráfordítást. Általában a technikai haladás következtében az állandó tőke részaránya mind értékformában, mind pedig naturális mértékben növekszik, bár értékformában kisebb mértékben.

A revizionisták azt állították, hogy a mezőgazdaságban a kapitalizmus fejlődése nem fenyegeti a kistermelőket, a kisárutermelő mezőgazdaság továbbra is életképes. A kisárutermelő nem válik proletárrá, és ha ehhez még hozzátesszük azt a revizionista tételt, amely szerint a szocialista forradalom csak akkor mehet végbe, ha a lakosság többsége proletár, akkor ebből az következik, hogy a szocialista forradalom idejét nagyon ki kell tolni, hiszen a proletarizálódás csak igen lassan megy végbe. Ez az „elméleti" kérdés nagyon is gyakorlati politikai kérdéseket érintett.

Plehanov – az akkor még marxista Kautskyhoz hasonlóan – rámutatott arra, hogy a mezőgazdasági egységek számának növekedése a tőkésországokban nem jelenti a paraszti földbirtoklás és földművelés győzelmét, mivel a kis földterületek nem önálló parasztgazdaságokat jelentenek, hanem az esetek többségében csak kisegítő jellegűek, elsősorban olyan egyének számára, akik munkaerejük eladásából élnek.

Plehanov egy sor ország tényadatai alapján is megvizsgálja a kisparaszti gazdaságok helyzetét. Kimutatja, hogy Franciaországban, Belgiumban, Angliában és az Egyesült Államokban egyértelműen megfigyelhető a mezőgazdasági koncentrációs folyamat.

Plehanovnak az *agrárkérdés*ben mutatkozó következetlenségei alapozták meg a marxizmusról a mensevik nézetekre való áttérését.

Az orosz szociáldemokrata mozgalom vezető lapjának, az „Iszkrá"-nak a munkájában az 1900-as évek elején Lenin és Plehanov is részt vesz. Lenin javaslatára az „Iszkra" szerkesztősége elfogadja a pártprogram kidolgozásának szükségességét. A programtervezet megírásával Plehanovot bízták meg.

A program elkészítésénél Plehanov általában a fejlett tőkésországok parasztságának a helyzetéből indult ki. A mezőgazdaság tőkés jellege kritériumának az állandó és rendszeres bérmunkát tekintette. Plehanov nem értékelte kellően a kizsákmányolásnak azokat a formáit, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a bérmunka alkalmazásával. A kisparcellák tulajdonosait, mivel azok kénytelenek munkaerejüket eladni, Plehanov nem sorolja a parasztsághoz. A középparasztokban, míg Lenin nyomatékosan hangsúlyozza ezek ingadozó jellegét, Plehanov ideális kisárutermelőket lát, akik teljesen semlegesek a mezőgazdasági proletariátus és a mezőgazdasági burzsoázia között. Rámutatva az orosz és a nyugat-európai paraszt-

ság helyzetében meglevő különbségekre, olyan következtetésre jut, hogy mielőtt az agrárkérdést Oroszországban a szociáldemokrácia napirendre tűzné, előbb meg kell szabadítani a parasztságot a jobbágyság maradványaitól, és biztosítani kell számára a tőkés fejlődést. Ily módon Plehanov egyrészt kínai fallal választotta el a proletárpárt parasztsággal kapcsolatos feladatait a burzsoá és a szocialista forradalomban, másrészt pedig az orosz szociáldemokraták feladatait úgy határozta meg, mintha ennek teljesítésében a parasztságnak alig lenne valamilyen szerepe. Plehanov határozottan fellépett a föld nacionalizálása ellen. Azt állította, hogy a föld nacionalizálása Oroszországban nem lehet a szocialista párt követelése, mivel ez – szerinte – a cárizmus gazdasági alapját erősítené. Plehanov teljesen helytelenül az orosz önkényuralom gazdasági alapjának a paraszti *obscsinát*, nem pedig a nemesi gazdaságot tekintette. Ezért magától értetődik, hogy a nemesi földtulajdon nacionalizálásának nem tulajdonított jelentőséget az abszolutizmus elleni harcban.

A Plehanov által elkészített első és második programtervezetet Lenin sokoldalúan bírálta. A Lenin és Plehanov közötti nézeteltérések már a bolsevikok és a mensevikek későbbi nézeteltéréseit vetítették előre.

Mensevik szakasz

A politikai és taktikai téren elkövetett hibákat Plehanov azzal tetézte, hogy elméletileg is egyre inkább eltávolodott a marxizmustól. Közgazdasági kérdésekben korrigálja saját korábbi álláspontját, lényegében ismét azonosítja Marx és Rodbertus nézeteit és azt állítja, hogy az érték és a termelési ár problémáját Marx ugyanúgy oldotta meg, mint Rodbertus. Ugyancsak nem tartotta szükségesnek Maszlov bírálatát, aki tagadta az abszolút földjáradékot. Politikai gazdaságtani kérdésekben az imperializmus értelmezésében távolodott el Plehanov a legmesszebb a marxizmustól.

A háború előtti időszakban több cikkében utalt a monopóliumok megjelenésére és megerősödésére a nyugat-európai tőkésországokban. A monopóliumokban egyszerűen csak a nagyüzemi termelés további kiterjedését látta, és a monopóliumokra is teljes egészében érvényesnek tekintette a marxizmusnak a nagyüzemi termelés előnyeire vonatkozó tételeit. Állította, hogy a trösztök megjavítják a munkásosztály helyzetét. A monopolizált iparágak nacionalizálását csak a gazdaságilag fejlett országokban tartotta megvalósíthatónak.

Az imperialista világháborúval kapcsolatban Plehanov egyértelműen a szociálsovinizmus álláspontjára helyezkedett. A háború jellegének és az imperializmus lényegének a feltárása szoros kapcsolatban áll egymással. 1914 októberében „A háborúról" című brosúrájában Plehanov az imperializmust olyan *politikaként* határozza meg, amelynek a lényege abban áll, hogy „a győztes nép a legyőzöttet gazdasági kizsákmányolásnak veti alá. Az ilyen kizsákmányolás eredményeként meggyorsul a győztes nép gazdasági fejlődése, és lelassul a legyőzött nép gazdasági fejlődése."[38] Az imperializmus e meghatározás szerint nem a kapitalizmus fejlődésének legfelsőbb foka, hanem a más népek leigázására irányuló hódító politika. E meghatározás szerint egyaránt imperializmusnak kell tekintenünk a tatár hódításokat, az antik Róma hódításait és az első világháborút is. E meghatározás szerint az imperializmus elveszti specifikus történelmi jellegét.

[38] *Плеханов:* О войне. Moszkva 1930. 30. old.

Saját szociálsoviniszta álláspontjának elméleti megalapozását Plehanov „A bérmunka harca a tőkével" című cikkében adja. Ennek fő mondanivalója röviden a következő. A munkás munkatermékén a munkás és a tőkés osztozkodik. A munkás is és a tőkés is igyekszik ebből a termékből minél nagyobb hányadot megszerezni magának, és ebből ered a köztük levő érdekellentét, valamint az osztályharc. Mivel a tőkés termelés termékeit realizálni kell mielőtt azon a munkás és a tőkés osztozkodhat, ezért az egyes osztályok részesedése nagymértékben függ a realizálás, azaz a piac feltételeitől, és ebben az értelemben a tőkés társadalom mindkét osztályának érdeke egybeesik. Ha a realizálás feltételei kedvezőtlenek és az árut értéke alatt adják el, akkor ez nemcsak a profit csökkenését eredményezi, hanem a munkabérét is, mivel a tőkések ebben az esetben csökkentik a termelést, és ezzel a munkaerő iránti kereslet is csökken. Ha azonban a realizálás feltételei kedvezőek, és a terméket értékénél drágábban adják el, akkor nemcsak a tőkések nyernek, hanem a munkások is, mivel a profit növekedése arra ösztönzi a tőkéseket, hogy bővítsék a termelést. Ezzel növekszik a munkaerő iránti kereslet és a munkabér is. Mivel a termelés fejlődése a kapitalista országok belső piacának telítettségére vezet, ezért a termékek előnyös realizálása (értékük felett vagy legalábbis értékükön) csak más országok és piacok meghódítása útján lehetséges, lényegében tehát az imperialista politika segítségével. Következésképpen, ebben egyaránt érdekeltek a munkások és a tőkések is. Ugyanis, ha a hódítás eredményeként a külső piacokon kedvező realizálási feltételek alakulnak ki, akkor a vállalkozó – saját profitját nem csökkentve – többet fizethet a munkásnak, mint korábban.

Plehanov itt egy sor antimarxista elméleti feltételezéssel élt. Először, hogy a munkások munkabérét nem a munkaerő értéke határozza meg, hanem mindenekelőtt az általuk termelt termékek realizálási feltételei. Másodszor, hogy a tőkés módon termelt áruk előnyös realizálása fejlett termelés esetén csak külső piacokon lehetséges. Harmadszor, hogy a kedvező realizálási feltételek létrehozásáért folyó harcban a munkások és a tőkések érdeke egybeesik, ennek következtében a közöttük levő osztályharc az osztály-együttműködésnek adja át a helyét.

Az osztály és az osztályharc fogalma is megváltozik szerinte. „Elméletileg" a proletariátus és a burzsoázia érdekellentéte megmarad, ugyanakkor azonban a más ország leigázására irányuló törekvés érdekközösségbe kovácsolja őket, és az egymás közti harcot a más országgal folytatott harc váltja fel. A hódító háborút folytató ország proletariátusa elméletileg megmarad kizsákmányolt osztálynak (saját országán belül), ugyanakkor azonban a leigázott ország kizsákmányolójává válik. Ezzel az osztályharc nemzetközi síkra terelődik át, mivel az egyik nép teljes egészében a másik kizsákmányolójává válik. Ezzel a teljesen helytelen és a marxizmustól idegen alaptételeken nyugvó elmefuttatással megmagyarázhatóvá vált a II. Internacionálé pártjainak és a mensevikeknek a szociálsoviniszta álláspontja.

Plehanov politikai kérdésekben is egyre inkább eltávolodott a bolsevikoktól, sőt 1917-ben már a mensevik tábornak is a jobboldalán helyezkedett el. Augusztusban az úgynevezett Állami Tanácskozás egyik ülésén marxistához méltatlan beszédet mondott. A forradalom, az osztályharc megtagadására és a „kereskedő-ipari osztály" ellenforradalmi vezetőivel való „kiegyezésre" buzdított.

„Oroszország most kapitalista forradalmon megy át – jelentette ki sajátosan értelmezve a történelmi tényeket –, és amikor az ország kapitalista forradalmon megy át, egyáltalán nem helyénvaló, hogy a munkásosztály ragadja a kezébe a ha-

talmat, a teljes politikai hatalmat."[39] „Ha a proletariátus nem akar saját érdekeinek ártani, hiszen a burzsoázia nem akar a sajátjának, akkor mind az egyik, mind a másik osztály köteles bona fide[40] megkeresni a gazdasági és politikai megegyezés módját."[41]

Megjegyezzük azonban, hogy Plehanov a Nagy Októberi Szocialista Forradalom kezdetén Kerenszkij felszólítására sem volt hajlandó részt venni a szovjethatalom elleni aktív harcban.

RUDOLF HILFERDING

Hilferding (1877–1941) a német szociáldemokrácia egyik vezetője volt századunk első évtizedeiben. 1910-ben jelent meg „A finánctőke" című munkája. Ebben a művében alapjában véve marxista álláspontot foglalt el.

Fellépett Bernstein egyes helytelen nézeteivel szemben. Rámutatott azoknak a tételeknek a tarthatatlanságára, amelyek a tőke dekoncentrációját, a kistermelés életképességét és szilárdságát hirdették. Ugyancsak bebizonyította, hogy szembenállnak a valósággal a tőke demokratizálódását és a válságok megszűnésének lehetőségét hangoztató bernsteini megállapítások. Emellett Hilferding kutatásainak egyéb helyes eredményei is segítséget nyújtottak ebben az időszakban a revizionizmus elleni harcban.

„A finánctőke" Hilferding legjelentősebb elméleti munkája. Lényegében marxista nézőpontból elemezte az imperializmus jelenségeit és értékes megállapításokat tett, ugyanakkor lényeges hibái is voltak.

Marxista nézetek

Hilferding érdeme a részvénytársaságok szerepének beható elemzése. Helyesen mutatott rá a részvénytársaság fölényére az egyéni tőkés cégekkel szemben, ami a részvénytársaságok nagyobb expanzióképességében rejlik; a részvénytársaságok sokkal könnyebben tudnak új tőkebefektetéseket eszközölni, ami lehetővé teszi, hogy hamarabb alkalmazzák a technikai találmányokat, mint az egyéni tőkés cégek. Helyesen mutatott rá Hilferding arra is, hogy a részvénytársaságok jobban megállják a helyüket az árharcban, mivel működésükhöz nem okvetlenül szükséges, hogy az egész előlegezett tőkéjük után átlagprofitot kapjanak. Sok részvényes megelégszik a kamattal is. A vezető részvényesek még akkor is jóval több profithoz jutnak az átlagosnál, ha a részvénytársaság nem realizál átlagprofitot.

A részvénytársaság és az egyéni tőkésvállalat különbözőségéből kiindulva vezeti le Hilferding a fiktív tőke kategóriáját. A részvényesek az egyéni tőkésekkel szemben nem mint vállalkozók szerepelnek, hanem elsősorban mint pénztőkések, akik pénzüket gyümölcsöztetni akarják anélkül, hogy a vállalat operatív irányításában részt kívánnának venni. A részvényesek tőkéjüket mint pénzt előlegezik, és éppen ezért mint pénzt akarják visszakapni. De tőkéjük ugyanúgy, mint az egyéni tőkés-

[39] Государственное совещание. Moszkva–Leningrád 1930. 336. old.
[40] Jóhiszeműleg.
[41] Государственное совещание. 237. old.

vállalatban, termelési eszközökben van rögzítve. A részvényes ezt az előlegezett tőkét már nem kaphatja vissza, csak a jövedelem bizonyos hányadára tarthat igényt. A kapitalizmusban minden jövedelmet el lehet adni. Ez a tőkésített, eladható jövedelem a fiktív tőke.

A fiktív tőkéből vezeti le Hilferding az alapítói profit kategóriáját. A részvénytársaságban a rögzített érték és a fiktív tőkeérték különböző mozgást végeznek. A részvények után fizetett osztaléktól függően az árfolyamérték jelentősen eltérhet a névértéktől. Magas osztalék esetén – a kamatláb változatlansága mellett – a névérték és az árfolyamérték különbözete az alapítók számára alapítói profitot jelent.

A részvények árfolyamértékét felhasználta Hilferding a tőzsdespekuláció elemzésénél is. Az értéktőzsdén az adásvétel legfontosabb tárgya a részvény, mert árfolyam-ingadozása az osztalék és a kamatláb állandó változása következtében a legkiszámíthatatlanabb, természetesen elsősorban a kisspekulánsok számára. Minél nagyobb a részvények árfolyam-ingadozása, annál nagyobb lehet az árfolyam-különbözetből adódó nyereség. Minthogy a részvények árfolyamértéke a gazdasági életben lezajló legkisebb változásra is érzékenyen reagál, a termelés anarchiája hatványozott mértékben tükröződik vissza az értéktőzsdén.

Hilferding a részvénytársaságok elemzésénél rámutatott arra, hogy mindjobban elválik a tőketulajdon a tőkefunkciótól, ami a tőkekivitel elemzése szempontjából alapvető jelentőségű.

Nagyon érdekes Hilferdingnél a tőkekivitel és a finánctőke gazdaságpolitikájának elemzése. A tőkekivitel szükségességét összekapcsolja az úgynevezett kartellvédővámokkal. Az imperializmusban a közönséges védővámok helyébe a kartell-(monopolista)-védővámok lépnek. Míg a közönséges védővám feladata a fejlődő, de még gyenge tőkés ipar védelme volt az erős külföldi iparral szemben, addig a kartell-védővám felállításának célja már a monopolista extraprofit megszerzése. Hilferding tehát lényegében különbséget tett a klasszikus protekcionizmus és az imperialista protekcionizmus között.

Hilferding helyesen állapította meg, hogy a monopolista pozíció lehetőséget ad a belföldi árszínvonal elemzésére, és így a monopolár monopolista profitot biztosít. Az áremelés azonban a kereslet csökkenését idézi elő, ha viszont a kereslet csökken, akkor az ezzel együtt csökkenő termelés az önköltség emelkedését eredményezi, ami a profitráta növekedése ellenében hat. Ezt az ellentmondást a monopolisták részben árukivitel, esetleg dömping segítségével igyekeznek kiküszöbölni. Az ellentmondás megoldásának másik eszköze a tőkekivitel. Ezzel kapcsolatban Hilferding megkülönböztette a kamatozó és a profitot hozó tőke kivitelét, de mindkettő lényege azonos: Hilferding definíciója szerint „értéktöbbletet szült érték külföldre vitele". Rámutatott arra, hogy a tőkekivitel a nemzeti profitráták kiegyenlítésének eszköze. Megvizsgálta, miért szükségszerű és miért érdemes tőkét exportálni. Szerinte a belső piac felvevőképességének korlátozottsága teszi szükségessé a tőkekivitelt, a tőkések számára pedig az teszi előnyössé, hogy az elmaradott országokban magas a kamatláb, alacsony a föld ára, viszonylag kicsi a földjáradék és igen alacsony a munkaerő ára. Rámutatott a kölcsöntőke kivitele és az árukivitel kapcsolatára, arra, hogy a tőkeexport elősegíti az áruexport növekedését. Foglalkozott Hilferding azzal a tendenciával, hogy a működő és a kölcsöntőke exportjának aránya eltolódik a működő tőke javára. Ennek oka szerinte az, hogy a működő tőke kivitele független az importáló ország hitelfelvevő képességétől, a kölcsöntőke ki-

vitele ellenben ezzel szoros kapcsolatban van. A kölcsöntőke exportja ugyanis a kamatláb nagyságától és az importáló ország áruexportáló képességétől függ, mert a kamatfizetés sok esetben áruexporttal történik. A működő tőke viszont fejleszti az importáló ország árutermelését, ez pedig a kölcsöntőke kivitelének növelése irányába hat, és ez ismét elősegíti az árukivitel további növelését.

Hilferding ismertette a tőkekivitelnek az importáló országra gyakorolt káros hatását is. Rámutatott továbbá arra, hogy a tőkeexport élezi az imperialista országok egymás közötti ellentétét. Minden ország tőkésosztálya idegen területek bekebelezésére törekszik, és e célból igénybe veszi saját államapparátusát. Ezzel Hilferding rámutatott az állammonopolista tendenciákra. A világ területi felosztása céljából különböző államok ütköznek össze. A terjeszkedő törekvések alátámasztására szolgál a finánctőke ideológiája. Ez az ideológia szavakban osztálybékét hirdet és az osztályok közötti harc helyébe a nemzetek, „fajok" közötti harcot állítja. A finánctőkére jellemző és velejéig reakciós ideológiáról Hilferding ezt írta: „A fajelmélet természettudományos álarcban indokolja meg a finánctőke hatalmi törekvéseit, s a finánctőke hivatkozhat cselekedeteinek természettudományos megalapozottságára és szükségszerűségére. A demokratikus egyenlőségeszményt felváltotta az oligarchikus uralkodási eszmény."[42] Ezeket a megállapításait a történelem teljes mértékben igazolta.

Hibás nézetek

„A finánctőké"-nek azonban fogyatékosságai is vannak. Olyan hibái, amelyek Hilferding későbbi, nyíltan reformista álláspontjának egyik gyökerét képezik.

Hilferding vizsgálódásait a forgalom területén kezdte, és csak ezután foglalkozott a termeléssel közvetlen kapcsolatban álló kérdésekkel. A csere problémáinak előtérbe állítása súlyos módszertani hibát rejt magában. A gazdálkodás különböző mozzanatai – a termelés, az elosztás, a csere és a fogyasztás – szerves egységet alkotnak. A különböző mozzanatok kölcsönös kapcsolatában azonban a termelés meghatározó szerepet játszik. E meghatározó szerep elismerése természetesen nem teszi szükségtelenné a többi mozzanat alapos elemzését, kölcsönös összefüggésük szem előtt tartását. Hilferding az összefüggéseket helytelenül a forgalom (csere) oldaláról közelítette meg, és ez lehetetlenné tette számára a monopoltőkés gazdaság egészének megértését.

A forgalomból való kiindulás a finánctőke kategóriájának vizsgálatánál is helytelen eredményre vezetett. Hilferding a finánctőkét nem szorosan a termelés koncentrációjából és centralizációjából, az így létrejött monopóliumokból vezette le, hanem a bankokból. Szerinte a monopóliumok a bankoknak köszönhetik létüket. Hilferdingnek abban igaza volt, hogy a bankok szoros kapcsolatban vannak az egymással versenyző és különböző iparágakban működő vállalatokkal. A bankok ezeknek a vállalatoknak kölcsönt nyújtanak, részt vesznek az ipari vállalatokban. Az ipari vállalatok versenye veszélyezteti a bank érdekeit. A bank érdeke, hogy minden érdekkörébe tartozó iparvállalat jól működjön, nyereséges legyen, ezt azonban az iparvállalatok egymás közötti versenye lehetetlenné teszi. Az egyik vállalat nyeresége sok esetben a másik vállalat vesztesége árán nőhet. A bank a versenyből

[42] *Hilferding:* A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 445. old.

győztesen kikerülő vállalaton nem kárpótolhatja magát a másik vállalatnál elszenvedett veszteségeiért, mert a nyereséges, extraprofitot elért vállalatban erős ellenfélre talál. Ebből Hilferding helytelenül vonta le azt a következtetést, hogy a bankok törekvése a verseny kikapcsolása monopólium létrehozása útján. *„Azt a banktőkét, tehát azt a pénzformában levő tőkét, amely ily módon valójában ipari tőkévé változott át, financtőkének nevezem."*[43]

Hilferding *válságelmélete* eddig felsorolt tételeire épül. Itt sem a termelésből indult ki, hanem a forgalomból; nem a kapitalizmus alapvető ellentmondásából vezette le a válságokat. A válságok közvetlen okának nem a termelés és a fogyasztás ellentétének kirobbanását tartja, hanem az iparágak közötti aránytalanságot. Egyáltalán nem tartja lehetségesnek a termelés és a fogyasztás aránytalanságát, mert – mondja – ha helyes arányban termelnek a különböző iparágak, akkor elképzelhetetlen aránytalanság termelés és fogyasztás között, bármilyen ütemben is nőjön a termelés. Hilferding tévedett, amikor a válságok okául az iparágak közötti aránytalanságot tüntette fel, mert a közvetlen ok a termelés és a fogyasztás közötti ellentét, ami természetesen együtt jár az iparágak közötti aránytalansággal.

Hilferding megvizsgálta, mi az oka az iparágak közötti aránytalanságoknak. Ezt az áralakulás zavaraiban vélte megtalálni. Ha az árak egyenletesen változnának a különböző iparágakban, ha így a profitráta minden iparágban változatlan lenne, illetve egyenletesen változna, akkor a különböző iparágak arányosan fejlődnének, ebben az esetben nem lehetne válság. Ezért a válságok szükségességét akkor érthetjük meg – mondta Hilferding –, ha megvizsgáljuk, milyen törvényszerűségek szerint alakulnak az árak, ha megértjük, miért nem alakulnak az árak egyenletesen a különböző iparágakban. Hilferding tehát teljes egészében forgalmi jelenségekkel próbálta a válságokat megmagyarázni.

Abból indult ki, hogy a különböző iparágakban különböző a tőke szerves összetétele. Ahol a szerves összetétel magas, ott általában nagy a fix tőke aránya a termelőtőkén belül. Ennek megfelelően a különböző iparágakban keresletnövekedés esetén a kínálat eltérő módon alkalmazkodik. Azokban az iparágakban, amelyekben a fix tőke aránya magas, a kínálat csak lassan, nehézkesen, nem rugalmasan zárkózik fel a kereslethez. Ennek oka abban keresendő, hogy itt a tőkebefektetés eredményeképpen csak hosszabb idő elteltével emelkedik a termelés, hiszen maguk a beruházások is hosszú időt vesznek igénybe. Egy kohó elkészítése évekig is eltarthat – mutatott rá Hilferding –, a kínálat így nem növekszik azonnal – vagy igen lassan nő a régi kohók kapacitásának jobb kihasználása segítségével –, ezért az árak és a profitráta erősen emelkedő tendenciát mutatnak.

Az alacsonyabb szerves összetételű iparágakban a fix tőke aránya jóval kisebb, a beruházások hatása hamarabb jelentkezik a termelés emelkedésében, a kínálat ezekben az iparágakban gyorsabban és amellett pontosabban alkalmazkodik a kereslethez. Ezért az alacsony szerves összetételű iparágakban az árak és a profitráta korántsem emelkednek olyan gyorsan, mint a magas szerves összetételű iparágakban. Konjunktúra idején az a tendencia érvényesül, hogy a profitráták különbözőképpen alakuljanak a különböző iparágakban. Ebben az időszakban a tőkék a magas szerves összetételű iparágakba áramlanak. Minél nagyobb a profitráták különbsége, annál erősebb a tőkeáramlás. Minél erősebb a tőkeáramlás, annál na-

[43] Ugyanott, 311. old.

gyobb a termelés egyenlőre rejtett növekedése, elsősorban a nehéziparban. A termelés növekedésének már csak azért is nagymérvűnek kell lennie, mert a nehézipar a tőke nagyfokú koncentrációját és centralizációját tételezi fel. A nehéziparban nem érdemes kis beruházásokat eszközölni, csak nagyüzemeket érdemes létesíteni. A nehéziparban ezért a beruházás ugrásszerű, de a termelés csak jóval később, lehet, hogy csak néhány év múltán emelkedik szintén ugrásszerűen. Ekkor derül ki, hogy a kínálat pontosan zárkózik-e fel a kereslethez, vagy sokkal többet termeltek-e, mint amennyire szükség van. Általános az a jelenség, hogy ezekben az iparágakban a kínálat jóval túlszárnyalja a keresletet. A könnyűiparban ezzel szemben a termelés jóval kisebb ütemben nő, itt ugyanis sokkal kisebb beruházásokra van szükség, ezért a kínálat pontosabban alkalmazkodik a kereslethez. Hilferding szerint így az áralakulás zavarai elkerülhetetlenek, ezért elkerülhetetlen az egyensúlyi feltételek felbomlása és az aránytalanságok létrejötte. Mivel az ipar az ipar legfontosabb vevője, a túltermelés átgyűrűzik az egyik iparágról a másikra, és létrejön az általános túltermelési válság.

Így vezette le Hilferding az általános túltermelési válságot – egy valóságos, de felszíni jelenségből – anélkül, hogy az alapvető ellentmondásról és ennek kapcsán a termelés – ezen keresztül a profit – határtalan növelésére irányuló törekvésről és a tömegek fogyasztásának szűk korlátok között tartására irányuló tendenciáról szólt volna.

Hilferding „A finánctőké"-ben még nem állította, hogy a monopóliumok megszüntetik a válságot. A válságoknak forgalmi zavarként való felfogása azonban olyan hiba, amely a szervezett kapitalizmus később kifejtett eszméje csírájának tekinthető. Ha ugyanis a válság csak forgalmi zavar, akkor ebből levonható az a következtetés, hogy a forgalom szabályozásával megszüntethető, és így a *kapitalizmus válságmentessé és szervezetté tehető.*

A termelési folyamatok nem megfelelő vizsgálata következtében Hilferding elhanyagolta az egyenlőtlen fejlődés törvényét. Nem látta, hogy a gazdasági folyamatokat nem lehet megérteni, ha nem vagyunk tisztában e törvény fontosságával és sajátos érvényesülési módjával a kapitalizmus imperialista szakaszában. Így jutott el a „generalkartell"-ről szóló tételéhez: „hol van tulajdonképpen a kartellizálás határa. Erre a kérdésre azt kell válaszolnunk, hogy nincs abszolút határa. Ellenkezőleg: tendencia van a kartellizálás állandó kiszélesítésére. A független iparágak, amint láttuk, mindinkább függő helyzetbe kerülnek a kartellizált iparágaktól, míg végül az utóbbiak annektálják őket. A folyamat eredményeként ekkor egy *generálkartell* jön létre. Az egész tőkés termelést tudatosan szabályozza egyetlen szerv, amely valamennyi termelési ágban meghatározza a termelés méreteit."[44]

Hilferding nem látta a tőkekoncentrációval és -centralizációval ellentétes tendenciákat, úgyszólván egyszer sem tesz említést róluk. Nem vizsgálta az új monopóliumok fellépésének szükségességét, így nem látta a generálkartell kialakulásának gazdasági lehetetlenségét.

Ha a finánctőke fejlődésének történelmi tendenciája az, hogy a generálkartell létrejöttével az egész termelés egy tulajdonban összpontosuljon, akkor megszűnik a tulajdoni elkülönültség, megszűnik az árutermelés, az értéktörvény működése, a pénz; a generálkartell a termékeket tervszerűen elosztja, az egész kapitalizmus egy

[44] Ugyanott, 323. old.

óriási üzemnek számít majd. Ezen az alapon folytatódik majd Hilferding szerint az osztályharc a tőkés- és a munkásosztály között a szocializmus megvalósításáért. Itt Hilferding a szervezett kapitalizmus eszméjét még csak lehetőségként vetette fel.

Néhány év múlva azonban már a szervezett kapitalizmus eszméjének álláspontjára helyezkedett. A Németország Szociáldemokrata Pártja 1927. évi kieli kongresszusán korábbi hibáit továbbfejlesztve a következőket mondotta: „A kapitalizmus jelenlegi szakaszában, amikor a szabad verseny korszaka – amelyben a kapitalizmus a piac spontán törvényeinek volt alávetve – lényegében lezárult, a legfontosabb vonás az, hogy most áttérünk a kapitalista szervezettségre, tehát az erők szabad játékának alávetett gazdaságról a szervezett gazdaságra ... a tervszerű, tudatosan vezetett gazdaságban jóval nagyobb mértékben érvényesülhet a tudatos társadalmi együttműködés."[45] E hibás felfogás ekkor egyébként nem csupán Hilferdinget jellemezte, hanem a II. Internacionálé hivatalos álláspontja is volt.

A szervezett kapitalizmus eszméjének hirdetői szerint a monopóliumok uralkodóvá válása megszünteti a kapitalizmusra jellemző anarchiát, a konkurrenciát és a válságokat. E tételt „A finánctőké"-ben még Hilferding is bírálta. Állítsuk szembe a reformista Hilferdinggel a korábbi, marxista Hilferdinget: „A kartellek éppúgy nem vonhatják ki magukat a válságok hatása alól, mint ahogy a válságok létrejöttét sem akadályozhatják meg."[46] „A kartellek ... nem változtathatnak a tőkéknek a befektetési területekért folyó konkurrenciáján ..."[47] Ehhez hozzátehetjük, hogy a monopóliumok egyéb területeken sem szüntetik meg a versenyt. A monopóliumok versenyének – és ami még fontosabb – a tőkés tulajdon uralmának viszonyai között a termelés társadalmi megszervezésére, az egész gazdaság tervszerű irányítására nincsen lehetőség. Az újabb tapasztalatok ezt a megállapítást nem cáfolják meg, legfeljebb a tőkés gazdaság részleges szervezésének lehetőségére utalnak. Az állami beavatkozás fokozásával lehetőség nyílott arra, hogy az állam a gazdaság egyes területein a gazdasági szabályozás néhány eszközét alkalmazza. Tagadhatatlan, hogy a tőkésállam anticiklikus gazdaságpolitikája nem teljesen eredménytelen. A második világháború után egyre több tőkésországban dolgoznak ki állami terveket. Ezt mindenekelőtt a hatalmas termelőapparátus kifejlődése, vagyis a termelés társadalmasodásának erőteljes fokozódása, valamint a szocialista tervgazdaság sikerei váltották ki.

Tervgazdálkodásról – ahogy az a szocialista gazdaságban megvalósul – a kapitalizmusban mégsem beszélhetünk. Átfogó tervgazdálkodás kialakítását lehetetlenné teszi a termelési eszközök zömének tőkés magántulajdona. Mindig vannak olyan monopóliumok, amelyeknek nem érdekük a tervcélok végrehajtása, és az állami gazdasági eszközök sem eléggé hatékonyak. Mindezek következtében az állammonopolista kapitalizmus idején legfeljebb részleges, korlátozott körű tervszerűség jöhet létre, tervgazdálkodás semmi esetre sem.

Hilferding művének lényeges hibáira hívta fel a figyelmet Lenin, aki egyben pozitív választ adott a korszak megoldatlan vagy helytelenül kifejtett kérdéseire. Rámutatott arra, hogy Hilferding már „A finánctőke" megírása idején hajlamos volt

[45] *Дворкин:* Критика экономических теорий правых социалистов. Moszkva 1959. 56–57. old.

[46] *Hilferding:* A finánctőke. 395. old.

[47] Ugyanott, 394. old.

a marxizmusnak opportunizmussal való összeegyeztetésére, amiből három különösen jelentős fogyatékosság adódik.

„A finánctőke" sokat foglalkozik az imperializmus gyarmati politikájával, a gyarmatokért folyó harccal, azonban szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a világ felosztását. A XIX. század végén befejeződött a világ felosztása a vezető imperialista hatalmak között. Ezzel új szakasz kezdődött a gyarmatokért és a gazdasági befolyási övezetekért folytatott harcban. Minthogy Hilferding ezt nem vette figyelembe, helytelen álláspontra helyezkedett a háborúk kérdésében is. Azt tartotta, hogy a háború a monopolkapitalizmuson belül is elhárítható, mivel az csupán többé-kevésbé véletlen tényezők hatásának következménye. A világ felosztásáról elfeledkezve nem látta, hogy az újrafelosztásért indult ádáz küzdelem elkerülhetetlenül háborúkra vezet mindaddig, amíg az imperializmus uralkodó rendszer.

Hilferding munkájának másik nagy hibáját Lenin abban látta, hogy nem veszi figyelembe a finánctőke és az élősdiség szoros kapcsolatát, az imperializmus egyik legfontosabb vonását. Nem látta, hogy a finánctőke uralma együtt jár azzal, hogy a tőkések, elszakadva a termeléstől, „szelvényvagdosásból" élnek, és hogy a tőkekivitel az élősdiséget egyre fokozottabbá teszi.

A finánctőke és az élősdiség kapcsolatának elhanyagolása szükségképpen vezetett a Lenin által kiemelt harmadik fogyatékossághoz, a finánctőke és az opportunizmus kapcsolatának semmibevételéhez. Hilferding nem tárta fel azt, hogy az opportunizmusnak, a reformizmusnak az imperializmusban a tőkésosztály által megvesztegetett munkásarisztokrácia a legfőbb támasza. Nem mutatott rá arra, hogy az élősdivé vált tőkésosztály éppen a monopolprofitból, a gyarmatok kirablásából szerzett többletnyereségből juttat morzsákat a munkásosztály szűk rétegének, és hogy ez a réteg a polgári ideológia táptalaja a munkásosztályon belül.

KARL KAUTSKY

Kautsky (1854–1938), a német szociáldemokrácia egyik vezetője, kezdetben lassalleánus volt, majd a Marxszal és Engelsszel való személyes kapcsolat hatására marxista lett. Számos értékes művet írt a marxizmus védelmében és terjesztése érdekében, habár már akkor is követett el opportunista hibákat. E művei közül a legfontosabbak: „Marx gazdasági tanai", „Az agrárkérdés" (Die Agrarfrage), „A kereszténység eredete", „Bernstein és a szociáldemokrata program" (Bernstein und das sozialdemokratische Programm), „A társadalmi forradalom" (Die Soziale Revolution), „Út a hatalomhoz" (Der Weg zur Macht) stb. Az első világháborúig harcolt Bernstein revizionista nézetei ellen. Rámutatott arra, menyire tarthatatlanok Bernstein eklektikus elképzelései az értékelméletben. Teljesen hibásnak minősítette a marxi és böhm-bawerki értékfelfogás összekapcsolásának gondolatát. Helyesen hangsúlyozta, hogy a munkaérték-elmélet tagadásával a revizionizmus a marxista közgazdasági elmélet alapjait ássa alá.

Statisztikai adatokra támaszkodva mutatta ki Kautsky a kapitalizmus fő tendenciáira vonatkozó marxi elmélet helyességét és a bernsteini támadás alaptalanságát. Kiállt a termelés és a tőke koncentrációjára, a munkásosztály helyzetére, a realizálási és a válságelméletre vonatkozó marxi tételek mellett. Elutasította a tőke demokratizálódását, a válságok megszűnését, a tulajdonosok számának növekedését hirdető revizionista megnyilatkozásokat.

Kautsky helyesen mutatott rá arra, hogy Bernstein közgazdasági megállapításait a vulgáris közgazdászoktól kölcsönözte, nélkülözve ily módon minden eredetiséget. Teljes joggal kérdezi meg Bernsteintől: „Ha a kapitalista termelési mód legsúlyosabb fogyatékosságai csupán a kezdeti szakasznak sajátosságai és további haladása során kisebbedni fognak; ha a tulajdonosok száma nő, a szociális ellentétek állandóan enyhülnek, a proletároknak egyre szilárdabb reményük lesz arra, hogy önállósíthatják magukat, vagy hogy kielégítő helyzetbe kerülnek, akkor mi szükség a szocializmusra?"[48]

Ugyancsak fellépett Kautsky azon revizionista nézetek ellen, amelyek azt hirdették, hogy a monopóliumok segítségével felszámolható a tőkés termelés anarchiája, és a szervezetté váló kapitalizmus békés úton átalakul szocializmussá. Hangsúlyozta, hogy a monopóliumok növekvő gazdasági hatalmuk révén egyre nagyobb befolyást gyakorolnak az államra, a társadalom egész életére. Látta a monopóliumok szerepét a reakció, az erőszak és az elnyomás fokozódásában: „Háborúk, válságok és különféle katasztrófák – íme a fényes perspektíva, amelyet a legközelebbi évtized fejlődése ígér nekünk."[49]

Kautsky jelentős szerepet játszott az agrárkérdés körül folyó vitákban. Bernsteinnel, Daviddal és másokkal szemben a kapitalizmus Marx által feltárt törvényszerűségeinek a mezőgazdaságban való érvényességét hangoztatta, kitartva a nagyüzemi álláspont mellett.

Kautsky rendkívül nagy tekintélynek örvendett a nemzetközi munkásmozgalomban. A Magyarországi Szociáldemokrata Párttal szoros kapcsolatban állt, annak vezetői gyakran kikérték Kautsky véleményét a legkülönfélébb kérdésekben, főleg a világháború előtti időszakban. Engels halála, de legfőképpen az első világháború és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után Kautsky fokozatosan letért a helyes útról, centrista, majd jobboldali álláspontra helyezkedett. Noha egyes kérdésekben a marxista álláspontot látszott képviselni, lényegében azonban ettől kezdve egyértelműen reformista ideológussá vált. Nézeteit minden területen a legélesebb szovjetellenesség jellemezte.

Vegyük szemügyre Kautsky fontosabb hibás közgazdasági megállapításait, amelyeket jórészt Lenin részesített alapos bírálatban.

Az imperializmus meghatározása

Kautsky azt hirdette, hogy imperializmuson nem a kapitalizmus fejlődésének egy bizonyos szakaszát kell érteni, hanem meghatározott politikát. A szociáldemokraták elméleti folyóiratának, a „Die Neue Zeit"-nek 1912. szeptemberi számában közölt „Imperializmus" című cikkében Kautsky a következő meghatározást adta: „Az imperializmus a magas fejlettségű ipari kapitalizmus terméke. Minden ipari kapitalista nemzetnek abban a törekvésében áll, hogy egyre nagyobb agrárterületet igázzon le és kebelezzen be, tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetek lakják ezt a területet."[50]

Az újratermelési folyamatban Kautsky kiemelkedő szerepet tulajdonított a mezőgazdaságnak. Rámutatott arra, hogy az egy munkásra jutó megtermelt termékmeny-

[48] *Каутский:* Сочинения. I. köt. Moszkva 1922. 45 old.
[49] *Каутский:* Сочинения. II. köt. 51. old.
[50] Die Neue Zeit, 1914. szeptember 11. 909. old

nyiség az iparban gyorsabban nő, mint a mezőgazdaságban. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy az iparnak nyersanyagot és élelmiszert szolgáltató, valamint az ipar felvevő piacául szolgáló mezőgazdasági területek kiszélesítésére irányuló törekvés annál erősebb, minél inkább fejlődik az ipar. Az agrárterületek megszerzésére és kibővítésére irányuló törekvésnek azután szerinte különböző formái lehetnek, és az egyik ilyen forma az imperializmus.

Lenin kimutatta, hogy az imperializmus Kautsky-féle meghatározása nem marxista, helytelen, mert „egyoldalúan, vagyis önkényesen, csupán a nemzeti kérdést ragadja ki . . . önkényesen és *helytelenül csakis* a más nemzeteket annektáló országok ipari tőkéjével hozva kapcsolatba ezt, és ugyanolyan önkényesen és helytelenül, előtérbe helyezve az agrárterületek annektálását"[51].

A Kautsky által adott meghatározás elferdíti az imperializmusnak mind a gazdasági, mind a politikai lényegét. Kautsky nem értette meg, hogy az imperializmusra nem az ipari tőke, hanem a finánctőke uralma a jellemző, és hogy a finánctőke nemcsak agrár- vagy elmaradott területeket, hanem a világ iparilag fejlett területeit is igyekszik meghódítani.

Sajátos politikaként határozva meg az imperializmust, Kautsky nem ismerte fel annak gazdasági lényegét. Nem látta, hogy az imperializmus a kapitalizmus fejlődésében külön szakasz, hogy az imperializmus a kapitalizmus fejlődésében egy objektíve szükségszerű fok. Meghatározásának fő politikai hibája éppen abban áll, hogy az imperializmus politikáját elszakította a gazdaságtól. Ezért jutott olyan következtetésre, hogy a monopóliumok uralma összeegyeztethető a nem monopolista, nem hódító jellegű politikával; hogy a Föld területi felosztása, amely befejeződött az imperializmus szakaszával, összeegyeztethető a nem imperialista politikával. Ebből vonta le azt a reformista következtetést, hogy a háború veszélyét az imperializmusban ki lehet küszöbölni azáltal, hogy az agresszív kormányt békeszeretőbb kormánnyal váltják fel, és következésképpen, a harcot nem a monopóliumok és a finánctőke ellen kell folytatni, hanem az imperialista annexiós politika ellen. Az ilyen állítás – mutatott rá Lenin – az imperializmussal való kibékülés finomabb, álcázottabb (és ezért veszélyesebb) fajtája, „mert az olyan »harc« a trösztök és a bankok politikája ellen, amely nem érinti a trösztök és a bankok gazdasági alapját, nem egyéb polgári reformizmusnál és pacifizmusnál, jámbor és naiv óhajnál"[52].

Kautsky elméletéről összefoglalóan Lenin megállapította, hogy az „ellentmondások egész mélységének feltárása helyett félvállról veszi a fennálló ellentmondásokat, megfeledkezik a legfontosabbról – íme Kautsky elmélete, amelynek semmi köze a marxizmushoz"[53].

Az ultraimperializmus elmélete

Kautsky helytelen felfogása az imperializmus lényegéről képezte alapját az általa 1915-ben felvetett ultraimperializmus-elméletnek. Ez az elmélet az első világháború idején keletkezett, amikor a szociáldemokrata pártok többsége, elsősorban a II. Internacionálé legnagyobb és legbefolyásosabb pártja, Németország Szociáldemokrata

[51] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. Kossuth Könyvkiadó 1979. 369. old.

[52] Ugyanott, 370–371. old.

[53] Ugyanott.

Pártja a tőkésosztály oldalára állt a proletariátussal szemben és a szociálsovinizmus álláspontjára csúszott. „A II. Internacionálé csődje" című művében Lenin mélyrehatóan elemzését adta azoknak az okoknak, amelyek arra vezettek, hogy a II. Internacionálé vezetői elárulták a szocializmust, leleplezte a szociálsovinizmus fő teoretikusait.

Lenin rámutatott arra, hogy a „szociálsovinizmus legkörmönfontabb elmélete, amely a legügyesebben mímeli a tudományosságot és a nemzetköziséget, Kautsky »ultraimperializmus«-elmélete"[54]. Az ultraimperializmus elméletét Kautsky a „Die Neue Zeit" szociáldemokrata folyóirat hasábjain publikált cikkeiben fejtette ki. A cikksorozat a „Zwei Schriften zum Umlernen" címet viselte.

„Vajon nem lehetséges-e – írta Kautsky –, hogy a mostani imperialista politikát új, ultraimperialista politika fogja kiszorítani, azaz, nem fogja-e az egymás ellen harcoló nemzetközi finánctőkék helyét a nemzetközileg szövetkezett, és a világot közösen kizsákmányoló finánctőke elfoglalni? Mindenesetre elképzelhető a kapitalizmusnak ez az új szakasza."[55] A háború pedig – Kautsky szerint – megerősítheti az ultraimperializmus gyenge csíráit és meggyorsíthatja bekövetkezését. És „ha idáig fejlődnek a dolgok, ha a nemzetek megegyeznek, leszerelnek, és tartós béke lesz, akkor eltűnhetnek a legrosszabb okok, amelyek a háború előtt egyre fokozottabb mértékben a kapitalizmus morális elhalására vezettek"[56]. Kautsky az ultraimperializmusra való áttérés lehetőségét a következőkre hivatkozva igyekezett bizonyítani: a protekcionizmus gyengülése Angliában, a fegyverkezés csökkenésére irányuló törekvés, a tőkekivitel csökkenése Franciaországban és Németországban a háború előtti években, és végül a finánctőke különböző klikkjeinek egyre fokozódó nemzetközi egybefonódása.

Lenin megsemmisítő bírálatban részesítette Kautsky elméletét. Sorra feltárta a Kautsky által felhozott tényezők tarthatatlanságát és rámutatott arra, hogy az első két tényező jelentősége elhanyagolható. A védővámok ideiglenes gyengülése egyáltalán nem jelenti a protekcionizmus felszámolását. A második „bizonyíték" – a fegyverkezés csökkentésére irányuló törekvés olyan körülmények között, amikor a véres háború folyt, nem jelentett mást, mint puszta álmodozást, illetve a tagadhatatlan tények elől való kitérést.

A harmadik „bizonyíték" – a tőkekivitel csökkenése a háború előtt Franciaországban és Németországban – szintén nem adott alapot olyan következtetés levonására, hogy új szakasz kezdődött. Kautsky alapvető hibája ebben az esetben az volt, hogy nem vette figyelembe a tőkekivitel egyenlőtlen növekedését, valamint azt, hogy továbbra is hatottak mindazok a tényezők, amelyek a tőkekivitel szükségességét eredményezték, többek között a tőkefelesleg az imperialista országokban.

Mindezek az úgynevezett bizonyítékok figyelmen kívül hagyták a legfontosabbat, a kapitalista társadalom termelőerőinek és termelési viszonyainak együttes elemzését, amely nélkül nem lehet megoldani ezen társadalom fejlődési szakaszainak kérdését.

Az utolsó „bizonyítéka" Kautskynak „»a finánctőke különböző klikkjeinek egyre fokozódó nemzetközi egybefonódása«. Ez az egyetlen, valóban általános és kétségtelen tendencia, de az nem néhány esztendő, nem két ország, hanem az egész világ,

[54] *Lenin:* A II. Internacionálé csődje. *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 213. old.
[55] Die Neue Zeit, 1915. április 20. 144. old.
[56] Ugyanott, 145. old.

az egész kapitalizmus tendenciája."[57] Ez sem szolgálhat azonban egy olyan szakaszra való áttérés okául, ahol a nemzetközileg egyesült tőke világuralma kezdődik el.

A valóság bizonyította, hogy a nemzetközi tőkés egyesülések késhegyig menő harcot vívtak egymással, fokozódott a fegyverkezés, készülődtek a már felosztott világ gazdasági és területi újrafelosztására. A különböző nemzeti tőkék egyesüléséből és összefonódásából a fegyverkezés csökkenésére irányuló gazdasági tendenciára következtetni azt jelenti, hogy az osztályellentétek tompulásának kispolgári óhaját helyezzük az osztályellentétek valódi éleződése helyére.

Az ultraimperializmus elméletének védelmére felhozott bizonyítékok közül egy sem állta ki a kritikát, mivel Kautsky figyelmen kívül hagyta az imperializmus fejlődésének objektív törvényszerűségeit, és a középpontba véletlen, nem tipikus jelenségeket állított.

Az ultraimperializmus-elmélet lenini kritikája a kapitalizmus gazdasági törvényei lényegének és működési sajátosságainak mélyreható elemzésén alapult. Lenin fő érve az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés törvényéről és a proletárforradalomról szóló tanítás volt.

Lenin elismerte, hogy lehetséges az imperialista államok nemzetközi vagy ultraimperialista szövetségének kialakulása. De feltételezhető-e, kérdezte Lenin, hogy a kapitalizmus fennmaradása esetén (Kautsky ilyen viszonyokat tételezett fel) az ilyen szövetségek hosszú élettartamúak lesznek? „A kapitalizmusban nem képzelhető el más alap a befolyási övezetek, érdekeltségek, gyarmatok stb. felosztására, mint az osztozkodásban részt vevők erejének ... számbavétele. Márpedig az osztozkodásban részt vevők ereje nem egyformán változik, mert az egyes vállalatok, trösztök, iparágak és országok egyenletes fejlődése a kapitalizmusban lehetetlen."[58]

Rámutatva arra, hogy Kautsky nem veszi figyelembe az objektív gazdasági törvényeket, Lenin feltárta az ultraimperializmusra vonatkozó eszmefuttatások igazi osztályjellegét. „A legreakciósabb módon azzal a reménnyel vigasztalni a tömegeket, hogy a kapitalizmusban elérhető a tartós béke, s így a figyelmüket elvonni a kor éles ellentmondásairól és kiéleződött problémáiról ... A tömegek becsapása – ez Kautsky »marxista« elméletének egyetlen értelme"[59] – vonta le a következtetést Lenin. Kautsky azt igyekezett elhitetni, hogy „a finánctőke uralma *enyhíti* a világgazdaságon belül fennálló egyenlőtlenségeket és ellentmondásokat, holott a valóságban *fokozza* azokat"[60]. Épp a nemzetközi monopóliumok, amelyeket Kautsky az ultraimperializmus csíráiként igyekezett feltüntetni, voltak a fő mozgatórugói a világ felosztásáért és újrafelosztásáért az imperialista nagyhatalmak között békés és nem békés eszközökkel folyó harcnak.

A háborúval kapcsolatos helytelen felfogás tükröződött Kautskynak az első világháborúra vonatkozó nézeteiben is. Úgy gondolta, hogy az első világháború kelet-európai kiindulópontja nem imperialista jellegű. Véleménye szerint nem az exportáló ipar szükségletei, hanem inkább a földbirtokosok voltak azok, akik a Szerbiával való ellentétet megteremtették. Minthogy ezt az ellentétet nem tudta össze-

[57] *Lenin:* A II. Internacionálé csődje. *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 216. old.

[58] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 395. old.

[59] Ugyanott, 394. old.

[60] Ugyanott, 372. old.

kapcsolni az imperializmus általa adott meghatározásával, Kautsky tagadta azt, hogy az első világháború kirobbanásában az imperialista ellentétek játszották a főszerepet. Úgy gondolta, hogy Kelet-Európa még nem annyira fejlett, hogy politikáját az imperialista szükségletek irányítanák. Ily módon az imperializmus helytelen meghatározásával és az ultraimperializmus elméletével összefüggésben súlyos hibát követett el az első világháború jellegének megítélésében is.

Lenin rámutatott arra, hogy Kautsky elmélete milyen károkat okozott a német munkásosztály osztályharca szempontjából is. Az első világháború körülményei között az ultraimperializmus elmélete volt Kautsky kezében az az eszköz, amelyet a Szociáldemokrata Párt jobb- és balszárnyának a kibékítésére igyekezett felhasználni. Ez az elmélet tette lehetővé, hogy elleplezzék a jobboldalnak a tőkésosztály oldalára való átállását.

A baloldali szociáldemokraták, akik lényegében marxista álláspontot álltak, megértették, hogy az imperializmus és az általa kirobbantott háború nem véletlen, hanem a kapitalizmus szükségszerű terméke, és a tömegeket forradalmi harcra szólították fel. Kautsky „A nemzeti állam, az imperialista állam és az államok szövetsége" című brosúrájában meghamisította a baloldal álláspontját, és azt állította, hogy a baloldal a szocializmus azonnali megvalósítására hív fel. „Ez nagyon radikálisnak látszik, de csak arra jó, hogy az imperializmus táborába taszítson mindenkit, aki nem hisz a szocializmus azonnali, gyakorlati megvalósításában"[61] – írta Kautsky. Az elmélet az adott esetben az opportunisták igazolására szolgált. Kautsky úgy állította be a dolgokat, mintha az opportunisták egyáltalán nem pártoltak volna át a tőkésosztály oldalára, hanem egyszerűen csak nem hisznek a szocializmus azonnali megvalósításában, és várják a lefegyverzés és a tartós béke új szakaszának bekövetkezését, azaz az ultraimperializmust.

Kautsky ehhez hasonló eszmefuttatásainak politikai értékelését adva, az ultraimperializmussal kapcsolatban Lenin hangsúlyozta, hogy ennek „az »elméletnek« az és *csakis* az a lényege, hogy Kautsky a kapitalizmus *új* békés korszakának *reményével* igazolni igyekszik azt, hogy az opportunisták és a hivatalos szociáldemokrata pártok a burzsoáziához csatlakoztak, és lemondtak a forradalmi (vagyis proletár) taktikáról, *a mostani viharos* korszak idején"[62].

Kautsky igyekezett elválasztani az imperializmus pozitív és negatív vonásait. Lenin rámutatott arra, hogy az ilyen módszer megengedhetetlen, és az eljárást úgy jellemezte, mint a proudhonizmus sajátos formáját az imperializmus talaján. Proudhonhoz hasonlóan Kautsky is igyekezett a kapitalizmus rossz és jó oldalait elkülöníteni, és azt állította, hogy a finánctőke rossz oldalait meg lehet semmisíteni a jó oldal megmaradása mellett. Az ultraimperializmus elmélete tipikus példája a metafizikus megközelítésnek. Ebben az elméletben nincs hely a tőkés világgazdasági rendszer ellentmondásainak és ezeknek az imperializmus időszakában való hallatlan kiéleződése bemutatásának. Kautsky elméletének kiindulópontja az, hogy ezek az ellentmondások eltűnnek, és lehetséges a kapitalizmus következő fázisára, az ultraimperializmusra való békés áttérés. Ily módon figyelmen kívül hagyta a dialektikus materializmus egyik legfontosabb alapelvét, a jelenségeknek az ellentmondások egységeként való tárgyalását.

[61] *Kautsky:* Nationalstaat, Imperialistischer Staat und Staatenbund. Nürnberg 1915. 17. old.
[62] *Lenin:* A II. Internacionálé csődje. *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 220. old.

NEGYEDIK RÉSZ

LENIN KÖZGAZDASÁGI MUNKÁSSÁGA

Vlagyimir Iljics Uljanov, akit az orosz és a nemzetközi munkásmozgalom Lenin[1] néven ismert meg és akit így tisztel ma is a haladó emberiség, számos elméleti tétellel gazdagította a marxista társadalomtudományt és kiemelkedő szerepet játszott a forradalmi munkásmozgalomban és Szovjet-Oroszországban az új társadalmi rend, a szocializmus megvalósításának gyakorlati irányításában.

A legtehetségesebb embereknél is ritkán fordul elő, hogy nyomban képességeik teljében lépjenek a nyilvánosság elé. Ez alól – mint ismeretes – Marx sem volt kivétel. Az első cikkeket író forradalmi demokrata Marxot sem csekély távolság választja el a „Kommunista Kiáltvány"-t megszövegező Marxtól. Leninnek ebben az értelemben nem volt fiatalkora. Az elméletet már első műveiben, 23–24 éves korában, amikor nyilvános szerepléseinek első lépéseit tette meg Pétervárott, tökéletes biztonsággal kezelte és a marxizmus fegyvereit úgy ragadta kézbe, hogy azokat nyomban tovább is élesítette.

Az 1890-es években a történelmi fejlődés Oroszországban is napirendre tűzte a szocializmus és a munkásmozgalom egyesítésének, a forradalmi munkáspárt megteremtésének kérdését.

1861-ben a cári kormány a paraszti zendülések és a krími hadjáratban elszenvedett vereségek hatására kénytelen volt eltörölni a jobbágyságot. A jobbágyság eltörlése után feltartóztathatatlanul utat tört magának a kapitalizmus. Az ipari munkásság száma és ereje gyorsan növekedett. Viharosan haladt előre a termelés összpontosítása, a nagy gyárakban hatalmas munkástömegek dolgoztak.

Az 1890-es éveket Oroszországban a gyors ipari fejlődés jellemzi. Az ipar fejlődése együtt járt a munkásosztály kizsákmányolásának fokozódásával és a munkásöntudat növekedésével. Ilyen körülmények közt a munkásmozgalom egyre szervezettebbé vált.

A mezőgazdaságban, habár igen lassan, de elkezdődött a bérmunka tőkés kizsákmányolásának elterjedése. Megfigyelhető volt a parasztság rétegződése, amely a kapitalizmus fejlődésének az eredménye. Kitermelődött egy kulákokból álló felső réteg, amely a parasztság többi rétegét tőkés módszerekkel zsákmányolta ki. Másfelől különvált a szegényparasztok, a béresek rétege.

A cári kormány szabad utat engedett a külföldi tőke beáramlásának, ami a cárizmust, a földbirtokosokat és a burzsoáziát függő helyzetbe hozta a nyugat-európai imperialistáktól.

A gyors gazdasági fejlődés ellenére Oroszország továbbra is elmaradott ország

[1] V. I. Uljanov a Lenin aláírást nyomtatásban megjelent írásai közül a „Zarja" folyóirat 1901. évi 2–3. (decemberi) számában megjelent „A kritikus urak az agrárkérdésről" („Az agrárkérdés és a »Marx-kritikusok«" című munka első négy fejezete) című cikkében használta először.

volt, ahol a kapitalizmus fejlődését nagymértékben fékezték a feudális maradványok.

A munkások és a paraszttömegek nyomorához, mérhetetlen szenvedéseihez a cári önkényuralom kegyetlen elnyomása járult. A súlyos gazdasági helyzet és a politikai jogfosztottság arra serkentette az elnyomott tömegeket, hogy harcra keljenek elnyomóik ellen. A munkásmozgalom fejlődése egyre nagyobb méreteket öltött és mind újabb ipari központokat ragadott magával.

A növekvő hazai és nyugat-európai munkásmozgalom hatására Oroszországban is megalakultak az első marxista szervezetek. Mint ismeretes, Plehanov szervezte meg 1883-ban az első orosz marxista csoportot. A Plehanov szervezte Munka Felszabadítása csoport azonban nem volt gyakorlati kapcsolatban a munkásmozgalommal.

A marxizmus úttörői Oroszországban – különösen Plehanov – rámutattak arra, hogy szükségszerű a proletariátus harca és az önálló szociáldemokrata párt, de tevékenységük az esetek többségében arra korlátozódott, hogy bebizonyítsák a nyugat-európai és az oroszországi tőkés fejlődés azonosságát. Az oroszországi tőkés fejlődés sajátosságait azonban figyelmen kívül hagyták.

Lenin teljesen új jellegű feladatot állított az orosz marxisták elé. Rámutatott arra, hogy a leglényegesebb elméleti feladat, amelyet az orosz marxistáknak meg kell oldani, az orosz problémák önálló, alkotó és nem dogmatikus vizsgálata. „Úgy véljük – írja Lenin –, hogy az orosz szocialistáknak különösen nagy szükségük van arra, hogy *önállóan* dolgozzák fel Marx elméletét, mert ez az elmélet csak általános *útmutató* tételeket nyújt, amelyeket másképpen alkalmaznak *többek közt* Angliára, mint Franciaországra, másképpen Franciaországra, mint Németországra, másképpen Németországra, mint Oroszországra."[2]

Aláhúzva az elméleti munka szükségességét, fontosságát és jelentőségét a szociáldemokraták számára, Lenin ugyanakkor rámutatott arra, hogy az elméleti munkát nem lehet a gyakorlati munka rovására az első helyre állítani, és a gyakorlati munkát nem lehet addig félretenni, amíg az egyes kérdések nincsenek elméletileg megoldva. Ez a magyarázata annak, hogy Leninnél a bonyolult kérdések elméleti megoldása egybekapcsolódott a munkásmozgalom gyakorlati harcában való aktív részvétellel, és hogy Lenin nemcsak rendszerezte az elveket, hanem az elméletet átvitte a konkrét valóságba, az elméletet gyakorlativá tette.

Az elmélet és gyakorlat kapcsolatát Leninnél, illetve azt, hogy melyik játszott nagyobb szerepet nála, ma is különbözőképpen értelmezik és ítélik meg. A polgári társadalomtudomány igyekszik Lenin elméleti-tudományos teljesítményét vagy kétségbevonni, vagy legalábbis lekicsinyelni. Személyét természetesen nem kerülhetik ki, és a hangsúlyt politikai-gyakorlati tevékenységére helyzik. „Marx annak ellenére – olvasható egy Leninnel foglalkozó műben –, hogy vezető szerepet töltött be a »Nemzetközi Munkásszövetség«-ben, mindenekelőtt teoretikus volt, Lenin elméleti művei dacára mindenekelőtt a forradalom stratégája és taktikusa."[3]

Lenin gyakorlati-politikai tevékenységének az egyoldalú előtérbe állítása a marxista társadalomtudományban is megtalálható. Deborin például Plehanov és Lenin filozófiai tevékenységét összehasonlítva azt írta, hogy „ez a két gondolkodó bizo-

[2] *Lenin:* Programunk. *Lenin* Összes Művei. 4. kot. Kossuth Könyvkiadó 1964. 172. old.
[3] *E. Fischer–F. Marek:* Was Lenin Wirklich sagte. 1969 1 old.

nyos értelemben kiegészíti egymást. Plehanov mindenekelőtt teoretikus, Lenin pedig elsősorban a gyakorlat embere, politikus, vezér"[4]

Az a vitathatatlan szerep, amelyet Lenin a valóban forradalmi proletárpárt megteremtésében és Szovjet-Oroszország vezetésében játszott, az úgynevezett vezérkép kialakulásához vezetett. Alpári Gyula többek közt azt írta Leninről, hogy „Ő volt Marx Károly első tanítványa, aki a mester gondolatait tette változtatta. Marx kitűzte elénk a célt, Lenin kijelölte a célhoz vezető utat. Marx megmutatta: mit, Lenin megmutatta: hogyan."[5] Pakrovszkij pedig a következőképpen fogalmazott: „a történelemíró számára – nem tagadom – érdekesebb Lenin, a vezer; teoretikusunk meglehetősen sok van, de vezérek csak százévenként születnek"[6]. Mások Lenint mint reálpolitikust értékelik nagyra.

Leninnél az elmélet és a gyakorlat elszakíthatatlan egységben és kölcsönhatásban áll. A gyakorlatot Lenin számára elsősorban a forradalmi mozgalom, a párt jelentette. Közismert Leninnek az a tétele, hogy „forradalmi elmélet nélkül nem lehet forradalmi mozgalom sem ... *az élenjáró harcos szerepét csak az a párt tudja betölteni, amelyet élenjáró elmélet vezet*[7]. A teoretikus, a vezér, a forradalmár, a reálpolitikus stb. kérdésében úgy véljük, Jakusevszkij közelíti meg legjobban a lényeget, amikor azt írja, hogy „Lenin a legnagyobb tudós a forradalomban és legnagyobb forradalmár a tudományban"[8].

A legnagyobb tudós a forradalomban és a legnagyobb forradalmár a tudományban a párt megteremtéséért, erejének növeléséért, soraínak tisztaságáért vívott harc során megvédelmezte a marxizmus tanításait és a mindenkori konkrét helyzet követelményeinek megfelelően alkalmazta azokat. Eközben számos új fejezettel gazdagította a marxizmust: a proletárdiktatúra, a proletariátus hegemóniája, a proletariátus szövetségi politikája, a nemzeti és gyarmati kérdés, a proletariátus pártja. a forradalomelmélet és sok más kérdés terén.

Lenin fellépésének első pillanatától halála percéig fokozott figyelmet szentelt a politikai gazdaságtan problémáinak. Megvédelmezte Marx közgazdasági tanításait a hamisításoktól és ferdítésektől. Leleplezte az oroszországi és nemzetközi opportunizmus revizionista kísérleteit, szembeszállt azzal a szellemmel, amely a marxi politikai gazdaságtant dogmaként kezelte. Lenin példát mutatott arra, hogyan kell alkalmazni Marx tanait a konkrét történelmi viszonyokra, hogyan kell azokat a társadalmi fejlődés szolgáltatta anyag alapján alkotóan továbbfejleszteni.

Lenin életéből alkotó munkára nagyjából 30 évet (1893–1923) fordíthatott. Ez alatt számos könyvet, cikket, tanulmányt írt, előadást tartott, kongresszusokon es gyűléseken szólalt fel. Lenin műveinek kétkötetes kronológiai mutatója 10 660 tételt sorol fel.[9]

1980-ban befejeződött Lenin Összes Művei (55 kötet) magyar nyelvű kiadása az orosz nyelvű 5. kiadás alapján. Ez a kiadás kb. 9000 címet, illetve Lenintől származó írást tartalmaz.[10] A fenti mondat annyiban pontosításra szorul, hogy a Lenin-

[4] *Деборин:* Ленин как мыслитель. Moszkva–Leningrád 1924. 26. old.

[5] Inprekorr, 1924. I. 23.

[6] Idézi *Réti László* „Lenin és a magyar munkásmozgalom" című könyvében (Kossuth Könyvkiadó 1970. 260. old.).

[7] *Lenin:* Mi a teendő? *Lenin* Összes Művei. 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 22–23. old.

[8] *И. Т. Якушевский:* Ленинизм и «советология». Leningrád 1970. 413. old.

[9] Lásd Хронологический указатель произведений В. И. Ленина. I. rész. Moszkva 1959., II. rész Moszkva 1962.

[10] Алфавитный указатель произведений, вошедших в полное собрание сочинений В. И. Ленина. Moszkva 1966. IX. old.

től származó, de nem mindig Lenin aláírással megjelentekről van szó. Mint ismeretes, Lenin írásai alatt legkülönbözőbb álnevek – hol csak kezdőbetűk, hol kitalált vagy fantázianevek, hol az Iljin, vagy a Lenin különböző variációi – szerepeltek.[11] Egyébként élete folyamán konspirációs okokból több mint 150 álnevet használt.

Még napjainkban is kerülnek elő Lenintől származó, eddig ismeretlen dokumentumok. Tehát az „Összes Művei" sem foglalják magukba hiánytalanul Lenin teljes életművét. Az adott keretek között azonban lehetetlen ismertetni mindazt, amit Lenin zsenije akár csak a politikai gazdaságtan terén is alkotott. Ezért közgazdasági munkásságából azokat a problémaköröket emeljük ki, amelyekkel a legtöbbet foglalkozott és amelyek a közgazdasági gondolatok fejlődése szempontjából különösen fontosak. Ezek: a kapitalizmus sorsa Oroszországban, illetve a marxi újratermelési és válságelmélet; az agrárkérdés; az imperializmus elemzése; a szocializmus politikai gazdaságtana alapjainak lerakása.

Ezek a témák Leninnél nagyjából történelmileg is követik egymást. Ennek az a magyarázata, hogy számára ezek nem önálló, magukban való tudományos témákként jelentkeztek, hanem a munkásmozgalom számára történelmileg Oroszországban ilyen sorrendben vetődött fel az önálló munkáspárt létének, a parasztságnak mint szövetségesnek, a háború jellegének és a belőle kivezető útnak, valamint az új társadalom építésének problémája. „Lenin közgazdasági műveinek megjelenési sorrendjét és tematikáját – állapította meg Paskov – nem azok a sajátos feladatok diktálták, amelyeket a politikai gazdaságtannak mint sajátos és egységes tudománynak a kidolgozása jelent, hanem azok az időszerű gyakorlati-politikai feladatok, amelyek az adott időszakban a munkásosztály és az őt vezető párt előtt álltak."[12]

[11] Lenin eddig ismert álnevei, amelyekkel különböző írásai megjelentek: Б; Б. Б; Б. В. Куприянов; Б. Г.; Б. Ж.; Б. К.; Большевик; В.; В. И.; В. И-ин; В. Ил.; В. Ильин; Вл.; Вл Ил; Вл. Ильин; Вл. Ильин (Ленин); Влад Ильин; Владимир Ильин; В. Ленин; Вл. Ленин; В. Ф. В. Фр.; В. Фрей; Вильям Фрей; Г. Пр.; Д; —е—; И.; И. В.; Ив. Петров; Иван; Ильин; Ильич; И-чин-ли; К. Иванов; К-в; К-пов; Кар-ов; Карпов; К. О.; К. П.; К. С-ий; К. Т.; К. Т-н; К. Т.-ин; К. Тулин; К. Ф.; Карич; Л.; Ленин; Ленин (В. Ульянов); М.; М. Б.; М. М.; М. Н.; М. П.; М. Ш.; Мейер; Мирянин; Н.; Н. . . . ; Н. Б.; Н. К.; Н. К-въ; Н. К.-ов; Н. Карпов; Н. Константинов; Н-к; Н-ков; Н. Л.; Н. Л-н; Н. Л-ъ; Н. Ленин; (Н. Ленин); Н. Ленинъ; Н. Ленин (В. Ульянов); Н. Ленин (В. И. Ульянов); Н. Ленин (Вл. Улянов); Н. Н.; Наблюдатель; Не-депутат; Не-либеральный скептик; П.; П. Осипов; П. П.; П. Пирючев; Петербуржец: Петров; Посторонный; Постоянный читатель «Правды»; Почти примиренец; Правдист; Р. С.; Р. Силин; Русский коммунист; С.; С. . . . ; Сотрудник «Пути Правды»; Ст.; Старик; Старик и К°; Статистик; Т.; Т. П.; Т. Х.; Т-ин; Ул.; Ф.; Ф. Л-ко; Ф. П.; Ф. Ф.; Фр.; Фрей; Читатель; Читатель «Правды» и «Луча»; Шкурпа; ъ; Якоб Рихтер д-р прав; A. Linitsch; Uncommuniste Russe; I. Petroff; Iljin; Jacob Richter; Jacob Richter LLD; Lenin; Lenin (W. Oulianoff); Lenin (WI. Uljanow); Lènine; N.; N. L.; NN; N. Lenin; N. Lenin (VI. Oulianoff); N. Lenin (WI. Uljanov); N. Lènine; N. Lènine (WI. Oulianoff); N. Lènine (WI. Uljanow); N. Lenins; Petroff; Russischer Kommunist; V. L.; VI. Lènine; W.; W. I.; W. L.; W. Lènine; WI. U.

[12] *А. И. Пашков:* Экономические работы В. И. Ленина 90-х годов. Moszkva 1960. 30. old.

A kapitalizmus sorsa Oroszországban, a marxi újratermelési és válságelmélet megvédése és továbbfejlesztése

Oroszországban a XIX. század második felében a társadalmi kérdések közül a tőkés termelési viszonyok kialakulása és fejlődése, illetve az orosz kapitalizmus fejlődésének törvényszerűségei kerültek a viták középpontjába. Különösen az 1861-es reform után vált még inkább alapproblémává az orosz értelmiség szellemi életében központi helyet elfoglaló azon kérdés, hogy Oroszországnak végig kell-e járnia a tőkés fejlődés útját Európa nyugati országainak mintájára. A narodnyikok Nyugat-Európában mindenekelőtt a kapitalizmus árnyoldalait látták, azt, hogy e társadalom a hagyományos termelési formákat felbomlasztja, a néptömegek létbiztonságát megszünteti. Az orosz paraszti köztulajdont, az obscsinát pedig lehetséges kiindulópontnak tartották ahhoz, hogy Oroszország a tőkés fejlődés gyötrelmes útját elkerülve gyorsan és a nyugat-európai országokénál kevesebb szenvedéssel jusson el a társadalmi fejlődés magasabb fokára. A Herzen és Csernisevszkij „parasztszocializmusát" hirdető narodnyik mozgalom szétbomlott és differenciálódott. Az 1890-es évekre a narodnyik mozgalmat a liberális narodnyikok jelentették.

A liberális narodnyikok és a legális marxisták Marxra hivatkozva támadták az orosz társadalom fejlődési perspektívájára és lehetőségére vonatkozó marxista álláspontot. A figyelem középpontjába a társadalmi termék újratermelését és körforgási folyamatát feltáró elmélet került. A marxi újratermelési elmélet megmutatja a kapitalizmus belső mechanizmusát, feltárja a tőkés újratermelés alapvető törvényszerűségeit, kimutatja, hogy mind anyagi, mind értékformában hogyan kell pótolni a társadalmi termék egyes részeit, feltárja, miért lehetséges az, hogy a tőkés termelés növekedhet a személyes fogyasztás megfelelő növekedése nélkül, elismeri a kapitalizmus történelmileg haladó szerepét azzal együtt, hogy kimutatja a kapitalizmus ellentmondásait és történelmileg átmeneti jellegét.

A liberális narodnyikok mesterséges intézkedésekkel a kisárutermelést igyekeztek konzerválni, és a múltat dicsőítették. Tagadták a kapitalizmus kifejlődésének szükségességét és lehetőségét, s ezzel együtt tagadták azt is, hogy a proletariátus a szocialista forradalom vezető ereje. A proletariátus növekedése szoros kapcsolatban áll a kapitalizmus fejlődésével. Ha pedig a kapitalizmus fejlődésének nincs meg a reális talaja Oroszországban, akkor az önálló munkáspárt megteremtése, amelyért Lenin vezetésével a marxisták harcoltak már az 1890-es években, a történelmi fejlődés által egyáltalán nem szükségszerűen napirendre tűzött kérdés.

A legális marxisták elismerték a kapitalizmust Oroszországban, sőt dicsőítették a tőkés fejlődést és azt állították, hogy legfeljebb részleges javításokra van szükség, a kapitalizmus fejlődésének eredményeként pedig Oroszország gazdag, fejlett országgá fog válni. Ezért szerintük Oroszországban a forradalmi munkásmozgalomnak nincs létjogosultsága.

Ilyen körülmények közt az orosz marxisták elsőrendű feladata volt a narodnyi-

kok és a legális marxisták álláspontjának megcáfolása és ezzel az út megtisztítása a munkásmozgalom számára, a munkásmozgalom felfegyverzése a társadalmi fejlődés törvényeinek ismeretével, a munkáspárt forradalmi programjának és taktikájának kidolgozása.

A kapitalizmus jövőjének elemzése Oroszországban tehát középpontba állította a realizálás, az újratermelés és a válságok kérdését, mivel az szintetizálja a tőkés fejlődés gazdasági problémáit. A különböző marxista körökben folyó vitáknak is egyik központi kérdése épp ezért a marxi realizálási és újratermelési elmélet volt.

Lenin aktívan bekapcsolódott a párt megalapítása szempontjából oly fontos közgazdasági probléma vitájába. Lenin sok polemikus hangvételű művében foglalkozott a realizálás, a társadalmi tőke újratermelése, a válságok kérdéseivel és a kapitalizmus oroszországi sorsával.

Mielőtt azonban rátérnénk ezeknek az elméleti kérdéseknek az elemzésére, tekintsük át vázlatosan Lenin életének főbb mozzanatait az adott időszakban.

LENIN ÉLETÚTJÁNAK FŐBB MOZZANATAI 1870 ÉS 1904 KÖZÖTT

Vlagyimir Iljics Uljanov 1870. április 22-én született a Volga-parti Szimbirszk (ma Uljanovszk) városában. Apja pedagógus volt. Matematikát és fizikát tanított, 1869-ben kinevezték a Szimbirszk kormányzósági népiskolák tanfelügyelőjévé, majd ezek igazgatója lett. A családban nyolc gyermek született, kettő egészen fiatalon halt meg. Vlagyimir a negyedik gyermek volt. A szülők igyekeztek a hat testvért (Anna, Alekszandr, Vlagyimir, Olga, Dmitrij, Marija) sokoldalúan művelni, becsületes, szorgalmas, a nép gondjai iránt fogékony emberekké nevelni.

Lenin nézetei ifjú éveiben a családi nevelés, a szülői példa, a forradalmi demokratikus irodalom és a nép életével való megismerkedés hatása alatt alakultak ki. Erős befolyást gyakorolt rá bátyja, Alekszandr, akire mindenben igyekezett hasonlítani és aki csalhatatlan tekintély volt előtte. Alekszandr révén szerzett tudomást a marxista irodalomról, és nála látta először „A tőke" című művet

Vlagyimir sokat olvasott, hogy feleletet találjon az őt foglalkoztató kérdésekre. A forradalmi demokraták írásai gyűlöletet ébresztettek benne a cári Oroszország társadalmi és politikai rendje iránt, és hozzájárultak forradalmi meggyőződésének kialakulásához.

1887-ben, egy évvel apja halála után elvesztette a számára oly sokat jelentő testvért, Alekszandert, akit a II. Sándor cár elleni merénylet előkészítésében való részvételért végeztek ki. Bátyjának halála megrendítette Vlagyimirt, de ugyanakkor meg is erősítette forradalmi nézeteiben. Meghajolt bátyja önfeláldozása és bátorsága előtt, de elvetette az általa választott utat, a terrorista útját. „Nem – mondotta –, nem ezen az úton fogunk haladni. Nem ilyen úton kell haladni."[13]

Még ugyanebben az évben beiratkozott a kazanyi egyetem jogi karára. Kapcsolatot keresett a haladó gondolkodású hallgatókkal, és aktív tagja lett a Szamara–Szimbirszk kormányzóságból való egyetemi hallgatók illegális segélyegyletének. Aktívan részt vett a hallgatóknak az egyetemeken bevezetett rendőri rezsim elleni tiltakozó megmozdulásában. A kazanyi kormányzó utasítására Uljanovot letartóztatták és börtönbe zárták. A börtönbe vezető úton a letartóztatott és a kísérő rend-

[13] A mi Vologyánk. Családtagok visszaemlékezései Leninre. Kossuth Könyvkiadó 1957. 192. old.

őrbiztos közt az alábbi beszélgetés zajlott le: „– Mit lázadoznak maguk, fiatalember? Hiszen fal van maguk előtt! – Fal, de *korhadt*, döngesd és összeomlik."[14] A börtönzárkában a letartóztatott hallgatók elmondták egymásnak véleményüket és a jövőre vonatkozó terveiket. Társainak arra a kérdésére, hogy mit szándékozik tenni a kiszabadulás után, azt felelte, hogy előtte csak egy út van, a forradalmi harc útja. A diákmegmozdulásban való részvételért az egyetemről kizárták, a rendőrség kiutasította Kazanyból, és Kokuskino faluba száműzte. Így lépett 17 éves ifjúként a forradalmi harc útjára és esett át a tűzkeresztségen.

A száműzetésben buzgón tanulmányozta a szociológiai, politikai, közgazdasági és statisztikai irodalmat. Életének erre a szakaszára visszaemlékezve írta később: „Azt hiszem, hogy életemben soha azután, még a pétervári börtönben és Szibériában sem olvastam annyit, mint a Kazanyból falura való száműzetésemet követő évben. Kora reggeltől késő éjszakáig mohón olvastam."[15]

1888 őszén engedélyezték, hogy visszaköltözzön Kazanyba, de egyetemi tanulmányainak folytatásához nem járultak hozzá. Ezért engedélyt kért arra, hogy külföldre utazhasson tanulmányait folytatni. Kérelmét elutasították, és a rendőrség illetékes ügyosztálya azt az utasítást adta a kazanyi kormányzónak, hogy „Uljanovnak külföldi útlevelet ne adjon ki"[16]. Az egyetemi tantárgyak helyett így a marxizmust kezdte el tanulmányozni. Belépett a Fedoszejev által szervezett egyik marxista körbe, amelynek tagjai a szigorú konspirációs szabályok betartásával Marx és Engels illegálisan kiadott vagy kézírásos fordításokban terjesztett műveit és Plehanovnak a narodnyikok ellen írt műveit tanulmányozták és beszélték meg heves vitákat folytatva. Kazanyi tartózkodásának ebben a szakaszában kitartó szívóssággal törekedett a marxista elmélet elsajátítására, gyakran találkozott a fiatal kazanyi marxistákkal. Ekkor ismerkedik meg behatóbban Marx „A tőke" című művével. Teljesen lenyűgözték Marx eszméi, tudományos következtetései, ezek kérlelhetetlen logikája és mélysége. Nemcsak egyszerűen tanulmányozta „A tőké"-t, hanem azt is mérlegelte, hogy az abban kifejtettek hogyan alkalmazhatók az oroszországi munkásmozgalom feladataira és az ország társadalmi-gazdasági viszonyaira. Testvére, Anna, visszaemlékezve erre a korszakra, a következőket írta: „Nagy hévvel és lelkesedéssel beszélt nekem a marxi elmélet alapjairól és azokról a nagy távlatokról, amelyeket ez az elmélet nyitott... Csak úgy áradt belőle a lelkes hit, amely átragadt a vele beszélgetőre is. Már akkor értett hozzá, hogy szavaival meggyőzze, magával ragadja az embereket. És ha valamit olvasott, ha valami újat fedezett fel, már akkor is szükségét érezte, hogy közölje másokkal, hogy híveket szerezzen magának. Ilyen híveket, a marxizmust ugyancsak tanulmányozó és forradalmi érzelmű fiatalokat mihamar talált is Kazanyban."[17]

1889 őszén az Uljanov család Szamara városában (ma Kujbisev) telepedett le. Lenin itt leckeadással keresett némi pénzt, amivel hozzájárulhatott a családi költségvetéshez. 1890 tavaszán végre megkapta az engedélyt, hogy egyetemi tanulmányait magánúton befejezze. Ettől kezdve minden erejével a vizsgákra készült, és 1891 őszén a pétervári egyetem jogi karán sikeresen vizsgázott. 1892 márciusában megkezdte védőügyvédi tevékenységét a szamarai kerületi bíróságon. 1892–93-ban

[14] Ugyanott, 24. old.

[15] Вопросы Литературы, 1957. 8. sz. 133. old.

[16] *Lenin* Összes Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 550. old. 151. jegyzet.

[17] A mi Vologyánk. 27–28. old.

kb. hússzor szerepelt védői minőségben és védencei elsősorban szegények – parasztok és kézművesek – voltak. Az ügyvédi praxis természetesen nem kötötte le, és minden erejét a marxizmus tanulmányozására, az aktív forradalmi tevékenységre való felkészülésre fordította.

Lenin bekapcsolódott a többnyire narodnyik irányzatú, forradalmi érzelmű fiatalok illegális körébe. A marxizmus propagálásához a rá jellemző szenvedéllyel, az emberek megnyerésének és meggyőzésének csodálatos képességével fogott hozzá itt is. A sokoldalúan képzett marxista megjelenése nagy hatással volt a szamarai forradalmi körökre. Lenin marxista propagandájának hatására a kör több tagja szakított a narodnyik nézetekkel.

1892-ben Lenin marxista kört szervezett Szamarában. A kör tagjai erőteljes marxista propagandát folytattak. Lenin és a kör tagjai kapcsolatba kerültek a Volga-vidék több városával, és így alakult ki itt a marxista eszmék terjesztésének egyik fő góca.

Az illegális körök tagjainak visszaemlékezéseiből tudunk Lenin számos olyan előadásáról, írásáról, amely akkor nagy hatást gyakorolt az ifjú forradalmárokra, de sajnos nem maradt meg az utókor számára. Így például előadást tartott „A földközösségről, annak sorsáról és a forradalom útjairól" a fűtőházi munkásoknak. Előadásaiban ismertette Marx és Engels tevékenységét, illetve műveik közül pl. „A filozófia nyomorúságá"-t, „A tőké"-t, az „Anti-Dühring"-et. Lefordította oroszra „A Kommunista Párt kiáltványa" című művet, amelynek kézzel írt fordítását kézről kézre adták és még Szamarán kívül is szorgalmasan olvasták.

Elvbarátai körében Lenin igen nagy tekintélynek örvendett. „Ebben a 23 éves emberben – írta visszaemlékezéseiben a kör egyik tagja – csodálatos módon egyesült egyrészt az egyszerűség, a tapintat, az életöröm és az ifjúi hév, másrészt a komolyság, az ismeretek alaposssága, a szigorú logikai következetesség, megítéléseinek és definícióinak világossága és szabatossága."[18]

A marxista tudományos módszerrel sokoldalúan és mélyrehatóan tanulmányozta Oroszország gazdasági viszonyait és különösen a parasztgazdaságokra vonatkozóan gyűjtött össze óriási anyagot. Az orosz falu életét tanulmányozva sokat beszélgetett parasztokkal, a falut ismerő emberekkel.

A Kazanyban és Szamarában eltöltött évek igen nagy jelentőségűek voltak további tevékenysége szempontjából. Itt alakultak ki marxista nézetei, ebben az időszakban gyűjtött erőt ahhoz, hogy a forradalmi tevékenység széles porondjára lépjen. A forradalmi munka területén olyan ipari központba vágyott, ahol nagy tömegben összpontosul a proletariátus. Ezért 1893 augusztusában Pétervárra utazott.

Lenint Pétervárra érkezése pillanatától fogva teljesen lefoglalta az a feladat, hogy miképpen lehetne minél gyorsabban leküzdeni a szociáldemokrata marxista körök szétforgácsoltságát és munkájuk „kisipari" jellegét, hogyan lehetne hozzáfogni egy forradalmi proletárpárt megteremtéséhez. „Dolgoztam olyan körben – írta Lenin erre az időszakra visszaemlékezve –, amely hatalmas, átfogó feladatokat tűzött maga elé, és mindegyikünknek, a kör minden tagjának valóságos gyötrelem volt az a tudat, hogy kisiparosok vagyunk olyan történelmi pillanatban, amikor – az ismert mondást módosítva – elmondhattuk volna: adjatok nekünk egy forradalmárokból álló szervezetet – és kifordítjuk sarkából Oroszországot!"[19]

[18] Воспоминания о В. И. Ленине. I. rész. Moszkva 1956. 102. old.
[19] *Lenin:* Mi a teendő? *Lenin* Összes Művei. 6. köt. 116–117. old.

A forradalmi proletárpárt megteremtésén fáradozva Lenin különösen nagy figyelmet fordított a munkáskörök szervezőinek és vezetőinek nevelésére, ismereteinek gyarapítására. A munkástanulókörök vezetőjeként nemcsak tanította a proletárokat, hanem állandóan tanult is tőlük, tanulmányozta életüket és munkakörülményeiket. A „kisipari jelleg" leküzdésében lépést jelentett Leninnek az a javaslata, hogy a marxizmusnak az élenjáró munkások kis köreiben való propagálásáról térjenek át a proletariátus széles rétegeiben folytatott közvetlen politikai tömegagitációra. Ehhez a köröknek szorosabb kapcsolatba kellett lépni egymással.

1895 februárjában Lenin részt vett a pétervári, moszkvai, kijevi és vilnai szociáldemokrata csoport tagjainak Pétervárott megtartott tanácskozásán. Itt megvitatták a politikai tömegagitációra való áttérés lehetőségét és azt, hogyan lehetne népszerű irodalmat kiadni a munkásoknak, valamint szoros kapcsolatot teremteni a „Munka Felszabadítása" csoporttal. Úgy döntöttek, hogy Lenint a pétervváriak képviselőjeként külföldre küldik.

Lenin Genfben találkozott Plehanovval, Párizsban Paul Lafargue-gal, Berlinben Wilhelm Liebknechttel.

1895 őszén Lenin vezetésével az összes pétervári marxista kör egyetlen politikai szervezetbe tömörült, amely decemberben a „Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására" nevet vette fel. A Szövetség alapját a kerületi csoportokba tömörült üzemi munkáskörök alkották. Ebben a szervezetben a centralizmus elve érvényesült, szigorú fegyelmet tartottak, szoros kapcsolatban voltak a munkástömegekkel, irányították a sztrájkharcokat, röplapokat adtak ki.

A pétervári „Harci Szövetség" példája alapján más városokban is hasonló szövetségek alakultak. Az ezek közötti szilárd kapcsolat kiépítését volt hivatva szolgálni a pétervári „Rabocseje Gyelo" illegális lap, amelynek első számát Lenin szerkesztette.

A lap azonban nem jelenhetett meg. A „Harci Szövetség" vezető csoportját Leninnel együtt „állam elleni bűntett" vádjával letartóztatták. A börtönből kijuttatott leveleiben Lenin a párt kongresszusának összehívását sürgette. Programtervezetet dolgozott ki, amelyben az oroszországi kapitalizmus marxista elemzése alapján fogalmazta meg a proletariátus osztályharcának fő feladatait. Szabatosan és világosan kifejtette, hogy először a cárizmust kell megdönteni, azután a tőkések uralmát, és a hatalomnak a munkásosztály kezébe kell átmennie. További feladatként a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetését és a szocializmus felépítését tűzte ki.

„A szociáldemokraták pétervári körének ügyében" kihirdetett ítéletben Lenin nyilvános rendőri felügyelet mellett letöltendő háromévi kelet-szibériai száműzetést kapott.

A száműzetésre való felkészülésre három napot engedélyeztek. Lenin ezt is forradalmi munkára használta fel. Számos gyűlést tartott, ahol szervezeti és taktikai kérdésekben a Szövetség „öreg" és néhány „fiatal" tagja közt éles nézeteltérés merült fel és parázs vita kerekedett.

A nézeteltérések a szociáldemokrácia oroszországi feladatainak megítélésére vonatkoztak. Az „öregek" a szociáldemokráciának mint a munkásosztály politikai vezető szervezetének a forradalmi jellege mellett szálltak síkra, míg a „fiatalok" trade-unionista nézeteket képviseltek, és tagadták a szociáldemokrácia politikai feladatait. A „fiatalok" a politikai szabadságért vívandó harcot lényegében gazdasági harccal kívánták helyettesíteni, a politikai tevékenységet pedig a liberális burzsoá-

ziára bízni. A „fiatalok" nézeteiben csírájában megjelent az orosz munkásmozgalmon belüli, később ökonomizmus néven meglehetősen széles körben elterjedt opportunista irányzat.

Az „öregek" kitartottak amellett, hogy erősíteni kell a „Harci Szövetséget", hogy ki kell szélesíteni a kapcsolatokat az élenjáró munkásokkal, és hogy meg kell szervezni a munkáskörök, a munkáspénztárak, a tanulóifjúság közt működő propagandakörök tevékenységének irányítását. A felmerült nézeteltérések megmutatták, hogy az orosz szociáldemokráciában két irányzat, egy forradalmi és egy opportunista keletkezett, amelyek között később hosszú éveken át éles elvi vita folyt.

1897. február 17-én Lenin útnak indult Pétervárról a szibériai száműzetésbe. Közel kéthónapi krasznojarszki kényszermegállás után május 8-án érkezett meg rendeltetési helyére, Susenszkoje faluba. Az isten háta mögötti falu a vasúttól 600 versztnyire[20] volt.

Kiterjedt és rendszeres levelezést folytatott szociáldemokrata elvtársaival és hozzátartozóival. Filozófiai ismereteit bővítendő Holbach, Helvetius, Kant, Hegel műveit tanulmányozta. Hozzátartozói és szabadlábon levő elvtársai révén jutott hozzá a szükséges irodalomhoz. Statisztikai gyűjteményeket, közgazdasági és filozófiai könyveket küldtek neki. Folytatta Marx és Engels műveinek a tanulmányozását. Lenin több folyóiratra és újságra fizetett elő, hogy lépést tartson az eseményekkel, figyelemmel kísérje a munkásmozgalmat, Oroszország és Nyugat-Európa gazdasági fejlődését.

Közeli kapcsolatba került Susenszkoje parasztjaival, akik körében tiszteletet vívott ki magának. Mint politikai száműzöttnek, nem volt joga ügyvédi gyakorlatot folytatnia, de nem hivatalosan tanácsokat nyújtott a parasztoknak, segítette őket a helyi hatóságok és a gazdagok önkényeskedése elleni védekezésben. „25 évvel ezelőtt, szibériai száműzetésem alatt – emlékezett vissza Lenin – néha az ügyvéd szerepét kellett betöltenem. Illegális ügyvéd voltam, mert száműzöttnek ez tilos volt, de más ügyvéd hiányában jöttek hozzám emberek, s elmondottak egyet, s mást."[21] Lenin nemcsak Susenszkoje és a környék parasztjait segítette tanácsaival, hanem számos száműzöttben is ő tartotta a lelket.

1898 májusában megérkezett Susenszkojéba Nagyezsda Konsztantyinovna Krupszkaja, akinek engedélyezték, hogy a háromévi száműzetését Ufa helyett itt töltse le. Lenin tőle tudta meg, hogy 1898 márciusában Minszkben megtartották az OSZDMP I. kongresszusát. A kongresszusnak nagy történelmi jelentősége volt. Hivatalosan proklamálta a párt megalakulását, és ezzel lezárult az orosz szociáldemokrácia történetében „a gyermek- és serdülőkor időszaka"[22]. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt megalakulásával „az orosz munkásmozgalom igen nagy lépést tett az orosz forradalmi mozgalommal való *egybeolvadása* úján"[23].

Az I. kongresszussal azonban a párt mint egységes centralizált szervezet gyakorlatilag még nem jött létre. A kongresszuson megválasztott központi bizottságot hamarosan letartóztatták, és a cári kormány megtorlásai sok helyi pártszervezetre is lesújtottak. A marxista szervezetek ismét szétforgácsolódtak.

Lenin a száműzetés nehéz körülményei közt is komoly elméleti munkát végzett.

[20] Egy verszt = 1067 m.

[21] *Lenin:* Az OK(b)P Központi Bizottságának politikai beszámolója a XI. kongresszusnak. *Lenin* Összes Művei. 45. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 103. old.

[22] *Lenin:* Mi a teendő? *Lenin* Összes Művei. 6. köt. 165. old.

[23] *Lenin:* Retrográd irányzat az orosz szociáldemokráciában. *Lenin* Összes Művei. 4. köt. 229. old.

A háromévi száműzetés alatt több mint harminc művet írt. Ezekben megjelölte a munkásosztály forradalmi harcának útját, kidolgozta a párt programját és taktikáját, s megindította a harcot az ökonomisták ellen.

A száműzetésben írt munkák közt kiemelkedő helyet foglal el „Az orosz szociáldemokraták feladatai" című brosúra, amelyet 1897-ben írt, és A Munka Felszabadítása csoport 1898-ban adott ki Genfben. Ez a mű a párt egyik alapvető programjellegű dokumentuma. Lenin rámutatott arra, hogy megbonthatatlan összefüggés áll fenn a marxista párt szocialista és demokratikus feladatai között, ezeket nem szabad egymással szembeállítani. Kiemelte, hogy összefüggésük és egymáshoz való viszonyuk helyes megértése elsőrendű fontosságú Oroszországban, ahol mind a cárizmus, mind a kapitalizmus ellen kell harcolni. Éppen ezért a szociáldemokratáknak az a feladatuk, hogy szervezzék a proletariátus osztályharcát és vezessék mind a demokratikus célokért (a cári önkényuralom és a földesurak elleni, a demokratikus köztársaság megteremtéséért), mind a szocialista célokért (a tőkések elleni, a proletariátus diktatúrájának megteremtéséért és a szocialista társadalom megszervezéséért) folyó küzdelmet.

Részletesen kifejtette azt a gondolatot, hogy a forradalmi mozgalomban a proletariátusé a vezető szerep. A vezető szerepet a munkásosztály a marxista párt vezetésével tölti be. Kiemelte, hogy a cárizmus megdöntése a szocializmusért vívandó harc első lépése. Rámutatott a forradalmi elmélet fontosságára.

Leninnek ez a brosúrája nagy szerepet játszott a marxizmus eszméinek terjesztésében, az oroszországi proletárpárt megteremtésében.

Ugyancsak a száműzetésben készült el „A nagyipar belső piacának kialakulása" című mű, amely 1899 márciusában „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" címmel jelent meg. Erre a műre e fejezetben még részletesen visszatérünk.

Lenint aggodalommal töltötte el az opportunizmus növekedése a nyugat-európai szociáldemokrata pártokban. Mélységesen felháborította Bernstein „A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai" című könyve és Bernstein elvbarátainak sajtóbeli szereplése. A könyv „tartalma – írta Lenin – egyre jobban megdöbbent bennünket. Elméletileg – hihetetlenül gyönge; mások gondolatainak ismétlése. Frázisok a kritikáról, de komoly és önálló bírálattal még csak meg sem próbálkozik. Gyakorlatilag – opportunizmus (fabianizmus, helyesebben mondva: Bernstein tömérdek állításának és gondolatának eredetijét megtaláljuk a Webbek legutóbbi könyveiben), határtalan opportunizmus és posszibilizmus, és emellett mégis *gyáva* opportunizmus, mert Bernstein a programhoz nem akar közvetlenül hozzányúlni. Aligha kételkedhetünk abban, hogy kudarcot fog vallani. Bernstein utalása arra, hogy az oroszok közül sokan szolidárisak vele... egészen felháborított minket."[24]

Lenin határozottan szembeszállt a legális marxistákkal is, akik az egekig magasztalták Bernsteint. Bírálta Bernstein orosz követői „kriticizmusának" tarthatatlanságát. „Általában – írta Lenin – ez a marxizmusban jelentkező egész »új kritikai áramlat«, amely magával ragadja Sztruvét és Bulgakovot ..., rendkívül gyanús nekem: nagyhangú frázisok a »dogma« stb. elleni »kritikáról«, s a kritikának semmi pozitív eredménye sincs."[25] „Ami az orosz tanítványok »szédítő felfedezéseit«

[24] *Lenin* Összes Művei. 55. köt. Kossuth Könyvkiadó 1979. 169. old.
[25] *Lenin* Összes Művei. 46. köt. 24. old.

és neokantizmusát illeti, felháborodásom egyre fokozódik. Elolvastam Tugan-Baranovszkij cikkét... Az ördög tudja, miféle buta és nagyképű sületlenség ez!"[26]

Az ökonomizmus első megnyilvánulásaiban Lenin már felfedezte az orosz bernsteinistáknak azt a törekvését, hogy a munkásosztályt a burzsoáziával való megalkuvás útjára tereljék.

Nővérétől megkapta az ökonomisták egyik dokumentumát, a „Credo"-t. Lenin az „Oroszországi szociáldemokraták tiltakozása" című éles hangú írásában bírálta meg az oroszországi bernsteinizmusnak ezt a programját. Felhívta az oroszországi szociáldemokratákat az ökonomisták opportunizmusa elleni küzdelemre, mivel az ökonomisták tagadták egy oroszországi marxista forradalmi proletárpárt létrehozásának a szükségességét. Rámutatott arra, hogy a bernsteinizmus „a marxista elmélet leszűkítésére és a forradalmi munkáspárt reformpárttá való átváltoztatására irányuló kísérlet"[27], és erélyes fellépést sürgetett az ilyen opportunista eszmék Oroszországba való behurcolása és terjesztése ellen.

A „Tiltakozás" megvitatására Lenin 1899 nyarán összehívta a száműzött szociáldemokraták értekezletét. A 17 résztvevő egyetértett Leninnel. A „Tiltakozás" tehát kollektív dokumentum. Megállapítása szerint az ökonomisták programja Oroszország munkásosztályának tevékenységét a gazdasági harcra korlátozza, a „liberális ellenzéki elemeknek" pedig azt javasolja, hogy a marxisták „részvételével" harcoljanak a „jogi formákért". „Az ilyen program megvalósítása – írta felháborodva Lenin – egyértelmű volna az orosz szociáldemokrácia politikai öngyilkosságával."[28]

A „Tiltakozás" leszögezte, hogy a munkások csak a forradalmi marxizmus elméletével folytathatják sikeresen küzdelmüket. „Csak az önálló munkáspárt lehet szilárd bástya az önkényuralom ellen vívott harcban, és csak ezzel a párttal szövetkezve, ennek a pártnak támogatásával léphet tevékenyen porondra a politikai szabadság valamennyi többi harcosa."[29]

Lenin munkáinak középpontjában ekkor az egységes marxista munkáspárt megteremtésének gondolata állt. Ez tükröződik a „Melyik örökségről mondjunk le?", „Programunk", „Legközelebbi feladatunk", „Egy égető kérdés" című cikkeiben. Lenin ezekben az írásaiban elsőként vetette fel azt, hogy az oroszországi munkáspártnak új típusú pártnak kell lennie. Sem a nyugat-európai szocialista pártok, sem a forradalmi narodnyik szervezetek nem szolgálhattak mintaképül a létrehozandó forradalmi párt számára. Az európai szocialista pártok a legalitás és a parlamenti harc viszonyai közt fokozatosan elvesztették forradalmi jellegüket, és a munkásosztályt nem készítették elő a proletárforradalomért vívandó forradalmi küzdelmekre. A narodnyik szervezetek összeesküvő-terrorista módszereket alkalmaztak, és elszakadtak a tömegektől. A mozgalom égető problémáját, „sebezhető" pontját Lenin a kellő szervezettség hiányában látta. Ennek kiküszöbölése végett „a tökéletesség legnagyobb fokára kell fejlesztenünk a forradalmi szervezetet, a fegyelmet és a konspirációs technikát"[30]. Az új típusú párt megteremtéséhez össze kellett kapcsolni a nagyszámú, országszerte szétszórtan működő marxista kört és szervezetet,

[26] Ugyanott, 29. old.
[27] *Lenin:* Oroszországi szocialdemokraták tiltakozása. *Lenin* Összes Művei. 4. kot. 157. old.
[28] Ugyanott, 160. old.
[29] Ugyanott, 162. old.
[30] *Lenin:* Egy égető kérdés. Ugyanott, 182. old.

szakítani kellett a kisipari módszerekkel, olyan marxista pártot kellett létrehozni, amely a munkásosztály politikai vezére és irányítója. A munkásmozgalom széles körű szervezését Lenin elképzelhetetlennek tartotta egy rendszeresen megjelenő és valamennyi helyi csoporttal szoros kapcsolatban levő pártlap nélkül. Szerinte az akkori viszonyok között éppen egy országos illegális orosz politikai lap a legfontosabb eszköze a szociáldemokraták eszmei és szervezeti tömörítésének. Egy ilyen lap kiadása Oroszországban a rendőri üldözések miatt lehetetlen volt, és ezért döntött Lenin a külföldi kiadás mellett.

1900 januárjában értesítették, hogy a belügyminiszter rendelkezése szerint a száműzetés lejárta után nem telepedhet le a fővárosban, az egyetemi városokban és a nagyobb munkásközpontokban. Ezért Pszkovba költözött, ahol részben megélhetésének biztosítása, részben forradalmi tevékenységének leplezése végett munkát vállalt a kormányzósági statisztikai hivatalban. 1900 júliusában külföldre utazott. Zürichben, Genfben tárgyalt a Munka Felszabadítása csoport vezetőivel az illegális lapról, majd Münchenbe utazott, ahol a szűkebb szerkesztőség telepedett le.

Az „Iszkra" első száma 1901 januárjában jelent meg. A lap fejlécén a dekabristák Puskinnak írt válaszából vett híres mondat – „szikrából lobban ki a láng" – állt. Lenin nemcsak cikkeket írt a lap számára, hanem minden olyan kérdéssel foglalkozott, amely a lap tartalmával és kiadásával függött össze: kidolgozta az egyes számok tervét, szerkesztette a cikkeket, szerzőket keresett, levelezett a tudósítókkal, megszervezte a lap Oroszországba küldését, pénzügyi kérdésekkel is foglalkozott és gondoskodott a lap rendszeres megjelenéséről.

A lapnak csaknem minden számában jelentek meg Lenin tollából cikkek. Több mint 40 írása jelent meg itt. Ezekben a párt építésének és a proletariátus osztályharcának alapvető kérdéseit vetette fel, és a nemzetközi élet legfontosabb eseményeire reagált.

A lenini „Iszkra" megteremtette a párt erős szervezeti gerincét. „A régi Iszkra zászlaja alatt – írta Krzsizsanovszkij – kezdtek gyülekezni Oroszországban azok az erők, amelyek a későbbiek során példátlan történelmi méretekben mutatták meg a lenini taktika, a lenini »gyakorlatba átültetett marxizmus« lenyűgöző erejét."[31]

Az „Iszkra" szerkesztőségén belül Lenin állandóan szembe találta magát egyesek opportunista ingadozásával, és számos elvi kérdésben alakult ki mélyreható nézeteltérés. A viták során kiderült, hogy Lenin és Plehanov homlokegyenest ellentétes nézeteket vallanak a liberális burzsoáziához és ideológusaihoz való viszonyról. Ugyancsak igen éles formában jelentkeztek a szerkesztőségen belüli nézeteltérések a pártprogram kidolgozása során is.

Lenin óriási munkát végzett a pártprogram előkészítésével kapcsolatban. Nagyon fontosnak tartotta a párt agrárprogramjának kidolgozását. 1902 első hónapjaiban megírta „Az orosz szociáldemokrácia agrárprogramja" című cikket, amely az OSZDMP programtervezetének az agrárkérdéssel foglalkozó részét kommentálja. Az agrárprogram középpontjában – mutatott rá Lenin – a „lehasított földek" visszaadásának a követelése állt. Ugyanakkor azonban hangsúlyozta, hogy „bizonyos forradalmi helyzetben" e követelés helyett a föld nacionalizálásának a követelése is

[31] Találkozások Leninnel. Kortársak visszaemlékezései és történelmi riportok. Kossuth Könyvkiadó 1970. 25. old.

kitűzhető.[32] A „Iszkra" szerkesztősége hosszú, éles vita után azonban a cikkből törölte mindazokat a helyeket, ahol a föld nacionalizálásáról esett szó.

Az oroszországi munkáspárt létrehozásáért vívott küzdelemben rendkívül fontos szerepet játszott Lenin „Mi a teendő? Mozgalmunk égető kérdései" című műve. 1901 májusában kezdett el dolgozni ezen a könyvön, 1902 februárjában befejezte és márciusban már meg is jelent.

A nemzetközi szociáldemokrácia helyzetét elemezve Lenin ebben a munkájában kimutatta, hogy két irányzat keletkezett, a következetesen forradalmi és az opportunista irányzat. Az opportunizmus nemzetközi jellegére rámutatva megállapította, hogy az a különböző országokban más és más formát ölt – Franciaországban a millerand-izmus, Angliában a trade-unionizmus, Németországban a bernsteinizmus, Oroszországban pedig az ökonomizmus formáját –, de tartalmát tekintve mindenütt egy és ugyanaz.

Könyvében Lenin elemezte és tisztázta azokat a legfontosabb ideológiai és szervezeti problémákat, amelyek ebben az időszakban az orosz szociáldemokráciát foglalkoztatták. Feltárta az opportunizmus eszmei forrásait, rámutatott a forradalmi elmélet és a szocialista tudatosság jelentőségére, a pártnak mint a munkásmozgalmat forradalmasító és vezető erőnek a szerepére, megindokolta, hogy miért a proletárpárt hivatott megvalósítani a munkásmozgalom egyesítését a szocializmussal. Elemezte a munkásmozgalomban érvényesülő spontaneitás és tudatosság viszonyát, és hangsúlyozta, hogy az osztályellentétektől marcangolt társadalomban nem lehetséges semmiféle osztályon kívüli vagy osztályok fölötti ideológia. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a szocializmusért vívott küzdelemben elsőrendű jelentősége van a politikai harcnak. „Az osztályok leglényegesebb, »döntő« érdekei *csakis* gyökeres *politikai* átalakításokkal elégíthetők ki; nevezetesen a proletariátus alapvető gazdasági érdeke csakis politikai forradalom útján elégíthető ki, amely a burzsoázia diktatúrája helyébe a proletariátus diktatúráját állítja."[33]

A párt szervezeti felépítésének tervét kidolgozva kifejtette a forradalmárok centralizált, összeforrott szervezete megteremtésének feladatát és továbbfejlesztve Marxnak és Engelsnek a proletárpártra vonatkozó eszméit, Lenin lerakta az új típusú pártról szóló tanítás alapjait.

A „Mi a teendő?" fontos szerepet játszott az OSZDMP II. kongresszusának előkészítésében is.

Az OSZDMP II. kongresszusa 1903 augusztusában ülésezett előbb Brüsszelben, majd Londonban. A kongresszus előkészítése során Lenin kidolgozta a kongresszus ügyrendjét és napirendjét, összeállította a szervezeti szabályzat tervezetét, megismertette ezeket az „Iszkra" szerkesztőségének tagjaival és a kongresszus előtt Genfbe érkezett küldöttekkel, részt vett a kongresszusi küldötteknek az egységes álláspont kialakítása érdekében tartott értekezletein. Elkészítette az „Iszkra" tevékenységéről szóló kongresszusi beszámolótervezetet, megírta a tüntetésekről, a Bund helyéről az OSZDMP-ben, a tanulóifjúsághoz való viszonyról, a pártirodalomról, a gazdasági harcról, május 1-ről, a nemzetközi kongresszusról, a terrorról, a propagandáról, az erők elosztásáról szóló határozattervezeteket.

A kongresszus komoly vita után elfogadta a párt programját.

Heves vita tört ki az OSZDMP felépítésére vonatkozó szervezeti elvek kérdésé-

[32] *Lenin:* Az orosz szociáldemokrácia agrárprogramja. Lásd *Lenin* Összes Művei. 6. köt. 312. old.
[33] *Lenin:* Mi a teendő? Mozgalmunk égető kérdései. Ugyanott. 43. old.

ben és különösen a szervezeti szabályzat első pontja körül, amely meghatározta a párttagság kritériumait. A lenini megfogalmazás úgy hangzott, hogy a párt tagja lehet mindenki, aki elismeri a párt programját, és mind anyagilag, mind valamelyik pártszervezetben való személyes részvételével támogatja a pártot. A párttagság lenini kritériuma ellen lépett fel Martov, aki szerint a párttagnak nem kell feltétlenül valamely pártszervezethez tartoznia, elegendőnek tartotta, ha a pártot egyik szervezetének vezetése alatt személyesen, rendszeresen támogatja. A párttagság ilyen értelmezése szétfolyóvá tette a pártot, megnyitotta a párt kapuit az opportunista elemek előtt. Lenin, védelmezve álláspontját, rámutatott arra, hogy „jobb, ha tíz olyan ember, aki ténylegesen dolgozik, nem nevezheti magát párttagnak (akik valóban dolgoznak, nem hajhásznak címeket!), mintha egyetlen fecsegőnek joga és lehetősége van arra, hogy párttag legyen"[34].

Harc bontakozott ki a kongresszuson a párt központi szerveinek – a központi bizottság és a központi lap szerkesztősége – megválasztása során. A következetes forradalmárokat, akik a választás során többséget szereztek, ettől kezdve nevezték bolsevikoknak, a kisebbségben maradt opportunistákat pedig mensevikeknek.

Az OSZDMP II. kongresszusa a nemzetközi munkásmozgalomban fordulópontot jelentett. Megalakult a bolsevik párt, amely elvileg eltérő, új típusú párt volt a II. Internacionálé reformista pártjaihoz képest. A bolsevik párt a lenini „Iszkra" által kidolgozott ideológiai és szervezeti elvek alapján jött létre. „A bolsevizmus – írta később Lenin – mint politikai eszmeáramlat és mint politikai párt 1903 óta áll fenn."[35]

A mensevikek nem akartak belenyugodni kongresszusi vereségükbe. A pártban a harc még jobban kiéleződött. A mensevikek igyekeztek meghiúsítani a kongresszus határozatait, bomlasztani a pártmunkát, és magukhoz ragadni a párt vezetését. A régi opportunisták, az ökonomisták helyét a mensevikek foglalták el, akikhez Plehanov is csatlakozott.

Lenin úgy döntött, hogy kilép az „Iszkra" szerkesztőségéből, és kérte, hogy tegyék közzé „Miért léptem ki az »Iszkra« szerkesztőségéből?" című nyilatkozatát. Ennek közlését azonban a szerkesztőség gyáván visszautasította és így Leninnek nem maradt más választása, mint hogy írását külön röpirat formájában juttassa el és terjessze Oroszországban.

A bolsevikok előtt teljes élességében merült fel az a feladat, hogy leleplezzék a mensevikek pártellenes tevékenységét, torzításaikat, amelyekkel hamis képet festettek az OSZDMP II. kongresszusán és a kongresszus utáni időszakban a párton belül folytatott harcról. Ezt a feladatot teljesítette Lenin „Egy lépés előre, két lépés hátra (Pártunk válsága)" című művében, amelyet 1904. február–májusban írt, és amely már májusban meg is jelent Genfben. Könyvében Lenin részletesen elemezte az OSZDMP II. kongresszusán és a kongresszus után a bolsevikok és mensevikek közt lefolyt harc egész menetét. Átfogó tanítássá fejlesztette a marxizmusnak a proletárpárttal kapcsolatos eszméit. Megfogalmazta a pártéletnek azokat a szilárd normáit, amelyek a bolsevik párt egész későbbi tevékenységének törvényévé váltak. Könyvének záró szavaiból világosan kitűnik, milyen óriási jelentőséget tulajdonított Lenin a munkásosztály szervezettségének. „A proletariátusnak a hatalomért vívott

[34] *Lenin:* Beszédek és felszólalások a párt szervezeti szabályzatának vitájában. *Lenin* Összes Művei. 7. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 274. old.

[35] *Lenin:* A „baloldaliság" a kommunizmus gyermekbetegsége. *Lenin* Összes Művei. 41. köt. 7. old.

harcban – írta – nincs más fegyvere, mint a szervezet. A proletariátus, amelyet széttagol a burzsoá világban uralkodó anarchikus verseny, amelyet elnyom a tőke számára végzett kényszermunka, amelyet állandóan a teljes nyomorúság, elvadulás és züllés »legmélyére« taszítanak – ez a proletariátus csak akkor lehet és lesz is elkerülhetetlenül legyőzhetetlen erővé, ha a marxizmus elvei alapján történő eszmei egyesítését annak a szervezetnek anyagi egysége biztosítja, amely a dolgozók millióit a munkásosztály hadseregében tömöríti. Ennek a hadseregnek nem tud majd ellenállni sem az orosz önkényuralom elkorhadt hatalma, sem a nemzetközi tőke korhadozó hatalma."[36]

A könyv megjelenése a mensevikeket felbőszítette, Plehanov egyenesen azt követelte, hogy a központi bizottság határolja el magát Lenin könyvétől.

Azonban minden mensevik próbálkozás hiábavalónak bizonyult. Az oroszországi pártszervezetek lelkes helyesléssel fogadták az „Egy lépés előre, két lépés hátra" című könyvet, és a belső pártharcnak ebben a súlyos szakaszában az oroszországi pártbizottságok többsége Lenin mellé állt.

A pártért és a pártszerűségért vívott küzdelemben Lenin rendkívül nagy szerepet szánt egy bolsevik lapnak, és ennek megalapítására összpontosította minden figyelmét. 1904 decemberében a bolsevikok Lenin vezetésével Genfben tartott gyűlésükön elhatározták, hogy időszaki pártlapot indítanak. Lenin javaslatára Vperjod (Előre) lett a lap címe, amely egyben kifejezte a bolsevikoknak azt a törekvését, hogy tovább haladjanak előre a párt és a munkásmozgalom szervezeti erősítése útján. A lap első száma 1905. január 5-én jelent meg Genfben. Ez a szám Lenin következő cikkeit közölte: „Az önkényuralom és a proletariátus" (vezércikk), „A proletárok jó tüntetéseiről és néhány intellektuel rossz okoskodásairól", „Elég volt" stb. Lenin hangsúlyozta, hogy „a »Vperjod« irányvonala azonos a *régi »Iszkra« irányvonalával.* A »Vperjod« a régi »Iszkra« nevében erélyesen harcol az új »Iszkra« ellen."[37]

A Lenin által vezetett „Vperjod" nagy szerepet játszott a párt megerősítésében és a III. kongresszus előkészítésében.

LENIN HARCA A NARODNYIKOKKAL

A narodnyikok az újratermelésről szóló közgazdasági fejtegetéseikben Sismondi és részben Rodbertus tételeit ismételgették. Mint ismeretes, Sismondi elfogadva a Smith-dogmát, a társadalmi termék értékét azonosította a nemzeti jövedelemmel. Smith-től eltérően azonban, mint a kapitalizmus kispolgári bírálója, észrevette a kisárutermelők tönkremenésének folyamatát a kapitalizmusban és azt, hogy a növekvő számú munkások anyagi helyzete romlik, aminek következtében fogyasztóképességük jelentős mértékben korlátozódik. A tőkések pedig nem használják fel személyes fogyasztásra az egész értéktöbbletet, hanem annak csak egy részét, a maradékot pedig felhalmozzák. Sismondi véleménye szerint az értéktöbbletnek ezt a felhalmo-

[36] *Lenin:* Egy lépés előre, két lépés hátra. *Lenin* Összes Művei. 8. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 389. old.

[37] *Lenin:* Az OSZDMP szakadásának rövid leírása. *Lenin* Összes Művei. 9. köt. 211. old.

zott részét csak a tőkés és a nem tőkés termelők közti csere során lehet realizálni. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a tőkés újratermelés nem valósulhat meg, ha nincsenek nem kapitalista fogyasztók, azaz kisárutermelők, akik a tőkések által termelt termékek egy részét megvásárolják. Sismondi azt állította, hogy ha a tőkés újratermelésnek csak a meglevő tőkés formákra kellene támaszkodnia, akkor a társadalmi termék realizálása lehetetlen lenne.

A narodnyikok a nemzeti jövedelem realizálását azonosították a személyes fogyasztással, vagyis szerintük a nemzeti jövedelmet csak egyéni fogyasztásra lehet felhasználni, és nem látták, hogy a nemzeti jövedelem egy részével az állandó tőke bővíthető. Ezért a narodnyik közgazdászok kivétel nélkül megegyeztek abban, hogy az értéktöbblet egy részének realizálása a tiszta kapitalizmusban lehetetlen, mert az üzemek tulajdonosai képtelenek az egész értéktöbbletet felélni, elfogyasztani. Az értéktöbblet realizálhatatlansága – mondották – az ipar tőkés szerkezetének Achilles-sarka. A kapitalizmus csak akkor fejlődhet, ha a tőkés üzemek mellett megmaradnak a kisárutermelő tömegek is, vagy ha van külső piac, mert csak ezek szívhatják fel a tőkések által el nem fogyasztható értéktöbbletrészt, és csak így realizálható a társadalmi termék. A kisárutermelők azonban – hirdették a narodnyikok – a kapitalizmus fejlődése során Oroszországban is tönkremennek, bérmunkássá válnak. A proletársorba süllyedő kisárutermelők pedig kevesebbet fogyasztanak, mint azelőtt, és ezért a kapitalizmus belső piaca összezsugorodik. Marad a külső piac, amely azonban egyáltalán nem segíti elő az orosz kapitalizmus fejlődését, mert a fejlettebb országok már elfoglalták azt. Így az orosz tőkések sem belföldön, sem külföldön nem realizálhatják a megtermelt értéktöbbletet. Következésképpen a kapitalizmusnak Oroszországban nincs jövője, és a már meglevő tőkés üzemek is szükségszerűen el fognak sorvadni.

A narodnyik nézetek illusztrálására hallgassuk meg néhány képviselőjüket. V. Voroncov 1883-ban megjelent Piaci árufelesleg című cikkében azt a kérdést vizsgálva, hogy mi a tőkések célja az iparcikkek piacra vitelével, a következőket írta: „*Fő céljuk*: a bennük rejlő *értéktöbblet realizálása*. De miféle értéktöbblet az, amely a tőkést önmagáért érdekli? Arról az álláspontról, ahonnan mi vizsgáljuk a kérdést, az említett *értéktöbblet az országon belüli fogyasztást meghaladó termelésfölösleg*. Minden munkás többet termel, mint amennyit elfogyaszt, és ezek a fölöslegek kevés kézben összpontosulnak; *a fölöslegeket* maguk *a tulajdonosok fogyasztják el*, és ebből a célból mind az országon belül, mind pedig külföldön különböző *létfenntartási eszközökre és luxuscikkekre cserélik* őket. De bármennyit ennének, innának és táncolnának is, mégsem képesek az egész értéktöbbletet elmulatni. Marad még *egy jelentős rész*, amelyet nem cserélnek ki más termékre, hanem amelytől egyszerűen meg kell szabadulniuk, *amelyből pénzt kell csinálniuk*, különben mindenképpen veszendőbe menne. Mivel *senki sincs az országban*, aki ettől a maradéktól megszabadítaná őket, ezért külföldre kell vinniük – ez az oka annak, hogy a kapitalizálódó országok *nem tudják nélkülözni a külföldi felvevőpiacokat*."[38] Az itt kiemelt gondolatokat különböző változatokban ismételte Voroncov az 1890-es években is, többek közt például a Irányzataink és az Elméleti közgazdaságtani értekezések című könyveiben. Sőt, többek közt kijelentette, hogy Oroszországban a proletariátusnak nincs komoly fejlődési lehetősége és nem lehet a fő tár-

[38] В. П. Воронцов: Излишек снабжения рынка товарами. Отечественные записки. 1883. 5. sz. 14. old. (A mi kiemelésünk – *a szerzők*.)

sadalmi erő, s ennek következtében „a létező rend alapján nem tud kidolgozni semmit sem a világ megújítására és új irányt adni a társadalmi életnek"[39]. A marxi elmélet és főleg a marxi újratermelési sémák – szerinte – Nyugat-Európára is csak megalkotásuk idején voltak alkalmazhatók, és Oroszországra egyáltalán nem érvényesek. Marx tanainak Oroszországra vonatkoztatása – írta Voroncov – „e kiváló tudós és gondolkodó emlékének durva megsértése"[40].

Az Orosz Közgazdasági Társaság 1895-ös ülése, ahol többségében liberális narodnyikok vettek részt, „A kapitalizmus útján fog-e haladni Oroszország?" témát tűzte napirendre. Az ülésről szóló tudósítás szerint „az előadó rámutatott arra, hogy Oroszországban nem kell kifejlődnie a kapitalista rendszernek, az államnak pedig a termelésnek az artyelen és obscsinán alapuló népi formáiról kell gondoskodnia, azaz a narodnyikság ideái megvalósulhatnak"[41]. Amikor az országban erős fejlődésnek indul az ipar, a narodnyikok egyre csak azt állítják, hogy „Oroszország még mindig Sismondi, nem pedig Marx szerint él, és még sokáig így is fog élni", mivel Oroszországban nincs kapitalizmus, és amit az orosz marxisták annak neveznek, az nem más, mint „csak árnyéka a nyugati kapitalizmusnak".[42]

A narodnyikok azt sem vizsgálták meg, miért jelent meg ez az „árnyék", a tőkés termelés a cári Oroszországban. A tőkés üzemeket adottnak vették, mintha az égből pottyantak volna, vagyis a kapitalizmust véletlen jelenségnek ábrázolták. A kapitalizmus kifejlődését sosem kötötték össze az egyszerű árutermeléssel, az egyszerű árutermelést pedig a naturálgazdálkodással. Nem mutatták meg, hogyan származik az egyik a másikból, vagyis hogyan szüli az egyszerű árutermelés a kapitalizmust. Nem vizsgálták tehát az egyes gazdasági jelenségek közötti okozati kapcsolatot, nem kutatták a társadalom fejlődéstörvényeit.

A NARODNYIK KÖZGAZDASÁGI NÉZETEK BÍRÁLATÁVAL FOGLALKOZÓ FŐBB LENIN-MŰVEK

Az első referátumok

Lenin a narodnyik nézeteket már Szamarában behatóan kezdte bírálni. A marxista körökben referátumokat tartott különböző narodnyik írásokról, így például V. V.[43] „A kapitalizmus sorsa Oroszországban" című és Nyikolaj-on[44] „Értekezések a reform utáni társadalmi gazdaságunkról" című könyvéről. Előadást tartott „Az orosz földközösség történetéből", „Az obscsina és sorsa, valamint a forradalom útjai", „Feudalizmus a régi Oroszországban" címmel.

Ugyancsak Szamarában készült az „Újabb gazdasági változások a paraszti életben" című cikk, az 1893 tavaszán tartott előadás alapján. Ebben Lenin V. E. Posztnikov „A dél-oroszországi parasztgazdaság" című művét értékeli, illetve az orosz falu kapitalista felbomlásának tudományos, marxista elemzését adja. Foglalkozik

[39] В. П. Воронцов: Наши направления. Szentpétervár 1893. 139. old.
[40] В. П. Воронцов: Очерки теоретической экономии. Szentpétervár 1895. 217. old.
[41] Вопросы экономической жизни в обсуждении «Собрания экномистов». Отчет за 20 лет. I. köt. Szentpétervár 1911. 39. old.
[42] Ugyanott, 247. old.
[43] Voroncov.
[44] N. F. Danyielszon álneve.

azzal, hogy mi a parasztság differenciálódásának közgazdasági tartalma és itt található meg a piackérdés első megközelítése. A cikk jelentőségére következtethetünk Lenin Maszlovhoz írt leveléből: „Remélem, észrevette, hogy a cikkben kifejtett tételek alapul szolgálnak nekem sokkal fontosabb és sokkal messzebbmenő következtetésekhez, mint amilyeneket maga a cikk levon. Kistermelőink (a parasztok és a kusztárok) bomlásában látom azt az alapvető és legfőbb tényezőt, amely megmagyarázza városi és nagykapitalizmusunkat, lerombolja a parasztgazdaság különleges alakulatának mítoszát... és arra késztet, hogy az úgynevezett »munkásokban« ne különleges helyzetű egyének kis csoportját lássuk, hanem csak a felső rétegeit annak a hatalmas paraszti tömegnek, amely már most is inkább munkaerejének eladásából, mintsem saját gazdaságából él. Ezért is értékelem olyan nagyra Posztnikov könyvét, mert anyagot nyújt ennek a helyzetnek a legpontosabb elemzéséhez, mert ténylegesen bebizonyítja a mi »földközösségi« falunkról alkotott közkeletű elképzelések ostobaságát és megmutatja, hogy viszonyaink lényegében nem különböznek a nyugat-európaiaktól."[45] Lenin a cikket közlésre elküldte a „Russzkaja Miszl" liberális folyóiratnak, de az, mivel a lap irányzatától eltérőnek találta, nem jelentette meg. A cikkben szereplő statisztikai elemzések jelentős részét Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című műve második fejezetében felhasználta. A cikk nyomtatásban először 1923-ban jelent meg. Magyarul először 1951-ben jelent meg a Szikra kiadásában, a Lenin Művei 1. kötetében.

„Az úgynevezett piackérdésről"

„Az úgynevezett piackérdésről" című előadásában Lenin G. V. Kraszin „A piackérdés" című előadására válaszolt 1893 novemberében a pétervári marxista kör ülésén. Ez a fiatal Lenin második, ránk maradt nagyobb munkája, amelyben a XIX. század végi gazdasági viszonyok marxista elemzését nyújtotta. A referátum kitűnt fejtegetéseinek mélységével és világosságával, megszilárdította a marxisták eszmei pozícióját a narodnyikság elleni harcban. A referátum kézről kézre járt Pétervár és más városok szociáldemokrata köreiben. A kéziratot hosszú ideig elveszettnek tartották és csak 1937-ben találták meg és adták közre először a szovjet sajtóban. Magyarul a Szikra jelentette meg először 1951-ben a Lenin Művei 1. kötetében.

Lenin a piac kérdését elemezve többek közt foglalkozott azzal, hogy fejlődhet-e a kapitalizmus, ha elszegényedik a nép; itt fogalmazta meg először, hogy a termelési eszközök termelésének a kapitalizmusban a fogyasztási cikkek termelésénél gyorsabb ütemben kell növekednie; a felhalmozás nem lehet független a fogyasztástól; az emberi szükségletek növekednek a társadalmi fejlődéssel; miből és hogyan fejlődött ki a kapitalizmus; stb.

A kapitalizmus kifejlődésének bemutatására Lenin egy hat periódusból álló sémát, illetve táblázatot állított össze.[46] Ebből kiderül, hogy a kapitalizmus történelmi fejlődése szempontjából két csomópont játszik fontos szerepet. Az egyik a közvetlen termelők naturálgazdaságának átalakulása árugazdasággá, a másik pedig ennek átalakulása tőkés gazdasággá. A táblázat illusztrálja a kapitalizmus fejlődésének ezt a két fontos mozzanatát és ezeknek a piac nagyságára, az áruvá váló termékek volumenére gyakorolt hatását. Lenin avégett, hogy egyértelműen kimutat-

[45] *Lenin:* Újabb gazdasági változások a paraszti életben. *Lenin* Összes Művei. 46. kót. 1–2. o'd.
[46] *Lenin:* Az úgynevezett piackérdésről. Lásd *Lenin* Összes Művei. 1. kot. 84–85. old.

hassa ezt a hatást, egyszerű újratermelést tételezett fel és elvonatkoztatott a lakosság, a munkatermelékenység, valamint a felhalmozás változásától. A táblázatban Lenin bemutatta a hat termelőből álló gazdasági rend változási folyamatát, amelynek eredményeként a hatodik periódusra a naturálgazdasági rend átalakul kapitalistává.

Lenin kimutatta, hogy a naturálgazdaság a társadalmi munkamegosztás kialakulása következtében alakul át árugazdasággá, vagyis azért, mert az elkülönült, egyes termelők csak egy-egy iparcikk, illetve termék előállítására specializálódnak és a munkamegosztás fokozódása a piac bővülésére vezet.

Az első periódusban mind a hat termelő mindhárom termelési ágban (mezőgazdaság, kitermelés és feldolgozás) egyformán tevékenykedik. A saját gazdaságában előállított terméket mindenki maga fogyasztja el, naturálgazdálkodás folyik és termékükből semennyit sem visznek a piacra.

A második periódusban az első termelő felhagy a kitermelő tevékenységgel, és az itt felszabaduló munkaidejét a feldolgozó ágazatba fekteti. Ennek eredményeként itt a saját szükségletét meghaladó felesleg keletkezik. Ezen termelő specializálódásának következtében a többiek csökkentik termelésüket a feldolgozó, és növelik a kitermelő ágazatban, hogy biztosítsák az első termelőnek a szükséges anyagokat. Az első termelő eladja a feldolgozó ágazatban keletkezett termékfeleslegét és a többi termelőtől megvásárolja a kitermelő ágazatokban keletkezett feleslegeket. A kifejlődő munkamegosztás tehát árutermelésre vezetett. A piac nagysága ily módon pontosan megfelel a társadalmi munka specializáltsági fokának.

A harmadik periódusban fokozódik a munkamegosztás. Három termelő csak kitermelő, három pedig csak feldolgozó tevékenységet folytat. Mindegyik eladja termékeinek meghatározott hányadát, és ugyanezért az összegért termékeket vásárol a másik ágazattól. Ennek eredményeként a piac az előző szakaszhoz képest megháromszorozódik.

A negyedik szakaszban már tőkés termelés folyik. Az árutermelésnek tőkés termeléssé való átalakulásában döntő szerepe van az árutermelők konkurrenciájának. Ez az átalakulás annak a következménye, hogy „az egyes termelők, akiknek mindegyike külön-külön termeli az árut a piacra, versenyre kelnek egymással: mindegyik azon van, hogy minél drágábban adjon el, minél olcsóbban vásároljon, s ennek szükségszerű következménye az erős megerősödése és a gyenge elbukása, egy kisebbség meggazdagodása és a tömeg tönkremenetele, ami arra vezet, hogy az önálló termelők bérmunkásokká válnak, a sok kisüzem pedig kevés nagyüzemmé alakul"[47]. A versenyharc, a konkurrencia szükségszerű következménye, hogy egyesek meggazdagodnak, mások tönkremennek. Az elszegényedett árutermelő elveszti gazdasági önállóságát, és bérmunkát vállal vagyonosodó ellenfelénél. A kitermelő és feldolgozó ágazat egész tevékenysége most már egy-egy termelő kezében összpontosul, a többiek pedig bérmunkát vállalnak, és nem kapják meg munkájuk egész termékét, az értéktöbbletet a tulajdonos sajátítja el. A többi termelő tehát már inkább bérmunkás, mint önálló gazda, annak ellenére, hogy mezőgazdasági termelést még folytatnak. Semmiféle munkatermékét sem tudnak a piacra vinni, és úgy tesznek szert „bevételre", hogy egy teljesen új árut, munkaerejüket viszik a piacra, és a szükséges termékeket abból veszik meg, amit ezért az áruért kapnak.

Az ötödik periódusban az árutermelők differenciálódása kiterjed a mezőgazda-

[47] Ugyanott. 82. old.

ságra is. A kitermelő és feldolgozó ágazatban munkát vállalók nem tudták a mezőgazdasági tevékenységüket a korábbi szinten folytatni. A kapitalizmus fejlődése a táblázatban is együtt jár a „nép elszegényedésével", de a „mezőgazdaság visszaesése" a termelők többségénél nem járt együtt a piac csökkenésével, hanem a mezőgazdasági termékek piaci forgalmának bővülésére vezetett.

A hatodik periódusban teljesen kibontakozik a társadalmi munkamegosztás. Minden ágazat elkülönült és egy-egy termelő speciális tevékenységi területévé vált. A bérmunkások már teljesen elveszítették önálló kisgazdaságukat és kizárólag munkaerejük eladásából élnek. A végeredmény pedig az, hogy a „tömegek elszegényedésével" párhuzamosan tovább bővült a piac, és amíg az első periódusban mind az ötvennégy egységnyi termelés, addig a hatodikban már csak tizennyolc került fogyasztásra a piac közvetítése nélkül.

A táblázatból Lenin fontos következtetéseket vont le. Kimutatta, hogy a piackérdés teljesen elválaszthatatlan a társadalmi munkamegosztástól. „»Piac« ott és annyiban van, ahol és amennyiben létrejött a társadalmi munkamegosztás és az árutermelés. A piac nagysága elválaszthatatlan kapcsolatban van a társadalmi munka specializálódásának fokával."[48] A kapitalista társadalomban a piac bővülésének csak a társadalmi munka specializációja szab határokat, de ez a technika fejlődéséhez hasonlóan korlátlan. Helytelen tehát az az állítás, hogy a piac bővülése befejeződik, amikor a naturálgazdaságok árutermelőkké válnak.

Lenin másik következtetése az, hogy „»a nép tömeges elszegényedése« (a piaccal kapcsolatos narodnyik bölcselkedéseknek ez az elmaradhatatlan alkateleme) egyáltalán nem áll útjában a kapitalizmus fejlődésének, sőt ellenkezőleg, éppen a kapitalizmus fejlődését fejezi ki, a kapitalizmus feltétele, és erősíti a kapitalizmust"[49]. Ezzel kapcsolatban Lenin rámutatott arra, hogy a kapitalizmusnak „szabad munkásra" van szüksége, és az elszegényedés éppen abban áll, hogy a kisárutermelők egy része bérmunkássá válik. A kisárutermelők többségének elszegényedése és tönkremenetele együtt jár egy szűkebb csoport kiemelkedésével és meggazdagodásával. Ez a kettős folyamat bővíti a piacot. Az elszegényedett paraszt most már munkaerejének eladásából él, és kénytelen megvásárolni a szükséges fogyasztási cikkeket. Másrészt azok a termelési eszközök, amelyektől ezeket a parasztokat „megszabadították", néhány gazdagabb kezében összpontosul és tőkévé válik, termékeik pedig a piacra kerülnek.

Lenin a marxi politikai gazdaságtant arra használta fel ebben a művében, hogy megmagyarázza az oroszországi kapitalizmus piacának konkrét kérdéseit.

„Kik azok a »népbarátok«"

Lenin 1894-ben írta meg a „Kik azok a »népbarátok« és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? (Válasz a »Russzkoje Bogatsztvo« marxistaellenes cikkeire)" című könyvét. A „Russzkoje Bogatsztvo" legális folyóiratban a narodnyikok 1893 végétől valóságos hadjáratot indítottak a marxizmus ellen, és minden teketória nélkül meghamisították az orosz marxisták nézeteit. A folyóirat köré tömörült narodnyik csoport vezetője, N. K. Mihajlovszkij hajdan a jobbágyrendszer elleni harcával vált ismertté, és ezért nagy tekintélye volt. Mihajlovszkij, aki szocialistának vallotta magát, ekkor már a liberális burzsoázia szószólója. Lenin a könyv meg-

[48] Ugyanott, 88. old.
[49] Ugyanott, 90. old.

írásához felhasználta a szamarai, a pétervári és a moszkvai marxista körökben – Voroncov, Mihajlovszkij, Juzsakov, Krivenko nézeteiről – tartott előadásait. A könyv három részből áll. Az első részben a liberális narodnyikok – elsősorban Mihajlovszkij – szociológiai nézeteit, a másodikban főleg Juzsakov közgazdasági eszmefuttatásait, a harmadikban pedig a narodnyikok politikai programját bírálta Lenin. Az egyes részeket külön-külön hektográfon[50] sokszorosították és terjesztették 1894-től különböző városok szociáldemokratái közt. A könyv első és harmadik részének egy-egy hektografált példányát 1923-ban megtalálták a Berlini Szociáldemokrata Levéltárban, illetve a Pétervári Szaltikov-Scsedrin Könyvtárban. 1936-ban egy olyan példány került elő, amely számos, nyilvánvalóan Lenin által eszközölt szerkesztői javítást tartalmaz. A mai kiadások ez alapján készülnek. Magyarul 1945-ben a Szikra jelentetett meg belőle részeket a Lenin Válogatott Művei I. kötetében, majd 1947-ben a Marxizmus–leninizmus kiskönyvtára sorozatban, 1951-ben pedig a Lenin Művei 1. kötetében jelent meg a mű eddig előkerült része. A második része azonban a mai napig sem került elő.

Ez a mű tehát nemcsak a narodnyikok közgazdasági felfogásának, hanem egész nézetrendszerének a kritikája.

Az első részben a történelmi materializmussal kapcsolatban kifejtett nézetek fontos szerepet játszanak a marxista politikai gazdaságtan tárgyának és módszerének megértése szempontjából. Ugyancsak itt elemezte Lenin részletesen a termelési viszonyok objektív jellegét, valamint a termelőerők és termelési viszonyok kapcsolatát.

A harmadik részt Lenin a „népi kisipar", illetve *a kusztáripar narodnyik értelmezésének bírálatával* kezdte. A narodnyikok a „népi kisipar"-t szembeállították a kapitalizmussal. Azt is állították, hogy sok önálló kusztárnak van dolga a piaccal, továbbá, ha a munkásnak van földje, akkor nincs kapitalizmus. Ezért elemezte Lenin behatóan a kusztár-, illetve kisipar gazdasági szervezetét és rendszerét. Kimutatta, hogy a kusztáripar uralkodó gazdasági formájában, a nagyüzemi termelés háziipari rendszerében a kusztárok zöme nem a saját, hanem a kereskedő anyagát dolgozza fel, akitől lényegében munkabért kap. Statisztikai adatokkal bizonyította, hogy a kusztárok többsége vagy a vállalkozónak, vagy munkabérért dolgozik, és megállapította, hogy „itt is túlsúlyban van a nagyüzemi termelés háziipari rendszere, túlsúlyban vannak az olyan viszonyok, amelyek között a munka alá van rendelve a tőkének"[51]. A piacra dolgozó önálló kusztárok is csak látszólag önállóak, ténylegesen ők is a felvásárlók tőkéjétől függenek. Azt az érvet, hogy Oroszországban nincs kapitalizmus, mert a „népnek van földje", Lenin ugyancsak tarthatatlannak tartja. Rámutatott arra, hogy akik ezt az érvet hangoztatják, azok figyelmen kívül hagyják a gazdaság egész társadalmi szervezetét és elfelejtik azt a történelmi tényt, hogy a kapitalizmus fejlődésének viszonylag alacsony fokán sehol sem volt képes teljesen elszakítani a munkást a földtől, „az egyszerű kooperációnak és a manufaktúrának a kapitalizmusa sehol és sohasem járt együtt a munkás teljes elszakításával a földtől, de azért, természetesen, megmaradt kapitalizmusnak"[52].

[50] Régifajta sokszorosító gép, amely különleges anyaggal (anilinszármazék) írt szövegről zselatinréteg közvetítésével készít levonatot.

[51] *Lenin:* Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? *Lenin* Összes Művei. 1. köt. 194. old.

[52] Ugyanott, 195. old.

A „népi" kusztáriparra vonatkozó adatok elemzése alapján Lenin megállapította, hogy ennek szervezete és gazdasági rendje egyértelműen szemlélteti a kapitalizmus fejlődésének általános történetét és ebből az is következik, hogy „a kapitalizmus nem mond ellent a »népi rendnek«, hanem ennek egyenes, legközelebbi és legközvetlenebb folytatása és továbbfejlődése."[53]

A társadalom fejlődésére vonatkozó idealista narodnyik nézetek kapcsán Lenin behatóan bírálta a determinizmust és az erkölcsiséget, a történelmi szükségszerűséget és a személyiség szerepét szembeállító Mihajlovszkijt. A narodnyikok nem értették meg a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, és szerintük a történelem menetét a „kritikusan gondolkodó", „erkölcsileg fejlett" személyiségek akarata szerint önkényesen lehet irányítani. Véleményük szerint a történelmet egyes „hősök" alakítják, a nép pedig – vagy ahogyan ők nevezték, a „tömeg" – vakon követheti a „hősöket". Lenin kimutatta, hogy a történelem igazi alkotója és mozgatója a nép, a kimagasló személyiségek pedig csak abban az esetben játszhatnak pozitív szerepet, ha a haladó osztály álláspontjára helyezkednek, helyesen fejezik ki ennek az osztálynak az érdekeit, helyesen értelmezik a társadalmi fejlődés időszerűvé vált szükségleteit, és tevékenységükben a népre támaszkodnak.

Lenin nyomon kísérte a narodnyikság eszmei és politikai fejlődését a reform utáni időszakban és ezzel elsőként adta meg a narodnyikság marxista értékelését. Kiemelte, hogy az 1870-es évek narodnyikjaitól eltérően a liberális narodnyikok a kispolgárság ideológusai és egyáltalán nem a „nép barátai", mint ahogy magukat annak igyekeztek feltüntetni. A narodnyikságot differenciáltan kell megközelíteni. A narodnyikságnak ugyanis – a kispolgár kettős természetének megfelelően – reakciós és haladó vonásai vannak. A marxistának tehát le kell lepleznie a narodnyikságot mint kispolgári reakciós szocializmuselméletet, és ezzel egyidejűleg ki kell emelni és támogatni mindazt, ami haladó, demokratikus a programjaikban és a feudalizmus maradványai ellen irányul.

A narodnyikok politikai programját bírálva Lenin ebben a műben fogalmazta meg azt a fontos gondolatot, hogy Oroszország elkövetkező polgári forradalmában a proletariátusé a vezető szerep. Feltárva az oroszországi munkásmozgalom sajátosságait, rámutatott, hogy a proletariátus demokratikus és szocialista feladatai Oroszországban a feudalizmus számos maradványa miatt szorosan összefonódnak és ezért a polgári demokratikus forradalom átnő szocialista forradalomba. Ugyancsak itt vetette fel elsőként a munkás-paraszt szövetségnek mint a forradalom győzelme feltételének a gondolatát.

Az egész mű befejező gondolata és egyben leglényegesebb következtetése az, hogy az orosz szociáldemokraták fő feladata a forradalmi munkáspárt megteremtése. „A szociáldemokraták – írta Lenin – a munkások osztályára fordítják minden figyelmüket, és ennek az osztálynak szentelik egész tevékenységüket. Amikor majd a munkásosztály élenjáró képviselői magukévá teszik a tudományos szocializmus eszméit, az orosz munkás történelmi szerepének eszméjét, amikor majd ezek az eszmék széles körben elterjednek, és a munkások szilárd szervezeteket teremtenek, amelyek tudatos osztályharccá változtatják a munkások mostani szétforgácsolt gazdasági háborúját, – akkor az orosz MUNKÁS, valamennyi demokratikus elem élére állva, megdönti az abszolutizmust és a *nyílt politikai harc egyenes útján* elvezeti az OROSZ PROLETARIÁTUST... a GYŐZELMES KOMMUNISTA FORRADALOMHOZ."[54] A történelem menete igazolta Leninnek ezeket a szavait.

[53] Ugyanott, 200. old.

[54] Ugyanott, 284–285. old.

Lenin „Kik azok a »népbarátok«" című könyvének megjelenése komoly hatást gyakorolt az orosz marxistákra. „A könyvnek – emlékezett vissza M. I. Kalinyin – óriási sikere volt az illegális mozgalomban és széles körben terjesztették az ifjúság soraiban, különösen a diákok között. Hosszú időn át az illegális propaganda harci eszközéül szolgált."[55] Mint Sz. I. Mickevics írta, „majdnem minden vezető pártmunkás elolvasta annak idején (1894 táján – *a szerzők*) ezt a zseniális művet. E könyv megjelenése után Vlagyimir Iljics még népszerűbb és elismertebb tekintély lett a marxisták között. A fiatal orosz marxista irányzat megértette, hogy személyében hatalmas politikai és elméleti erőre lelt."[56]

„A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez"

1897 tavaszán, szibériai száműzetésében írta meg Lenin „A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez (Sismondi és hazai sismondistáink)" című írását, amely még abban az évben folytatásokban meg is jelent a „Novoje Szlovo" folyóirat négy (április–július) számában és bekerült az 1898 októberében kiadott Vlagyimir Iljics „Gazdasági tanulmányok és cikkek" gyűjteményes kötetbe. Magyarul először 1951-ben jelent meg a Szikra kiadásában, a Lenin Művei 2. kötetében. A tanulmány megírásához a közvetlen indítékot B. Efruszinak a „Russzkoje Bogatsztvo" 1896-os évfolyamában megjelent „Sismonde de Sismondi közgazdasági nézetei" című cikke adta. Ez helytelenül jellemezte Sismondi elméletét, és éppen azokban a kérdésekben hagyta figyelmen kívül a közgazdaságtudomány későbbi irányzatainak eredményeit, amelyekben az a legközelebb áll a narodnyikokhoz.

Lenin behatóan elemezte Sismondi nézeteit, gyakorlati javaslatait és kimutatta, hogy kivételes helyet foglal el a közgazdaságtudomány fejlődésében, mivel távol áll a fő irányzatoktól, a kistermelés lelkes híve, szembefordul a tőkés rend ideológusaival és kiemeli a kapitalizmus ellentmondásosságát. Lenin Sismondi nézeteit az utópikus szocialistákéval összehasonlítva a következőket írta: „A különbség Sismondi és ezek között az írók között sokkal mélyebben gyökerezik – egyáltalán nem ott van, hogy egyesek továbbmentek, mások pedig bátortalanok voltak, hanem ott, hogy *magát* a reform *jellegét* két *homlokegyenest ellentétes* szempontból nézték. Sismondi a »társadalom örök szükségleteit« bizonyította, ezek az írók szintén a társadalom örök szükségleteit bizonyították. Sismondi utópista volt, elvont eszmére, nem pedig reális érdekekre alapította kívánságait – ezek az írók is utópisták voltak, szintén elvont eszmére alapozták terveiket, de terveik *jellege* merőben eltérő, mégpedig azért, mert a legújabb gazdasági fejlődést, amely az »örök szükségletek« kérdését felvetette, *homlokegyenest ellentétes* szempontból nézték. Az említett írók elébe vágtak a jövőnek, zseniálisan kitalálták annak a »rombolásnak« az irányát, amelyet szemük láttára végzett a régebbi gépi ipar. Abba az irányba néztek, amerre a valóságos fejlődés is tartott; Ők valóban *megelőzték* ezt a fejlődést. Sismondi ellenben *hátat* fordított ennek a fejlődésnek; az Ő utópiája nem a jövőnek vágott elébe, hanem a múltat restaurálta; nem előre nézett, hanem hátra, és arról álmodozott, hogy »beszüntetik a rombolást« – ugyanazt a »rombolást«, *amelyből* az említett írók

[55] *М. И. Калинин:* О работе В. И. Ленина «Что такое ,друзья народа и как они воюют против социал-демократов?» Moszkva 1952. 20. old.

[56] Воспоминания о В. И. Ленине. II. kot. Moszkva 1969. 62. old.

utópiáikat levezették. Ezért minősítik Sismondi utópiáját – méghozzá teljes joggal – reakciósnak. Ennek a jellemzésnek az alapja, még egyszer ismételjük, *csak az*, hogy Sismondi nem értette meg, mennyire fontos a haladás szempontjából a nyugat-európai államok régi, félközépkori, patriarchális társadalmi viszonyainak »lerombolása«, amelyet a gépi nagyipar a múlt század végén kezdett meg."[57]

Sismondi nézeteit elemezve Lenin olyan kérdésekkel foglalkozott, mint a belső és a külső piac, a nemzeti jövedelem és a tőke, a felhalmozás, a termelés és fogyasztás közti ellentmondás, a túltermelési válságok, a járadék, a túlnépesedés, a gépek tőkés alkalmazása, a politikai gazdaságtan tárgya és módszere stb., és behatóan bírálta a Smith-dogmát, amelyből Sismondi az értéktöbblet realizálhatatlanságát vezette le.

A továbbiakban Sismondi kapitalizmus-bírálatának romantikus jellegét elemezve Lenin rámutatott arra, hogy a kispolgári közgazdászoktól eltérően – akik csak erkölcsileg ítélik el a kapitalizmust és annak ellentmondásaira egyszerűen úgy tekintenek, mint fejlődésképtelenségének bizonyítékaira – a marxizmus tudományosan feltárja, hogy ezek az ellentmondások a tőkés termelési mód lényegéből erednek és egyáltalán nem zárják ki azt, hogy a kapitalizmus a megelőző formációhoz képest történelmi haladást jelentsen. A kapitalizmus ellentmondásai csak ennek a termelési módnak az átmeneti jellegéről tanúskodnak.

„A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez" című mű fontos szerepet töltött be a narodnyik nézetek bírálatában. Lenin Sismondit bírálva gyakorlatilag a narodnyik nézeteket bírálta. „Ha Sismondi tanát – írta Lenin – a narodnyiksággal hasonlítjuk össze, csaknem minden pontban (...) meglepő azonosságot látunk, amely néha odáig megy, hogy még a kifejezések is egyformák. A narodnyik közgazdászok teljesen Sismondi álláspontján vannak."[58] „A narodnyikok gazdaságtana – állapította meg Lenin – nem egyéb az európai romanticizmus orosz válfajánál."[59] Az európai romanticizmus orosz válfaja pedig lényegét tekintve – vonta le a végkövetkeztetést Lenin – szintén reakciós. Ha a narodnyik elméleteket – írta Lenin – „amelyet ők a kapitalizmus kérdésének új és önálló megoldásaként tüntetnek fel, a nyugat-európai tudományos élet legújabb eredményei alapján összehasonlítjuk Sismondi elméletével – világosan kitűnik, hogy a kapitalizmus és a társadalmi eszmék fejlődésének mennyire kezdeti időszakára esik ennek az elméletnek a keletkezése. De nem az a dolog lényege, hogy ez az elmélet régi. Hiszen éppen elég sok régi európai elmélet fölöttébb új volna Oroszország számára! A lényeg az, *hogy ez az elmélet már keletkezése idején is kispolgári és reakciós elmélet volt.*"[60]

„A kapitalizmus fejlődése Oroszországban"

A narodnyikokkal folytatott eszmei csatározásban komoly szerepe volt „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. A nagyipar belső piacának kialakulása" című monográfiának. Ezt a korábbi művek összefoglalásának és a narodnyikokkal a kapitalizmus oroszországi sorsáról folytatott eszmei harc betetőzésének tekinthetjük. A mű megjelenését több mint három évig tartó óriási kutatómunka előzte meg. „Van egy

[57] *Lenin:* A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez. *Lenin* Összes Művei. 2. köt. 226–227. old.
[58] Ugyanott. 185. old.
[59] Ugyanott, 231. old.
[60] Ugyanott, 233. old.

tervem – írta Lenin a börtönből az első levelében 1896. január 2-án –, amelyen letartóztatásom óta sokat és egyre többet gondolkodom. Már régóta foglalkozom egy közgazdasági kérdéssel (a feldolgozó ipar áruinak az országon belüli piacával), összegyűjtöttem valamelyes irodalmat, összeállítottam a kérdés feldolgozásának tervét, sőt írtam is valamit azzal a szándékkal, hogy munkámat önálló könyv formájában adom ki, ha terjedelme meghaladja egy folyóiratcikk méreteit. Ezt a munkát nagyon nem szívesen hagynám abba, most azonban nyilvánvalóan ez előtt az alternatíva előtt állok: vagy megírom itt, vagy pedig egészen lemondok róla.

Jól tudom, hogy a munka itteni megírására vonatkozó tervem sok komoly akadályba ütközik. De talán mégis meg kellene próbálni?"[61] A komoly akadályok – a szükséges könyvek, forrásmunkák beszerzése, a kiadóval való tárgyalás, korrektúra stb. – leküzdésében nagy segítséget nyújtottak testvérei és anyja nemcsak a pétervári börtönben, hanem a susenszkojei száműzetés idején is.

A könyvén dolgozva Lenin áttanulmányozta és kritikusan feldolgozta az Oroszország gazdasági életére vonatkozó egész irodalmat. „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című művében Lenin csaknem 600 könyvet, cikket, kiadványt idéz vagy említ.[62] Az az irodalom, amelyet ténylegesen áttanulmányozott és felhasznált, még ennél is több. Az irodalom egy része ugyanis nem került bele az említett forrásmunkák jegyzékébe. A mű megírása során folytatott kutatómunka módszereiről képet kaphatunk az SZKP Marxizmus–leninizmus Intézete által külön kötetben közzétett előkészítő anyagokból.[63]

Lenin ezt a könyvet legális kiadásra szánta és ezért kénytelen volt úgy fogalmazni, hogy a cári cenzúra meg ne akadályozza a megjelenést. Ezért például a marxisták, szocialisták helyett a „tanítványok", „a dolgozók pártfogói", Marx és a marxizmus helyett pedig az „új elmélet" kifejezést használta. A könyv 1908-as második kiadásában Lenin ezeket már a nevén nevezte, és számos kiegészítést is tett. Többek közt összegezte a könyvben érintett főbb kérdések kapcsán a legális marxistákkal folytatott vita eredményeit is.

A monográfia végül 1899 márciusában 2400 példányban jelent meg és igen gyorsan elfogyott. Magyarul a könyv először 1949-ben jelent meg a Szikra kiadásában, külön, önálló kötetként.

Az első kiadáshoz írt előszóban Lenin kifejtette, hogy célja annak vizsgálata, miként alakult ki az oroszországi kapitalizmus belső piaca és miért hibásak az erre vonatkozó narodnyik nézetek. Ehhez pedig a maga egészében vázolni kellett az oroszországi kapitalizmus fejlődését. Ennek során Lenin négy megszorítást eszközölt. 1. Az oroszországi kapitalizmus fejlődését kizárólag a belső piac szemszögéből vizsgálta; 2. csupán a reform utáni időszakra szorítkozott; 3. csaknem kizárólag a tisztán orosz kormányzóságok adatait használta fel és 4. kizárólag a folyamat gazdasági vonatkozásaira szorítkozott.

A nyolc fejezetből álló műben, amely egyidejűleg ad elméleti politikai gazdaságtani és konkrét történelmi gazdasági elemzést, Lenin az absztrakttól haladt a konkréthoz.

[61] *Lenin* Összes Művei. 55. köt. 15. old.

[62] Lásd *В. И. Ленин:* Подготовительные материалы к книге «Развитие капитализма в России». Moszkva 1970. VII. old. A magyar kiadású *Lenin* Összes Művei 3. köt. 596. oldalán csak „több mint 500" irodalmi munkáról van szó.

[63] Lásd *В. И. Ленин:* Подготовительные материалы к книге «Развитие капитализма в России». 717. old.

Az elvi, bevezető fejezet összefoglalja a társadalmi munkamegosztás fejlődésének az árutermelés és a piac kiszélesedésére gyakorolt hatását, a kisárutermelők tönkremenetelének következményeit a piacra, a Smith-dogma bírálatát, a marxi realizálási elmélet lényegét, az I. osztály gyorsabb növekedését, azt, hogy miért helytelen a külső piac bevonása a realizálás kérdésébe és mi a külső piac tényleges szerepe, a nemzeti jövedelem elméletét stb.

A következő három fejezetben (2–4.) a mezőgazdaság tőkés fejlődését elemzi Oroszországban és feltárja ennek hatását a belső piac bővülésére.

Az 5., 6. és 7. fejezet az orosz ipari kapitalizmus fejlődésének formáit és szakaszait elemzi. Az utolsó (8.) fejezet összegzi a kutatás eredményeit és feltárja a kapitalizmus fejlődésének egyes oldalai közti kapcsolatot Oroszországban, valamint megrajzolja a belső piac kialakulásának általános képét az országban.

Lenin *a mezőgazdaság tőkés fejlődésének elemzését* a parasztság felbomlási és differenciálódási folyamatának vizsgálatával kezdi. Bírálja azt a narodnyik elképzelést, amely szerint a közösségi (obscsina) földhasználaton alapuló parasztgazdaság a „népi termelés" nem-tőkés formája. Ezzel szembeállítja a parasztgazdaságok fő jellemvonásainak és fejlődési jellemzőinek marxista elemzését.

Ennek érdekében Lenin hatalmas tény- és statisztikai anyagot dolgozott fel. Az összegyűjtött hatalmas statisztikai anyag gondos feldolgozása alapján kimutatta, hogy az orosz parasztság társadalmi-gazdasági helyzete a XIX. század végén az árutermelő gazdaságra jellemző képet mutatja. A falu társadalmi-gazdasági viszonyainak rendszere arról tanúskodik, hogy léteznek a kapitalizmus irányába fejlődő kisárutermelő gazdaság összes ellentmondásai.

A fenti következtetésnek Lenin nagy jelentőséget tulajdonított mind a kapitalizmus oroszországi fejlődése, mind a narodnyik elméletek bírálata szempontjából. A parasztság szerkezetének Lenin által feltárt jellemzői bizonyították, hogy ez a gazdaság egyáltalán nem képvisel sajátos szektort („népi termelést" stb.) és úgy kell tekinteni, mint közönséges „kisárutermelő szektort". „A legutóbbi fél évszázadban – írta Lenin – nálunk uralkodó elméletek ellenére az orosz földközösségi parasztság nem ellenlábasa a kapitalizmusnak, hanem ellenkezőleg, annak legmélyebb és legszilárdabb alapja."[64]

Lenin kimutatta, hogy éppen az árugazdaság fejlődése az alapja a parasztság azon felbomlási folyamatának, amely ellentétes csoportokra való szétszakadására vezet.

Lenin a differenciálódás eredményeként kialakuló paraszti csoportok (falusi burzsoázia, mezőgazdasági proletariátus, középparasztság) mélyreható gazdasági-társadalmi jellemzését adja és kimutatja, hogyan hat a parasztság differenciálódása a kapitalizmus belső piacának növekedésére.

A parasztság differenciálódásának lenini elemzése nagy tudományos jelentőségű. Korábban az orosz irodalomban csak egyes utalásokat találhattunk erre a folyamatra, és a kutatók többsége a parasztság differenciálódásában egyszerűen csak a vagyoni egyenlőtlenség kialakulását látta. Lenin behatóan elemezve ezt a jelenséget, elsőként tárta fel annak valódi tartalmát és jelentőségét. Rámutatott arra, hogy ennek a folyamatnak a lényege nem merül ki a vagyoni differenciálódásban, ez csak egy eleme, kiinduló pontja a folyamatnak. A lényege abban áll, hogy a

[64] *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. *Lenin* Összes Művei. 3. köt. 154. old.

parasztság felbomlik a tőkés társadalom osztályaira és következésképpen a falvakban is kialakulnak az új tőkés termelési viszonyok, az új tőkés osztályellentét.

A közgazdasági elmélet oroszországi fejlődéséhez nagymértékben hozzájárult Lenin a reform utáni *földesúri gazdaság fejlődésének* elemzésével.

Az orosz irodalom Lenin előtt behatóan nem elemezte a földesúri gazdaságot. Plehanov, mint ismeretes, alábecsülte a szerepét. Leninnél találhatjuk meg először a földesúri gazdaság közgazdasági tartalmának mélyreható marxista elemzését. Monográfiájában kimutatja, hogy a reform utáni földesúri gazdaság egy sajátos átmeneti rendszert képez, magába foglalja mind a robot, mind a tőkés viszonyok elemeit, vonásait. Lenin behatóan elemezte azokat a körülményeket, amelyek ezt a rendszert életre hívták, és meghatározta e rendszer fejlődésének fő tendenciáját, azt, hogy a ledolgozási rendszert kiszorítja a tőkés gazdaság. A tőkés fejlődés ezen folyamatát szoros összefüggésbe hozta a parasztság átalakulásával, az árugazdaság és az árutermelő mezőgazdaság fejlődésével. Lenin feltárta azt is, hogy a földesúri gazdaság tőkés fejlődése hogyan befolyásolja a belső piac növekedését.

Lenin tudományos érdeme *a ledolgozási rendszer* és különböző formái közgazdasági tartalmának és jellegének elemzése. Bírálva a ledolgozási rendszer narodnyik idealizálását, Lenin egyértelműen rámutatott arra, hogy a ledolgozási rendszer nem más, mint a robotgazdaság közvetlen maradványa, és hogy milyen káros hatása van a parasztság helyzetére és a termelőerők fejlődésére. A ledolgozási rendszer nagyarányú elterjedtségét elemezve az orosz mezőgazdaságban, Lenin feltárta, hogy milyen hatalmas szerepet játszanak még mindig a jobbágyrendszer maradványai. Ennek fontos jelentősége volt a kapitalizmus oroszországi fejlődési sajátosságainak megértése és következésképpen a munkásmozgalom feladatainak meghatározása szempontjából.

A földesúri és parasztgazdaság kérdéseit a továbbiakban mintegy összegezésként, Lenin már más oldalról vizsgálta. Azt elemezte, hogy milyen változások mentek végbe magában a mezőgazdasági termelésben és ezek hogyan befolyásolták a földesúri és parasztgazdaság fejlődését. Arra a következtetésre jutott, hogy az orosz földművelés reform utáni fejlődésének az a legfőbb vonása, hogy ez egyre inkább árutermelő, vállalkozói jelleget öltött. Kimutatta. hogy a mezőgazdaságban az árutermelő gazdasággá való átalakulás másképp megy végbe, mint az iparban. A feldolgozó ipar különálló, teljesen önálló ágakra szakad, amelyek kizárólag egyetlen terméknek vagy a termék egy részének az előállításával foglalkoznak. Az árutermelő mezőgazdaság viszont nem szakad teljesen különálló ágakra, hanem hol az egyik, hol a másik piaci termék előállítására specializálódik, és a mezőgazdaság többi oldala ehhez a fő piaci termékhez alkalmazkodik. „Ezért – írta Lenin – az árutermelő megzőgazdaság formái rendkívül változatosak, s nemcsak vidékenként, hanem gazdaságonként is változnak."[65] A földművelés árutermeléssé, majd a továbbiakban tőkés termeléssé való átalakulásának különböző formáit elemezve Lenin kimutatta, hogy az árutermelő mezőgazdaság fejlődése hogyan teremti meg és bővíti a belső piacot.

Az orosz falu társadalmi-gazdasági rendjét elemezve Lenin megcáfolhatatlanul bebizonyította, hogy az agrárviszonyok fejlődése Oroszországban tőkés jellegű mind a földesúri gazdaságban, mind a parasztgazdaságban, az obscsinán belül és kívül

[65] Ugyanott, 288. old.

egyaránt, annak ellenére, hogy a falvakban még mindig nagymértékben fennmaradtak a jobbágyrendszer maradványai.

Ezzel az elemzéssel Lenin „a kapitalizmus oroszországi sorsáról" folyó vitát marxista alapon oldotta meg úgy, hogy a marxizmus került ki győztesen.

A reform utáni falu gazdaságának lenini elemzése komoly szerepet játszott a parasztság helyének meghatározásában az oroszországi felszabadító-társadalmi mozgalomban.

A „muzsik"-ban mint az ország társadalmi fejlődésének fő és meghatározó tényezőjében való narodnyik hitet, ahogyan már korábban utaltunk rá, Plehanov kérdőjelezte meg először. Lenin a parasztság felbomlásának és differenciálódásának elemzésével megszilárdította a marxizmus pozícióját ebben a kérdésben. Feltárta, hogy az az osztály, amely a kapitalizmus fejlődésével felbomlik, és ezzel megszűnik egységes osztályként létezni, nem lehet a társadalom meghatározó és még kevésbé vezető ereje.

Kimutatta, hogy az orosz faluban még jelentős mértékben élnek a jobbágyrendszer maradványai, amelytől kisebb-nagyobb mértékben a parasztság minden rétege szenved. Ezzel feltárta a földesurak és az egész parasztság közti osztályellentét gazdasági alapját, és bebizonyította a proletariátus és az egész parasztság közti szövetség politikai-gazdasági lehetőségét és szükségességét a polgári demokratikus forradalom első szakaszában.

Ugyanakkor pedig a parasztság rétegeződését elemezve Lenin kimutatta, hogy Oroszországban kialakult és egyre inkább növekszik a mezőgazdasági proletariátus, azaz egy olyan társadalmi elem, amely támogathatja a proletariátust a tőke igája elleni harcában. Feltárva tehát az új osztályellentétek kialakulásának gazdasági alapját a faluban, Lenin rámutatott a proletariátus és a szegényparasztság szövetsége lehetőségének politikai-gazdasági alapjára a szocialista forradalomban.

Végül meg kell említenünk, hogy Lenin ebben a művében rámutatott a középparaszt kettős, ellentmondásos természetére, amely abból ered, hogy egyrészt dolgozó, másrészt tulajdonos. A középparaszt gazdasági helyzetének instabilitása szükségszerűen kifejezésre jut politikai magatartásában, abban, hogy állandóan ingadozik a burzsoázia és a proletariátus közt. A parasztság felbomlásának lenini elemzése megerősítette Engelsnek azt a tételét, hogy a középparasztságnak a kapitalizmusban nincs perspektívája. Ezért a középparasztságot le lehet választani a burzsoáziáról, és a proletariátus oldalára lehet állítani az új, szocialista társadalom építéséért folyó harcban. A parasztság különböző rétegei és a proletariátus közti politikai szövetség itt kifejtett alapgondolatai Leninnél a későbbiekben „A gazdaság és politika a proletárdiktatúra időszakában" című műben térnek vissza és nyernek teljes konkretizálást.

„A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című műben Lenin közgazdaságilag megalapozta a proletárpárt viszonyát a parasztsághoz a forradalom különböző szakaszaiban.

Lenin behatóan és sokoldalúan elemezte *a kapitalizmus fejlődésének formáit és szakaszait Oroszország iparában.* Ebben Marxnak a kapitalizmus három szakaszáról szóló elméletére támaszkodott. E tanításból kiindulva kísérte nyomon a kapitalizmus fejlődésének a legkülönbözőbb formáit Oroszország iparában, hogy ezzel megcáfolja a narodnyik állításokat.

A liberális narodnyikok a kapitalizmust Oroszországban azonosították a gyáriparral, és figyelmen kívül hagyták a paraszti kézművességet, illetve az úgynevezett

kusztáripart, amelyet a kapitalizmussal ellentétes „népi termelésként" értelmeztek. Többek között a kusztár- és a gyáripar szembeállítására hivatkozva bizonygatták a narodnyikok azt, hogy a kapitalizmus fejlődésének Oroszország iparában nincs talaja és perspektívája, és ebből adódóan megalapozatlanok a szociáldemokratáknak a proletariátusra vonatkozó elképzelései is. Tételeik bizonyítása érdekében a narodnyikok vagy elferdítették, vagy kritikátlanul használták fel a statisztikát, azt állítva, hogy a reform utáni időszakban a gyárak és üzemek száma csökkent, a munkások száma pedig nem növekedett, illetve lassabban növekedett, mint az összlakosság.

A narodnyik elképzelések bírálatát Lenin azzal kezdte, hogy feltárta a paraszti kézművesség, illetve a „kusztáripar" közgazdasági tartalmát. Hatalmas tény- és statisztikai anyagra támaszkodva elemezte az úgynevezett „népi ipar" legegyszerűbb, legprimitívebb formáit is. Ez lehetővé tette, hogy feltárja a „kusztáripar" fogalmának tudománytalan jellegét. Bebizonyította, hogy a kusztáripar fogalmán a narodnyikok az ipar legkülönbözőbb formáit és a gazdasági szervezet legkülönbözőbb típusait értik, kezdve a háziipartól a manufaktúrákban alkalmazott bérmunkásokig.

A Moszkva-kormányzósági kusztár-összeírás adatait elemezve kimutatta, hogy még a legelaprózottabb és legkisebb paraszti kézműves tevékenységében is egyértelműen megfigyelhetők a kapitalizmus csírái. „A paraszti kisipar üzeme – írta – tipikusan kispolgári."[66] A paraszti kisiparban, amely a kisárutermelést testesítette meg, kialakult és széleskörűen elterjedt az egyszerű tőkés kooperáció. Ami pedig a tehetősebb és nagyobb „kusztáriparosokat" illeti, ezekről Lenin kimutatta, hogy lényegüket tekintve nem mások, mint tőkés manufaktúrák. Ezzel az orosz irodalomban elsőként vetette fel és oldotta meg a hazai tőkés fejlődés manufaktúraszakaszának kérdését.

A továbbiakban Lenin teljesen megcáfolja a gyáripari termelés fejlődésének perspektívájára vonatkozó narodnyik elképzeléseket, és feltárja azok teljes tarthatatlanságát. A gyáriparra mint a tőkés ipari fejlődés harmadik szakaszára vonatkozó marxista tételre támaszkodva és gazdag hivatalos iparstatisztikai adatokat felhasználva, Lenin kimutatta, hogy a gyárak száma Oroszországban a reform utáni időszakban 2500–3000-ről 6400-ra nőtt, a foglalkoztatott munkások száma pedig a tőkés nagyvállalatoknál az 1865. évi 706 000 főről 1890-ig 1 432 000-re növekedett, azaz több mint megkétszereződött.

Lenin nagy figyelmet fordított a termelés koncentrációjára az orosz iparban. Rámutat arra, hogy a nagy és legnagyobb vállalatokban – annak ellenére, hogy számuk viszonylag elenyésző – összpontosul a munkások és a termelés egyre nagyobb hányada. Így például 1894–1895-ben a nagyüzemek tették ki az összes gyárak és üzemek 10%-át, de ők foglalkoztatták a gyári munkásság 74%-át és adták az ipari össztermelés 70,8%-át.[67]

Az orosz ipart elemezve Lenin kiemelte, hogy a reform utáni Oroszország iparában a termelés legkülönbözőbb formái fonódtak egybe. Az ország elmaradottsága, az, hogy később lépett a tőkés fejlődés útjára, magyarázzák a kapitalizmus előtti formák nagymérvű elterjedtségét. Oroszország iparának arculatát azonban nem ezek a formák, hanem a tőkés viszonyok uralma határozza meg, és ezek a tőkés viszonyok végigmentek fejlődésük mindhárom fő szakaszán. „Az ipar említett for-

[66] Ugyanott, 328. old.
[67] Lásd ugyanott. 4[illegible]. old.

mái (a kisárutermelő, túlnyomórészt paraszti kisipar, a tőkés manufaktúra és a gyár – *a szerzők*) között – írta Lenin – a legközvetlenebb és a legszorosabb kapcsolat és folytonosság van. A tények teljesen világosan bebizonyítják, hogy a kisárutermelés fő tendenciája a kapitalizmus fejlesztése, nevezetesen a manufaktúra kialakítása, a manufaktúra pedig szemünk láttára óriási gyorsasággal a gépi nagyiparba nő át."[68] Az orosz ipar fejlődésének fő tendenciája tehát az, hogy a haladó kiszorítja az alacsonyabb, a kapitalizmus előtti formákat, és a kapitalizmus fejlődése az alacsony fokról áttér a nagyüzemi gépi termelés szakaszára. A gépi nagyipar kialakulása gyökeres átalakulást von maga után. „Sutba dobja a kézügyességet, átalakítja a termelést új, ésszerű elvek szerint és rendszeresen alkalmazza a termelésben a tudomány vívmányait."[69] Azokban az iparágakban, amelyeket meghódított a gyár – mutatott rá Lenin – a technika teljesen átalakult. A gyár óriási méretekben társadalmasítja a munkát, átalakítja a gyárban foglalkoztatott népesség érzelmeit és gondolkodásmódját, kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait. A gépi nagyipart az ipar előző formáitól megkülönböztető vonásokat Lenin a következőkben foglalta össze: „Az óriási hazai és nemzetközi piacra való termelés, az ország különböző vidékeivel és a különböző országokkal való szoros kereskedelmi kapcsolatok kifejlesztése nyersanyagok és segédanyagok vásárlása céljából, az óriási technikai haladás, a termelés és a népesség koncentrációja mammutvállalatokban, a patriarchális életforma idejüketmúlt hagyományainak lerombolása, a népesség vándorlásainak megindulása, a munkás fejlődése és szükségleteinek növekedése – mindez egy-egy eleme annak a tőkés folyamatnak, amely az ország termelését és ezzel együtt a termelésben részt vevőket is egyre inkább társadalmasítja."[70]

A tőkés viszonyok tényleges uralmának feltárásával együtt Lenin meghatározta a bérmunkások tényleges számát is. A narodnyikok ezt az 1,5 millió gyári-üzemi munkásra akarták korlátozni. Lenin rámutatott arra, hogy ezek csak az orosz nemzetgazdaság különböző területein foglalkoztatott tízmilliós proletársereg élcsapatát alkotják. Az orosz ipar koncentráltságára jellemző, hogy például 1890-ben a gyári munkások összlétszámának 71,1%-a a száznál több munkást foglalkoztató gyárakban dolgozott. Az orosz ipar gazdasági rendszerét elemezve tehát Lenin politikailag és gazdaságilag megalapozta a munkásosztály vezető szerepéről szóló tételét. Összefoglalva a fentieket, megállapíthatjuk, hogy „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című munkában a Lenin által adott mélyreható politikai gazdaságtani elemzésből az az általános következtetés adódott, hogy Oroszországban érlelődik egy nagy népi forradalom, amelynek élén majd a proletariátus áll, és amelyet a proletariátus egy hatalmas szövetségessel – a sokmilliós parasztsággal együtt – vív majd meg. Ez a forradalom nem szorítkozhat a cárizmus megdöntésére, hanem továbbmegy a kapitalizmus megdöntése, a szocializmus győzelme felé.

Oroszország gazdasági életének vizsgálata alapján Lenin új tételekkel gazdagította, továbbfejlesztette a kapitalizmus politikai gazdaságtanát, nevezetesen: a tőkés termelési mód kialakulásával és fejlődésével, az egyszerű árugazdaságnak tőkés gazdasággá való átalakulásával és e folyamatnak a mezőgazdaságban mutatkozó sajátosságaival foglalkozó elméletet, az újratermelés és a válságok elméletét, valamint a munka és a termelés társadalmasításának elméletét.

[68] Ugyanott, 504. old.
[69] Ugyanott, 505. old.
[70] Ugyanott, 511. old.

Realizálhatatlan-e az értéktöbblet?

Az értéktöbblet realizálhatatlanságának problémája volt az egyik legvitatottabb elméleti kérdés. Lenin rámutatott arra, hogy először is helytelen a kérdés ilyen felvetése. A kapitalizmusban nem az értéktöbblet realizálásával van probléma, hanem a *társadalmi termék* realizálásával, az áruk eladásával. A realizálás kérdésének a lényege az, hogy a társadalmi termék minden egyes része érték szerint (állandó tőke, változó tőke és értéktöbblet) és természeti formája szerint (termelési eszköz, fogyasztási cikk, ezen belül létfenntartási cikkek és luxuscikkek) milyen módon találja meg a piacon a társadalmi terméknek azt a részét, amely őt pótolja. Nyilvánvaló, hogy teljesen helytelen az értéktöbblet realizálásának kérdését elkülöníteni az egész társadalmi termék realizálásának a kérdésétől.

A narodnyikok fő hibája az – mutatott rá Lenin –, hogy a nemzeti jövedelem realizálását azonosították a személyes fogyasztás útján való felhasználásával. A narodnyikok teljesen eltekintettek a termelő fogyasztástól. Pedig a nemzeti jövedelem felhasználása (fogyasztása) általában kétféleképpen, személyes és termelő fogyasztás útján történik akkor, amikor nem egyszerű, hanem bővített újratermelés megy végbe. A kapitalizmust pedig a bővített újratermelés jellemzi. A kapitalizmus elképzelhetetlen konkurrencia nélkül, mert a konkurrencia nem más – Lenin meghatározása szerint –, mint a közös piacra termelő elszigetelt termelők egymás közötti viszonya. Ezért a kapitalisták egymásnak természetes versenytársai. A versenyben a tőkések csak akkor állják meg a helyüket, ha felhalmoznak, azaz, ha bővített újratermelést folytatnak.

Marx a bővített újratermelést változatlan szerves összetétel mellett vizsgálta. Sémáiból kitűnt, hogy a megtermelt értéktöbblet személyes fogyasztás útján nem fogyasztható el. A tőkések az értéktöbblet egy részéért állandóan gépeket vásárolnak egymástól. Akár akarják a tőkések, akár nem, az értéktöbbletből termelő módon is kell fogyasztaniuk, mert a termelés bővítése számukra létkérdés.

Marx nem vizsgálta a bővített újratermelést növekvő tőkeösszetétel feltételezése mellett. Fő feladatának azt tartotta, hogy megvizsgálja a termelés két osztálya között lebonyolódó zavartalan csere feltételét, ezzel a zavartalanul végbemenő újratermelés feltételeit. Az újratermelés feltétele nem módosul a növekvő tőkeösszetétel mellett végbemenő bővített újratermelés esetén sem. A feltétel mindkét esetben ugyanaz:

$$c_2 + m_{2c} = v_1 + m_{1v} + m_{1k},$$

ahol
- c_2 = a II. osztály állandó tőkéje,
- m_{2c} = a II. osztály értéktöbbletének az állandó tőke bővítésére szolgáló része,
- v_1 = az I. osztály változó tőkéje,
- m_{1v} = az I. osztály értéktöbbletének a változó tőke bővítésére szolgáló része,
- m_{1k} = az I. osztály értéktöbbletének a tőkések személyes fogyasztására szolgáló része.

A különbség csupán annyi, hogy a c_2, m_{2c} stb. helyén más-más számok állnak, illetve az m_c aránya az m_v-hez eltérő lesz a c és v eredeti arányától.

A kapitalizmusban azonban a tőkeösszetétel szemmel láthatóan emelkedik, és ez a termelés nagymértékű strukturális átalakulására vezet. Ennek vizsgálata pedig rendkívül fontos a társadalmi termék realizálása szempontjából. Lenin ezért jelentős feladatot oldott meg a tőke növekvő szerves összetétele mellett végbemenő bővített újratermelés sémájának kidolgozásával. Megjegyezzük, hogy ilyen sémák kidolgozásával mások is megpróbálkoztak, de vagy rosszul állították fel őket, vagy helytelen következtetéseket vontak le belőlük.

A Lenin által szerkesztett séma a társadalmi tőke bővített újratermelését illusztrálja négy év folyamán.[71] Az újratermelés törvényszerűségeinek még konkrétabb elemzése céljából Lenin az I. osztályt két alosztályra bontja: a termelési eszközök termelését szolgáló termelési eszközökre, valamint a fogyasztási cikkek termeléséhez szükséges termelési eszközökre.

A sémákból kitűnik, hogy az I. osztályban a tőke szerves összetételének az első évi 4-ről a negyedik évi 5-re való emelkedése hatására az I. osztály számára készülő termelési eszközök termelése 4 év alatt 37%-kal növekszik, a II. osztály számára termelt termelési eszközök termelése 9, a fogyasztási cikkek termelése 6, a társadalmi össztermék volumene pedig 20%-kal emelkedik. Tehát leggyorsabban a munkaeszközöket gyártó termelési eszközök termelése nő, ezt követi sorrendben a társadalmi össztermék termelésének, a fogyasztási cikkeket gyártó termelési eszközök termelésének és a fogyasztási cikkek termelésének növekedési üteme. Ezek a törvényszerűségek logikailag is beláthatók.

Lenin volt az, aki ezeknek a következtetéseknek a segítségével bebizonyította, hogy a társadalmi termék és ezen belül az értéktöbblet realizálhatatlanságáról értelmetlenség beszélni. *Ha a termelési eszközök termelése gyorsabban nő,* mint a fogyasztási cikkek termelése, *akkor a termelő fogyasztás is gyorsabban nő,* mint a személyes fogyasztás. Következésképpen, annak ellenére, hogy a személyes fogyasztás lassabban nő, mint a termelés, lehetséges az egész társadalmi termék realizálása, sőt, a realizálás bizonyos ideig azonos nagyságú vagy csökkenő tendenciájú személyes fogyasztás mellett is végbemehet. Mindez azért lehetséges, mert a technikai színvonal emelkedése törvényszerű folyamat, az extraprofitért folyó harcban minden tőkés igyekszik üzeme technikai felszereltségét az iparági átlag fölé emelni.

A termelési eszközök termelésének elsődlegessége az újratermelés Lenin által feltárt fontos törvényszerűsége. Lenin ezt a tőke szerves összetételének növekedéséből, a kézi munkának gépek által való kiszorításából, illetve a gépeknek egyre bonyolultabb gépekkel való helyettesítéséből vezette le. A századfordulón a „technikai haladás abban fejeződik ki, hogy a változó tőkének az állandó tőkéhez viszonyított aránya $(\frac{v}{c})$ fokozatosan csökken"[72]. A technikai haladás ebben az időszakban valójában a felhasznált tőkemennyiség növekedését jelentette, és a technikai

[71] Meg kell jegyezni, hogy *Lenin* „Az úgynevezett piackérdésről" című művében matematikai pontatlanságot találhatunk a bővített újratermelés sémáiban. Ez a hiba minden valószínűség szerint a lenini mű lemásolása során keletkezett. „Az úgynevezett piackérdésről" című művét ugyanis – mint ahogy erre már utaltunk – 1893-ban írta, de nyomtatásban csak 1937-ben jelent meg. A XIX. század végén többször lemásolták és kéziratként terjesztették. Hogy a számolási hiba nem Lenintől ered, az annál inkább valószínű, mivel a táblázat végeredménye teljesen pontos és nem következik a 3. év hibás számadataiból.

[72] *Lenin:* Az úgynevezett piackérdésről. *Lenin* Összes Művei. 1. köt. 73. old.

haladás más fajtái gyakorlatilag még ismeretlenek voltak. A gazdasági életre is az extenzív növekedés volt a jellemző. Ilyen körülmények között szükségszerű az I. osztály jelentősen gyorsabb ütemű növekedése.

Lenin feltárta azokat a tényezőket, amelyek a tőke szerves összetételének növekedése esetén az I. osztály gyorsabb növekedési ütemét eredményezik. Először, a felhalmozásnak a társadalmi termelés két alosztályában növekvő szerves összetétel mellett kell végbemennie. Másodszor, növekszik az állandó tőke nagysága a társadalmi terméken belül. Lenin sémáiból az a következtetés vonható le, hogy a szerves összetétel növekedése a társadalmi termelés két osztályának növekedésére azon keresztül hat, hogy a társadalmi terméken belül mekkora a termelési eszközök felhalmozására és pótlására fordított rész nagysága, illetve aránya.

Az I. osztálynak nemcsak gyorsabban kell növekednie, hanem időrendileg meg kell előznie a II. osztály fejlődését. Az adott időszakban nemcsak azokat a termelési eszközöket kell előállítani, amelyek azon fogyasztási cikkek termeléséhez szükségesek, amelyekre már van kereslet, hanem azokat is, amelyekre a kereslet a felhalmozás eredményeként meghatározott idő múlva fog csak jelentkezni. A termelési eszközök termelésére szolgáló termelési eszközök termelésének is nemcsak a jelenben kell biztosítania a szerves összetétel növekedését, hanem a jövőben is. Ezért a jelenlegi szükségletet meghaladó mennyiségben kell előállítani a termelési eszközöket. Amikor a fejlődés meggyorsul, akkor ez az időtényező is az I. osztály gyorsabb növekedése irányába hat.

A Lenin által feltárt törvényszerűség azonban nem abszolutizálható. Az 1950-es évek közepétől a marxista közgazdaságtudományban a két osztály növekedési ütemkülönbségéről, illetve az I. osztály szükségszerűen gyorsabb ütemű növekedéséről széles körű vita bontakozott ki. A vita fő kérdése az volt, hogy a szabadversenyes kapitalizmus körülményeire vonatkozóan megfogalmazott tétel automatikusan érvényes-e a mai fejlett tőkésországok viszonyaira, vagy a szocializmusra. A vita során behatóan elemezték a két osztály fejlődési dinamikáját meghatározó tényezőket. Ezek: a növekedési ütem; a nemzeti jövedelem aránya a pótlási alaphoz; az alap- és anyagigényesség; a termelő felhalmozás rátája; a termelő és nemtermelő felhalmozás aránya; egyes országokban – pl. hazánkban is – a külkereskedelmi forgalom szerkezete.

Az I. osztály munkatárgyakat és munkaeszközöket állít elő. A munkatárgyak iránti kereslet dinamikáját, mint ismeretes, meghatározza az állandó tőke részarányának változása a termék értékében. Ez növekedhet, csökkenhet és viszonylag stabil is maradhat. A munkaeszközök iránti kereslet az elhasznált állótőke pótlásából, valamint a termelés bővítéséből ered. Mennyiségileg ezt a keresletet a növekedési ütem nagysága és a termelés alapigényességének változása határozza meg. Magas növekedési ütem esetén a termelési eszközök termelésébe eszközölt tőkebefektetés a fogyasztói kereslet kiszélesedésétől viszonylag függetlenül végbemehet. Ez jellemző az alapigényesség növekedése esetében is. Magas növekedési ütem és az alapigényesség növekedése esetén tehát egyértelmű a munkaeszközök gyorsabb növekedési üteme az össztermeléshez képest. Az alapigényesség jelentős csökkenése, illetve az alacsony növekedési ütem esetén pedig az állandó tőke elemei iránti termelői kereslet viszonylag csökken, és ez a munkaeszközök termelése növekedésének lassulásához vezet.

A tőkésországokra vonatkozó statisztikai anyagok elemzése[73] arról tanúskodik, hogy az I. osztály gyorsabb ütemű növekedése nem minden, hanem csak meghatározott körülmények között jellemző a bővített újratermelésre. Az iparosítás időszaka minden ország számára olyan történelmi időszak, amelyben rendszerint olyan körülmények alakulnak ki, amelyek a bővített újratermelés során az I. osztály gyorsabb ütemű növekedését követelik meg. A fejlett ipari bázis létrehozása utáni időszakokban meghatározott körülmények közt lehetővé válik mind az I. osztály gyorsabb ütemű növekedése, mind a két osztály párhuzamos fejlődése, mind pedig a II. osztály gyorsabb ütemű növekedése is. Az utóbbi néhány évtizedben a fejlett tőkésországokban az alap- és anyagigényesség csökkenése vagy legalábbis stabilizálódása vált uralkodóvá és ezért a két osztály fejlődése közeledett, illetve egymással párhuzamossá vált. A vezető tőkésországok tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy a két osztály párhuzamos növekedésének, különösen pedig a II. osztály gyorsabb növekedésének időszakai egyben a termelés alap- és anyagigényessége csökkenésének az időszaka, és ez gyakran együtt jár a növekedés viszonylag alacsony ütemével.

A szocialista építés gyakorlatában a lenini sémából egyesek – helytelenül – olyan következtetésre jutottak, hogy a fogyasztási cikkek termelésének nem kell kielégítenie a vásárlóképes keresletet.

Elsőnek Bronislaw Minc lengyel közgazdász fejtette ki az 1950-es évek közepén, hogy az I. osztály termelésének gyorsabb ütemét nem lehet a szocialista újratermelés általános törvényének tekinteni. A Szovjetunióban Arzumanjan akadémikusnak 1964-ben, a Pravdában megjelent ugyanilyen irányú cikke keltett nagy feltűnést. Az ilyen nézetek kezdetben heves ellenállást váltottak ki. A. I. Paskov „Lenin 90-es években írt közgazdasági munkái" című művében – amely egyébként az adott kérdés egyik legértékesebb szovjet monográfiája – a következőket írta: „Néhány évvel ezelőtt a Szovjetunióban megérdemelten bírálták a szovjet »gyászközgazdászoknak« azt a csoportját, akik szerint a termelési eszközök termelése gyorsabb ütemű növekedésének törvénye állítólag csak a kapitalizmusban érvényes, a szocializmusban pedig ilyen törvény nincs. B. Minc lengyel közgazdász az utóbbi években írt műveiben tagadja ennek a törvénynek a létezését mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban. A termelési eszközök termelésének gyorsabb ütemű növekedését kimondó törvény tagadása a törvényre vonatkozó lenini tételek durva elferdítésén alapul."[74]

A szocialista gazdaság működése jobb megismerésének, a közgazdaságtudomány fejlődésének eredményeként az 1960-as években már egyre általánosabban elismerik – és nem tekintik a lenini tételek durva elferdítésének – azt a tételt, hogy a termelési eszközök termelésének alapvető fontossága ellenére sem lehet a szocialista bővített újratermelés feltétlen, állandóan érvényesülő törvényének tekinteni az I. osztálynak a II. osztályénál gyorsabb fejlődését

A mai politikai gazdaságtan tananyagokban található állásfoglalások megszilárdulását segítette elő annak a négy táblázatnak, sémának a közzététele, amelyet Lenin mintegy Luxemburg „A tőkefelhalmozás" című könyvének XXIII. fejezetében kifejtetteken elmélkedve, azokra adott válaszként állított össze. Ezek „A társadalmi össztermék szerkezetváltozását társadalmi-gazdasági formációnként szem-

[73] Lásd A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 244–259; 268–288. old.

[74] *А. И. Пашков:* Экономические работы В. И. Ленина 90-х годов. 168 old.

léltető táblázatok" címen jelentek meg.[75] A táblázatok értékelése a közgazdasági szakirodalomban különböző. Véleményünk szerint egyértelműen levonható belőlük az a következtetés, hogy Lenin nem értett egyet Rosa Luxemburg azon állításával, hogy a szocializmusban az I. és a II. osztály növekedési üteme közti különbségnek még nagyobbnak kell lennie, mint a kapitalizmusban. A két osztály növekedési üteme Lenin szerint közeledik egymáshoz.

Visszatérve a narodnyikokkal folytatott vitához megállapíthatjuk, hogy Lenin tudományos érdeme az értéktöbblet realizálhatóságának bebizonyítása. Az értéktöbblet realizálhatóságának a kulcsa – amint láttuk – a termelő fogyasztás. A termelő fogyasztás nagyarányú növekedését az adott időszakban – a XIX. század végén, a XX. század elején – az idézte elő, hogy a tőkés gazdaság lényegében az alapigényesség és anyagigényesség növekedése mellett fejlődött.

Szűkül-e a piac a kapitalizmus fejlődésével?

A narodnyikok szerint a kapitalizmus kifejlődésével a piac szűkül és ez legyőzhetetlen akadályt gördít a kapitalizmus fejlődése elé. Lenin ennek az ellenkezőjét bizonyította be, hangsúlyozva, hogy a kapitalizmusban *a piac elsősorban a termelési eszközök javára bővül.*

Lenin rámutat a munkamegosztás, az árutermelés és a piac kölcsönös viszonyára. Az árugazdaság a társadalmi munkamegosztás alapján fejlődött ki. Minél szélesebb ez a munkamegosztás, annál szélesebb körű az árutermelés. Az árutermelés fejlődése maga is visszahat a társadalmi munkamegosztás bővülésére. Minél jobban kifejlődik a társadalmi munkamegosztás, az árutermelő annál inkább egy áru termelésére specializálódik, és ennek eredményeként sokrétű szükségleteit kénytelen a piacon történő vásárlás útján kielégíteni. A kapitalizmusban a társadalmi munkamegosztás következtében nagymértékben bővül a piac.

A kapitalizmusban gyors ütemben megy végbe a termelés társadalmasodása, aminek a lényege Lenin szerint az, hogy nagymértékben kifejlődött a társadalmi munkamegosztás, s az egyes iparágakban a termelés mind nagyobb üzemekben koncentrálódik. Minden specializált iparág más iparágakkal szemben mint eladó lép fel, és ugyanakkor minden iparág más specializált iparág vevője. Növekszik tehát mind a keresleti, mind a kínálati oldal, és ezzel együtt növekszik az áruforgalom, bővül a piac. A termelési eszközök oldalán leggyorsabban a munkatárgyak piaca nő, mivel a társadalmi munkamegosztás fejlődésével a termékek egyre több lépcsőt futnak be a termelés során. A munkaeszközök piaca már lassabban növekszik. Bővül a fogyasztási cikkek piaca is, amennyiben a társadalmi munkamegosztás következtében a naturálgazdálkodó parasztgazdaságok árutermelő gazdaságokká változnak át. Az árutermelés fejlődése következtében a termelők szükségleteiknek egyre nagyobb részét nem a saját gazdaságból, hanem a piacról elégítik ki, és termékeiknek egyre nagyobb részét termelik piacra.

A piac a kistermelők tönkremenetele következtében is bővül. Marx a társadalmi tőke újratermelésének vizsgálatánál tiszta kapitalizmust tételezett fel azért, hogy a tőkés újratermelés törvényeit a maga tisztaságában ábrázolhassa. A narodnyikok pedig éppen a nem-kapitalista környezet, a kistermelők bevonásával próbálták a

[75] Lásd Ленинский Сборник. XXXVIII. köt. Moszkva 1975. 86–94 old. Tájékoztató, 1977. 1. sz. 131–137. old.

marxi újratermelési elméletet támadni és érvényességét kétségbe vonni. Lenin a narodnyikokkal szemben bebizonyította, hogy a kistermelők tönkremenetele a kapitalizmus fejlődésének szükségszerű kísérőjelensége és erősíti a kapitalizmust. Ennek bizonyítására „Az úgynevezett piackérdésről" című munkájában bemutatja azt, hogy a naturálgazdálkodásból hogyan fejlődik ki az árugazdaság, és az árugazdaság hogyan alakul át tőkés árutermeléssé.

A narodnyikok csupán a parasztgazdaságok általános elszegényedéséről beszéltek. Lenin ezzel szemben rámutatott arra, hogy az árutermelő parasztgazdaságok közötti konkurrencia következtében elkerülhetetlenül *polarizáció* megy végbe, ami azt jelenti, hogy a parasztság nagy többsége proletárrá válik, míg a parasztgazdaságok jóval kisebb része kulákgazdasággá fejlődik. Ez a folyamat is tendenciát jelent az áruforgalom, a piac növekedésére. Az elszegényedett paraszt ugyanis nem tudja megtermelni mindazt, ami saját fenntartására szükséges, ezért, hogy pénzjövedelemre tegyen szert, kénytelen munkaerejét eladni. Az elszegényedett paraszt, ha kevesebbet is fogyaszt, mégis többet vásárol. Ennek eredményeként megnő a mezőgazdasági termékek iránti kereslet a piacon. A polarizáció következtében növekszik a kínálat is. A kulákosodó paraszt egyre többet termel, sőt, árutermelése még gyorsabban növekszik, mint gazdaságának egész termelése. Ennek az a magyarázata, hogy a parasztgazdaság mindig a saját fogyasztásán felüli részt viszi piacra.

Ezek után érthető, hogy Lenin miért hangsúlyozza olyan nyomatékosan, hogy nem egyszerűen elszegényedés, hanem *differenciálódás* megy végbe az árutermelés fejlődése következtében. Ha csupán elszegényedésről lenne szó, akkor tartósan nem növekedhetne sem a keresleti, sem a kínálati oldal. A kapitalizmus fejlődése, a kisárutermelők differenciálódása és így a kistermelők nagy részének elszegényedése egy és ugyanazon folyamat két oldala.

A narodnyikok a piac kérdésében már azért sem tudtak eligazodni, mert ugyanúgy, mint Sismondi, a termelést azonosították a kínálattal, a fogyasztást pedig a kereslettel. Ebből a helytelen azonosításból vonták le azt a következtetést, hogy ha a mezőgazdasági lakosságnak, vagy legalábbis egy részének csökken a fogyasztása, akkor ez egyúttal a kereslet, illetve a piac csökkenését is jelenti. A narodnyikokkal szemben nyomatékosan hangsúlyozza Lenin, hogy „a piac szempontjából egyáltalán nem a termelő jóléte a fontos, hanem az, hogy pénze legyen; a korábban főleg naturális gazdálkodást folytató patriarchális paraszt jólétének csökkenése teljesen összeegyeztethető a rendelkezésre álló pénzösszeg növekedésével, hiszen minél inkább tönkremegy az ilyen paraszt, annál inkább kénytelen munkaereje eladásához folyamodni, s létfenntartási eszközeinek (ha ezek szűkösebbek is) annál nagyobb részét kell a piacon beszereznie"[76]. A lényeg tehát az, hogy a „falusi proletár *kevesebbet fogyaszt*, mint a középparaszt – amellett rosszabb minőségű termékeket fogyaszt (burgonyát kenyér helyett stb.) –, *de többet vásárol*"[77].

A termelés nem azonos a kínálattal, a fogyasztás pedig nem azonos a kereslettel. Ezek a kategóriák nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különböznek egymástól.

A termelés és a fogyasztás minden társadalmi formációra érvényes, általános kategória, a kereslet és a kínálat pedig csak az árutermelés kategóriája. A termelés és a fogyasztás, a kínálat és a kereslet ezenkívül egészen különböző, ellentétes irá-

[76] *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. *Lenin* Összes Művei. 3. köt. 22. old.
[77] Ugyanott, 162. old.

nyú mozgást is végezhetnek. Pl. lehet, hogy a fogyasztás csökken, a kereslet pedig emelkedik, vagy fordítva. Ebből az a fontos következtetés is adódik, hogy árutermelés esetén az áruforgalom és az életszínvonal alakulása erősen eltérhet egymástól. Kapitalista országokban pl. általános jelenség, hogy a mezőgazdasági lakosság nagy részének elszegényedése mellett nő a mezőgazdasági termékek áruforgalma.

A narodnyikokkal folytatott vitában Lenin rámutatott arra, hogy helytelen a piackérdést az árutermelés fejlődésétől és a társadalmi össztőke újratermelésének kérdésétől elszakítva vizsgálni. *A „belső piac kérdése mint* a kapitalizmus fejlettségi fokának kérdésétől független, *önálló kérdés egyáltalán nem létezik* . . . A belső piac akkor jelenik meg, amikor megjelenik az árugazdaság; ennek az árugazdaságnak fejlődésével alakul ki, s fejlettségi fokát a társadalmi munkamegosztás foka határozza meg . . . A kapitalizmus *»belső piacát« maga a fejlődő kapitalizmus alakítja ki,* amely fokozza a társadalmi munkamegosztást, s a közvetlen termelőket tőkésekre és munkásokra bomlasztja. A belső piac fejlettségi foka mutatja a kapitalizmus fejlettségi fokát az illető országban."[78]

A külső piac szerepe

Sismondi és a narodnyikok a belső és a külső piacot mint a tőkés és a nem-tőkés szférát állították egymással szembe. A külső piac szükségességét a realizálás nehézségével igyekeztek megmagyarázni.

A narodnyikokkal folytatott elméleti harc késztette Lenint arra, hogy a társadalmi össztőke újratermelését ne csak a külső piactól elvonatkoztatva tárgyalja, hanem a külső piac feltételezése mellett is. Ez éppen olyan fontos feladat volt a marxi újratermelési elmélet megvédése szempontjából, mint a nem-kapitalista kisárutermelő környezet bevonása az újratermelés vizsgálatába. Leninre itt kettős feladat hárult. Egyrészt, be kellett bizonyítania, hogy *a társadalmi össztermék realizálása teljes egészében lehetséges külső piac nélkül.* Másrészt, meg kellett magyaráznia, hogy *ennek ellenére miért nem nélkülözhetik a tőkésországok a külső piacokat,* s miért törekszik valamennyi kapitalista ország minél több külső piac megszerzésére.

Lenin feladatának első részét már akkor megoldotta, mikor kimutatta a termelő fogyasztás fontos szerepét a társadalmi termék realizálásában. Mivel bebizonyította, hogy a termelő és a személyes fogyasztás együttesen képes teljes egészében felszívni a társadalmi össztermékét, valamint, hogy növekvő tőkeösszetétel mellett történő bővített újratermelés esetén akkor is lehetséges (bizonyos ideig) a társadalmi össztermék realizálása, ha a személyes fogyasztás csökken, a külső piac jelentősége teljesen eltűnt a társadalmi termék, illetve az értéktöbblet realizálása szempontjából. Ezért a realizálás vizsgálatánál el lehet, sőt el is kell vonatkoztatni a külkereskedelemtől. A külkereskedelem „bevonása egy cseppet sem mozdítja elő a kérdés megoldását – írta Lenin –, hanem csak megnehezíti, minthogy a kérdést egy országról több országra terjesztik ki"[79].

Arról a narodnyik tételről, hogy a külső piac a kivezető út a realizálás nehézségeiből, Lenin ironikusan megjegyzi: „Kérdezem, csak nem ingyen adják oda a tőkések termékeiket a külföldieknek, vagy csak nem hányják a tengerbe őket?

[78] Ugyanott, 51. old. (Kiemelés tőlünk – *a szerzők.*)
[79] Ugyanott, 27. old.

Eladják – tehát egy egyenértéket kapnak; egyes termékeket kivisznek – tehát más termékeket behoznak."[80]

Lenin kimutatta, hogy a külső piac szükségességét nem a realizálás törvényei, hanem történelmi okok határozzák meg, mégpedig az, hogy egyre újabb országok kerülnek be a tőkés áru- és pénzviszonyok vonzáskörébe. A belső piac fejlődése nem jelenti azt, hogy a kapitalizmus számára nem szükséges a külső piac. A külső piac szerves kapcsolatban áll a kapitalizmussal, de nem azokkal a szálakkal, amelyekkel a narodnyikok fűzték egybe.

A kapitalizmus piacot hoz létre saját maga számára. A fejlett tőkésország a többi országot vagy saját határterületeit (ahogy ez Oroszország esetében volt) bevonva az áruforgalomba, ezeken a területeken tőkés viszonyok kifejlődését segíti elő, igen gyakran egyoldalú specializációt hozva létre.

Az ily módon bevont országok a kapitalista világrendszeren belül úgy jelennek meg, mint a termelés egyes ágai. A más országokkal fennálló gazdasági kapcsolataik úgy valósulnak meg, mint az egyes ágazatok közötti kapcsolatok egy adott országon belül, vagyis az áruk adásán és vételén keresztül.

A külső piac nem más, mint *az egyes tőkésországok határain túlra terjedt belső piac*, és ez a további munkamegosztás eredménye.

A kapitalizmus Lenin szerint elsősorban azért nem képzelhető el külső piac nélkül, mert a kapitalizmus a fejlett áruforgalom talaján jött létre, amikor az áruforgalom már átlépte az országhatárokat. Az országok közötti, már többé-kevésbé kialakult *nemzetközi munkamegosztás* teszi szükségessé a külkereskedelmet. A kapitalizmusban az országok közötti munkamegosztás még tovább fejlődik, ezért van egyre fontosabb szerepe a külkereskedelemnek.

Azért is szükség van a külső piacra, mert a kapitalizmusban az iparágak *aránytalanul fejlődnek*. Ha valamelyik iparág termelése a többihez képest túlságosan előreszalad – márpedig ez a kapitalizmusban törvényszerű –, akkor ennek az iparágnak a tőkései külső piacon próbálják a belföldön ideiglenesen realizálhatatlan áruikat értékesíteni. Ha az iparágak arányosan fejlődnének, vagyis a társadalmi összmunka helyes arányban oszlana meg a különböző iparágak között, akkor a társadalmi termék teljes egészében az ország határain belül is realizálható lenne. A kapitalizmusban azonban az iparágak között állandóan aránytalanságok keletkeznek, és az átlagosnál gyorsabban, aránytalanul gyors ütemben fejlődő iparágak tőkései nem várhatják meg, míg a többi iparág termelése felzárkózik saját iparáguk termelése mellé, ezért a kapitalizmusban állandóan versenyeznek a tőkések egymással a külső piacok megszerzéséért.

Nélkülözhetetlen a külső piac azért is, mert a kapitalizmusra jellemző a *termelés határtalan növelésére* irányuló tendencia. Ez maga után vonja a termelés és a fogyasztás közötti ellentétek fejlődését, kiéleződését, amelyeknek kirobbanása következtében a *termékek időnként realizálhatatlanok*. Itt már nem bizonyos áru realizálhatatlanságáról van szó, hanem arról, hogy lehetetlen az összes áru teljes realizálása. A narodnyikok azt hirdették, hogy az árukat sohasem lehet realizálni, mert az értéktöbblet realizálhatatlan. Lenin velük szemben bebizonyította, hogy az áruk a kapitalizmusban általában realizálhatók, noha ideiglenesen, a válságokban egy részük realizálhatatlan. Az áruk egy részének ideiglenes realizálhatatlansága azonban nem annak a következménye, hogy az értéktöbblet realizálhatatlan, hanem annak, hogy

[80] *Lenin:* A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez. *Lenin* Összes Művei. 2. köt. 148. old.

a kapitalizmusban a fizetőképes kereslet szükségképpen lemarad a termelés növekedése mögött. Ezzel együtt éleződik a termelés és a fogyasztás ellentéte, amely végül válságokban robban ki és oldódik meg ideiglenesen. A külső piacok kérdéséhez kapcsolódik a vámpolitika is. Lenin rámutatott arra, hogy a narodnyikok a vámpolitika kérdésében romantikus elképzeléseket vallanak. A narodnyik nézeteket bírálva behatóan elemezte Sismondinak a protekcionizmusról vallott nézetét, valamint az angol gabonavámokról kialakított felfogását. Lenin Sismondi nézeteivel Marxnak ugyanerről a kérdésről alkotott felfogását állította szembe, és rámutatott arra, hogy a protekcionizmus, illetve a szabadkereskedelem közti választás esetében Marx számára *„a kritérium – a termelőerők fejlődése"*[81]. Ebből a marxi választási elvből, kritériumból kiindulva fogalmazta meg Lenin azt, hogy „az orosz marxistáknak, miközben elsősorban és mindennél erősebben azt hangsúlyozzák, hogy a szabadkereskedelem és a protekcionizmus kérdése kapitalista kérdés, a burzsoá politika kérdése – a szabadkereskedelem mellé kell állniuk, mivel Oroszországban a protekcionizmus különösen reakciós, hátráltatja az ország gazdasági fejlődését, nem az egész burzsoá osztály érdekeit szolgálja, hanem csupán maroknyi pénzmágnás érdekeit, s mivel a szabadkereskedelem annak a folyamatnak a meggyorsítását jelenti amely a kapitalizmustól való megszabadulás eszközeit hozza magával"[82]

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Lenin az oroszországi fejlődés gazdag tényanyagára, valamint Marx elméletére támaszkodva és ezt tovább is fejlesztve bebizonyította, hogy Oroszország a tőkés fejlődés útján jár. A parasztttömegek elszegényedése nem szűkíti, hanem éppen bővíti a kapitalizmus piacát, a külső piacok pedig nem feltételei az értéktöbblet realizálásának. Az értéktöbblet realizálható, mivel a társadalmi termék a kapitalizmus normál körülményei közt szintén realizálható.

Lenin azért bírálta ennyire sokoldalúan és állhatatosan a narodnyik nézeteket, mert a narodnyikok, tagadva az objektív törvényeket, nem értették meg a kapitalizmus szükségszerűségét. „A narodnyikok . . . – mutatott rá Lenin – állandóan azt hirdették elméleteikben, hogy Oroszország útja *más, vagyis nem tőkés út.*"[83]

A más, vagyis nem tőkés út propagálása napjaink társadalmi-politikai fejlődésének sajátos körülményei közt ismét előtérbe került. Elegendő utalni a fejlődő országok nem marxista szocializmuskoncepcióira. Egyesek ezen az alapon kívánják rehabilitálni a narodnyikokat, illetve kétségbe vonni a lenini bírálat jogosságát. Az októberi szocialista forradalom győzelme után maga Lenin többször hangsúlyozta, hogy bizonyos feltételek közt elkerülhető a kapitalizmus mint fejlődési szakasz. Így például a Kommunista Internacionálé II. kongresszusán, a nemzeti és a gyarmati kérdéssel foglalkozó bizottság jelentése kapcsán kijelentette, hogy „nem helytálló az a feltevés, hogy a fejlődés tőkés szakaszát az elmaradott népek nem kerülhetik el . . . A Kommunista Internacionálénak le kell szögeznie és elméletileg meg kell indokolnia azt a tételt, hogy a fejlett országok proletariátusának segítségével az elmaradott országok áttérhetnek a szovjet rendre és bizonyos fejlődésfokokon keresztül – a kommunizmusra, a tőkés fejlődési szakasz megkerülésével."[84] Abból azonban, hogy a proletárforradalom győzelme után egyes népek a tőkés fejlődési szakasz megkerülésével juthatnak el az új társadalomhoz, egyáltalán nem követ-

[81] Ugyanott, 244. old.

[82] *Lenin:* A narodnyikság gazdasági tartalma. *Lenin* Összes Művei. 1. kót. 423. old.

[83] *Lenin:* Az évforduló alkalmából. *Lenin* Összes Művei. 20. kót. Kossuth Könyvkiadó 1969. 154. old.

[84] *Lenin:* A Kommunista Internacionálé II. kongresszusa. *Lenin* Összes Művei. 41. kót. 233. old.

kezik az, hogy a XIX. század utolsó harmadának Oroszországában a narodnyikoknak igazuk volt. Az adott konkrét történelmi, társadalmi körülmények közt a parasztszocializmus irrealitás volt, és az új társadalomhoz az út a kifejlődő kapitalizmust megdöntő proletárforradalmon keresztül vezethetett csak el.

A LEGÁLIS MARXIZMUS LENINI BÍRÁLATA

A XIX. század utolsó évtizedében Oroszország társadalmi-politikai életében széleskörűen elterjedt az az irányzat, amely a későbbiek során a „legális marxizmus" elnevezést kapta. A legális kiadványok hasábjain, mint például a „Novoje Szlovo", „Nacsalo", „Zsizny", rendszeresen jelentek meg azok a cikkek, amelyek Marx tanítására hivatkozva bizonyították, hogy Oroszország számára is elkerülhetetlen a tőkés fejlődés és az országban a történelmi fejlődés menetét nem lehet megfordítani, tehát olyan cikkek, amelyek vitáztak a narodnyik nézetekkel. Ez összefüggött egyrészt azzal, hogy ebben az időszakban az orosz polgárság érdekelt volt a narodnyik nézetek szétzúzásában. Oroszország társadalmi-gazdasági viszonyainak „európaizálásáról" és a tőke uralmának biztosításáról álmodozva a liberális burzsoázia természetesen nem békülhetett ki a narodnyikok kapitalizmusellenes nézeteivel. A liberális burzsoázia ideológusai ezért támadták a narodnyik elméletet. Mivel a marxizmus elismerte, hogy a kapitalizmus a feudalizmushoz képest haladó, ezért a liberális burzsoázia képviselői felhasználták a marxizmus számos elméleti tételét a narodnyikok ellen. Másrészt az önkényuralmi Oroszországban, ahol a sajtót teljesen béklyóba verték és ádáz politikai reakció uralkodott, a cenzúrázott irodalomban azért jelenhettek meg az ilyen jellegű írások, mert a kormány megszokásból csak a narodnyikság elméletét tartotta veszélyesnek, és örült minden ellene irányuló kritikának.

A forradalmi szociáldemokraták a narodnyikok elleni küzdelem sikere érdekében szövetségre léptek ezen irányzat, a legális marxisták képviselőivel. „A legális marxistákkal való egyesülés – mutatott rá később Lenin – pedig az orosz szociáldemokráciának mintegy első, igazi politikai szövetsége volt. Ennek a szövetségnek köszönhettük, hogy meglepően gyors győzelmet arattunk a narodnyikságon, és hogy a marxizmus eszméi (ha vulgarizált formában is) rendkívül széles körben elterjedtek."[85] Ennek az együttműködésnek az eredményeképpen készült el 1895-ben a „Материалы к характеристике нашего хозяйственного развития" című cikkgyűjtemény, amelyben az ismert legális marxisták mellett Lenin és Plehanov írásai is helyet kaptak. A 2000 példányban kinyomott gyűjteményt a cenzúrának bemutatták, amely 1896 márciusában olyan döntést hozott, hogy a könyvet meg kell semmisíteni. „Potreszovnak illegálisan sikerült megmentenie vagy száz példányt, amely fontos szerepet játszott, a főváros és a vidék szocialista köreiben terjesztették őket."[86]

A legális marxista irányzat legismertebb képviselői: P. B. Sztruve, M. I. Tugan-Baranovszkij, P. Nyezsdanov (eredeti neve: F. A. Litkin), Sz. N. Bulgakov, N. A. Bergyajev, P. N. Szkvorcov, Sz. N. Prokopovics, Sz. L. Frank.

Annak, hogy a polgári ideológusok a marxizmus felé fordultak, egy további oka

[85] *Lenin:* Mi a teendő? *Lenin* Összes Művei. 6. köt. 15. old.

[86] *Ю. Мартов:* Записки социал-демократа. Moszkva 1924. 263. old.

is volt. A munkásmozgalom erősödésével előtérbe kerültek Marx tanainak forradalmi következtetései. A polgárság ezt szerette volna közömbösíteni, a munkásmozgalmat saját ideológiai befolyása alá vonni, és a munkásság forradalmi harcát reformizmussal felcserélni.

A marxizmus tételeit felhasználva a legális marxisták kimutatták, hogy a kapitalizmus Oroszországban is szükségszerű és haladó. Túlhangsúlyozva azonban a kapitalizmus fölényét a megelőző feudális formációval szemben, elhallgatták a tőkés rend gazdasági és társadalmi ellentmondásait. Első pillanatban úgy tűnt, mintha a marxi elméletet nem vetnék el, hanem mindössze csak néhány részleges kifogásuk lenne. Ezek a kifogások azonban épp a marxizmus forradalmi lényegét érintették. A valóságban a legális marxisták által eszközölt kiegészítések, javítások távol álltak az igazi marxizmus szellemétől.

A legális marxisták, bírálva a társadalmi termék realizálhatatlanságáról szóló narodnyik tételeket, azt az apologetikus elméletet hangoztatták, hogy a tőkés újratermelés akadálytalanul fejlődhet, lehetséges a kapitalizmus szakadatlan és ellentmondás nélküli fejlődése. Nem ismerték el a kapitalizmus történelmi, átmeneti jellegét. Míg a narodnyikok a Sismondi-féle kispolgári nézeteket ismételték, addig a legális marxisták Say vulgáris elméleteit hangoztatták. A legális marxisták szoros kapcsolatba kerültek a nyugat-európai országok reformista áramlataival. Nem tagadták a bernsteinizmus iránti szimpátiájukat, a nyugat-európai revizionisták pedig a legális marxistákat a forradalmi marxizmus elleni harcban szövetségeseknek tekintették. Ilyen körülmények közt természetesen nem maradhatott fenn tovább a forradalmi marxisták és a legális marxisták politikai szövetsége. Lenin e szövetség felbomlásának okait elemezve a következőket írta: „A »kritikai« irányzat azonban, amelyhez szívvel-lélekkel csatlakozott a legális marxisták többsége, lehetetlenné tette ezt (a politikai szövetséget – *a szerzők*), és megmételyezte a szocialista tudatot azzal, hogy elsekélyesítette a marxizmust, a társadalmi ellentmondások tompulásának elméletét hirdette, esztelenségnek nyilvánította a szociális forradalom és a proletárdiktatúra eszméjét, a munkásmozgalmat és az osztályharcot szűk, trade-unionizmusra és apró, fokozatos reformokért folyó »realisztikus« harcra redukálta. Ez pedig teljesen egyértelmű volt a burzsoá demokrácia álláspontjával, amely tagadja a szocializmusnak önállóságra való jogát, tehát a létjogosultságát is; gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a kezdődő munkásmozgalmat a liberálisok uszályhordozójává igyekeztek változtatni.

Természetes, hogy ilyen körülmények között elengedhetetlen volt a szakítás."[87]

Azt, hogy a legális marxisták „kritikájuk" során hogyan távolodtak el egyre inkább a marxizmustól, érzékelteti Leninnek Tugan-Baranovszkijról, illetve a sztruvizmus fejlődéséről később adott jellemzése. „Tugan-Baranovszkij professzor úr – írta Lenin – azok közé az orosz közgazdászok közé tartozik, akik ifjú korukban csaknem marxisták voltak, azután gyorsan »benőtt a fejük lágya«, polgári elméletek foszlányaival »kijavították« Marxot, és jelentős renegát érdemeikkel biztosították maguknak az egyetemi katedrát a diákok tudós elbutítása céljából."[88] „A sztruvizmus – állapította meg Lenin – nemcsak orosz jelenség, hanem – mint a legutóbbi események különösen kirívóan mutatják – a burzsoá teoretikusok nemzetközi méretű törekvése arra, hogy a marxizmust »gyengédséggel« üssék agyon, öleléssel fojtsák

[87] *Lenin:* Mi a teendő? *Lenin* Összes Művei. 6. köt. 16. old.

[88] *Lenin:* Egy kadet-professzor. *Lenin* Összes Művei. 22. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 149. old.

meg oly módon, hogy látszatra elismerik a marxizmus »összes« »valóban tudományos« részeit és elemeit, *kivéve* mindazt, ami benne »agitatorikus«, »demagóg«, »blanquista-utópikus«. Más szóval: a marxizmusból elfogadnak mindent, ami a liberális burzsoázia szempontjából elfogadható, még a reformokért folyó harcot is, még az osztályharcot is (proletárdiktatúra nélkül), »általánosságban« elismerik még a »szocialista eszményeket« és még azt is, hogy a kapitalizmust »új rend« fogja felváltani – éppen »csak« a marxizmus eleven lelkét, »csak« a forradalmiságát dobják el."[89]

Magától értetődik, hogy Lenin vitába szállt ezen irányzat képviselőinek helytelen nézeteivel és behatóan bírálta azokat. Lenin már a „Kik azok a »népbarátok«" című művében elítélően nyilatkozott azokról a liberálisokról, „akik a marxizmussal takargatják saját liberális ürességüket"[90]. 1894 őszén Lenin egy pétervári marxista körben előadást tartott „A marxizmus tükröződése a polgári irodalomban" címmel, amelyben élesen bírálta Sztruvét és más legális marxistákat. Ez a referátum szolgált alapul „A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében" című művéhez. Lenin ebben rámutatott arra, hogy Sztruve eltér a marxizmus elméletétől, amikor objektivista módon osztályok feletti szemszögből vizsgál bizonyos kérdéseket. A marxizmus, a materializmus elvileg különbözik az objektivizmustól, és Sztruve objektivizmusa valójában az Oroszországban kialakult tőkés gazdasági rend apológiáját hivatott szolgálni.

Sztruve tagadta az agrártúlnépesedés tőkés jellegét Oroszországban, azzal magyarázva ezt, hogy a népesség szaporodása nincs összhangban a létfenntartási eszközökkel. Lenin rámutatott arra, hogy Sztruve e kérdés kapcsán feladja a marxizmust, és a malthusianizmus álláspontjára helyezkedik, elfogadván annak „örök népesedési" törvényét, és nem tesz mást, mint ismétli a polgári Lange professzor által Marx viszonylagos túlnépesedési elmélete ellen felhozott érveket. Lenin meggyőzően kimutatta, hogy Sztruve érvei nem tényeken, hanem helytelen módszertani dogmákon alapulnak. „Sztruve úr – mutatott rá Lenin – . . . egyáltalán semmivel sem bizonyítja azt a tételét, amely szerint a földművelő Oroszországban a túlnépesedést a szaporodás és a létfenntartási eszközök közti összhang hiánya magyarázza."[91]

Sztruve malthusianista állításaival Lenin a népesedés marxista elméletét állította szembe. Marx elméletére támaszkodva és Oroszország gazdasági tényadatainak elemzése alapján bebizonyította, hogy nem lehet tagadni a túlnépesedés tőkés jellegét Oroszországban, hiszen nem lehet tagadni a kapitalizmus uralmát sem már a földművelésben. Természetesen ez az alapmotívum nem zárta ki azt, hogy a XIX. század végi agrártúlnépesedés kialakulásában Oroszországban bizonyos szerepet játszott a nemesi földtulajdon fennmaradása is. Sztruve azonban a malthusi törvényekre való hivatkozással idealizálja a kapitalizmust oly módon, hogy a kapitalizmus által előidézett bajokért – mint például a túlnépesedésért – a felelősséget a természetre hárítja.

Az évtized második felében a legális marxisták különösen a filozófia terén revideálták Marxot. A dialektikus és történelmi materializmust neokantianizmussal

[89] *Lenin:* A II. Internacionálé csődje. *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 211–213. old.

[90] *Lenin:* Kik azok a „népbarátok". *Lenin* Összes Művei. 1. köt. 254. old.

[91] *Lenin:* A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében. Ugyanott. 448. old.

igyekeztek helyettesíteni. Emellett fokozták támadásukat Marx közgazdasági tanításai ellen is.

A legális marxisták mindenekelőtt a marxi realizálási elméletet támadták és igyekeztek azt megfosztani forradalmi tartalmától és szellemétől. Ez fényesen megmutatkozott az orosz legális irodalomban az 1897–1899-es években a piackérdés körül kibontakozott vitában.

A vitát Bulgakov „A piac a tőkés termelésben"[92] című könyve indította el. A könyv kapcsán többek közt kifejtette véleményét Tugan-Baranovszkij „A kapitalizmus és a piac"[93], Ratner „A piacelmélet az ország gazdasági fejlődésével kapcsolatban"[94], Sztruve „A piac kérdése a kapitalista termelésben"[95], Nyezsdanov „A piac kérdése a kapitalista termelésben"[96] című cikkeikkel. A vitában Lenin is részt vett, és három cikke – „Megjegyzés a piacelmélet kérdéséhez"[97], „Még egyszer a realizálás elméletének kérdéséhez"[98], „Válasz P. Nyezsdanov úrnak"[99] – jelent meg 1899-ben a legális orosz sajtóban. Leninnek ez a három cikke magyar nyelven először a Szikra kiadásában 1953-ban, a Lenin Művei 4. kötetében vált olvashatóvá.

Bizonyos részkérdések értelmezésében a legális marxisták véleménye eltérő volt, és szenvedélyesen vitáztak egymással. Ez azonban egyáltalán nem volt akadálya annak, hogy közös nevezőre jussanak Marx bírálatában és elferdítsék Marx realizálási elméletét. A marxi realizálási elmélet „félreértelmezését" szolgálták azok a Marx elméletéhez fűzött kiegészítések, javítások, amelyeket a legális marxisták, különösen Sztruve és Tugan-Baranovszkij tettek.

Sztruve például kétségbe vonta, hogy van-e jelentősége a társadalmi termék Marx által alkalmazott felosztásának „A tőke" második kötetében (használati érték alapján két osztályra és érték szerint három részre). Azt állította, hogy a realizálás absztrakt elméletét a társadalmi termék felosztásának legkülönbözőbb módszereivel nagyon jól ki lehet fejteni. Szerinte a társadalmi anyagcserét nem a termék marxi felosztásával, hanem a következő felosztás segítségével lehet a legjobban szemléltetni: termelési eszközök+fogyasztási cikkek+értéktöbblet. Lenin kimutatta, hogy ez a felosztás logikailag tarthatatlan, mert összekeverik a termékek naturális formája szerinti felosztást az érték elemei szerinti felosztással, és az az alapvető hibája, hogy *„elhomályosítja* a társadalmi anyagcsere folyamatát"[100].

Sztruve még tovább ment és általában tagadta a realizálás absztrakt elméletének

[92] *С. Н. Булгаков:* О рынках при капиталистическом производстве (теоретический этюд). Moszkva 1897. 260. old.

[93] *М. Туган-Барановский:* Капитализм и рынок (по поводу книги С. Булгакова „О рынках при капиталистическом производстве"). Мир божий, 1898. 6. sz.

[94] *М. В. Ратнер:* Теория рынков в её отношении к вопросу об экономическом развитии страны (по поводу книги С. Булгакова „О рынках при капиталистическом производстве. Теоретический этюд"). Русское богатство, 1898. 12. sz.

[95] *П. В. Струве:* К вопросу о рынках при капиталистическом производстве (по поводу книги Булгакова и статьи Ильина). Научное обозрение, 1899. 1. sz.

[96] *П. Нежданов:* К вопросу о рынках при капиталистическом производстве (по поводу статьи Ратнера, Ильина и Струве). Жизнь, 1899. 4. sz.

[97] Заметка к вопросу о теории рынков (по поводу полемики гг. Туган-Барановского и Булгакова). Научное обозрение, 1899. 1. sz.

[98] Ещё к вопросу о теории реализации. Научное обозрение, 1899. 8. sz.

[99] Ответ Г. П. Нежданову. Жизнь, 1899. 12. sz.

[100] *Lenin:* Még egyszer a realizálás elméletének kérdéséhez. *Lenin* Összes Művei. 4. köt. 69. old.

tudományos jelentőségét arra hivatkozva, hogy a kapitalista termelés bővülése korántsem abban az eszményi vagy elszigetelt kapitalista gazdaságban megy végbe, amelyet az absztrakt realizálási elmélet feltételez.

Marx realizálási elméletét Tugan-Baranovszkij más oldalról ferdítette el. Marx újratermelési sémáit úgy tekintette, mint amelyek a kapitalizmus harmonikus fejlődését bizonyítják. Azért, hogy a realizálási elméletet arányossági elméletként tüntethesse fel, Tugan-Baranovszkij azt hangoztatta, hogy „A tőke" második kötete nincs befejezve, és „A tőke" harmadik kötetében a gondolatok kiforratlanok. Tugan-Baranovszkij a következőket írta: „Marx elemzése befejezetlen maradt és maga sem használta fel következtetések levonására. Híres sémái a marxizmus egységes rendszerétől teljesen idegen testként, logikai befejezés nélkül maradtak."[101]

Tugan-Baranovszkij „befejezi" a marxi elemzést. Figyelmen kívül hagyja a marxi újratermelési séma elméleti előfeltételeit. Elvonatkoztat a kapitalizmus alapvető ellentmondásától, a termelés és a fogyasztás közti ellentmondástól, valamint figyelmen kívül hagyja a tömegek reális helyzetét. Hamis elméleti feltételezésekből kiindulva matematikai sémákat szerkeszt és kijelenti, hogy sémái a tőkés fejlődés harmóniáját és arányosságát bizonyítják. Tugan-Baranovszkij számára, mint ahogy maga kijelentette, az új séma megszerkesztése nem jelent nehézséget. Ugyanakkor pedig ezekben a sémákban a kapitalizmus akadálytalan fejlődésének a bizonyítására Tugan-Baranovszkij például olyan abszurd feltételezéssel él, hogy a kapitalizmus abban az esetben is lehetséges, ha a munkásosztály majdnem teljes egészében eltűnne. „A technikai haladás mértékében – írta – a munkásosztályt a termelési folyamatban egyre inkább a termelési eszközök, gépek helyettesítik. A munkás a géphez képest háttérbe kerül és ennek megfelelően háttérbe kerül a munkás fogyasztása által létrehozott piac, a termelési eszközök termelő fogyasztása által létrehozott piachoz képest. A piac ettől még egyáltalán nem csökken, csak a társadalmi kereslet jellege változik meg. A fogyasztási cikkek keresletét felváltja a termelési eszközök kereslete."[102] Ebből vezette le azt az abszurd következtetését, hogy a munkásosztály teljes egészében helyettesíthető gépekkel és a kapitalizmus ebben az esetben is fennmarad. „Hadd helyettesítsék az utolsóig az összes munkást gépekkel – hangoztatta –, ebben az esetben ez az egyetlen munkás fogja mozgásba hozni a gépek kolosszális tömegét és segítségükkel termeli meg az új gépeket és a tőkésosztály fogyasztási cikkeit. A munkásosztály eltűnik, de az egyáltalán nem nehezíti meg a tőkés ipar termékeinek realizálását."[103]

A legális marxisták és Tugan-Baranovszkij is Say nyomdokain haladva, azt állította, hogy a tőkés termelésnek semmiféle társadalmi akadálya sincs és teljesen független a személyes fogyasztás alakulásától. A legális marxisták is elfogadták a Smith-dogmán alapuló Say–Ricardo-féle realizálási koncepciót. Tugan-Baranovszkij például arról írt, hogy „terméket mindig termékre cserélnek"[104]. Tugan-Baranovszkij nem átallotta azt állítani, hogy Marx elfogadta Saynek és Ricardónak azt az álláspontját, amely szerint terméket termékre cserélnek és ezért a termelés korlátlanul bővülhet. Ebből az állításból kiindulva vélt Tugan-Baranovszkij ellentmondást felfedezni „A tőke" második és harmadik kötetének a gondolatai között. Tugan-Ba-

[101] *М. И. Туган-Барановский:* Периодические промышленные кризисы. Moszkva 1923. 182. old.

[102] Ugyanott, 189. old.

[103] Ugyanott, 196. old.

[104] Ugyanott, 158. old.

ranovszkij „A tőke" II. és III. kötete közti állítólagos ellentétet a „Kapitalizmus és piac" című cikkében fejtegette. Az ellentmondást ott vélte felfedezni, hogy Marx „A tőke" második kötetében az újratermelés zavartalanságát kívánta bizonyítani, a harmadik kötetben a válságok elméleténél pedig ellentmondásba került a második kötetben kifejtettekkel.

„A tőke" második és harmadik kötete között feltalálni vélt ellentmondással Tugan-Baranovszkij igyekezett leplezni a tőkés realizálásban ténylegesen meglevő ellentmondást, elsősorban a termelés és a fogyasztás közti ellentmondást. Nyezsdanov pedig kijelentette, hogy a termelés és a fogyasztás közt a kapitalizmusban semmiféle ellentmondás sem létezik, és magánál Marxnál ennek az ellentmondásnak az elismerése komoly belső ellentmondásokra vezetett. A legális marxisták többek közt arra is hivatkoztak, hogy a tőkés termelés és fogyasztás közt azért nincs antagonisztikus ellentmondás, mert ha ilyen ellentmondás létezne, akkor a kapitalizmusban állandóan válságnak kellene lennie. Ha pedig nincs állandóan válság, akkor ilyen ellentmondás sincs. Azt, hogy a termelés és a fogyasztás közt nincs semmiféle ellentmondás, még azzal is kívánták bizonyítani, hogy a termelés perspektivikusan is növekedhet a személyes fogyasztás bármiféle növekedése nélkül. A legális marxisták ezzel tagadták, hogy a fizetőképes kereslet elégtelenségének, azaz a dolgozók rossz anyagi helyzetének bármilyen szerepe is lenne a válságok kirobbanásában.

Lenin rámutatott arra, hogy amikor Tugan-Baranovszkij „A tőke" második és harmadik kötete közti ellentmondásról beszél, akkor a realizálás feltételeként az arányosság mellett még bekapcsolja a társadalom fogyasztóképességét is. Tugan-Baranovszkij itt szembeállítja egymással a társadalom fogyasztóképességét és a különböző termelési ágak aránytalanságát, holott „ezek – mutatott rá Lenin – korántsem valamiféle különálló, önálló, egymással össze nem függő feltételek. Ellenkezőleg, a fogyasztás bizonyos állapota az arányosság egyik eleme."[105] Lenin kimutatta, hogy fenti nézete következik „A tőke" második kötetében kifejtett realizálási elméletből. Marx újratermelési sémájából ugyanis világos, hogy az I. osztály állandó tőkéjének realizálása független a II. osztálytól (a személyes fogyasztástól), amennyiben ennek cseréje az I. osztályon belül valósul meg. Ebből azonban egyáltalán nem következik az, hogy az I. osztály (a termelési eszközök termelése) teljesen függetlenül fejlődhet a II. osztálytól és a személyes fogyasztástól. Hiszen, mint ahogy Marx erre rámutatott, az állandó tőke termelése sohasem önmagáért valósul meg, és amikor ez növekszik, akkor ez azért van, mert az állandó tőkéből többre van szükség a II. osztály ágazataiban, a személyes fogyasztás tárgyait előállító területeken is. Ily módon Marx szerint a termelő fogyasztás végső soron mindig kapcsolatban van a személyes fogyasztással.

Ugyanakkor pedig – folytatta Lenin – a kapitalizmusra jellemző a termelés határtalan kibővítésére való törekvés, amely nem jár együtt a személyes fogyasztás szükséges növekedésével a tömegek proletárhelyzete miatt. Ebből világos, hogy a realizálás elemzése „A tőke" második kötetében nemcsak hogy nem szolgálhat alapul a termelés és a fogyasztás közti ellentmondás cáfolására, hanem ellenkezőleg, feltárja ezt az ellentmondást, kimutatja a kapcsolatot a termelés és a személyes fogyasztás között. Marx nézeteinek elemzéséből teljesen megalapozottan vonta le

[105] *Lenin:* Megjegyzés a piacelmélet kérdéséhez. *Lenin* Összes Művei. 4. köt. 45. old.

Lenin azt a következtetést, hogy „a realizálás (és a piacelmélet) kérdésében semmiféle ellentmondás sincs »A tőke« II. és III. kötete között"[106].

Leninnek az újratermelés, illetve a realizálási elmélet kérdésében egyszerre két fronton kellett harcolnia. Amíg a narodnyikok a társadalmi termék realizálhatatlanságát vallották a kapitalizmusban, addig Tugan-Baranovszkij és a többi legális marxista a kapitalizmus ellentmondásainak elleplezésére törekedett, a marxi realizálási elméletet pedig annak bizonyítékaként használta fel, hogy a kapitalizmus korlátlanul fejlődhet és örökké létezik. Lenin a két irányzattal folytatott harcában feltárta a marxi realizálási elmélet tényleges értelmét és jelentőségét. Rámutatott arra, hogy nem szabad összekeverni a realizálás absztrakt elméletét a termékek realizálásának konkrét történelmi feltételeivel az egyik, illetve a másik országban, az egyik vagy a másik korszakban, mint ahogy ezt Sztruve tette.

„A tőke" második kötetében Marx által kifejtett realizálási elmélet absztrakt teória, amely feltárja az egész társadalmi tőke újratermelését és körforgását. Mint absztrakt elmélet először is kiindulópontként a fejlett és zárt tőkés társadalmat veszi, elvonatkoztat a harmadik személyektől és a külkereskedelemtől, mivel ez „semmivel sem járul hozzá a realizálás kérdésének megoldásához, hanem csak kiterjeszti a kérdést egy országról több országra"[107]. Másodszor, a realizálás absztrakt elméletének a termelés különböző ágazatainak (és bizonyos értelemben a termelésnek és fogyasztásnak) az arányosságát kell feltételeznie és tételezi is fel.

Az azonban, húzta alá Lenin, hogy a realizálás elmélete a kapitalizmus eszményéből, abból indul ki, hogy a termelés arányosan oszlik el, még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a realizálási elmélet azt is állítja, hogy a tőkés társadalomban a termékek mindig arányosan oszlanak el. Sőt, mi több, elemzése során az absztrakttól a konkréthoz haladva Marx „A tőke" harmadik kötetében világosan kimutatta, hogy a létező tőkés társadalomban az általa feltárt absztrakt ideális realizálási feltételek a kapitalizmusra jellemző anarchia, valamint a termelés és a fogyasztás közti ellentmondás miatt állandóan megbomlanak. Ezek az ellentmondások, amelyeket a kapitalizmus alapvető ellentmondása hív életre, szükségszerűen periodikusan ismétlődő túltermelési válságokra vezetnek, amelyekben erőszakosan állnak helyre a társadalmi termelés fejlődéséhez szükséges és megbomlott arányok.

A legális marxisták nézeteivel szemben tehát Lenin kimutatta, hogy a realizálás absztrakt elmélete, amelyet Marx „A tőke" második kötetében fejtett ki, és a válságelmélet, amelyet legteljesebben „A tőke" harmadik kötetében fogalmazott meg, nemcsak hogy nem mondanak ellent egymásnak, hanem ellenkezőleg, a tőkés újratermelés marxi elméletének szorosan összefüggő, szerves egységének részét alkotják.

A marxi újratermelési elmélet tudományos értékét Lenin abban látta, hogy először, megmagyarázza a társadalmi össztőke újratermelésének és körforgásának folyamatát, másodszor, Marx elmélete bebizonyította a termék realizálásának lehetőségét a tőkés társadalomban. Ezzel erős fegyvert adott a kapitalizmus nyárspolgárian reakciós kritikája (a narodnyikok) ellen. Harmadszor, elismerve a realizálás lehetőségét, Marx elmélete ezzel egyidejűleg kimutatja azt, hogy „a realizálás folyamata nem is eszményien simán és arányosan megy végbe, hanem «nehézségek», »ingadozások«, »válságok« stb. közepette"[108]. Kiemelve ezeket az ellentmondásokat, Marx elmélete erős fegyvert ad az apologetika (a legális marxisták) ellen.

[106] Ugyanott, 47. old.

[107] *Lenin:* Még egyszer a realizálás elméletének kérdéséhez. Ugyanott, 78. old.

[108] Ugyanott. 74. old.

Lenin, feltárva a tőkés újratermelés ellentmondásosságát, rámutatott Marx realizálási elméletének forradalmasító jellegére. „A kapitalizmus fejlődése – írta Lenin – nem mehet végbe másképpen, mint számos ellentmondáson át, és az utalás ezekre az ellentmondásokra csak rávilágít a kapitalizmus történelmileg átmeneti jellegére, rávilágít a fejlettebb formába való átmenetre irányuló törekvésének feltételeire és okaira."[109]

Lenin cikkeiben többször visszatért ehhez az alapvető tételhez és rámutatott arra, hogy éppen itt húzódik az elvi különbség, amely a realizálás elméletében elválasztja a valódi marxizmust a legális marxizmustól, valamint polgári előfutáraitól, azaz Say-től és Ricardótól, akik tagadták az általános túltermelési válságok lehetőségét. Leninnek ez a megállapítása azért is fontos volt, mert számos legális marxista igyekezett azonosítani Marx realizálási elméletét Say és Ricardo elméletével. Lenin, leleplezve ezt a durva hamisítást, kimutatta, hogy Marx realizálási elmélete, illetve Say és Ricardo nézetei közt alapvető eltérés van. Say és Ricardo álláspontja elméletileg helytelen, mivel a Smith-dogmát ismétlik, összekeverik a tőkés körforgást az áruforgalommal, sőt a cserekereskedelemmel, tagadják a termelés és a fogyasztás közti ellentmondást. Marx realizálási elmélete viszont teljesen mentes ezektől a hibáktól. Sőt, mi több, az említett polgári szerzőknek ezeket a hibáit elsőként éppen Marx tárta fel és bírálta behatóan.

A termelés és a fogyasztás közti ellentmondást sajátosan értelmezte Nyezsdanov. Szerinte a termelés és a fogyasztás közti ellentmondás marxi értelmezéséből szükségszerűen következik, hogy rendszeresen termékfeleslegnek kell léteznie. Lenin kimutatta, hogy ez a marxi elmélet teljesen önkényes és helytelen értelmezése. A marxizmus ennek az ellentmondásnak egészen más értelmet tulajdonít. A termelés és a fogyasztás közti ellentmondás abban áll, hogy „a termelés rendkívül gyors ütemben növekszik, hogy a konkurrencia létrehozza a termelés korlátlan kibővítésének tendenciáját, a fogyasztás (az egyéni fogyasztás) ellenben, ha növekszik is, rendkívül kis mértékben növekszik; a néptömegek proletárhelyzete nem teszi lehetővé az egyéni fogyasztás gyors növekedését"[110]. Lenin továbbá kimutatta, hogy ez az ellentmondás egyáltalán nem véletlen. Ez az ellentmondás magából a kapitalizmusnak a lényegéből ered és teljesen összhangban van a kapitalizmus történelmi küldetésével és sajátos társadalmi struktúrájával: az első a termelőerők fejlődését jelenti, a második pedig kizárja ennek felhasználását a néptömegek érdekében.

Ennek az ellentmondásnak az elismerése nem jelenti azt, hogy elismerjük a rendszeres termékfelesleg szükségességét és ebből a kapitalizmus lehetetlenségét vezetjük le, mint ahogy ezt a narodnyikok tették. A marxizmus – mutatott rá Lenin – másként értelmezi ennek az ellentmondásnak a jelentőségét. Ez az ellentmondás nem arról tanúskodik, hogy a tőkés termelési mód lehetetlen, hanem történelmileg átmeneti jellegét bizonyítja. „Ez az ellentmondás – mutatott rá Lenin – nem jelenti azt, hogy a kapitalizmus lehetetlen, de jelenti azt, hogy okvetlenül egy fejlettebb formává kell átalakulnia: minél erősebb ez az ellentmondás, annál erősebben fejlődnek ki ennek az átalakulásnak mind objektív feltételei, mind pedig szubjektív feltételei."[111]

[109] *Lenin:* Megjegyzés a piacelmélet kérdéséhez. Ugyanott, 47. old.
[110] *Lenin:* Válasz P. Nyezsdanov úrnak. Ugyanott, 145. old.
[111] Ugyanott, 148. old.

A termelés és fogyasztás közti ellentmondás tagadása azzal függött össze, hogy a termelő és a személyes fogyasztás kapitalizmusbeli kapcsolatára vonatkozó marxista nézeteket helytelenül értelmezték. A narodnyikok – Sismondihoz hasonlóan – a termelés és a fogyasztás közti közvetlen kapcsolatot tételezték fel és helytelenül azt vallották, hogy a termelés követi a fogyasztást. A narodnyikokat bírálva a legális marxisták a másik végletbe estek és ad abszurdum vitték azt, hogy a termelési eszközök termelése független a fogyasztási cikkek termelésétől és a személyes fogyasztástól.

Lenin nemcsak a narodnyik nézeteket bírálva, hanem a legális marxistákkal vitázva is behatóan foglalkozott a termelés és a személyes fogyasztás kölcsönös kapcsolatával. Ezzel összefüggésben vizsgálta behatóan az I. és a II. osztály arányának kérdését, és kimutatta, hogy a tőkés termelés csak bizonyos határig fejlődhet a személyes fogyasztástól függetlenül, azaz csak olyan mértékben, amilyen mértékben a termelési eszközök termelése gyorsabban növekszik, mint a fogyasztási cikkek termelése. Végső soron azonban a termelő fogyasztás a kapitalizmusban is függ a személyes fogyasztástól „és ha a termelőerők a termelés korlátlan növekedése felé törnek, a fogyasztást pedig a néptömegek proletárhelyzete leszűkíti, akkor az ellentmondás itt kétségtelen"[112].

A termelés és a fogyasztás közti ellentmondást és ezzel együtt a kapitalizmus alapvető ellentmondását tagadva, a legális marxisták szükségszerűen eljutottak a túltermelési válságok marxi elméletének tagadásához. Így például Tugan-Baranovszkij a válságok okát az aránytalanságban látta, és hajlott arra a gondolatra, hogy ezeket a kapitalizmus keretei közt ki lehet küszöbölni.

Lenin cikkeiben a legális marxistákat bírálva kimutatta a túltermelési válságok szükségszerűségét a kapitalizmusban, és megvédte azt a marxista nézetet, amely szerint a válságok alapvető oka a kapitalizmus alapvető ellentmondása, azaz a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magánformája közti ellentmondás. Lenin rámutatott arra, hogy amíg a társadalmi termelés a magántulajdonnak van alárendelve, a válságok szükségszerűen ismétlődnek és ezek a tőkés társadalom krónikus betegségét jelentik. „A tőkés termelés – emelte ki Lenin – nem fejlődhet másképp, csak ugrásszerűen – kettőt lépve előre, egyet (olykor azonban kettőt is) hátra."[113] A ciklikus fejlődés azzal függ össze, hogy a tőkés termelés eladásra való termelés, azaz áruk termelése piacra. A termeléssel pedig mindegyik tőkés különkülön rendelkezik és egyik sem tudhatja pontosan, mennyi és milyen termékre van szükség a piacon. Vaktában termelnek, egyetlen gondjuk, hogy egymást túlszárnyalják. Ilyen körülmények közt teljesen természetes, hogy a termelt termékmennyiség nem felel meg a piac szükségleteinek. Az anarchia azt eredményezi, hogy a termelés elszakad az ésszerű és szükséges fogyasztástól, valamint a társadalom lehetőségeitől a fejlődés adott szakaszában. A tőkés világrendszer és a világpiac kialakulásával a válságok világjellegre tesznek szert.

A legális marxisták közti vita érintette a számszerű sémák jelentőségének a kérdését is. Az ehhez fűzött lenini megjegyzések napjainkban is igen aktuálisak. „A sémák – mutatott rá Lenin – egymagukban semmit sem bizonyíthatnak; csak *szemléltethetik* a folyamatot, *ha annak egyes elemei elméletileg már tisztázottak.*"[114]

[112] Ugyanott, 148. old.

[113] *Lenin:* A válság tanulságai. *Lenin* Összes Művei. 5. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 77. old.

[114] *Lenin:* Megjegyzés a piacelmélet kérdéseihez. *Lenin* Összes Művei. 4. köt. 49. old.

Konkrétan Tugan-Baranovszkij sémáinak az alapvető hibáját Lenin abban látta, hogy Tugan-Baranovszkij elmulasztotta elméletileg tisztázni a folyamatnak azokat az elemeit, amelyeket a sémáknak szemléltetniük kell. Napjainkban is számos polgári közgazdász jár el hasonló módon.

A legális marxisták lenini bírálata fontos szerepet játszott a marxizmus tisztaságáért vívott küzdelemben. A legális marxisták ellen írt Lenin-cikkek hozzájárultak ahhoz, hogy a forradalmi szociáldemokrácia elhatárolja magát a liberalizmus ideológiájától, és ez megmentette Oroszország munkásmozgalmát attól, hogy alárendelődjön a liberális burzsoázia ideológiájának.

Lenin az agrárkérdésről

Lenin az agrárviszonyokat és a kapitalizmus fejlődését a mezőgazdaságban Marx korától eltérő történelmi körülmények közt vizsgálta. A XIX. század második felének kezdetén, amikor a marxista politikai gazdaságtan kialakult, a mezőgazdaság kapitalizálódása jelentős szintet Angliában ért el és bizonyos mértékűt Franciaországban. Európa és a világ más részein a mezőgazdaságban ekkor még továbbra is a kapitalizmus előtti viszonyok voltak az uralkodók. A XIX. század végére, a XX. század elejére a helyzet gyökeresen megváltozott. A legtöbb európai országban és az Egyesült Államokban is gyorsan haladt előre a tőkés mezőgazdaság kialakulása. Ilyen körülmények közt hárult Leninre az a feladat. hogy a század eleji agrárviszonyok alapján továbbfejlessze a marxizmus elméletét a tőkés mezőgazdaság fejlődéstörvényeiről.

Mi a magyarázata annak, hogy Lenin különös figyelmet szentelt a tőkés mezőgazdaság fejlődéstörvényeinek?

Ez mindenekelőtt azzal függött össze, hogy Oroszországban a századfordulón a parasztkérdés különös jelentőségre tett szert. Az orosz marxistáknak a legvilágosabban meg kellett határozniuk állásfoglalásukat és politikájukat ebben a kérdésben egy sor tényező miatt. Mint már utaltunk rá, Oroszországban a szocializmus eszméje a forradalmi narodnyikok jóvoltából korábban mint „paraszt-szocializmus" terjedt el, amely teljesen félreértelmezte a parasztság szerepét a társadalmi átalakulásért vívott harcban.

Oroszországban a proletariátus a cárizmus elleni forradalmi harcra készült. A forradalom fellendülésének időszakában pedig előtérbe került a szövetséges kérdése, ami egyet jelent a parasztkérdés előtérbe kerülésével. A XX. század elején a mezőgazdasági népesség Oroszország összlakosságának körülbelül 85%-át tette ki. Az agrárkérdésben a párt által elfoglalt álláspont tehát meghatározta a lakosság döntő többségéhez való viszonyt.

Lenin mindig elszánt küzdelmet folytatott a marxizmus tisztaságáért, így az agrárelmélet megvédelmezéséért is. Az agrárkérdés éppen ebben az időben a revizionisták támadásának egyik kedvenc területe volt. A marxista agrárelméletet támadta, mint már utaltunk rá, Bernstein, tagadva a koncentrációt és a centralizációt a mezőgazdaságban. A revizionista támadást folytatta E. David, akinek „A szocializmus és a mezőgazdaság" című műve az agrárkérdésben elfoglalt revizionista nézetek gyűjteménye. Revizionista nézeteket fejtett ki továbbá Hertz, valamint Oroszországban Bulgakov, Csernov, Maszlov és mások.

Az orosz forradalmi szociáldemokrácia számára az agrárkérdés mind elméletileg, mind gyakorlatilag igen bonyolult volt. Az agrárkérdés elméleti bonyolultsága azzal függött össze, hogy fel kellett tárni az agrárkérdés lényegét, valódi tar-

talmát. Ki kellett mutatni, hogy az agrárkérdés megoldása nem arra korlátozódik, hogy a paraszt több földet kapjon, hanem a társadalmi, politikai és jogi intézkedések egész rendszerét foglalja magába, ami lehetővé teszi, hogy a paraszt Oroszországban is teljes jogú állampolgárrá válhasson. A kérdés elméleti tisztázását bonyolította a különböző ideológiai áramlatok – narodnyikok, eszerek, trudovikok, opportunisták, az előbb említett revizionisták és a II. Internacionálé számos teoretikusa – széles körben elterjedt igen különböző felfogása. Oroszországban az agrárprogram konkrét követelményeinek kidolgozását bonyolította az is, hogy a mezőgazdaságban két társadalmi-gazdasági formáció – a feudalizmus és a kapitalizmus – fonódott össze. Továbbá az osztályharcnak is két síkja volt megfigyelhető az orosz faluban. Egyrészt az egész parasztság és a földbirtokosok között, másrészt pedig a parasztságon belül a mezőgazdasági proletariátus és a falusi burzsoázia között. Nem volt teljesen világos, hogy az osztályharc fenti két szintje közül melyik az erősebb, és milyen fokú a kapitalizmus fejlettsége a földművelésben.

Az agrárkérdés marxista megoldását Oroszországban még az is nehezítette, hogy a forradalmi szociáldemokraták körében sem volt hosszú időn át egyetértés ebben a kérdésben.

Ilyen körülmények közt érthető, hogy Lenin megkülönböztetett figyelmet szentelt ennek a kérdéskörnek.

„Lenin számára az agrárkérdés – állapította meg A. Sz. Martinov – nem önálló magáért való »tudományos problémát« jelentett. Őt elsősorban mindig az a gyakorlati kérdés érdekelte, hogy mit kell tenni a forradalmi folyamat fejlődésének meggyorsításáért, a forradalom legszélesebb körű kibontakoztatásáért, megőrizve benne a munkáspárt hegemóniáját, és hogyan kell a forradalmat a végső cél – a kommunizmus győzelme – felé irányítani.

Felismerve, hogy az agrárkérdés a forradalom fejlődése és kimenetele szempontjából mindig hatalmas jelentőségű, különösen Oroszországban, ezért az agrárprogramot és a munkáspárt feladatait a parasztság egyik vagy másik rétegével kapcsolatban az előbbi szempontok alapján fogalmazta meg a párt előtt álló legfőbb feladattól és a konkrét történelmi körülményektől függően."[1]

A továbbiakban, miután röviden áttekintjük Lenin életének főbb eseményeit a tárgyalt szakaszban, az agrárkérdéssel összefüggő politikai gazdaságtani kérdésekkel kívánunk foglalkozni. Az agrárkérdés politikai-gyakorlati vonatkozásait csak röviden érintjük. A kérdés politikai vonatkozása iránt érdeklődők figyelmébe ajánljuk Sz. P. Trapeznyikov „Az agrárkérdés és a lenini agrárprogram a három orosz forradalomban"[2] című monográfiáját, amely a kérdéssel foglalkozó irodalomban a legteljesebb körű történelmi-elméleti képet nyújtja.

LENIN ÉLETÚTJÁNAK FŐBB MOZZANATAI 1905 ÉS 1913 KÖZÖTT

1905 történelmi jelentőségű eseményekkel köszöntött be. Január elején a Putyilov-gyárban tizenháromezer munkás lépett sztrájkba. Más üzemek munkásai is támogatták őket és így Pétervárott a sztrájk január 7-re általánossá vált. 9-én, vasár-

[1] *А. С. Мартынов:* Ленин и аграрный вопрос в России. Moszkva 1924. 4. old.

[2] *С. П. Трапезников:* Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трёх русских революциях. Moszkva 1973.

nap kora reggel Gapon pópa javaslatára a munkások templomi zászlókkal, ikonokkal és cári arcképekkel ünnepi menetben több mint száznegyvenezren vonultak a Téli Palota elé. A cári kormány előre megfontoltan vérfürdőt rendezett, tüzet nyittatott a fegyvertelen emberekre. Több mint ezren meghaltak és mintegy ötezren sebesültek meg.

A cári kormány arra számított, hogy ezzel a véres leszámolással megtörheti a munkások harci akaratát, engedelmességre és alázatosságra bírhatja őket. A fegyvertelen, békés emberek halomra lövetése azonban szertefoszlatta a cár jóságába és kegyességébe vetett naiv hitet. Még a legelmaradottabb rétegek is meggyőződhettek arról, hogy helyzetük könnyítésére nem petíciókkal, kérelmekkel kell törekedniük, a szabadságot csakis fegyverrel vívhatják ki.

Lenin értesülve az eseményekről, megírta „Forradalom Oroszországban" című cikkét. „Erőszak ellen erőszak – írta Lenin a pétervári proletariátus harcáról – ... Utcai harc dúl, barikádok emelkednek, sortüzek ropognak, ágyúk dörögnek. Patakokban ömlik a vér, fellángol a polgárháború a szabadságért. Moszkva és Dél, Kaukázus és Lengyelország készen áll, hogy csatlakozzék a pétervári proletariátushoz. A munkásoknak ez a jelszavuk: szabadság vagy halál!"[3]

Lenin az emigrációban, ahogy sokszor keserűen mondogatta, az „átkozott messzeségben" is figyelemmel kísérte az oroszországi eseményeket, reagált rájuk, mélyrehatóan elemezte és értékelte őket. Útmutató cikkeivel, a pártszervezetekhez intézett leveleivel, az Oroszországból érkezettekkel folytatott beszélgetéseivel irányította a párt tevékenységét, forradalmi harcát.

Az első orosz forradalom lényegét és történelmi sajátosságait elemezve kimutatta, hogy ez jellegét és feladatait tekintve polgári demokratikus forradalom. Célja a cári önkényuralom megdöntése, a földesúri földbirtoknak és a jobbágyrendszer maradványainak a felszámolása, a demokratikus köztársaságnak a megteremtése. Fő mozgatóereje és vezetője azonban a proletariátus, amellyel szövetségben lépett fel a parasztság és mind nagyobb arányokban keltek forradalmi harcra Oroszország nemzetiségi vidékeinek dolgozói is. Később Lenin rámutatott arra, hogy ez a forradalom egyúttal proletárforradalom is volt abban az értelemben, hogy a munkásosztály játszotta a vezető szerepet és sajátosan proletár harci módszereket – sztrájkot és fegyveres felkelést – alkalmaztak. Kiemelte, hogy a forradalom a párt tevékenységéhez új feltételeket teremt és a tömegek nevelésének új módszereit alakítja ki. „Minél inkább terebélyesedik – írta Lenin – a népi mozgalom, annál inkább feltárul a különböző osztályok igazi természete, annál égetőbb feladata a *pártnak*, hogy vezesse az osztályt, legyen az osztály szervezője, ne pedig az események mögött kullogjon."[4]

A forradalmi tömegek mozgósításában nagy szerepet játszott a bolsevik sajtó, elsősorban a Lenin szerkesztésében megjelent „Vperjod". Ebben a lapban Lenin olyan cikkei jelentek meg, mint például „A két taktika", „Kell-e szerveznünk a forradalmat?", „A proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája". Lenin több mint hatvan kisebb-nagyobb cikket írt a lap számára.

A forradalmi taktika bolsevik irányvonalának kidolgozása során Lenin nagy figyelmet fordított a tömegek fegyveres harcával, a felkelés helyes megszervezésével kapcsolatos kérdésekre. „Iljics újra meg újra – írta visszaemlékezéseiben Krupszkaja – elolvasta és a lehető legalaposabban áttanulmányozta, átgondolta

[3] *Lenin:* Forradalom Oroszországban. *Lenin* Összes Művei. 9. köt. 157. old.

[4] *Lenin:* Új feladatok és új erők. Ugyanott, 275. old.

mindazt, amit Marx és Engels a forradalomról és a felkelésről írt, sőt elolvasott ezen kívül még jó néhány könyvet a hadművészetről, töprengett a fegyveres felkelés technikájának, szervezésének minden vonatkozásán. Ezzel sokkal többet foglalkozott, mint ahogy ezt róla általában tudják."[5] Nagy figyelemmel tanulmányozta a Párizsi Kommün tapasztalatait, és a „Vperjod" hasábjain közzétette Cluseret-nek, a Párizsi Kommün tábornokának „Az utcai harcról" című visszaemlékezéseit.

A forradalmi események idején Lenin különösen nagy jelentőséget tulajdonított az elméleti kérdésekben tanúsítandó elvhűségnek és állhatatosságnak. „Az elméleti kérdésekben való mellébeszélés vagy elvtelenség – írta 1905 áprilisában – éppen forradalmi korszakokban egyértelmű a teljes eszmei csőddel, mert éppen most van szükség átgondolt és szilárd világnézetre ahhoz, hogy a szocialista uralkodjék az eseményeken, s ne az események uralkodjanak őrajta."[6]

A bolsevikok és mensevikek közti nézeteltérések a forradalom idején még jobban kiéleződtek. A mensevikek a burzsoáziát tekintették a forradalom fő mozgatóerejének. A szociáldemokrácia fő feladatát abban látták, hogy tartózkodjon a túlzott forradalmiságtól, nehogy elriassza a burzsoáziát. A mensevikek magatartását jellemezve írta Lenin: „*Attól félnek,* hogy a történelem rájuk találja bízni a vezető szerepet a demokratikus átalakulásban, *rettegve* gondolnak arra, hogy esetleg nekik kell »vezetniük a felkelést«. Dereng bennük – csak egyelőre még nem merik egyenesen kimondani az »Iszkra« hasábjain –, hogy a szociáldemokrata szervezetnek *nem szabad* »vezetnie a felkelést«, nem szabad arra törekednie, hogy teljes egészében kezébe vegye a demokratikus köztársaságra való forradalmi áttérést."[7]

A párt belső válsága egyre jobban elmélyült. Úgyszólván egyetlen olyan taktikai vagy szervezeti kérdés sem volt, amelynek megvitatása során ne robbant volna ki heves vita a bolsevikok és a mensevikek közt. A helyzet tűrhetetlenné vált, mivel a forradalom a proletárpárttól akcióegységet, összehangolt tevékenységet és helyes taktikát követelt. Ezért a Lenin vezette Többségi Bizottságok Irodája hozzálátott a soron levő III. pártkongresszus előkészítéséhez.

Az OSZDMP III. kongresszusát 1905. április 25-én Londonban nyitották meg. Lenint, aki a kongresszuson az odesszai pártbizottságot képviselte, megválasztották a kongresszus elnökévé, ő irányította a kongresszus egész munkáját.

A kongresszus kidolgozta a párt stratégiáját és forradalmi taktikáját a polgári demokratikus forradalomban. Ennek az volt a lényege, hogy a proletariátusnak az egész parasztsággal szövetkezve és a liberális burzsoáziát elszigetelve, teljes győzelemre kell vinnie a polgári demokratikus forradalmat, s ezzel meg kell tisztítani az utat a szocialista forradalom számára.

A kongresszus megvitatta a fegyveres felkelés kérdését. Leninnek az e kérdésben előterjesztett és a kongresszus által elfogadott határozati javaslata kimondta, hogy a párt legfontosabb feladata a proletariátus megszervezése az önkényuralom elleni fegyveres felkelésre. A kongresszus valamennyi pártszervezetet utasított, hogy fegyverezze fel a proletariátust, dolgozza ki a fegyveres felkelés tervét és gondoskodjon annak közvetlen vezetéséről.

[5] *N. K. Krupszkaja:* Visszaemlékezések Leninre. Kossuth Könyvkiadó 1974. 109. old.

[6] *Lenin:* A liberálisok agrárprogramja. *Lenin* Összes Művei. 10. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 43. old.

[7] *Lenin:* Győzni fogunk a forradalmat? *Lenin* Összes Művei. 9. köt. 245. old.

A kongresszus által megválasztott központi bizottság élére Lenin került. A központi bizottság Lenint nevezte ki külföldi képviselőjévé, a párt központi lapjának, az „Iszkra" helyett létesített „Proletarij" című újságnak a felelős szerkesztőjévé.

A bolsevik taktika megmagyarázásában nagy szerepet játszott a „Proletarij", amely hat hónapon keresztül jelent meg Genfben. Ezalatt, a kisebb cikkeket is beleértve, Leninnek több mint hetven írását közölte.

1905 júniusában–júliusában Lenin megírta *„A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban"* című könyvét. A könyv július végén jelent meg Genfben. Ebben a könyvben elméletileg indokolta meg a III. kongresszus határozatait, a bolsevikoknak a forradalomban követett stratégiai tervét és taktikai irányvonalát. Kidolgozta az imperializmus korában lezajló polgári demokratikus forradalom sajátosságainak, hajtóerőinek és perspektíváinak kérdését. Amit különböző cikkeiben és a kongresszuson elhangzott beszédeiben röviden fogalmazott meg és érintett, könyvében alaposan és részletekbe menően fejtett ki. Többoldalúan megvilágította és elméletileg alátámasztotta a proletariátus vezető szerepét a polgári demokratikus forradalomban.

Oroszország társadalmi-gazdasági és politikai fejlődésének, valamint a nemzetközi forradalmi mozgalom tapasztalatainak tudományos elemzése alapján jutott Lenin arra a következtetésre, hogy az oroszországi polgári forradalmat nem lehet egy sorba állítani a XVIII. és XIX. század nyugat-európai polgári forradalmaival, mert más történelmi helyzetben – a közelgő proletárforradalom korában, a proletariátus és a burzsoázia jóval fejlettebb osztályharcának körülményei között – megy végbe. Az oroszországi polgári forradalom azért különbözik gyökeresen valamennyi korábbi forradalomtól, mert nem a burzsoázia a vezető ereje, hanem a paraszti tömegeket maga mellé állító proletariátus.

Lenin szerint a polgári demokratikus forradalom eredményeként nem a burzsoázia diktatúrájának, hanem a proletariátus és a parasztság forradalmi demokratikus diktatúrájának kell megvalósulnia. Csak a két forradalmi osztálynak ez a diktatúrája képes határozottan leszámolni a cárizmussal, megtörni a földbirtokosok és a nagyburzsoázia ellenállását. Ennek a diktatúrának a felfegyverzett tömegekre kell támaszkodnia, és politikai szerve az ideiglenes forradalmi kormány. A munkásosztály részvétele az ideiglenes kormányban megadja valamennyi demokratikus követelés megvalósításához, a forradalom végigviteléhez szükséges akaraterőt és elszántságot.

Lenin kidolgozta a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövésének elméletét. Itt Marxnak a proletárforradalom és a parasztháború összekapcsolására vonatkozó ismert tételéből (permanens forradalom) indult ki. Ezt a tételt az új történelmi feltételeknek megfelelően fejlesztette tovább és fogalmazta meg a forradalom első és második szakaszának stratégiai jelszavát. *„A proletariátusnak végig kell vinnie a demokratikus forradalmat, maga mellé állítva a parasztság tömegét, hogy az önkényuralom ellenállását erőszakkal eltiporja és a burzsoázia ingadozását ellensúlyozza. A proletariátusnak meg kell valósítania a szocialista forradalmat, maga mellé állítva a lakosság félproletár elemeinek tömegét, hogy erőszakkal megtörje a burzsoázia ellenállását és ellensúlyozza a parasztság és a kispolgárság ingadozását."*[8]

A Lenin által kidolgozott forradalomelmélet számos fontos tételt tartalmazott.

[8] *Lenin* Összes Művei. 11. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975 82. old.

Így például a proletariátus forradalombeli hegemóniája, a munkásosztály szövetsége a parasztsággal, a proletariátus és a parasztság forradalmi demokratikus diktatúrája, az új típusú párt vezető és irányító szerepe a forradalomban, a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövése, ennek az átnövésnek az útjai stb.

Lenin könyvét Oroszországban a parttagok lelkesen fogadták. A könyv országszerte elterjedt. 1905-ben Oroszországban is két ízben újra kiadták. Az OSZDMP Moszkvai Bizottsága tízezer példányban jelentette meg, ami abban az időben hallatlanul nagy példányszám volt.

1905 őszén a forradalmi mozgalom példátlan arányokat ért el. A proletariátus harcának korábban ismeretlen, új formája, az általános politikai sztrájk alakult ki. Az orosz proletariátus az általános sztrájk idején létrehozta az első proletár politikai tömegszervezetet, a munkásküldöttek szovjetjeit. A sztrájkharc vezető szerveiként létrejött szovjetek közül jó néhány az általános forradalmi mozgalom szervévé vált. Az események fejlődése folytán a szovjetek a tömegek fegyveres harcának szerveivé, az új forradalmi hatalom csíráivá változtak. Azt a gondolatot, hogy a szovjetek a felkelés szervei és az új forradalmi hatalom csírái, Lenin 1905 novemberében a „Feladataink és a munkásküldöttek szovjetje (levél a szerkesztőséghez)" című cikkében fejtette ki először.

Később, amikor Lenin a proletárdiktatúra államformájának kérdését dolgozta ki, az 1905–1907-es forradalomnak és az első szovjetek tevékenységének a tapasztalataira támaszkodott.

Lenin 1905 novemberében az emigrációból visszaérkezett Pétervárra, és azonnal aktívan bekapcsolódott a forradalmi tevékenységbe. Irányította a bolsevikok központi bizottságának és pétervári bizottságának a munkáját, pétervári és moszkvai gyűléseken, konferenciákon szólalt fel, találkozott az ország különböző részeiből érkezett pártmunkásokkal, cikkeket írt a bolsevik sajtó számára, és közvetlenül részt vett a fegyveres felkelés előkészítésében.

Átvette a „Novaja Zsizny" legális lap közvetlen irányítását, amely az OSZDMP központi sajtóorgánuma lett. Lenin a párt legjobb íróit tömörítette a lap köré, így többek közt olyan kiváló publicistákat, mint Olminszkij, Vorovszkij, Lunacsarszkij, Boncs-Brujevics és mások. Gorkij, aktív irodalmi közreműködése mellett, még komoly anyagi támogatásban is részesítette a lapot. A lap tizenhárom cikket közölt Lenintől. Decemberben a cári kormány betiltotta a párt egész tevékenységére nagy hatást gyakorló lapot. A bolsevikok 1906 tavaszán új legális lapot indítottak, amelyet Lenin szerkesztett és különböző címekkel („Volna", „Vperjod", „Eho") jelent meg.

Az 1905–1907-es forradalom éveiben Lenin nagyarányú gyakorlati tevékenységet fejtett ki. Energiája és munkaképessége kimeríthetetlen volt. Mindenre talált időt: vezette a bolsevik sajtót, előadásokat tartott, kerületi pártbizottsági üléseken, pártértekezleteken, munkásgyűléseken, értelmiségi és diákösszejöveteleken stb. jelent meg. Mindezt a tevékenységet úgy kellett végeznie, hogy le ne bukjon és ki tudja játszani a rendőrséget. „A munkáspárt és feladatai a mai helyzetben" című cikkéért letartóztatási parancsot adtak ki ellene. Kénytelen volt Finnországba menekülni, és 1907 decemberéig Kuokkalában élt.

A bolsevikok 1906 augusztusában ismét kiadtak „Proletarij" címmel egy ille-

gális lapot, amely több mint három éven át jelent meg, szerkesztője Lenin lett, akitől több mint száz kisebb-nagyobb cikket közölt.

A cári kormány 1907. június 3-án államcsínyt hajtott végre, és elkezdődtek a sztolipini reakció évei.

Augusztusban Lenin a központi bizottság határozata alapján részt vett a II. Internacionálé stuttgarti kongresszusának munkájában. Ez volt az első nemzetközi kongresszus, amelyen Lenin részt vett. A kongresszuson heves összecsapásra került sor a nemzetközi szociáldemokrata mozgalom forradalmi és opportunista irányzata között. Lenin a forradalmi irányzat vezető személyisége lett.

Stuttgartból Lenin visszatért Finnországba, de helyzete egyre tarthatatlanabbá vált, mivel a cári titkos rendőrség az egész országot tűvé tette érte. Stockholmba menekült, majd Krupszkajával együtt Berlinen keresztül Genfbe utazott, és ezzel kezdetét vette a második, majdnem tíz évig tartó emigráció.

Genfbe érkezése után Lenin minden energiáját a pártlap, a „Proletarij" kiadásának szentelte. Két hónap sem telt el és a soron következő szám már megjelent, ami a sztolipini reakció, az ingadozás és meghasonlás közepette fontos fogódzót jelentett Oroszországban a forradalmárok számára, akárcsak Lenin magabiztos sorai: „A forradalom előtt hosszú éveken át tudtunk dolgozni. Nem hiába neveztek el bennünket sziklaszilárdaknak. A szociáldemokraták olyan proletárpártot teremtettek, amely nem csügged el az első harci roham sikertelensége láttán, amely nem veszti el a fejét, nem bocsátkozik kalandokba. Ez a párt a szocializmus felé tart és nem teszi függővé magát és sorsát a polgári forradalmak egyik vagy másik szakaszának kimenetelétől. Éppen ezért mentes a polgári forradalmak gyenge oldalaitól. És ez a proletárpárt győzni fog."[9]

Lenin rendkívül fontosnak és időszerűnek tartotta a munkásosztály szempontjából, hogy helyesen értékeljék az 1905–1907-es forradalmat és vonják le tanulságait. Lenin három fő történelmi tanulságot vont le: az első az, hogy a tömegek csakis forradalmi harccal javíthatnak valamelyest is komoly mértékben életükön és az állam igazgatásán; a második, hogy a cári hatalmat nem elég aláásni, korlátozni, hanem meg kell semmisíteni; a harmadik, és legfontosabb, hogy világosan megmutatkozott, hogyan cselekszenek a különböző osztályok a forradalomban. A társadalom valamennyi osztálya nyíltan lépett fel, megmutatta. milyen a valóságban, melyek az igazi törekvései.

A forradalom tapasztalatainak értékeléséhez Lenin fokozott elméleti munkát tartott szükségesnek.

Lenin ebben az időszakban ismét behatóan foglalkozott az agrárkérdéssel, amelyre ebben a fejezetben részletesen kitérünk. Elméleti tevékenységének másik központi kérdése a marxista filozófiai nézetek védelme és továbbfejlesztése. Ez halaszthatatlan pártfeladattá vált, mivel a reakció éveiben a marxista elmélet tudományos helyességét és alkotó jellegét illetően a párthoz tartozó értelmiségiek egy részének is (például Bogdanov, Bazarov, Gorkij, Lunacsarszkij) kételyei támadtak, és bírálni kezdték a marxizmus filozófiáját. A század első évtizedében Európa-szerte elterjedt az úgynevezett „kritikai tapasztalat" filozófiája, az empíriokriticizmus, amelynek kidolgozása Ernst Mach osztrák és Richard Avenarius német filozófus nevéhez fűződik.

Lenin 1908 februárjában hozzáfogott annak a műnek a megírásához, amelyben

[9] *Lenin:* Politikai megjegyzések. *Lenin* Összes Művei. 16. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 388. old.

kellő választ akart adni a marxista filozófia valamennyi ellenfelének. Filozófiai művén dolgozva óriási tudományos munkásságot fejtett ki. Német, francia, angol és orosz nyelven több mint kétszáz könyvet és tanulmányt dolgozott fel. Ismét elolvasta Marx és Engels filozófiai műveit, továbbá Plehanov, Mehring, Feuerbach, Dietzgen és más filozófusok munkáit. A könyv írása során nemcsak a svájci könyvtárakban található forrásokat dolgozta fel, hanem 1908-ban a British Museum könyvtárában is kb. egy hónapig dolgozott. 1908 októberére befejezte a könyv írását és az 1909 májusában „Materializmus és empíriokriticizmus. Kritikai jegyzetek egy reakciós filozófiáról" címen jelent meg Moszkvában. Lenin kimutatta, hogy az empíriokriticizmus nem más, mint szubjektív idealista filozófia, és valamennyi kérdésben szöges ellentétben áll a dialektikus és történelmi materializmussal. Bebizonyította, hogy a marxizmust a machizmussal kiegészíteni és fejleszteni kívánó orosz machisták a szubjektív idealizmus és az agnoszticizmus tanait ismételgetik. Részletesen bírálta Mach, Avenarius, Pearson, Petzold, valamint az orosz empíriomonista Bazarov, Bogdanov és empírioszimbolista Juskevics idealista elméleteit. Feltárta az empíriokriticizmus eszmei forrását és kimutatta, hogy Kant gondolataiból indulnak ki, tőle Hume és Berkeley irányában haladnak, de az utóbbiak nézetein nem lépnek túl. Lenin elemezte az empíriokriticizmus és a természettudományok tényleges kapcsolatát. Rámutatott arra, hogy az irányzat igyekszik kihasználni a fizika válsága által előidézett eszmei zűrzavart.

A könyv tartalmát nem meríti ki a machizmus és orosz követőinek részletes és sokoldalú bírálata. Lenin a dialektikus és történelmi materializmus legfontosabb tételeit általánosította és fejlesztette tovább ebben a könyvében, sokoldalúan elemezve a filozófia alapkérdését és a marxista filozófia legfontosabb kategóriáit.

Itt fogalmazta meg Lenin az anyag klasszikus definícióját. „Az anyag – írta – filozófiai kategória, mely az érzeteinkben feltáruló, érzeteinkkel lemásolt, lefényképezett, visszatükrözött, érzeteinktől függetlenül létező objektív valóság megjelölésére szolgál."[10] Az anyagot Lenin a mozgással való megbonthatatlan kapcsolatában vizsgálta, és hangsúlyozta, hogy az objektív valóság maga a mozgásban levő anyag. Az anyag és tudat kapcsolatát elemezve rámutatott arra, hogy a tudat a magasrendűen szervezett anyag különleges tulajdonsága, az agy funkciója. Részletesen elemezte az anyag eltűnése, illetve kimeríthetetlensége kérdését, és megfogalmazta azt a gondolatot, hogy az anyag mélységben végtelen.

A tér és idő idealista értelmezésével vitázva kimutatta, hogy a térről és az időről alkotott emberi elképzelések változékonysága nem cáfolja sem a tér, sem az idő objektív valóságát, ugyanúgy, mint ahogy az anyag struktúrájáról és mozgásformáiról szerzett tudományos ismeretek változása sem cáfolja meg a külvilág objektív valóságát.

Lenin alkotó módon fejlesztette tovább a marxista ismeretelméletet, különösen a tükröződési elmélet kérdéseit, a gyakorlat, valamint az érzékelés helyét és szerepét a megismerésben, az objektív igazság, valamint az abszolút és relatív igazság kölcsönös összefüggését.

A visszatükröződési elmélet kidolgozása során rámutatott arra, hogy az érzékelés a külső inger energiájának átalakulása tudati ténnyé, az érzéklet az objektív világ szubjektív képmása. Lenin szerint tehát az érzéklet a való világ visszatükrö-

[10] *Lenin:* Materializmus és empíriokriticizmus. *Lenin* Összes Művei. 18. köt. 116. old.

ződése, lenyomata, másolata, képmása, vagyis tartalmát az határozza meg, milyenek az érzékszerveinkre ható tárgyak. Az érzéklet azonban nem tükörképe a dolgoknak, hanem az érzékszervek struktúrájától, egyének szerinti sajátosságaitól, a szervezet állapotától függ. Lenin hangsúlyozta az emberi gyakorlat anyagi jellegét, és a gyakorlatot mint ismereteink igazságának kritériumát vizsgálta.

Az igazság értelmezésével kapcsolatban Lenin az ismeretek viszonylagosságára vonatkozó kérdést két részre osztotta, egyrészt, hogy van-e objektív igazság, vagyis lehet-e az emberi képzeteknek olyan tartalma, amely nem függ a szubjektumtól, másrészt ha igen, akkor az objektív igazságot kifejező emberi képzetek kifejezhetik-e azt egyszerre, teljes egészében, feltétlenül, abszolút módon, vagy csak megközelítően, viszonylagosan. Lenin a hangsúlyt az igazság objektív jellegének bebizonyítására helyezte, és feltárta az abszolút és viszonylagos igazság dialektikus összefüggését.

A történelmi materializmus kérdéseit továbbfejlesztve, a társadalmi lét és a társadalmi tudat azonosságát valló machista nézeteket bírálva, Lenin rámutatott arra, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat valóban egységet alkot, de ugyanakkor mélységesen különbözik is egymástól. Kifejtette, hogy a társadalomban vannak olyan viszonyok, amelyeknek jellegét és következményeit a közéjük kerülő ember nem ismeri fel. Ezt Lenin egy, a gazdasági életből vett példával illusztrálta. A paraszt, amikor eladja a gabonáját – fejtette ki –, érintkezésbe lép a világ gabonatermelőivel, de nincs ennek tudatában, mint ahogy annak sincs tudatában, milyen társadalmi viszonyok fejlődnek ki a cseréből, holott éppen ezek az ökonómiai viszonyok alkotják a társadalmi lét lényegét. A társadalmi lét tehát nem függ az egyén tudatától, ezt objektív fejlődéstörvények irányítják, habár a társadalmi lét által meghatározott társadalmi tudat visszahat a társadalmi létre. A természettudományok új eredményeit elméletileg általánosítva és a fizikai idealizmus ismeretelméleti, osztálygyökereit feltárva Lenin kimutatta, hogy a fizika legújabb felfedezései nem cáfolják a dialektikus materializmust, hanem teljes mértékben igazolják.

A könyvnek nemzetközi szempontból is komoly jelentősége volt, mivel szétzúzta a II. Internacionálé opportunista vezetőinek azt az állítását, hogy a filozófia nem függ össze a politikával, hogy az egyes párttagok filozófiai nézetei magánügynek számítanak, és hogy lehet valaki marxista akkor is, ha a filozófiában nem dialektikus materialista.

Lenin könyve fontos útmutatást jelent a kétfrontos harc szempontjából is. „A marxistáknak abból a véleményéből – írta –, hogy Marx elmélete objektív igazság, csakis ez az egy következtetés vonható le: ha a marxi elmélet *útján* haladunk, egyre közelebb jutunk az objektív igazsághoz (anélkül, hogy valaha is kimerítenők); *minden más úton* csak zagyvasághoz és hazugsághoz juthatunk."[11]

1908 végén a „Proletarij" kiadását az orosz emigráció akkori központjába, Párizsba helyezték át. Ezért Leninék is átköltöztek ide.

Az OSZDMP V. összoroszországi konferenciája (Párizs, 1909. január 3–9.) fordulópont volt a párt életében. Lenin az OSZDMP Központi Bizottságát képviselte a konferencián. A konferencia munkájának középpontjában Leninnek „A jelenlegi helyzetről és a párt feladatairól" című beszámolója állt. A konferencia elfogadta Lenin határozati javaslatát és elítélte a likvidátorságot.

[11] Ugyanott. 129. old.

1910 augusztusában Lenin Koppenhágában részt vett a II. Internacionálé VIII. kongresszusán, ahol az egyik fő napirend a szövetkezetek kérdése volt. A forradalmi irányvonal képviselői a szövetkezeteket az osztályharc fegyverének, egyik segédeszközének tekintették, és meghatározták, milyen körülmények közt tölthetik be a szövetkezetek valóban ezt a szerepet. A kispolgári reformista irányvonal hívei elködösítették azt a kérdést, hogy mi legyen a szövetkezetek szerepe a proletariátus osztályharcában. Lenin részt vett a kongresszus szövetkezeti bizottságának munkájában, és határozati javaslatot nyújtott be, amely tüzetesen kijelölte a szövetkezetek szerepét és feladatait az osztályharcban.

Szeptemberben Koppenhágából Stockholmba utazott, hogy találkozzon 75 éves édesanyjával, és a hónap végén visszatért Párizsba.

Oroszországban a forradalmi mozgalom megélénl ült. Lenin ezzel kapcsolatban az egyik legfontosabb feladatként a legális marxista sajtó újrateremtését tűzte ki célul. A bolsevikok óriási nehézségeket leküzdve szervezték meg Pétervárott a „Zvezda" című hetiláp kiadását, amelynek első száma 1910. december 16-án jelent meg. Ugyanebben az időben Moszkvában megalakították a „Miszl" című legális folyóiratot. A két lap Leninnek több mint 50 kisebb-nagyobb cikkét közölte.

Lenin fontosnak tartotta a pártkáderek képzését és nevelését is. Vezetése alatt a Párizs környéki Longjumeauban 1911 tavaszán pártiskolát szerveztek. Lenin itt számos előadást tartott.

1911 szeptemberében Lenin Zürichbe utazott a Nemzetközi Szocialista Iroda ülésére, és ott támogatta Rosa Luxemburgot a küszöbönálló Reichstag-választásokkal kapcsolatban. Svájc több városában, majd október és novemberben Párizsban, Brüsszelben, Antwerpenben, Liège-ben és Londonban előadást tartott „Sztolipin és a reakció" címmel.

1912 januárjában Prágában összeült az OSZDMP VI. összoroszországi konferenciája. A konferencia munkája Lenin közvetlen vezetése alatt folyt le. A konferencián a bolsevikok véget vetettek az OSZDMP keretében a mensevikekkel való formális egyesülés maradványainak. Az 1903-ban létrehozott bolsevik párt önálló létezése ekkor nyert végleges formát.

A prágai konferencia idején elhatározták, hogy kiadnak egy, a munkásoknak szóló, nagy példányszámban megjelenő napilapot. Május 5-én – ezt a napot később a munkássajtó ünnepévé nyilvánították – megjelent az első orosz marxista napilap, a „Pravda". A lapot a cári kormány nyolcszor tiltotta be, de más címek – „Rabocsaja Pravda", „Szevernaja Pravda", „Pravda Truda", „Za Pravdu", „Proletarszkaja Pravda", „Puty Pravdi", Trudovaja Pravda" – alatt továbbra is megjelent. A bolsevikoknak ilyen nehéz körülmények közt két év alatt sikerült 636 lapszámot megjelentetni. Lenin írta akkoriban, hogy a „Pravda" kiadása „kitűnő bizonyítéka az orosz munkások öntudatosságának, energiájának és összeforrottságának"[12]. Leninnek a „Pravdá"-ban csaknem 280 kisebb-nagyobb cikke jelent meg.

A bolsevikok legális kiadói tevékenysége nem szorítkozott a „Pravdá"-ra. Lenin útmutatásai alapján megszervezték a „Proszvescsenyije" havonta megjelenő folyóirat kiadását. A lap szépirodalmi rovatának vezetését Lenin kérésére Gorkij elvállalta. A folyóiratban Leninnek 26 cikke jelent meg, többek közt „A marxizmus három forrása és három alkotórésze", „Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan", „A nemzetek önrendelkezési jogáról" című cikkei.

[12] *Lenin:* Félévi munka eredményei. *Lenin* Összes Művei. 21. kot 411. old.

1912 júniusában Lenin annak érdekében, hogy közelebb legyen Oroszországhoz, könnyebben irányíthassa az oroszországi pártszervezetek tevékenységét, a „Pravda" munkáját, a bolsevikoknak a IV. Dumával kapcsolatos választási kampányát és a szociáldemokrata frakció tevékenységét, Párizsból Krakkóba költözött. Lengyelországi tartózkodása alatt Lenin a legális és illegális pártsajtó számára 400 cikket írt.

1913 tavaszán Krupszkaja betegeskedni kezdett, ezért Lenin 1913 és 1914 nyarát feleségével és anyósával a Zakopane közelében levő Poronin faluban töltötte. Itt zajlott le 1913 őszén a Központi Bizottság tanácskozása a pártmunkásokkal, amely elfogadta Leninnek „Az agitáció feladatai a jelenlegi helyzetben", továbbá „Határozat a szervezeti kérdésről és a pártkongresszusról" címen előterjesztett javaslatát, amelyekben megjelölte a párt feladatait és a pártmunka fő formáit az új körülmények között. Ugyancsak elfogadta a nemzeti kérdésre vonatkozó, Lenin által írt határozatot.

1913 végén, 1914 elején Lenin behatóan foglalkozott a nemzeti kérdés elméletével és a pártnak ebben a kérdésben folytatandó politikájával. Ebben az időszakban írta Lenin „Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan", és „A nemzetek önrendelkezési jogáról" című műveit.

Megfogalmazta azt a tételt, amely szerint a nemzeti kérdés fejlődésének a kapitalizmusban két tendenciája van: „a fejlődő kapitalizmus – írta – a nemzeti kérdésben két történelmi tendenciát ismer. Az első: a nemzeti élet és a nemzeti mozgalmak ébredése, harc minden nemzeti elnyomás ellen, nemzeti államok kialakítása. A második: a nemzetek közti különféle kapcsolatok kifejlődése és élénkülése, a nemzeti válaszfalak ledöntése, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységének megteremtése.

Mindkét tendencia a kapitalizmus egyetemes törvénye."[13] Rámutatott arra, hogy az első tendencia történelmileg azzal a korral függött össze, amelyben a kapitalizmus véglegesen legyőzte a feudalizmust, a második tendencia pedig a kapitalizmus fejlődésének magasabb szakaszára jellemző.

AZ AGRÁRKÉRDÉSSEL FOGLALKOZÓ LENIN-MŰVEK

Magától értetődik, hogy miután az agrárkérdés Oroszországban elsőrendű problémává vált, Lenin behatóan foglalkozott vizsgálatával. Az a munka, amelyet Lenin ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban végzett, valóban hatalmas. A Szovjetunió Össz-szövetségi Mezőgazdasági Akadémiájának Tudományos Könyvtára által összeállított bibliográfia szerint Lenin több mint 900 írásában érinti az agrárkérdést. Ebből kb. 370 készült az októberi szocialista forradalom előtt és 550 a proletárforradalom győzelme után.[14] Írásaiban Lenin nemcsak Oroszország adataira és tényeire támaszkodott, hanem számos ország agrárviszonyát elemezte. Kritikailag értékelte az agrárkérdéssel foglalkozó nemzetközi irodalom majd minden lényeges alkotását. Több, mint 300 könyvet, monográfiát és mezőgazdasági össze-

[13] *Lenin:* Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan. *Lenin* Összes Művei. 24. köt. 123. old.

[14] Lásd Труды В. И. Ленина по аграрному вопросу. Библиографический указатель. Moszkva 1970.

írást tanulmányozott át. Természetesen a fentebb említett 370 írás közül csak néhány fontosabb művet emelünk ki.

Az agrárkérdés beható vizsgálatával Lenin az 1900-as évek kezdetétől foglalkozott. A század első éveiben már egy sor művet írt Lenin, amelyekben az agrárkérdéssel foglalkozik. Ezek közé tartoznak: „A munkáspárt és a parasztság" (1901), „Az orosz szociáldemokrácia agrárprogramja" (1902), „A falusi szegénységhez" (1903) stb. Ezeken a műveken vörös fonalként húzódott keresztül a munkás-paraszt szövetség, valamint a munkáspárt agrárprogramja kidolgozása, lehetőségének és szükségességének megindokolása Oroszországban. Ezzel egyidejűleg foglalkozott Lenin az agrárkérdés elméleti vonatkozásainak kutatásaival. Már 1900 januárjában, februárjában megjelent a „Zsizny" című folyóiratban a „Kapitalizmus a mezőgazdaságban" című cikke, amelyben Bulgakovot bírálta. A legális marxista Bulgakov ugyanis Kautsky „Agrárkérdés" című könyvéről írt cikkében fellépett Marx agrárelmélete ellen. Lenin cikke tehát az agrárelmélet revíziója elleni első fellépés.

A marxista agrárelmélet kidolgozásában és a revizionizmus elleni harcban fontos szerepet játszott Lenin „Az agrárkérdés és a »Marx-kritikusok«" című műve. A művet Lenin két részben írta. Az első kilenc fejezetet 1901. június–szeptemberben, az utolsó hármat pedig 1907 őszén. Az első négy fejezet 1901 decemberében a „Zarja" című folyóirat 2–3. számában jelent meg „A »kritikus« urak az agrárkérdésről. Első tanulmány" címmel. Mint már korábban említettük, ez volt az a cikk, ahol Lenin először használta a Lenin aláírást. Az 5–9. fejezet az „Obrazovanyije" legális folyóirat 1906. 2. számában jelent meg. 1908-ban Pétervárott egy gyűjteményt adtak ki Vl. Iljin „Az agrárkérdés" címen. Ebben az agrárkérdéssel foglalkozó más lenini munkák mellett először jelent meg együtt a 11 fejezet „Az agrárkérdés és a »Marx-kritikusok«" címmel. Magyarul Leninnek ez az írása először „Az agrárkérdésről" címmel, a Szikra által 1950-ben Lenin műveiből összeállított kétkötetes gyűjteményben jelent meg. Lenin ebben az írásában sokoldalúan bírálta a Marx-kritikusok, David, Hertz, Bulgakov és mások nézeteit. Bírálta a csökkenő földhozadék törvényét, a revizionistáknak a gépek szerepére, a kis- és nagyüzem viszonyára, a szövetkezetek jelentőségére a mezőgazdaságban vonatkozó nézeteit. Megvédte és továbbfejlesztette ebben az írásában Marx járadékelméletét. Ez a könyv a bolsevik agrárprogram elméleti alapjainak első kidolgozását tartalmazta.

Tematikája alapján az előző műhöz közel áll Lenin „Marxista nézetek az európai és az oroszországi agrárkérdésről" című munkája, amely a párizsi Orosz Társadalomtudományi Főiskolán az agrárkérdésről 1903 februárjában tartott előadásainak a programját, továbbá az első előadás vázlatát tartalmazza. Ebben tömören, de mélyrehatóan fejti ki a tőkés mezőgazdaság kialakulásának és a tőkés földjáradék elméletének problémáit, és bírálta Maszlov nézeteit.

Az első orosz forradalom éveiben Lenin agrárkérdéssel kapcsolatos vizsgálódásainak súlypontja természetesen az oroszországi agrárkérdés problémáira helyeződött. Lenin ilyen vonatkozású művei közül különösen fontos helyet foglal el „A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905–1907-es első orosz forradalomban" című írása. Lenin ezt a könyvét 1907 november-decemberében írta. 1908 februárjában a kéziratot elküldte a kiadónak. A rendőrség azonban még a nyomdában elkobozta és megsemmisítette. Mindössze egy példány maradt, amelynek a végéről hiányzott néhány lap. A széles olvasóközönség számára a könyv csak 1917-ben jelent meg. Lenin ebben a könyvében magyarázza meg a bolsevikok álláspontját az agrárkér-

désben. Ezt a feladatot széleskörűen oldva meg, a bolsevikok álláspontját állította szembe a mensevikek és a többi nem proletárpárt nézeteivel. Ebben a könyvben található meg az első orosz forradalomban folytatott bolsevik taktika gazdasági alapjainak legteljesebb kifejtése. Az öt fejezetből álló könyvben az elemzést Lenin az oroszországi agrárátalakulás gazdasági alapjának és lényegének az elemzésével kezdte. Ez folytatásának tekinthető „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című műben elkezdett gazdasági elemzésnek. Az agrárprogrammal összefüggő számos elméleti kérdést érintve Lenin foglalkozott a polgári agrárfejlődés két típusával, a járadékelmélettel, Maszlov revizionizmusával, a nacionalizálással és a földosztással mint a polgári demokratikus agrárátalakulás intézkedéseivel. A továbbiakban elemezte az 1905–1907-es forradalomban színre lépő kispolgári és földesúri burzsoá pártok (mensevikek, októbristák, kadetok, a jobboldaliak, a szociálforradalmárok stb.) agrárprogramjainak lényegét és jelentőségét. E könyv jelentőségére, illetve a korábbi bolsevik taktika elméleti megalapozásában betöltött szerepére utalva írta Martinov a következőket: „A stockholmi kongresszuson Lenin az agrárkérdésben a mensevikekkel folytatott harcában majdnem teljes egészében politikai érvekre hivatkozott – a forradalom viharos éveiben nem volt idő elmélyedni az elméletben. Amikor azonban a forradalom vereséget szenvedett, amikor megszilárdult a sztolipini rendszer és Sztolipin hozzáfogott a földesurak és a nagygazdák érdekeit szolgáló agrárreformja megvalósításához, akkor kezdte meg és végezte el Lenin agrárprogramjának elméleti közgazdasági megalapozását »A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905–1907-es első orosz forradalomban« című hallatlanul érdekes könyvében."[15]

Egy év múlva, 1908-ban Lenin terjedelmes cikket írt „Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén" címmel a Granat-testvérek gondozásában megjelenő enciklopédia számára. Cenzurális megfontolásokból azonban a kiadó a cikket nem rakta be az enciklopédiába. Az írás első ízben csak 1918-ban jelent meg önálló brosúraként. Magyarul 1950-ben adták ki először „Az agrárkérdésről" címmel a Szikra által Lenin műveiből összeállított kétkötetes válogatásban. Ez az írás szorosan kapcsolódik az előzőhöz és egyben kiegészíti azt számos kérdésben, amelyek az agrárviszonyok fejlődésével, a kapitalizmus mezőgazdaságbeli fejlődési útjaival, a föld nacionalizálásának gazdasági jelentőségével függnek össze Oroszországban. Igen figyelemreméltó ebben az írásban az orosz földközösségnek, az obscsinának a lenini értékelése, amely mintegy összegezi a marxisták és narodnyikok között az adott kérdésben több éve folyó vitát.

Lenin 1910-ben elhatározta, hogy a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeire vonatkozó vizsgálódásait általánosítja és három füzetet ír ebből a témakörből. Az első füzet terv szerint az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdaságának tőkés fejlődésével kívánt foglalkozni. 1915 végére Lenin munkáját befejezte és „Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről. Kapitalizmus és mezőgazdaság az Amerikai Egyesült Államokban" címet adta neki. Elküldte Gorkijnak, hogy juttassa el a kiadóhoz. „Igyekeztem – írta Lenin Gorkijnak – minél népszerűbben ismertetni az Amerikára vonatkozó adatokat, amelyek meggyőződésem szerint kiváltképp alkalmasak a marxizmus népszerűsítésére és tényekkel való alátámasztására... Szeretném folytatni ezt a munkát és később kiadni egy II. részt – Németországról."[16] Hogy Leninnek szándékában állt megírni a mű Né-

[15] *А. С. Мартынов:* Ленин и аграрный вопрос в России. Moszkva 1924. 28. old.
[16] *Lenin* Összes Művei. 49. köt. Kossuth Könyvkiadó 19[illegible]. 176. old.

metországról és Ausztriáról szóló további füzeteit, és hogy elkezdte ezt a munkát, az is bizonyítja, hogy amikor az első világháború kitörésekor a csendőrök házkutatást rendeztek nála, három füzetet koboztak el tőle, amelyekben Németország, Ausztria és Magyarország agrárrendszerére vonatkozó statisztikai számítások voltak. Ennek a tervezett füzetnek egy része jelent meg „A modern földművelés kapitalista rendszere" címen. Ebben a két írásában, amelyek magyarul 1950-ben a Szikra által összeállított, már említett, „Az agrárkérdésről" című gyűjteményes kötetben jelentek meg először, Lenin gazdag tényanyag alapján elemezte a kapitalizmus fejlődését a mezőgazdaságban, és a kis- és nagyüzem számos problémáját érintette.

Az agrárkérdéssel foglalkozó főbb Lenin-írások rövid áttekintése tanúskodik arról, hogy milyen sokoldalúan vizsgálta Lenin az agrárkérdéssel összefüggő elméleti problémákat. A Marx elleni polgári és revizionista támadások visszaverése egybekapcsolódott a marxista agrárelmélet fő tételeinek alkotó továbbfejlesztésével, valamint a bolsevikok agrárprogramjának elméleti megalapozásával.

A CSÖKKENŐ FÖLDHOZADÉK TÖRVÉNYÉNEK BIRÁLATA

A mezőgazdaság tőkés fejlődése egyre inkább felszínre hozta a mezőgazdaságban is a kibékíthetetlen ellentmondásokat. A kapitalizmus fejlődésével növekszik az agrárproletárok száma, a falu lakosságának nagy része elszegényedik. E folyamat előtt a tőkések és földesurak érdekeinek védelmezői sem hunyhattak szemet. E tények okaként azonban nem ismerhették el a tőkés fejlődés sajátosságait, hanem a felelősséget úgynevezett természeti törvényekre kívánták hárítani. A polgári közgazdaságtan már rég ilyen törvényként használta fel a csökkenő földhozadék törvényét. Mint ismeretes, ezt a törvényt a fiziokrata irányzathoz tartozó Turgot fogalmazta meg és tőle vette át az angol West és Malthus. Malthusnál ez a törvény többek közt a népesedési elmélet megalapozására szolgált, Ricardónál pedig a földjáradék-elmélet megmagyarázására.

A marxizmus elleni támadásban, illetve a Marx-„kritikában" a revizionistáknál is fontos szerepet játszott a csökkenő földhozadék törvénye. David szerint a csökkenő földhozadék törvényében a szerves természet konzervativizmusa jut kifejezésre, Bulgakov pedig a földművelés alapvető sajátosságaként tárgyalta, amelynek általános jelentősége van. Bulgakov továbbá azt állította, hogy a csökkenő földhozadék törvénye nélkül nem lehet megérteni a mezőgazdaság tőkés fejlődésének egyetlen jelenségét sem. Elméletének lényege a következő. Kezdetben az élelmiszertermelés nagyon könnyű volt, a munkát az ember helyett legnagyobbrészt a természet erői végezték. Az úgynevezett aranykorban a természet bőven ontotta ajándékait az embereknek. Később az ember úgy tudott több élelmet kicsikarni a természettől, hogy a termelőmunka egyre nagyobb részét vállalta magára, és a mezőgazdaságban egyre inkább mesterséges folyamatok váltották fel a természeti folyamatokat. „Míg azonban az iparban ez az embernek a természet fölött aratott győzelmét fejezi ki, a mezőgazdaságban arra utal, hogy egyre növekvő nehézségekbe ütközik a megélhetés, amihez a természet egyre fukarabban osztja ajándékait... A csökkenő földhozadék törvényének lényege éppen az, hogy a

természeti erőket emberi munkával, a termelés természeti tényezőit mesterséges tényezőkkel helyettesítik."[17]

Lenin feltarta Bulgakov következtetéseinek teljes abszurditását. Először is a természeti erőket nem lehet emberi munkával helyettesíteni. Az ember legfeljebb a természet erőinek hatását felismerve, a gépek segítségével megkönnyítheti azok felhasználását. Másodszor, az „aranykor", amelyben a természet az ajándékait bőségesen bocsátotta az ember rendelkezésére, nem más, mint badarság. „Hogy az ősembernek a természet kegyes ajándékaként jutott minden, amire szüksége volt, az együgyű dajkamese, s ezért Bulgakov urat még a kisdiákok is kifütyülhetik."[18] Az ősembernek – épp ellenkezőleg – a legadazabb harcot kellett folytatnia a természettel fennmaradása érdekében, és csak a termelőerők fejlődése könnyítette meg az ember számára ezt a harcot. „Nem az élelem termelésének nehézségei fokozódtak, hanem a munkás számára lett nehezebb az élelem megszerzése... Aki a munkások létfenntartásának ezt a fokozódó nehézségét azzal magyarázza, hogy a természet fukarabban osztja ajándékait, az a burzsoázia védelmezőjévé válik."[19]

Sem Marx, sem Engels kimerítő részletességgel nem foglalkoztak a csökkenő földhozadék törvényével. Ezért a Lenin által adott sokoldalú bírálat különösen értékes a marxista elmélet fejlődése szempontjából.

Lenin rámutatott arra, hogy a törvény általános érvényességének bizonyítására egyetlenegy érvet szoktak felhozni. Ha nem létezne a csökkenő földhozadék törvénye – mondják –, akkor a pótlólagos tőke- és munkabefektetések ugyanazon a földterületen nem hoznának csökkenő hozadékot és ennek következtében nem kellene a megművelt földterületet növelni, hanem az egész népesség mezőgazdasági termékszükségletét ki lehet elégíteni egy hektár föld termeléséből. De „ez az érv a legtartalmatlanabb absztrakció, amely figyelmen kívül hagyja a legfontosabbat: a technika színvonalát, a termelőerők állapotát"[20]. Ha feltételezzük – hangsúlyozta továbbá Lenin –, hogy az emberek gazdálkodnak, célszerű tevékenységet folytatnak, akkor a pótlólagos munka- és tőkeráfordításokat úgy valósítják meg, hogy ez egyidejűleg növeli a technika színvonalát, új mezőgazdasági gépeket alkalmaznak, műtrágyát használnak fel, tökéletesítik a földművelés és az állattenyésztés módszereit stb. Mindez a munkatermelékenység növekedését biztosítja, és ezért nincs alapunk csökkenő hozadékról beszélni.

A csökkenő földhozadék törvényének híveire jellemző volt, hogy a mezőgazdaságban a technikai haladást vagy teljesen figyelmen kívül hagyták, vagy véletlen jelenségnek tekintették. Bulgakov a csökkenő földhozadékot általános érvényű törvényként jellemezte, a technikai haladást pedig ideiglenes tendenciaként, amely esetenként korlátozza az általános érvényű törvény érvényesülését. „Ez ugyanaz – állapította meg Lenin –, mintha azt mondana valaki, hogy a vonatok megállása az állomásokon a vasúti közlekedés egyetemes törvénye, az állomások közti közlekedésük pedig átmeneti tendencia, amely paralizálja az állás egyetemes törvényének hatását."[21] A technikai fejlődés tehát általános érvényű törvény, amelyben természetesen időszakos stagnálás is megfigyelhető.

A csökkenő hozadék ideiglenesen nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az ipar-

[17] *Булгаков* Капитализм и земледелие I. köt. Szentpétervár 1900. 16. old.
[18] *Lenin* Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok" *Lenin* Összes Művei 5. köt. 97. old.
[19] Ugyanott.
[20] Ugyanott, 95. old.
[21] Ugyanott, 98. old.

ban is előfordul. A pótlólagos tőkebefektetések ugyanis csak akkor kevésbé termelékenyek, ha ezeket azonos technikai színvonalon eszközlik. Ekkor lehetséges, de nem biztos, hogy a pótlólagos tőkebefektetés kisebb eredményt hoz. A csökkenő hozadék érvényességi köre tehát – mivel csakis azonos technikai színvonal mellett érvényesülhet – nagyon korlátozott. Ezt még inkább kiemeli az a tény, hogy pótlólagos tőkebefektetésnek általában akkor van értelme, ha a technikai színvonal emelkedik. Maga az adott technikai színvonal szab korlátokat az egy üzemben történő pótlólagos tőkebefektetéseknek. Vagyis a huzamosabb ideig tartó és nagymértékű pótlólagos tőkebefektetések önmagukban is már a technika fejlődéséről adnak számot. Ha tehát a mezőgazdaságban pótlólagos tőkebefektetéseket eszközölnek, akkor ez általában azt jelenti, hogy a technika fejlődött, ezért a termelékenység is nő, a hozamok pedig nem csökkennek, hanem emelkednek.

Ha a technikai színvonal adott, akkor a termelési tényezők között bizonyos optimális arányt kell fenntartani. Ha ezt az optimális arányt megváltoztatjuk, például pótlólagos tőkebefektetés útján, akkor ez valószínűleg nem hoz arányos termelésemelkedést. A mezőgazdaság és az ipar között ebből a szempontból semmiféle különbség nincs. Lenin azonban rámutatott arra, hogy valamilyen különbség mégis létezik. Ez a különbség azért van, mert az iparban nem létezik a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma. A mezőgazdaságban viszont az egyes üzemek földterületének növelése korlátokba ütközik, és ezért itt a pótlólagos tőkebefektetések könnyebben vezetnek a termelési tényezők közötti optimális arány felbomlásához.

Végeredményben mind a mezőgazdaságban, mind az iparban a termelőerők adott fejlettségi színvonalán viszonylag szűk határai vannak az ugyanazon üzem keretén belül történő pótlólagos tőkebefektetéseknek. Az is igaz, hogy a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma a mezőgazdaságban történő pótlólagos tőkebefektetéseknek szűkebb határt szab. A pótlólagos tőkebefektetések elé a legnagyobb korlátot azonban a termelőerők fejlettségi színvonala állítja. Ez viszont állandóan emelkedik, lehetővé téve ezzel az olyan pótlólagos tőkebefektetéseket, amelyek nemhogy arányosan, hanem még gyorsabban is növelik a termés hozamot. Ez azt eredményezi, hogy a mezőgazdasági munka termelékenysége emelkedik.

A csökkenő földhozadek torvenye a munka termelékenysége csökkenésére utal. Lenin ezért tartotta fontosnak statisztikai tényanyagok felhasználásával bizonyítani azt, hogy a munka termelékenysége emelkedik. Rámutatott arra, hogy Franciaországban 1882-től 1892-ig a mezőgazdasági munkások száma csaknem 300 000-rel csökkent, mégis a mezőgazdaság kétségtelen haladást mutatott, növekedett a termelt termékek mennyisége, tehát a munka termelékenysége is. Vizsgálódásait összegezve Lenin a következő eredményre jutott: „Elmondhatjuk tehát, hogy a XIX. század *egész története* a legkülönbözőbb országokra vonatkozó tömegészlelési adatokkal megcáfolhatatlanul bebizonyítja, hogy a csökkenő földhozadék »egyetemes« törvényét *teljesen paralizálja* a technikai haladás »átmeneti« tendenciája, mert a technikai haladás lehetővé teszi, hogy a viszonylag (sőt olykor abszolút mértékben is) csökkenő mezőgazdasági népesség növekvő mennyiségű mezőgazdasági terméket termeljen a népesség növekvő tömege számára."[22] A Lenin által feltárt összefüggést nemcsak a XIX. század adatai, hanem a XX. század tőkés mezőgazdaságának fejlődése is igazolja.

[22] Ugyanott, 99. old.

Marx járadékelméletét különbözőképpen értelmezték, illetve magyarázták. Kautsky a marxista szakaszában írt „Agrárkérdés" című művében például az abszolút földjáradék keletkezését csak a földmagántulajdonnal hozta összefüggésbe és eltekintett a mezőgazdasági tőke alacsony összetételének szerepétől. Mint korábban láttuk, Plehanov számára is komoly problémát jelentett Marx járadékelmélete, különösen az abszolút földjáradék.

Maszlov, aki az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt tagja volt és ezért nézeteit több mértékadó marxista álláspontnak tekintették, számos cikkében, valamint „Az agrárkérdés Oroszországban" című könyvében fejtett ki a járadék kérdésében is Marx nézeteitől eltérő felfogást. Maszlov a földjáradék létezése és a csökkenő földhozadék törvénye között szoros összefüggést tételezett fel. „Ha az utolsó tőkebefektetések csökkenő termelékenységének ténye nem létezne – állította –, nem volna földjáradék sem."[23] Emellett tagadta az abszolút földjáradék létezését. Szerinte az abszolút földjáradék elismerése ellentmond Marx elosztási elméletének. Marx elosztási elmélete szerint – állította Maszlov – a kapitalizmusban minden ágazatban, a mezőgazdaságban is, átlagprofitot kell hogy kapjanak. Ha ez nem következne be, akkor minden ágazatban, ahol a tőkeösszetétel alacsony, így például a téglagyártásban is, járadéknak kellene léteznie. Mivel azonban ezeken a területeken nem létezik járadék, ebből következik, hogy a mezőgazdaságban sem realizálódhat az átlagprofitnál több értéktöbblet. Egyebek közt Maszlov ezt azzal is igyekezett alátámasztani, hogy „az »utolsó« tőkebefektetésből származó földjáradék, Rodbertus földjáradéka és Marx abszolút földjáradéka eltűnik, mert a bérlőnek mindig módjában van az »utolsó« tőkebefektetést »utolsó előttivé« változtatni, ha ez a szokásos hasznon kívül még hoz valamit"[24]. Maszlov szerint tehát addig fektetnek be a bérlők tőkét, amíg az utolsó befektetésük csak átlagprofitot hoz.

Bulgakov a földjáradék létezését szintén egybekapcsolta a csökkenő földhozadék törvényével, és támadta az abszolút földjáradék marxi elméletét. Azt állította, hogy Marx alapjában elfogadja Ricardo földjáradék-elméletét és ezzel a csökkenő földhozadék törvényét is. Bulgakov a járadéknak csak egy fajtáját, a különbözeti földjáradékot ismerte el. Az abszolút földjáradékot a különbözeti földjáradék egyik specifikus esetének tartotta. Helytelenítette, hogy Marx az abszolút földjáradékot mint a társadalmi termelési ár feletti többletet határozta meg. Szerinte a földmonopólium a szabad versenyt akadályozza, és ilyen esetben a termelési ár kategóriáját a mezőgazdaság vonatkozásában nem lehet alkalmazni, ez értelmetlenség. A járadékot szerinte az érték feletti ártöbblet alkotja. Ez a többlet abból ered, hogy a mezőgazdasági monopólium miatt az ár magasabb az értéknél. Tehát a földjáradék forrása nem a mezőgazdaságban termelt értéktöbblet, hanem más ágazatok termékének az értéke. Bulgakov nézetei kifejtése során feltételezte többek közt, hogy a mezőgazdasági termelés ki van rekesztve a tőkés versenyből a föld monopolizáltsága miatt, és az ár ezért lehet magasabb az értéknél, továbbá, hogy a mezőgazdasági termékek értékét a termelés átlagos feltételei közt kifejtett ráfordítások határozzák meg.

[23] *П. П. Маслов:* Аграрный вопрос в России. Спб. 1906. 114. old.
[24] Ugyanott, 112. old.

Lenin megcáfolta Bulgakovnak azt az állítását, hogy Marx elfogadja Ricardo elméletét. „Marx nemcsak hogy észrevette – írta Lenin – Ricardo járadékelméletének a csökkenő földhozadék tévtanával való összefüggését, hanem teljes határozottsággal le is leplezte Ricardo hibáját ... Éppen Marx volt az, aki a különbözeti járadék elméletét *megszabadította* a »csökkenő földhozadék« hírhedt »törvényével« való *mindennemű* összefüggéstől."[25] Lenin, amikor megcáfolta a csökkenő földhozadék törvényét, ezzel azt is bebizonyította, hogy a különbözeti járadéknak semmiféle kapcsolata sincs ezzel a törvénnyel, hiszen ilyen törvény nem is létezik. A különbözeti földjáradékkal kapcsolatban arra is rámutatott, hogy a földek művelésbe vonási sorrendje nem a jobb földektől halad a rosszabb földek felé. A különbözeti földjáradék léte szempontjából ugyanis csak az a döntő, hogy a földek között minőségi különbség legyen, ami a földek természetes termelékenységéből és eltérő fekvéséből eredhet. Ez a minőségi különbség tehát független a művelésbe vonás sorrendjétől.

Lenin Maszlov és Bulgakov nézeteit bírálva nagy figyelmet szentelt a kétféle monopólium megkülönböztetésének. Rámutatott arra, hogy a gazdálkodás tárgyának monopóliuma és a magántulajdon monopóliuma logikailag és történelmileg különböző dolog. Elképzelhető például tőkés mezőgazdaság a földmagántulajdon monopóliuma nélkül, a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma pedig ekkor is létezne. A földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma nem tételezi fel a föld magántulajdonát. „A föld birtoklásának monopóliuma – mutatott rá Lenin – nemcsak logikailag, hanem történelmileg is teljesen különböző dolog. Logikailag egészen jól elképzelhető a mezőgazdaság tisztán tőkés szervezete akkor is, ha egyáltalán nincs földmagántulajdon, ha a föld az állam tulajdonában vagy a közösségek stb. tulajdonában van."[26]

A kapitalizmus viszonyai között a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma feltételezi azt is, hogy a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló földet gazdaságilag elkülönült üzemek foglalják el. A kapitalizmusban természetesen a gazdasági elkülönültség tulajdonosi elkülönültséget jelent. Ennek a lenini meghatározásnak a szocializmus politikai gazdaságtana szempontjából is nagy jelentősége van. A szocializmusban ugyanis a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdaságilag elkülönültek, így létezik a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma. A kommunizmusban viszont, amikor már megszűnik a termelők közötti mindenfajta elkülönültség, megszűnik ez a fajta monopólium és vele együtt a különbözeti földjáradék is. A gazdálkodás tárgyának monopóliuma nem örök kategória, létezése az elkülönültséget kifejező tulajdonviszonyokhoz kötődik. A földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma a mezőgazdaságon belüli konkurrenciaharc elé korlátot emel, amennyiben akadályozza a mezőgazdaságban termelt áruk kínálatának korlátlan növekedését. Éppen a monopólium miatt nem lehet ugyanis tetszés szerint új üzemeket alapítani. Ezért a legrosszabb minőségű, tőkés módon megművelt földön termelt termékre fordított munkamennyiség határozza meg az illető termék árcentrumát, és emiatt van az ennél jobb minőségű földeken, ahol a termékek egyéni értéke kisebb társadalmi értéküknél, különbözeti földjáradék. Lenin ezzel egyben már válaszolt Bulgakovnak arra a durva elméleti hibájára is, amely szerint a mezőgazdasági termékek értékét nem a legrosszabb,

[25] *Lenin:* Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok". *Lenin* Összes Művei. 5. köt. 102. old.
[26] Ugyanott, 106. old.

hanem az átlagos körülmények között kifejtett munkamennyiség határozza meg. Bírálva Bulgakovot, Lenin a következőket írta: „Hogy ez az »átlagos termelékenység« kialakuljon és meghatározza az árat, ahhoz nemcsak az szükséges, hogy minden tőkés általában tőkét fektethessen be a mezőgazdaságba . . ., hanem az is, hogy minden tőkés a meglevő mezőgazdasági vállalatokon felül bármikor *új* mezőgazdasági vállalatot alapíthasson. Ha ez így volna, akkor nem volna semmi különbség a mezőgazdaság és az ipar között, akkor semmiféle járadék sem keletkezhetne. De éppen a föld korlátozott volta az oka annak, hogy ez nincs így."[27]

A földmagántulajdon monopóliuma, szemben a gazdálkodás tárgyának monopóliumával, nem a mezőgazdaságon belüli, hanem a mezőgazdaság és a nemzetgazdaság többi ága közötti versenyt korlátozza. Korlátozza ezt a versenyt, de nem akadályozza meg. Korlátozza annyiban, hogy a tőkés csak akkor fektetheti be tőkéjét a mezőgazdaságba, ha földet vásárol vagy bérel. Nem akadályozza meg azonban, mert a mezőgazdaságban szabad verseny van abban az értelemben, hogy mindenki szabadon fektethet be tőkét a földművelésbe, és ez az oka annak, hogy a földtulajdonos mindig talál olyan bérlőt, aki beéri az átlagprofittal, és a többletprofitot átengedi a földtulajdonosnak. Ezért hangsúlyozta Lenin nyomatékosan, hogy „a földmagántulajdon nem hoz létre különbözeti járadékot, hanem csak a bérlő kezéből a földbirtokos kezébe juttatja azt"[28]. Mivel a föld magántulajdona az „iparágak" közötti versenyt akadályozza, lehetővé válik, hogy az egész értéktöbblet a mezőgazdaságban realizálódjék, tehát az értéktöbbletnek az átlagprofiton felüli része is, ami az abszolút földjáradékkal egyenlő. És mivel nem akadályozza a mezőgazdasági bérlők versenyét, ezért mindig van olyan tőkés, aki átlagos technika mellett beéri az átlagprofittal, és az egyéni, illetve társadalmi termelési ár feletti részt különbözeti, illetve abszolút járadék formájában átengedi a földtulajdonosnak. Érvényesül tehát az a tendencia, hogy az átlagos technikával rendelkező tőkés bérlők átlagprofitot kapjanak anélkül, hogy kiegyenlítődés menne végbe az iparban és a mezőgazdaságban termelt értéktöbblet között. Így a termelési ár kategóriáját fel lehet és fel is kell használni a tőkés mezőgazdaság vizsgálatánál, annak ellenére, hogy a mezőgazdaságban a termelési árnak nincs árszabályozó szerepe.

A földmagántulajdon monopóliuma szerepének a feltárása lehetővé tette azt, hogy Lenin megvédje a marxi földjáradék-elméletet Maszlov támadásától is. Maszlovval szemben Lenin nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Marx szerint az abszolút földjáradék nem a mezőgazdasági tőke alacsony szerves összetételéből adódik, hanem a föld magántulajdonából. „A téglagyártásban nem is lehet járadék, mélyen tisztelt »teoretikus« – válaszolta Lenin gúnyosan Maszlovnak –, mert az abszolút járadékot nem a mezőgazdasági tőke alacsony szerves összetétele hozza létre, hanem a földmagántulajdon monopóliuma, amely megakadályozza, hogy a verseny kiegyenlítse az »alacsony összetételű« tőke profitját. Aki az abszolút földjáradékot tagadja, az egyben tagadja a földmagántulajdon gazdasági jelentőségét is."[29] Lenin hangsúlyozta, hogy az alacsony tőkeösszetétel nem oka az abszolút földjáradék keletkezésének, hanem csupán anyagi alapja.

[27] Ugyanott, 110. old.

[28] Ugyanott.

[29] *Lenin:* A szociáldemokrácia agrárprogramja az első orosz forradalomban. *Lenin* Összes Művei. 16. köt. 257. old.

Lenin azáltal, hogy a földnek ezt a kétfajta monopóliumát mint a földjáradék keletkezésének két különböző okát megmutatta, továbbfejlesztette és tökéletesítette Marx elméletét, aki ezt az éles elhatárolást „A tőké"-ben nem fejtette ki.

A különbözeti és az abszolút földjáradék alapjául szolgáló kétfajta monopólium lényegének a feltárása vitathatatlanul megkönnyítette a monopóliumok elemzését az imperializmus időszakában. Az abszolút földjáradékkal kapcsolatban Lenin rámutatott arra, hogy ebben „a földjáradékban megtaláljuk a monopólium elemét, a monopolár elemét"[30]. A föld magántulajdona tehát a monopolár elemeit hozza létre a kapitalizmus monopóliumok előtti szakaszában. A földmagántulajdon monopóliuma élősdi lényegének a feltárása és a földtulajdonosok ezen nyugvó jövedelmének a megmagyarázása fontos szerepet játszott a tőkés monopóliumok parazita jellegének megértése szempontjából. A földjáradék kérdésével foglalkozva Lenin elfogadta azt a feltételezést, hogy a tőkés mezőgazdaság háromszereplős – földtulajdonos, bérlő, proletár – mezőgazdaság. Továbbá Lenin az agrárkérdéssel foglalkozó minden írásában feltételezte, hogy a tőke szerves összetétele a mezőgazdaságban alacsonyabb, mint az iparban. Ez azzal függött össze, hogy Lenin egyetértett azokkal a közgazdászokkal, akiknek az volt a véleménye, hogy „a mai mezőgazdaság – általános technikai színvonalát, sőt talán gazdálkodási rendszerét tekintve is – közelebb áll az ipar fejlődésének ahhoz a szakaszához, amelyet Marx »manufaktúrának« nevezett ... A mezőgazdaság még nem érte el a marxi értelemben vett igazi »gépi nagyipar« fokát."[31]

A marxista földjáradék-elmélet értelmezése körül Lenin halála után a vita először az 1920-as évek második felében bontakozott ki, főleg a „Na agrarnom frontye" című lap hasábjain. A vita az abszolút és különbözeti földjáradék nagyságának meghatározásához kapcsolódott. Az abszolút és különbözeti földjáradék nagysága együttes meghatározásának, mint ismeretes, több módja is lehetséges. Az egyik megközelítés szerint az abszolút földjáradék egyenlő azzal, amivel az érték meghaladja a termelési árat, a különbözeti földjáradék pedig a piaci (a társadalmi) érték és az egyéni érték közti különbség. Egy másik meghatározás szerint az abszolút földjáradék azzal egyenlő, amivel a piaci ár (amely magasabb lehet az értéknél és a termelési árnál) meghaladja a társadalmi termelési árat, a különbözeti földjáradék pedig egyenlő a társadalmi termelési ár és az egyéni termelési ár közti különbséggel. Marx és Lenin ezt a második esetet elméletileg lehetségesnek tartották, de az általuk vizsgált időszak konkrét körülményeire az első megközelítés volt alkalmazhatóbb. Az 1920-as évek vitájában a tananyagokban kizárólagossá vált az a meghatározás, amely szerint az abszolút földjáradék egyenlő azzal, amivel a piaci (társadalmi) érték meghaladja a társadalmi termelési árat, a különbözeti földjáradékot pedig csak úgy határozták meg, mint a társadalmi és egyéni termelési ár közti különbözetet. Az 1960-as évek második felében a járadékelmélet körül a vita a fejlett tőkésországok agrárviszonyaiban bekövetkezett változás hatására bontakozott ki. A vita elsősorban az abszolút földjáradék létezésének kérdését érintette, mivel a fejlett tőkésországokban a tőke szerves összetétele a mezőgazdaságban is elérte az ipar átlagos összetételét, sőt esetenként azt túl is haladta, továbbá egy sor országban a háromszereplős mezőgazdaság megszűnt létezni. E vita központi kérdésével kapcsolatban meg kell

[30] Ugyanott, 253. old.

[31] *Lenin:* Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok". *Lenin* Összes Művei. 5. köt. 125. old.

jegyeznünk, hogy Leninnél találhatunk néhány olyan megjegyzést, melyből úgy tűnik, hogy bizonyos esetekben Lenin a földmagántulajdon létezését nem kapcsolta szükségszerűen egybe a járadék létezésével. Így például 1903-ban a párizsi Orosz Társadalomtudományi Főiskolán tartott előadásában a földjáradék elemzésével kapcsolatban említett egy olyan esetet, hogy a földbirtokos esetleg nem adja a bérlőnek bérbe a földet, és ebben az esetben a földtulajdon monopóliuma megjelenhet tiszta monopólium formájában, és „akkor ezt, ha pontosan elemezzük, nem nevezhetjük járadéknak"[32]. Az előadásnak a vázlata az egyik hallgató jegyzete – igaz, hogy Lenin által később kijavított és megszerkesztett – jegyzete alapján került be Lenin Összes Műveibe. Ezt a gondolatot másutt Lenin később nem érintette és részletesen nem is fejtette ki. Lenin másik megjegyzése azzal kapcsolatos, amikor a tengeren túli olcsó gabona konkurrenciájának polgári, illetve Maszlov által adott értelmezésével a marxista értelmezést állította szembe. „A szocialista közgazdaságtan (vagyis a marxizmus) azzal magyarázza a tengeren túli konkurrenciát, hogy *a földjáradék alól mentesülő földek* aláássák a régi európai országok aránytalanul magas gabonaárait, amelyeket ott a földjáradékot hihetetlen mértékben felhajtó kapitalizmus rögzített."[33] Itt Leninnél tehát egyértelműen arról van szó, hogy az amerikai kontinensen a mezőgazdasági árukat nem terhelte (abszolút) földjáradék. Itt a földek művelőik tulajdonában voltak.

Lenin a földjáradék-elmélet kérdésében a különböző „félreértelmezésektől" megvédte Marx tanításait, és különösen a kétféle monopólium megkülönböztetésének hangsúlyozásával, valamint a járadéknak a mezőgazdaság fejlődésére gyakorolt hatásának vizsgálatával továbbfejlesztette a marxizmus járadékelméletét.

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSTÖRVÉNYEI A MEZŐGAZDASÁGBAN

A revizionisták azt állították, hogy a mezőgazdaságban nem érvényesülnek a kapitalizmus Marx által feltárt fejlődéstörvényei. Szerintük például a mezőgazdaságban nem növekszik a tőke szerves összetétele, a nagyüzem nincs fölényben a kisüzemmel szemben, mivel a saját munkán alapuló családi gazdaságok életképesebbek, nem megy végbe a koncentrációs és centralizációs folyamat.

A tőkeösszetétel kérdése

Bulgakov a mezőgazdasági tőke szerves összetételével foglalkozva azt állította, hogy Marx ezzel kapcsolatban téves nézeteket hirdetett. „Ezek közé az elképzelések közé tartozik – állította Bulgakov – például az, hogy a mezőgazdaságban a változó tőke az állandó tőkéhez viszonyítva éppúgy csökken, mint a feldolgozó iparban, úgyhogy a mezőgazdasági tőke szerves összetétele egyre növekszik."[34] Bulgakov nemcsak hamis statisztikai fogásokkal igyekezett igazolni állítását, hanem elméle-

[32] *Lenin:* Marxista nézetek az európai és az oroszországi agrárkérdésről. *Lenin* Összes Művei. 7. köt. 107. old.

[33] *Lenin:* A szociáldemokrácia agrárprogramja az első orosz forradalomban. *Lenin* Összes Művei. 16. köt. 262. old. (Kiemelés tőlünk – *a szerzők.*)

[34] Idézi Lenin „Kapitalizmus a mezőgazdaságban" című cikkében. *Lenin* Összes Művei. 4. köt. 92. old.

tileg is megpróbálta azt alátámasztani. Szerinte a mezőgazdaságban a gépek alkalmazása nagyobb nehézségekbe ütközik, mint az iparban, s ezért a gépek jelentősége a mezőgazdaságban sokkal kisebb, szerinte érdemesebb kézi munkát alkalmazni.

Bulgakovhoz hasonlóan David és Hertz a legaprólékosabban foglalkoztak a mezőgazdaságnak azokkal a természeti és technikai sajátosságaival, amelyek szerintük nehezítik a gépek alkalmazását. Mindenáron igyekeztek bebizonyítani, hogy a mezőgazdaságban sokkal kisebb mértékben használhatók fel a gépek, mint az iparban, és a gép a mezőgazdaságban nem játszhat olyan szerepet, mint amilyent az iparban játszott. Vagy ahogy Bulgakov fogalmazott, a mezőgazdaságban a gép egyáltalán nem forradalmasíthatja a termelést.

Lenin nem tagadva a részletek vizsgálatának fontosságát, rámutatott arra, hogy „ez a kérdésnek nem tisztázása, hanem teljes összekuszálása"[35]. Ebben az esetben is, mint egy sor más kérdésben, a „Marx-kritikusok" a politikai gazdaságtani lényeget feloldották a technikai részletkérdésekben. Lenin hangsúlyozta, hogy a mezőgazdaság elmaradása az iparhoz képest nyilvánvaló tény. Ami ténylegesen fontos kérdés, az egészen más, mégpedig az, hogy a gépek alkalmazása előre halad-e a mezőgazdaságban. Oroszország, Németország, Dánia, az Egyesült Államok és egy sor más ország statisztikai adatainak elemzése alapján Lenin kimutatta, hogy az összes tőkésországban gyorsan terjed a gépek alkalmazása a mezőgazdaságban, és ezek alkalmazása tőkés jellegű. Ez – mutatott rá Lenin – szorosan összefügg a tőkés mezőgazdaság fejlődésével.

Lenin természetesen nem hagyta figyelmen kívül azokat a tényezőket sem, amelyek nehezítik a gépek alkalmazását a mezőgazdaságban.

A gépek mezőgazdaságban történő növekvő felhasználásának bizonyítása még csak az első lépés volt a tőkeösszetétel növekedését tagadó revizionista állítások megcáfolásához. Lenin annak érdekében, hogy megcáfolja Bulgakov állításait, ugyanazoknak a polgári szaktekintélyeknek a munkáit tanulmányozta át, akikre Bulgakov hivatkozott. Lenin a Bulgakovnál idézett szerzők által közölt statisztikai adatok helyes értelmezésével bizonyította be Bulgakov állításainak képtelenségét. Továbbá rámutatott arra, hogy Bulgakovot megtéveszti az a tény, hogy a mezőgazdasági technika fejlődésével együtt sok esetben növekszik az alkalmazott munkások száma is, hogy a belterjesség növekedése gyakran az adott földterület megműveléséhez szükséges munkamennyiség növekedését vonja maga után. Ugyanakkor azonban, ha a változó tőke nagysága emelkedik, ez korántsincs ellentétben azzal, hogy a változó tőke az állandó tőkéhez viszonyítva csökken. Ez azért lehetséges, mert az állandó tőke még gyorsabban növekszik. Általában azonban – mutatott rá Lenin – a mezőgazdaságban a felhasznált eleven munka mennyisége abszolút nagyságát tekintve is csökken. Lenin ezt Németország, Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok mezőgazdasági adataival bizonyította.

A tőkeösszetétel növekedését természetesen nem úgy kell értelmezni, hogy az napról napra érvényesül, helyesebben, hogy a technikai összetétel napról napra nő. Ez még az iparban sincs így. A technikai átalakulások időszakait, amikor a tőkeösszetétel nő, az adott technika alapján végbemenő fejlődés válthatja fel, amikor a szerves összetétel változatlan marad, vagy esetleg még csökken is. Ez viszont mind az iparban, mind a mezőgazdaságban megfigyelhető.

[35] *Lenin:* Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok". *Lenin* Összes Művei. 5. köt. 202. old.

A revizionisták azt állították, hogy a kisparaszti gazdaság a nagyüzemmel folytatott harcban megőrzi életképességét, sőt fölényben van az utóbbival szemben. Ezt vagy a mezőgazdaság természeti sajátosságaival igyekeztek magyarázni, vagy azzal, hogy a kisüzemi gazdaságok alacsonyabb termelési költségekkel dolgoznak. A revizionisták tételei mögött meghúzódó politikai gondolat az volt, hogy egyáltalán ne vegyék figyelembe a kisparasztokat a fennálló viszonyok megdöntésére irányuló forradalmi harcban, hagyják figyelmen kívül a kisparasztot mint a proletariátus természetes szövetségesét, valamint, hogy olyan programot helyezzenek előtérbe és fogadjanak el a szociáldemokrata pártok, amely a kisüzem fölényét lenne hivatva hirdetni. Röviden tehát, arra helyezték a hangsúlyt, hogy a párt passzív várakozásra helyezkedjen, amíg a kisparaszt bebizonyítja saját lehetőségeit, és ezzel együtt majd kiderül a társadalmi-gazdasági problémák megoldásának szerintük ésszerű módszere. A parasztságot mint forradalmi erőt tehát teljesen figyelmen kívül hagyták.

A revizionisták által érintett problémának rendkívül nagy jelentősége volt a proletariátus forradalmi harca szempontjából. Elkeseredett viták folytak ebben a – parasztsághoz legközelebb álló – kérdésben.

Lenin rámutatott arra, hogy a revizionisták számára megkönnyíti tételeik kidolgozását az, hogy általában mindenki azonosítja a mezőgazdasági nagyüzemet a nagy földterületű gazdasággal, a kisüzemet pedig a kis területű gazdasággal. A legtöbb esetben ez az azonosítás meg is felel a valóságnak, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy sokszor kis területen belterjes, tőkés gazdálkodást folytatnak, nagy tőkebefektetéssel és aránylag sok bérmunkás alkalmazásával. Nagybirtokon pedig sok esetben folytatnak külterjes gazdálkodást, ezért a területegységre számított termelési érték például igen kicsi. A földterület alapján kapott statisztikai átlagokkal folytatott manőverek teljes egészében elferdítik a tőkés mezőgazdaság valóságos képét. Mivel a polgári statisztikák a mezőgazdasági üzemeket földterület szerint csoportosítják, összekeverik a kisüzemet a nagyüzemmel, és ebből adódóan a kis- és nagyüzem közötti ellentétet, a nagyüzem fölényét a kisüzemmel szemben a valóságosnál kisebbnek tüntetik fel.

Lenin felhívta a figyelmet, hogy a kapitalizmus fejlődésével rohamosan növekszik a városi lakosság száma, ezzel együtt nő az olyan termékek iránti kereslet, amelyek termeléséhez nagy tőkebefektetés, de aránylag kis – a gabonafélékkel összehasonlítva sokkal kisebb – földterület szükséges. Így egyre inkább tért hódítanak a kis területű, belterjes tőkés gazdaságok.

A polgári statisztikában az intenzív gazdálkodásra való áttérés mint a kisüzemek térhódítása jelentkezik. Előfordulhat, hogy egy mezőgazdasági tőkés, aki azelőtt gabonatermeléssel foglalkozott, valamilyen belterjes növénykultúra termelésére tér át. A rendelkezésre álló tőkével bizonyára sokkal kisebb földterületen tud gazdálkodni. Ez a statisztikában a kisüzemek térhódításaként jelentkezik. A valóságban azonban tőkeáramlás történt az egyik termelési ágból a másikba. Lenin számos ország, mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államok statisztikai adatainak elemzésével bebizonyította, hogy előrehaladhat a tőke koncentrációja és centralizációja a mezőgazdaságban akkor is, ha az átlagos földterület csökken. Ezzel kapcsolatban „bebizonyosodott az a paradoxnak tűnő, mindamellett kétség-

telen tény – állapította meg Lenin –, hogy a nagyüzem nemcsak általánosságban szólva szorítja ki a kisüzemet, hanem ez a kiszorítás emellett a következő formát ölti: a nagyüzem oly módon szorítja ki a kisüzemet, hogy a földterületeket tekintve »nagyobb«, de kevésbé termelékeny, kevésbé belterjes és kevésbé tőkés jellegű farmokat kiszorítják a földterületüket tekintve »kisebb«, de termelékenyebb, belterjesebb és fokozottabb tőkés jellegű farmok"[36].

A kapitalizmus fejlődését a mezőgazdaságban tehát csakis akkor lehet nyomon kísérni, ha a gazdaságokat nemcsak területnagyságuk, hanem a termelési érték, a növénykultúrák, az alkalmazott munkások száma és a befektetett állandó tőke szerint csoportosítva is megvizsgáljuk.

Az Egyesült Államok és Németország mezogazdasági összeírásainak, valamint más országok adatainak elemzése alapján Lenin arra a következtetésre jutott, hogy a gépeket elsősorban a nagyüzemi gazdálkodást folytató tőkésüzemek alkalmazzák, a kisgazdaságoknak viszont nincs sem elegendő anyagi eszközük, sem megfelelő nagyságú földterületük a gépek alkalmazására. A felhasznált gépi technika terén megmutatkozó különbség az az egyik legfontosabb terület, ahol megmutatkozik a nagyüzem fölénye a kisüzemmel szemben. A nagyüzemi földművelés fölénye a kisgazdálkodással szemben „nemcsak abban rejlik, hogy a nagyüzemben kevesebb megművelésre alkalmas terület vész kárba, hogy a nagyüzem az élő és holt mezőgazdasági felszerelést takarékosabban használja, hogy teljesebben kihasználja felszerelését, hogy több lehetősége van gépek alkalmazására, hogy könnyebben jut hitelhez, hanem abban is, hogy a nagygazdaság kereskedelmi téren is fölényben van, hogy tudományosan képzett emberekre bízza a gazdaság vezetését... A mezőgazdasági nagyüzem nagyobb mértékben felhasználja a munkások kooperációját és a munkamegosztást."[37]

A marxizmus ellenségei a kisparaszti gazdaság életképességét bizonygatva, gyakran hivatkoztak arra, hogy a családi kisparaszti gazdaságok jövedelmezőbbek, mint a nagyüzemek. Lenin bebizonyította, hogy a revizionistáknak ez az állítása azon alapul, hogy a kis- és nagyüzemek különböző ráfordításait eltérően veszik figyelembe vagy a kisüzemnél egyáltalán figyelembe sem veszik. „Ami a kis- és nagygazdaságok jövedelmezőségének bárminő összehasonlítását illeti, egyszer s mindenkorra teljesen használhatatlannak és vulgáris apologetikának kell minősítenünk minden olyan következtetést, amely figyelmen kívül hagyja a következő három körülményt: 1. hogyan táplálkozik, hogyan él és hogyan dolgozik a *földműves*? 2. Hogyan tartják és hogyan dolgoztatják a *jószágot*? 3. Hogyan trágyázzák és ésszerűen használják-e ki a *földet*?"[38]

A revizionisták a kisüzem életképességét bizonyítandó arra is hivatkoztak, hogy a földművelés más foglalkozási ágakkal, elsősorban a háziiparral kapcsolódik egybe. A kapitalizmus védelmezőinek elmefuttatásaival szemben Lenin az elemzések alapján rámutatott arra, hogy a mezőgazdaságnak más tevékenységi területekkel való egyesítése nemcsak különböző, hanem ellentétes jelentőségű a falusi lakosság különböző csoportjai számára. A kisparaszt számára ez azt jelenti, hogy proletarizálódik, csökken önállósága, mivel ebben a csoportban a földművelésnek a bérmun-

[36] *Lenin:* Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlodéstorvényeiről. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 193. old.

[37] *Lenin:* Kapitalizmus a mezőgazdaságban. *Lenin* Összes Művei. 4. köt. 108. old.

[38] *Lenin:* Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok". *Lenin* Összes Művei. 5. köt. 160. old.

kával való összekapcsolása figyelhető meg. A másik oldalon, a gazdagodó kulákoknál gyakran megfigyelhető, hogy a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódik a mezőgazdasági termékek feldolgozása, ami a mezőgazdaság tőkés fejlődésének jellegzetes vonása.

Lenin végső következtetése az, hogy a mezőgazdaságban is érvényesülnek a tőkés fejlődés alapvető tendenciái (a kapitalizmus előtti formációk kiszorítása, a termelés koncentrációja és centralizációja, a kisárutermelőkből a tőkés társadalom két alapvető osztályának kialakulása, a nagyüzem fölénye a kisüzemmel szemben stb.). A nagyüzemi gazdálkodás fölényével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a szegényparasztság nehéz helyzete a tőkésországokban szükségszerűen a kapitalizmussal folytatott forradalmi harcra és a munkásosztállyal való tartós szövetségre kényszeríti a parasztságot. „A parasztnak *nincs* más menekvése, mint csatlakozni a proletariátus – elsősorban a bérmunkásság – akcióihoz."[39]

Lenin természetesen nem azt állította, hogy a kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban ugyanúgy megy végbe, mint az iparban. Így például rámutatott arra, hogy a kistermelők kiszorítása a mezőgazdaságban nem olyan intenzív, mint az iparban, és sajátos formák közt valósul meg. Ebben számos tényező játszik közre. Így például rámutatott Lenin arra, hogy a mezőgazdaságban az árutermelés nem olyan fejlett, mint az iparban, jelentős még a naturálgazdaság szerepe. „A naturális gazdaság romjain a kisüzem – mutatott rá Lenin – a táplálkozás hallatlan romlása, krónikus éhezés, hosszabb munkanap, a jószág minőségének és gondozásának romlása árán tartja magát."[40]

Továbbá a leglényegesebb termelési tényező, a föld a gazdálkodás tárgya monopóliumának következtében korlátozottan áll rendelkezésre, és a gazdaság méreteit csak akkor lehet a földterületen kiterjeszteni, ha a szomszéd földeket felvásárolják. Ez viszont számos esetben nehézségbe ütközik, ami lassítja a centralizációt. További tényező, hogy a nagybirtokosoknak nem érdeke az, hogy a teljesen nincstelen mezőgazdasági munkások rétege kialakuljon, mert akkor ezek a faluról városba költöznek, s ezzel veszélyeztetik az olcsó munkaerőforrást a mezőgazdaságban. „A tőkés termelési mód keretei között – állapította meg ezért Lenin – tehát nem lehet azzal számolni, hogy a mezőgazdaságban teljesen kiszorul a kisüzem, mert maguk a tőkések és a földbirtokosok igyekeznek azt visszaállítani, mihelyt a parasztság tönkremenetele túlságosan nagy mértéket ölt."[41] Ez az oka annak, hogy a teljesen nincstelen mezőgazdasági munkások ritkaságszámba mennek. Lenin rámutatott arra is, hogy helytelen a kisüzem nagyüzem által történő kiszorítását az azonnali kisajátítás értelmében felfogni. „A kiszorításhoz – állapította meg Lenin – a kisgazdák tönkremenetele, a gazdasági feltételeik rosszabbodása is hozzátartozik, amely évekig és évtizedekig elhúzódhat."[42] Ez az évekig vagy évtizedekig elhúzódó rosszabbodás megnyilvánul a kisgazda erőn felüli munkájában vagy rosszabb táplálkozásában, eladósodásában, a jószág takarmányozásának és általában az állattartásnak a rosszabbodásában, a föld megművelési, megmun-

[39] *Lenin:* A mezőgazdasági kisüzem. *Lenin* Összes Művei. 23. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 280. old.

[40] *Lenin:* Marxizmus és revizionizmus. *Lenin* Összes Művei. 17. köt. 19. old.

[41] *Lenin:* Kapitalizmus a mezőgazdaságban. *Lenin* Összes Művei. 4. köt. 117. old.

[42] *Lenin:* Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 185. old.

kálási, trágyázási stb. feltételeinek rosszabbodásában, a gazdaság technikájának elmaradásában, az eladósodásban stb.

E kérdéskörrel kapcsolatos vizsgálódásait összegezve Lenin rámutatott arra, hogy a kapitalizmus mezőgazdaságbeli fejlődéstörvényei értékelésénél mi az alapvető különbség a revizionizmus és a marxizmus közt. Ez a különbség egyáltalán nem abban áll, mint ahogy ezt egyesek igyekszenek feltüntetni, hogy a revizionisták elismerik e fejlődés sajátosságait, a marxisták pedig tagadják. A tényleges eltérés a marxisták és a revizionisták közt a mezőgazdaság sajátos fejlődése természetének és jelentőségének értékelésében van. A revizionisták a polgári közgazdászok nyomdokain haladva ezeket a sajátosságokat döntően természeti tényezőkre vezetik vissza. A marxisták ezzel szemben, nem feledkezve meg a mezőgazdasági termelés természeti sajátosságairól, a hangsúlyt a társadalmi-gazdasági oldalra helyezik. Igyekeznek feltárni azokat a sajátos társadalmi-történelmi körülményeket, amelyek közt a mezőgazdaság tőkés fejlődése végbemegy. (A feudalizmus maradványai, a földmagántulajdon monopóliuma, a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma stb.)

A tőkés mezőgazdaság fejlődéstörvényeinek és ezek formáinak lenini elemzése lényeges hozzájárulás a marxizmus elméletéhez. Hecht, Auhagen, Drechsler, Klawki műveinek kritikája, illetve számos ország agrárstatisztikai adatainak elemzése komoly forrásanyagot jelent az adott országok agrárfejlődésének gazdaságtörténeti elemzéséhez. A Lenin által felhasznált gazdag tényanyag ismételten bizonyítja, hogy elméleti tételeit Lenin mint materialista a reális, tényleges gazdasági életből vezette le, illetve arra alapozta.

A MEZŐGAZDASÁG TŐKÉS FEJLŐDÉSÉNEK KÉT ÚTJA

A múlt század 90-es éveiben a viták középpontjában a kapitalizmus sorsának kérdése állt Oroszországban. Mint korábban már erről volt szó, az orosz marxisták – élükön Leninnel – bebizonyították, hogy Oroszország visszavonhatatlanul a tőkés fejlődés útjára lépett. Az 1905-ös forradalom azonban egy új kérdést állított középpontba, mégpedig azt, hogy ez a tőkés fejlődés milyen formákban mehet végbe. A jobbágyrendszer maradványai már zavarták, akadályozták a gazdasági haladást. Ezek felszámolása objektív szükségszerűséggé vált. Felvetődött azonban az a kérdés, hogy Oroszországban a polgári demokratikus agrárátalakulásnak egy bizonyos meghatározott formában kell-e végbemennie, vagy különböző formái lehetnek.

„Ez a kérdés – mutatott rá Lenin – sarkalatos jelentőségű a forradalmunkra és a szociáldemokrácia agrárprogramjára vonatkozó helyes nézetek kialakítása szempontjából."[43]

Marx „A tőke" harmadik kötetében, mint ismeretes, rámutatott arra, hogy a tőkés termelési mód a mezőgazdaságban maga teremti meg magának a földviszonyok megfelelő formáit a régi formákból, a feudális földesúri, a paraszti földközösségi, a nemzetségi stb. földtulajdonból. Az „Értéktöbblet-elméletek"-ben pedig

[43] *Lenin:* A szociáldemokrácia agrárprogramja az első orosz forradalomban. *Lenin* Összes Művei. 16. köt. 198. old.

Marx elemezte azokat a különféle módokat, ahogyan a tőke a mezőgazdaságban a neki megfelelő formákat létrehozta. Marx azonban nem vizsgálta azt, hogy a különféle módok, formák közül melyik a tipikus.

Marx tanításaira támaszkodva, az oroszországi agrárviszonyok sajátosságait tanulmányozva, valamint a tőkés világ agrárfejlődésének adatait általánosítva Lenin azon formák sokaságából, amelyek közepette végbement a középkori földművelés tőkés átalakulása, kettőt emelt ki alapvető típusként. Lenin feltárta a mezőgazdaság tőkés fejlődése mindkét útjának gazdasági tartalmát és politikai jelentőségét.

„A jobbágyrendszer maradványai – mutatott rá Lenin – a földesúri gazdaságok átalakulása útján is, a földesúri latifundiumok megsemmisítése útján is, azaz reformok útján is, forradalom útján is eltűnhetnek. A polgári fejlődés előrehaladhat oly módon, hogy a nagy földesúri gazdaságok állnak az élen, amelyek egyre inkább polgári jelleget öltenek, egyre inkább a kizsákmányolás polgári módszereivel cserélik fel a feudális módszereket – s előrehaladhat oly módon is, hogy a kis parasztgazdaságok állnak az élen, amelyek forradalmi úton távolítják el a társadalom szervezetéből a feudális latifundiumok »kinövését«, majd ezek nélkül a tőkés farmergazdaság útján szabad fejlődésnek indulnak.

Az objektíve lehetséges polgári fejlődésnek ezt a két útját porosz típusú és amerikai típusú útnak nevezhetjük. Az első esetben a feudális földesúri gazdaság lassan átnő polgári junkergazdaságba, miközben évtizedekre a leggyötrelmesebb kisajátításra és szolgaságra kárhoztatja a parasztokat, kiemelve maroknyi »Grossbauert« (»nagyparasztot«). A második esetben nincs földesúri gazdaság, vagy ahol van, szétzúzza a forradalom, amely elkobozza és felaprózza a feudális birtokokat. Ez esetben a paraszt túlsúlyba kerül, a mezőgazdaság kizárólagos képviselőjévé válva és tőkés farmerré fejlődve. Az első esetben a fejlődés fő tartalma a jobbágyság átnövése szolgaságba és tőkés kizsákmányolásba a hűbérurak, földbirtokosok, junkerek földjén. A második esetben a döntő mozzanat a patriarchális paraszt átváltozása polgári farmerré."[44]

A fenti klasszikus meghatározásból látható, hogy Lenin a mezőgazdaság tőkés fejlődése útjának kérdését egybekapcsolta az agrárátalakulás módjával, következésképpen a régi politikai felépítmény sorsával is. A tőkés agrárfejlődés egyik vagy másik útja attól függ, hogy milyen osztályok és milyen módszerekkel fogják megvalósítani az agrárátalakulást, a jobbágyság felszámolását.

Lenin tanításából továbbá világosan következik, hogy habár mindkét út polgári jellegű, mégis a lakosság helyzete, a termelőerők fejlődése, a társadalmi haladás szempontjából lényeges különbség van köztük. Mivel a porosz út esetében a jobbágyrendszerrel ezer szállal kapcsolatban levő és maradványait megőrző feudális nagybirtok maga alkalmazkodik az idő követelményeihez, megvalósítva azokat a reformokat, amelyek szükségesek a ledolgozási rendszerről a bérmunka rendszerére való áttéréshez, ezért a régi latifundiumok modernizálása gazdáik érdekeinek érintetlenül hagyása mellett lassan megy végbe. A régi nemesi réteg új köntöst ölt magára, és megváltozik a többlettermék elsajátítási formája. A földművelés régi és új formáinak az egymásmellettisége természetesen kihat a társadalmi munka termelékenysége emelkedésének ütemére is. A tőkés fejlődésnek ez az útja igen lassú és a paraszti tömegek számára sok szenvedéssel terhes.

[44] Ugyanott. 198–199. old.

Ezzel szemben az amerikai út a földesúri gazdaság forradalmi szétzúzását jelenti, aminek eredményeként az áru- és pénzviszonyok alapján a szabad fejlődés lehetősége hatalmas ösztönzést kap. Ez az út határozottan és következetesen számolja fel a jobbágyságot, és ezzel együtt megteremti a parasztság polarizálódásának előfeltételét. Az amerikai utas fejlődés esetén a földesúri gazdaság romjain kialakul a mezőgazdasági burzsoázia és a mezőgazdasági proletariátus. Mivel az amerikai utas fejlődés teljesen szétzúzza a társadalom termelőerőinek további fejlődését gátló jobbágyrendszert, történelmileg a porosz útnál sokkal haladóbb. Azért is progresszívebb ez az út, mert véget vet a szélsőségesen reakciós politikai áramlatok alapjául szolgáló latifundiumok uralmának, és az amerikai utas fejlődés jobban előkészíti a szocialista forradalom megvalósításához szükséges feltételeket. Ez a magyarázata annak, hogy a két típus közül Lenin egyértelműen az utóbbi mellett szállt síkra. „A termelőerők fejlődésének (a társadalmi haladás legfőbb kritériumának) érdekeit szem előtt tartva, nekünk nem a földesúri típusú polgári fejlődést kell támogatnunk, hanem a paraszti típusú polgári fejlődést."[45]

Oroszország gazdaságában az agrárfejlődésnek mind a porosz utas, mind az amerikai utas típusát megtalálhattuk. Ennek megfelelően a politikai küzdelmekben az 1905–1907-es orosz forradalomban nyíltan fellépő valamennyi párt és osztály agrárprogramja a polgári agrárfejlődés egyik vagy másik típusának a támogatását jelentette. Az 1905–1907-es orosz forradalom után a cári önkényuralom a földesurak érdekeit figyelembe véve, a mezőgazdaság porosz utas fejlődését ösztönözte. Ezt a célt szolgálta a sztolipini agrárreform is. Ezzel állította szembe Lenin a bolsevikok taktikáját, úgy vetve fel a kérdést, hogy „vagy sztolipini agrárreform, vagy paraszt-forradalmi nacionalizálás"[46]. Mielőtt rátérnénk a föld nacionalizálásának elemzésére, annyit kívánunk megjegyezni, hogy a tőkés agrárfejlődés két útjáról szóló lenini tanításnak napjainkban a volt gyarmati országokban van fontos gyakorlati és politikai jelentősége.

A FÖLD NACIONALIZÁLÁSÁNAK KÉRDÉSE

Mint a korábbiakban már kiderült, Oroszországban az agrárkérdés helyes megválaszolása fontos politikai kérdés volt. Az agrárproblémával a marxisták kezdettől fogva behatóan foglalkoztak. Az OSZDMP agrárprogramja és az agrárkérdésben elfoglalt álláspontja természetesen feilődésen ment át. Az 1905–1907-es forradalom eseményei szükségessé tették az 1903-as agrárprogram felülvizsgálatát. A forradalmi események sodrában elemi erővel került előtérbe az a kérdés, hogy milyen módon vegyék el a földet a földesuraktól, és hogyan adják át azt a parasztságnak.

Az OSZDMP IV. (egyesülési) kongresszusán 1906-ban e kérdéssel kapcsolatban három irányzat alakult ki: a municipalizálás, a földosztás és a nacionalizálás. A mensevikek döntő többsége, így például Maszlov, Plehanov, Dany, Moravszkij a municipalizálás mellett és a nacionalizálás ellen szálltak síkra. A municipalizálás lényege abban áll, hogy a földesúri földeket kormányzati-önigazgatási szerveknek

[45] Ugyanott, 203. old.
[46] Ugyanott, 240. old.

adják át. Ugyanakkor a parasztok tulajdonában csak a már korábban nekik juttatott föld maradt volna. A municipalizált földesúri földeket a parasztok a helyi szervektől bérelhetnék, tehát a földbérletért fizetniük kellene. Nyilvánvaló, hogy a parasztság többsége, mivel a bérleti díjak megfizetéséhez nem rendelkezett elég pénzzel, ily módon ténylegesen nem juthatott volna földhöz. Lenin a municipalizálási programot agrár-bimetallizmusnak nevezte, amely „elméletileg abszurdum, tisztán gazdasági szempontból pedig képtelenség"[47]. A municipalizálás alapvető hibájának Lenin azt tekintette, hogy „*reakciós* jelszó, amely idealizálja a területek középkori különállását, elhomályosítja a parasztságban a centralizált agrárforradalom szükségességének tudatát"[48].

A párton belül egy jelentős csoport, Sztálin, Szuvorov, Samin, Jaroszlavszkij a földosztást követelte. Sztálin például a következőképpen érvelt a kongresszuson: „A parasztság földosztást követel... Tehát támogatnunk kell a földesúri föld teljes elkobzásának és felosztásának követelését. Ebből a szempontból mind a nacionalizálás, mind a municipalizálás egyaránt elfogadhatatlan. A municipalizálás vagy a nacionalizálás jelszavával fellépve semmit sem nyerhetünk, lehetetlenné tesszük ezzel a forradalmi parasztság szövetségét a proletariátussal."[49]

Lenin ennek a csoportnak a véleményével sem értett egyet, de nem azonosította őket a municipalizálást követelőkkel. „A municipalizálás helytelen és káros – állapította meg Lenin –, a földosztás pedig mint program helytelen, de nem káros."[50]

Lenin a föld nacionalizálása mellett szállt síkra. Lenin és az őt követő bolsevikok azt hangsúlyozták, hogy Oroszországban az agrárforradalom jelszavává a föld nacionalizálását kell tenni, azaz a fő követelés az összes föld állami tulajdonba adása, amelyet az állam minden megváltási díj nélkül szétoszt azok közt, akik megművelik a földet. A magántulajdon ily módon való megsemmisítése a társadalmi-gazdasági rendszer demokratikus reformját jelentené. Ez lehetővé tenné, hogy a kialakuló gazdaságok a feudális maradványoktól mentesen, gyorsan fejlesszék az árutermelést. Csak a föld nacionalizálásával lehet ugyanis egy csapásra felszámolni a földművelés kellően gyors ütemű fejlődését gátló akadályokat. A nacionalizálás a parasztság érdekeit is kifejezi, mivel a kapitalizmus keretei között a lehető legjobb feltételeket hozza létre a mezőgazdaság fejlesztéséhez.

A bolsevikok és Lenin e fenti követelést azért nevezték nacionalizálásnak, nem pedig szocializálásnak, mert az orosz politikai életben a szocializálás fogalma az adott időszakban már foglalt volt és mást jelentett. Az eszerek, a szociálforradalmárok programjában szerepelt már a század első éveiben a föld szocializálásának követelése. Ez az eszerek elképzelése szerint azt jelentette, hogy a föld az egész társadalom tulajdonába kerül és ezt a földet munka-, illetve fogyasztási normák alapján osztják szét a parasztság közt. A föld szocializálása az eszerek szerint megszabadítaná a parasztságot a pénztőke uralmától és előkészítené a kollektív földművelést. Az eszereknek ezt a hangzatos, a paraszti tömegek

[47] *Lenin:* A szociáldemokrácia agrárprogramja az első orosz forradalomban. *Lenin* Összes Művei. 16. köt. 267. old.

[48] Ugyanott, 290. old.

[49] Четвёртый (объединительный) Съезд РСДРП. Протоколы. Moszkva 1953. 79. old.

[50] *Lenin:* Beszámoló az OSZDMP (egyesülési) kongresszusáról. Levél a pétervári munkásokhoz. *Lenin* Összes Művei. 13. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966. 26. old.

megtévesztésére alkalmas programját politikai vonatkozásai miatt Lenin számos írásában behatóan bírálta, így például a „Miért kell a szociáldemokráciának elszántan és kíméletlenül harcolnia a szociálforradalmárok ellen?" című cikkében.

A föld nacionalizálása, a földmagántulajdon megszüntetése – mutatott rá Lenin – „*burzsoá* reform, amely *kiszélesíti* a kapitalizmus útját"[51]. Azt a következtetést, hogy a föld nacionalizálása jellegét tekintve polgári rendszabály, Lenin a kétféle monopólium vizsgálatából vonta le. A következetesen polgári társadalom rendjében ugyanis nincs helye a földmagántulajdon monopóliumának. Ez utóbbi ugyan azt eredményezi, hogy a mezőgazdasági termékek áringadozási centruma nem a termelési ár, mint a nemzetgazdaság más ágaiban termelt áruk esetében. hanem annál magásabb. A föld nacionalizálása azonban a maximumát jelenti annak, ameddig a burzsoázia elmehet. „Teljesen nyíltan és határozottan meg kell mondanunk a parasztoknak, hogy a föld nacionalizálása burzsoá lépés, hogy *csak* bizonyos politikai körülmények között hasznos, de részünkről, szocialisták részéről, rövidlátó politika volna, ha azzal lépnénk a parasztok tömege elé, hogy *kereken* elvetjük ezt a lépést. Sőt, nemcsak rövidlátó politika volna ez, hanem a marxizmus elméletének meghamisítása is, mert a marxizmus kategorikusan leszögezte, hogy a föld nacionalizálása a polgári társadalomban is lehetséges és elképzelhető, nem fékezi, hanem gyorsítja a kapitalizmus fejlődését, s az agrárviszonyok területén a polgári demokratikus reformok *maximuma.*"[52]

A föld nacionalizálása természetesen kihat a földjáradékra is. A nacionalizálással megszűnik az abszolút földjáradék, mivel a magántulajdon megszűnésével magától értetődően megszűnik az a jövedelmi forma is, amelyben a magántulajdon gazdaságilag realizálódik. A különbözeti földjáradék a föld nacionalizálásával sem szűnne meg, de nem a föld megművelőjévé, hanem a „kollektív kapitalistáé", azaz a tőkésállamé lenne. „A föld nacionalizálásának kérdése a tőkés társadalomban – írta Lenin – két, lényegileg különböző részre oszlik: a különbözeti földjáradék és az abszolút földjáradék kérdésére. A nacionalizálás az elsőnek felcseréli a birtokosát, a másodiknak pedig aláássa magát a létét. A nacionalizálás e szerint egyrészt a kapitalizmus keretei között végrehajtott részleges reform (az értéktöbblet egy része gazdát cserél), másrészt pedig a kapitalizmus egész fejlődését gátló monopóliumnak a megszüntetése.

Ennek a két vonatkozásnak, vagyis a különbözeti és az abszolút földjáradék nacionalizálásának megkülönböztetése nélkül lehetetlen megérteni a nacionalizálás kérdésének teljes gazdasági jelentőségét."[53]

A mensevikek a nacionalizálást a legkülönbözőbb érvekre hivatkozva támadták. Maszlov szerint például Lenin nacionalizálási javaslata a parasztság ellenforradalmát váltja ki, mivel a parasztság meg fogja védeni földjét a társadalmasítással szemben. Azt a lenini javaslatot pedig, hogy forradalmi parasztbizottságokat hozzanak létre, az első orosz forradalomban úgy minősítette, mint olyan törekvést, amely elszakítja a parasztságot a munkásosztálytól, és ezért Maszlov blanquizmus-

[51] *Lenin:* Harc a marxizmusért. *Lenin* Összes Művei. 23. kot. 413. old.

[52] *Lenin:* A munkáspárt agrárprogramjának felulvizsgalata. *Lenin* Osszes Muvei. 12. kot. Kossuth Könyvkiadó 1966. 242. old.

[53] *Lenin:* A szociáldemokrácia agrarprogramja az első orosz forradalomban. *Lenin* Összes Művei. 16. kot. 255. old.

sal vádolta Lenint. Plehanov szerint Lenin nacionalizálási javaslatában eszer és narodnyik nézetek, beütések jutnak kifejezésre.

A nacionalizálás más ellenzői, például Boriszov azt hirdették, hogy Oroszországban azért nem lehet még nacionalizálni a földet, mert ez a rendszabály a kapitalizmus fejlődésének csak igen magas fokán valósítható meg. Szerintük előbb a nagyüzemi tőkés mezőgazdaságnak kell kialakulnia, és a nacionalizálás csak azután valósítható meg. Az ilyen nézetekkel szemben Lenin rámutatott arra, hogy „aki azt hiszi, hogy a nacionalizálás csak a mezőgazdasági kapitalizmus igen magas fejlettségi fokán lehetséges, az tulajdonképpen tagadja a nacionalizálást mint a *polgári* haladás rendszabályát... A polgári haladás rendszabálya mint polgári rendszabály elképzelhetetlen, ha a proletariátus és a burzsoázia osztályharca erősen kiéleződik. Ilyen rendszabály inkább a »fiatal« polgári társadalomban valószerű."[54] Ahol az osztályharc a burzsoázia és a proletariátus között már igen erős, ott az állam, az uralkodó osztály aligha határozza el magát, hogy „játsszon a tűzzel" és támadást indítson a magántulajdon egyik formája, a földtulajdon ellen. A fejlett osztályharc időszakában „a radikális burzsoáziából – mutatott rá Lenin – *bányzik a mersz* a magánföldtulajdon megtámadásához, mert tart mindenféle magántulajdon szocialista megtámadásának, vagyis a szocialista fordulatnak a veszélyétől"[55]. A kifejlett tőkés társadalomban tehát már a szocialista forradalom kerül napirendre és ezért a föld polgári államosítása, nacionalizálása csak a fiatal tőkés társadalomban lehetséges.

Lenin rámutatott arra, hogy a következetes nacionalizálás feltételezi a demokratikus köztársaság létrehozását és fordítva is, a politikai rendszer demokratizmusának megszilárdítása csak a tulajdonviszonyokban végbemenő mélyreható demokratikus átalakulások eredményeként valósítható meg. Oroszország konkrét viszonyai közt a polgári demokratikus köztársaság megteremtése után Lenin a föld nacionalizálását a szocializmus irányába tett lépésnek minősítette. „A köztársaság kivívása után – írta – az egész föld nacionalizálása mint a polgári demokratikus forradalom egyáltalában lehetséges maximuma, mint természetes és elengedhetetlen lépés a polgári demokratizmus győzelmétől a szocializmusért vívott igazi harc kezdete felé."[56] Ezt a gondolatot húzta alá nyomatékosan Lenin 1917-ben „A szociáldemokrácia agrárprogramja az első orosz forradalomban" című könyvéhez írt utószóban. „A föld nacionalizálása – mutatott rá – nemcsak a polgári forradalom »utolsó szava«, hanem ugyanakkor *egy lépés a szocializmus felé.*"[57]

Lenin a legelőnyösebbnek, a leghaladóbbnak a nacionalizálást tekintette. Ez azonban nem jelentette azt, hogy minden körülmények közt ragaszkodott a nacionalizáláshoz, így például a IV. (egyesítő) kongresszuson, amikor nacionalizálási javaslatával kisebbségbe került, a földosztást követelőkhöz csatlakozott és azokat támogatta. A proletárforradalom győzelmének másnapján a földről szóló dekrétum ugyancsak nem a föld nacionalizálásának elvét valósította meg. E dekrétum alapját a parasztküldöttek helyi szovjetjeinek úgynevezett 242 választói uta-

[54] Ugyanott, 274. old.

[55] Ugyanott, 275. old.

[56] *Lenin:* A munkáspárt agrárprogramjának felülvizsgálata. *Lenin* Összes Művei. 12. köt. 252–253. old.

[57] *Lenin:* A szociáldemokrácia agrárprogramja az első orosz forradalomban. *Lenin* Összes Művei. 16. köt. 380–381. old.

sítása alkotta, amelyet a Parasztküldöttek I. összoroszországi kongresszusa küldöttei számára fogalmaztak meg. Lenin rámutatott arra, hogy ezt a választási utasítást az eszerek állították össze és a paraszttömegek támogatták őket. Ezért a bolsevikoknak számolniuk kell ezzel. Figyelembe kell venniük a néptömegek akaratát, még ha nem is értenek egyet a választói utasításban megfogalmazottakkal. Lenin nagyságát többek közt éppen az bizonyítja, hogy nem ragaszkodott mereven bizonyos elméleti tételekhez – ebben az esetben a nacionalizáláshoz – hanem a konkrét történelmi helyzet követelményeinek legjobban megfelelő és a munkásmozgalom előtt álló feladatok megoldását legjobban segítő megoldások mellett foglalt állást.

Az imperializmus lenini elmélete

Lenin az imperializmusról szóló elméletét a világháború éveiben dolgozta ki. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának mélyreható tanulmányozását maga a kialakult történelmi helyzet tette szükségessé minden következetesen forradalmi munkáspárt számára.

Melyek voltak a bekövetkezett történelmi helyzet legfőbb vonásai? Az egyik magának az első világháborúnak a kitörése volt. Az első világháború a kapitalizmus ellentmondásainak, az imperializmus törvényszerűségeinek következményeként jött létre. A véres háború élesen vetette fel a kapitalizmus sorsának kérdését. A kapitalizmus gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondásai pattanásig feszültek. Minden következetes marxista számára nyilvánvaló volt a háború imperialista, mindkét fél részéről igazságtalan jellege.

A bolsevikok már korábban látták a háború elkerülhetetlen bekövetkezését, és a II. Internacionálé koppenhágai (1910), majd baseli (1912) kongresszusán előterjesztett javaslataikban rámutattak az eljövendő háború imperialista jellegére. Ezek a kongresszusok határozataikban megfogalmazták a szocialisták magatartásának irányelveit a háború kirobbanása esetén (hadihitelek ellen szavazni a parlamentben, ellenezni, hogy a tőkések az egyes országok dolgozóit egymás ellen uszítsák). Amikor azonban a háború kitört, a II. Internacionálé pártjainak vezetői sutba dobták ezeket a határozatokat, megszavazták a hadihiteleket és a „haza védelmének" hazug jelszavával támogatták a háborút. Az előállott helyzet másik sajátossága éppen a II. Internacionálé csődje volt. A II. Internacionálé lényegében megszűnt, különálló, egymás ellen harcoló, szociálsoviniszta pártokra hullott szét.

Lenin már a háború első hónapjaiban megállapította, hogy a II. Internacionálé csődje szükségszerű volt, hogy ezt az opportunizmus tette tönkre, amely nyíltan hirdette a forradalmi harc szükségtelenségéről, „a szocializmusba való békés belenövésről" szóló ártalmas elméleteket. Ilyen körülmények között a valóban forradalmi proletárpárt számára égető szükségességgé vált a néptömegek tudatát megfertőző „honvédelem" jelszavának leleplezése. Ez azonban feltételezte a háború jellegének tisztázását. A háború jellegének tisztázásához pedig szükség volt a megelőző politika tüzetes tanulmányozására. Lenin ugyanis abból indult ki, hogy a háború a megelőző időszakban az uralkodó osztály és kormányai által megvalósított politika folytatása, a háború ennek a politikának az eszköze. A háborút megelőző politika osztálytartalmának meghatározása pedig nem vezethetett másképpen sikerre, mint a kapitalizmus gazdasági feltételeiben végbement objektív folyamatok, változások, a világgazdaság összes lényeges jelenségeinek mélyreható elemzése útján. Az imperializmus gazdasági lényegének tisztázása, tanulmányozása nélkül tehát semmit sem lehet megérteni az adott háború és az azt kiváltó politika értéke-

léséből. Lenin ezért az imperializmus kérdésének – mutatott rá Krupszkaja – „igen nagy jelentőséget tulajdonított. Úgy vélekedett, hogy a háború igazi, mélyreható értékelése lehetetlen anélkül, hogy ne tisztáznánk az imperializmus lényegét, mind gazdasági, mind pedig politikai oldaláról"[1].

Végül, de nem utolsó sorban meg kellett vizsgálni az adott háború és a forradalom összefüggését, az előállott nemzetközi helyzetnek a proletárforradalommal való összefüggését, amelyet a nyílt és burkolt opportunizmus egyaránt igyekezett leplezni.

Így tehát a fejlődés objektív menete tette elengedhetetlenül szükségessé a tőkés világgazdaság szerkezetében a XIX. század végén és a XX. század elején végbement jelentős változások marxista tanulmányozását.

LENIN ÉLETÉNEK FŐBB MOZZANATAI 1914 ÉS 1916 KÖZOTT

1914 áprilisában érdekes beszélgetés zajlott le Lenin és Alfred Majkosen, lengyel újságíró között a közelgő imperialista háborúról. „Ön várja a konfliktust? – kérdezte Lenintől Majkosen.

– Nem, én ezt nem akarom – tiltakozott élénken Lenin. – Miért is akarnám? Minden tőlem telhetőt elkövetek és el is fogok követni azért, hogy útját álljuk a mozgósításnak és a háborúnak. Nem akarom, hogy a proletárok milliói kénytelenek legyenek egymást irtani, hogy nekik kelljen megkeserülni a kapitalizmus esztelenségét. Ebben a tekintetben nem lehet félreértés.

– Egy dolog objektíve előre látni a háborút és igyekezni ezt a csapást bekövetkezése esetén minél jobban kihasználni. S egészen más: akarni a háborút és azon munkálkodni."[2]

A csapás bekövetkezett. A háború kirobbanása Lenint Poroninban érte. Az ott élő bolsevikokkal megtárgyalták a kialakult helyzetet. Lenin kifejtette, hogy mindenáron meg kell találni a pártmunkának a háborús idők feltételeihez alkalmazkodó új formáit és módszereit, és a lehető leggyorsabban helyre kell állítani Oroszországgal a háború következtében megszakadt rendszeres kapcsolatot. Szilárd meggyőződésem – mondotta –, hogy a háború objektív szükségszerűséggel ki fogja élezni a kapitalizmus valamennyi ellentmondását, minden országban erősíteni fogja az osztályharcot, egyre súlyosbodó általános politikai válságot idéz elő, és ezáltal meggyorsítja, különösen Oroszországban, egy újabb forradalom érlelődését.

Kémkedési vád alapján Lenin lakásán július 25-én házkutatást tartottak. Az agrárkérdésről szóló kéziratait lefoglalták, mert a statisztikai táblázatokat rejtjeles írásnak vélték. Kötelezték, hogy másnap jelentkezzen a járási székhely katonai hatóságainál, ahol letartóztatták és börtönbe vetették. Viktor Adler és Hermann Diamand osztrák képviselők Krupszkaja kérésére kezességet vállaltak a börtönbe zárt Leninért. Közbelépésük eredményeként Lenint augusztus 19-én kiengedték. A szükséges okmányok beszerzése után Lenin családjával együtt elhagyta az Osztrák–Magyar Monarchia területét és a semleges Svájcban, Bernben telepedett le.

1914. augusztus végén Bernben a bolsevikok helyi csoportja tanácskozást tartott

[1] *N. K. Krupszkaja:* Visszaemlékezések Leninre. 292. old.
[2] *Jozef Sieradzki:* Polskie lata Lenina. Varsó 1960. 46. old.

és elfogadta Leninnek „A forradalmi szociáldemokrácia feladatai az európai háborúban" című téziseit. Lenin az elfogadott téziseket kiáltvánnyá dolgozta át, és miután több illetékes pártszervtől egyetértő választ kapott, úgy döntöttek, hogy a kiáltványt az OSZDMP Központi Bizottsága nevében adják ki „A háború és az oroszországi szociáldemokrácia" címmel. A kiáltvány a kirobbant háború marxista értékelését adta. A háború az imperializmus korának feltételei és a kapitalizmus fejlődésének egyenlőtlensége, az imperialista hatalmak közötti erőviszonyok megváltozása következtében keletkezett. „A területhódítás és idegen nemzetek leigázása – írta Lenin –, a konkurrens nemzetek tönkretétele, javainak elrablása, a dolgozó tömegek figyelmének elterelése Oroszország, Németország, Anglia és más országok belpolitikai válságáról, a munkások megosztása és nacionalista elbolondítása, élcsapatuk kiirtása a proletariátus forradalmi mozgalmának gyengítése céljából – ez a mai háború egyetlen igazi tartalma, jelentősége és értelme."[3]

A bolsevikok Lenin vezetésével mindent elkövettek, hogy elejét vegyék a háborúnak. Ám „ha a háború egyszer elkezdődött, már nem lehet kitérni előle. Oda kell állnunk és meg kell tennünk azt, amit a szocialistának tennie kell"[4]. Lenin kiadta azt a jelszót, hogy az imperialista háborút polgárháborúvá kell változtatni, mivel a forradalom háború idején nem más, mint polgárháború. Ezt a jelszót fejtette ki részletesebben „A saját kormány vereségéről az imperialista háborúban" című cikkében. Rámutatott arra, hogy a forradalmi osztály reakciós háborúban szükségszerűen saját kormánya vereségét kívánja, vagyis azt, hogy saját kormánya és burzsoáziája nehézségeit felhasználja megdöntésükre.

A bolsevikok tevékenysége felbőszítette az imperialistákat is és „eszmei" szekértolóikat is. Nemcsak a burzsoá, hanem a szocialista sajtó is rágalomhadjáratot indított ellenük és hazafiatlansággal vádolta őket. Lenin válaszul a „Szociál-demokrat"-ban közzétette „A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről" című cikkét, amelyben megmagyarázta, hogyan kell a hazafiságot értelmezni és összekapcsolni az internacionalizmussal. „Idegen-e tőlünk, nagyorosz öntudatos proletároktól, a nemzeti büszkeség érzése? – természetesen nem! Szeretjük nyelvünket és hazánkat, a legtöbbet azon munkálkodunk, hogy *hazánk* dolgozó tömegeit (vagyis lakosságának kilenctized részét) tudatos demokrata és szocialista életre emeljük. Nekünk mindenkinél fájóbb látni és érezni azt, hogy a cári hóhérok, a nemesek és a tőkések mennyi erőszakot követnek el szép hazánkon, hogy gúzsba kötik és csúfot űznek belőle. Büszkék vagyunk arra, hogy ez az erőszak közöttünk, nagyoroszok között ellenállásra talált, hogy *ebből* a környezetből nőtt ki Ragyiscsev, nőttek ki a dekabristák, a hetvenes évek közrendi forradalmárai, hogy a nagyorosz munkásosztály 1905-ben hatalmas forradalmi tömegpártot teremtett, hogy a nagyorosz muzsik ugyanebben az időben demokratává kezdett lenni és kezdte lerázni magáról a papot meg a földbirtokost... A nemzeti büszkeség érzése tölt el bennünket, mert a nagyorosz nemzet *szintén* megteremtette a forradalmi osztályt, *szintén* bebizonyította, hogy a szabadságért és szocializmusért folyó harc nagyszerű példáit tudja adni az emberiségnek."[5]

Rámutatott arra, hogy a haza igazi védelme nem abban rejlik, hogy támogatjuk

[3] *Lenin:* A háború és az oroszországi szociáldemokrácia. *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 13. old.
[4] *Lenin:* Előadás „A proletariátus és a háború" kérdéséről. Ugyanott, 30. old.
[5] *Lenin:* A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről. Ugyanott, 96. old.

a hódításért és más népek kifosztásáért folyó világmészárlásba bekapcsolódott cárt és a burzsoáziát, hanem abban, hogy minden forradalmi eszközzel harcolunk saját országunk uralkodója és tőkései, valamint a rablóháború ellen. A haza így értelmezett védelme, azaz a forradalmi marxisták internacionalista feladata nem áll ellentétben az ország dolgozó népének helyesen felfogott nemzeti érdekeivel. „A nagyoroszok nemzeti büszkeségének érdeke (nem szolgai értelemben vett érdeke) egybeesik a nagyorosz (és minden más proletárok) *szocialista* érdekével."[6]

Lenint a sajtóban, a gyűléseken, előadásai alkalmával lezajlott viták stb. meggyőzték arról, hogy a baloldal jelentős mértékben a centristák eszmei befolyása alatt áll. Felismerte, hogy a marxizmus meghamisítói ellen vívott eszmei küzdelem és a baloldaliak közt végzett nagyarányú felvilágosító munka nélkül nem lehetséges a baloldaliakat a forradalmi marxista elmélet és taktika alapján tömöríteni. A forradalmi marxizmust meg kellett védelmezni a revizionisták újabb támadásaival szemben, és egyszersmind a társadalmi fejlődés újabb tényeinek és a proletár osztályharc újabb tapasztalatainak elméleti elemzése alapján tovább kellett fejleszteni.

Ezzel összefüggésben ismét előtérbe került a dialektika kérdése. Az 1914–15-ös években Lenin ismét tanulmányozta Arisztotelész, Hegel, Feuerbach és más filozófusok műveit, valamint a természettudomány problémáival foglalkozó munkákat. Lenin kommentárokkal és megjegyzésekkel ellátott nagyszámú kivonatai, munkáinak töredékei később (1933-ban) „Filozófiai füzetek" címen jelentek meg. Leninnek az volt a szándéka, hogy a materialista dialektikáról egy külön művet ír, ezt a tervét azonban nem sikerült megvalósítania. Ebből az időből származó anyagai azonban a „Materializmus és empiriokriticizmus" szerves folytatását jelentik. A „Filozófiai füzetek" központi témája a dialektika. Lenin meghatározva a dialektikát, sokoldalúan feltárja lényegét, elemeit, megfogalmazza a logika és a logikai kategóriák marxista felfogásának alapjait, jellemzi a megismerés dialektikus folyamatát, az ellentmondásról mint a dialektika magváról szóló tanítást. A dialektika, a logika és az ismeretelmélet egységéről szóló lenini tételeknek, valamint a dialektikus logika kidolgozására vonatkozó útmutatásoknak nagy jelentőségük van.

1915-ben Lenin számos jelentős munkát írt: „A II. Internacionálé csődje", „A szocializmus és a háború", „A saját kormány vereségéről az imperialista háborúban", „Az Európai Egyesült Államok jelszaváról" címűeket. 1916-ban megírta „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című klasszikus művét, „Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában", „A proletárforradalom katonai programja", „A »lefegyverzés« jelszaváról" című cikkeit. Ezekben az imperializmus elemzése mellett számos kérdést vizsgált meg.

Feltárta az európai szociáldemokrata vezérek többségére jellemző szégyenletes magatartás okait, az opportunizmus és a szociálsovinizmus gazdasági alapját. „A munkásmozgalom parlamenti képviselőiből – írta –, újságíróiból, tisztviselőiből, a kiváltságos alkalmazottakból és a proletariátus egyes köreiből egész társadalmi réteg képződött, s ez a réteg *összenőtt* nemzeti burzsoáziájával, s a burzsoázia ezt a réteget kellően tudta értékelni és saját érdekeihez »hozzáidomítani«."[7] Az el-

[6] Ugyanott, 99. old.

[7] *Lenin:* A II. Internacionálé csődje. Ugyanott, 238–239. old.

polgáriasodott munkásoknak, vagyis a munkásarisztokráciának ez a rétege a II. Internacionálé fő támasza. Kimutatta azt is, hogy a megvesztegetés forrása a magas monopolprofit.

Leninnek jutott az a hálátlan feladat, hogy az opportunisták áruló tevékenységét leleplezze. Ezzel különösképpen magára haragította politikai ellenfeleit. „Hát ilyen az én sorsom – írta levelében Armandnak –. Egyik harci kampány a másik után – a politikai ostobaságok, a szimplifikálások, az opportunizmus stb. ellen. Ez így megy 1893 óta. És emiatt gyűlöl engem egy csomó szimpla fráter. De én azért mégsem cserélném fel ezt a sorsot a szimpla fráterekkel való »békére«."[8] Lenin helyzete nemcsak azért volt nehéz, mert „egy csomó szimpla fráter" gyűlölte, hanem azért is, mert a háború alatt Krupszkajával keresethez is igen nehezen jutottak. „Hamarosan – írta Krupszkaja 1915 decemberében – elapad minden régi megélhetési forrásunk és elég élesen felvetődik a kenyérkereset kérdése. Itt nehéz bármit is találni."[9] Lenin, aki ugyancsak hozzászokott a szerény élethez, 1916 októberében egy levelében azt írja: „magamról annyit, hogy keresetre van szükségem. Különben egyszerűen elpusztulunk!! Pokoli a drágaság, és nincs miből élnünk."[10]

Az internacionalista szocialisták nemzetközi konferenciája 1915 szeptemberében Zimmerwaldban ülésezett. A konferencia munkájában Lenin tevékenyen vett részt. Beszédeket mondott, igyekezett a küldötteket meggyőzni a szociálsovinizmus elleni erőteljes fellépés szükségességéről. A konferencián heves eszmei csatározás bontakozott ki a Lenin vezette internacionalisták és a német szociáldemokrata Ledebour vezette kautskysták között.

Lenin 1916 februárjában Zürichbe költözött, és nagy erővel látott hozzá a második nemzetközi szocialista konferencia előkészítéséhez, amely 1916 áprilisában Kienthal svájci faluban ülésezett. A konferencia egyik fontos témája a proletariátusnak a béke kérdésével kapcsolatos taktikája volt. A bolsevikok központi bizottságának javaslata a demokratikus béke kérdését közvetlenül összekapcsolta a szocialista forradalom problémájával. A konferencia nem fogadta el azt a bolsevik felhívást, hogy az imperialista háborút polgárháborúvá kell változtatni, elősegítve a „saját" imperialista kormány vereségét, és hogy meg kell alapítani a III. Internacionálét.

1915-ben és 1916-ban a bolsevikok és a szocialisták körében vita bontakozott ki a nemzetek önrendelkezéséről.

Lenin 1916 elején megírta „A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga" című tézisekt. Ezek a bolsevikoknak a nemzeti gyarmati kérdéssel kapcsolatos új programnyilatkozatát alkották.

1916 nyarán megírta a „Junius brosúrájáról" és „Az önrendelkezés körül folyó vita eredményei" című cikkeit. Ezekben összefoglalta a nemzeti kérdéssel kapcsolatos nemzetközi vita eredményeit, bírálta Luxemburgnak, Pannekoeknak és másoknak azt a helytelen nézetét, hogy az imperializmus időszakában le kell mondani az önrendelkezési jog követeléséről, és részletesen kifejtette a bolsevikok álláspontját a nemzeti kérdést illetően az imperializmus és a proletárforradalmak korszakában.

[8] Lenin I. F. Armandhoz. 1916. december 18. *Lenin* Összes Művei. 49. köt. 355. old.
[9] N. K. Krupszkaja M. I. Uljanovához. 1915. december 14. *Lenin* Összes Művei. 55. köt. 435. old.
[10] Lenin A. G. Sljapnyikovhoz. 1916. október 3. után. *Lenin* Összes Művei. 49. köt. 316. old.

Lenin szerint az elnyomó országokban élő proletariátus internacionalista nevelésének súlypontját a gyarmatok és az elnyomott nemzetek különválási jogának védelmére kell helyezni. Az elnyomott nemzetek szocialistáinak viszont az elnyomott nemzetek és elnyomó nemzetek munkásainak, dolgozóinak egységét kell védelmükbe venniük és megvalósítaniuk. A proletariátus önálló politikája és osztályszolidaritása más országok proletariátusával enélkül lehetetlen.

Néhány lengyel elvtárs, valamint a Buharin–Pjatakov csoport tagjai tagadták a nemzetek önrendelkezési jogának alkalmazhatóságát a szocialista társadalomra, abból kiindulva, hogy a szocializmus megteremti a nemzeti elnyomás megszüntetésének a gazdasági feltételeit, és így nem marad talaja a nemzetek önrendelkezési jogának, általában a nemzeti viszonyoknak. A lengyel baloldali szocialisták véleménye szerint a szocialista társadalomban a nemzet csupán „kulturális és nyelvi jellegű egység" lesz. Lenin kimutatta, hogy ezek az elvtársak abból indultak ki, hogy a szocializmusban nem lesz állam. A valóságban azonban az állam a szocializmusban fennmarad és ezért természetesen határainak meghatározására is szükség lesz. Nagy fontosságú marad ezért a nemzeti viszonyok kérdése is.

1916 nyarát Lenin és Krupszkaja Flumsban (Zürichtől nem messze levő falu) töltötték. 1916 szeptember elején már ismét Zürichben voltak.

A LENINI IMPERIALIZMUSELMÉLET ELŐTÖRTÉNETE

Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művének megírása előtt már számosan foglalkoztak a tőkés világgazdaságban beállt változások elemzésével, illetve az imperializmus kérdéseivel. A polgári közgazdászok egy része – az imperializmus nyílt védelmezői – túlértékelték a monopóliumok szervező tevékenységét, és a monopóliumokat olyan eszköznek tekintették, amely képes enyhíteni vagy esetleg kiküszöböli a kapitalizmusra jellemző válságokat. Azt az illúziót igyekeztek elterjeszteni, hogy a nemzetközi monopóliumok létrejöttével lehetővé válik a népek közötti béke megvalósítása a kapitalizmus viszonyai közt is. A polgári szerzők másik irányzatát az imperializmus megreformálói, kispolgári bírálói alkották. Ez az irányzat az imperializmus számos vonására mutatott rá, de az imperializmus negatívumait egy jobb, igazságosabb kapitalizmushoz való visszatérés útján vélték megszüntethetőnek.

A nemzetközi munkásmozgalmon belül az imperializmus hagyományos értelmezése uralkodott. Az imperializmust ebben az időszakban a hatalomra való törekvéssel, a birodalom-(impérium-) teremtéssel, a hódító politikával azonosították. Amint a harmadik részben láttuk, Kautsky, Luxemburg, Plehanov, ha kissé eltérő módon is, de az imperializmus lényegét a hódító politikában látták. Hilferding, habár egy új fogalmat, a finánctőke fogalmát igyekezett alkalmazni a bekövetkezett változások jellemzésére, a forgalmi szférából való kiindulás miatt nem tudta kellő mélységben feltárni e változások lényegét.

A háború kezdeti időszakában a bolsevikok körében is elterjedt volt az imperializmus lényegének sajátos politikaként való meghatározása. A háború első éveiben Pokrovszkij például a következőket írta: „Az imperializmuson, a történészek felfogása szerint, az államnak a felségterülete nagyarányú, korlátlan kiterjesztő-

sére irányuló törekvését értjük, függetlenül ezen terjeszkedés motívumaitól."[11] A továbbiakban arról írt, hogy az imperializmus egyaránt jellemző volt a római birodalomra, Európára a XVI–XVIII. században, Oroszországra a XIX. században, és ebből azt a következtetést vonta le, hogy „már önmagában ez is azt mutatja, hogy »napjaink« kapitalizmusa az imperializmussal nincs szükségszerű kapcsolatban"[12]. Lukin művében helyesen elemezve a gyarmatosítás közgazdasági vonatkozásait, és tényekkel bizonyítva az egyenlőtlen fejlődést, azt a végkövetkeztetést vonta le, hogy az imperializmus lényege a gyarmatszerzés. Napjainkban – írta – „minden tőkés állam kitartóan törekszik arra, hogy saját gyarmatokat szerezzen magának és lehetőség szerint magas védővámok falával különítse el gyarmatait a világtól. Ebben áll az úgynevezett imperializmus lényege."[13] Szverdlovnál az imperializmus fogalma szűkebb, mint a finánctőkéé, ugyanis imperializmuson a modern kapitalizmus politikáját érti.

Az imperializmus ilyen általánosan elfogadott értelmezésének körülményei közt érte Lenint az a javaslat, hogy írjon egy népszerű tanulmányt a bekövetkezett változások lényegéről. 1915-ben Szentpétervárott megalakult a Parusz Könyvkiadó, amelynek munkájában Gorkij is részt vett. A kiadó elhatározta, hogy „Európa a háború előtt és után" címmel kiadványsorozatot indít. A sorozat rendeltetésének azt tekintették, hogy a széles körű olvasóközönség számára megmagyarázzák, illetve bemutassák Oroszország szövetségeseit és ellenségeit a világháborúban, továbbá, hogy feltárják ennek a háborúnak az értelmét. Gorkij a Franciaországban élő Pokrovszkijt kérte fel, hogy szerkessze a sorozatot, és az egyes művek megírására keressen az emigráns körökben szerzőt. Az egyes országtanulmányok megírására a következők vállalkoztak: Olaszországról Lunacsarszkij; az Osztrák–Magyar Monarchiáról Zinovjev; Franciaországról Pokrovszkij Lozovszkijjal közösen; Angliáról Heraszkov; Németországról Larin. „De rögtön felvetődött – emlékezett vissza Pokrovszkij – egy olyan általános bevezető füzet megírásának a kérdése, amely az egész sorozat lényegét és jelentőségét megmagyarázza, vagyis az imperializmusról szóló brosúra szükségessége. És az első pillanattól kezdve világos volt, hogy Leninen kívül nincs más, aki megírja ezt."[14] A sorozat indító tanulmányának megírására tehát 1916 januárjában Lenint kérték fel. A kiadó igen rövid időt, hat hónapot adott a mű megírására. Lenin a rövid határidő dacára is vállalta ezt a munkát, mivel nem akarta elszalasztani azt a lehetőséget, hogy legális formában fejtheti ki a kapitalizmusban bekövetkezett változásokra vonatkozó nézeteit.

Lenin azért is tudta ilyen rövid határidőre elkészíteni ezt a munkát, mert az imperializmus egyes vonásaival, jellegzetességeivel már korábbi műveiben is foglalkozott, és az imperializmus tanulmányozásához szükséges anyagokat már korábban gyűjtötte és rendszerezte. A kiadót vezető mensevikek a könyvből kihagyták a Kautskyról és Martovról írt éles bírálatot, és számos olyan javítást végeztek a kéziraton, amellyel nemcsak Lenin stílusának sajátosságát sikkasztották el, hanem gondolatait is meghamisították. A könyv először 1917 közepén jelent meg „Az

[11] *М. Н. Покровский:* Внешняя политика. Сборник статей (1914–1917). Moszkva 1918. 162. old.

[12] Ugyanott.

[13] *Н. М. Лукин:* Борьба за колонии. Moszkva 1914. 17. old.

[14] *М. Н. Покровский:* Как рождался «империализм». In: Воспоминания о В. И. Ленине. 2. köt. Moszkva 1969. 369. old.

imperializmus mint a kapitalizmus legújabb szakasza (Népszerű tanulmány)" címmel. A szovjethatalom évei alatt azután az eredeti Lenin-szöveg számtalan kiadást ért meg. Magyarul először Hajdu Pál fordításában, 1934-ben jelent meg a „Lenin Válogatott Munkái 12 kötetben" sorozat V. kötetében, Moszkvában. 1945-ben a moszkvai Idegennyelvű Irodalmi Kiadó külön füzetben, a Szikra pedig a kétkötetes Lenin Válogatott Műveiben jelentette meg.

Az imperializmus egyes vonásai az 1916 előtt írt művekben

Az 1890-es években írt műveiben Lenin a kapitalista fejlődést vizsgálva rámutatott olyan sajátosságokra, mint például a termelés koncentrációjának felgyorsulása, a nemzeti és nemzetközi monopóliumok kialakulása, a tőkekivitel, a kereskedelmi politika változása, a nagyhatalmak gyarmatkifosztó tevékenységének fokozódása, a kapitalizmus gazdasági és társadalmi ellentmondásainak a kiéleződése. De bármennyire is fontos ezeknek a kiemelése, ezekből ekkor még nem vonta le azt a következtetést, hogy a kapitalizmus fejlődésének új, sajátos szakaszába lépett.

„A nemzeti kérdés programunkban" című cikkében 1903-ban már felvetette a kapitalizmus új korszaka létrejöttének kérdését. A XIX. és a XX. századot összehasonlítva így írt: „Akkor és most – az utolsó polgári forradalmi mozgalmak korszaka és a kétségbeesett reakció, a proletárforradalmat közvetlenül megelőző rendkívüli erőfeszítések korszaka szemmel láthatóan különbözik egymástól."[15] A két korszaknak a megkülönböztetése ezután már Lenin számos művében megtalálható.

„A marxizmus és revizionizmus" című tanulmányában 1908-ban Lenin a revizionistáknak azt az állítását bírálta, hogy a trösztök, kartellek kialakulása csökkenti, enyhíti a kapitalizmus ellentmondásait. Hangoztatta, hogy „a kartellek és trösztök egyesítették a termelést, de ugyanakkor mindenki szemeláttára fokozták a termelés anarchiáját, a proletariátus létbizonytalanságát és a tőke nyomását, hallatlan mértékben kiélezve ezáltal az osztályellentéteket. Hogy a kapitalizmus az összeomlás felé halad ... azt különösen szemléletesen és különösen nagyarányokban éppen a legújabb óriáströsztök mutatták meg."[16] Az óriáströsztök szerepének ez az értékelése magyarázatot ad arra, hogy Lenin miért kísérte oly fokozott figyelemmel a termelés és a tőke koncentrációjának további növekedését. Oroszország, az Egyesült Államok és Németország adatai alapján vizsgálta a koncentrációs folyamatot, többek közt „A termelés koncentrációja Oroszországban" (1912). „Az amerikai elnökválasztások eredménye és jelentősége" (1912), „Egy szintén-trudovik" (1913) című írásaiban. A koncentrációs folyamatot elemezve Lenin különös figyelmet fordított a vállalatok részvénytársasági formájára, és aláhúzta a részvénytársaságok növekvő szerepét a termelés és a tőke koncentrációs folyamatában. Erről tanúskodik „A tőkés gazdaság növekedése" című cikke (1913 nyara), amelyben a tőkedemokratizálódási elméletet bírálta. Kimutatta, hogy a tőke részvénytársasági formájának fejlődése a milliomosok hatalmának növekedésére, a munka és a tőke közti ellentét kiéleződésére vezet. Az ugyanebben az évben írt „A burzsoá pénz-

[15] *Lenin:* A nemzeti kérdés programunkban. *Lenin* Összes Művei. 7. kot. 22. old.

[16] *Lenin:* Marxizmus és revizionizmus. *Lenin* Összes Művei. 17. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 19–20. old.

ügyi szakemberek és politikusok" című cikkében kifejtette, milyen szoros kapcsolat áll fenn az államapparátus és a bankszervezetek, a politikusok és a hadimegrendelésre dolgozó részvénytársaságok között.

Egy sor cikkében Lenin érintette a nemzeti gyarmati kérdést, így például „A nemzetek önrendelkezési jogáról" (1914) című műben egyértelműen rámutatott arra, hogy létezik az imperializmus és léteznek a gyarmatok, továbbá, hogy a világ jelentős hányada teljes egészében a finánctőke hatalmától függ.

Az 1905–1907-es orosz forradalom után Lenin érdeklődésének középpontjában a forradalom tanulságainak levonása, az agrárkérdés állt. Mindemellett már az 1914 előtti időszakban felfigyelt azokra az új jelenségekre, amelyek a kapitalizmus monopolista szakaszát jellemzik. Az imperializmussal foglalkozó külön művet Lenin ekkor még nem írt, de határozottan megfogalmazta, hogy a kapitalizmus új szakaszba lépett, a kapitalizmus pusztulásának szakaszába. Ennek az új szakasznak a bekövetkezését Lenin a tőkés gazdaságban bekövetkezett változásokkal hozta kapcsolatba, a monopóliumok és a finánctőke kialakulásával. A monopóliumok és a finánctőke kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait mind az anyaországokban, mind a gyarmati periférián.

Rögtön a háború elején Lenin megírta „A forradalmi szociáldemokrácia feladatai az európai háborúban" című téziseit. Ezekben rámutatott arra, hogy „az európai és világháború világosan és határozottan burzsoá, imperialista, dinasztikus jellegű háború. A háború egyetlen reális tartalma és jelentősége a piacokért vívott harc és idegen országok kifosztása."[17] Itt határozta meg Lenin először a háború jellegét, mint imperialista háborút. A téziseket átdolgozva írta meg Lenin „A háború és az oroszországi szociáldemokrácia" című cikkét, amelyben egyértelműen leszögezte, hogy „a fokozódó fegyverkezés, a piacokért folyó harc rendkívüli kiéleződése a vezető kapitalista országok legújabb, imperialista fejlődési szakaszának korában ... elkerülhetetlenné tették és ki is robbantották ezt a háborút"[18]. Lenin itt határozta meg a kapitalista országok fejlődésében a századforduló táján bekövetkezett szakaszt legújabb, imperialista szakaszként.

Az „Idegen lobogó alatt" című cikkében (1915. február) összehasonlította a kapitalizmus új szakaszának és megelőző időszakának fő jellemzőit. A nagy francia forradalom óta eltelt éveket Lenin három fő korszakra osztotta: 1. 1689–1871; 2. 1871–1914. és 3. az 1914-gyel elkezdődött időszak. Az egyes szakaszokat jellemezve kiemelte, hogy az első korszak, amely a nagy francia forradalomtól a francia–porosz háborúig tart, a burzsoázia felemelkedésének, győzelmének a korszaka. Erre az időszakra a polgári demokratikus mozgalmak, a polgári nemzeti mozgalmak a jellemzőek. A második korszak a burzsoázia uralmának és hanyatlásának korszaka, „amelynek folyamán a haladó burzsoázia áttér a reakciós és a legreakciósabb finánctőkére"[19]. Ennek a szakasznak a jellemző vonásai a tőkések monopolista szövetségeinek kialakulása, a drágaság növekedése, a finánctőke elnyomásának fokozódása, a tőke internacionalizálódása, a vezető tőkés államok gyarmati expanziójának kiszélesedése, az osztályellentétek kiéleződése, az új osztály, a

[17] *Lenin:* A forradalmi szociáldemokrácia feladatai az európai háborúban. *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 1. old.

[18] *Lenin:* A háború és az oroszországi szociáldemokrácia. *Lenin* Összes Művei. 25. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 13. old.

[19] *Lenin:* Idegen lobogó alatt. *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 132. old.

proletariátus fokozódó erőgyűjtésének és az opportunizmus növekedésének korszaka. Végül, a harmadik korszak, amely éppen hogy csak elkezdődött, a burzsoáziát olyan helyzetbe hozza, mint amilyenben a feudálisok voltak az első korszakban. „Ez az imperializmus korszaka, az imperialista, úgyszintén az imperializmusból következő megrázkódtatások korszaka."[20]

1915 februárjában az OSZDMP külföldi szekciójának konferenciáján előterjesztett határozati javaslatában Lenin már szinte kiforrott formában jellemezte az imperializmust. „Ez a háború annak a korszaknak a viszonyaiból fakadt, amelyben a kapitalizmus elérte fejlődésének legmagasabb fokát; amelyben már nemcsak az árukivitel, hanem a tőkekivitel is igen nagy jelentőségű lett; amelyben a termelés kartellesítése és a gazdasági élet internacionalizálódása jelentős méreteket öltött; amelyben a gyarmatpolitika majdnem az egész földkerekség felosztására vezetett; amelyben a világkapitalizmus termelőerői túlnőttek a nemzeti-állami tagozódások korlátozott keretein; amelyben teljesen megértek a szocializmus megvalósításának objektív feltételei."[21] Ebben a meghatározásban már az imperializmus ismérveiről van szó. Már egy sor konkrét vonás, mint például a tőkekivitel, a tőkés monopolista szövetségek létrejötte, a gazdasági élet internacionalizálódása, a világ területi felosztásának befejeződése megfogalmazódott. Itt már vitathatatlanul kirajzolódik az imperializmus azon klasszikus meghatározásának az első vázlata, amelyet Lenin fő műve tartalmaz.

„A II. Internacionálé csődje" című írásában Lenin rámutatott arra, hogy a szabad versenyt felváltották a monopóliumok, amelyek kialakulását kapcsolatba hozza a termelés magas fokú koncentráltságával. Ebben a műben jelenik meg tehát az első megközelítése az imperializmus azon vonásának, amelyet a későbbiekben Lenin az imperializmus alapvető gazdasági vonásaként fogalmazott meg. Ugyancsak utalt a finánctőke uralmára, habár még nem tárta fel a finánctőke kialakulásának módját. Utalt a világ újrafelosztásáért folyó fegyveres harcra. Amíg korábbi írásaiban csak megemlítette a tőkekivitelt, addig ebben már a modern kapitalizmus ezen fontos megkülönböztető vonásait sokoldalúan vizsgálta. Foglalkozott a tőkekivitel egyenlőtlenségével, a tőkekivitel szerepével a gyarmatokért és befolyási szférákért folyó harc kiéleződésében, valamint azzal, hogy a tőkekivitel hogyan segíti elő a gyarmati és függő országok pénzügyi kizsákmányolását.

„A szocializmus és a háború" című munkájában (1915 nyara) a háború értelmezése szervesen következik az imperializmus meghatározásából. Az imperializmust ebben az írásában Lenin a következőképpen jellemezte: „Az imperializmus a kapitalizmus fejlődésének legmagasabb foka, amelyet az csak a XX. században ért el. A kapitalizmusnak már szűkek a régi nemzeti államok ... A kapitalizmus annyira fejlesztette a koncentrációt, hogy egyes szindikátusok, trösztök, a milliárdos tőkések szövetségei egész iparágakat ragadtak kezükbe és a »tőke hatalmasai« majdnem az egész földkerekséget felosztották egymás között – vagy gyarmatok formájában, vagy pedig oly módon, hogy a pénzügyi kizsákmányolás ezernyi szálával hálóztak be idegen országokat. A szabadkereskedelmet és a szabadversenyt monopóliumokra, a tőkebefektetéshez, nyersanyagbeszerzéshez stb. szükséges idegen földek meghódítására irányuló törekvések váltották fel ... A haladó kapita

[20] Ugyanott.

[21] *Lenin:* Az OSZDMP külföldi szekcióinak konferenciája. Ugyanott, 150. old.

lizmus reakcióssá vált, annyira fejlesztette a termelőerőket, hogy az emberiségnek vagy át kell térnie a szocializmusra, vagy pedig évekig, sőt évtizedekig végig kell szenvednie a »nagy«-hatalmak fegyveres harcát, amelyet azért folytatnak, hogy gyarmatok, monopóliumok, kiváltságok és mindennemű nemzeti elnyomás segítségével mesterségesen fenntartsák a kapitalizmust."[22] A korábbi művekhez képest Lenin itt még egyértelműbben fogalmazta meg az imperializmus jellemzőit. Szintén 1915 nyarán írta „Az Európai Egyesült Államok jelszaváról" című cikkét, amelyben először fogalmazta meg határozott formában az egyenlőtlen fejlődés törvényét és azt, hogy lehetséges a szocializmus győzelme néhány vagy akár egyetlen tőkésországban is.

1915 decemberében Lenin előszót írt Buharin „Világgazdaság és imperializmus" című brosúrájához. Ebben kiemelte az imperializmus vizsgálatának fontosságát. „Az imperializmus kérdése – írta – nemcsak az egyik leglényegesebb kérdés, hanem, bátran mondhatjuk, a leglényegesebb kérdés a gazdaságtudománynak abban az ágában, amely a kapitalizmus legújabb formaváltozását kutatja."[23] Nem lehet a munkásosztály feladatait meghatározni és a háború konkrét történelmi értékelését elvégezni, ha „ezt az értékelést nem arra építjük fel, hogy mind gazdasági, mind pedig politikai tekintetben teljesen tisztázzuk az imperializmus lényegét"[24]. Felvázolta az imperializmus elemzésének főbb irányait is.

Felvetette Lenin azt a kérdést is, hogy a két korszak elkülönülésének mi az objektív alapja. Kimutatta, hogy ez a változás a kapitalizmus és általában az árutermelés legmélyebben gyökerező és leglényegesebb tendenciáinak a kibontakozásából, kiterjedéséből és folytatásából adódott. „A csere fejlődésének bizonyos fokán – mutatott rá Lenin –, a nagyüzemi termelés növekedésének bizonyos fokán, éppen azon a fokon, amelyet körülbelül a XIX. század és a XX. század fordulóján értek el, a csere annyira internacionalizálta a gazdasági kapcsolatokat és a tőkét, a nagybani termelés olyan nagyméretűvé vált, hogy a szabad konkurrenciát mindinkább felváltotta a monopólium. Immár nem – az országon belül és *az országok közötti kapcsolatokban* – »szabadon« konkurráló vállalatok voltak a tipikusak, hanem a vállalkozók monopolista szövetségei, a trösztök. A világ tipikus »ura« immár a finánctőke lett, amely különösen mozgékony és rugalmas, amely az országokon belül és nemzetközileg különösen összefonódott –, különösen személytelen és különösen elszakadt a közvetlen termeléstől, különösen könnyen koncentrálható és már nagymértékben koncentrált, úgy, hogy az egész világ sorsát a szó szoros értelmében néhány száz milliárdos és milliomos tartja a kezében."[25]

A fenti idézetben, illetve műben kifejtettek fő vonásokban már tartalmazzák mindazt, ami az imperializmus gazdasági lényegének megértéséhez szükséges. Döntő mozzanatként már a szabad versenynek monopóliumokkal történő felváltása szerepelt, amit a nagyüzemi termelés fejlődése és a tőke internacionalizálódási folyamata váltott ki. Itt már ki van emelve a monopolista egyesülések, a finánctőke és a finánccoligarchia uralma, a nemzeti mellett a nemzetközi tőkés szövetségek kialakulása, a világ területi felosztásának befejezése és az újrafelosztásért folyó fegyveres harc.

[22] *Lenin:* A szocializmus és a háború. Ugyanott, 295–296. old.

[23] *Lenin:* Előszó N. Buharin „Világgazdaság és imperializmus" című brosúrájához. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 88. old.

[24] Ugyanott.

[25] Ugyanott, 90. old.

Az 1914–1915-ben írt Lenin-művek áttekintése arról tanúskodik, hogy Lenin már felismerte a kapitalizmus új fejlődési szakaszának fő sajátosságait és fő tendenciáit, áttekintette és főbb vonásokban kifejtette az imperializmus lényegét alkotó gazdasági és politikai csomópontokat. 1916 elejére tehát alapjaiban már megfogalmazta az imperializmus beható elemzéséhez szükséges összes fő elvi mozzanatot.

„Füzetek az imperializmusról"

Leninnek tulajdonképpen ilyen elnevezésű írása nincs. A Lenin Összes Művei 28. kötete, amely „Füzetek az imperializmusról" címen jelent meg, azokat az előkészítő anyagokat, jegyzeteket, vázlatokat tartalmazza, amelyeket Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című műve előkészítéseként vetett papírra. A könyv előkészítő munkálatai során Lenin az imperializmusra vonatkozó anyagot a görög ábécé betűivel jelölt 15 füzetben, valamint 5 nem számozott, de önálló címmel ellátott füzetben gyűjtötte össze. Lenin, miután könyvének kéziratát elküldte a kiadóba, az imperializmussal kapcsolatos anyag gyűjtését tovább folytatta. Erről tanúskodik néhány anyagnak a dátuma. Lenin az elolvasott könyveket vagy cikkeket azon a nyelven jegyzetelte ki, amelyen azokat írták. A 20 füzetbe Lenin 148 könyv és 232 cikk tartalmát jegyzetelte. A feldolgozott művekből 106 könyv és 206 cikk németül, 23 könyv és 13 cikk francia nyelven, 17 könyv és 13 cikk angol nyelven jelent meg, 2 könyvet pedig orosz fordításban olvasott el.

Lenin a különböző polgári közgazdászok, közismert politikusok, a munkásmozgalom berkeiben elismert írók műveit tartalmuk jelentőségétől függően, a legkülönbözőbb módszerekkel jegyzetelte ki. Ezek az eltérő módszerek, továbbá az, amilyen gondosan Lenin az egyes szerzőknél található statisztikai tényanyagokat ellenőrizte, betekintést engednek Lenin „tudományos laboratóriumába", ahol az imperializmussal foglalkozó főbb műve készült.

„Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című mű végső szerkezete különböző variációk után alakult ki. A megírandó könyv szerkezetére vonatkozó első tervezetet a béta-füzetben, egy Kautskyval foglalkozó rész után találjuk. „Körülbelül így: NB

Imperializmus =
(1) banktőke
(2) monopóliumok (trösztök etc.)
(3) a világ felosztása. [Gyarmatok]
(4) a banktőke (finánctőke) szövetsége
(kapcsolata, *egybeolvadása*) az államgépezettel
(5) a legmagasabb fokú koncentráció."[26]

Mint a tervezetből látható, egyes vonatkozások még nincsenek olyan egyértelműen megfogalmazva, mint a kész műben. A banktőkével foglalkozó rész a továbbiakban két fejezetre oszlott, ezek: a bankok új szerepe és a finánctőke. A világ felosztása a továbbiakban szintén két ismérvre bomlott, a világ gazdasági felosztása

[26] *Lenin* Összes Művei. 28. köt. Kossuth Könyvkiadó 1979. 94. old.

a monopolisták szövetségei közt, valamint a világ területi felosztása a nagyhatalmak közt. Továbbá itt az ismérvek között nem szerepel még a tőkekivitel. A monopóliumok és a magas fokú koncentráció még egymástól elkülönítve találhatók. A banktőkének az államapparátussal való összefonódása külön vonásként van kiemelve, ami a későbbiek során a finánctőke és finánccoligarchia jellemzéséhez került. Végül, az egyes témák sorrendje ebben a vázlatban eltér az imperializmus fő gazdasági ismérveinek későbbi sorrendjétől. A következő tervben az ismérvek az alábbiak szerint követték volna egymást: a finánctőke, bankok, kartellek és trösztök, koncentráció és a nagyüzemi termelés, a tőkekivitel.

A béta-füzet végén levő tervezet már arról tanúskodik, hogy a monopóliumok mint a koncentráció eredménye mindkét variációban az első helyre került.[27] Lenin a vázlataiban nemcsak az egyes fejezetek címeit tüntette fel, hanem gyakran találunk utalásokat arra vonatkozóan, hogy az egyes fejezetekben milyen témákat kívánt tárgyalni. Ezekből a részekből egyértelműen kiderül, hogy a füzetekben szereplő terv szerint Lenin részletesebben szeretett volna foglalkozni a világ felosztásával, az egyenlőtlen fejlődés törvényeivel és az imperializmus politikai vonatkozásaival, mint ahogy ezt a legális kiadás igényeit (a cenzúrát) figyelembe véve, fő művében megtehette.

Ezért Lenin imperializmusról szóló elméletének kiegészítéseként kell felfognunk a fő műve megírását követő néhány munkáját is, mégpedig két okból. Először, mert ezekben a munkákban gazdagította fő művének tételeit és más oldalról világította meg őket. Másodszor, és ez a döntőbb, mert ezekben a politikai vonatkozású megállapításait sokkal részletesebben fejthette ki. A fő művét kiegészítő, 1916 nyara után írt munkái közül meg kell említenünk a „Junius brosúrájáról", „A proletárforradalom katonai programja", „A proletárforradalom és a renegát Kautsky", valamint az „Anyag a pártprogram felülvizsgálásához" című írásait.

AZ IMPERIALIZMUS LÉNYEGE ÉS ISMÉRVEI

A lenini imperializmuselmélet a Marx által kifejtett fő törvényszerűségekből indul ki, és a kapitalizmus új törvényszerűségeit tárja fel. A lenini életmű a marxi elmélet egyenes folytatása és továbbfejlesztése.

Lenin imperializmuselmélete a megelőző nézetek és elméletek kritikai feldolgozásán alapul. Az imperializmussal foglalkozó korábbi irodalom rámutatott az imperializmus egyes vonásaira, jelenségeire, de egyik sem vizsgálta úgy az imperializmust, mint a tőkés társadalom gazdasági viszonyainak rendszerét a fejlődés meghatározott fokán. Mint ismeretes, egyesek a politikai oldalt emelték ki a gazdaságtól függetlenül, mások, elsősorban a polgári közgazdászok az imperializmus sajátosságainak megmagyarázására az ókorból vett hamis analógiákra – a hódító politikára – hivatkoztak. Néhányan egyes országok konkrét példáiból kívántak általános érvényű következtetéseket levonni. Ezekkel szemben hangsúlyozta Lenin, hogy az imperializmus lényegének feltárásához „nem példákat és nem egyes adatokat kell vennünk (a társadalmi élet jelenségeinek mérhetetlen bonyolultsága folytán bármely tétel alátámasztására mindig találhatunk akármennyi példát vagy

[27] Lásd ugyanott, 182. old.

egyes adatot), hanem feltétlenül mindazoknak az adatoknak *összességét*, amelyek *valamennyi* hadviselő hatalom és az *egész* világ gazdasági életének *alapjaira* vonatkoznak".[28]

Az imperializmus lenini meghatározásának lényeges vonása, hogy az imperializmust Lenin nem a tőkésállam vagy a finánctőke ilyen vagy olyan politikájának tekintette, hanem a tőkés gazdaság, a kapitalizmus fejlődése sajátos szakaszának. A kapitalizmusban végbement változások vizsgálatát, az új szakasz elemzését Lenin úgy végezte, hogy igyekezett megtalálni azt a döntő elemet, amelyből kiindulva a többi jelenség is levezethető, megmagyarázható. Lenin az anyagi javak termelése elsőbbségének materialista értelmezéséből indult ki. A termelést elemezve mutatta ki, hogy az új szakasz leglényegesebb vonásának azt tekinthetjük, hogy a termelési szférában végbemenő koncentrációs és centralizációs folyamat felerősödésének eredményeként a szabad versenyt felváltotta a monopóliumok uralma, és a monopóliumok vezető szerepre tettek szert a tőkésországok gazdasági életében. A kapitalizmus akkor változott át imperializmussá, amikor a kartellek váltak a gazdaság alapjává, azaz amikor a szabad verseny monopóliumba csapott át. „Az, hogy a szabad konkurrenciát monopólium váltja fel, az imperializmus alapvető gazdasági jellegzetessége, *lényege.*"[29] Lenin rámutatva arra, hogy minden meghatározás bizonyos nehézséggel jár, mivel a meghatározandó jelenség lényeges vonásait nehéz egy rövid definícióba belesűríteni, mégis azt írta, hogy „ha az imperializmus lehető legrövidebb definícióját kellene adnunk, azt kellene mondanunk, hogy az imperializmus a kapitalizmus monopolista szakasza"[30]. Ez a tömör meghatározás magától értetődően nem ölelheti fel a teljesen kifejlődött jelenség minden összefüggését, és ezért külön le kell vezetni belőle a definiált jelenség igen lényeges vonásait. Ebből kiindulva fogalmazta meg Lenin a következő öt ismérvet: „1. a termelés és a tőke koncentrációja, amely olyan magas fejlődési fokot ért el, hogy létrehozta a monopóliumokat, amelyek a gazdasági életben döntő szerepet játszanak; 2. a banktőke egybeolvadása az ipari tőkével és az ezen a »finánctőkén« alapuló finánccoligarchia kialakulása; 3. a tőkekivitel, ellentétben az árukivitellel, különösen nagy jelentőségre tesz szert; 4. kialakulnak a tőkések nemzetközi monopolista szövetségei, amelyek felosztják egymás között a világot és 5. befejeződött a Föld területi felosztása a legnagyobb tőkés hatalmak között. Az imperializmus tehát kapitalizmus olyan fejlődési fokon, amelyen kialakult a monopóliumok és a finánctőke uralma, kimagasló jelentőségre tett szert a tőkekivitel, megkezdődött a világ felosztása a nemzetközi trösztök között és befejeződött a Föld egész területének felosztása a legnagyobb tőkésországok között."[31]

Mint láttuk, Lenin az imperializmus lényegének a monopóliumokat tekintette és az imperializmus elemzését a monopóliumokkal kezdte, mivel a monopóliumok képezik a kapitalizmus új fejlődési szakaszának alapkategóriáját. A monopóliumok magukba foglalják az imperializmus minden ellentmondásának csíráját. A mono-

[28] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 294. old.

[29] *Lenin:* Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. *Lenin* Összes Művei. 30. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 158. old.

[30] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 366. old.

[31] Ugyanott, 366–367. old.

póliumok gazdasági természetének vizsgálata kiindulópontként szolgál a kapitalizmus monopolista szakasza összes többi jelenségének elemzéséhez. A többi ismérv elemzése sokoldalúan gazdagítja a monopóliumok természetére, lényegére, ellentmondásosságára vonatkozó ismereteinket. A monopóliumok tényleges szerepe egyre sokoldalúbban tárul fel a finánctőke, a tőkekivitel, a világ gazdasági és területi felosztásának, az élősdiségnek, az egyenlőtlen fejlődésnek stb.-nek az elemzésével. A monopolkapitalizmus gazdasági kategóriái a társadalmi termelés különböző szféráiban a monopóliumok uralma alapján kialakult termelési viszonyokat fejezik ki. Mivel az imperializmus lényege a monopolkapitalizmus, a fejlődés új szakaszán – a gazdasági viszonyok rendszere, ebből következik, hogy megalapozatlanok azok a kísérletek, amelyek az imperializmust annak egyes oldalaira, például az agresszív politikára, a gyarmatokkal való rendelkezésre, a bankok és az ipar közti kapcsolat megváltozására stb. kívánják korlátozni. Mindezek a jelenségek megtalálhatók a kapitalizmus monopolista szakaszában, de külön-külön nem fejezik ki ennek a szakasznak a specifikus jellegét. Ebből következően ugyancsak nyilvánvaló, hogy az imperializmus egyik vagy másik ismérvének hiánya egy adott országban nem indok arra, hogy tagadják ennek az országnak az imperialista jellegét. Az imperialista világrendszerben létezik az imperializmus összes fő gazdasági ismérve, de az egyes országokban, azok fejlődésének konkrét történelmi feltételeitől függően, egyes ismérvek – például a gyarmatokkal való rendelkezés vagy a tőkekivitel – hiányozhatnak.

A koncentráció és a monopóliumok

Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művének első fejezetét a termelés koncentrációja és a monopóliumok vizsgálatának szentelte. Ez összefüggött egyrészt azzal, hogy Lenin mint materialista az anyagi termelés szférájában végbemenő változások elemzéséből kívánt kiindulni az új szakasz jellemzőinek feltárásánál, másrészt pedig, amint többször maga is utalt rá, a Marx által megoldott és feltárt problémákkal elszakíthatatlan kapcsolatban áll az, amit ő vizsgált. „Marx a kapitalizmus elméleti és történelmi elemzése alapján bebizonyította, hogy a szabad konkurrencia létrehozza a termelés koncentrációját, ez a koncentráció viszont fejlődésének bizonyos fokán monopóliumhoz vezet."[32] Marx tehát kimutatta a termelés koncentrációja és centralizációja, valamint a monopóliumok kialakulása közti kapcsolatot, de az ő idejében a monopóliumok csak elszórt jelenségek voltak és nem váltak uralkodó formává. Ahhoz ugyanis, hogy a koncentráció monopóliumok kialakulásához vezessen, a koncentráció fejlődésének olyan fokára van szükség, amely lehetségessé, de egyben szükségessé is teszi a monopóliumok kialakulását, vagyis hogy kialakuljon néhány olyan óriásvállalat, amely könnyen jut megegyezésre, másrészt pedig, hogy a vállalatok olyan hatalmas méreteket érjenek el, hogy ez megnehezítse a konkurrenciát. Ha ez a két oldal fennáll, akkor a koncentráció egyértelműen monopolista tendenciát szül.

Lenin a koncentrációs folyamat elemzésénél elsősorban két ország, Németország és az Amerikai Egyesült Államok adataira támaszkodott. Németország esetében az 1882-es, 1895-ös és 1907-es összeírást, az Amerikai Egyesült Államok eseté-

[32] Ugyanott, 303–304. old.

ben pedig az 1904-es és 1909-es összeírást használta fel. A koncentráció, mint ismeretes, több mutatóval jellemezhető. Így például a koncentráció kifejeződik abban, hogy nő a nagyüzemek részaránya a foglalkoztatottak számában, a felhasznált gépi technikában, elektromos energiában, a megtermelt termékekben, az összny ereségben stb. Lenin a koncentrációnak a legkülönbözőbb kifejezéseit vizsgálta meg. Többek közt rámutatott arra, hogy a termelés koncentrációja gyorsabb, mint a munkáslétszám vagy a tulajdon koncentrációja. A termelés koncentrációja azért erősebb, mint a munkásoké, mert a munka termelékenyebb a nagyüzemekben. A tulajdon koncentráltsági fokát pedig azért haladhatja meg a termelés koncentrációja, mert a részvénytársasági forma ezt megkönnyíti. (A részvénytársaságok ilyen irányú szerepére a finánctőkével foglalkozó részben még visszatérünk.)

A koncentráció fokozódásában jelentős szerepe van a nagyüzemi termelés előnyeinek. A nagyüzem fölénye abban fejeződik ki, hogy a termékegységre jutó termelési költség sokkal kisebb, mint a kisüzemekben, és bizonyos határok közt a termelési költség a vállalat méreteinek növekedésével csökken. Az üzemnagyság növelésének azonban technikai-gazdasági korlátai vannak. Ezért a termelés és a tőke koncentrációs fokának vizsgálatánál a vállalati, illetve termelési egységek szintjén megvalósuló koncentráció mellett egyre nagyobb szerepet játszik a társaságok, a korporációk, a cégek szintjén megvalósuló koncentráció. Erre bizonyos értelemben Lenin is utalt, amikor rámutatott arra, hogy „a fejlődés legmagasabb fokára hágott kapitalizmusnak rendkívül fontos sajátossága az úgynevezett *kombináció*, vagyis az, hogy egyetlen vállalatban egyesül több olyan iparág, amelyek vagy a nyersanyag feldolgozásának egymás után következő fokait képviselik (például nyersvas olvasztása ércből és a nyersvas feldolgozása acéllá, továbbá esetleg bizonyos késztermékek gyártása acélból), vagy egymás viszonylatában kisegítő szerepet játszanak (például a hulladék vagy a melléktermék feldolgozása, göngyöleg gyártása stb.)"[33]

A koncentráció fokozódásának eredményeként különböző formákban – kartellek, szindikátusok, trösztök – kialakultak a monopóliumok. Lenin rámutatott arra, hogy a történelmi fejlődés sajátosságaiból adódóan országonként eltérő lehet a monopóliumok uralkodó formája. Így például Németországban a kartellek, az Amerikai Egyesült Államokban a trösztök, Oroszországban pedig a szindikátusok voltak a monopóliumok jellemző formái.

Lenin a monopóliumok fejlődését meghatározott történelmi keretek között végbemenő fejlődésként vizsgálta. A monopóliumok fejlődésének a következő szakaszait határozta meg: 1. a XIX. század 60-as és 70-es évei a szabad verseny fejlődésének csúcspontja. Ebben az időszakban a monopóliumok csak alig észrevehető csírák; 2. az 1873-as válság utáni időszak, amelyben a kartellek hosszú fejlődési periódusa következik. Itt a kartellek még mindig csak kivételek; 3. a XIX. század végi fellendülés és az 1900–1903-as válság, amelynek eredményeként a kartellek az egész gazdasági élet alapjává válnak. Ennek eredményeként a mennyiség átcsapott minőségbe, azaz a szabadversenyes kapitalizmus átváltozott monopolkapitalizmussá, imperializmussá. Lenin nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a szabadversenyes kapitalizmusnak imperializmussá való átalakulása a tőkés termelésben a válságok hatására végbemenő folyamat eredménye. Fontosnak tartjuk ismételten utalni

[33] Ugyanott, 301–302. old.

arra, hogy Lenin az imperializmus kialakulását már jóval az első világháború előtti időszakra teszi. „Európára vonatkozólag – írta – meglehetősen pontosan megállapítható, mikor váltotta fel a régi kapitalizmust *végérvényesen* az új; ez a XX. század elején történt."[34]

A monopóliumok kialakulásához sokan azt a reményt fűzték, hogy ez megszünteti a konkurrenciát, mások pedig éppen ezért bírálták a monopóliumokat. Velük szemben Lenin megállapította, hogy „a monopóliumok, amelyek a szabad konkurrenciából nőnek ki, nem küszöbölik ki a szabad konkurrenciát, hanem fölötte és mellette léteznek, s ezzel egész sor különösen éles és heves ellentétet, súrlódást, konfliktust idéznek elő"[35].

Az imperializmus időszakában megmarad a monopóliumok és a kívülállók közötti, továbbá a monopóliumokon belüli és az egyes monopóliumok közötti konkurrencia. Ami lényegesen változik, az a forma és a módszer. Lenin a monopolista konkurrencia módszereiként a következőket sorolta fel: nyersanyagmegvonás; a munkaerő megvonása; a szállítás megvonása; a piac elzárása; szerződés a vevővel arra vonatkozólag, hogy kizárólag a monopóliummal lép üzleti kapcsolatba; önköltségi áron aluli árusítás a konkurrens tönkretétele érdekében; hitelmegvonás; bojkott stb. Az ilyen eszközökkel folytatott konkurrenciaharc – mutatott rá Lenin – „már nem a kis- és a nagy-, nem a technikailag elmaradott és a technikailag fejlett vállalatok konkurrenciaharca. Ez már azt jelenti, hogy a monopoltőkések eltiporják azokat, akik nem vetik alá magukat a monopóliumnak, a monopólium nyomásának, önkényének."[36] A monopóliumok egymás közti konkurrenciájában az árharc mellett, illetve helyett egyre inkább előtérbe került a termékkel (minőség, pótalkatrészek biztosítása, szerviz-szolgálat stb.) folytatott konkurrenciaharc.

„A monopólium – mutatott rá Lenin – *extraprofitot,* azaz a normális, az egész világon szokásos tőkés hasznon felüli többletprofitot biztosít."[37] A monopolista extraprofit a legkülönbözőbb forrásokból ered. Fő forrása az a külön értéktöbblet, amely annak az eredménye, hogy az adott monopolista jobb termelési feltételekkel, technikával, a munkásosztály nagyobb kizsákmányolási fokával működik. Továbbá forrása az egész tőkésosztály által elsajátított értéktöbblet, illetve profit, valamint a kisárutermelők által létrehozott érték újraelosztása a monopóliumok javára. A nemzetközi monopóliumoknál extraprofit forrásaként jelentkezik a fentieken kívül más fejlett tőkés-, vagy fejlődő országok munkásainak meg nem fizetett munkája, és a parasztok vagy kisárutermelők által létrehozott érték egy része. A lenini mű megírása óta eltelt időszakban a koncentráció és a centralizáció még inkább fokozódott. A koncentráció és centralizáció eredményeként kialakult monopóliumok, miután döntő tényezővé váltak a gazdasági életben, maguk is a koncentrációs és centralizációs folyamat meggyorsítóivá váltak. Az állammonopolista kapitalizmus pedig katalizátor szerepet tölt be a koncentrációs és centralizációs folyamatban. Napjainkban e folyamat fő formája a vertikális integráció és a kombináció.

A koncentrációs és centralizációs folyamat eredményeként egyre inkább növekszik a termelés társadalmi jellege és a monopóliumok hatalma.

[34] Ugyanott, 304. old.
[35] Ugyanott, 366. old.
[36] Ugyanott, 309. old.
[37] *Lenin:* Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 167. old.

A finánctőke problémájával Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művének második fejezetében (A bankok és új szerepük), valamint harmadik fejezetében (A finánctőke és a fináncoligarchia) foglalkozott.

Lenin vizsgálatait a bankszférában végbemenő koncentrációs folyamat elemzésével kezdi. A monopóliumok kialakulásával párhuzamosan végbemenő tőkekoncentrációval együtt jár a bankforgalom növekedése is. A növekvő bankforgalomból egyre nagyobb hányad jut a nagybankokra, és ennek eredményeként felgyorsul a banktőke koncentrációja is. „Ama néhány bank között – írta Lenin –, amely a koncentrációs folyamat következtében az egész tőkés gazdaság élén marad, természetesen egyre nagyobb mértékben jelentkezik és fokozódik a monopolista megegyezésre, *a banktrösztre* való törekvés."[38]

A nagybankok, a bankmonopóliumok kialakulásának és megszilárdulásának eredményeként néhány változás következik be. Az új gazdasági feltételek körülményei között például csökken a tőzsde jelentősége. Korábban a tőzsde bizonyos szabályozó szerepet töltött be a kapitalizmusban. Az imperializmus időszakában azonban kialakult a nagybankok uralma a tőzsde felett, és minden nagybank saját maga vált tőzsdévé. A bankmonopóliumok kialakulásával megváltozik a bankok jelentősége. A bankmonopólium a bankkapcsolatok, a folyószámlák és a pénzügyi műveletek útján megszerzi a lehetőséget arra – mutatott rá Lenin –, hogy „eleinte *pontosan megismerje* az egyes tőkések üzleti helyzetét, majd *ellenőrizze* őket, befolyást gyakoroljon rájuk a hitel növelésével vagy megszorításával, megkönnyítésével vagy megnehezítésével és végül *teljesen meghatározza* sorsukat, meghatározza jövedelmüket, megfossza őket tőkéjüktől, vagy pedig lehetővé tegye tőkéjük gyors és óriási méretű növekedését stb."[39].

Lenin rámutatott arra, hogy a XX. század elején a régi kapitalizmus átadja helyét az új kapitalizmusnak és a tőke általában vett uralma átadja helyét a finánctőke uralmának. A finánctőke kifejezést a marxista irodalomban, mint már említettük, Hilferding használta először, habár korlátozott értelmet adott neki. Hilferding szerint a finánctőke az a banktőke, amely ipari tőkévé változott át. Annak ellenére, hogy Hilferding utalt a tőkés monopóliumok szerepére, mégis figyelmen kívül hagyta azt az alapvető tényt, hogy a monopóliumok kialakulásához a termelés koncentrációjának fokozódása vezetett. Hilferding egyik komoly módszertani hibája volt, hogy a finánctőkét mindenekelőtt a forgalmi szféra keretein belül keletkezőként vizsgálta. Ezzel szemben Lenin a termelés koncentrációjával és az ebből kinövő monopóliumok elemzésével kezdte vizsgálódását, azaz a banktőkének az ipari tőkével való egybeolvadását, vagy Buharin szóhasználatát alkalmazva összefonódását vizsgálva mutatta ki a finánctőke keletkezését. Hilferdingnél a forgalomnak volt elsőbbsége, Lenin viszont a termelés elsőbbségét és meghatározó szerepét hangsúlyozta. „A termelés koncentrációja; az ebből kinövő monopóliumok; a bankoknak az iparral való egybeolvadása, illetve összenövése – ez a finánctőke keletkezésének története és a finánctőke fogalmának tartalma."[40]

[38] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 322. old.

[39] Ugyanott, 317. old.

[40] Ugyanott. 328. old.

A fináncтőke fogalmának tartalma Leninnél egyrészt a koncentráció eredményeként létrejött monopóliumokat, másrészt az ipari és banktőkének az egybeolvadását, illetve összefonódását foglalja magában. Tehát a fináncтőkének nála nem az a lényege, hogy a bankok uralmuk alá hajtják az ipari tőkét. Ezért hangsúlyozta Lenin, hogy „a fináncтőke nem más, mint néhány monopolhelyzetben levő igen nagy bank tőkéje, amely egybeolvadt az ipari vállalkozók monopolista szövetségének tőkéjével"[41], illetve egy másik művében úgy fogalmazott, hogy „a fináncтőke nem egyéb, mint a monopóliumig fejlődött és a banktőkével egybeolvadt ipari nagytőke"[42]. Az egybeolvadás, illetve az összenövés konkrét formája a monopolkapitalizmus időszakában természetesen változhat és változott is.

Az ipari és banktőke egybefonódását nagymértékben elősegítette a részvénytársasági forma, illetve a részesedési rendszer. A részvénytársasági formában működő anyavállalat ellenőrző pakettjének megszerzésével könnyen lehetett ellenőrzést gyakorolni a leány- vagy unokaüzemek, illetve bankok felett.

Lenin elfogadta Schulze-Gaewernitz megállapítását, hogy a tapasztalatok szerint a részvények 40%-a is elegendő a részvénytársaság ügyeiben való döntéshez. Hilferding a részvénytársaság össztőkéjének egyharmadával–egynegyedével való rendelkezést is már elegendőnek tartotta. Napjaink államмonopolista kapitalizmusában az ellenőrző pakett nagyságát a különböző becslések 6–10% körül határozzák meg.

A részesedési rendszer eredményeként a fináncтőke már nemcsak az idegen munka felett uralkodik, hanem a saját tőkéjét jelentősen meghaladó idegen tőkével is rendelkezik. A más tőkéjével való rendelkezés egyéb tényezőkkel összefonódva azt eredményezi, hogy napjaink kapitalizmusában a tőkekoncentráció folyamata nem fejeződik be a konszernek szintjén, hanem a magánkapitalista monopolizáció és egyben a tőkekoncentráció legmagasabb foka a fináncтőkés csoport. Az Amerikai Egyesült Államokban kb. 20 ilyen csoport, Angliában, Franciaországban kb. 10–10, Japánban 6–7 csoport alakult ki.

A kapitalizmusnak általában a lényegéhez tartozik a tőketulajdon és a tőkefunkció elválása. Ez kifejeződik abban, hogy a pénztőke különválik az ipari vagy a termelőtőkétől, és a járadékos, aki kizárólag a pénztőke jövedelméből él, elkülönül a vállalkozóktól, azoktól, akik közvetlenül részt vesznek a tőke fölötti rendelkezésben. „Az imperializmus – hangoztatta Lenin –, vagyis a fináncтőke uralma, a kapitalizmusnak az a legmagasabb foka, amikor ez a kettéválás óriási méreteket ölt. Amikor a fináncтőke túlsúlyba kerül a tőke valamennyi más formájával szemben, ez a járadékosok és a fináncoligarchia uralmát ... jelenti."[43] A tőketulajdon és tőkefunkció kettéválásának óriási méretei egyben azt is jelentik, hogy növekszik a kapitalizmus élősdisége, mivel növekszik a járadékosok részaránya és jövedelme.

A tőketulajdon és tőkefunkció nagyarányú elválásának eredményeként megnövekszik a fiktív tőke szerepe. A fiktív tőkének a tényleges működő tőkétől elvált mozgása jelentős mértékben bonyolítja és kiélezi a tőkés újratermelés ellentmondásait.

[41] Ugyanott, 366. old.

[42] *Lenin:* A marxizmus karikatúrájáról. *Lenin* Összes Muvei. 30. kot. 96. old.

[43] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. kot. 339. old.

Amint a bankok és a vállalatok részvénybirtoklás révén gyakran egybeolvadnak, ugyanígy kialakul a bankok és a vállalatok vezetőinek bizonyos perszonáluniója, azaz létrejön a fináncoligarchia. Az ipari és bankmonopóliumok vezetőinek személyi összefonódását pedig – mutatott rá Lenin – a kormánnyal való perszonálunió egészíti ki. A személyi összefonódás illusztrálására Lenin hivatkozott Jeidels adatára, aki szerint a hat legnagyobb berlini banknak igazgatói révén 344 ipari részvénytársaságban és további 407 társaságban, tehát összesen 751 társaságban volt képviselete. Az 1950-es évek végén Angliában a tíz legnagyobb bank 1647 igazgatósági tagsággal rendelkezett különböző más társaságokban. Az Amerikai Egyesült Államokban egy hivatalos vizsgálat adatai szerint a 35 vezető kereskedelmi bank a gazdaság legkülönbözőbb szféráiban tevékenykedő 1800 legnagyobb társaságnál rendelkezett igazgatói tagsággal.[44]

Lenin rámutatott arra, hogy a finánctőke óriási és egyben növekvő profitot szerez a rendkívül magas jövedelmezőségű értékpapír-kibocsátásból, az alapításokból, állami kölcsönökből, telekspekulációból, stb.-ből, „erősítve a fináncoligarchia uralmát és megsarcolva az egész társadalmat a monopoltőkések javára"[45].

A bankszférát elemezve Lenin rámutatott arra, hogy a század első évtizedében már eltűnőben voltak a különbségek a bankok és a takarékpénztárak között. Napjaink kapitalizmusában megfigyelhetjük, hogy ugyanígy eltűnőben vannak a különbségek a bankok és az életbiztosító társaságok közt. Leninnél már megtalálható az a gondolat, hogy a banktőke koncentrációja eredményeként „egyetlen kollektív tőkés alakul ki"[46]. Ez a kollektív tőkés alárendeli magának az egész tőkés társadalom kereskedelmi és ipari műveleteit. Leninnek ez az előrebecslése az állammonopolista kapitalizmus időszakában egyértelműen bekövetkezett, amikor a tőkésállam felhasználja a bankokat, illetve a bankrendszert a gazdasági élet befolyásolására, illetve az anticiklikus gazdaságpolitikájának megvalósítására.

A tőkekivitel

Lenin vizsgálódásainál abból a tényből indult ki, hogy a szabadversenyes kapitalizmus imperializmusba való átnövésével „a tőkekivitel, ellentétben az árukivitellel, különösen nagy jelentőségre tesz szert"[47]. A régi kapitalizmust tehát az árukivitel, az imperializmust pedig a tőkekivitel jellemzi. Ugyanúgy, mint ahogy a szabad versenyt tagadó monopólium a szabad versenyből nőtt ki a fejlődés meghatározott fokán, ugyanígy a tőkekivitelt azoknak a viszonyoknak, ellentmondásoknak a fejlődése hívta létre, amelyeket az árukivitel növekedése idézett elő. A tőkekivitel elemzését Lenin azzal kezdte, hogy utalt rá: a kapitalizmusban a csere mind az országon belül, mind az országok között növekszik. A termelés fejlődésével egyre inkább szükség van újabb és újabb értékesítési piacokra. Így az elmaradott országokat bevonják a világkereskedelembe és kialakul a gazdaságilag fejlett és elmaradott országok közti kapcsolatok új típusa, amely a sokoldalú pénzügyi függőségen és kizsákmányoláson alapul. Korábban az elmaradott országok

[44] Lásd Ленинская теория империализма и современность. Moszkva 1977. 95. old.

[45] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 334. old.

[46] Ugyanott, 317. old.

[47] Ugyanott, 366. old.

kizsákmányolása a nem gazdasági kizsákmányolás különböző formái mellett elsősorban a nem egyenértékű csere formájában valósult meg. A monopolkapitalizmus időszakában továbbra is megmarad a nem egyenértékű csere, de egyre fontosabb szerepet kezd játszani a kizsákmányolásnak az az új formája, amely a tőkekivitelen alapul. A monopolkapitalizmus időszakában gyorsan növekszik a világkereskedelem, de emellett nagy jelentőségűvé válik a tőkekivitel. A tőkekivitel – mutatott rá Lenin – a finánctőke nemzetközi kapcsolatainak fontos tényezőjévé válik.

A tőkekivitel növekedésében egyrészt a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése, másrészt az óriási viszonylagos tőkefölösleg keletkezése játssza a fő szerepet. Az egyenlőtlen fejlődés a kapitalizmusban arra vezet, hogy a növekedés eltérő ütemeből adódóan különbségek alakulnak ki a tőkeképződésben is. „A tőkekivitel szükségessége – mutatott rá Lenin – abból adódik, hogy néhány országban a kapitalizmus »túlérett« és a tőkének ... nincs elég tere »hasznot hajtó« befektetésre."[48] Az imperializmus elemzésénél, illetve a tőkekivitel vizsgálatánál tehát Lenin már nem él azzal a feltételezésével, hogy a kapitalizmusban mindig van jövedelmező beruházási lehetőség. Mint ismeretes, ezt Lenin a narodnyikokkal az újratermelési elmélet kérdésében folytatott vitákban az újratermelési sémáknál feltételezte. Lenin hangsúlyozta, hogy a „túlérett" országokban ez a tőkefelesleg, amely nem talál befektetési lehetőséget, viszonylagos. „Magától értetődik, hogy ha a kapitalizmus képes volna fejleszteni a mezőgazdaságot, amely most mindenütt szörnyen el van maradva az ipar mögött, ha képes volna emelni a lakosság tömegeinek életszínvonalát, ... akkor szó sem lehetne tőkefölöslegről."[49] Viszont ha a kapitalizmus mindezt megtenné, akkor megszűnne kapitalizmus lenni.

A viszonylagos tőkefelesleg jövedelmező befektetési lehetőséget keres az elmaradott országokba való behatolás útján. Ezekben az országokban a századforduló környékén ugyanis a profit rendszerint magas volt, kevés volt a tőke, alacsony a munkabér és olcsó a nyersanyag. „A tőkekivitel lehetőségét az teremti meg – állapította meg Lenin –, hogy több elmaradott országot bevontak már a világkapitalizmus forgalmába, hogy megépítették a legfőbb vasútvonalakat vagy megkezdték építésüket, hogy az ipar fejlődésének elemi feltételei biztosítva vannak stb."[50] Ahhoz tehát, hogy a tőkekivitel lehetővé váljon, az áru- és csereviszonyok, valamint a termelőerők (szállítási feltételek) bizonyos fejlettsége elengedhetetlen. Az imperializmus kezdeti szakaszán, tehát amikor Lenin a kapitalizmus fejlődésében bekövetkezett új jelenségeket vizsgálta, a tőkekivitel döntően a gazdaságilag elmaradott országokba irányult. A tőkekivitel fő mozgatóereje ebben az időszakban az, hogy külföldön lehetőleg magas profitot, extraprofitot érjenek el. Már Lenin is felfigyelt azonban arra a jelenségre, amely a két világháború közt is már egyre világosabban megnyilvánult, a második világháború után pedig a tőkekivitel irányaiban a döntő változást jelentette. Ez a fejlett tőkesországok egymás közti tőkekivitele. „A tőkekivitel Németországból Olaszországba – állapította meg Lenin –, Franciaországból Svájcba stb. szintén kifejlődött. Az imperializmus korszakában a régi országokba irányuló tőkekivitel is elkezdődött és nem csupán az *extra*profit

[48] Ugyanott, 342. old.
[49] Ugyanott.
[50] Ugyanott.

kedvéért."[51] Ezekben az esetekben, mint ismeretes, a tőkekivitel célja különböző gazdasági vagy politikai jellegű előnyök megszerzése és biztosítása. Ezen kívül a fejlett tőkésországok egymás közti tőkekivitele a monopoltőke internacionalizálódásának legtipikusabb formája.

A különböző polgári szerzők becslései szerint az első világháború előestéjén a három vezető tőkésország, Anglia, Franciaország és Németország külföldön befektetett tőkéje kb. 175–200 milliárd frankot tett ki, és ha szerényen számolunk, akkor is évi 8–10 milliárd frank jövedelmet biztosított. Ezt a számítást Lenin a következőképpen kommentálta: „Biztos alap ez a népek és országok többségének imperialista elnyomásához és kizsákmányolásához, maroknyi gazdag ország tőkés élősdiségéhez!"[52]

Lenin elemezte azt is, hogy a fő tőkeexportáló országok hova és milyen formában visznek ki tőkét. Eszerint Anglia fő tőkebefektetési területe a gyarmatbirodalmak, Franciaország a tőkéjét elsősorban Európába fektette be és egyedül a cári Oroszországra jutott a francia tőkebefektetéseknek majdnem egyharmada. A francia tőkekivitel elsősorban nem működő tőke, hanem hitel vagy államkölcsönök formájában történt.

A tőkekivitelnek mint az imperializmus sajátos közgazdasági kategóriájának az elemzése kimutatta, hogy a tőkekivitel az egyik ország másik által történő pénzügyi és gazdasági leigázásának eszköze. A tőkét importáló országok sokoldalú függőségbe kerülnek a tőkeexportőrtől. Néhány fejlett tőkésország finánccoligarchiája a tőkekivitel segítségével az elmaradott és gyengén fejlett országok népgazdaságának előbb egyes ágazatait, esetenként pedig később az egész gazdaságot ellenőrzése alá vonja. Azok az országok, amelyek állandóan külföldi tőkére támaszkodnak, kénytelenek különböző előnytelen feltételeket elfogadni.

Az imperializmus kezdeti időszakának tapasztalatait elemezve Lenin értékelte a tőkekivitel következményeit mind a tőkeexportáló, mind a tőkét importáló ország szempontjából. „A tőkekivitel kihat a kapitalizmus fejlődésére – állapította meg Lenin – azokban az országokban, amelyekbe irányul, rendkívül meggyorsítja ezt a fejlődést. Ha tehát ez a tőkekivitel a tőkét exportáló országokban esetleg a fejlődés bizonyos fokú megtorpanásához vezet is, világviszonylatban feltétlenül a kapitalizmus további fejlődésének kiszélesedésével és elmélyülésével jár együtt."[53] A tőkét exportáló országokban a tőkekivitel növeli az élősdiséget és ennyiben az opportunizmus anyagi alapját is képezheti a fejlett országok munkásmozgalmában.

Lenin rámutatott arra, hogy „a tőkekivitel az áruexport fokozásának eszközévé válik"[54]. Közismert az a bevett szokás, hogy a kölcsön feltételeként kikötik, hogy a kölcsön egy részét a hitelező állam termékeinek megvásárlására kell fordítani.

A tőkekivitel okaiban, jelentőségében, formáiban és következményeiben mélyreható változások mentek végbe az elmúlt fél évszázadban. A változások jelentősé-

[51] *Lenin:* A pártprogram felülvizsgálatához. *Lenin* Összes Művei. 34. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 368. old.

[52] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 343. old.

[53] Ugyanott, 344. old.

[54] Ugyanott, 345. old.

gének és irányának megítélésében a marxista közgazdászok között is bizonyos véleményeltérés tapasztalható.[55]

A XX. század elején, sőt többé-kevésbé a második világháborúig a viszonylag felesleges tőkét külföldön értékesítették, más országokban kerestek megfelelő profitot biztosító beruházási lehetőséget. Működő- vagy kölcsöntőke-kivitel formájában csapódott le a felesleges tőke. Az állammonopolista kapitalizmus kialakulásának, illetve megerősödésének hatására a viszonylagos tőkefelesleg a fejlett tőkésországokban csökkent. A monopoltőkés állam ugyanis gazdaságpolitikája megvalósításához profit jellegű jövedelmeket von el és ezzel csökkenti a viszonylag felesleges tőkemennyiséget. Így a tőkefeleslegek lecsapolásának nem a tőkekivitel az egyetlen formája.

Ha a tőkefelesleg lecsapolásának már nem a tőkeexport a legfőbb formája, akkor az lenne várható, hogy a tőkekivitel jelentősége a mai kapitalizmusban csökkenjen. A tőkekivitel jelentősége és szerepe azonban a mai imperializmusban sem kisebb, mint Lenin idején. A tőkekivitel jelentőségének vizsgálatánál elsősorban az a nehézség, hogy nem rendelkezünk olyan általánosan elfogadott számszerűsíthető jelzőmércével, statisztikai mutatóval, amelynek alapján minden vitát kizáróan, egyértelműen válaszolhatnánk a kérdésre.

A külföldön befektetett működő tőke profitrátája gyakran mutatott csökkenést. Ez a profitabilitási mutató azonban csak akkor ad reális képet a tőkekivitel jelentőségéről, ha a hazai tőkebefektetések jövedelmezőségével vetjük egybe. A statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy a külföldön működő tőke napjainkban is hozhat a hazainál magasabb jövedelmet.

A tőkekivitel hatékonyságát vizsgálva nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a tőkekivitel egyre koncentráltabbá válik. A koncentráltság fokának növekedése pedig nagyobb manőverezési lehetőséget jelent a tőkeexportőr számára, és a tőkekivitel az imperialista célok megvalósításának hatékony eszközévé válhat.

Napjainkban a tőkekivitelnek Lenin idejéhez képest egy teljesen új funkciója van, amely szorosan összefügg a gyarmati rendszer megszűnésével. A tőkekivitel napjainkban a neokolonializmus egyik legfontosabb gazdasági formája. Az igaz, hogy a tőkekivitel egyetlen volt gyarmati országot sem változtatott vissza gyarmattá a szó politikai értelmében, de igyekezett megakadályozni azt, hogy a volt gyarmati országok kiszakadjanak a tőkés világgazdasági rendszerből. Mondhatnánk azt is, hogy a tőkekivitel új funkciója a tőkés világgazdaság centrifugális hatásának csökkentése. Ez a funkció sokkal egyértelműbb és határozottabban érvényesül, mint amit Leninnek az a megállapítása takar, hogy „a tőkét exportáló országok átvitt értelemben felosztották egymás között a világot"[56]. Ha a tőkekivi-

[55] Lásd például a „Kozgazdasági Szemle" hasábjain 1966–1967-ben folyt vitát. (*Molnár Ferenc:* Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus. Közgazdasági Szemle, 1966. 11. sz.; *Göncöl György:* A tőkekivitel volumene és hatékonysága. Közgazdasági Szemle, 1967. 1. sz.; *Rédei Jenő:* Az imperializmus lenini elmélete és korunk imperializmusa. Közgazdasági Szemle, 1967. 2. sz.; *Kádár Béla:* Egy gondolatébresztő évfordulóval kapcsolatos vitához. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.; *Mihalik István:* Imperializmus vagy monopolkapitalizmus. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.; *Molnár Ferenc:* Még egyszer a tőkekivitel mai jelentőségéről. Közgazdasági Szemle, 1967. 10. sz.)

[56] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 346. old.

telnek a mai kapitalizmusban betöltött szerepét kívánjuk értékelni, akkor figyelembe kell venni az állami tőkekivitelnek és a segélyeknek a megnövekedett szerepét. Ezek nemcsak gazdasági célokat, hanem elsősorban politikaiakat szolgálnak. Emellett a fejlett országok egymás közti tőkekivitele tovább erősödik.

A tőkekivitel szerepének értékelésében úgy véljük, egyetérthetünk Háy Lászlóval, aki szerint „elsősorban politikai kérdésről van szó. Gondoljunk csak néhány politikai problémára: a tőkekivitel a monopóliumok nagyarányú nemzetközi összefonódásának eszköze és a neokolonializmus egyik fegyvere. A monopóliumok külföldi tőkebefektetései – amelyekkel a tőkésvilág uránium-, vagy a rendkívüli mértékben megnövekedett ásványolaj-termelését a kezükben tartják – világhatalmi kérdés. Az első világháború előtt, bármilyen nagy is volt a tőkeexport szerepe, ilyen jellegű és ekkora horderejű nem volt."[57] Akár politikai, akár gazdasági oldalról közelítjük meg a tőkekivitel kérdését, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a tőkekivitel napjaink kapitalizmusának, az állammonopolista kapitalizmusnak továbbra is fontos jellemzője.

A világ gazdasági felosztása

Az imperializmus negyedik ismérve, amelyet Lenin fő művének ötödik fejezetében tárgyal, arra mutat rá, hogy a nemzetközi monopóliumok felosztják egymás közt a világot. Az irodalom ezt gazdasági felosztásként szokta tárgyalni. A gazdasági felosztás nem azonos a területi felosztással, de a századfordulón a területi felosztás a gazdasági érdekszférák megszerzésének egy sajátos módja volt.

Az imperializmus időszakában a monopóliumok lényegéből ered az a törekvés, hogy ne csak a belső piacon, hanem a világpiacon is osztozkodjanak. A tőkekivitel vizsgálatát Lenin azzal a gondolattal fejezte be, hogy „a tőkét exportáló országok átvitt értelemben felosztották egymás között a világot. De a finánctőke magával hozta a világ *tényleges* felosztását is."[58] A nemzetközi monopolista szövetségek létrejötte pedig „a tőke és a termelés világméretű koncentrációjának egy új foka"[59], amely szupermonopóliumok kialakulásához vezet. A tőkések szövetségeinek, a nemzetközi monopóliumoknak a szerepe a tőkés világnak mind a gazdasági, mind a politikai életében növekedett.

Nem valamilyen véletlen körülmények, hanem a koncentráció elért foka készteti arra a tőkések szövetségeit, hogy felosszák gazdaságilag a világot a monopolista extraprofit biztosítása végett. Ez a tartalma, az osztálylényege a világ gazdasági felosztásáért folyó küzdelemnek, és ezt egyáltalán nem változtatja meg a harc formáinak a különböző tényezők hatására bekövetkezett módosulása.

Lenin a tőke nemzetközivé válása legjellegzetesebb kifejezőjének tekintette azt, hogy a nemzetközi monopóliumok gazdaságilag felosztják a világot. Rámutatott arra, hogy a monopolkapitalizmus kialakulása előtt is léteztek nemzetközi tőkés egyesülések, ilyen volt például bármely részvénytársaság, amelyben különböző országok tőkései vettek részt. Ezzel szemben „az imperializmust *más* jellemzi, olyas-

[57] *Háy László:* A világkapitalizmus válsága. Kossuth Könyvkiadó 1966. 109. old.

[58] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 346. old.

[59] Ugyanott, 347. old.

mi, ami korábban, a XX. század előtt, *nem volt*, nevezetesen: a világ gazdasági felosztása a nemzetközi trösztök között . . . *szerződés alapján*"[60].

A nemzetközi monopóliumok megegyezéseinek elemzése kapcsán Lenin kitért egyes polgári közgazdászoknak és politikusoknak arra a helytelen nézetére, hogy a nemzetközi kartellek nagyarányú elterjedése reményt nyújt arra, hogy a népek a kapitalizmusban békében élhetnek majd egymással. „Ez a nézet – hangsúlyozta Lenin – elméletileg teljesen tarthatatlan, gyakorlatilag pedig nem egyéb szofizmánál."[61]

Számos polgári társadalomtudós, akiknek nézeteihez egyébként Kautsky is csatlakozott, a világ gazdasági felosztásáért folyó harcnak hol az egyik, hol a másik formáját hangsúlyozták avégett, hogy elkenjék a világ felosztásáért folyó harc tartalmát. Velük szemben hangsúlyozta Lenin, hogy „a tőkések nem valami különös gonoszságból osztják fel a világot, hanem azért, mert a koncentráció elért foka kényszeríti rá őket arra, hogy profitszerzés céljából erre az útra lépjenek; emellett a világot »a tőke arányában«, »az erő arányában« osztják fel –, a felosztásnak más módja az árutermelés és a kapitalizmus rendszerében nem is lehetséges. Márpedig az erő a gazdasági és politikai fejlődéstől függően változik."[62] Ez az erőváltozás, az erőviszonyok eltolódása bekövetkezhet tisztán gazdasági okokból, de ugyanígy eredhet gazdaságon kívüli tényezőkből is. Mivel a felosztás a tőke arányában, az erő arányában történik, amely változik, ezért a nemzetközi monopóliumok egyáltalán nem csökkentik az ellentéteket és a harcot, hanem még inkább kiélezik a versengést, és komoly konfliktusokat idézhetnek elő a különböző imperialista csoportok között.

A tőkés monopóliumok nemzetközi megegyezéseinek fejlődését jellemezve Lenin utalt Liefmann adataira, aki szerint 1897-ben kb. 40 olyan nemzetközi kartellt ismertek, amelyben Németország részt vett, 1910-re pedig számuk már mintegy 100-at tett ki. A nemzetközi monopóliumok száma és különösen ereje, a második világháború után jelentősen növekedett.

Lenin időszakában a gazdasági expanziónál a monopoltőke lényegében csak a versenytárs erejével, tőkeerősségével törődött. Ma azonban már egyéb tényezőket is kénytelen figyelembe venni. A világ felosztásáért folyó harcban az érdekek és a formák is állandóan változnak. Ma esetleg teljesen háttérbe szorulnak olyan problémák, amelyek korábban komoly harc tárgyát képezték (például néhány nyersanyagforrás vagy az olcsó, szakképzetlen munkaerő), és teljesen újak kerülnek előtérbe (például a tengerfenék birtoklása, minél több tudással, kutatóval való rendelkezés stb.). A módszerek is változnak. Az értékesítési piacok felosztásának legegyszerűbb és legrégibb formái a nemzetközi magánkartellek és szindikátusok. Az utóbbi évtizedekben komolyan bekapcsolódtak a piacok újrafelosztásába a vállalkozók termelési ágazatokként alakult nemzeti és nemzetközi szövetségei. 1956–1957-ben 138 ilyen nemzetközi szövetség volt, 1968–1969-ben viszont már 273.[63] Az ilyen szövetségek hivatalos célja a piackutatás, a cégek közti műszaki és tudo-

[60] *Lenin:* A pártprogram felülvizsgálásához. *Lenin* Összes Művei. 34. köt. 369. old.

[61] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 353. old.

[62] Ugyanott, 354. old.

[63] Lásd Yearbook of international organizations, 1968–1969. Brüsszel 1969. 13. old.

mányos tapasztalatcsere megszervezése. Nem hivatalosan azonban felosztják a piacot, megszabják az árakat, azaz lényegében azt a feladatot teljesítik, amit korábban a kartellek, csak sokkal nagyobb mértékben.

Ma a tőkésállam is egyre aktívabban kapcsolódik be a világ gazdasági felosztásáért folyó küzdelembe. Már Lenin is aláhúzta, hogy a tőkésállam szerepe nemcsak a területi felosztásban való részvételre korlátozódik. Napjainkban, az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között a kormányok megegyezései alapján osztják a világot kedvező értékesítési lehetőséget biztosító különböző valutáris övezetekre és találunk több olyan államközi szövetséget (például: Nemzetközi Kávészövetség), amely közvetlenül a piac felosztásával foglalkozik. A tőkés termelés fejlődése során erősödő integrációs tendencia is államközi gazdasági szervezeteket hoz létre, amelyek szintén jelentős mértékben hozzájárulnak a világ gazdasági felosztásához.

Az értékesítési piacokért folyó harc az imperialista országok közt nem lanyhult, a gazdasági felosztás ma is az ellentétek megnyilvánulásának és összecsapásának fő területe, de a formák – nem utolsósorban az állammonopolista kapitalizmus hatására – változtak.

Befejeződött a világ területi felosztása

Lenin az imperializmus ötödik ismérvének tekintette, hogy befejeződött a világ területi felosztása és megindult a harc az újrafelosztásért.

Az imperializmus elemzése során Lenin kimutatta, hogy a nemzetközi monopóliumok közt bizonyos kapcsolatok alakultak ki a világ gazdasági felosztása alapján, és ezzel összefüggésben politikai szövetségek és meghatározott kapcsolatok jöttek létre az államok között a világ területi felosztása, „a gazdasági területért folytatott harc" alapján.

Lenin különböző polgári szerzőknek a gyarmati birtokok méreteire vonatkozó adatait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a XIX. század utolsó negyedének „jellegzetes sajátossága a világ végleges felosztása, nem abban az értelemben végleges, hogy *újrafelosztás* nem lehetséges – ellenkezőleg, az újrafelosztások lehetségesek és elkerülhetetlenek –, hanem abban az értelemben, hogy a tőkésállamok gyarmati politikája *befejezte* bolygónkon az el nem foglalt területek meghódítását. Most van a világ először teljesen felosztva, s így ezentúl *csak* újrafelosztásról lehet szó, vagyis arról, hogy valamely terület az egyik »tulajdonos« kezéből a másikéba megy át, s nem arról, hogy a gazdátlan föld »gazdára« talál."[64] Ezt a fontos következtetést Lenin számos tényanyaggal támasztotta alá és egy sor vonatkozásban konkretizálta. Rámutatott arra, hogy a gyarmatosítási politika történetének ez az új szakasza szorosan összefügg a monopolkapitalizmus sajátosságaival.

Gyarmatok már az imperializmus előtt, sőt a kapitalizmus előtt is léteztek. Ismertek a római birodalom, a görögök, a perzsák gyarmati hódításai. A középkor keresztes hadjáratait bizonyos értelemben szintén úgy kell tekintenünk, mint a Közel-Kelet gazdag országainak meghódítására irányuló törekvést. Közismert, hogy

355. old.

[64] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt

az eredeti tőkefelhalmozás időszakában milyen szerepet játszott a gyarmatok kifosztása. Anglia a XIX. század közepén már hatalmas gyarmatbirodalommal rendelkezett. Ugyanakkor azonban meglepő az a tény, amelyre Lenin felhívta a figyelmet. A szabad verseny legnagyobb virágzása idején Angliában, az 1840–1860-as években a vezető burzsoá politikusok ellenezték a gyarmatpolitikát, elkerülhetetlennek és hasznosnak tartották a gyarmatok felszabadítását. 1852-ben pl. Disareli kijelentette, hogy „A gyarmatok malomkövek a nyakunkon". A század végére azonban a helyzet megváltozott, és nagy erőfeszítéseket tettek a gyarmati hódítások érdekében. A hat legnagyobb hatalom gyarmati birtokai 1876-tól 1914-ig 25 millió km^2-rel növekedtek, és ez önmagában másfélszer annyi, mint az anyaországok területe. 1898-ban kirobbant az első imperialista típusú háború az Egyesült Államok és Spanyolország közt, a Fülöp-szigetek, Puerto Rico, Kuba birtoklásáért. A világ területi felosztásának befejezése nyomán majdnem az egész afrikai kontinens, Ázsia jelentős része és számos latin-amerikai ország néhány imperialista nagyhatalom gyarmatává, illetve félgyarmatává vált. A XIX. század végére a világ területi felosztása befejeződött és napirendre került a világ erőszakos újrafelosztása.

Lenin rámutatott arra, hogy a szabadversenyes kapitalizmusnak még a gyarmatpolitikája is lényegesen különbözik a finánctőke gyarmatpolitikájától. Egyrészt, az imperializmus gyarmatpolitikája elszakíthatatlanul összefügg a monopóliumok uralmával az anyaországokban, másrészt, az imperializmus gyarmatpolitikája elszakíthatatlan kapcsolatban áll a világ területi felosztásának befejeződésével és az újrafelosztásért folyó harc megkezdésével. Jelentős mértékben megnőtt a gyarmatok szerepe. A gyarmatpolitika korábbi motívumait a finánctőke kiegészítette a nyersanyagforrásokért, a tőkebefektetési szféráért, a „befolyási övezetekért" folytatott harccal.

Kiemelkedő fontosságúvá vált a nyersanyagforrások birtoklása és meghódítása. Éles konkurrencia bontakozott ki a monopóliumok és az érdekeiket képviselő kormányok közt a nyersanyagforrásokért. A finánctőke igyekezett kezébe kaparintani nemcsak a már feltárt nyersanyagforrásokat is, hanem azokat a területeket is, amelyek a későbbiek során válhatnak hasznos nyersanyagforrássá. „A finánctőke szempontjából – állapította meg Lenin – nemcsak a már feltárt nyersanyagforrásoknak van jelentőségük, hanem a potenciálisaknak is ... Azok a területek, amelyek ma használhatatlanok, holnap használhatókká tehetők, mihelyt valamilyen új módszereket fedeznek fel ..., mihelyt nagy tőkebefektetésre kerül sor ... Ebből adódik a finánctőkének az a rendíthetetlen törekvése, hogy kiszélesítse a gazdasági területet, sőt általában a területet ... A finánctőke általában arra törekszik, hogy minél nagyobb területet kaparintson meg, akármilyet, akárhol, akárhogyan, számításba véve a lehetséges nyersanyagforrásokat, attól tartva, hogy lemarad a még fel nem osztott terület utolsó maradványaiért vagy a már felosztott terület újrafelosztásáért folytatott eszeveszett harcban."[65]

Az imperializmus időszakában, amikor a világ gazdasági és politikai felosztásáért éles harc bontakozik ki a nagyhatalmak közt, az állami függőségnek számos közbeeső formája létezik. Erre az időszakra, mutatott rá Lenin, nemcsak az országok két fő típusa, az anyaországok és a gyarmatok a jellemzők, hanem a függő

[65] Ugyanott, 362. old.

országok különböző típusai is. Ezek formálisan politikailag megőrzik függetlenségüket, gyakorlatilag azonban a pénzügyi és diplomáciai függőség béklyójába vannak verve. Lenin az ilyen országok különböző típusait és példáit említi. Ide sorolja a félgyarmatokat, másik formaként említi Argentínát vagy Portugáliát, amely önálló szuverén állam, de valójában angol protektorátus. A pénzügyi és diplomáciai függésnek a politikai függetlenség fenntartásával összeegyeztetett formái egyes nagy- és kisállamok között mindig is voltak, „de a tőkés imperializmus korszakában ezek a kapcsolatok egyetemes rendszerré alakulnak, a »világ felosztásával« kapcsolatos viszonyok összességének részét alkotják, az egész világot átfogó finánctőke műveleteinek láncszemeivé válnak"[66].

A világ területi felosztása azt jelenti, hogy a kapitalizmus túlnőtt a nemzeti határokon. Ezért a nemzeti kérdés keretei az imperializmus időszakában kiszéleseditek és egybefonódtak a gyarmatok problémáival. Ennek következtében a nemzeti elnyomás országon belüli kérdésből államok közti kérdéssé vált.

A világ területi felosztását, a gyarmatok birtoklására irányuló fokozott törekvést Lenin – mint láttuk – a monopóliumok létéből vezette le. Számára ugyanis teljesen egyértelmű, hogy a monopólium sikeréhez, a versenytárssal folytatott harc minden váratlan fordulatával szemben, csakis a gyarmatok birtoklása nyújt teljes garanciát. Ebből viszont az is következik, hogy minél fejlettebb a kapitalizmus, minél erősebben érődik a nyersanyaghiány, minél élesebb a konkurrencia és a nyersanyagforrások utáni hajsza az egész világon, annál elkeseredettebb a gyarmatok szerzéséért folyó harc a két század, a XIX. és a XX. határán.

Napjaink politikai ideológiai vitái szempontjából nagyon lényeges, hogy Lenin a gyarmatokkal való rendelkezést nem tekintette egy ország imperialista jellege abszolút kritériumának. Ezzel kapcsolatban különösen figyelemreméltó Svájcra vonatkozó kijelentése. „Az imperialista érdekek, mint mindenki tudja, nemcsak területi hódításokban nyilvánulnak meg, hanem *pénzügyiekben* is. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a svájci burzsoázia legalább 3 milliárd franknyi összegben exportál tőkét, azaz imperialista módon kizsákmányol elmaradott népeket. Ez tény."[67] A gyarmatokkal való rendelkezés kérdését azért kell hangsúlyoznunk, mert napjainkban is polgári részről éppen ezen a vonalon éri a legtöbb támadás a lenini imperializmuselméletet.

A polgári társadalomtudományban az esetek többségében a politikát metafizikusan elszakítják a gazdaságtól, és kitérve az imperializmus gazdasági lényegének tisztázása elől, a fő hangsúlyt a politikára helyezik. Az imperializmust társadalmi és gazdasági alapjától elválasztva igyekeznek olyan fogalommá változtatni, amely az emberi társadalom történetének bármelyik szakaszára vonatkoztatható. Ezért a polgári irodalomban az olyan imperializmus-meghatározások a legelterjedtebbek, amelyek az imperializmus lényegét az expanziós és agresszív külpolitikában vagy egy országnak más népek feletti uralmában látják. Ilyen értelmezés található a legtöbb polgári enciklopédia imperializmus címszavában is. „Az imperializmus – olvasható az Encyklopedia Britannicában – egy olyan állam politikája, amely saját határain túl kíván ellenőrzést megvalósítani a népek felett", és habár az imperializmus mint fogalom csak a XIX. században keletkezett, mégis „a jelenség,

[66] Ugyanott, 364. old.

[67] *Lenin:* A semlegesség védelme. *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 321. old.

amelyet jellemez, olyan régi, mint a civilizáció ... a régi és a modern imperializmusnak nemcsak a céljai, hanem sokban az eszközei is közösek".[68] A Nemzetközi Társadalomtudományi Enciklopédia szerint „az imperializmus olyan szó, amelyet széleskörűen felhasználnak ... egyes országok másokkal szembeni agresszív magatartása specifikus formájának megjelölésére"[69]. Az imperializmussal foglalkozó gazdag polgári irodalomból illusztrálásként néhány szerzőre hivatkozunk csak. Az ismert Schumpeter például a macedóniai Nagy Sándor és Julius Caesar imperializmusáról beszél, és az imperializmust úgy határozza meg, mint „az állam korlátlan expanzióra való törekvése"[70]. A nyugatnémet Hans Meiser szerint „imperializmusnak nevezhető az a birodalomalkotás, amely a nemzet tényleges határain túl valósul meg abból a célból, hogy az ott élő lakosságot az uralkodó ország politikai vezetésének és gazdasági »kizsákmányolásnak« vesse alá"[71]. R. Aron, francia szociológus azt írja, hogy „az imperializmus a legáltalánosabb és a legegyszerűbb meghatározás szerint az impériumot létrehozó, azaz más népeket a saját törvényeinek alárendelő politikai egység diplomáciai-stratégiai magatartásmódja. A rómaiak, tatárok, arabok birodalmakat hoztak létre és joggal nevezik őket imperialistáknak."[72] Európával kapcsolatban pedig egy másik művében azt hangoztatja, hogy „az európaiak gyarmati hódításai a XVI. századtól a XX. századik terjedő időszakra esnek. Következésképpen az európai imperializmus nem lehet a monopolkapitalizmus kifejezője, mivel időbelileg megelőzte azt."[73] Az angol Seton-Watson, aki az imperializmust az egyik nemzetnek a másik feletti uralmával azonosítja, a lenini imperializmuselméletről azt írja, hogy az „az imperializmus túlzottan szűk értelmezése. Egyik nemzetnek a másik feletti uralma és a másik kizsákmányolása létezett a magánkapitalizmus előtt, és ilyen uralom létezik olyan országokban is, ahol nincs magánkapitalizmus."[74] Az idézetek száma tetszés szerint növelhető, de az eddigiekből is világosan kiderül az a törekvés, hogy az imperializmust sajátos hódító, gyarmatszerző politikaként értelmezve mindenáron igyekeznek elszakítani a modern kapitalizmus gazdasági viszonyaitól. Az imperializmus hódító külpolitikaként való meghatározása a polgári társadalomtudományokban nem új. A „Füzetek az imperializmusról" címen megjelent kéziratok azt bizonyítják, hogy Lenin ismerte E. B. Cromer: Ancient and Modern Imperialism (Ókori és jelenkori imperializmus), C. P. Lucas: Greater Rome and Greater Britain (Nagy-Róma és Nagy-Britannia) és G. F. Steffen: Weltkrieg und Imperialismus. Sozialpsychologische Dokumente und Beobachtungen vom Weltkrieg 1914/15. (A világháború és az imperializmus. Az 1914–1915-ös világháborúra vonatkozó szociálpszichológiai dokumentumok és megfigyelések) című írásait, amelyekben ugyanez az álláspont volt kifejtve. Mint ismeretes, lényegében hasonló koncepciót vallott az imperializmusról Kautsky is. Ezért fontos napjaink ideológiai harca szempontjából Leninnek Kautskyval folytatott vitája, amelynek során Lenin bebizonyította, hogy miért helytelen és káros az imperializmust egyszerűen azono-

[68] Encyklopedia Britannica. 12. köt. 1963. 121. old.
[69] International Encyklopedia of the Social Sciences. 7. köt. 1968. 101. old.
[70] *J. A. Schumpeter:* Imperialism and Social Classes. Oxford 1951. 7. old.
[71] *H. Meiser:* Economic Imperialism Reconcidered. Social Research, 1960. 1. sz. 63. old.
[72] *R. Aron:* Paix et guerre entre les nations. Párizs 1962. 263. old.
[73] *R. Aron:* La société industrielle et la guerre. Párizs 1959. 34. old.
[74] *H. Seton-Watson:* The new imperialism. London 1962. 7. old.

sítani a gyarmatokkal való rendelkezéssel vagy a hódító politikával. Napjainkban, amikor a hódítás nyílt formában lehetetlenné vált, különösen értékes számunkra Leninnek az a megállapítása, hogy „a gazdasági »annexió« *teljes mértékben* »megvalósítható« politikai annexió nélkül is és állandóan előfordul".[75]

A gyarmati rendszer napjainkra lényegében megszűnt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy megszűnt az imperializmus is. A politikai függetlenséget kivívott volt gyarmati országoknak hosszú utat kell megtenniük a tényleges függetlenség kivívásához. Ez az út a gazdasági elmaradottság számos problémáját veti fel. Ezekre itt nem kívánunk kitérni, mivel gazdag marxista irodalom áll az érdeklődők rendelkezésére. Elegendő, ha csak Szentes Tamás munkáira utalunk.

A függetlenné vált, volt gyarmati országok, a fejlődő országok szempontjából egyre égetőbben vetődik fel, hogy a fejlődés milyen útján haladjanak. Ezzel kapcsolatban szeretnénk utalni arra, hogy Lenin már 1920-ban felismerte a nem kapitalista fejlődés lehetőségét. A Kommunista Internacionálé II. kongresszusán a következőket mondotta: „Helyesnek tarthatjuk-e azt az állítást, hogy a nemzetgazdaság fejlődésének tőkés szakaszát nem kerülhetik el azok az elmaradott népek, amelyek most felszabadulnak és amelyeknél most, a háború után, azt tapasztaljuk, hogy a haladás útjára léptek." A feltett kérdésre Lenin a következőket mondotta: „Mi erre a kérdésre tagadólag válaszoltunk. Ha a győztes forradalmi proletariátus rendszeres propagandát fog köztük folytatni, a tanácskormányok pedig minden rendelkezésükre álló eszközzel segítségükre sietnek, akkor nem helytálló az a feltevés, hogy a fejlődés szakaszát az elmaradott népek nem kerülhetik el . . . A fejlett országok proletariátusának segítségével az elmaradott országok áttérhetnek a szovjetrendre és bizonyos fejlődésfokokon keresztül – a kommunizmusra, a tőkés fejlődési szakasz megkerülésével."[76]

AZ IMPERIALIZMUS TÖRTÉNELMI HELYE

Az imperializmus egyes vonásait, mint például a monopóliumok megjelenését, a piacokért folytatott harcot, a finánctőkét, a gyarmatosítást stb.-t számos monográfiában és tanulmányban leírták. Az imperializmus polgári apologetái és kispolgári bírálói számára azonban ugyanúgy, mint jó néhány szociáldemokrata teoretikus számára is, megoldhatatlan feladatnak bizonyult az imperializmus történelmi helyének a meghatározása. Az imperializmus történelmi helyének meghatározásához ugyanis az szükséges, hogy az új szakasz jelenségeit kölcsönös összefüggésükben és meghatározottságukban elemezzék. Itt nemcsak lehetséges, hanem szükséges is volt a dialektikus logika alkalmazása.

Az imperializmus – mutatott rá Lenin – „kétségtelenül a kapitalizmus külön fejlődési szakasza"[77]. Ez a külön szakasz a kapitalizmus alapvető sajátosságainak továbbfejlődéseként és egyenes folytatásaként alakult ki. Az imperializmus törté-

[75] *Lenin:* Az imperializmus karikatúrájáról és az „imperialista ökonomizmusról". *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 93. old.

[76] *Lenin:* A Kommunista Internacionálé II. kongresszusa. A nemzeti és a gyarmati kérdéssel foglalkozó bizottság jelentése. *Lenin* Összes Művei. 41. köt. 233. old.

[77] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsobb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 367. old.

nelmi helyét vizsgálva tehát Lenin a marxizmusban újat alkotott, amennyiben vizsgálta egy társadalmi-gazdasági formációnak, a kapitalizmusnak a minőségileg különböző szakaszait, illetve a minőségileg különböző szakaszoknak az általános és különös ismertetőjeleit. Lenin kimutatta, hogy az imperializmus nem egy új formáció, hanem külön fejlődési szakasz egy adott formáción belül. „Az imperializmus – állapította meg Lenin –, gazdasági lényegét tekintve, monopolkapitalizmus. Ez már meg is határozza az imperializmus történelmi helyét, mert a monopólium, amely a szabadkonkurrencia talaján és éppen a szabadkonkurrenciából fejlődik ki, átmenet a tőkés alakulatból egy magasabb társadalmi-gazdasági alakulatba."[78] A szabad verseny talaján, az árutermelés továbbfejlődésének eredményeként kialakult monopóliumok pedig, mint ahogy az előző részben láttuk, az imperializmus különböző ismérveiben konkretizálódnak és teljesednek ki. A monopóliumokból kialakul a fináncoligarchia, a fináncoligarchia mindenütt meghonosítja az uralmi törekvést a szabadságtörekvés helyett, egyre több kis vagy gyenge nemzet kizsákmányolását teremti meg a maroknyi leggazdagabb vagy legerősebb nemzet által, és „mindez magával hozta az imperializmusnak azokat a jellegzetességeit, amelyek arra késztetnek, hogy az imperializmust élősdi vagy rothadó kapitalizmusként jellemezzük"[79], illetve az imperializmus gazdasági lényegéből – állapította meg Lenin – „az következik, hogy az imperializmust átmeneti, helyesebben halódó kapitalizmusként kell jellemeznünk"[80].

Egy másik művében nagyon tömören és szabatosan Lenin a következőképpen határozta meg az imperializmus történelmi helyét: „Az imperializmus: a kapitalizmus külön történelmi szakasza. Hármas sajátossága van: az imperializmus (1) monopolkapitalizmus; (2) – élősdi vagy rothadó kapitalizmus; (3) – halódó kapitalizmus."[81]

Az első sajátosságot az előbbiekben kifejtettük. Ezek után nézzük meg, hogyan értelmezte Lenin az élősdiséget, illetve a kapitalizmus rothadását.

Az imperializmus élősdi vagy rothadó kapitalizmus

Lenin arra a következtetésre jutott, hogy az imperializmusban a kapitalizmus fejlődése olyan új szakaszába lépett, amelyben növekszik az élősdiség, és ez áthatja az egész társadalmat, valamint kezdetét veszi az adott formáció pusztulása, elmúlása. Az imperializmusra való átmenettel a tőkés termelési viszonyok elvesztették viszonylagosan haladó jellegüket és a termelőerőket fejlesztő tényezőből a társadalmi haladás fékjévé váltak.

A XIX. és a XX. század fordulóján a kapitalizmus rothadó és élősdi kapitalizmussá alakult át. E folyamat fejlődésének legfőbb megnyilvánulásai a következők: a monopóliumok létével gazdasági lehetőség nyílik a technikai haladás fékezésére, kialakul a járadékaiból élő tőkepénzes réteg, kialakulnak a járadékot élvező államok, tőkekivitel folyik, a gyarmati népeket kirabolják, a munkásosztály felső rétegét megvásárolják és létrejön a munkásarisztokrácia, politikai reakció folyik.

[78] Ugyanott, 398. old.
[79] Ugyanott, 399. old.
[80] Ugyanott, 401. old.
[81] *Lenin:* Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 158. old.

Lenin az élősdiség, illetve a rothadás különböző megnyilvánulási formáira utalt. *Először*, a termelési eszközök magántulajdonának rendszerében minden monopóliumra jellemző ez a tendencia, ugyanis amennyiben a monopóliumok monopolárakat állapíthatnak meg, annyiban – még ha csak időlegesen is – eltűnnek azok az okok, amelyek a technikai haladásra és így fejlődésre késztetnék őket. Azaz a monopólium megteremti a technikai haladás mesterséges feltartóztatásának a gazdasági lehetőségét.[82] Leninnek abból a tételéből, hogy a monopólium lényegéből következik a technikai haladás mesterséges feltartóztatásának gazdasági lehetősége, ellenfeleink közül számosan azt a következtetést vonták le, hogy a marxizmus szerint a monopolkapitalizmusban a termelőerők nem fejlődnek. Lenin azonban ezt a kérdést is dialektikusan vizsgálta. A pangás és rothadás a monopólium lényegéből fakadó egyik tendencia csak. A monopólium egyidejűleg egy másik tendenciát is magában hord, a profitért folyó harcot. E harc egyik eszköze lehet a költségek csökkentését és a vásárlók meghódítását célzó korszerűsítés. Természetesen, az a tény, hogy a technikai tökéletesítések bevezetésével a termelési költségek csökkenthetők és így a profit növelhető, a technika fejlesztésének az irányába hat. A két tendencia hatását mintegy összegezve Lenin az alábbi következtetésre jutott: „Hiba volna azt gondolni, hogy ez a rothadási tendencia kizárja a kapitalizmus gyors növekedését; nem, egyes iparágak, a burzsoázia egyes rétegei, egyes országok az imperializmus korszakában hol nagyobb, hol kisebb mértékben majd ezt, majd azt a tendenciát mutatják. Egészében véve a kapitalizmus hasonlíthatatlanul gyorsabban növekszik, mint azelőtt, de ez a növekedés általában mind egyenlőtlenebbé válik, sőt az egyenlőtlenség többek között a legnagyobb tőkeerejű országok rothadásában is megnyilvánul."[83] A fentebb kifejtettekből egy dolog mindenesetre világosan következik, mégpedig az, hogy a monopóliumok érdekeltsége az új technika bevezetésében, a termelőerők fejlesztésében nem abszolút, hanem viszonylagos jellegű.

Másodszor, kialakul a járadékosok óriási rétege. A tőkefunkció és a tőketulajdon elválása már a szabadversenyes kapitalizmusban kezdetét vette. Ez azonban az imperializmus időszakában hallatlanul felgyorsul. A tőkefunkció és a tőketulajdon elválása egyben azt is jelenti, hogy elkülönült az ipari, illetve a termelőtőkétől a pénztőke. Az imperializmus fejlődésével ez az elkülönülés is egyre inkább növekszik. Sokan fektetik vagyonukat értékpapírba. Ez azt jelenti, hogy rendkívül megnövekedett azoknak az embereknek a száma, akik „szelvényvágásból" élnek, akik semmiféle vállalkozásban sem vesznek részt, akiknek a foglalkozása a henyélés.

Harmadszor, a tőkekivitel, amely Lenin szerint „nem más, mint élősdiség a négyzeten"[84], fokozza a járadékosok rétegének a termeléstől való teljes elszakadottságát, és az élősdiség bélyegét nyomja rá egész országokra. Angliának a tőkekivitelből eredő jövedelmeivel kapcsolatban Lenin a következőkre mutatott rá: „A járadékosok jövedelme a világ leginkább »kereskedő« országának külkereskedelméből eredő jövedelem *ötszöröse!* Ez az imperializmus és az imperialista élősdiség lényege."[85]

[82] Lásd *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 376. old.

[83] Ugyanott, 399. old.

[84] *Lenin:* Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 159. old.

[85] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 377. old.

A tőkekivitelnek az ilyen szerepe azt eredményezte, hogy az imperializmusról szóló gazdasági irodalomban a „járadékos állam" vagy uzsorás ország fogalma közkeletűvé vált. A tőkekivitel az élősdiség fokozása mellett természetesen más hatást is kiváltott. A tőkeexportáló országban a járadékosok növekedése mellett a tőkeáramlás esetenként fékezhette az adott ország fejlődését, a tőkét importáló országban annak ellenére, hogy meggyorsult a kapitalizmus fejlődése, ez nagyon gyakran a termelőerők egyoldalú fejlődésével járt együtt, és rendszeres kísérő jelensége volt az önmagukat túlélt termelési viszonyok konzerválása. A járadékos állam kialakulása kihat a munkásmozgalomra is. „Az imperializmus – írta Lenin –, amely a világ felosztását és ... kizsákmányolását jelenti, amely a maroknyi leggazdagabb ország részére magas monopolista profitot jelent, megteremti a gazdasági lehetőségét annak, hogy a proletariátus felsőbb rétegeit megvásárolják, s ezzel táplálja, kialakítja és erősíti az opportunizmust."[86] Lenin a nemzetközi munkásmozgalmon belül az opportunizmus erősödését az élősdiség egyik megnyilvánulásának, illetve következményének tekintette.

Negyedszer, a finánctőke nem szabadságot, hanem uralmat akar és ezért a reakció jellemzi. „A politikai reakció – írta Lenin – az *egész* vonalon az imperializmus lényegéhez tartozik. Megvásárolhatóság, óriási méretű vesztegetések, mindenfajta panama."[87] Politikailag az imperializmust az erőszakra és a reakcióra való általános törekvés jellemzi, és ez a tőkés társadalom életének minden vonatkozásában kifejezésre jut. Az imperializmus egész fejlődése, de különösen a második világháború utáni fejlődés világosan bizonyítja, hogy a finánctőke uralomakarása hogyan hatja át az egész ideológiai vagy kulturális szférát, illetve hogyan jut kifejezésre a finánctőke rugalmasabb társadalmi manőverezési politikájában.

Ötödször, az élősdiség és rothadás tendenciájának megnyilvánulásaként értelmezte Lenin az elnyomott nemzetek kizsákmányolását. Ennek megvalósítása „maroknyi »nagy«-hatalom által a »civilizált« világot mindinkább a civilizálatlan népek százmillióinak testén élősködő parazitává változtatja"[88]. Az imperializmus kezdeti időszakában az élősdiségnek ez a megnyilvánulási formája szorosan összefüggött az annexiókkal és a gyarmatok kizsákmányolásával. A gyarmati rendszer második világháború utáni felbomlásával azonban nem tűnt el az élősdiségnek ez a jellegzetes megnyilvánulása sem. Nemcsak a marxista, hanem a tényeket reálisan szemlélő polgári közgazdasági irodalom is elismeri azt, hogy a fejletlen és a fejlett országok közti szakadék napjainkban sem csökkent, és a fejlett tőkésországok a nem egyenértékű cserével még mindig élősködnek az elmaradott országokon.

Az imperializmus mint rothadó kapitalizmus kifejezéssel kapcsolatban befejezésül röviden szeretnénk érinteni egy terminológiai, illetve fordítási problémát. Az orosz nyelvű eredeti szövegben Lenin a загнивание főnevet vagy a загнивающий melléknévi igenevet használja a fenti tendencia megjelölésére. Minden Lenin-mű magyar nyelvű fordításában ez „rothadó" vagy „rothadás" kifejezéssel van lefordítva. Az oroszban azonban a за előtag egyértelműen arra utal, hogy itt a folyamat kezdetéről és nem egy kifejlett stádiumáról van szó. A magyar fordításban azon-

[86] Ugyanott, 381. old.

[87] *Lenin:* Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 159. old.

[88] Ugyanott, 159. old.

ban nem lehet kellően érzékeltetni, hogy a korhadás, a rothadás, a sorvadás csak kezdetét vette, elkezdődött, nem pedig egy előrehaladott stádiumában van. A nyelvészeti kitérő befejezőjeként csak annyit, hogy a „rothadó" és a „rothadás" kifejezések orosz megfelelője гниющий és гниение.

Az imperializmus – halódó kapitalizmus

„Az imperialitmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című legális kiadásra szánt írásában Lenin úgy fogalmazott, hogy az imperializmust átmeneti, helyesebben halódó kapitalizmusként kell jellemezni. Ezt azzal hozta kapcsolatba, hogy „a magángazdasági és magántulajdonosi viszonyok olyan burkot alkotnak, amely már nem felel meg a tartalomnak"[89], és ezért ezt a burkot el kell távolítani. A fő művel együtt íródott, de illegális körülmények közt kiadott, „Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában" című cikkében Lenin világosabban és egyértelműbben fogalmazhatott. Itt arról írt, hogy az imperializmus mint halódó kapitalizmus átmenet a szocializmusba, „a kapitalizmus*ból* kinövő monopólium *már* a kapitalizmus haldoklása, a szocializmusba való átmeneténék kezdete"[90]. Az új társadalomra való átmenet szükségességét Lenin azzal indokolta, hogy az imperializmus a munka roppant méretű társadalmasítását idézte elő. A társadalmasítás tartalma Leninnél szorosan összefügg a tőke koncentrációjával és a társadalmi munka specializációjával. Kifejeződik abban, hogy csökken a termelés egyes ágaiban a tőkések száma, a szétaprózott termelési területek pedig a termelés egységes társadalmi folyamatában egyesülnek. A munka társadalmasításának növekedése többek közt abban nyilvánul meg, hogy az árutermelés növekedése a helyi piacokat nemzeti, a nemzeti piacokat pedig világpiaccá szélesíti ki. A szétaprózott termelés korábban ismeretlen koncentráltsági fokot ér el, egyre inkább csökken a munkások helyhez kötöttsége, csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részaránya, és növekszik a nagyüzemi termelés központjaiban foglalkoztatottak száma, a társadalom fő osztályai egyre inkább és egyre egyértelműbben elhatárolódnak. A munka társadalmasításának növekedése érinti mind a termelőerőket, mind a termelési viszonyokat, és maga után vonja a társadalom termelőerői és a tőkés termelési viszonyok közti ellentmondás fokozódását.

A nemzetközi munkásmozgalomban vita folyt arról, hogy a munkásosztály hogyan válaszolhat és hogyan kell válaszolnia az imperializmusra. Ezzel kapcsolatban Lenin elfogadta Hilferdingnek azt a megállapítását, hogy „a proletariátus a finánctőke gazdaságpolitikájára, az imperializmusra nem felelhet a szabadkereskedelemmel, hanem csak a szocializmussal"[91].

Lenin abból kiindulva, hogy a munkásosztály csakis a szocializmust állíthatja szembe az imperializmussal, élesen bírálta azokat a kispolgári reformista elképzeléseket (Hobson) és azokat a revizionista elgondolásokat (Kautsky), amelyek lehetségesnek tartották azt, hogy az imperializmusból kifejlődjön egy interimperializmus vagy ultraimperializmus. Az inter- vagy ultraimperializmus-elméletnek az volt a lé-

[89] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 402. old.

[90] *Lenin:* Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 160. old.

[91] *Hilferding:* A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 486. old.

nyege, hogy képviselőik szerint a koncentrációs és centralizációs folyamat előrehaladásának eredményeként a kapitalizmus fejlődése egy olyan fokra jut el, ahol a kapitalizmus fennmaradása mellett is kiküszöbölhetők a háborúk, a kapitalista talajon biztosítható a nemzetek közti béke. Az ultraimperializmus-elmélet sajátos válfajával lépett fel az első világháború idején Trockij. Azt állította, hogy az imperializmus ultraimperializmusba való átnövése az Európai Egyesült Államok létrejötte formájában valósulhat meg, azaz egy sor tőkésállam ultraimperialista egyesülésével.

Lenin a Hobson, Kautsky és Trockij által megfogalmazott elképzeléseket az egyenlőtlen fejlődés törvénye alapján bírálta. Kimutatta, hogy az inter- vagy ultraimperializmus, illetve az Európai Egyesült Államok kialakulása azért lehetetlen, mert a kapitalizmustól elválaszthatatlan egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés az imperializmus időszakában hallatlanul felgyorsult és ez háborúkhoz, gazdasági válságokhoz és megrázkódtatásokhoz vezet a tőkésországok nemzetközi kapcsolataiban. Az Európai Egyesült Államokat mint ideiglenes képződményt, Lenin nem tartotta lehetetlennek, de hangsúlyozta, hogy egy ilyen megegyezés csakis arra vonatkozhat, hogy miként nyomják el egyesült erővel a munkásmozgalmat Európában, azaz csakis a szocializmusellenesség lehet a valódi célja.

Lenin tények vizsgálatával mutatta be azt, hogy az imperialista nagyhatalmak erőviszonyaiban az egyenlőtlen gazdasági fejlődés alapján milyen eltolódások következtek be. Mivel pedig az egyenlőtlen fejlődés eredményeként az erőviszonyokban eltolódások következnek be, „ezért az »interimperialista« vagy »ultraimperialista« szövetségek a kapitalista valóságban . . . – bármily formában kössék is ezeket a szövetségeket, akár imperialista koalíció formájában, amely egy másik imperialista koalíció ellen irányul, akár *valamennyi* imperialista hatalom általános szövetsége formájában – *óhatatlanul* csak a háborúk közötti »lélegzetvételnyi szünetek«. A békés szövetségek háborúkat készítenek elő és egyúttal a háborúkból nőnek ki, kölcsönösen feltételezik egymást, s a világgazdaság és a világpolitika imperialista kapcsolatainak és kölcsönös viszonyainak *egy és ugyanazon* talaján a harc békés és nem-békés formáinak váltakozását eredményezik."[92] Az imperializmus korszakának háborúit tehát Lenin az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés törvénye eredményeként értelmezte és ebből a törvényből vezette le.

A fenti elméleteket az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés törvénye alapján bírálva fejtette ki Lenin az új történelmi körülményeknek megfelelően a szocialista forradalom marxista elméletét. A marxizmus megalapítói, mint ismeretes, úgy vélték, hogy a szocializmus győzelme több országban (a fejlett ipari országokban) egyszerre valósul meg. A történelmi körülmények a XX. század elejére azonban megváltoztak. Az imperializmusban a tőkés viszonyok az egész világon térthódítottak, a kapitalizmus világrendszerré vált. A szocialista forradalom objektív előfeltételei világméretekben már adottak voltak (fejlett technika, koncentrált ipar, központosított bankrendszer stb.). Ilyen körülmények között már nem egyetlen ország gazdasága a meghatározó, hanem a tőkés világrendszer. Lenin feltárta azt, hogy a proletárforradalom objektív előfeltételei a világgazdaság egész rendszerében már adottak. Ezért felvetette azt a kérdést: létrejöhetnek-e a szocializmus győzelmének feltételei egyetlen országban is, és mi segíti elő ezek kialakulását. Itt kapcsolódik be

[92] *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. *Lenin* Összes Művei 27. köt. 395. old.

a gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlensége. „A gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlensége – a kapitalizmus feltétlen törvénye. Ebből következik, hogy a szocializmus győzelme lehetséges eleinte néhány vagy akár egy, egymagában vett, kapitalista országban is. Ennek az országnak győztes proletariátusa, miután kisajátította a kapitalistákat és megszervezte országában a szocialista termelést, *szembefordulna* a világ többi, kapitalista részével, a maga oldalára vonná a többi ország elnyomott osztályait, felkelést szítana ott a kapitalisták ellen, sőt szükség esetén katonai erővel vonulna a kizsákmányoló osztályok és államaik ellen."[93] Így fogalmazta meg Lenin 1915-ben először a proletárforradalom új elméletét, amely a termelőerők és a proletariátus forradalmi mozgalma fejlődésének elemzésén alapult.

1916 szeptemberében, nem sokkal a második orosz forradalom előtt, Lenin még pontosabban kifejtette a szocialista forradalomra vonatkozó elméletét: „A kapitalizmus fejlődése a különböző országokban a legnagyobb mértékben egyenlőtlenül megy végbe. Az árutermelés mellett ez másképp nem is lehetséges. Ebből adódik ez a vitathatatlan következtetés: a szocializmus nem győzhet egyidejűleg *valamennyi* országban. Először egyetlen vagy néhány országban fog győzni, a többi pedig bizonyos ideig burzsoá vagy a burzsoá rendig el nem jutott ország marad."[94]

Az egyenlőtlen fejlődés, amely a politikai fejlődés egyenlőtlenségét is magában foglalja, azt eredményezi, hogy a forradalom szubjektív előfeltételei is eltérő időben alakulhatnak ki az egyes országokban.

Lenin az imperializmus mélyreható tanulmányozása során merészen elvetett egy sor nézetet: így azt a tételt, hogy a szocialista forradalom csak egyszerre, s csak a legfejlettebb tőkésországokban győzhet; hogy a polgári forradalmat hosszú idő választja el a szocialista forradalomtól; hogy a szocialista forradalomnak szükséges előfeltétele a proletariátus számarányának túlsúlya az adott országban. Ezeket a nézeteket új következtetésekkel helyettesítette. Ezzel továbbfejlesztette, magasabb fokra emelte a marxizmust, megteremtette a szocialista forradalom új elméletét.

Lenin imperializmuselméletének jelentősége abban áll, hogy az adott konkrét időszak aktuális politikai kérdéseinek (háború és a hozzá való viszony) megválaszolásánál nem maradt meg a politika síkján, hanem a gazdasági életben bekövetkezett változásokból igyekezett ezeket levezetni. A gazdasági élet változásainak sokoldalú elemzése alapján meghatározta a kapitalizmus új fejlődési szakaszának gazdasági lényegét, azt, hogy az imperializmus monopolkapitalizmus, és a monopóliumok megnyilvánulási formáinak vizsgálata alapján meghatározta az imperializmus történelmi helyét, azt, hogy az imperializmus a szocializmus előestéje. Ezzel Lenin ismét visszatér a politikai szféra szintjére.

A lenini imperializmuselmélet politikai vonatkozásainak jelentőségét még azok is elismerik, akik közgazdasági jelentőségét lekicsinylik. Lukács György 1924-ben a következőket írta: „Paradoxonnak hangzik, mégis azt kell mondanunk, hogy Leninnek az imperializmusról kialakított elképzelése egyrészt jelentős elméleti teljesítmény, másrészt viszont mint tisztán közgazdaságtani elmélet, kevés valóban új dolgot tartalmaz. Sok tekintetben Hilferdingre épül, s tisztán közgazdaságtani szempontból nem is hasonlítható a marxi újratermelési elmélet Rosa Luxemburgtól származó, csodálatosan mély és nagyarányú továbbfejlesztéséhez. Lenin fölénye abban

[93] *Lenin:* Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 335. old.
[94] *Lenin:* A proletárforradalom katonai programja. *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 130. old.

van, hogy neki sikerült *konkrétan összekapcsolni az imperializmus közgazdaságtani elméletét a kor valamennyi politikai kérdésével.* Ez az ő egyedülálló elméleti teljesítménye: az új fejlődési szakasz gazdaságtanát a kialakult világhelyzet megkívánta összes konkrét cselekvés vezérfonalává tette."[95]

A kialakult helyzet megkívánta konkrét cselekvés pedig a cárizmus megdöntése, illetve a proletárforradalom megvalósítása volt. Ez került Lenin tevékenységének középpontjába az 1917-es esztendőben, és ezt tekintjük át röviden a fejezet következő részében.

A DÖNTŐ ROHAM ELŐKÉSZÍTÉSE

Lenin 1917. január 22-én a zürichi munkásifjúság gyűlésén az 1905-ös orosz forradalomról tartott előadásában többek közt az alábbiakat mondotta: „ne tévesszen meg bennünket az a síri csend, amely most Európában honol. Európa forradalommal terhes."[96] E szavak elhangzása után alig több mint egy hónappal Oroszországban megdöntötték a cári önkényuralmat, kitört a februári forradalom. A petrográdi forradalomról Lenin a március 15-i svájci lapokból értesült, és nyomban hozzáfogott a forradalom értékeléséhez, a proletariátus és a bolsevik párt új feladatainak meghatározásához.

Ebből a szempontból figyelmet érdemel Lenin „Levelek a távolból" című műve. A levelekben Lenin választ adott az oroszországi munkásosztály, a dolgozók előtt a februári forradalom után felmerült kérdésekre: a második orosz forradalom mozgatóerőinek, jellegének és irányának a kérdésére, az államhatalom, a háború és a béke, a polgári ideiglenes kormányhoz való viszony kérdésére, a szovjeteknek mint a dolgozók politikai szervezete új formájának a kérdésére, a forradalom polgári demokratikus szakaszából a szocialista szakaszba való átmenet feladataira stb.

A „Levelek a távolból" címmel írt cikkekben Lenin megfogalmazta annak a programnak és taktikának az alapelveit, amelyeket később, Oroszországba való visszatérése után az „Áprilisi tézisek"-ben és más munkáiban fejtett ki részletesebben.

A februári események hírére az orosz forradalmárok, köztük Lenin is, igyekeztek minél hamarabb visszatérni hazájukba.

Április 9-én Svájcból 30 emigráns, köztük Leninnel és Krupszkajával együtt 19 bolsevik indult útnak, hogy Németországon, Svédországon és Finnországon keresztül visszatérjenek Oroszországba. Petrográdban 16-án már a déli órákban elterjedt a hír, hogy este megérkezik Lenin. A húsvéti ünnepek miatt a lapok nem jelentek meg, a gyárakban nem dolgoztak, a hír mégis gyorsan terjedt el a város munkáskerületeiben és a laktanyákban. A pályaudvaron este hatalmas tömeg gyűlt össze, amelyet Lenin egy páncélautóról üdvözölt.

Másnap, 17-én Lenin „A proletariátus feladatai a jelenlegi forradalomban" címmel beszédet mondott a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjeinek Összoroszországi Tanácskozásán részt vevő bolsevikok gyűlésén. Ebben kifejtette a híres „Áprilisi tézisek"-et, amelyek felvértezték a pártot a polgári demokratikus forradalomból a

[95] *Lukács György:* Lenin. Magvető 1970. 50–51. old.
[96] *Lenin:* Előadás az 1905-ös forradalomról. *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 311. old.

szocialista forradalomba való átmenetért vívandó harc tudományosan megalapozott tervével.

Áprilisi téziseiben Lenin többek között megfogalmazta a proletárpárt gazdasági platformját. Úgy vélekedett, hogy a párt nem tűzheti ki célul a szocializmus azonnali „bevezetését" az országban, nem szállhat síkra olyan átalakítások megvalósításáért, amelyeknek feltételei a gazdasági tevékenységben, illetve a nép többségének tudatában nem értek meg. A gazdasági életben olyan forradalmi intézkedések haladéktalan megvalósításáért szállt síkra, amelyek gyakorlatilag időszerűek és feltétlenül szükségesek az országot fenyegető gazdasági csőd és éhínség elleni harc szempontjából, és a tömegek számára érthetőek. Ilyeneknek tekintette a következőket: először, az ország egész földalapjának nacionalizálását a földesúri földek elkobzásával, a földdel való rendelkezés jogának ráruházását a béres- és parasztküldöttek szovjetjeire, a béresküldöttek szovjetjeinek ellenőrzése alatt működő mintagazdaságok létrehozását az elkobzott földesúri nagybirtokokból; másodszor, az ország valamennyi bankjának azonnali egyesítését egyetlen állami bankban és ennek a munkásküldöttek szovjetjeinek ellenőrzése alá helyezését; harmadszor, a termelés és a termékelosztás fölötti munkásellenőrzés bevezetését. Néhány nappal később Lenin felvetette „a bankok és a tőkés szindikátusok államosítását" annak érdekében, hogy aláássák a monopoltőke gazdasági hatalmát.

Lenin megfogalmazta, hogy milyen legyen a párt taktikája a szocialista forradalomért vívott küzdelemben a kettős hatalom körülményei közt. Rámutatott arra, hogy a „minden hatalmat a szovjeteknek!" jelszó ebben az időszakban nem jelentett felhívást a burzsoá ideiglenes kormány erőszakos megdöntésére. Ezt a kormányt Lenin szerint meg kell dönteni, mert a népnek nem adhat sem békét, sem kenyeret, sem teljes szabadságot. Ugyanakkor azonban azonnal nem lehet megdönteni és „egyáltalán nem lehet a szokásos módon »megdönteni«, mivel ez a kormány arra támaszkodik, hogy a *másik* kormány, a munkásküldöttek szovjetje *»támogatja«* a burzsoáziát, márpedig ez a másik kormány az egyetlen lehetséges forradalmi kormány, amely közvetlenül kifejezésre juttatja a munkások és a parasztok többségének tudatát és akaratát"[97]. Az imperialista ideiglenes kormány elleni fegyveres fellépés a szovjetek elleni, a munkások és katonák többsége elleni fellépés is volna ilyen körülmények közt. Márpedig – mondotta Lenin – a bolsevikok nem blanquisták, nem összeesküvők. Maguk mellé kell hogy állítsák a munkásosztály többségét, a dolgozók többségét. Ehhez fel kellett tárniuk az ideiglenes kormány népellenes, imperialista lényegét, meg kellett fosztani a munkások és katonák bizalmától, valamint támogatásától, és ily módon kellett kiszorítani a hatalomból, a szovjetek kormányának kezében összpontosítva a teljes hatalmat. A fő feladatot Lenin abban jelölte meg, hogy meg kell a pártnak szereznie a többséget magában a szovjetekben.

Az adott körülmények közt Lenin tehát lehetségesnek tartotta, hogy a hatalom békés úton menjen át a proletariátus kezébe. Ugyanakkor azonban felszólította a bolsevikokat arra is, hogy készüljenek fel a harc más formáira is.

A párt életével kapcsolatban Lenin állást foglalt a pártkongresszus azonnali összehívása és a pártprogram módosítása mellett, valamint javasolta a párt nevének megváltoztatását, a „szociáldemokrata" elnevezés helyett a „kommunista" név fel-

[97] *Lenin:* A kettős hatalomról. *Lenin* Összes Művei. 31. köt. 147. old.

vételét. A nemzetközi munkásmozalom terén eddig a III., Kommunista Internacionálé megalakítását tűzte ki feladatként.

Az „Áprilisi tézisek" megjelentek a „Pravdá"-ban. Ennek nyomán körülbelül három hétig tartó szabad pártvita bontakozott ki a tézisekről. A „Pravda" hasábjain lépett fel Kamenyev Lenin tézisei ellen. Szerinte a pártnak nem a szocialista forradalomba való átmenetre kell orientálódnia, hanem a polgári demokratikus forradalom befejezésére.

Lenin „Levelek a taktikáról" című brosúrájában és „A kettős hatalomról" című cikkében válaszolt Kamenyevnek. „Most azt a vitathatatlan igazságot kell magunkévá tennünk, hogy a marxistának a való élettel, a *valóság* pontos tényeivel kell számolnia, nem pedig továbbra is a tegnap elméletébe kapaszkodnia, amely, mint minden elmélet, a legjobb esetben is csak megjelöli az alapvetőt, az általánosat, csak *megközelítően* foglalja magában az élet bonyolultságát.

»Szürke, öcsém, minden teória, s az élet aranyfája zöld.«

Aki a polgári forradalom ›befejezettségének« kérdését a *régi módon* veti fel, az feláldozza az élő marxizmust a holt betűnek.

A régimódi kérdésfelvetés alapján: a burzsoázia uralma *után* a proletariátus és a parasztság uralma, a proletariátus és a parasztság diktatúrája következhet és kell is, hogy következzék.

De a való élet *máris másképp* alakult: az *egyiknek a másikkal való* rendkívül eredeti, újszerű, soha nem látott *összefonódását* tapasztaljuk. Egymás mellett, együtt, egy és ugyanazon időben áll fenn *mind* a burzsoázia uralma (Lvov és Gucskov kormánya), *mind* a proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája, amely a hatalmat *önként* átengedi a burzsoáziának, önként a burzsoázia függvényévé válik."[98] Trockijnak a „le a cárral, éljen a munkáskormány" formuláját pedig Lenin „a munkásosztály által való »hatalom-megragadással« űzött játéknak", „blanquista kalandnak" minősítette.[99]

Napirendre került az első legális oroszországi pártkonferencia összehívása. Lenin megírta a proletárpárt platformjának tervezetét „A proletariátus feladatai forradalmunkban" címmel. A pártkonferencia számára elkészítette „A program elméleti, politikai és néhány egyéb részével kapcsolatban javasolt módosítások tervezeté"-t. A VII. (áprilisi) összoroszországi pártkonferencia Petrográdban április 24. és 29. között ülésezett. A konferencia Lenin vezetésével folytatta munkáját. Lenin előadói beszédet mondott a politikai helyzetről, az agrárkérdésről, a pártprogram felülvizsgálásáról, és kifejtette az „Áprilisi tézisek"-ben megfogalmazott tételeit. Rámutatott arra, hogy az oroszországi polgári demokratikus forradalom nem oldotta meg a forradalom alapvető kérdését, az államhatalom kérdését. Feltárta, hogy a kialakult történelmi helyzetben a „minden hatalmat a szovjeteknek!" jelszó a párt legfőbb jelszava, amely az adott körülmények közt lehetővé teszi a forradalom békés fejlődését. Lenin megjelölte a szocializmushoz vezető fokozatos lépések konkrét programját is. Most másképpen kell felvetni a szocializmus kérdését, hangoztatta, mint ahogy azt régebben vetették fel, ugyanis a kérdés gyakorlati síkra került. A szocializmusba való átmenetre vonatkozó általános tételek helyett „konkrét lépé-

[98] *Lenin:* Levelek a taktikáról. Ugyanott, 134–135. old.
[99] Ugyanott. 137–138. old.

sekről és intézkedésekről kell beszélni. Ezek egyike-másika már megérett, a többi még nem."[100]

Az agrárkérdés kapcsán beszámolójában Lenin megindokolta a nacionalizálás követelését. Azt tanácsolta, hogy a küldöttek először mondják ki, hogy a bolsevik párt harcol a földesúri földek haladéktalan és teljes elkobzásáért és határozottan sikra száll az összes földnek a parasztság kezébe adásáért, és csak ezután beszéljenek a föld nacionalizálásáról, amihez állami törvényre van szükség. A bolsevikok számára a forradalmi kezdeményezés a fontos. A törvény csak ennek a kezdeményezésnek az eredménye lehet. Meg kell mondani a parasztoknak, „ha ti arra vártok, hogy a törvényt megírják, de magatok nem fejtetek ki forradalmi energiát, sem törvényetek, sem földetek nem lesz"[101].

1917 júliusában az ellenforradalom támadásba lendült. Megindult a hajsza a bolsevik párt és személyesen Lenin ellen. Július 5-ére virradó éjjel rajtaütésszerűen megtámadták a bolsevik szervezetek helyiségeit, feldúlták a „Pravda" szerkesztőségét. Lenin ellen pedig valóságos hajtóvadászat indult. 7-én nyilvánosságra hozták az ideiglenes kormánynak azt a döntését, hogy Lenint és több más bolsevik vezetőt le kell tartóztatni és bíróság elé állítani.

A petrográdi tartózkodás – akár illegalitásban is – veszélyeztette Lenin életét. A központi bizottság ezért úgy döntött, hogy Lenin Razliv környékére költözik. A Razliv tó partján, mocsaras helyen, a vasútállomástól 5–6 km-nyire finn kaszásnak álcázva, gallyakból összerótt és szénával fedett kunyhóban helyezték el. A kunyhó tőszomszédságában egy szénakazal állt, amelybe üreget vájtak „hálószobául" hideg éjszakákra. A kunyhó melletti sűrű bozótosban egy tisztást vágtak, amelyet Lenin tréfásan „zöld dolgozószobának" nevezett el. Lenin itt írta meg „A politikai helyzet" című téziseket, „A jelszavakról" című brosúrát, „Az alkotmányos illúziókról" és „A forradalom tanulságai" című cikkeket.

Közben a szénakaszálás ideje befejeződött és így Lenin egyre nehezebben rejtőzhetett kaszásnak álcázva. Fejére magas vérdíjat tűztek ki és mindenütt szaglásztak utána az ideiglenes kormány kopói. Ezért új, biztonságosabb, veszélytelenebb helyet kellett keresni számára. A központi bizottság úgy döntött, hogy a finn bolsevikok segítségével mozdonyon, fűtőnek álcázva átszöktetik Finnországba és Helsingforsban Gustav Rovio finn szociáldemokratánál, a város akkori rendőrfőnökénél szállásolják el. A konspiráció és Lenin biztonsága szempontjából ki sem lehetett volna találni ennél jobb megoldást.

A kadet párt sugalmazására augusztus 25-én kirobbant a Kornyilov-lázadás. Lenin „Hírek egy összeesküvésről" című cikkében és „Az OSZDMP Központi Bizottságának" írott levelében felvázolta a bolsevikok taktikáját a Kornyilov-lázadás elleni harcban. Harcolunk és harcolni is fogunk – írta Lenin – Kornyilov ellen, akárcsak Kerenszkij csapatai, de nem támogatjuk Kerenszkijt. Szeptember elején Lenin megírta „A kompromisszumokról" című cikkét. „A valóban forradalmi pártnak a feladata – írta – nem az, hogy proklamálja, hogy lehetetlen minden kompromisszumról lemondani, hanem az, hogy *minden kompromisszumon át*, amennyiben ezek elkerülhetetlenek, hű tudjon maradni elveihez, osztályához, forradalmi feladatához, ügyéhez: a forradalom előkészítéséhez és a néptömegeknek a forradalmi

[100] *Lenin:* Az OSZD(b) MP VII. (áprilisi) összoroszországi konferenciája. Ugyanott. 355. old.
[101] Ugyanott. 418. old.

győzelemre való neveléséhez."[102] Rámutatott, hogy a lázadás leverése folytán olyan eredeti fordulat következett be, amely ismét lehetővé teszi a forradalom békés fejlődését, és felvetette, hogy a bolsevikok mint önkéntes kompromisszumot felajánlhatnák a kispolgári demokrata pártoknak a visszatérést a július előtti jelszavakhoz. A kompromisszum abban lenne, mutatott rá Lenin, hogy a bolsevikok nem támasztva igényt a kormányban való részvételre, lemondanának arról a követelésről, hogy a hatalom haladéktalanul a proletariátus és a szegényparasztság kezébe menjen át. Az eszerek és a mensevikek pedig a szovjeteknek felelős kormány megalakításával minden lehetőséget megkapnának arra, hogy a nép óriási többségére támaszkodva megvalósítsák blokkjuk programját. „Csak – hangsúlyozta Lenin – a forradalom e békés fejlődésének érdekében – ennek a történelemben *rendkívül* ritka és *rendkívül* értékes lehetőségnek, csak ennek a kivételszerűen ritka lehetőségnek a kedvéért – mehetnek bele, és kell is, hogy belemenjenek, véleményem szerint, a bolsevikok, a világforradalom hívei, a forradalmi módszerek hívei ebbe a kompromisszumba."[103] Lenin felhívta a figyelmet arra, hogy az a sajátos politikai helyzet, amely a kispolgári pártokkal való kompromisszumot lehetővé teszi, csak egészen rövid ideig állhat fenn. Két nap múlva már arra a következtetésre jutott, hogy „a kompromisszumra vonatkozó javaslat alkalmasint már elkésett. Az a néhány nap, amely alatt a békés fejlődés *még* lehetséges volt, alighanem *szintén* elmúlt... Igen, minden jel arra vall, hogy azok a napok, amikor véletlenül lehetővé vált a békés fejlődés útja, *már* elmúltak."[104] Úgy tűnhet, hogy Lenin egy cikken belül ellentétes gondolatokat fejtett ki. Erről azonban szó sincs. „A kompromisszumokról" című cikkét pénteken írta meg, de egy véletlen folytán nem sikerült még aznap eljuttatni a „Rabocsij Puty" szerkesztőségébe. Két nap alatt pedig olyan események következtek be, hogy Lenin a cikkében kifejtett nézeteit „elkésett gondolatok"-nak nevezte.[105]

Lenin rámutatott arra, hogy a „minden hatalmat a szovjeteknek!" jelszó tartalma megváltozott. Szeptember közepétől kezdve ez a jelszó *„egyértelmű a felkelésre való felhívással"*.[106] A jelszó azért kapott új tartalmat, mert mások lettek a szovjetek.

1917 augusztusában és szeptemberében Razlivban, illetve Helsingforsban Lenin megírta az „Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban" című könyvét, amelyben a legteljesebben és a legrendszerezettebben fejtette ki az új történelmi tapasztalatokkal általánosítva az államról szóló marxista tanítást.

Lenin ebben a művében megmutatta, hogyan fejlődtek Marx és Engels államról vallott nézetei, elemezte az államnak és a társadalom osztályjellegének összefüggését, megindokolta a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra törvényszerűségeit és elkerülhetetlenségét, feltárta a proletárállam és a proletárforradalom lényegét és feladatait, továbbfejlesztette a szocializmusról és a kommunizmusról szóló marxista tanítást. Az államot történelmi jelenségként vizsgálva elemezte, hogy mi az állam, mikor és hogyan jött létre, a különböző történelmi időszakokban miért öltött különböző formákat és töltött be különböző szerepeket.

[102] *Lenin:* A kompromisszumról. *Lenin* Összes Művei. 34. kot. 134. old.
[103] Ugyanott, 136. old.
[104] Ugyanott, 139–140. old.
[105] Lásd ugyanott.
[106] *Lenin:* Levél a bolsevik elvtársakhoz. Ugyanott, 387. old.

Behatóan foglalkozik a proletariátus diktatúrájával mint átmeneti állammal, amely kifejezi az egész nép akaratát. Nyomatékosan hangsúlyozta a proletárállam demokratizmusát, azt, hogy ez az új típusú állam új módon demokratikus és új módon diktatórikus. Hangsúlyozta, hogy a proletárállam lényege és ereje nem az erőszakban, hanem a munkásosztály szervezettségében és fegyelmezettségében rejlik, és az állam fő feladata a kizsákmányolás megszüntetése és a szocializmus felépítése.

A társadalom szocialista átalakításáért vívott harc egyik legfőbb feladataként határozta meg a demokrácia következetes kifejlesztését, a kifejlesztés formáinak megkeresését, a gyakorlatban való kipróbálását.

Továbbfejlesztette és konkretizálta a kommunista társadalom két fázisáról szóló marxista tanítást, a szocializmus és a kommunizmus közti különbségeket, a gazdasági, politikai és kulturális érettségük fokával határozva meg őket. Kidolgozta az állam elhalása gazdasági alapjainak kérdését is. Rámutatott arra, hogy az állam elhalása hosszan tartó folyamat, függ attól is, hogy milyen gyorsan fejlődik a kommunizmus első foka, és nyitva hagyta az elhalás határidejének, konkrét formáinak a kérdését. Lenin hangsúlyozta, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet a munkásosztály államhatalmának különböző formáit alakítja majd ki. Utalt a Párizsi Kommünre és a szövjetekre, mint az államhatalom formáira. A történelmi fejlődés azóta ismeri már a népi demokratikus rendszert is, amely önmagában is a formák többféleségét hordja magában.

Lenin könyvét nem fejezte be. „Az 1905-ös és az 1917-es orosz forradalom tapasztalatai" című hetedik fejezet nem készült el. A fejezetnek a tervezete elkészült[107], de a könyvben a címen kívül Lenin egyetlenegy sort sem írt meg belőle. „Megzavarta" az 1917-es októberi forradalom előestéje. „Az ilyen »megzavarásnak« – írta Lenin – csak örülni lehet", hiszen „kellemesebb és hasznosabb dolog »a forradalom tapasztalatait« végigcsinálni, mint írni róluk."[108]

1917 őszére az ország a tönk szélére jutott. A katasztrófa elhárításának és az ország gazdasági újjáépítésének a programját Lenin dolgozta ki a párt számára „A fenyegető katasztrófa, és hogyan harcoljunk ellene" című brosúrájában

Kiemelte, hogy a termelés és a fogyasztás állami ellenőrzése, felügyelete, nyilvántartása, szabályozása az első teendő a katasztrofa és az éhínség elleni harcban. A különböző hadviselő imperialista államokban bevezetett különféle ellenőrzési módszerekkel Lenin a termelés és az elosztás fölötti munkásellenőrzést állította szembe. Főbb intézkedésekként a következőket jelölte meg: a bankok, a biztosító társaságok, a tőkés monopóliumokhoz tartozó vállalatok államosítása; a föld államosítása; a kereskedelmi titok megszüntetése; a tőkések szétforgácsolt vállalatainak kényszeregyesítése szindikátusokba; a lakosságnak fogyasztási szövetkezetekbe való tömörítése azzal a céllal, hogy a háború terheinek egyenletes megoszlását biztosítsák, valamint a szegényeknek a gazdagok fogyasztása fölötti ellenőrzését. Mindezek az intézkedések, amelyek az imperialisták megfékezésére irányulnak, ha forradalmi demokratikus módon kerülnek megvalósításra, meggyorsítják az ország továbbhaladását. Ugyanakkor pedig „a XX. század Oroszországában – írta Lenin – amely forradalmi úton kivívta a köztársaságot és a demokráciát, *lehetetlen*

[107] Lásd *Lenin:* Tervezetek és jegyzetek az „Állam és forradalom" c. könyvhöz. *Lenin* Összes Művei. 33. köt. 220–221. old.

[108] *Lenin:* Állam és forradalom. (Utószó az első kiadáshoz.) Ugyanott. 111. old.

előbbre jutni anélkül, hogy ne *haladnánk* a szocializmus felé, anélkül, hogy ne tennénk *lépéseket* a szocializmus felé"[109].

A fenyegető katasztrófa, az imperialista háború által előidézett mérhetetlenül súlyos válság – mutatott rá Lenin – a népet választás elé állította: vagy elpusztul, vagy a fejlettebb szocialista termelési módra való minél gyorsabb áttérés érdekében a munkásosztályra bízza sorsát.

Szeptember második felében valamennyi polgári sajtóorgánum azt a kérdést feszegette, hogy átmehet-e a hatalom az országban a bolsevik párt kezébe. Ezekre a cikkekre felelt Lenin „Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?" című írásával. Rámutatott arra, hogy a bolsevikok, az élenjáró munkások készek haladéktalanul magukra vállalni az ország állami igazgatását és megtartani szovjethatalmukat, hogy ennek segítségével mindennemű kizsákmányolást felszámoljanak. Kifejtette, hogy a burzsoá államgépezet elnyomó apparátusának határozott szétzúzása során meg kell azonban óvni a kapitalizmus által létrehozott számviteli-nyilvántartási apparátust, és ezt nem szabad szétzúzni. Ezt az apparátust a proletár szovjeteknek kell alárendelni.

„Amikor – fejezte be írását Lenin – a kapitalizmus jóvoltából kifejlődött a nagybankok, a szindikátusok, a vasutak stb. anyagi apparátusa; amikor a fejlett országok igen gazdag tapasztalatai nagy tömegben halmozták fel a technika csodáit, amelyek alkalmazását a kapitalizmus *gátolja;* amikor az öntudatos munkások negyedmilliós pártot kovácsoltak egybe, hogy valamennyi dolgozó és kizsákmányolt támogatásával tervszerűen kézbevegyék és mozgásba hozzák ezt az apparátust –, amikor mindezek a feltételek *adva vannak,* akkor nincs a földön az az erő, amely a bolsevikokat, *ha nem hagyják magukat megijeszteni* és kézbe tudják venni a hatalmat, megakadályozná abban, hogy meg is tartsák azt a szocialista világforradalom győzelméig."[110] Szeptember közepén Lenin levelet intézett a központi bizottsághoz, a petrográdi és a moszkvai bizottsághoz „A bolsevikoknak kézbe kell venniük a hatalmat", és egy másik levelet a központi bizottsághoz „Marxizmus és felkelés" címmel, amelyben azt a feladatot tűzte a párt elé, hogy készítse elő és szervezze meg a fegyveres felkelést a hatalom megragadása céljából. Még nem a felkelés napjának vagy pillanatának a kérdését vetette fel, hanem siettette a felkelés gyakorlati előkészítését és felvázolta a felkelés szervezésére vonatkozó hozzávetőleges tervét.

A forradalmi válság kibontakozására való tekintettel Lenin lehetetlennek tartotta, hogy továbbra is Helsingforsban maradjon, és szeptember 20. körül már Viborgban volt.

Október 3-án a központi bizottság engedélyezte Leninnek, hogy visszaköltözzön Petrográdba. Itt még nagyobb energiával igyekezett előkészíteni a pártot a fegyveres felkelés megszervezésére. Az „Egy kívülálló tanácsai" című cikkében összefoglalta Marx és Engels felkelésre vonatkozó megállapításait, és az új korszakra alkalmazva továbbfejlesztette őket. Megállapította, hogy „a fegyveres felkelés . . . a politikai harc *különleges* formája, amely külön törvényeknek van alávetve"[111]. Hangsúlyozta, hogy a felkelést művészetként kell kezelni, és a bolsevikok emlékezetébe

[109] *Lenin:* A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene. *Lenin* Összes Művei. 34. köt. 194. old.

[110] *Lenin:* Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat? *Lenin* Összes Művei. 34. köt. 332. old.

[111] *Lenin:* Egy kívülálló tanácsai. Ugyanott, 382. old.

idézte a fegyveres felkelésnek Marx és Engels által megfogalmazott alapvető szabályait.

A párt központi bizottsága október 10-én ülést tartott. A politikai helyzetről szóló beszámolójában Lenin megállapította, hogy a helyzet politikailag teljesen megérett arra, hogy a szovjetek kezükbe vegyék a hatalmat, és a párt egész tevékenységének középpontjába a felkelés technikai előkészítését kell helyezni. A központi bizottság elfogadta Lenin határozati javaslatát. A felkelést csak Kamenyev és Zinovjev ellenezte.

Október 14-én Lenin vezető pártmunkásokkal tárgyalta meg a felkelés gyakorlati előkészítését. Október 12. és 15. között több ízben találkozott Pjatnyickijjal, akivel a moszkvai fegyveres felkelés előkészítését beszélte meg.

Október 16-án kibővített ülést tartott a központi bizottság, ahol 19 szavazattal 2 ellenében (4-en tartózkodtak) elfogadták Lenin következő határozati javaslatát: „A gyűlés minden tekintetben helyesli és teljes egészében támogatja a központi bizottság határozatát, felhívja a szervezeteket, továbbá a munkásokat és a katonákat a fegyveres felkelés mindenre kiterjedő és sürgős előkészítésére, a központi bizottság által e célból létrehozandó központ támogatására, és kifejezi azt a szilárd meggyőződését, hogy a központi bizottság és a szovjet kellő időben fogja kijelölni a támadás kedvező pillanatát és célszerű módjait."[112] A központi bizottság zárt ülésén megalakította a Forradalmi Katonai Központot.

Október 18-án, amikor a párt már teljes erővel készült a fegyveres felkelésre, Kamenyev a „Novaja zsizny" című félmensevik lapban a maga és Zinovjev nevében interjút tett közzé, amelyben bejelentették, hogy nem értenek egyet a pártnak a fegyveres felkelés előkészítésére irányuló politikájával. Ezzel az ellenség tudomására hozták a központi bizottság titkos határozatát.

Az ellenforradalom is mozgósította erőit. Az ideiglenes kormány október 19-én zárt ülésen foglalkozott a „bolsevik akció" kérdésével. Ugyanezen a napon az igazságügyminiszter újra elrendelte Lenin letartóztatását. Az ideiglenes kormány október 24-én megpróbálta bezárni a bolsevikok központi lapját. Ugyancsak október 24-én a munkáskerületeknek a belvárostól való szétválasztása érdekében a kormánycsapatok tervbe vették a Néva hídjainak szétnyitását.

Lenin értesülve az utóbbi eseményekről, megírta a központi bizottsághoz címzett történelmi jelentőségű levelét, amelyben a támadás haladéktalan megindítását követelte. „Ezeket a sorokat 24-én este írom, a helyzet a végletekig kritikus. Napnál világosabb, hogy a felkelés halogatása most már igazán egyértelmű a halállal.

Minden erőmmel igyekszem meggyőzni az elvtársakat arról, hogy most minden egy hajszálon függ, hogy olyan kérdések vannak napirenden, amelyeket nem tanácskozások, nem kongresszusok (még szovjetkongresszusok sem), hanem egyes-egyedül a népek, a tömegek döntenek el, a felfegyverzett tömegek harca dönt el . . . Le kell tartóztatni, ha törik, ha szakad, még ma este, ma éjjel a kormányt, miután lefegyvereztük (ha ellenállást tanúsítanak – legyőztük) a hadapródiskolásokat stb.

Nem szabad várni!! Mindent elveszthetünk!!

. . . Semmi esetre se hagyják meg a hatalmat Kerenszkij és társai kezében 25-ig, semmiképpen: feltétlenül ma este vagy éjjel vigyék dűlőre a dolgot.

[112] Az OSZD(b)MP Központi Bizottságának 1917. október 16-i (29-i) ülése. *Lenin* Összes Művei. 34. köt. 396. old.

A történelem nem bocsátja meg a késedelmeskedést a forradalmároknak, akik ma győzhetnek (és ma bizonyosan győzni fognak), holnap viszont azt kockáztatják, hogy sokat veszítenek, azt kockáztatják, hogy mindent elveszítenek.

... Mérhetetlen volna a forradalmárok bűne, ha elszalasztanák a pillanatot, amikor tudják, hogy tőlük függ a *forradalom megmentése*, a béke felajánlása, Petrográd megmentése, a menekülés az éhínségtől, a föld átadása a parasztoknak.

A kormány inog. Meg kell neki adni a *kegyelemdöfést*, ha törik, ha szakad!

Az akció halogatása a halállal egyértelmű."[113] Miután a levelet elküldte a központi bizottságnak, illegálisan a forradalom vezérkarába, a Szmolnijba ment Lenin.

Október 25-én reggelre a vörösgárdisták, a matrózok és a katonák elfoglalták az összes Néva-hidat, a telefonközpontot, a távíróhivatalt, a távirati ügynökség és a szikratávíró épületét, a pályaudvarokat, a villanytelepeket, az állami bankot és a többi fontosabb intézményt. A Téli Palota és a körzeti katonai parancsnokság épületének kivételével az egész város a felfegyverzett proletariátus és a forradalmi katonák kezén volt. Október 25-én reggel a forradalmi katonai bizottság közzé tette az „Oroszország polgáraihoz!" című kiáltványt, amelyet Lenin írt. „Az ideiglenes kormány megbukott – hangzott a kiáltvány –. Az államhatalmat a munkás- és katonaküldöttek petrográdi szovjetjének szerve: a petrográdi proletariátusnak és helyőrségnek az élén álló Forradalmi Katonai Bizottság vette kezébe."[114] Délután a Szmolnij oszlopcsarnokában összeült a petrográdi szovjet rendkívüli ülése. „A munkás- és parasztforradalom, amelynek szükségességéről a bolsevikok mindig is beszéltek, – jelentette be előadói beszédében Lenin – végbement ... Ezzel új szakasz kezdődik Oroszország történetében, és a mostani, harmadik orosz forradalomnak végső soron el kell vezetnie a szocializmus győzelméhez ... Oroszországban most hozzá kell látnunk a szocialista proletárállam építéséhez.

Éljen a szocialista világforradalom!"[115]

Október 25-én este az Auróra jelére megindult a roham a Téli Palota ellen és 26-án hajnali 4 órakor már jelenthették a II. összoroszországi szovjetkongresszusnak, hogy a Téli Palotát elfoglalták. Október 26-án a központi bizottság Lenin részvételével tartott ülésén az új kormány összetételéről és elnevezéséről tárgyalt. Mivel a baloldali eszerek visszautasították a kormányban való részvételt, a központi bizottság úgy döntött, hogy kizárólag bolsevikokból alakít kormányt.

Október 26-án este megnyílt a II. összoroszországi szovjetkongresszus második ülése, amely két történelmi jelentőségű dekrétumot – a békéről és a földről szólót – fogadott el. A szovjetkongresszus megalakította a Népbiztosok Tanácsát, élén Leninnel.

Az októberi szocialista forradalommal győzelmet aratott a forradalmi elmélet.

[113] *Lenin:* Levél a központi bizottság tagjaihoz. Ugyanott, 434–435. old.

[114] *Lenin:* Oroszország polgáraihoz. *Lenin* Összes Művei. 35. köt. Kossuth Könyvkiadó 1978. 1. old.

[115] *Lenin:* A munkás- és katonaküldöttek petrográdi szovjetjének ülése. Ugyanott, 2–3. old.

A szocialista építés és a szocializmus politikai gazdaságtanának egyes kérdései Lenin munkáiban

Lenin a szocializmus politikai gazdaságtanának kérdéseivel – érthető módon – a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után kezdett behatóan foglalkozni. Az 1917 és 1924 közötti időszakban írt művek közül igen sok a szocializmus politikai gazdaságtanának a mindennapi gyakorlati élet által felvetett alapvető kérdéseit tárgyalja.

Marx és Engels a tőkés termelési viszonyok vizsgálatánál a fejlett polgári társadalmat elemezhette. A kapitalizmus keletkezését a tőkés társadalom kifejlett formáinak alapján vizsgálták. Lenin a szocialista társadalom vizsgálatánál a kialakulóban levő szocialista termelési viszonyok elemzéséből indulhatott csak ki. Elméleti nagyságát mutatja, hogy a forradalmat követő igen nehéz, sok tekintetben zavaros viszonyok között is értékes, tudományos megállapításokat tudott tenni a szocializmusra vonatkozóan. Megállapításainak többsége ma is érvényes útmutatást nyújt számunkra.

A szocializmus politikai gazdaságtana az élettel, a szocialista építés mindennapi gyakorlatával szoros kapcsolatban alakult ki. Ennek alapján Lenin tevékenységét a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után három időszakra oszthatjuk. Műveit inkább keletkezésük ideje szerint, nem pedig tematikai bontásban tárgyaljuk.

A SZOCIALISTA ÉPÍTÉS KEZDETE

Az építés előfeltétele a hatalom megszilárdítása és a béke

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével Lenin életében és tevékenységében is új szakasz kezdődött. Röviddel az októberi fegyveres felkelés győzelme után Lenin teljesen átköltözött a párt és a szovjethatalom vezető szerveinek székházába, a Szmolnijba. Innen irányította a pártnak és a kormánynak a szocialista állam építésével, az új élet megteremtésével, a forradalom vívmányainak a belső és külső ellenségekkel szembeni megvédésével kapcsolatos egész tevékenységét.

1917. december 23-án a Népbiztosok Tanácsa határozatilag kötelezte Lenint, hogy néhány napi szabadságra menjen. Ezt egy finnországi szanatóriumban töltötte, ahol megírta az „Egy újságíró naplójából (feldolgozandó témák)", „Hogyan szervezzük meg a versenyt?", „Akik megrémültek a régi összeomlásától és akik harcolnak az újért" című cikkeit, továbbá a fogyasztási kommunákról szóló rendelet tervezetét. Ezek a jegyzetek és cikkek azt bizonyítják, hogy Lenin már 1917 decemberében behatóan foglalkozott a szocialista építés kérdéseivel.

1918. január 1-én, amikor Lenin távozott a szocialista hadsereg első menetalakulatainak búcsúztatása alkalmából rendezett gyűlésről, ellenforradalmár terroristák rálőttek gépkocsijára. Szerencsére Lenin sértetlen maradt.

A hatalomért folyó harcban fontos szerepet töltött be az alkotmányozó gyűlés kérdése. A november derekán lezajlott választásokon a forradalom előtt összeállított listák alapján az eszerek pártja kapott többséget. Az alkotmányozó gyűlés összetétele tehát nem fejezte ki a tényleges osztályerőviszonyokat. Lenin mégis szükségesnek tartotta az alkotmányozó gyűlés összehívását, mivel a parasztok közül sokan, továbbá a városi dolgozók elmaradott rétegei még bíztak a polgári parlamentarizmusban, és szemléltető példával kellett bebizonyítani, hogy az alkotmányozó gyűlés nem képviseli a dolgozók érdekeit és nem valósítja meg követeléseiket.

1918. január első napjaiban Lenin megírta „A dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak kinyilatkoztatása" című deklarációt, amely a szovjetalkotmány alapjául szolgált. A deklaráció megállapította, hogy a szovjethatalom fő feladatai: az ember ember által való mindennemű kizsákmányolásának megszüntetése, a kizsákmányolók ellenállásának elnyomása, a társadalom szocialista szervezetének megvalósítása, a társadalom osztályokra tagozódásának teljes kiküszöbölése. A deklaráció megerősítette a szovjethatalom fő dekrétumait, leszögezte a szovjetállam békés külpolitikájának elveit és kimondta, hogy „Oroszországot a munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjeinek köztársaságává nyilvánítjuk. Minden központi és helyi hatalom ezeket a szovjeteket illeti meg. Az oroszországi szovjetköztársaság szabad nemzetek szabad szövetsége alapján, mint nemzeti szovjet köztársaságok föderációja alakul meg."[1]

A január 5-én összeült alkotmányozó gyűlés ellenforradalmi többsége nem volt hajlandó megvitatni és elfogadni „A dolgozó és a kizsákmányolt nép jogainak kinyilatkoztatását"-t. Másnap a Népbiztosok Tanácsa, majd a szovjetek Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottsága elfogadta az alkotmányozó gyűlés feloszlatásáról szóló dekrétumot, amelyet Lenin írt. Az alkotmányozó gyűléssel a szovjetek III. összoroszországi kongresszusát állították szembe, mint a hatalom egyetlen legfelsőbb szervét. Az 1918. január 10-én megnyitott kongresszuson a Népbiztosok Tanácsának munkájáról Lenin számolt be. A III. szovjetkongresszus jóváhagyta a szovjetkormány politikáját, és elfogadta „A dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak kinyilatkoztatása" című lenini deklarációt.

Lenin a tartós béke kivívásában a szocializmusért való harc fontos feltételét látta. Úgy vélte, hogy olyan viszonyok között, amikor a szovjet köztársaságnak lényegében nincs hadserege, mert a régi hadsereg bomlásnak indult, a Vörös Hadsereg pedig még csak szervezés alatt áll, amikor a háborútól elkínzott katonák és dolgozó parasztok többsége békére vágyik, a háború folytatása romlásba döntené a szovjethatalmat. Hangsúlyozta, hogy a szovjet állam életéről vagy haláláról van szó, és hogy a dolgozók nemzetközi felszabadító mozgalmának gócát és bázisát alkotó szovjet köztársaság megmentése érdekében – bármilyen súlyosak is a feltételek – békét kell kötni az imperialista Németországgal.

A „baloldali kommunisták" (Buharin, Bubnov, Lomov, Oszinszkij) a Németország elleni „forradalmi háború" mellett kardoskodtak. 1918. január 8-án felelős

[1] *Lenin:* A dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak kinyilatkoztatása. *Lenin* Összes Művei. 35. köt. 219. old.

pártmunkások tanácskozást tartottak, ahol Lenin megmagyarázta, hogy miért kell haladéktalanul békét kötni Németországgal. Rámutatott, hogy Szovjet-Oroszország nem képes háborút viselni, a béke megkötésével azonban lélegzethez jut, hogy megszilárdítsa a szovjethatalmat és kibontakoztassa a szocialista építést. A tanácskozáson a „forradalmi háborúra" 32 részvevő szavazott. Trockij álláspontjára (sem béke, sem háború) 16-an, a békének Németország támasztotta feltételekkel való aláírására pedig 15-en. A helyzet igen súlyos volt. A központi bizottság január 11-i ülésén Trockij álláspontja kapott többséget. Az egyszerű párttagok közül is eleinte sokan ellenezték, hogy a szovjethatalom elfogadja a rabló békefeltételeket.

A szovjet békeküldöttséget vezető Trockij, aki a Népbiztosok Tanácsának elnökétől, Lenintől azt az utasítást kapta, hogy írja alá a békét, ha a németek ultimátummal állnak elő, Bresztben bejelentette, hogy Szovjet-Oroszország visszautasítja az annexiós szerződés aláírását, de a háborút beszünteti és a hadsereget teljesen leszereli. A német hadsereg ezt kihasználva, február 18-án támadásba ment át. Az országot rettenetes veszély fenyegette. 1918. február 21-én a Népbiztosok Tanácsa felhívással fordult a néphez, a „Veszélyben a szocialista haza!" című dekrétummal, amelyet Lenin írt alá. A dekrétum kimondta, hogy *„az ország minden ereje és eszköze teljesen a forradalmi honvédelem szolgálatába állítandó, minden szovjet és minden forradalmi szervezet köteles utolsó csepp véréig védeni minden állást"*[2].

Február 23-án Németország még súlyosabb békefeltételekkel állt elő. A központi bizottság február 23-i ülésén Lenin a leghatározottabban követelte a német békefeltételek azonnali elfogadását. Szverdlov, Zinovjev, Szokolnyikov és némi habozás után Sztálin a béke haladéktalan aláírása mellett foglalt állást. Trockij nem értett egyet Leninnel, de a háború folytatását lehetetlennek tartotta, mivel a pártban nincs egyöntetűség. A béke aláírását Buharin, Urickij, Lomov ellenezte. „Ezeket a feltételeket alá kell írni – mondotta Lenin. – Ha nem írják alá őket, három hét múlva aláírhatják a szovjethatalom halálos ítéletét."[3] A szovjet küldöttség 1918. március 3-án aláírta a szerződést Németországgal. „Hihetetlenül, hallatlanul nehéz aláírni – mondotta Lenin – egy szerencsétlen, mérhetetlenül súlyos, végtelenül megalázó békét, amikor az erős a gyenge torkának megy."[4]

Március 6. és 8. között Petrográdban ülésezett a VII. rendkívüli pártkongresszus. Lenin tartotta a központi bizottság politikai beszámolóját, amelyben tüzetesen elemezte az oroszországi forradalom fejlődését, a belső és a nemzetközi osztályerőviszonyokat, és kimutatta, hogy a breszti béke megkötése elkerülhetetlen volt.

Előadói beszédet tartott a pártprogram felülvizsgálásáról és a párt nevének megváltoztatásáról. Elkészítette „A programtervezet vázlatos fogalmazványá"-t, megfogalmazta a proletárdiktatúra céljait, a párt politikai, gazdasági és nemzetközi feladatait. A kongresszus határozatában kimondotta, hogy a párt új neve: Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt. Az új pártprogram kidolgozását a kongresszus egy külön bizottságra bízta, amelynek élén Lenin állt.

Február végén a Népbiztosok Tanácsa Lenin javaslatára úgy döntött, hogy a kormány székhelyét Moszkvába helyezi át. 1918. március 11-én a párt központi bizott-

[2] *Lenin:* Veszélyben a szocialista haza! Ugyanott, 361. old.
[3] Протоколы ЦК РСДРП(б) Авг. 1917. г. – февр. 1918. г. Moszkva 1958. 213. old.
[4] *Lenin:* A szerencsétlen béke. *Lenin* Összes Művei. 35. kot. 385. old.

sága és a Népbiztosok Tanácsa, élén Leninnel, megérkezett Moszkvába, és ezzel Moszkva lett a szovjet állam fővárosa.

A breszti békeszerződés ratifikálása céljából március 14-re Moszkvában összehívták a szovjetek IV. rendkívüli összoroszországi kongresszusát. A referátumot Lenin tartotta, a kongresszus név szerinti szavazással elfogadta a békeszerződés ratifikálására vonatkozó, Lenin által benyújtott határozati javaslatot.

A breszti békeszerződés megkötése kitűnő példa a lenini taktika rugalmasságára. A breszti békét Lenin úgy fogta fel, mint példát egy olyan politikai kompromisszumra, amelyet a szocialista állam a béke érdekében, a szocialista vívmányok megóvása végett kénytelen kötni kapitalista országokkal. „Ez – emlékezett vissza később Lenin – valóban az imperialistákkal kötött kompromisszum volt, de olyan – és olyan viszonyok között kötött – kompromisszum, amely *elengedhetetlen* volt."[5]

Az 1918 novemberében Németországban kitört forradalom lehetővé tette a szovjet kormánynak, hogy semmisnek nyilvánítsa a breszti rablószerződést.

Lenin a békéért, a háború ellen vívott harc során megfogalmazta a szocialista állam külpolitikájának alapelveit. Abból indult ki, hogy a szocialista forradalom nem mehet végbe egyidejűleg valamennyi országban, hogy történelmileg elkerülhetetlen egy olyan időszak, amikor „szocialista és kapitalista államok fognak egymás mellett élni"[6]. Lenin olyan objektív törvényszerűségnek tekintette a különböző társadalmi rendszerű államok egymás mellett élését, amely a kapitalizmusból a szocializmusba vezető világméretű átmenet egész történelmi korszakában érvényesül.

A békés egymás mellett élés feltételezi, hogy a két rendszer között lankadatlan erővel folyik az ideológiai, politikai, gazdasági harc. Lenin tanítása szerint „a nemzetközi forradalom érdekei azt követelik, hogy a szovjethatalom, amely megdöntötte az országban a burzsoáziát, *segítse* ezt a forradalmat, de a segítség *formáját saját erejéhez mérten válassza meg*"[7].

Leninnek soha sem volt, és a kommunistáknak ma sem az a felfogásuk, hogy a forradalomhoz vezető út óhatatlanul államok közötti háborúkon át vezet. A „baloldali kommunistákkal" szembeszállva írta Lenin: „Talán úgy vélik a szerzők, hogy a nemzetközi forradalom érdekei a nemzetközi forradalom *előrelökését* követelik, ilyen előrelökés pedig csakis a háború lehet, semmi esetre sem a béke, mert az a tömegekben az imperializmus »legalizálásának« benyomását keltené? Az efféle »elmélet« teljes szakítás volna a marxizmussal, amely mindig tagadta a forradalmak »előrelökését«, mert a forradalmak olyan mértékben fejlődnek, amilyen mértékben a forradalmakat előidéző osztályellentétek élesednek. Az efféle elmélet egyértelmű volna azzal a nézettel, hogy a fegyveres felkelés mindig és minden körülmények között kötelező harci forma."[8] Lenin tehát határozottan elvetette a „forradalom exportjának" a gondolatát. De a leghatározottabban elítélte az „ellenforradalom exportját" is, az imperialisták beavatkozását a szovjetország és más, forradalmat végrehajtó népek belügyeibe.

[5] *Lenin:* A „baloldaliság", a kommunizmus gyermekbetegsége. *Lenin* Összes Művei. 41. köt. 18. old.

[6] *Lenin:* Az amerikai munkásokhoz. *Lenin* Összes Művei. 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 189. old.

[7] *Lenin:* Különös és szörnyűséges. *Lenin* Összes Művei. 35. köt. 405. old.

[8] Ugyanott, 404–405. old.

A szovjethatalom első lépései a proletárdiktatúra gyakorlati megvalósítására irányultak. Az ipar, a vasutak, a bankok, a föld államosítása, a külkereskedelmi monopólium bevezetése stb. megmutatták, hogy a munkásosztály mennyire megerősödött, mennyire túlhaladta a proletárdiktatúra első kísérletének, a Párizsi Kommünnek a gazdaságpolitikai intézkedéseit. A szovjethatalom e lépései a szocialista szektor létrehozását, az új típusú termelési viszonyok létrejöttét szolgálták. A szocialista forradalom hozzáfogott építő feladatainak megvalósításához. Gyakorlatilag bizonyították be a burzsoázia megdöntésének és a társadalom szocialista fejlődésének lehetőségét.

Az adott körülmények között döntő fontosságú volt a szocializmus sorsának kérdése Oroszországban, a proletárdiktatúra gazdasági alapjának megerősítése és a szocializmus egy országban való győzelme gazdasági és politikai feltételeinek megteremtése.

Leninnek a szovjethatalom első éveiben írt közgazdasági művei a proletárdiktatúra első lépéseinek elméleti megalapozását és értékelését, valamint a szocialista társadalom létrejötte törvényszerűségeinek elemzését szolgálták.

A szocializmus politikai gazdaságtanának egyik első kérdése, amellyel Leninnek elkerülhetetlenül foglalkoznia kellett, a kapitalizmusból a szocializmusba vezető *átmeneti időszak szükségességének* és a proletárdiktatúra gazdasági feladatainak megalapozása volt.

Továbbfejlesztve Marx tanítását az átmeneti időszakról, Lenin az új történelmi körülményeknek megfelelően bebizonyította a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszak objektív szükségességét. Lenin a szocialista forradalom lényegének, valamint a szocialista és polgári forradalom közötti különbségeknek az elemzéséből indult ki.

A polgári forradalom akkor kezdődik, amikor a tőkés gazdaságnak a feudalizmus méhében kialakult kész formái már adottak. A szocialista forradalom azonban úgy kezdődik el, hogy *még nem léteznek a szocialista gazdaság kész formái.*

A polgári forradalomnak csak a rombolás a feladata. Mindent megsemmisít, ami zavarja a kapitalizmus kialakulását. A szocialista forradalomnak nemcsak a régi rendet kell elpusztítania, hanem ehhez járulnak az *építő feladatok* is.

A polgári forradalomban a dolgozó tömegek a polgárság céljait követve, szétzúzzák azt, ami gátolta a tőkés viszonyok kifejlődését. A szocialista forradalomban a dolgozó tömegek az *új, szocialista termelési viszonyok* megteremtői.

A polgári forradalom befejeződik a hatalom megragadásával. A proletárforradalomban a hatalom megragadása csak *a forradalom kezdete.* A dolgozó tömegek a proletárdiktatúrát a régi gazdaság felszámolására, az új szocialista gazdaság létrehozására, valamint a szocialista termelési viszonyok megteremtésére, a termelés valódi társadalmasítására használják fel.

A polgári forradalmak csak a kizsákmányolás egyik formáját váltják fel egy másik formával. A szocialista forradalom *véget vet minden kizsákmányolásnak,* szétzúzza a régi államapparátust, és új államapparátust hoz létre.

A polgári forradalomban, miután a tömegek a burzsoázia érdekében teljesítették romboló feladatukat, ismét kizsákmányolt, elnyomott tömegekké válnak. A szocia-

lista forradalomban a munkásosztály és marxista–leninista élcsapata körül létrejön *a dolgozó tömegek tartós szövetsége.*

Mivel a szocialista forradalom nem találja meg a kapitalizmusban a szocializmus kész formáit, és a proletárforradalmat megvalósító dolgozó tömegek feladata az új, szocialista termelési viszonyok létrehozása, ezért szükség van egy külön szakaszra, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakára. Erre az időszakra a megdöntött kapitalizmus és a születőben levő szocializmus közötti harc a jellemző. A kapitalizmust már megdöntötték, de még nem győzték le. A kapitalizmus erőt meríthet, hiszen megvannak a gyökerei a falusi kisárutermelésben, a ki nem sajátított tőkésvállalatokban és a világburzsoázia támogatásában. Lenin rámutatott arra, hogy a „kapitalizmusból a szocialista rendbe való átmenet hosszú és szívós harccal jár együtt"[9]. Harc dúl a szocializmus és a kapitalizmus között annak eldöntésére, hogy „ki kit győz le?".

Az átmeneti időszak gazdasága többszektorú. Az átmeneti időszakra jellemző, hogy gazdaságában „megvannak *mind* a kapitalizmusnak, *mind* a szocializmusnak az elemei, részei, darabkái"[10]. Oroszországban a forradalmat követően a legkülönbözőbb társadalmi-gazdasági szektorok voltak megtalálhatók: 1. a patriarchális, vagyis jelentős mértékben naturális parasztgazdaság; 2. a kisárutermelés, főleg piacra termelő parasztgazdaságok; 3. a magángazdasági kapitalizmus, azaz a tőkések tulajdonában levő ipari és kereskedelmi vállalatok, valamint a kulákgazdaságok; 4. az államkapitalizmus, a magántőke bevonásával működő szovjet részvénytársaságok, a koncessziók stb.; 5. a szocialista szektor, a szovjetállam tulajdonába került gyárak, a föld, a bankok, a vasutak, a dolgozó parasztok kollektív gazdaságai.

A szocializmus építésének általános törvényszerűségeit kutatva Lenin rámutatott arra, hogy e szektorok egyikének-másikának léte vagy nemléte az adott ország sajátosságaitól függ. Három gazdasági forma azonban – mivel nem létezik tiszta kapitalizmus – minden országban megtalálható lesz az átmenet idején. Ez a három gazdasági forma a magánkapitalista, a kisárutermelő és a szocialista szektor. E szükségszerű gazdasági formák – minden országban közös alapvonásaik mellett – országonként eltérő sajátosságokat mutatnak. Lenin e gazdasági formák és szektorok elemzésénél a korszak fő feladatát, a szocialista gazdaság megteremtését tartotta szem előtt. Ennek szempontjából vizsgálta az egyes gazdasági formák és szektorok jellegét, jelentőségét, és ebből kiindulva határozta meg a velük kapcsolatos gazdaságpolitikai teendőket.

Az ország előtt az a feladat állt, hogy felszámolják a gazdaság sokszektorúságát, megteremtsék a szocialista szektor osztatlan uralmát a gazdaság következetes és fokozatos átalakítása, a városi és a falusi tőkés elemek korlátozása és kiszorítása, valamint a kisárutermelő gazdaság szocialista átalakítása útján.

Oroszország gazdaságában akkoriban a kisárutermelés volt túlsúlyban, és a proletárállamot a legnagyobb veszély a kispolgárság részéről fenyegette. Ilyen körülmények között Lenin a nagyüzemi termelés mielőbbi megszervezése végett célszerűnek tartotta az államkapitalizmus különböző formáinak felhasználását, bizonyos kompromisszum, megállapodás kötését a szocialista állam ellenőrzése alatt dolgozni

[9] *Lenin:* Beszéd az Alkotmányozó Gyűlés feloszlatásáról. Ugyanott, 241. old.

[10] *Lenin:* A „baloldali" gyerekességről és a kispolgáriasságról. *Lenin* Összes Művei. 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 277. old.

hajlandó tőkésekkel. Úgy vélekedett, hogy a proletárdiktatúra megteremtése után az államkapitalizmus bizonyos feltételek mellett egyik eszköze lehet a tőkések magántulajdonában maradt vállalatok fokozatos szocialista társadalmasításának. Ezzel kapcsolatban nem tartotta kizártnak azt a lehetőséget, hogy a munkásosztály megváltja a burzsoázia termelési eszközeit. Az államkapitalizmus, a proletárdiktatúra viszonyai között – Lenin szerint –, olyan kapitalizmus, amelyet bizonyos keretek között megtűr a gazdasági élet parancsnoki magaslataira támaszkodó proletárhatalom, és amely a szocialista állam szigorú ellenőrzése alatt áll. Rámutatott arra, hogy az államkapitalista szektor magasabb rendű, mint a kisárutermelő vagy a magánkapitalista szektor, mivel alá van vetve az állami nyilvántartásnak és ellenőrzésnek. Ha a proletárállam valósítja meg ezt az ellenőrzést, akkor nem kell félni az államkapitalista szektor felhasználásától.

A szocializmusba való átmenet konkrét formáinak eltérőnek kell lenniük a szocialista építés megkezdésének feltételeitől függően. „A szovjethatalom soron levő feladatai"-ban Lenin utalt arra, hogy a fejlett tőkésországok proletariátusának mérhetetlenül nehezebb megkezdenie a szocialista forradalmat, de ezekben az országokban mérhetetlenül könnyebb lesz továbbmenni. Lenin világosan látta, hogy Oroszországban, ahol túlsúlyban vannak a kistulajdonosi gazdaságok, különösen nehéz lesz a szocializmus építése.

A proletárdiktatúra gazdasági feladatai

A marxista elmélet tisztaságáért folytatott harcnak nagy gyakorlati jelentősége volt. „A proletárforradalom és a renegát Kautsky" című művében – amely magyarul először Berei Andor fordításában jelent meg 1932-ben, a 12 kötetes Lenin Válogatott Munkái VII. kötetében – a proletárdiktatúrával a „demokratikus diktatúrát" szembeállító Kautsky bírálata mellett Lenin elemezte a proletárállamnak a mezőgazdaság és az ipar terén megvalósított első gazdasági intézkedéseit. A föld magántulajdonát a szocialista forradalom első napján megszüntették. Ezen a területen a proletárforradalom csak befejezte a polgári demokratikus forradalom feladatát, és egyidejűleg olyan agrárrendszert hozott létre, amely leginkább képes biztosítani a föld közös megművelésére való áttérést, a mezőgazdaság fokozatos szocialista átalakítását, a parasztság áttérését a szocializmusra. Az ipar államosítása már az új szocialista rendszer létrehozására irányuló intézkedés.

Amikor az ország a breszti béke megkötésével lélegzethez jutott, Lenin különösen nagy figyelmet fordított a szocialista építés tervének kidolgozására. 1918. március második felében Lenin megkezdte a munkát a szovjethatalom feladataival foglalkozó cikkén. Áprilisban megírta „Tézisek a szovjethatalom jelenlegi feladatairól" című munkáját, amelyet a párt központi bizottsága 1918. április 26-i ülésén megvitatott. A központi bizottság a téziseket egyhangúlag jóváhagyta és elrendelte, hogy a „Pravda" és az „Izvesztyija" cikk formájában közölje, és a munkát külön brosúraként is adják ki. A cikk és a brosúra „A szovjethatalom soron levő feladatai" címmel jelent meg, és 1918-ban több mint tíz kiadást ért meg. A Szovjetunión kívül ugyanebben az évben megjelent angolul New Yorkban, franciául Genfben és németül Zürichben. Leninnek ez az írása magyarul először 1919-ben jelent meg a Közoktatásügyi Népbiztosság gondozásában, „A szovjethatalom legközelebbi feladatai" címmel.

„A szovjethatalom soron levő feladatai" az első olyan nagyobb munka, amelyet Lenin az októberi forradalom után írt. Ebben felvázolta a szocialista építés tervét, megvilágította a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakának legfontosabb kérdéseit, kidolgozta a szovjetállam gazdaságpolitikájának alapelveit. Megmagyarázta, hogy a proletárdiktatúra bevezetése után a gazdasági kérdések kerülnek előtérbe, és elsősorban ezek megoldásától függ az új társadalom építésével kapcsolatos összes feladat megoldása. A harc fő területe tehát a proletárdiktatúra megvalósítása után a gazdaság. „Az állam irányításának, amely most a szovjethatalom számára előtérbe került, megvan még az a sajátossága is – mutatott rá Lenin –, hogy most – és a civilizált népek legújabbkori történetében alighanem első ízben – olyan irányításról van szó, amelyben nem a politikának van a legnagyobb jelentősége, hanem a gazdaságnak."[11]

A szocialista forradalomnak gazdasági téren kell a legnagyobb nehézségekkel megbirkóznia. Meg kell szervezni a tervszerű szocialista termelést és a termékelosztást, biztosítani kell a termelőerők fejlődését, olyan feltételeket kell teremteni, amelyek között a burzsoázia sem nem létezhet, sem nem születhet újjá.

A szocializmusba való átmenet – mutatott rá Lenin – mindenekelőtt megköveteli a termelés és a termékelosztás legszigorúbb, az egész népet átfogó nyilvántartásának és ellenőrzésének megszervezését. Enélkül nem biztosítható a szocialista társadalomra jellemző tervgazdálkodás és a munka termelékenységének növelése. Különösen hangsúlyozta Lenin az ellenőrzés és a nyilvántartás jelentőségét a kispolgári spontaneitás, az embereknek a munkához és a társadalmi tulajdonhoz való viszonyulásában meglevő kapitalista csökevények elleni harc szempontjából.

Fontos feltételnek tartotta Lenin a munkatermelékenység országos méretekben történő növelését: „Miután a proletariátus megoldotta a hatalom kivívásának feladatát, és amilyen mértékben lényegében és fő vonásaiban megoldja a kisajátítók kisajátításának és a kisajátítók ellenállása elfojtásának feladatát, minden szocialista forradalomban szükségszerűen előtérbe nyomul a kapitalizmusnál magasabb rendű társadalmi alakulat megteremtésének alapvető feladata, vagyis: a munka termelékenységének emelése, ezzel kapcsolatban pedig (és ennek érdekében) a munka magasabb színvonalú megszervezése."[12]

Lenin felhívta a figyelmet a *munkatermelékenység* emelésének fontosságára a szocializmus győzelme szempontjából, mivel minden új társadalmi rend csak akkor képes legyőzni a régit, ha magasabb szintre emeli a munka termelékenységét.

A munkatermelékenység emeléséhez Lenin elengedhetetlennek tartotta a nagyipar anyagi alapjának megteremtését. „A munkatermelékenység emelése mindenekelőtt megköveteli a nagyipar anyagi alapjának biztosítását: a fűtőanyag-, a vastermelés, a gépgyártás, a vegyipar fejlesztését."[13] A nagyipar anyagi alapjának biztosításához Lenin nem tartotta elegendőnek a háborús pusztítások után az ipar egyszerű helyreállítását a korábbi műszaki színvonalon. Szükségesnek tartotta, hogy mindazt felhasználják, amit a tudomány, a technika és a termelés szervezése terén az élenjáró tőkésországokban elértek.

A nagyipar fejlesztése önmagában azonban nem elegendő. „A munkatermelé-

[11] *Lenin:* „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikk fogalmazványa. Ugyanott, 122. old.
[12] Ugyanott, 174. old.
[13] Ugyanott.

kenység emelésének másik feltétele, először is, a lakosság tömegeinek műveltségi és kulturális felemelkedése... másodszor, a dolgozók fegyelmének, szakértelmének, a munka eredményességének, intenzitásának fokozása, a munka jobb megszervezése."[14] A kultúrforradalomnak tehát közvetlen gazdasági kihatása is van.

A jobb munkaszervezés megvalósításához Lenin szükségesnek tartotta, hogy Oroszország vegye át mindazt az értékeset, ami a kapitalista országokban e területen tapasztalható.

A termelékenység növelése érdekében fontosnak tartotta, hogy a dolgozók anyagilag legyenek érdekeltek munkájuk eredményében. Ezért javasolta a teljesítménybér és a prémiumrendszer bevezetését.

A szocializmus győzelme szempontjából elengedhetetlennek tekintette az új, tudatos munkafegyelmet, a tömegeknek a munkához való kommunista viszony szellemében történő nevelését. A legfőbb időszerű jelszavaknak a következőket tekintette: „Tartsd számon gondosan és lelkiismeretesen a pénzt, gazdálkodj takarékosan, ne henyélj, ne lopj, tarts szigorú fegyelmet a munkában."[15] Ha ezeket a jelszavakat sikerül valóra váltani, akkor – Lenin véleménye szerint – sikerül leküzdeni a bomlást és biztosítani a szocialista gazdaság felépítését.

A munkatermelékenység növelése szempontjából Lenin hatékony eszköznek tekintette a szocialista munkaversenyt. Feladatul tűzte ki a szocialista munkaverseny megszervezését, a verseny nyilvánosságának a biztosítását, a tömegek alapos tájékoztatását a sajtó révén a legjobb üzemek és falvak vívmányairól, az elért sikereik forrásainak, gazdálkodásuk módszereinek és gyakorlati eredményeinek tanulmányozását.

Lenin rámutatott arra, hogy a gazdasági irányítás alapelve a demokratikus centralizmus. „A valóban demokratikus értelemben vett centralizmus – hangsúlyozta Lenin – feltételezi a teljes és akadálytalan fejlődésnek a történelem által első ízben megteremtett lehetőségét nemcsak a helyi sajátosságok, hanem a helyi kezdeményezés, a helyi újítószellem számára is, a közös cél felé való haladás útjainak, módjainak és eszközeinek sokféleségét."[16]

Leninnél a demokratikus centralizmus magába foglalta az akarategységet és a testületi elvet is. Rámutatott arra, hogy a gépi nagyipar mintájára szervezett munkafolyamatok megkövetelik az emberek százainak, ezreinek és tízezreinek együttes munkáját irányító feltétlen és legszigorúbb akarategységet. Az ilyen akarategység a termelés egyszemélyi vezetését követeli meg, egyéni felelősséget a végrehajtó funkciókért. Az egyszemélyi vezetést azonban egybe kell kapcsolni a testületi elvvel, a tömegeknek a termelés irányításával összefüggő legfontosabb kérdések megvitatásában és megoldásában való aktív részvételével, a tömegeknek a vállalatok tevékenysége fölötti ellenőrzésével.

Lenin sokat foglalkozott a szocializmus építéséhez szükséges szakemberek kérdésével. Fontosnak tartotta az új, valóban népi értelmiség megteremtését, de hangsúlyozta, hogy a szocialista építésbe be kell vonni a régi, polgári szakembereket is. Arra tanította a kommunistákat, hogy a régi értelmiséget kezeljék tapintatosan,

[14] Ugyanott, 174–175. old.
[15] Ugyanott, 161. old.
[16] Ugyanott, 141. old.

becsüljenek meg minden egyes szakembert, még akkor is, ha eszmeileg távol áll a kommunizmustól, de lelkiismeretesen és hozzáértéssel dolgozik.

A „baloldali" kommunisták felléptek Lenin tézisei ellen. Nem értették meg a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet lényegét, a proletárdiktatúra államának természetét és feladatait. Tiltakoztak a munkafegyelemnek, a szigorú üzemi rendnek, a vállalatok egyszemélyi vezetésének, az önálló elszámolásnak a bevezetése és a polgári szakemberek felhasználása ellen. „Határozott társadalmasítást" követeltek, ami minden magángazdaság azonnali kisajátítását jelentette. Ugyancsak nem értették meg az orosz többszektorú gazdaság sajátosságait, a bonyolult nemzetközi helyzetet, és abban reménykedtek, hogy azonnal bekövetkezik az imperialista világrendszer pusztulása és a szocialista világforradalom. Ezért az ország fejlesztését csak másodrendű feladatnak tekintették a fő feladattal, „a forradalmi háború"-val szemben. A proletárdiktatúra feladata szerintük nem a gazdasági építés, hanem az egész nép felkészítése, felfegyverzése a nemzetközi burzsoázia elleni osztályháborúra. Lenin „A »baloldali« gyerekességről és a kispolgáriasságról" című művében tárta fel a „baloldali" kommunisták nézeteinek tarthatatlanságát és érvelésük helytelenségét.

A „baloldali" kommunisták azt is állították, hogy a munka szocialista szervezetével összeegyeztethetetlen az egyszemélyi felelősség és az egyszemélyi vezetés elve. Anarcho-szindikalista álláspontra helyezkedve azt követelték, hogy a vállalatok irányítását „adják a munkásokból és műszakiakból álló vegyes kollégiumok kezébe"[17]. Az ún. „decisták" (demokratikus centralizmus csoport) szintén tagadták az egyszemélyi vezetés elvét. Ez a csoport, a demokratikus centralizmusból a demokráciát túlhangsúlyozva, a kollégiumi rendszert tekintette az irányítás helyes formájának.

Lenin bírálva ezeket a helytelen nézeteket, rámutatott arra, hogy a legszélesebb körben el kell terjeszteni a demokratikus formákat, de ugyanakkor meg kell tanulni azt, hogy a széles körű demokratikus formákat egyesítsük „a munka közben tanúsított *vasfegyelemmel*, azzal, hogy munka közben *ellentmondás nélkül engedelmeskedünk* egy személy, a szovjet vezető akaratának"[18]. Csak az egyszemélyi vezetés esetén valósul meg szervezetten a munka az egész társadalom érdekében. Az egyszemélyi vezetés megvalósítása az államosított vállalatokban fontos volt az ország gazdasági életének felemelése szempontjából. Csak így lehetett véget vetni a vállalatok egy részénél tapasztalható anarchiának és szervezetlenségnek. Ahogy a demokratikus centralizmus nem zárja ki az egyszemélyi felelősséget, ugyanúgy a népgazdaság állami irányítása sem zárja ki a vállalatok operatív önállóságát.

A szocialista építés során elengedhetetlen a *polgári szakemberek felhasználása* a proletariátus szolgálatában. A magasabb munkatermelékenység elérése érdekében tudatos és nagyarányú technikai tökéletesítésre van szükség. A proletár szakemberek kevesen vannak, mivel a munkások és parasztok elől korábban a művelődés útja el volt zárva. Ezért elengedhetetlenül szükségszerű a polgári szakemberek felhasználása. A polgári szakemberek felhasználásának kérdésében Leninnek igen komoly vitát kellett folytatnia a mensevikekkel (Cereteli stb.), a baloldali eszerekkel (Karelin) és a „baloldali" kommunistákkal, élükön Buharinnal. Ők ugyanis a

[17] Коммунист, 1918. 1. sz. 9. old.

[18] *Lenin:* A szovjethatalom soron levő feladatai. *Lenin* Összes Művei. 36. kot. 188. old.

polgári szakemberek felhasználásában visszalépést láttak a szovjethatalom már kivívott eredményeihez képest. Lenin velük vitázva rámutatott arra, hogy a szocialista átalakítást, ha tetszik, ha nem, a polgári szakemberek segítségével kell megvalósítani, és a proletárállam még attól sem riadhat vissza, hogy ezeknek magasabb munkabért fizessen, és mintegy így vásárolja meg szaktudásukat.

A szovjethatalommal való együttműködés természetesen sok polgári értelmiségi esetében nem volt zavartalan és könnyű. Az értelmiség csak úgy léphet a szocializmus útjára, ha áttér a munkásosztály álláspontjára, ha fő érdekei összeolvadnak a munkásosztálynak és a munkásosztály vezette többi dolgozó rétegnek az érdekével.

Lenin a népgazdasági tanácsok I. összoroszországi kongresszusán, 1918. május 26-án mondott beszédében fontos elvi megállapításokat tett a proletárállam gazdasági szervező funkciójáról, a gazdaság irányító szerveinek jelentőségéről. Rámutatott arra, hogy minél szilárdabban épül ki a szocialista rend, annál nagyobb lesz a népgazdaság irányító szerveinek szerepe. Valamennyi állami intézmény közül egyedül ezek a szervek fogják megtartani szilárd helyüket, amely annál szilárdabb lesz, minél kevesebb szükség lesz tisztán igazgatási apparátusra. Az államigazgatási apparátusnak el kell halnia, el kell pusztulnia, „az olyan típusú apparátusnak ellenben, amilyen a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács, növekednie, fejlődnie és erősödnie kell, teljes egészében átfogva a szervezett társadalom legfőbb tevékenységét"[19].

A szocialista tulajdon

A szocialista tulajdon létrehozása többlépcsős folyamat. Az első lépéseket a munkásellenőrzés bevezetése, illetve az államosítás jelentette.

Lenin 1917. október végén már megírta a munkásellenőrzésről szóló rendelet tervezetét. Ez kimondta, hogy valamennyi ipari, kereskedelmi, bank, mezőgazdasági és egyéb vállalatnál be kell vezetni a munkás- és alkalmazotti kollektíváknak az illető vállalat termelése, kereskedelme és pénzügyei fölötti ellenőrzését. November 14-én a kormány jóváhagyta a munkásellenőrzésről szóló rendeletet, amelyet Lenin tervezete alapján dolgoztak ki.

Abból kiindulva, hogy a társadalmi tulajdonon alapuló népgazdaságnak tervgazdaságnak kell lennie, Lenin felvetette egy országos gazdasági központ létrehozásának gondolatát. Az ország gazdaságát szabályozó első ilyen szerv a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács volt. A tanács munkáját Lenin irányította.

Lenin a szocializmus felé vezető fontos lépésnek tekintette az államosítást. Ezért már a szovjethatalom első hónapjaiban részletesen kidolgozta a bankok, az ipar és a közlekedés szocialista államosításának kérdését.

A bankok államosításáról szóló dekrétumot 1917. december 27-én fogadták el, de a magánbankok lefoglalását váratlanul, a dekrétum közzététele előtt hajtották végre. Egyidejűleg államosították a részvénytőkét és a burzsoázia nagy bankbetéteit is. A dekrétum kimondta, hogy a népgazdaság helyes megszervezése, a bankspekuláció és a banktőke kizsákmányoló tevékenységének megszüntetése céljából, a nép érdekeit szolgáló egységes nemzeti bank megszervezése végett, a pénzügyet állami

[19] *Lenin:* Beszéd a népgazdasági tanácsok I. összoroszországi kongresszusán. Ugyanott, 356. old.

monopóliummá nyilvánítják, és az összes részvénytársasági és magánbankok az állami bankban egyesülnek.

A bankok államosításával a szovjet állam megfosztotta a burzsoáziát pénzügyi támaszától, és a bankokat a proletárdiktatúra eszközévé, a szocialista nyilvántartás és ellenőrzés apparátusává változtatta, amelyet felhasznált a szocialista társadalom felépítésére. Lenin a bankoknak azt a szerepet szánta, hogy a szocializmusban a társadalmi számvitel központjaivá váljanak.

A bankok államosítása komoly nemzetközi visszhangot, a burzsoá sajtó nyílt és hangos rosszallását váltotta ki. A „Népszava" pedig a következőképpen kommentálta az eseményt: „Szörnyű rémület rázkódtatja meg a világ valamennyi fővárosában a pénztőke nagyjait. A végrehajtó választmány[20] elrendelte: *a banküzlet állami monopólium*... Ettől a naptól fogva a közgazdaságnak bizonyosan új naptára kezdődik. A régi naptárban az Úr körülmetélésének napja volt ez a nap – ajánlatos, hogy a közgazdaság naptárában ezt a napot Lenin napjának nevezzék."[21]

A szocialista tulajdon kialakulása és fejlődése a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet alapvető kérdése. Lenin azt javasolta, hogy ne sajátítsák ki egyszerre az egész magántulajdont, hanem kezdetben csak a nagytőkét. 1917. december végén javasolta, hogy a magánvasutakon és a részvénytársaságokon kívül azokat a gyárakat és üzemeket nacionalizálják, ahol több, mint 20 munkás dolgozik, vagy amelyek tőkéje meghaladja a százezer rubelt, az ennél kisebb vállalatoknál pedig munkásellenőrzést vezessenek be.

1918 tavaszáig Petrográd, Moszkva, az Ural-vidék és a Donyec-medence nagyvállalatainak jelentős része a szovjetállam kezébe ment át. Köztulajdonba kerültek a vasutak is. Kidolgozták és jóváhagyták a kereskedelmi flotta államosításáról szóló dekrétumot. Bevezették a külkereskedelmi monopóliumot, semmisnek nyilvánították a cárizmus és a polgári ideiglenes kormány által kötött külföldi kölcsönmegállapodásokat. A szovjethatalom számára komoly feladat volt a kizsákmányolók ellenállásának letörése.

„Amikor a forradalmi osztály – mutatott rá Lenin – harcol a vagyonos osztályokkal, amelyek ellenállást tanúsítanak, el kell nyomnia ezt az ellenállást; és mi el fogjuk nyomni a vagyonosok ellenállását mindazokkal az eszközökkel, amelyekkel ők a proletariátust nyomták el, – más eszközöket nem találtak ki."[22] Az egész nagyipar államosítását a Népbiztosok Tanácsa 1918. június 28-án rendelte el.

A gyárak, az üzemek és az alapvető termelési eszközök szocialista tulajdonát Lenin mindig össznépi tulajdonnak tekintette és fellépett a társadalmi tulajdon anarcho-szindikalista értelmezése ellen.

Erélyesen szembeszállt a szakszervezeti funkcionáriusok körében elharapódzott anarcho-szindikalista hangulatokkal, az olyan törekvésekkel, hogy a vállalatok irányítását a megfelelő szakszervezetek kezébe adják. Hangsúlyozta, hogy kíméletlen harcot kell vívni az államosított vállalatokhoz való kaotikus, szindikalista viszony ellen. A Víziközlekedési Dolgozók Szakszervezete Központi Bizottságának arról a javaslatáról, hogy a víziközlekedés irányítását a szakszervezet kezében összpontosít-

[20] Így nevezték el a Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет-et, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságot.

[21] Lenin napja. Népszava, 1918. január 2.

[22] *Lenin:* Beszéd az alkotmányozó gyűlés kérdéséről az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1917. december 1. (14.) ülésén. *Lenin* Összes Művei. 35. köt. 135. old.

sák, Lenin úgy vélekedett, hogy az ilyen törekvések „teljesen eltérnek a munkásparaszt kormány feladataitól, semmi közük sincs a szocializmushoz. A szocializmusnak az a feladata, hogy az összes termelési eszközöket átadja az egész nép tulajdonába, s egyáltalán nem az, hogy a hajók legyenek a hajómunkásoké, a bankok a banktisztviselőké. . . .Mi a szocializmus feladatát abban látjuk, hogy a földet, a vállalatokat a szovjet köztársaság tulajdonává tegyük."[23] Egy cikkének befejezetlen kéziratában pedig azt hangsúlyozta, hogy „a szovjethatalom alapelveinek legnagyobb mértékű elferdítése és a szocializmusról való abszolut lemondás, ha bárhogyan, közvetlenül vagy közvetve törvényesítik egy bizonyos gyár vagy egy bizonyos szakma munkásainak az ő külön termelésükre való tulajdonát, vagy az országos államhatalom intézkedéseinek enyhítésére vagy akadályozására való jogukat".[24] Következésképpen, a szocialista társadalmi tulajdon nem a dolgozók elkülönült kollektívájának tulajdona, hanem az összes dolgozó tulajdona. A szocialista tulajdon a szocialista termelési viszonyok gazdasági alapja.

A szocialista tulajdon kialakulásának együtt kell járnia a tényleges társadalmasítással. A tényleges társadalmasítás nemcsak a tőkés tulajdon államosítását, hanem az új típusú termelési viszonyok létrehozását is jelenti. Az államosítás a szocialista tulajdon keletkezésének csak egyik oldala. A másik oldal a szocialista munka, az irányítás új rendszerének a fejlődése, vagyis az államosított termelési eszközök tényleges felhasználása. A lényeg az, hogy az államosított tulajdont megszervezzük, helyesen irányítsuk és sikeresen használjuk fel a termelésben és elosztásban.

A termelés szocialista irányításában az első lépés a *munkásellenőrzés* megvalósítása volt. A munkásellenőrzésről szóló határozatot a politikai hatalom megragadása utáni első napokban, a földről és a békéről szóló dekrétumokkal egyidőben dolgozta ki Lenin. A munkásellenőrzés olyan szocialista intézkedés, amely a legszigorúbb rend megvalósítására irányul, és gondoskodik az ország védelmét szolgáló és a lakosság szükségleteinek kielégítésére termelő vállalatoknál a fegyelemről és az anyagi javak védelméről, A munkásellenőrzés révén kezdték el azoknak a kádereknek a kiképzését, akik a későbbiek során az államosított ipart irányították.

1917. december 17-én a petrográdi tanács ülésén Lenin rámutatott a proletariátus feladataira a szocializmus győzelméért vívott harc során. A proletariátusnak mindenekelőtt magas fokú szervezettségről kell tanúbizonyságot tennie, fel kell ismernie azt, hogy uralkodó osztály, hogy az ország életében gyökeres fordulatot jelentő szocialista átalakítás feladata áll előtte. Minél mélyebb ez az átalakulás, annál több aktív munkásra van szükség megvalósításához. A munkásoknak kell megszervezniük a termékcserét, valamint a termelés és az elosztás nyilvántartását és ellenőrzését. A munkásellenőrzésen nevelkedve, a proletariátus áttérhet az irányításra is. A munkásellenőrzésről a munkásirányításra való áttérés a szocialista építés útján a második lépés, amelynek nagy jelentősége van a tényleges társadalmasítás megvalósítása szempontjából.

Lenin látta, hogy az államosítás mellett a szocialista állami tulajdon létrehozásának van egy másik útja is, mégpedig az új ipari vállalatok építése. Természetesen

[23] *Lenin:* Felszolalások a Népbiztosok Tanácsának ülésén (1918. marcius 4.). Ugyanott. 412. old.
[24] *Lenin:* A szovjethatalom demokratizmusáról és szocialista jellegéről. *Lenin* Osszes Müvei. 36 köt. 454–457. old.

a háború utáni időszakban – 1918 elején – ezt a módszert gyakorlatilag még nem lehetett felhasználni.

Lenin nagy figyelmet fordított a szocialista tulajdon létrejöttére a mezőgazdaságban. Ebben a kérdésben abból indult ki, hogy a munkásosztály és a dolgozó parasztság célja azonos, „a bérmunkások érdekei *nem* térnek el a dolgozó és kizsákmányolt parasztok érdekeitől gyökeresen. A szocializmus *teljes mértékben* kielégítheti ezeknek is, amazoknak is az érdekeit. *Csak* a szocializmus elégítheti ki érdekeiket."[25]

Amíg az antifeudális feladatokat oldották meg, addig a forradalom a faluban nem haladhatta meg a polgári kereteket. Mivel azonban az orosz forradalom vezető ereje a proletariátus, és a városi proletariátus szövetsége a parasztsággal tartós volt, eltérően a burzsoá forradalmak ideiglenes szövetségétől, ezért a forradalomnak a falun – akárcsak a városban – szükségszerűen szocialistává kellett átnőnie. A munkásosztály annak ellenére, hogy a forradalom antifeudális feladatokat is megoldott, kezdettől fogva szocialista forradalmat valósított meg. A parasztság pedig a forradalom első időszakában a feudális maradványok felszámolását valósította meg. 1918 nyarára két tábor alakult ki: a szegényparasztoké és a kizsákmányoló parasztoké. A szegényparasztok, a munkásokkal együtt, nem álltak meg az antifeudális feladatok megoldásánál, és a földesurakkal folytatott harcról áttértek a tőke elleni harcra. A falun is elkezdődött a szocialista forradalom. Ez a küzdelem azonban igen sokáig tart, mert „az olyan országokban, ahol túlnyomóan kisparaszti gazdaságok vannak, a szocializmusra való áttérés számos előkészítő fokozat nélkül lehetetlen"[26].

Lenin rámutatott arra, hogy a földhöz juttatott dolgozó parasztság a következő dilemma elé került: vagy a kuláknak adja a földet, akinek van termelési eszköze a föld megműveléséhez, és ezzel függőségbe kerül, vagy maga kezdi megművelni a földet. De ahhoz, hogy maga művelhesse meg, szükségessé válik a föld közös megművelésére való áttérés, mert ez az egyetlen eszköz, amely biztosítja a kizsákmányolás megszűnését. A parasztság többségét azonban a középparasztok alkotják. Ezért a föld közös megművelésére való áttérésnek fokozatosnak kell lennie. A munkás-paraszt államnak – elősegítve a kisparaszti gazdaság fokozatos átalakulását és figyelembe véve az objektív feltételeket – egy sor intézkedést kell megvalósítania, amelyek elősegítik a szocialista szektor létrejöttét és fejlődését a mezőgazdaságban.

A mezőgazdaság helyzete szorosan összefüggött az élelmiszerkérdéssel, amely fontos szerepet játszott a szovjethatalom kezdetétől fogva. Lenin figyelemmel kísérte az élelmezés megszervezésének minden részletét. 1918 tavaszán és különösen nyarán az élelmiszer-ellátásban rendkívül súlyos helyzet állt elő. Moszkvában, Pétervárott és más városokban a munkások néha heteken át nem kapták meg a kenyérfejadagot, a gabonabevitelre szoruló kormányzóságok dolgozó parasztsága éhezett. Az intervenció és az ellenforradalmi lázadások következtében Közép-Oroszország elszakadt a gabonatermelő vidékektől, a kulákok elrejtették a gabonát, nem

[25] *Lenin:* A munkások szövetsége a dolgozó és kizsákmányolt parasztokkal. *Lenin* Összes Művei. 35. köt. 102. old.

[26] *Lenin:* Beszéd a mezőgazdasági osztályok I. kongresszusán. *Lenin* Összes Művei. 35. köt. 337. old.

voltak hajlandók azt rögzített áron átadni. A reakciós erők abban reménykedtek, hogy az éhínség a szovjethatalom bukásához vezet. Ezért a szovjet köztársaság sorsa az élelmiszerkérdés megoldásától függött.

Lenin kezdeményezésére és közreműködésével 1918 májusában a közellátással kapcsolatban különböző rendeletek láttak napvilágot, amelyek megerősítették a gabonamonopóliumokat, kimondták, hogy könyörtelenül harcot kell indítani a gabonaspekuláció és a batyuzás ellen, és a gabonakészleteket a legszigorúbban nyilvántartásba kell venni és egyenlően elosztani. A rendeletek végrehajtását a rendkívüli meghatalmazással felruházott Közellátási Népbiztosság kezében összpontosították. A gabonafölösleget rejtegető személyeket a nép ellenségének nyilvánították és forradalmi törvényszék elé állították. Az élenjáró proletárokból közellátási osztagokat szerveztek.

Az élelmiszerkérdés megoldásában távlatilag fontos szerep jutott a nagyüzemi termelésnek. Ezért Lenin 1918 tavaszán feladatként tűzte ki, hogy „fokozatosan, de biztosan áttérjünk a föld társas megművelésére és a nagyüzemi szocialista földművelésre".[27] A legjobb nagybirtokokból szovhozokat létesítettek. Lenin a szovhozokban látta a falu szocialista átalakításának és a mezőgazdasági termelőerők fejlesztésének támaszpontjait. A szovhozok feladatául tűzte ki a mezőgazdasági ismeretek és a kultúra elterjesztését, valamint azt, hogy példaként szolgáljanak a milliós paraszttömegek számára a mezőgazdasági termelés hatékonyságának növelésében.

Lenin a szovhozokat azonban nem tekintette a szocialista tulajdon létrehozása fő formájának. Az OK(b)P VIII. konferenciájának zárszavában rámutatott arra, hogy a vetésterületnek csak elenyészően kis hányadán lehet szovhozokat szervezni, mert különben nem lesz tartós a munkásosztály és a parasztság közötti szövetség. A szocialista tulajdon keletkezésének és fejlődésének fő útját a mezőgazdaságban Lenin a szövetkezetekben látta. A párt és a kormány felkarolta, támogatta az első mezőgazdasági artyeleket és kommunákat. Lenin javaslatára külön alapot létesítettek, amelyből segélyeket és kölcsönöket folyósítottak a kollektív gazdaságoknak.

Az anyagi-műszaki bázis

A szocialista építés lenini tervében a szocialista tulajdon létrehozása és a munka szocialista szervezetének kialakítása mellett fontos helyet foglalt el az új társadalom anyagi-műszaki bázisának kifejlesztése.

„A tudományos-technikai munkák tervének vázlatá"-ban Lenin 1918 áprilisában a gazdasági szervek és a tudósok elé olyan feladatot állított, mint „az ipar újjászervezését és Oroszország gazdasági fellendítését célzó terv mielőbbi összeállítása".[28] Ennek a tervnek Lenin szerint elő kell irányoznia az ipar ésszerű elhelyezését, a társadalmi munkával való maximális takarékoskodást, valamint a termelés koncentrációját. Mivel a szocialista népgazdaságnak haladó technikai bázisra kell támaszkodnia, ezért előtérbe került az ipar és a közlekedés villamosítása, valamint az elektromosság mezőgazdasági hasznosítása. Gyakorlati lépések is történtek. 1918 júliusában a Népbiztosok Tanácsa rendeletet hozott a volhovi vízierőmű meg-

[27] *Lenin:* Az OK(b)P VII. kongresszusa. *Lenin* Összes Művei. 36. köt. 67. old.
[28] *Lenin:* A tudományos-technikai munkák tervének vázlata. Ugyanott, 214. old.

építéséről. Megkezdődött több más erőmű tervezése is. Kidolgozták az ural–kuznyecki medence fejlesztésének tervét, átfogó tervet készítettek különböző vasútvonalak építésére, megkezdték a Volga–Don-csatorna építésének, a turkesztáni gyapottermesztés fejlesztését szolgáló öntözőrendszer létesítésének előkészítő munkáit.

Lenin fontosnak tartotta, hogy az ipart átállítsák a békés termelésre, megszervezzék a mezőgazdasági gépek és eszközök javítását, illetve gyártását, és minél több közszükségleti cikket állítsanak elő. Javaslatára lépések történtek a város és a falu közötti csere kibontakoztatására, a szövetkezetnek a termékek elosztása céljából való felhasználására és stabil pénzügyi rendszer létrehozására.

Lenin rámutatott arra, hogy a szocializmus a gépi nagyipar terméke, és ezért Oroszország gazdasági átszervezésének útja a gépi technikán alapuló nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés. Hangsúlyozta, hogy ez az áttérés a konkrét történelmi feltételektől függően különféle lehet. Az iparilag fejlett országokban például már a szocialista forradalom előtt kialakult a gépi nagyipar, és az új társadalom anyagi bázisa a tőkés nagyiparnak a szocialista gazdálkodás elvei szerinti átszervezésével jön létre. Ha a forradalom olyan országokban győz, ahol az ipari termelés fejletlen, akkor a szocializmus anyagi bázisának létrehozásához elengedhetetlen az iparosítás. Lenin határozottan fellépett az ellen, hogy az egyik ország ipari fejlődését egy másik állam dogmatikusan másolja a szocialista építés során. Rámutatott arra is, hogy a különbözőségnek nem kell az eredetieskedésbe átcsapnia és nem szabad lemondani a szocializmus építésének általános feladatairól. A fiatal szovjet köztársaságban csak az iparosítás, azaz a szocialista nagyipar, mindenekelőtt az élenjáró technikán alapuló nehézipar létrehozása tette lehetővé a termelőerők lényeges megváltoztatását és a fejlődés olyan színvonalának elérését, amely képes biztosítani az egész népgazdaságban a szocialista termelési viszonyok győzelmét. Ezt a feladatot csak az elektrifikálás alapján lehetett megoldani. Az ország villamosításának lenini terve így szorosan kapcsolódott a szocializmus anyagi-műszaki bázisának létrehozásához.

Lenin a szocialista nagyipar létrehozásának szükségességét kapcsolatba hozta a szocializmus egyik alapvető feladatával, a munkatermelékenység emelésével is. A szocialista termelési viszonyok kialakulása létrehozza a munkatermelékenység gyors emelkedésének objektív lehetőségét és szükségességét. Ez a lehetőség azonban csak a nagyipar léte esetén válik valósággá. A munka termelékenysége a társadalmi termelés anyagi-műszaki bázisától és a termelési viszonyok jellegétől függ. Mivel a társadalmi termelés e két oldala közül a termelőerőknek van meghatározó szerepük, ezért nagyságuk, felhasználásuk hatékonysága, műszaki színvonaluk döntően hat a munkatermelékenység színvonalára.

A szocializmus építése során az országnak a kapitalizmustól örökölt műszaki színvonalról tovább kell haladnia. Ezért nevezi Lenin az iparosítást és a munkatermelékenység emelését a szocializmus felépítése feladatának, ezért tekinti a gépi nagyipart a szocializmus anyagi alapjának.

A gépi nagyipar létrehozásával és ennek segítségével az átmeneti időszakban megoldódik az élenjáró politikai rendszer és az elmaradott anyagi bázis közötti ellentmondás. A gépi nagyipar lehetővé teszi a kisparaszti gazdaság átszervezését, valamint megteremti az egész népgazdaság bővített újratermelésének anyagi alapját és a népgazdaság gyors növekedését.

Lenin hangsúlyozta, hogy a gazdaságnak a gépi nagyipar alapjaira helyezése nélkül a szocialista építés nem más, mint dekrétumok összessége.

A szocializmus anyagi-műszaki bázisa létrehozását vizsgálva Lenin rámutatott a szocialista szektorban a termelés tervszerű vezetésének lehetőségére és szükségességére. „Csak az az építés – írta – érdemelheti meg a szocialista építés nevét, amely nagy, általános terv alapján folyik."[29] A kezdeményezésére létrehozott Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsban Lenin a szocializmus első tervező szervét látta. A szocialista szektor erősödésének és kiterjedésének mértékében a tervgazdaság szférája is bővül, amelynek gazdasági alapja csak a szocialista tulajdon lehet.

A HADIKOMMUNIZMUS IDŐSZAKA

Az antanthatalmak az „ellenforradalom exportjának" politikáját folytatva intervenciót kezdtek Szovjet-Oroszország ellen. Az intervenciót a demokráciáról, az orosz népnek az anarchiától, a bolsevik zsarnokságtól való megszabadításáról, Oroszországnak a németektől való megmentéséről és hasonlókról hangoztatott hazug frázisokkal álcázták.

Murmanszkban már 1918 márciusában partra szálltak az első angol, amerikai és francia csapatok. Áprilisban japán és angol csapatok megszállták Vlagyivosztokot. Május végén fellázadt a csehszlovák hadtest. Megerősödött az angol intervenció a Kaukázuson túl és Közép-Ázsiában. A német imperialisták a breszti szerződést felrúgva elfoglalták a Baltikumot, Belorussziát és Ukrajnát, és behatoltak a Don vidékére. 1918 nyarára a szovjetek országát már a frontok tűzgyűrűje vette körül. A békés lélegzetvétel ideje véget ért.

„Háborúba keveredtünk – mutatott rá Lenin 1918. július 29-én tartott beszédében –, és a forradalom sorsát ennek a háborúnak a kimenetele dönti el. Ez legyen alfája és ómegája agitációnknak, egész politikai, forradalmi és átalakító tevékenységünknek."[30] Lenin megállapította, hogy a kizsákmányoló osztályok, amikor hatalmukról és tulajdonukról van szó, megfeledkeznek a hazaszeretettel és a függetlenséggel kapcsolatban hangoztatott valamennyi frázisukról, eladják a hazát, és saját népük ellen paktumokat kötnek bármilyen reakciós erővel.

Winston Churchill a nemzetközi imperializmus törekvéseit kifejezve hirdette meg a „tizennégy állam hadjáratát" Szovjet-Oroszország ellen, kijelentve, hogy „a bolsevik csecsemőt bölcsőjében kell megfojtani".

Lenin megfeszített munkát végzett a külföldi katonai intervenció és a polgárháború éveiben.

1918. augusztus 30-án beszédet mondott a Michelson gyár munkásai előtt. Amikor a gyűlés után gépkocsija felé tartott, Kaplan eszer terrorista nő többször rálőtt, és mérgezett dumdum golyókkal súlyosan megsebesítette. Lenin élete hajszálon függött. Sok vért vesztett, időnként kimaradt a pulzusa, vérmérgezés fenyegette. Erős szervezete azonban megbirkózott a súlyos sebekkel. Mihelyt egy kicsit jobban érezte magát, kérte, hogy röviden számoljanak be neki minden fontos ügy-

[29] *Lenin:* Beszéd a kormányzósági szovjetek elnökeinek kongresszusán. *Lenin* Összes Művei. 37. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 19. old.

[30] *Lenin:* Beszéd az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság, a Moszkvai Szovjet, a moszkvai üzemi bizottságok és szakszervezetek együttes ülésén. Ugyanott, 14. old.

ről, és az orvosoknak arra a figyelmeztetésére, hogy eszébe se jusson a munka, kurtán azt válaszolta, hogy most nem olyan időket élünk. Már egy héttel a merénylet után táviratokat küldött katonai természetű utasításokkal.

1918 őszén lényegesen megváltozott a nemzetközi helyzet. Németországban a forradalom megdöntötte a császárságot, az Osztrák–Magyar Monarchiában is polgári forradalom tört ki. Lenin lehetségesnek tartotta, hogy ilyen körülmények között érvénytelenítsék a császári Németország által Szovjet-Oroszországra rákényszerített breszti békeszerződést. 1918. november 13-án a szerződést semmisnek nyilvánították.

Lenin a VI. szovjetkongresszuson a nemzetközi helyzetről mondott előadói beszédében felhívta a figyelmet arra, hogy az antant a központi hatalmakon aratott győzelem után kiszélesíti majd a szovjet köztársaság elleni intervencióját. Ez valójában be is következett. Lenin a szovjetkongresszuson ecsetelte azokat a hihetetlen nehézségeket, amelyek közepette a fiatal szovjet köztársaság a fehérgárdisták és a nemzetközi imperializmus egyesült erői ellen folytatja felszabadító háborúját. Az intervenció és a polgárháború az orosz munkásokra és a parasztokra nézve „olyan szenvedésekkel, olyan nélkülözésekkel, olyan áldozatokkal, minden bajnak olyan fokozódásával járt, amilyeneket még nem látott a világ"[31]. 1919 elején például Moszkvában, Pétervárott és sok más városban az I. kategóriájú élelmiszerjegyekre napi $^1/_2$ font, a II. kategóriájúakra $^3/_8$ font, a III. kategóriájúakra pedig $^1/_8$ font[32] kenyeret adtak a lakosságnak.

Az ország egész politikai, gazdasági és kulturális életét a háború szükségleteinek megfelelően szervezték át. Az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság a szovjet köztársaságot katonai tábornak nyilvánította. „Ha már háborúra került sor – hangsúlyozta Lenin –, mindent alá kell rendelni a háború érdekeinek, az ország egész életét alá kell rendelni a háborúnak, ezen a téren nem szabad tűrni a legkisebb ingadozást sem."[33]

1918. november 30-án megalakították a Munkás-paraszt Honvédelmi Tanácsot, amelynek elnöke Lenin lett. A tanács 1918. december 1-től 1920. február 27-ig több, mint száz ülést tartott. Két ülés kivételével valamennyin Lenin elnökölt.

Az ország gazdaságát rövid idő alatt teljes mértékben a háború szolgálatába állították. A rendkívüli intézkedések egész rendszerét dolgozták ki és léptették életbe. Kialakult a „hadikommunizmus" rendszere. A középvállalatokat és a kisvállalatok jelentős részét is államosították, bevezették minden terményfölösleg kötelező beszolgáltatását, 1918 végén elrendelték az általános munkakötelezettséget. A magánkereskedelmet megtiltották, a közellátásban pedig jegyrendszert vezettek be. A lakosság a főbb élelmiszereket osztályelv alapján, szigorúan megállapított fejadagok szerint kapta. Az élelmiszerek és iparcikkek nagy hiánya arra kényszerítette a szovjethatalmat, hogy szakítson a munka szerinti elosztás elvével és az egyenlő elosztásra térjen át.

Lenin éveken át harcolt a szocialista pártok baloldali elemeinek tömörítéséért,

[31] *Lenin:* Beszéd a közlekedési munkások kongresszusán. *Lenin* Összes Művei. 43. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 122. old.

[32] 1 orosz font = 409,5 gramm.

[33] *Lenin:* Beszéd az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság, a Munkás-, Paraszt- és Vöröskatona-küldöttek Moszkvai Szovjetje, a szakszervezetek és az üzemi bizottságok együttes ülésén. *Lenin* Összes Művei. 41. köt. 111–112. old.

a III. Internacionálé megalapításáért. Nagy körültekintéssel készítette elő a kommunista pártok kongresszusának összehívását, kijelölte, hogy mely pártokat kell a kongresszusra meghívni és megfogalmazta a kongresszus elé terjesztendő határozati javaslatok fő pontjait.

A Kommunista Internacionálé első kongresszusát 1919. március elején, Moszkvában tartották meg. A kongresszus egyhangúlag jóváhagyta Leninnek a burzsoá demokráciáról és a proletariátus diktatúrájáról szóló téziseit, elfogadta a Kommunista Internacionálé platformját és felhívással fordult a világ proletárjaihoz.

Lenin fokozott figyelemmel kísérte a más országokban kibontakozó forradalmi eseményeket. A bajor forradalmi kormánynak bölcs tanácsokat adott, Kun Bélának küldött szikratáviratában felhívta a figyelmet az orosz tapasztalatok alkotó alkalmazásának szükségességére.

Lenin az oroszországi, a magyarországi és más forradalmak tapasztalatai alapján több cikkében és beszédében kifejtette azt a tételt, hogy a különböző országok áttérése a szocializmusra különböző formákban mehet végbe, hogy a hatalom kivívásának módja a különböző országokban különböző időpontban, különböző nemzetközi helyzetben nem lehet ugyanaz. Ezzel kapcsolatban már 1918-ban a következőket írta: „Marx nem kötötte meg a maga – és a szocialista forradalom jövendő vezetői – kezét a fordulat bizonyos formáit, útjait és módjait illetően, mert nagyon jól tudta, milyen rengeteg új probléma fog akkor felmerülni, mennyire megváltozik a fordulat folyamán az egész helyzet, milyen *gyakran* és milyen *erősen* változik a helyzet a fordulat folyamán."[34]

Az akkori történelmi helyzetben az adott erőviszonyok közt a szocialista forradalom tipikus formája a nem békés forma volt. Lenin mégis lehetségesnek tartotta, hogy a körülmények sajátos egybejátszása esetén a hatalom békés úton menjen át a proletariátus kezébe. Lenin emlékeztetett Marxnak arra a megállapítására, hogy egyik vagy másik országban kialakulhat egy olyan helyzet, amelyben a burzsoáziának előnyös, ha hozzájárul ahhoz, hogy megváltsák tőle főbb termelési eszközeit, a munkásosztálynak pedig az, ha „megváltja" önmagát. Az ilyen „átmenet a szocializmusba (amely, absztraktan szólva, kétségtelenül a legelőnyösebb átmenet a »nép« szempontjából) feltételezi a proletariátus győzelmének abszolút szilárdságát, a tőkések helyzetének abszolút kilátástalanságát, annak az abszolút szükségességét és a tőkések készségét arra, hogy leglelkiismeretesebben alárendeljék magukat".[35]

Az OK(b)P VIII. kongresszusa március 18-án kezdte meg munkáját Moszkvában. Lenin terjesztette elő a központi bizottság beszámolóját, előadói beszédet mondott a pártprogramról és a falusi munkáról, és felszólalt a katonai kérdésekkel kapcsolatban.

A kongresszus elfogadta az új pártprogramot. A programtervezet valamennyi fontosabb részét Lenin írta. A pártprogram gazdasági része kimondta, hogy állami terv alapján erőteljesen fejleszteni kell az ország termelőerőit, szocialista munkafegyelmet kell teremteni, és a népgazdaság fejlesztésében fokozni kell a tömegek

[34] *Lenin:* A „baloldali" gyerekességről és a kispolgáriasságról. *Lenin* Összes Művei. 36. köt. 285. old.

[35] *Lenin:* Egy publicista jegyzetei. *Lenin* Összes Művei. 40. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 130. old.

öntevékenységét és aktivitását. A program agrárpontja több olyan intézkedést irányzott elő, amely a mezőgazdaság szocialista átalakítására irányult: szovhozok létesítését, a föld közös megművelésére alakuló társulások, a mezőgazdasági artyelek erőteljes támogatását. Lenin a kellő anyagi-műszaki bázis megteremtésében látta a legfontosabb előfeltételét annak, hogy a parasztság zöme a társas gazdálkodás útjára lépjen.

1920 első hónapjaiban Szovjet-Oroszország rövid lélegzetvételnyi időhöz jutott. Lenin fontosnak tartotta, hogy ezt messzemenően felhasználják a gazdasági építés céljára. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy a katonai feladatok még nem fejeződtek be, a hadsereget nem szabad leszerelni. 1919–1920 telén a gazdaság ziláltsága különösen súlyossá vált, és ennek leküzdése rendkívüli erőfeszítést igényelt. A párt és a szovjethatalom a gazdasági feladatokat kénytelen volt a hadikommunizmus útján, katonai módszerekkel megoldani. Lenin figyelmének középpontjában a gazdaság ziláltsága elleni harccal, a közlekedés helyreállításával, a fűtőanyaghiány megszűntetésével és a közellátási nehézségek leküzdésével kapcsolatos kérdések álltak.

Lenin ugyanakkor előre is tekintett és hangsúlyozta a nagyarányú gazdasági építés szükségességét. Elengedhetetlennek tartotta, hogy az ország gazdaságát a legfejlettebb technikai bázisra helyezték. Ezért felvetette az első távlati népgazdaságfejlesztési terv – az állami villamosítási terv (GOELRO) – kidolgozásának gondolatát. A terv kidolgozására bizottságot hoztak létre, amelynek elnökévé Krzsizsanovszkijt, a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács Elektrotechnikai Osztályának vezetőjét nevezték ki, és kb. kétszáz tekintélyes szakembert vontak be a munkába. Lenin állandó figyelemmel kísérte a bizottság munkáját, behatóan tanulmányozta anyagaikat, útmutatásokkal és tanácsokkal látta el őket.

Az OK(b)P IX. kongresszusa 1920. március 29. és április 5. között ülésezett. A kongresszuson Lenin élesen bírálta a „demokratikus centralizmus" néven fellépő csoport (Szapronov, Oszinszkij és mások) nézeteit, akik elvetették az üzemek egyszemélyi vezetésének az elvét. A kongresszus az ipar és közlekedés területén megoldandó legközelebbi feladatokat kitűzve megállapította az egységes gazdasági terv szükségességét.

A IX. pártkongresszus utolsó napján a küldöttek egy csoportja javasolta, hogy a záróülésen Lenin közelgő 50. születésnapja alkalmából rendezzenek ünnepséget. Lenin ezt helytelenítette és az ünnepségről két szónok felszólalása után eltávozott. Lenin a leghatározottabban visszautasította azt, hogy bármiféleképpen magasztalják személyét, dicsérjék érdemeit, és mindig őszintén méltatlankodott, amikor ilyen jelenségekkel találkozott. 1920-ban az OK(b)P és az októberi forradalom történetére vonatkozó anyag összegyűjtésére alapított bizottság elhatározta, hogy megkezdi az anyaggyűjtést a jövendő Lenin-múzeum számára. Lenin ezt határozottan megtiltotta, és Olminszkijnak, aki közölte vele a bizottság határozatát, kijelentette: „El sem tudják képzelni, mennyire kellemetlen nekem, hogy személyemet állandóan előtérbe helyezik."[36]

Lenin Szovjet-Oroszország nehéz körülményei közt is komoly figyelmet szentelt a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kérdéseinek. Lenin érdeme, hogy már csírájában felismerte a fiatal kommunista pártokban a „baloldali" opportuniz-

[36] V. I. Lenin életrajza. Kossuth Könyvkiadó–Kárpáti Kiadó 1972. 517. old.

must, és kimutatta, milyen káros és veszélyes ez a szocialista forradalom szempontjából.

1920 áprilisában és májusában Lenin megírta „A »baloldaliság« a kommunizmus gyermekbetegsége" című könyvét, amelyben sokoldalúan bírálta a baloldaliak hibáit, kimutatta, hogy az álforradalmi szólamokkal leplezett „baloldali doktrinerség" elhajlás a marxizmus elméletétől és gyakorlatától az anarcho-szindikalizmus felé, és a kommunista pártokat végzetes útra, a munkástömegektől való elszigetelődés útjára taszítja.

A szocialista forradalom minden országra érvényes általános törvényszerűségeként fogalmazta meg Lenin azt, hogy forradalmi marxista párt nélkül nem vívható ki a hatalom, a pártban a legszigorúbb fegyelem szükséges, és a pártnak élveznie kell a munkásosztály támogatását.

A párt kérdéseivel foglalkozva felvetette a proletárpártnak a saját hibáihoz való viszonyát. „A politikai pártnak saját hibáihoz való viszonya – tanította Lenin – egyik legfontosabb és legbiztosabb ismérve a párt komolyságának és annak, hogy miként teljesíti a *valóságban* kötelességét *osztálya* és a dolgozó *tömegek* irányában. A hibát nyíltan beismerni, okait feltárni, elemezni azt a helyzetet, amely a hibát szülte, gondosan megvitatni, hogy milyen eszközökkel lehet a hibát kijavítani – ez jellemzi a komoly pártot, így teljesíti a párt kötelességét, így neveli és tanítja az *osztályt*, aztán pedig a *tömegeket* is."[37]

Lenin ebben a könyvében ismételten foglalkozott a nemzeti és a nemzetközi egymáshoz való viszonyával a munkásmozgalomban. A kommunizmus alapelvei – mutatott rá – az egész nemzetközi munkásmozgalom számára egységesek, de az egyes országok munkásmozgalma a kommunizmust a maga módján éri el. A proletárharc az egyes országokban a gazdasági élet, a politika, a kultúra, a lakosság nemzetiségi összetétele, vallási megoszlása, a történelmi hagyományok stb. sajátos vonásainak megfelelően konkrét sajátosságokat mutat, és ez elkerülhetetlen. A nemzetközi kommunista munkásmozgalom taktikájának egysége „nem a különféleség kiküszöbölését, nem a nemzeti különbségek megszüntetését... hanem a kommunizmus *alap*elveinek olyan érvényesítését követeli . . . , amely ezeket az elveket a *részletekben helyesen módosítja*, ezeket a nemzeti és nemzeti-állami különbségekhez helyesen idomítja, alkalmazza. Felkutatni, tanulmányozni, fellelni, eltalálni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságokat, a nemzeti szempontból jellegzetes mozzanatot, amely az *egységes* nemzetközi feladat *konkrét* megoldására . . . vezet, ez a jelen történelmi pillanatban a fő feladat."[38]

A Kommunista Internacionálé II. kongresszusa 1920 júliusában ülésezett. Lenin írta a kongresszus legfontosabb határozatainak tervezetét: a Kommunista Internacionálé alapvető feladataira, a nemzeti és gyarmati kérdésre, az agrárkérdésre vonatkozó téziseket, valamint a Kommunista Internacionáléba való felvétel feltételeiről szóló téziseket. Előadói beszédet mondott a kongresszuson a nemzetközi helyzetről, a Kommunista Internacionálé alapvető feladatairól, több bizottság munkájában részt vett, beszámolt a nemzeti és gyarmati kérdés megvizsgálására kiküldött bizottság nevében, és felszólalt több más kérdésben.

[37] *Lenin:* A „baloldaliság", a kommunizmus gyermekbetegsége. *Lenin* Összes Művei. 41. kot 39. old.

[38] Ugyanott, 73–74. old.

1920 tavaszán az imperialisták újabb hadjáratot indítottak, és ebbe bevonták Lengyelországot is. Wrangel 1920 júniusában a Krím felől kezdte meg a támadást, komolyan fenyegette a Donyec-medencét és a Kubány vidékét. Szovjet-Oroszországnak 1920-ban elkeseredett harcokat kellett vívnia. Októberben azonban Lengyelország és a szovjet köztársaság között létrejött a fegyverszünetre és az előzetes békefeltételekre vonatkozó szerződés, az októberi forradalom harmadik évfordulójának napjaiban pedig Wrangel serege teljesen megsemmisült. A Vörös Hadsereg hamarosan eltiporta az intervenciósok és az ellenforradalmárok utolsó, Kaukázuson túli tűzfészkeit is.

Az intervenciósok és fehérgárdisták elleni harc szervezése mellett Lenin továbbra is nagyarányú elméleti munkásságot fejtett ki. Ismételten tanulmányozta Marx és Engels műveit, sok időt szentelt a politikai és közgazdaságtani irodalomnak, továbbá a szocializmus történetével foglalkozó munkáknak, figyelemmel kísérte a fontosabb külföldi folyóiratokat. „Ha az ember betért Iljics dolgozószobájába – írta később Krupszkaja –, sokszor azt láthatta, hogy ott ül és Marxot vagy Engelst olvasgatja az ország legsúlyosabb pillanataiban is. Mindig lenyűgözött az a képessége, hogy az elmélettel foglalkozzon akkor is, amikor legjavában dúlt a harc; az elméletben keresett választ a gyakorlati kérdésekre."[39]

A Lenin által érintett számos kérdés közül kissé bővebben „A nagy kezdeményezés" című írásával, a GOELRO-tervvel, valamint a politika és a gazdaság viszonyával kívánunk foglalkozni.

„A nagy kezdeményezés"

Leninnek megvolt az a képessége, hogy észrevegye, felmérje és határozottan támogassa mindazt, ami az életben új, haladó. Ez történt a kommunista szombatok esetében is. Az ország védelmét szervező sokirányú elfoglaltsága közepette is felfigyelt a dolgozók ingyenes és önkéntes túlmunkájára, a kommunista szombatokra. 1919 júniusában átadta az Állami Kiadónak a kommunista szombatokról írt brosúrája kéziratát. A következő hónapban már meg is jelent „A nagy kezdeményezés. (A munkások hősiességéről a hátországban. A »kommunista szombatok« alkalmából)" című füzet. Ez az írás 1919-ben és 1920-ban több központi és helyi kiadást ért meg. A lapok teljes egészében vagy kivonatosan közölték. Lenin írása új lendületet adott a mozgalomnak.

A kommunista szombatok jelentőségét Lenin abban látta, hogy segítettek áttörni a bűvös kört. Ugyanis az adott időszakban Oroszországban ahhoz, hogy a munka termelékenységét növeljék, meg kellett szabadulni az éhínségtől, de ahhoz, hogy meg lehessen szabadulni az éhínségtől, növelni kellett a munka termelékenységét. A moszkvai vasutasok által elindított mozgalmat Lenin nevezte el a nagy kezdeményezésnek, és a katonák fronton tanúsított hősiességével tekintette egyenértékűnek. „Egyenesen óriási jelentősége van – írta Lenin – a *kommunista szombatoknak,* melyeket a munkások saját kezdeményezésükből rendeznek. Ez nyilvánvalóan még csak a kezdet, de rendkívül nagy fontosságú kezdet. Olyan fordulatnak a kezdete ez, amely nehezebb, mélyrehatóbb, alaposabb, döntőbb jelentőségű, mint a burzsoázia megdöntése, mert ez a magunk renyhesége, fegyelmezetlensége, kispol-

[39] Idézi a V. I. Lenin életrajz. 504. old.

gári önzése fölötti győzelmet jelenti, győzelmet jelent azokon a szokásokon, amelyeket az átkozott kapitalizmus hagyott örökségül a munkásoknak és parasztoknak. ... A »kommunista szombatoknak« éppen azért van óriási történelmi jelentőségük, mert a munkások öntudatos és önkéntes kezdeményezését mutatják meg nekünk a munka termelékenységének fokozása, az új munkafegyelemre való áttérés, a szocialista gazdasági és életviszonyok létrehozása terén. ... A moszkvai segédmunkások és a moszkvai vasutasok ... azok közé a dolgozók közé tartoznak, akik kétségbeejtően nehéz körülmények között élnek. Állandóan elégtelen a táplálkozásuk, s most, az új termés előtt, az élelmezési helyzet általános rosszabbodása következtében valósággal éheznek. És ezek az éhes munkások, akiket a burzsoázia, a mensevikek és az eszerek dühös ellenforradalmi agitációja vesz körül, »kommunista szombatokat« rendeznek, *minden fizetés nélkül* túlóráznak, és noha fáradtak, agyongyötörtek, kimerültek az éhségtől, a *munka termelékenységének órási emelkedését* érik el. Hát nem óriási hősiesség ez? Hát nem világtörténelmi jelentőségű fordulat kezdete ez? ... A kommunista szombatok rendkívül becsesek, a *kommunizmus tényleges* csíráját jelentik ... A kommunizmus ott kezdődik, amikor az *egyszerű munkás* önfeláldozóan, nehéz munkával megbirkózva kezd gondoskodni a munka termelékenységének emeléséről, arról, *hogy minden pud gabonát, szenet, vasat* és egyéb terméket megóvjon, bár azokat nem személyesen a dolgozó kapja, nem is »hozzátartozói«, hanem távolállók, azaz a társadalom egésze, tíz- és százmillió ember."[40]

A kommunista szombatokat elemezve Lenin elhatárolta egymástól a szocialista és a kommunista munka fogalmát. A szocializmusban a munka még a megélhetés eszköze, olyan munka, amelyet azzal a számítással végeznek, hogy mennyisége és minősége szerint díjazni fogják, olyan dolgozók munkája, akik szakképzettségüket. fejlettségi színvonalukat, a társadalmi termelésben elfoglalt helyüket tekintve nem egyenlők. A kommunista munka döntő és általános vonásának tekintette Lenin azt, hogy a sokoldalúan képzett dolgozók anyagi kényszertől mentesen, életszükségletként tevékenykednek, ami lehetővé teszi a bátor kezdeményezést, az alkotó munkát, az elvtársi verseny széles körű fejlesztését a társadalmi termelés növelése végett. A szocialista munkában már megtalálhatók bizonyos kommunista vonások, a kommunizmus csírái, hajtásai.

Lenin természetesnek és elkerülhetetlennek tartotta, hogy a proletárforradalmat követő első időben a fő és alapvető feladat a burzsoázia ellenállásának a letörése, a kizsákmányolók legyőzése, „de párhuzamosan ezzel a feladattal, ugyanilyen elkerülhetetlenül – és egyre határozottabban – napirendre kerül a pozitív kommunista építésnek, az új gazdasági viszonyok, az új társadalom megteremtésének még lényegesebb feladata"[41]. Az új gazdasági viszonyokat azonban egy csapásra nem lehet elérni, és ezért a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek meglehetősen hosszú időszakára van szükség.

Ebben az időszakban a szocializmus győzelme szempontjából elengedhetetlen a termelőerők fejlesztése. A szocializmusban a termelőerőknek olyan fejlettségi szintet kell elérniük, amely lehetővé teszi a kapitalizmusénál magasabb munkatermelékenységet. „A munka termelékenysége – írta Lenin – ez végeredményben a

[40] *Lenin:* A nagy kezdeményezés. *Lenin* Összes Művei. 39. köt. 5., 18., 21., 22. old.
[41] Ugyanott, 13. old.

legfontosabb, a legfőbb az új társadalmi rend győzelme szempontjából. A kapitalizmus a munka olyan termelékenységét hozta létre, amilyent a hűbériség nem ismert. A kapitalizmust azzal lehet véglegesen legyőzni és azzal fogjuk véglegesen legyőzni, hogy a szocializmus a munkának új, sokkal magasabb fokú termelékenységét hozza létre. Ez igen nehéz és igen hosszadalmas dolog."[42] A munka termelékenységének emelése nélkül a kommunizmusba való átmenet is lehetetlen, mivel „a kommunizmus – hangoztatta Lenin – a kapitalizmussal szemben az önkéntes, a tudatos, az egyesült, a modern technikát felhasználó munkásoknak a kapitalizmushoz képest magasabb fokú munkatermelékenységét jelenti"[43].

Lenin, feltárva a kommunista munka lényegét, megmutatta, hogy a kommunizmusban a munka a társadalom javára ingyen, díjazás elvárása nélkül végzett olyan munka, amely az egészséges szervezet nélkülözhetetlen szükséglete. A kommunista szombatok az ilyen munka első csírái voltak.

A GOELRO-terv

Már 1920 elején, a háromhónapos lélegzetvétel idején kitűzte Lenin azt a feladatot, hogy új technikai bázison át kell alakítani az ország gazdaságát. Később részletesen kifejtette és megindokolta a szocialista gazdaság alapjainak lerakására vonatkozó nagy programot, rávilágított az új társadalom anyagi-műszaki bázisának lényegére és szerepére, feltárta a villamosítás óriási jelentőségét a szocializmus és a kommunizmus építésében. *„A kommunizmus – szovjethatalom, plusz az egész ország villamosítása."*[44] Ez a tömör meghatározás magába foglalja a kommunista társadalom felépítésének mind politikai, mind gazdasági tényezőit, és rávilágít megbonthatatlan egységükre. A kommunizmus ugyanis feltételezi a szovjethatalmat mint olyan politikai szervet, amely lehetővé teszi, hogy a tömegek maguk intézzék ügyeiket. Ez biztosítja a kommunista társadalom megteremtésének politikai oldalát, gazdasági oldalról pedig meg kell teremteni az új társadalom anyagi-műszaki bázisát, amelynek pedig a gerince, alapja a villamosítás.

Lenin rámutatott arra, hogy a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa a nagyipar, elsősorban a nehézipar. Az ilyen ipar, amely megfelel a legújabb technikai és tudományos színvonalnak, csakis a villamosítás talaján hozható létre és fejleszthető. Ilyen bázis nélkül pedig „nem építhetünk fel semmiféle szocializmust és kommunizmust"[45].

Lenin a nagyiparban látta a mezőgazdaság szocialista átalakításának is a kulcsát. „Az ipar megszervezése korunk legfejlettebb technikája alapján, – mutatott rá – a várost és a falut egybekapcsoló villamosítás alapján, véget vet a város és a falu közötti viszálynak, megadja a falunak a kulturális felemelkedés lehetőségét, megadja azt a lehetőséget, hogy még a legeldugottabb helyeken is leküzdjük az elmaradottságot, a sötétséget, a nyomort, a betegségeket és az elvadulást."[46]

[42] Ugyanott, 21. old.
[43] Ugyanott.
[44] *Lenin:* A VIII. Összoroszországi szovjetkongresszus. *Lenin* Összes Művei. 42. köt. 152. old.
[45] *Lenin:* Beszéd a szakszervezetek III. összoroszországi kongresszusán. *Lenin* Összes Művei. 40. köt. 289. old.
[46] *Lenin:* Beszámoló az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság és a Népbiztosok Tanácsa munkájáról a VII. ciklusú ÖKVB első ülésszakán. Ugyanott, 104. old.

Lenin hangsúlyozta, hogy a párt politikai programját, amelyet a VIII. kongresszus fogadott el, „ki kell egészítenünk egy másik pártprogrammal, az egész népgazdaság újjáteremtésének és a modern technika színvonalára való emelésének a munkatervével"[47]. Lenin egy ilyen másik, illetve második pártprogramnak tekintette a GOELRO-tervet. A GOELRO nem más, mint Oroszország állami villamosítási terve, a 10–15 évre szóló első távlati népgazdaságfejlesztési terv. A Lenin kezdeményezésére kidolgozott villamosítási terv nagyszabású feladatot tűzött ki: a szocialista társadalom szilárd gazdasági alapjának lerakását; a villamosenergia alapján új termelőerők létrehozását; Oroszországnak agrárországból ipari országgá való átváltoztatását. A terv az ipari termelésnek a háború előtti szinthez viszonyított kétszeres növekedését, továbbá harminc új villamoserőmű építését irányozta elő. A terv kimondta, hogy a legfontosabb gazdasági területek villamosítása alapján nagy arányokban kell fejleszteni az ipart, mindenekelőtt a nehézipar döntő ágait, továbbá elő kell készíteni a kisárutermelő parasztgazdaságoknak a nagyüzemi társastermelés útjára vezetéséhez szükséges feltételeket. Az ország villamosításának gazdasági jelentőségét a tervnek az a központi gondolata húzta alá, hogy ki kell egyenlíteni a gazdaságot a már elért politikai színvonallal. A villamosítási és a szövetkezeti terv a szocializmus felépítése egységes programjának elszakíthatatlan részeit képezték.

A villamosítás lenini tervének ellenzői is voltak. Trockij például igyekezett gazdaságilag bizonyítani a terv megvalósíthatatlanságát. Arra hivatkozott, hogy a villamos erőművek építése hallatlanul drága, és az ország lakossága nincs felkészülve ennek megvalósítására. Szerinte a villamos erőművek széles körű hálózata helyett a már meglevő villamos erőművek felújítására kellene csak korlátozni a tevékenységet. Elegendőnek tartotta, „ha a munkáskezek fizikai erejére támaszkodnak", nem pedig arra a technikai haladásra, amelyet a villamosítás eredményez majd.

A GOELRO-terv ellen lépett fel Rikov is. A IX. kongresszuson igyekezett bebizonyítani a terv irrealitását, arra hivatkozott, hogy e feladat megvalósításához több évtizedre van szükség. Rikov és követői több kis falusi erőmű építését javasolták. A nagy villamos erőműveknek kis falusi erőművekkel való helyettesítése a szétaprózott mezőgazdaságon és a fejletlenebb iparon alapult, és nem vette figyelembe Oroszország gazdasági fejlődésének perspektíváját.

„Az egységes gazdasági tervről" című cikkében Lenin elítélte a villamosítás ellenzőit. Rámutatott arra, hogy a villamosítási terv, még ha hozzávetőleges, kezdeti, vázlatos terv is, amelyben vannak hibák és csak nagy vonásokban körvonalazott, mégis egy igazi tudományos terv, az egyetlen komoly munka, amely a népgazdaság egységes tervének kérdésével foglalkozik. Hangsúlyozta, hogy tudományosan kell tanulmányozni a mindennapos gyakorlatot, es ennek alapján kell elkészíteni a terveket, amelyek esetleges hibáit a tapasztalatok alapján kell kijavítani.

Lenin javaslatára a GOELRO-terv a VIII. összoroszországi szovjetkongresszus napirendjére került. Lenin rendszeresen ellenőrizte a GOELRO-bizottság munkáját, figyelemmel kísérte, hogyan készítik elő az anyagot a kongresszusra, tanácsokat és utasításokat adott, szorgalmazta a villamosítási tervvel foglalkozó könyv

[47] *Lenin:* Az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságnak és a Nepbiztosok Tanácsának beszámolója a kül- és belpolitikáról a VIII. összoroszországi szovjetkongresszusnak. *Lenin* Összes Művei. 42. köt. 151. old.

kiadását. A tervet kinyomtatták és szétosztották a kongresszusi küldöttek között. A VIII. szovjetkongresszus a GOELRO-tervet egyhangúlag jóváhagyta, és határozatában, amelyet Lenin fogalmazott meg, kifejezte azt a meggyőződését, hogy „minden szovjetintézmény, minden szovjet, minden munkás és dolgozó paraszt megfeszíti erejét és nem riad vissza semmilyen áldozattól annak érdekében, hogy Oroszország villamosítási terve bármi áron és minden akadály ellenére megvalósuljon"[48].

A GOELRO-terv fő céljait a szovjet nép teljesítette, módszertani alapelveit pedig később, az 1926-tól megkezdett távlati tervezési munkálatoknál használták fel.

A politika és a gazdaság viszonya

A hadikommunizmus időszakában Lenin tovább folytatta a politika és a gazdaság kapcsolatának, valamint a szocialista állam gazdasági szerepének vizsgálatát.

Az OK(b)P IX. kongresszusának a szakszervezetekről szóló határozata, amelyet Lenin írt, a politikát úgy határozza meg, mint a gazdaság koncentrált kifejezését.

A „Még egyszer a szakszervezetekről, a jelenlegi helyzetről, Trockij és Buharin hibáiról" című művében, amelyer Lenin a szakszervezetek szerepéről és feladatairól folytatott vita megkezdése előtt, 1921. január végén írt, rámutatott arra, hogy a politikának feltétlenül elsőbbsége van a gazdasággal szemben, és „aki másként gondolkozik, az megfeledkezik a marxizmus ábécéjéről"[49]. Lenin hangsúlyozza, hogy nincs semmiféle ellentmondás a kétféle kifejezés között, hogy „a politika a gazdaság koncentrált kifejezése", és hogy „a politikának feltétlenül elsőbbsége van a gazdasággal szemben". A politika és a gazdaság kapcsolatát dialektikusan kell szemlélni.

Az első meghatározás az adott kategóriák kölcsönös kapcsolatát tényleges keletkezésük szempontjából vizsgálja. A politika így nem más, mint a társadalom gazdasági fejlettsége adott fokának visszatükröződése. Az a lenini meghatározás, hogy a politika a gazdaság koncentrált kifejezése, azt jelenti, hogy keletkezése szempontjából a gazdaság az elsődleges, a politika pedig másodlagos, és magában foglalja azt is, hogy a politikát a gazdaság határozza meg.

Ennek fontos gyakorlati jelentősége van a proletárdiktatúra állama és a munkáspárt mindennapos gyakorlata szempontjából a szocializmus építésének minden egyes szakaszában. A politika csak akkor képes a társadalom fejlődését elősegíteni, ha az objektív gazdasági feltételek és tendenciák mélyreható elemzésén és felhasználásán nyugszik. Az ilyen vagy olyan, nagy vagy kis kérdésekhez azonban *politikailag* kell közelednünk. Először azokat a kérdéseket kell megoldani, amelyek az egész állam, a nemzetközi munkásmozgalom érdeke szempontjából fontos politikai jelentőségűek. Helyes politikai megközelítés nélkül a proletariátus nem képes fenntartani uralmát, és *„ennélfogva* nem oldhatja meg *termelési feladatát sem"*[50]. Ilyen körülmények között döntő jelentőségű lesz a politika, hiszen a munkásosztály pártja és állama által folytatott politika helyességétől függ a szocializmus sorsa. A szocializmus viszonyai között minden nagyobb gazdasági kérdés eldöntésének

[48] *Lenin:* Határozattervezet a villamosításról mondott előadói beszéddel kapcsolatban. Ugyanott, 190. old.

[49] *Lenin:* Még egyszer a szakszervezetekről. Ugyanott, 271. old.

[50] Ugyanott, 272. old.

szükségképpen politikai jelentősége is van. Ha pl. a termelőerők területi elhelyezésében megvalósítandó változásokról van szó, vagy az ipar és a mezőgazdaság fejlesztési ütemének módosításáról, nemcsak a termelés hatékonyságának növelését kell számításba venni, hanem azt is, hogy milyen társadalmi hatással járnak együtt.

A kérdések politikai megoldásánál nem lehet önkényesen eljárni, és szubjektivizmustól mentesen kell meghatározni a proletárpárt politikai irányvonalát. A politikai uralom ugyanis nem öncél, hanem a gazdasági érdekek érvényesítésének szükséges eszköze.

Természetes, hogy a munkásosztály politikai hatalmának létrejötte, megszilárdulása és a helyes politikai irányvonal kidolgozása után a párt és a szocialista állam tevékenységének súlypontja a gazdaság fejlesztésére helyeződik át. Ilyen körülmények között, mint Lenin hangsúlyozta, a gazdasági és kulturális építés válik a szocializmusért vívott harc fő küzdőterévé.

A politika és a gazdaság viszonyának kérdésében a marxizmus létrejöttétől mind a mai napig heves harcot kellett vívni a reformizmus és az anarchizmus ellen, a jobboldali és a baloldali revizionizmus ellen. Helytelen az a nézet is, amely szerint a szocialista gazdaságnak az állam beavatkozása nélkül kell fejlődnie, és egy ún. önmagát szabályozó szocialista gazdaságra van szükség. De helytelen az a felfogás is, amely a politika és a gazdaság közötti viszonyt a parancsnok és a neki alárendelt hadsereg viszonyaként ábrázolja.

Az ellentétek dialektikus egységét alkotó két oldal valamelyikének abszolutizálása, a gazdaságnak a politikától vagy a politikának a gazdaságtól való elszakítása sok ingadozás és tévelygés elméleti forrása volt a kommunista és munkásmozgalomban, valamint a szocializmus építése során.

AZ ÚJ GAZDASÁGPOLITIKA IDŐSZAKA

A katonai győzelem megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy ismét a gazdasági építőmunka kérdései kerüljenek előtérbe. Lenin a pártmunka és az állami tevékenység súlypontját a szocialista építés szervezésére helyezte át. „Az ünnepségek napjaiban – mondotta Lenin –, győzelmi hangulatunk napjaiban, a szovjethatalom harmadik évfordulója napján át kell hogy hasson bennünket a munkáért való lelkesedés, az a munkaakarás, állhatatosság, amelytől most a munkások és parasztok lehető leggyorsabb megmentése, a népgazdaság megmentése függ."[51]

Az intervencióból az ország hallatlanul rossz állapotban került ki. 1921 első hónapjaiban a gazdasági nehézségek súlyosbodtak. A rossz termés, az állatpusztulás fokozta a parasztok ínségét és tönkremenését. Elégedetlenséget keltett a parasztság körében a gabonafölösleg kötelező beszolgáltatásának további fenntartása. A közellátási helyzet rosszabbodott. Az üzemek fűtőanyaghiány miatt leálltak. Az éhség, a munkanélküliség és a kimerültség hatására a munkások egy része is elégedetlen-

[51] *Lenin:* Beszéd a Munkás-, Paraszt- és Vöröskatona-küldöttek Moszkvai Szovjetje, az OK(b)P Moszkvai Bizottsága és a Moszkvai Városi Szakszervezeti Tanács plénumának az októberi forradalom harmadik évfordulója alkalmából tartott ünnepi ülésén. Ugyanott, 6. old.

kedni kezdett. A kialakult helyzetet Lenin gazdasági, társadalmi és politikai válságként jellemezte.

A válság fő okát azok az objektív nehézségek alkották, amelyek a tönkrement kisparaszti országban a háborúról a békére való áttéréssel kapcsolatban jelentkeztek. A párt azonban nem vette kellőképpen számításba ezeket a nehézségeket. A nehézségek leküzdéséhez nem volt meg a tapasztalat, a felkészültség, a szükséges anyag, és ez még jobban kiélezte a válságot. A hadikommunizmus politikája már nem felelt meg az új feltételeknek.

1921 februárjában Lenin felismerte, hogy éles fordulatot kell végrehajtani és olyan gazdaságpolitikára kell áttérni, amely lehetővé teszi a gazdasági és politikai nehézségek leküzdését.

Lenin a különböző vidékekről érkező parasztokkal folytatott beszélgetésekben meggyőződött arról, hogy a parasztok valamennyien amellett foglaltak állást, hogy a terményfelesleg kötelező beszolgáltatását el kell törölni és növelni kell a parasztok anyagi érdekeltségét a gazdaság fellendítésében. A beszélgetésekből levont következtetések alapján Lenin 1921 február elején megírta „A parasztokra vonatkozó tézisek előzetes nyersvázlatá"-t, és ebben megfogalmazta azokat a fő elveket, amelyeket az egész terményfelesleg kötelező beszolgáltatásának terményadóval való felváltásánál szem előtt kell tartani. Azt javasolta, hogy az egész terményfelesleg kötelező beszolgáltatását váltsák fel előre megállapított terményadóval, amelynek lerovása után a paraszt szabadon rendelkezhet terményeivel. Az új gazdaságpolitika, a NEP bevezetésével kapcsolatos lenini téziseket a központi bizottság jóváhagyta, és ezeken a téziseken alapult az új gazdaságpolitikáról a X. pártkongresszus elé terjesztett határozati javaslat is.

A X. kongresszuson a központi bizottság politikai tevékenységéről szóló beszámolójában és az egész terményfelesleg kötelező beszolgáltatásának természetbeni adóval való helyettesítéséről mondott előadói beszédében Lenin elméletileg és politikailag indokolta meg, hogy miért kell áttérni az új gazdaságpolitikára. Rámutatott arra, hogy az új gazdaságpolitika lényege a munkásosztály és a parasztság viszonyában rejlik. A NEP legfontosabb feladata a proletariátus és a parasztság szövetségének szorosabbra fűzése, valamint a munkásosztály diktatúrájának megszilárdítása. A proletárdiktatúrának pedig legfőbb elve – hangsúlyozta Lenin – „a proletariátus és a parasztság szövetségének fenntartása, hogy a proletariátus megtarthassa a vezető szerepét és az államhatalmat"[52]. A polgárháborúban kialakult a proletariátus és a parasztság katonai-politikai szövetsége. Amikor azonban a háború véget ért és az ország áttért a békés munkára, a munkás-paraszt szövetség régi formája, hangsúlyozta Lenin, már elégtelennek bizonyult. A gazdaság helyreállítása és a szocializmus sikeres építése szükségessé tette a városi és a falusi dolgozók gazdasági szövetségének megvalósítását, a parasztság anyagi érdekeltségének növelését.

Lenin hangsúlyozta, hogy az egész terményfelesleg kötelező beszolgáltatásának adóval való helyettesítése és az áruforgalom fejlesztése érdekeltté teszi a parasztságot a vetésterület növelésében, a földművelés megjavításában, és ez a paraszti munka termelékenységének emelésére, a mezőgazdaság fellendülésére vezet. Ez pe-

[52] *Lenin:* Beszéd a Kommunista Internacionálé taktikájának védelmében a Komintern III. kongresszusán. *Lenin* Összes Művei. 44. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 42. old

dig lehetővé teszi a termékek mennyiségének növelését, a városi lakosság ellátásának javítását, a nagyipar helyreállításához szükséges élelmiszer-, fűtőanyag- és nyersanyagkészletek biztosítását, ami egyúttal az államhatalmat kezében tartó proletariátus helyzetét is megszilárdítja. Lenin világosan látta, hogy az új gazdaságpolitika bevezetésével bizonyos fokig felélénkül a kapitalizmus, ez azonban csak olyan mértékű lehet, hogy a proletárdiktatúra alapjait ne veszélyeztesse.

A kongresszus után Lenin folytatta az új gazdaságpolitikával összefüggő kérdések kidolgozását. 1921 márciusában és áprilisában megírta „A terményadóról (az új politika jelentősége és feltételei)" című brosúráját, május végén előadói beszédet mondott a terményadóról a X. összoroszországi pártkonferencián. 1921 őszén is több fontos írásában és beszédében foglalkozott az új gazdaságpolitikával: „Az októberi forradalom negyedik évfordulójára" és „Az arany jelentősége most és a szocializmus teljes győzelme után" című cikkében a VII. moszkvakormányzósági pártkonferencián „Az új gazdasági politikáról" mondott előadói beszédében.

„Az Októberi Forradalom negyedik évfordulójára" című cikkében Lenin felhívta a figyelmet arra, hogy a korábban elkövetett hibákat ki kell javítani. Az élet bebizonyította: a gazdasági feladatokat nem lehet ugyanúgy megoldani, mint a katonai és politikai problémákat; az új társadalom nem valósítható meg azonnal; meg kell tanulni a szocializmus építésének mikéntjét egy olyan országban, amelyben a kisparaszti gazdaságok vannak túlsúlyban. A feladatot Lenin abban jelölte meg, hogy a gazdasági megfontolásokra támaszkodva a szocializmushoz elvezető „szilárd kis hidakat" építsenek fel.

A NEP alapkérdése a „ki kit győz le?". Ebből kiindulva Lenin három kérdéskörrel foglalkozott tüzetesebben. Az első: milyen konkrét formában valósul meg a szocialista szektor előretörése a sokszektorú szovjet népgazdaságban. Ehhez kapcsolódik az államkapitalizmus felhasználására vonatkozó fejtegetése, valamint a lenini szövetkezeti terv is. A második kérdéscsoport a szektorok közti, elsősorban a szocialista ipar és a kisárutermelő mezőgazdaság közti kapcsolat formája, a harmadik pedig a szocialista gazdálkodás jellemző vonásai. Ezzel összefüggésben foglalkozott Lenin az áru- és pénzviszonyok felhasználásával, az önálló gazdasági elszámolással, a munka szerinti elosztással és az anyagi érdekeltséggel. A továbbiakban, egy rövid kitérő után, amelyben Lenin élete utolsó éveinek főbb eseményeit tekintjük át, a fentiekkel fogunk foglalkozni.

Lenin életének utolsó évei (1921–1924)

Az új gazdaságpolitika felé tett fordulat idején a párton belül kemény küzdelem folyt. A trockisták és a buharinisták a pártra rákényszerítették a szakszervezeti vitát. Lenin ellene volt a vitának, mert úgy vélte, hogy ez sürgősebb ügyektől vonja el a párt figyelmét.

Lenin beszédeiben, valamint „A pártválság" és „Még egyszer a szakszervezetekről, a jelenlegi helyzetről, Trockij és Buharin hibáiról" című 1921 januárjában írt cikkeiben feltárta a szakszervezeteknek a proletárdiktatúra rendszerében betöltött szerepét, és megfogalmazta, hogy milyen feladatok hárulnak a szakszervezetekre a szocialista építés során.

A „munkásellenzék" anarcho-szindikalista platformja tagadta a párt vezető szerepét a proletárdiktatúra rendszerében, és semmiféle jelentőséget sem tulajdoní-

tott az államnak a szocialista gazdaság építésében. Lenin élesen bírálta a munkásellenzéknek azt az alapvető tézisét, amely szerint a népgazdaság igazgatásának megszervezése az iparági szakszervezetekbe tömörült termelők összoroszországi kongresszusának feladata és ez választja meg a köztársaság egész népgazdaságát igazgató központi szervet.

A párt X. kongresszusa 1921. március 8-tól 16-ig ülésezett. A kongresszus munkáját Lenin irányította. Beszámolót tartott az OK(b)P Központi Bizottságának politikai tevékenységéről, beszédet mondott a terményfelesleg kötelező beszolgáltatásának természetbeni adóval való helyettesítéséről, a pártegységről és az anarchoszindikalista elhajlásról, hozzászólt a szakszervezetek kérdéséhez és a fűtőanyagkérdéshez. Lenin írta meg a legfontosabb határozatok tervezeteit.

Lenin ebben az időszakban is többször rámutatott arra, hogy az irányítás szervezetét, az állam és a párt apparátusának felépítését összhangba kell hozni a gazdasági és politikai feladatokkal. Kezdeményezésére és vezetésével az új gazdaságpolitikára való áttérés után, az új feladatoknak megfelelően alakították át az igazgatási szerveket, az állam és a pártapparátus egész munkáját. 1920 végén abból az elvből kiindulva, hogy a legfontosabb a gazdasági építés feladata, Lenin számos szervezeti intézkedést javasolt azzal a céllal, hogy erősítsék a népgazdaság vezetését. A gazdasági népbiztosságok munkájának összefogását és irányítását a Munka- és Honvédelmi Tanácsra bízták. Lenin kezdeményezésére 1921 februárjában a Munka- és Honvédelmi Tanács kebelében megalapították az egységes tervező központot, az Állami Tervbizottságot. Átszervezték a gazdasági népbiztosságok tevékenységét és a pártszervezetek tevékenységét is. A gazdasági építés feladatainak megvalósításában és a szovjet szervek munkájának átszervezésében fontos szerepet játszott „A Munka- és Honvédelmi Tanács utasítása a helyi szovjetintézményeknek", amelyet Lenin írt.

Az ipar átszervezésével és tevékenységének meghatározásával kapcsolatban fontos szerepet játszott „A Népbiztosok Tanácsának rendelete az új gazdaságpolitika elveinek megvalósításáról", amely Lenin útmutatásai alapján és részvételével készült. Ez az utasítás meghatározta az ipar szervezésével és az új viszonyok közötti igazgatásával kapcsolatos feladatokat. A vállalatokat önálló elszámolásra állították át, feladatukul tűzték ki a rentabilitást, a veszteség megszüntetését és a nyereség elérését. Kiszélesítették a gyárigazgatóságok, a vállalatvezetők hatáskörét. Egyidejűleg lépések történtek abba az irányba, hogy lehetővé tegyék a dolgozó tömegek tevékenyebb részvételét a termelés irányításában.

Lenin ismételten hangsúlyozta, hogy a tudománynak és a technikának komoly jelentősége van a szocialista építésben. Meg volt győződve, hogy „a tudomány, a proletariátus és a technika képviselőinek szövetségével szemben tehetetlen mindennemű reakciós erő"[53].

A tudomány jelentőségét húzta alá Leninnek az a gondolata, hogy a szocialista népgazdaságnak a legkorszerűbb technikán kell alapulnia, ez a pedig a tudomány legújabb vívmányainak a meghonosítása nélkül megoldhatatlan. Lenin fontosnak tartotta, hogy tanulmányozzák és hasznosítsák mindazt, ami a külföldi tudományos, technikai és szervezéselméleti tapasztalatok közül a legjobb, és rámutatott arra,

[53] *Lenin:* Beszéd az orvosegészségügyi dolgozók II. összoroszországi kongresszusán. *Lenin* Összes Művei. 40. köt. 179. old.

hogy a tőkésektől tanulni is kell, át kell venni mindazt, ami okos és hasznos található náluk.

Lenin a társadalomtudományok fejlesztésére is nagy gondot fordított. 1922 márciusában megírta „A harcos materializmus jelentőségéről" című cikkét. Ez tartalmát tekintve a „Materializmus és empíriokriticizmus" című filozófiai művéhez, valamint a „Filozófiai füzetek"-hez kapcsolódik, és mintegy folytatása ezeknek a munkáknak.

Lenin a vallási előítéletek elleni harcnak is nagy figyelmet szentelt.

Az ideológiai munka jelentőségével kapcsolatban rámutatott arra, hogy nem szabad beérni annak elméleti tisztázásával, hogy mi a kommunizmus, hanem gyakorlatilag kell megmutatni, hogyan építendő a szocializmus és a kommunizmus.

Az új társadalom építése során Lenin többször foglalkozott az államapparátus kérdéseivel. A moszkvai szovjet 1920. évi munkájáról írt jelentést átnézve azon a helyen, ahol arról volt szó, hogy a Moszkvai Szovjet Végrehajtó Bizottsága nyolc gazdasági és negyvenhat szervezeti kérdést tárgyalt meg, a margóra a következő megjegyzést írta: „szörnyűség, fordítva kell lennie"[54].

Az államapparátus tökéletesítésével kapcsolatban írta Lenin a következőket: „Napjainknak legfőbb, soron levő feladata és a legközelebbi éveknek is legfontosabb feladata a szovjet apparátus rendszeres csökkentése és olcsóbbítása, leépítés, tökéletesebb szervezés a huzavona, a bürokrácia felszámolása s az improduktív kiadások csökkentése útján."[55]

Lenin többször érintette a két rendszer versenyének kérdését. Így például az OK(b)P moszkvai szervezetének aktívagyűlésén 1920. december 6-án koncessziókról tartott előadói beszédében többek közt rámutatott arra, hogy „két termelési mód, két formáció, két gazdaság – a kommunista és a tőkés gazdaság ... versengése"[56] folyik. Ebben a versengésben „bebizonyítottuk, hogy mi vagyunk az erősebbek ... Persze a féladat nehéz, de mi mindig mondtuk és most is azt mondjuk: »a szocializmus ereje a példaadás«. Az erőszaknak azokkal szemben van ereje, akik vissza akarják állítani hatalmukat. De ezzel ki is merül az erőszak jelentősége, ez után már csak a befolyásolásnak és a példának van ereje. Gyakorlatilag, példán kell megmutatnunk a kommunizmus jelentőségét."[57]

A két rendszer gazdasági versenyét Lenin az osztályharc sajátos formájának tartotta. „A fegyverekkel és tankokkal viselt háborút gazdasági háborúval váltjuk fel."[58]

Néhány hónappal később, 1921 májusában Lenin ismét visszatért erre a rendkívül fontos kérdésre. „Most – hangoztatta – a gazdasági politikánkkal gyakoroljuk a legnagyobb befolyást a nemzetközi forradalomra. Az Oroszországi Szovjet Köztársaság felé fordítja tekintetét mindenki, a világ minden országának minden dolgozója, kivétel nélkül – ezt minden túlzás nélkül állíthatjuk. Ezt elértük. A tőkések semmit sem hallgathatnak el, semmit sem titkolhatnak el, ezért leginkább gazdasá-

[54] Ленинский Сборник XXXV. 196. old.

[55] *Lenin:* A Szovjetalkalmazottak Szakszervezete V. összoroszországi kongresszusának elnökségéhez. *Lenin* Összes Művei. 45. köt. 309. old.

[56] *Lenin:* Előadói beszéd a koncessziókról az OK(b)P moszkvai szervezetének aktívagyűlésén. *Lenin* Összes Művei. 42. köt. 71. old.

[57] Ugyanott.

[58] Ugyanott, 74. old.

gi téren elkövetett hibáinkat és gyengeségünket igyekeznek kipécézni. Erre a térre tevődött át a harc világméretekben. Ha megoldjuk ezt a feladatot, akkor nemzetközi méretekben biztosan és véglegesen győztünk. Ezért a gazdasági építőmunka kérdései számunkra rendkívül nagy jelentőségre tesznek szert. Ezen a fronton a győzelmet nem gyorsan, mert ez lehetetlen, hanem lassú, fokozatos, de megállás nélküli emelkedés és haladás útján kell kivívnunk."[59]

Lenin a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének előmozdítása szempontjából az egyik legfontosabb tényezőnek a gazdasági kapcsolatokat, a kölcsönösen előnyös kereskedelem fejlesztését tartotta. „Nem látom semmi okát annak – mondotta egy amerikai újságírónak –, hogy egy olyan szocialista állam, mint a miénk, ne tarthatna fenn korlátlan üzleti kapcsolatokat a kapitalista országokkal. Nekünk semmi kifogásunk az ellen, hogy felhasználjuk a tőkések mozdonyait és mezőgazdasági gépeit; akkor nekik miért legyen kifogásuk az ellen, hogy felhasználják a mi szocialista búzánkat, lenünket és platinánkat? Hiszen a szocialista gabonának ugyanolyan az íze, mint bármely más gabonának, nemde?"[60]

Lenin azonban világosan látta és többször hangsúlyozta is, hogy a békés egymás mellett élés nemcsak a szovjetállamtól, hanem a tőkésországok állásfoglalásától is függ.

A Kommunista Internacionálé III. kongresszusa 1921. június végén és július első felében ülésezett. Az OK(b)P taktikájáról szóló téziseiben és előadói beszédében Lenin megmagyarázta a küldötteknek az új gazdaságpolitika lényegét, és rávilágított azokra a körülményekre, amelyek szükségessé tették az e politikára való áttérést. Az új gazdaságpolitikát a kongresszuson ellenzéssel fogadták. Néhányan kijelentették, hogy a NEP Szovjet-Oroszországban a kapitalizmus visszaállításához vezet és akadályokat gördít a világforradalom további fejlődése elé. A kongresszus ezeket a nézeteket visszautasította és a lenini téziseket fogadta el.

1921. végére Lenin egészsége megromlott. 1921. december 6-án betegszabadságot kapott és Gorkiba utazott. December 31-én a központi bizottság politikai irodája határozatot hozott arról, hogy Leninnek hathetes szabadságot engedélyez, és ezt később a XI. pártkongresszusig meghosszabbították.

Az OK(b)P XI. kongresszusa 1922. március 27-én ült össze. A kongresszust Lenin nyitotta meg és a központi bizottság politikai beszámolóját is ő terjesztette elő. A beszámolóban megállapította, hogy az új gazdaságpolitika első évének eredményei minden téren igazolták a párt politikájának helyességét. Megszülettek az első eredmények a népgazdaság helyreállításában, megszilárdult a munkásosztály és a parasztság szövetsége, fokozatosan rendeződött az ipar és a parasztgazdaság összefogása. Ebből kiindulva Lenin új feladatot tűzött ki: a gazdasági visszavonulás beszüntetésének és a tőkés elemek elleni határozott támadás előkészítésének feladatát. „Egy évig visszavonultunk – mondotta Lenin a beszámolóban –. Most a párt nevében azt kell mondanunk: elég! A célt, melyet a visszavonulással el akartunk érni, elértük. Ez az időszak a befejeződéséhez közeledik, vagy már be is fejeződött. Most más cél lép előtérbe: az erők átcsoportosítása."[61] A napi jelszó – hangsúlyozta Lenin – a magángazdasági tőke elleni támadás előkészítése.

[59] *Lenin:* Az OK(b)P X. összoroszországi konferenciája. *Lenin* Összes Művei. 43. köt. 317. old.

[60] *Lenin:* Beszélgetés Lincoln Eire-rel, a „World" című amerikai újság tudósítójával. *Lenin* Összes Művei. 40. köt. 145. old.

[61] *Lenin:* Az OK(b)P Központi Bizottságának politikai beszámolója a XI. kongresszuson. *Lenin* Összes Művei. 45. köt. 89. old.

Lenin rámutatott arra, hogy az új gazdasági politika gazdaságilag és politikailag egyaránt teljes mértékben lehetővé teszi, hogy létrehozzák a szocialista gazdaság alapján. Ehhez meg kell tanulni jól gazdálkodni, mert csak így lehet legyőzni a magántőkét. Ettől függ a szovjethatalom sorsa, a szocializmus sorsa.

Az 1918. évi merénylet után Lenin testében visszamaradt golyók egészségi állapotának nagymérvű rosszabbodását okozták. Az orvosok úgy döntöttek, hogy az egyik golyót eltávolítják (a másik golyó érintését veszélyesnek tartották). Április 23-án a műtétet végrehajtották. Május 20-án az orvosok sürgetésére Lenin Gorkiba költözött, hogy alaposan kipihenje magát. Egészségi állapota azonban hirtelen válságosra fordult. Az első heves roham után csak nehezen tudta mozgatni jobb kezét és jobb lábát. Június közepén egészségi állapotában javulás állt be. Júliusban az orvosok megengedték, hogy látogatókat fogadjon, könyveket olvasson. 1922. október 2-án Lenin visszatért Moszkvába és munkához látott. Már másnap elnökölt a Népbiztosok Tanácsának ülésén, október 5-én pedig részt vett a központi bizottság plenáris ülésén. Októbertől decemberig, újabb megbetegedéséig, megfeszített erővel dolgozott. 224 hivatalos levelet és feljegyzést írt, 171 embert fogadott, a Népbiztosok Tanácsának, a Munka- és Honvédelmi Tanácsnak, a Politikai Irodának és különböző bizottságoknak 32 ülésén elnökölt.

Az áruforgalom megszervezésében és a mezőgazdaság fellendítésében elért eredmények után, illetve ezek alapján Lenin 1922-ben ismét az ipar, mindenekelőtt a szocializmus felépítésének és az ország védelmének alapjául szolgáló nehézipar fejlesztésének kérdésére fordította a fő figyelmet. „A nehézipar megmentése, a nehézipar helyreállítása nélkül semmiféle ipart nem építhetünk fel, enélkül pedig mint önálló ország egyáltalán elveszünk. Ezt jól tudjuk.

A parasztgazdaság jó termése nem menti meg Oroszországot – ez még kevés –, és nem menti meg a parasztságot fogyasztási cikkekkel ellátó könnyűipar jó állapota sem – még ez is kevés –, szükségünk van *nehéz*iparra is. S ahhoz, hogy a nehézipart jó állapotba hozzuk, több évi munkára van szükség."[62]

A szocialista iparosítás egyik legnehezebb feladatának Lenin az iparosítás finanszírozásához szükséges eszközök előteremtését tartotta. A szovjet nép – mutatott rá Lenin – egy sajátos nehézséggel találta szembe magát, mégpedig azzal, hogy „sikert kell elérnünk egyedül is"[63].

A szovjet nép tehát csak saját erejére és eszközeire számíthatott. Az iparosítás finanszírozásához szükséges eszközök forrásául Lenin véleménye szerint csak a külés belkereskedelemből származó jövedelem, a könnyűipari vállalatok nyeresége, az adó, elsősorban az új gazdaságpolitikát nyerészkedésre kihasználó elemek megadóztatása, az államapparátus olcsóbbá tétele és a legszigorúbb takarékosság szolgálhatott.

1922. november 5-én megkezdte munkáját a Kommunista Internacionálé IV. kongresszusa. November 13-án Lenin előadói beszédet tartott „Az oroszországi forradalom öt éve és a világforradalom távlatai" címmel. Beszédében felhívta a küldöttek figyelmét arra, hogy a bolsevik párt tapasztalatait, az orosz forradalom tanulságait alkotóan, nem pedig dogmatikusan kell felhasználni.

[62] *Lenin:* Az oroszországi forradalom öt éve és a világforradalom távlatai. Előadói beszéd a Kominternn IV. kongresszusán. Ugyanott, 289. old.

[63] *Lenin:* Beszéd a Moszkvai Szovjet plénumán. Ugyanott, 303. old.

Lenin 1922. november 20-án beszédet mondott a Moszkvai Szovjetnek a főváros kerületi szovjetjeivel együtt megtartott plenáris ülésén. Ez volt az utolsó nyilvános beszéde. Ebben a beszédben Lenin áttekintette azt az utat, amelyet Szovjet-Oroszország maga mögött hagyott, ismertette a külpolitika sikereit, a más országokkal létesített gazdasági és diplomáciai kapcsolatokat. Az ország belső helyzetét értékelve a fő feladatnak az új gazdaságpolitika helyes és hozzértő alkalmazását tekintette. Felhívta a figyelmet arra, hogy át kell csoportosítani az erőket, hogy a visszavonulás után erélyesebb támadást lehessen kezdeni és határozottabban lehessen előrenyomulni. A szovjet nép gazdasági feladatait összefoglalva, beszédét a következőkkel fejezte be: „Hadd zárjam szavaimat azon meggyőződésemnek kifejezésével, hogy bármily nehéz ez a feladat, bármennyire új is előbbi feladatunkhoz képest és bármennyi nehézséget okoz is nekünk – mi valamennyien együtt, nem holnap, hanem néhány év alatt, mi valamennyien együtt, bármi áron megoldjuk ezt a feladatot, és a NEP Oroszországa szocialista Oroszországgá lesz."[64]

A betegség 1922. december 13-án ismét rátámadt Leninre. December 16-án éjjel újabb erős rohamot kapott, jobb keze és jobb lába felmondta a szolgálatot. Lenin tisztában volt betegsége veszélyességével és úgy döntött, hogy több jegyzetet diktál, amelyekben kifejti a különösen fontosnak tartott gondolatait és elképzeléseit. Lenin utolsó lediktált írásai közül ki kell emelni a következőket: „Levél a kongresszushoz", „Az állami Tervbizottságnak törvényhozó funkciókkal való felruházásáról", „Naplójegyzetek", „A szövetkezetekről", „Forradalmunkról (N. Szuhanov feljegyzéseivel kapcsolatban)", „Hogyan szervezzük át a munkás-paraszt felügyeletet? (Javaslat a XII. pártkongresszusnak)", „Inkább kevesebbet, de jobban". Eleinte Leninnek napi 5–10 percig, később pedig 30–40 percig volt szabad diktálnia. Utolsó cikkeit és leveleit is a gondolatok rendkívüli mélysége és világossága, a valóság kitűnő ismerete, a kérdések éles felvetése jellemezte. Írásaiban általánosított formában fejtette ki Oroszország szocialista átalakításának programját.

Lenin a „Levél a kongresszushoz" című munkájában, valamint a szervesen hozzákapcsolódó „Hogyan szervezzük át a munkás-paraszt felügyeletet? (Javaslat a XII. kongresszusnak)" és az „Inkább kevesebbet, de jobban" című írásaiban a pártépítés olyan sarkalatos kérdéseit taglalta, mint a párt egysége, a központi bizottság szerepe, a kollektív vezetés biztosításának szükségessége, a párt kapcsolatai a tömegekkel, a vezető pártmunkások elosztása, vagyis azokat a kérdéseket, amelyektől a párt sorsa, harcképessége és következésképpen az egész kommunista építés sorsa függött. Lenin a „Levél a kongresszushoz"-ban többek közt azt javasolta, hogy emeljük fel a központi bizottság tagjainak létszámát. Ez „szükséges ... annak megelőzéséhez, hogy a KB kisebb csoportjainak konfliktusai túlságosan nagy jelentőségűvé váljanak a párt egész sorsára nézve"[65].

Lenin levelében a párt szilárdságának kérdését több központi bizottsági tag tulajdonságai szempontjából is vizsgálta, különös figyelmet fordítva fogyatékosságaikra és hibáikra. Jellemezte Trockijt, Zinovjevet, Kamenyevet, Buharint, Pjatakovot és Sztálint.

Az 1923. március 10-én bekövetkezett harmadik, legsúlyosabb roham következtében Lenin elvesztette beszélőképességét. Szertefoszlott az a reménye, hogy részt

[64] Ugyanott, 308. old.

[65] *Lenin:* Level a kongresszushoz. Ugyanott, 343. old.

vehet a XII. pártkongresszuson. Lenin később Gorkiba került, ahol 1923. július végétől egészsége lassan javult. Közérzete tűrhető volt, bár egészségi állapotában 1923. október második felében már mutatkoztak az újabb rosszabbodás tünetei. A katasztrófa váratlanul következett be. 1924. január 21-én Lenin meghalt. Az orvosi zárójelentés szerint a halál közvetlen oka agyvérzés volt. Az emberfeletti, szüntelen, pihenést nem ismerő munka idő előtt kioltotta életét.

Másnap közzétették az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottságának „A párthoz, minden dolgozóhoz!" című kiáltványát. A kiáltvány ismertette Leninnek a párt, az ország, a nemzetközi proletariátus és az egész haladó emberiség előtt szerzett érdemeit, hangsúlyozta a lenini ügy halhatatlanságát, és felhívta a kommunistákat, az összes dolgozókat, hogy tántoríthatatlanul kövessék Lenin tanítását. „Marx halála óta – hangzott a kiáltvány – nem volt még a proletariátus nagy felszabadító mozgalmának történetében olyan gigászi egyéniség, mint elhunyt vezérünk, tanítónk, barátunk. Mindaz, ami a proletariátusban valóban magasztos és hősies – a rettenthetetlen elme, a hajthatatlan, szívós, mindent legyőző vasakarat . . . , a rabság és az elnyomás halálig tartó szent gyülölete, a hegyeket megmozgató forradalmi szenvedély, a tömegek alkotó erejébe vetett határtalan hit, a hatalmas szervezőtehetség –, mindez nagyszerűen testesült meg Leninben, akinek neve az új világ szimbólumává vált Nyugattól Keletig, Déltől Északig . . .

De Lenin fizikai halála nem jelenti ügyének halálát. Lenin él pártunk minden egyes tagjának lelkében. Pártunk minden egyes tagja egy darabka Leninből. Egész kommunista családunk – Lenin kollektív megtestesülése . . . Tanítónk halála – ez a súlyos csapás – még szorosabbra tömöríti sorainkat. Egybeforrott csatárláncban vonulunk hadba a tőke ellen és nincs olyan erő a világon, amely megakadályozhatja végső győzelmünket.

És ez a győzelem lesz a legméltóbb emlékmű Lenin elvtársnak, akit a tömegek mint legjobb barátjukat »Iljicsüknek« neveztek."[66]

Az államkapitalizmus felhasználása

Lenin fontosnak tartotta az államkapitalizmus felhasználását a szocializmusra való áttérés során. Ebben a kérdésben elsősorban a „baloldali" kommunistákkal kellett harcolnia, akik nem láttak különbséget a kapitalizmus és a szocializmus államkapitalizmusa között. Ebből adódóan nem tartották lehetségesnek az államkapitalizmust az átmeneti időszakban. Buharin például azt állította, hogy az államkapitalizmus mint a szocializmusra való áttérés egyik átmeneti formája, lehetetlen, mivel ez azon az illúzión alapul, hogy a munkásosztály felhasználhatja a kapitalizmus eszközeit, a kapitalizmus pedig alárendeli magát a proletariátusnak. Oszinszkij azt hangoztatta, hogy az államkapitalizmus csak a burzsoázia diktatúrájával egyeztethető össze, a proletárdiktatúra időszakában pedig ez nem más, mint politikai képtelenség. A „baloldali" kommunisták hibája többek között abból eredt, hogy nem látták: a szocializmus legfőbb ellensége a kispolgári ösztönösség, és nem látták a tőkés- és a proletárállam gazdasági szerepében levő gyökeres különbségeket.

Az államkapitalizmussal kapcsolatban a legkülönfélébb nézetek alakultak ki.

[66] Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. I. r.-sz. 937., 939. old.

Néhány kommunista is pl. helytelenül azt tartotta, hogy külföldi segítség nélkül az ország még az ipar helyreállítására sem képes. Ilyen nézetet vallott többek közt Kraszin. Másrészt, voltak olyan pánikhangulatú kijelentések is, hogy az államkapitalizmus Oroszországot a külföldi hatalmak függvényévé változtatja. Ezt a nézetet vallotta például Larin. A „munkásellenzék" képviselői pedig – Sljapnyikov és Medvegyev – azt javasolták, hogy az ipar döntő többségét adják koncesszióba. Ezzel az országot az imperializmus félgyarmatává változtatták volna.

Lenin részletesen foglalkozik az államkapitalizmus különböző formáival és feltárja az államkapitalizmus politikai és gazdasági alapját. A politikai felépítmény és a gazdasági formák közötti dialektikus kapcsolat abban nyílvánul meg, hogy amikor a szocialista társadalmi tulajdon alapján megváltozik a politikai felépítmény, akkor ez lényegi változást eredményez a gazdasági formák tartalmában és szerepében. Ez történik az államkapitalizmussal is mint formával. Az államkapitalizmus kérdését tehát a szocialista termelési viszonyok alapján kell megközelíteni. Preobrazsenszkíjjel vitázva – aki azt állította, hogy az államkapitalizmus az kapitalizmus – írja Lenin: „Mindeddig senki sem tudott ilyen kapitalizmusról az emberiség történetében könyvet írni, mert ezt csak most éljük át először. Az államkapitalizmusról szóló valamelyest is használható könyveket mindeddig olyan viszonyok között és olyan helyzetben írtak, amikor az államkapitalizmus valóban kapitalizmus volt. Most más a helyzet, s ezt semmiféle Marx és semmiféle marxisták nem láthatták előre."[67]

Az államkapitalizmus egyik formája a koncesszió. A társadalmi-gazdasági szektorok szempontjából a koncesszió a proletár államhatalomnak a kapitalizmussal kötött szerződése a kispolgári ösztönösség ellen. A koncessziót kötő vállalkozót a tőkés termelés célja, a profit megszerzése érdekli. Ő azért lép szerződéses viszonyba a proletárhatalommal, hogy profitot kapjon, vagy hozzájusson bizonyos nyersanyagokhoz. A proletárállamnak viszont abból származik az előnye, hogy fejlődnek a termelőerők és rövid időn belül növekszik a termelés mennyisége. A koncesszió formájában meglevő államkapitalizmus az elmaradott országokban vagy a háború által szétrombolt gazdaság feltételei között a nagyüzemi termelés növekedését jelenti a kisüzemi termeléssel szemben, az élenjáró technikát, a gépi termelést a kézi technikával szemben, növeli a gépi nagyipar termelését a proletárállam ellenőrzése alatt, fokozza a tervszerűség elemeit a kispolgári anarchiával szemben. Ez a koncesszió gazdasági alapja. A koncesszió politikai szempontból nem jelenti az osztályharcnak osztálybékével való helyettesítését. Ez a proletariátus kapitalizmus ellen folytatott osztályharcának egy sajátos formája.

Lenin összehasonlítja a koncessziót a szövetkezetekkel. A koncesszió a gépi nagyipari termelésen nyugszik és egy trösztöt vagy szindikátust, illetve tőkést érint, akivel a koncessziós szerződésben meghatározott időre egyeznek meg. A kisárutermelők szövetkezete a kisüzemi gazdálkodáson, a kézi munkán alapul és sok ezer kis gazdaságot fog át. A szövetkezet nem meghatározott ideig szóló szerződés az állammal. A koncesszió könnyebben ellenőrizhető, mint a szövetkezet, és ennek ellenére a szocializmus építése szempontjából – hangsúlyozza Lenin – a szövetkezet fontosabb, mint a koncesszió. Ezt Lenin azzal támasztja alá, hogy amikor a koncesszió a proletárállam kezébe megy át, lényegében a nagyüzemi termelés egyik

[67] *Lenin:* Az OK(b)P XI. kongresszusa. *Lenin* Összes Művei. 45. köt. 117. old.

formáját a nagyüzemi termelés másik formája váltja fel. A sikeresen megvalósított szövetkezeti politika azonban megkönnyíti és lehetővé teszi azt, hogy a kisparaszti gazdaságok az önkéntes egyesülés elve alapján áttérjenek a nagyüzemi, szocialista gazdálkodásra. A szövetkezetek az ország lakosságának meglehetősen széles körét foglalják magukban, és elősegíthetik a szocializmus előtti, sőt gyakran a kapitalizmus előtti viszonyok, illetve azok maradványainak a felszámolását.

Az államkapitalizmus természetesen nem képes megoldani a szocialista gazdaság felépítésének feladatát. Az államkapitalizmus csak a tőkésországok élenjáró tapasztalatai felhasználásának egyik formája a szocializmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása érdekében.

Szovjet-Oroszországban az államkapitalizmus nem fejlődött ki nagyobb arányokban és nem játszott komoly szerepet az átmeneti időszak gazdaságában. A burzsoázia nem volt hajlandó a szovjethatalom ellenőrzése alatt dolgozni. A szocialista fejlődés útjára lépett más országok tapasztalatai a gyakorlatban bizonyították be, hogy a szocialista építés érdekében fel lehet használni az államkapitalizmust.

A szövetkezeti terv

A NEP időszakában a kereskedelem, valamint az áru- és pénzviszonyok felhasználása mellett, a szocializmus felépítése szempontjából növekedett a szövetkezetek szerepe. Lenin a szövetkezetek szerepét nem korlátozta a forgalom területére. A szövetkezeteknek fontos szerepük van a kisparaszti magántulajdonnak közös, szocialista tulajdonná való átszervezésében. Marx és Engels nem vetették és nem is vethették fel, hogy milyen konkrét formákat kell a proletárdiktatúrának felhasználnia a kisparaszti gazdaságok szocialista átszervezéséhez. Ők általánosságban mutattak rá arra, hogy a hatalomra jutott proletariátus erőszakkal nem sajátíthatja ki a parasztságot, hanem példával és társadalmi segítséggel szövetkezeti tulajdont kell létrehozni. Lenin érdeme nemcsak az, hogy megvédte ezeket a marxista tételeket, hanem az, hogy választ adott a legnehezebb kérdésre, milyen módon kell megvalósítani a kisparaszti gazdaságok szocialista átszervezését.

Lenin rámutatott arra, hogy többé-kevésbé nagy létszámú kisárutermelő osztállyal rendelkező országban a falu szocialista átalakítása megköveteli a szocialista vállalatok két formájának, az állami gazdaságoknak és a kollektív parasztgazdaságoknak a létrehozását. Lenin konkrétan megjelölte azt az utat, amelyen haladva meg lehet oldani a munkásosztály politikai hatalmának kivívása után a proletárforradalomra háruló legnehezebb feladatot, a parasztok millióinak – akik egyidejűleg magántulajdonosok és dolgozók – bevonását a szocialista építésbe, áttérésüket a nagyüzemi szocialista termelésre. Ez az út a parasztgazdaságok szövetkezetekbe tömörítése.

A lenini szövetkezeti terv kidolgozásának két szakasza van. Az első időszakban (1917–1920) Lenin azzal a kérdéssel foglalkozott, mi a kapitalizmusban kialakult szövetkezetek szerepe a proletárdiktatúra feltételei között. Rámutatott arra, hogy „a szövetkezetek helyzete elvileg gyökeresen megváltozik attól a pillanattól kezdve, hogy a proletariátus kivívja az államhatalmat, hogy a proletár államhatalom hozzáfog a szocialista rend következetes megteremtéséhez. A mennyiség itt minőségbe

csap át."[68] Lenin részletesen kidolgozta, hogy a forradalom előtt alakult szövetkezeteket hogyan lehet felhasználni a szocializmus építésének céljaira. A „baloldali" kommunisták ezeket a szövetkezeteket államosítani akarták. Lenin álláspontja az volt, hogy a korábbi polgári szövetkezeteket fokozatosan kell szocialista szövetkezetté átalakítani, és az átalakítás során elengedhetetlen a rendszeres ellenőrzés. Ebben az időszakban Lenin a szövetkezeteket elsősorban az elosztás és a termékcsere olyan szerveinek tekintette, amelyek segítségével a burzsoá ellátásról és elosztásról át lehet térni a kommunista elosztásra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem gondolt a termelőszövetkezetekre. A falusi parasztküldötteknek és delegációknak türelmesen magyarázta a szovjethatalom álláspontját, amelyet 1918-ban a szegényparaszt-bizottságok küldötteinek tartott beszédében a következőképpen fogalmazott meg: „A földosztás csak kezdetnek volt jó ... Ez azonban nem elég. A kivezető út csakis a föld társas megművelése lehet ... A kommunák, az atyeles földművelés, a parasztszövetkezetek – ez ment meg a kisgazdaság hátrányaitól, ez az eszköze a gazdaság föllendítésének és megjavításának, az erővel való takarékoskodásnak ... és a kizsákmányolás elleni harcnak."[69]

A második időszakban (1921–1923) a szövetkezeti terv kidolgozása szoros kapcsolatban volt az új gazdaságpolitikára való áttéréssel. Az áruforgalom növekedése szükségessé tette a szövetkezetek jogainak bővítését és beszerző-értékesítő tevékenységük fokozását is.

Lenin rámutatott arra, hogy a szövetkezet a falu szocializmusra való átvezetésének alapvető formája. A NEP időszakában hallatlanul megnő a szövetkezetek jelentősége. „A NEP-pel engedményt tettünk a parasztnak mint kereskedőnek, a magánkereskedelem elvének; éppen ebből következik (ez éppen az ellenkezője annak, mint amit gondolnak) a szövetkezetek óriási jelentősége ... Megtaláltuk a magánérdeknek, a magánkereskedelmi érdeknek és ez utóbbi állami felügyeletének és ellenőrzésének olyan fokú egyesítését, a magánérdek, a magánkereskedelmi érdek olyan fokú alárendelését a közérdeknek, amely azelőtt sok-sok szocialistának nagy fejtörést okozott."[70]

A NEP kezdetén Lenin a szövetkezeteket az államkapitalizmus egyik olyan formájának tekintette, amelyet az államnak fel kell használnia a kispolgári ösztönösség elleni harcban. „A terményadóról" című munkájában arról írt, hogy a szövetkezet mint a kereskedelem formája nemcsak azért előnyösebb a magánkereskedelemnél, mert megkönnyíti a nyilvántartást és az ellenőrzést, hanem azért is, mert lehetővé teszi a lakosság millióinak egyesülését és megszervezését, ami oly fontos a szocializmusba való átmenet szempontjából. Mivel az államkapitalizmus fejlődése elmaradt a várakozások mögött, Lenin más oldalról közelítette meg a kérdést. „A szövetkezetekről" című híres cikkében rámutatott arra, hogy az utópikusok szövetkezeti terve fantasztikus volt, mivel osztályharc, a politikai hatalom meghódítása nélkül álmodoztak a szocializmusra való áttérésről. Ezért tartották a marxisták a „szövetkezeti" szocializmust merő képzelgésnek. De gyökeresen megváltozik a helyzet, amikor a politikai hatalom és a termelési eszközök döntő többsége a mun-

[68] *Lenin:* „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikk fogalmazványa. *Lenin* Összes Művei. 36. köt. 148. old.

[69] *Lenin:* Beszéd a szegényparaszt-bizottságok küldötteinek tanácskozásán. *Lenin* Összes Művei. 37. köt. 169. old.

[70] *Lenin:* A szövetkezetekről. *Lenin* Összes Művei. 45. köt. 369. old.

kásosztály kezében van. Ilyen körülmények között a szövetkezetek növekedése azonos a szocializmus növekedésével, mert „a szövetkezeti vállalatok... nem különböznek a szocialista vállalatoktól, ha olyan földeken alakultak, olyan termelési eszközökkel dolgoznak, amelyek az állam, vagyis a munkásosztály tulajdonában vannak"[71].

Abban az időben sok gyakorlati pártmunkás nem értette meg és lebecsülte a szövetkezetek szerepét a szocialista építésben. A trockisták és más opportunista elemek viszont kereken tagadták azt, hogy a szövetkezeteket fel lehet használni a parasztság szocialista útra vezetésének fő eszközeként. Lenin szembefordult velük, és hangsúlyozta a szövetkezetek kivételes jelentőségét a szocialista társadalom felépítése szempontjából. Mint fentebb láttuk, megállapította, hogy a munkásosztály diktatúrája idején, amikor a gazdasági kulcspozíciók a proletárállam kezében vannak, a szövetkezeti vállalatok nem különböznek a szocialista vállalatoktól. Lenin a vezető szerepet a köztulajdonnak, az állami tulajdonnak juttatta, amelyet következetesen szocialista tulajdonnak, vagyis a szocialista tulajdon legtökéletesebb, a termelés társadalmasításának legmagasabb fokát megtestesítő formájának nevezett. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a tulajdon szövetkezeti formája is szocialista forma, és a köztulajdonnal, az állami tulajdonnal együtt, a szocialista társadalom gazdasági alapja. Kimutatva a szövetkezetek szocialista jellegét, Lenin új módon vetette fel jelentőségüket. Míg korábban a szövetkezeteket a forgalom megszervezésének eszközeként vizsgálta, addig most már tágabban vetette fel a kérdést, és rámutatott arra, hogy a szövetkezetesítéssel meg lehet oldani a kisparaszti gazdaságok szocialista átalakítását.

Miért éppen a szövetkezetbe tömörülés a parasztság döntő többsége számára az egyetlen helyes út a szocializmushoz? Először: a szövetkezet lehetővé teszi a paraszt egyéni érdekének egyesítését a közérdekkel. Másodszor: a szövetkezet különböző formáinak alkalmazása lehetővé teszi a kollektivizmus elvének fokozatos megvalósítását a parasztgazdaságban. Ezért a szövetkezet az új rendre „való áttérésnek a lehető *legegyszerűbb, legkönnyebb és a parasztok számára legérthetőbb* útja"[72]. Márpedig ez a legfőbb, mert a szocializmust úgy kell építeni, „hogy *minden* kisparaszt részt vehessen ebben az építésben"[73].

„Ha az egész parasztságot szövetkezetekbe tömörítenénk – írta Lenin –, már mindkét lábunkkal a szocializmus talaján állnánk."[74] Lenin úgy vélte, hogy e feladat megoldásához egész történelmi korszak, egy-két évtized szükséges, mert a parasztok zömének szövetkezetekbe tömörítéséhez meg kell teremteni a szükséges anyagi-műszaki bázist és jelentősen emelni kell a parasztság kulturális színvonalát.

A szövetkezetek fejlesztésével kapcsolatban a pártra és a szovjet államra háruló feladatok ismertetése során Lenin hangsúlyozta, hogy a paraszti kisgazdaságoknak nagyüzemi társas gazdálkodásra való áttérése nem mehet végbe spontánul, automatikusan. Csak abban az esetben válhat valóra, ha a proletárállam messzemenően támogatja a szövetkezeteket, ha a város patronálja a falut, ha a munkásosztály nagymértékben, aktívan és közvetlenül részt vesz a falu szocialista átalakításában.

[71] Ugyanott, 373. old.
[72] Ugyanott, 369. old.
[73] Ugyanott.
[74] Ugyanott, 374–375. old.

A kollektivizálással kapcsolatban Lenin hangsúlyozta, hogy a szövetkezeteknél érvényesíteni kell a fokozatosság elvét, a legszigorúbban be kell tartani az önkéntesség elvét, mivel a parasztság nem tud azonnal változtatni korábbi életén. Rámutatott, hogy vigyázni kell a parasztok személyes anyagi érdekeltségére, és a szövetkezeteket a proletárállam anyagi, erkölcsi és pénzügyi támogatásával kell létrehozni.

Lenin a szövetkezetek létrehozásánál ellenzett mindenféle adminisztratív beavatkozást. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a konkrét viszonyok tanulmányozása alapján kell meghatározni azokat a módszereket, amelyek elősegítik a szövetkezetek megvalósítását. Rámutatott arra, hogy a szövetkezetek létrehozásának fontos előfeltétele a megfelelő műszaki bázis létrehozása. Ennek fontos szerepe van a parasztok tudatformálása szempontjából is.

A lenini szövetkezeti terv szolgált alapul az OK(b)P XIII. kongresszusának a szövetkezetekről és a falusi munkáról szóló határozataihoz.

Az áru- és pénzviszonyok

A NEP időszakában központi helyet kapott az áru- és pénzviszonyok felhasználásának a kérdése. Lenin – áruviszonyok felhasználásával kapcsolatos – nézeteinek a fejlődése mutatja, hogy a szocialista építés gyakorlati tapasztalatai hogyan hatottak az elméletre, az elméletet hogyan módosította a gyakorlat.

Kezdetben Lenin is azt a marxisták körében általánosan elterjedt és elfogadott nézetet vallotta, hogy a szocializmus és az árutermelés egymást kölcsönösen kizáró fogalmak. „Ami a szocializmust illeti, ismeretes, hogy a szocializmus az árugazdaság megszüntetését jelenti."[75] Ebből következik, hogy a szocializmusban az áruforgalmat a termékcsere váltja fel.

1917 decemberében Lenin a fogyasztási kommunákról szóló rendelettervezetben kifejti, hogyan kellene a termékforgalmat megszervezni az országban. Az állam a kisparaszti gazdaságok termékeihez természetbeni csere útján jutna. Az ipar termékeit közvetlenül cserélnék ki mezőgazdasági termékekre. A városi lakosság ellátása pedig közvetlen elosztás útján valósult volna meg.

1918 tavaszán a Közellátási Népbiztosság számára megfelelő alapokat biztosítottak a város és a falu közötti csere megszervezéséhez. A tervezett intézkedések gyakorlati megvalósítására azonban nem került sor a hadikommunizmus miatt.

A hadikommunizmus gazdaságpolitikája, a piacon való értékesítés megtiltása aláásta a paraszt anyagi érdekeltségét a termelésben, és a parasztgazdaságok naturalizálódtak. A hadikommunizmust szükségszerűen fel kellett váltania a NEP-nek. A népgazdaság helyreállítása, a parasztok és a munkások helyzetének javítása olyan intézkedéseket tett szükségessé, amelyek útján megjavul a parasztgazdaságok helyzete. Ez változást követelt a közellátási politikában is. Lenin javaslatára a kötelező beszolgáltatást, ami anyagilag egyáltalán nem ösztönözte a parasztságot gazdasága fejlesztésére, terményadóval váltották fel. „A proletariátus helyes politikája – ha kisparaszti országban valósítja meg diktatúráját – a gabona cseréje a parászt számára szükséges iparcikkekre. Csakis az ilyen közellátási politika felel meg a prole-

[75] *Lenin:* Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén. *Lenin* Összes Művei. 17. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 119. old.

tariátus feladatainak, csakis ez képes a szocializmus alapjait megszilárdítani és a szocializmust teljes győzelemre vinni.

A terményadó átmenet ehhez a politikához."[76]

A hadikommunizmusról a NEP-re való áttérésnél az „építésnek két vonalon kell folynia: először, az adó segítségével, másodszor pedig az árucsere útján"[77]. Tehát a terményadó és az árucsere volt az a két eszköz, amelyek segítségével meg akarták valósítani a gazdasági szektorok közötti normális kapcsolatot.

A terményadót a parasztgazdaságokban termelt termékek meghatározott százalékában állapították meg. A parasztnak így bizonyos feleslege maradt, amit cserére használhatott fel. A cserét elsősorban a szövetkezetek révén bonyolították le, de a helyi gazdasági forgalomban a piacokon és vásárokon megengedték a szabad kereskedelmet.

Nyomatékosan fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Lenin 1921 tavaszán és nyarán írt műveiben lényegében nem tesz különbséget az áru- és a termékcsere között. Ahol Lenin árucseréről írt, ott valójában termékcseréről van szó. Jellemző az 1921. augusztus 6-án lezajlott telefonbeszélgetés Vlagyimirov közellátási népbiztos és Lenin között, amelyben Vlagyimirov arra kért útmutatást, hogy a népbiztosság adhat-e el készpénzért termékeket készleteiből. Lenin válasza ez volt: „azt tanácsolom, hogy sőt kizárólag gabonáért adjunk el, és semmiképpen se pénzért"[78]. Ebben az időben írta Lenin Szmilgának, a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács elnökhelyettesének: „árucsere útján, mint sóra történő árucsere, és mint gabonának szénre történő árucseréje"[79]. 1921 első felében az árucserének ugyanolyan szerepe volt, mint 1918 tavaszán. „De az árucsere feltételezett (ha *hallgatólagosan* is, de mégis csak feltételezett) bizonyos közvetlen átmenetet kereskedelem *nélkül*, egy lépést a szocialista termékcsere felé."[80]

A termékcsere mint az állam és a kisárutermelők közötti gazdasági kapcsolat fő formája gyakorlatilag alkalmatlannak bizonyult. A termékcsere részaránya a begyűjtött termékben elenyésző volt. Bár a közellátási célokat szolgáló gabonát nem kizárólagosan termékcserével kívánták biztosítani, de a termékcserére vonatkozó terveket sem tudták teljesíteni. 1921. augusztus 15-ig a terv szerint 32 millió pud gabonát várt az állam a parasztságtól az iparcikkekért cserébe, de csak 200 ezer pudot kapott. A terményadó levonása után fennmaradó részt a paraszt nem a szövetkezetben cserélte be, hanem a szabad piacon értékesítette. A termékcserével a paraszt nem mindig tudott hozzájutni azokhoz a termékekhez, amelyekre szüksége volt. Ezért termékeit inkább a piacon adta el készpénzért. Az áruforgalom egyre inkább erősödött. A Közellátási Népbiztosságon meggyőződtek arról, hogy készpénzért könnyebben meg tudják szerezni a szükséges termékeket, mint a termékcsere útján. A szövetkezetek gyakran úgy teljesítették a termékcsere tervét, hogy a rendelkezésükre bocsátott termékeket becserélés helyett eladták és aztán készpénzért vásárolták meg a szükséges termékeket.

[76] *Lenin:* A terményadóról. *Lenin* Összes Művei. 43. köt. 202. old.

[77] *Lenin:* Beszéd a III. összoroszországi élelmezésügyi tanácskozáson. Ugyanott, 330. old.

[78] *Lenin* Összes Művei. 53. köt. 108. old.

[79] *Ленин:* Полное собрание сочинений. 53. köt. Moszkva 1965. 102. old.

[80] *Lenin:* A VII. Moszkva-kormányzósági pártkonferencián tartott előadói beszéd terve. *Lenin* Összes Művei. 44. köt. 469. old.

Lenin a kialakult helyzet elemzése alapján levonta azt a következtetést, hogy a város és a falu közötti gazdasági kapcsolatot az árucsere, illetve a termékcsere helyett az áruforgalomra kell alapozni, „az árucsere meghiúsult: meghiúsult abban az értelemben, hogy adásvétellé fajult... Az árucseréből nem lett semmi, a magánpiac erősebbnek bizonyult nálunk, és árucsere helyett közönséges adásvétel, kereskedés lett a dologból."[81] A termékcsere sikertelensége ismételten kiemeli az áru- és pénzviszonyok jelentőségét és a kereskedelemnek mint a szocialista ipar és a kisárutermelők közötti kapcsolat formájának a szükségességét.

„Az arany jelentősége most és a szocializmus teljes győzelme után" című cikkében Lenin rámutatott arra, hogy a szocializmus gazdasági építésének legfontosabb láncszeme a kereskedelem. „A kereskedelem az a »láncszem«, amelyet nekünk, a proletár államhatalomnak, nekünk, a vezető kommunista pártnak, *»teljes erővel meg kell ragadnunk«*. Ha mi ezt a láncszemet *most* elég erősen »megragadjuk«, bizonyosra vehető, hogy a közeljövőben a kezünkbe kerítjük az *egész* láncot. Másképpen az egész láncot nem tudjuk kezünkbe keríteni, a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok alapját nem tudjuk megteremteni."[82] Lenin többször is nyomatékosan felhívta a kommunistákat, hogy tanuljanak meg megfelelő módon kereskedni. Ez szükséges is volt, mivel 1922–1923-ban a kiskereskedelmi forgalom háromnegyed részét a magánkereskedelem bonyolította le. A szövetkezetek nehezen tudtak az új piaci viszonyokhoz alkalmazkodni. A termékek jegyrendszer alapján történő elosztása, a termékcsere lebonyolítása helyett meg kellett tanulni ténylegesen kereskedni.

Az áruviszonyok és a kereskedelem megkövetelte, hogy az állami vállalatok gazdálkodását is új alapokra, az önálló gazdasági elszámolásra helyezzék.

Lenin rámutatott arra, hogy az áruforgalom fennmaradása megköveteli a pénz létét, de a pénz szerepe megváltozik a szocializmusban. Szükségesnek tartotta a szétzilált pénzrendszer megszilárdítását és a szilárd szovjet valuta megteremtését. Útmutatásai alapján hajtották végre 1922–1924-ben a szovjet rubel stabilizációját eredményező pénzreformot.

A pénzt a gazdaság nyilvántartása és ellenőrzése fontos eszközének tekintette Lenin. „A pénzforgalom olyan dolog, amellyel kitűnően ellenőrizhetjük, hogy kielégítő-e az ország áruforgalma, s amikor ez a forgalom nem működik jól, a pénz értéktelen papírronggyá válik."[83]

A tőkésországokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatokban Lenin elengedhetetlennek tartotta az állami *külkereskedelmi monopólium* megvalósítását. Ezt gazdasági téren a szocialista állam egyik kulcspozíciójának tartotta és rámutatott arra, hogy csakis a külkereskedelmi monopólium, az állam által tervszerűen szabályozott árukivitel és -behozatal alapján lehet az akkoriban gyenge gazdaságot megóvni a külföldi tőke behatolásától, biztosítani a hazai ipar helyreállítását és fejlesztését, az ország iparosításához szükséges nyereséget, az aranyalap gyarapodását.

A külkereskedelmi monopólium kérdésében nézeteltérések is adódtak. Szokolnyikov, Buharin, Pjatakov ellenezte a külkereskedelmi monopólium fenntartását,

[81] *Lenin:* Előadói beszéd az új gazdasági politikáról a VII. Moszkva-kormányzósági pártkonferencián. Ugyanott, 205. old.

[82] *Lenin:* Az arany jelentősége most és a szocializmus teljes győzelme után. Ugyanott, 222. old.

[83] *Lenin:* Az OK(b)P X. kongresszusa. *Lenin* Összes Művei. 43. köt. 60. old.

Zinovjev, Kamenyev, Sztálin a monopólium enyhítése mellett foglaltak állást. A központi bizottság 1922. október 6-i plénumán, amelyen Lenin nem vett részt, olyan határozatot hoztak, amely lényegében a szabad kivitel és behozatal ideiglenes engedélyezését irányozta elő. Lenin Sztálinhoz intézett levelében a plénum határozatát helytelenítette, rámutatott arra, hogy ez a külkereskedelmi monopólium felszámolását jelenti, és azt javasolta, hogy halasszák el két hónappal a központi bizottság következő plénumáig a kérdés eldöntését, hogy összegyűjthessék a szükséges anyagokat a szovjet kereskedelmi politika tapasztalatairól, és behatóbban tanulmányozhassák ezt a kérdést.

A központi bizottság december 18-i plénuma újra megvitatta a külkereskedelmi monopólium kérdését. A plénum előtt Lenin nagy munkát végzett. A plénum számára írt egy levelet, amelyben részletesen megvizsgálta és megcáfolta Buharinnak a külkereskedelmi monopólium ellen felhozott érveit; többek között hangsúlyozta, hogy a külkereskedelmi monopólium felszámolása esetén semmiféle vámpolitika sem állhatja útját annak, hogy a gazdag imperialista államok áttörjék a gazdaságilag gyenge Szovjet-Oroszország vámkorlátait. „Buharin – írta Lenin – gyakorlatilag a spekuláns, a kispolgár és a paraszti felső réteg védelmére kel, szemben az ipari proletariátussal, amely egyáltalán nem képes helyreállítani iparát, egyáltalán nem képes ipari országgá változtatni Oroszországot olyan védelem nélkül, amelyet csakis a külkereskedelmi monopólium nyújthat neki, nem pedig kizárólag a vámpolitika. Minden egyéb védővámrendszer a mai Oroszország viszonyai között teljesen fiktív, csak papíron létező védővámrendszer, amely semmit sem ad a proletariátusnak."[84]

A központi bizottság decemberi plénuma állást foglalt a külkereskedelmi monopólium fenntartásának és szervezett megszilárdításának feltétlen szükségessége mellett. Ezt később a XI. pártkongresszus is megerősítette.

A fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatokban fontos szerepet játszik az arany. Lenin hangsúlyozta, hogy „takarékoskodjunk az arannyal, minél drágábban adjuk el, és minél olcsóbban vásároljunk érte árut"[85].

A marxizmus klasszikusainak az árutermelés és a szocializmus kapcsolatára vonatkozó nézeteit a közgazdasági irodalom egyes művelői különböző módon ítélik meg. A széles skála érzékeltetésére két szélsőséges állásfoglalásra hivatkozunk. „Az árutermelés elméletének kérdései V. I. Lenin munkáiban" című cikkében, 1967-ben N. V. Hesszin a következőket írta: „Az árutermelés lényegének és fő vonásainak lenini meghatározásából szükségszerűen ered az a következtetés, hogy a szocializmus összeegyeztethetetlen az árutermeléssel. Az utóbbi években a szaksajtóban megjelenő olyan állítások, mintha Lenin a NEP-re való áttéréssel átértékelte volna ezen nézeteit, nem rendelkeznek semmiféle tudományos megalapozottsággal."[86]

A másik végletet L. A. Leontyev képviseli, aki „A marxizmus–leninizmus a szocializmusbeli árutermelésről" című cikkében 1968-ban azt írta, hogy „ha nem elégszünk meg azzal a felszínes módszerrel, hogy Marx és Engels egyik vagy má-

[84] *Lenin:* A külkereskedelmi monopóliumról. *Lenin* Összes Művei. 35. köt. 336. old.

[85] *Lenin:* Az arany jelentősége most és a szocializmus teljes győzelme után. *Lenin* Összes Művei. 42. kot. 223. old.

[86] *H. B. Хессин:* Вопросы теории товарного производства в работах В. И. Ленина. Вестник Московского Университета, 1967. 3. sz. 20. old.

sik művének általános összefüggéséből kiragadunk egyes gondolatokat, sőt mi több, szavakat, hanem igyekszünk elemezni a kapitalizmusból a szocialista gazdaságra való áttérés fő kérdéseire vonatkozó elméleti gondolataik fejlődését, akkor világossá válik, hogy nincs alapunk a szocializmusbeli árutermelés tagadását tulajdonítanunk nekik. Sőt, ellenkezőleg, a marxizmus megalapítóinak munkáiban adva vannak a szocialista áru- és pénzviszonyok valódi természetének, jellegének és funkciójának helyes megértéséhez szükséges legfontosabb elvi tételek."[87]

Szocializmus és árutermelés, terv és piac – olyan kérdések, amelyekről a nemzetközi marxista közgazdasági irodalomban évtizedeken át élénk viták folytak. E viták értékelésére vagy akár csak ismertetésére itt nem térhetünk ki, de annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a kapitalizmus és az árutermelés nem azonos fogalmak, mint Engels írta: „az árucsere olyan időben kezdődik, amely minden írott történelmet megelőz"[88]. Másrészt, a szocializmusbeli árutermelés elismerése még nem jelenti a „piaci szocializmus" igenlését. Ma már világos, hogy a szocializmus építése során nem a „terv *vagy* piac" a kérdés, hanem a terv *és* piac összekapcsolása. A szocializmusban a terv és a piac nem egymást kizáró kategóriák; helyes összehangolásukon alapuló egységük alkotja a szocialista gazdálkodás mechanizmusát, és a termelőerők jelenlegi fejlettségi fokán a terv éppúgy nem képzelhető el piac nélkül, mint ahogy a piac terv nélkül.

Az önálló elszámolás

A hadikommunizmus időszakában a termelés és az elosztás a legszigorúbban központosított volt. Az állam meghatározta és kötelezően előírta a vállalatok termelési feladatát és ellátta őket a szükséges termelési eszközökkel; a megtermelt termékeket át kellett adni az államnak, az pedig központilag osztotta el azokat. A vállalatoknak semmi önállóságuk sem volt és hiányzott az anyagi érdekeltség is.

A NEP új feltételeket teremtett a belső piac és a pénzfogalom fejlődésével. Az osztályharc új területén – a gazdasági harcban – a burzsoáziát a saját fegyverével kellett legyőzni. Az új gazdaságpolitika nemcsak a parasztsághoz való viszonyban jelentett újat a polgárháború időszakához képest, hanem az iparban is olyan új kölcsönös kapcsolatok jelentek meg, amelyek az árutermelés, a pénz felhasználásán alapultak a szocializmus felépítése érdekében. Ez jutott kifejezésre az önálló elszámolásban.

Lenin az új gazdaságpolitika egyik legfontosabb oldalának azt tekintette, hogy tanuljanak meg gazdálkodni, hogy a szocializmusban szükségszerű a gazdálkodás olyan módszerének, mint az önálló elszámolásnak a bevezetése és meghonosítása. Az állami vállalatok gazdálkodjanak és legyenek jövedelemzőek. Rámutatott arra, hogy az új gazdaságpolitikára mint a szocializmus felépítésének politikájára való áttéréssel az állami vállalatoknál a gazdálkodást új alapokra kell helyezni. Az önálló elszámolás mindenekelőtt azt követeli meg, hogy a vállalatok bizonyos önállósággal rendelkezzenek az államilag meghatározott feladatok végrehajtása során. Ezért javasolta Lenin, hogy nagyobb önállóságot és több kezdeményezést engedje-

[87] *Л. А. Леонтев:* Марксизм—Ленинизм о товарном производстве при социализме. Вопросы Истории КПСС. 1968. 1. sz. 65. old.

[88] *Marx:* A tőke. III. köt. *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 37. old.

nek a vállalatoknak a pénzeszközökkel és az anyagi forrásokkal való rendelkezés terén. A vállalatok operatív gazdasági önállóságának biztosítása megköveteli, hogy teljes egészében a vállalatok feleljenek saját termelésükért és pénzügyi tevékenységükért. Az önálló vállalatok tevékenységét a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsnak, pontosabban az állami bank révén a Pénzügyi Népbiztosságnak kell ellenőriznie, mivel ez nincs közvetlenül érdekelve a vállalatok tevékenységében, és így hatékony kontrollt tud megvalósítani.

Az önálló gazdasági elszámolást Lenin a demokratikus centralista gazdaságirányítás egyik formájának tekintette. Ez a forma ugyanis egybekapcsolja a központi állami akaratot a tömegek aktivizálásával a termelés gazdaságos megszervezéséért, a munkatermelékenység emeléséért és a vállalat rentabilitásáért.

Az önálló elszámolás szempontjából különös jelentőségük van az áraknak, illetve az árképzés általános elveinek. Az ár nagymértékben befolyásolja a termelés jövedelmezőségét. Az árban nemcsak a termelési ráfordításoknak, hanem a felhalmozáshoz és az állam fenntartásához szükséges eszközöknek is meg kell térülniük.

A trockisták az árképzésnél teljesen figyelmen kívül hagyták, az objektív gazdasági törvények követelményeit. Preobrazsenszkij szerint az ár az ún. „eredeti szocialista felhalmozás törvénye" követelményeinek kell hogy megfeleljen. Ezen álláspont alapján a szocialista ipar termékeinek bármilyen magas ára „törvényes". A trockista Pjatakov, a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács elnökhelyettese a szocialista felhalmozás meggyorsítása végett elrendelte az ipari termékek árának felemelését. Ez tovagyűrűző hatásával együtt azt eredményezte, hogy az ipari és a mezőgazdasági árak jelentősen eltértek egymástól. Ez nagymértékben hozzájárult az 1923 őszén kialakult válsághoz, amelyet a párt gyors közbeavatkozásával azonban sikerült felszámolni.

A proletárállamnak – mutatott rá Lenin – óvatos, gondos és ügyes gazdának kell lennie. A tőkésországokkal szemben megbízható kereskedőként kell fellépnie, és a tőkésállamokkal meglevő kapcsolatát teljesen kereskedelmi alapokra kell helyeznie. Az országon belül pedig elengedhetetlenül fel kell használni a dolgozók személyes anyagi érdekeltségét a termelés növelése végett, és a kollektívák anyagi érdekeltségét az önálló elszámolásban.

A munka szerinti elosztás

A NEP-re való áttéréssel összefüggésben Lenin több művében kiemeli a munka szerinti elosztás szükségességét, és ezt a gazdasági törvényt összekapcsolja az anyagi érdekeltséggel, rámutatva arra, hogy a munka díjazásában megengedhetetlen az egyenlősdi.

A „baloldali" kommunisták a termékek egyenlő elosztásának elméletét hirdették. Tiltakoztak az ellen, hogy a munkadíj a munka minőségétől és mennyiségétől függjön. A teljesítménybér-formát egyszerűen „kapitalista csaléteknek" nevezték. A szovjethatalom első éveiben a „baloldali" kommunisták elmélete bizonyos mértékig a gyakorlatban is megvalósult az iparban. Az Októberi Forradalom után a teljesítménybért majdnem mindenütt időbérrel váltották fel, ami negatívan hatott a munkateljesítmény növekedésére és a munkafegyelemre is.

A szubjektivizmus megjelenésének egyik formája az elosztásban az adott időszak specifikus sajátosságainak figyelmen kívül hagyása, fő feladatainak meg nem érté-

se és ezzel kapcsolatban az elosztás formájának és módszerének helytelen meghatározása. Ez jelentkezett a „baloldali" kommunistáknál is a hadikommunizmussal kapcsolatban, akik nem értették meg a hadikommunizmus kivételes jellegét, és ebben az időszakban megvalósított elosztási formákat valóságos kommunista elosztási elvként tüntették fel. Ezen sajátos időszak specifikus elosztási elvének érvényességét igyekeztek kiterjeszteni a szovjet gazdaság fejlődésének következő szakaszaira is.

Az egyenlősdit tartotta helyesnek Trockij is. A szakszervezetek szerepéről és feladatairól szóló téziseiben a következőket írta: „A *fogyasztásnak*, vagyis a dolgozók egyéni életfeltételeinek területén az egyenlő elbírálás elvét kell követnünk. A *termelés* területén még sokáig a kiemelés elve lesz számunkra a döntő."[89] Leleplezve Trockij álláspontjának elméleti tarthatatlanságát és politikailag káros jellegét, Lenin kimutatta, hogy a fontossági megkülönböztetés elve a termelésben és az egyenlő elbírálás a fogyasztásban, ez közgazdasági abszurditás és a dolgok teljes elméleti összekeverése.

Rámutatva arra, hogy az anyagi érdekeltség a dolgozók termelési aktivitása ösztönzésének egyik fontos tényezője, Lenin megjegyezte, hogy: „A kiemelés elve előnyben részesítést jelent, márpedig az előnyben részesítés fogyasztás nélkül egyenlő a nullával... Az előnyben részesítés a kiemelés terén előnyben részesítést jelent a fogyasztásnál is. Enélkül a kiemelés ábránd, ködkép, mi pedig mégiscsak materialisták vagyunk. A munkások is materialisták; ha kiemelésről beszélsz, akkor adj kenyeret is, ruhát is, húst is."[90]

Lenin hangsúlyozta, hogy az elosztás mindig a termelési eszközök tulajdonosainak érdekében valósul meg. Ez érvényes a szocialista elosztásra is, amelyet nem szabad a termeléstől függetlenül vizsgálni. A szocialista társadalomnak olyan elosztást kell megvalósítania, amely elősegíti a termelés fejlődését. „Ne gondoljuk, hogy csak igazságosan kell elosztani, hanem gondoljunk arra, hogy ez az elosztás a termelés növelésének módszere, szerszáma, eszköze."[91]

A munka szerinti elosztás szükségességének megindoklásánál Lenin a termelőerők fejlettségi színvonalából, a munka jellegéből és termelékenységéből indult ki. A munkatermelékenység még nem olyan magas, hogy biztosítani tudja a társadalom tagjai szükségleteinek kielégítéséhez a termékbőséget. Ezért az anyagi javak elosztásának mértéke nem a szükséglet, hanem a végzett munka. Ezenkívül még nem alakult ki a munkához való kommunista viszony. E fy az egymással szoros kapcsolatban levő tényezők – a termékbőség hiánya és a társadalom tagjainak nem megfelelő tudata – elkerülhetetlenül szükségessé teszik egyrészt, hogy szigorúan számba vegyék a társadalom minden egyes munkaképes tagjának munkáját, másrészt, hogy munkájuk eredményétől függően honorálják őket.

A munka szerinti elosztás nem antagonisztikus ellentmondást zár magába. A munka szerinti elosztás egyenlőséget és egyenlőtlenségeket is tartalmaz. Egyenlőséget a termelési eszközökhöz való viszonyban, a munkához való jogban, egyenlő fel-

[89] *Троцкий:* Роль и задачи профессиональных союзов. Moszkva 1920. 31. old.

[90] *Lenin:* A szakszervezetekről, a jelenlegi helyzetről és Trockij elvtárs hibáiról *Lenin* összes Művei. 42. köt. 204. old.

[91] *Lenin:* Beszéd a III. összoroszországi élelmezésügyi tanácskozáson *Lenin* Összes Művei. 43. köt. 334. old.

szabadulást a kizsákmányolás alól. De egyenlőtlenséget jelent a fogyasztás színvonalában.

A személyes *anyagi érdekeltség* és a szocialista termelés általános fejlődése között elszakíthatatlan kapcsolat van. Lenin állandóan hangsúlyozta, hogy a személyes anyagi érdekeltség a termelés szakadatlan növekedésének és tökéletesítésének egyik legfontosabb tényezője. Szükségesnek tartotta, hogy a személyes anyagi érdekeltséget egybekapcsolják a kollektíva anyagi érdekeltségével, oly módon, hogy ösztönözzék az egyes dolgozót ugyanúgy, mint a vállalati kollektívát. Határozottan fellépett az olyan törekvések ellen, hogy a legjobb dolgozókat csak kollektívan premizálják. A munka mennyiségétől és minőségétől függő munkadíjazást, valamint az anyagi érdekeltség elvének megvalósítását a marxizmus mindig úgy tekintette, mint az elosztás egyedül lehetséges és objektíve szükségszerű formáját a szocializmus viszonyai között.

Lenin utal arra is, hogy a munkadíjazásnak kapcsolatban kell lennie a munkatermelékenység emelkedésével, és arra, hogy az anyagi ösztönzést egybe kell kapcsolni az erkölcsi ösztönzéssel.

*

A századforduló forradalmárai közül Lenin értette meg a legjobban a történelem által napirendre tűzött feladatokat. Tudományos tevékenysége elszakíthatatlanul kapcsolódott a forradalmi harc követelményeihez. Mindig azokkal a kérdésekkel foglalkozott, amelyek a forradalmi munkásmozgalomban előtérbe kerültek.

Lenin nemcsak egyszerű követője Marx és Engels tanításának, hanem kiemelkedő továbbfejlesztője is. A marxizmus nem megmerevedett, hanem állandóan fejlődő, élő, alkotó tanítás. Mivel elszakíthatatlan kapcsolatban van az élettel, ezért az új történelmi tények és az osztályharc tapasztalatai általánosításának eredményeként állandóan fejlődik és egyre gazdagabbá, teljesebbé válik. Ha ez nem így volna, akkor a marxizmus megszűnne tudományos elmélet lenni és elvesztené jelentőségét. Lenin érdeme éppen abban áll, hogy az új történelmi körülményeknek megfelelően továbbfejlesztette a marxizmust. Lenin tanítása, a leninizmus nem más, mint az imperializmus és a proletárforradalmak; a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet és a kommunizmus építése időszakának marxizmusa.

Lenin határozottan fellépett azok ellen, akik a marxizmust az élettől, a gyakorlattól elszakított, holt és megmerevedett tételek gyűjteményének tekintették. Gyakran ismételte, hogy a marxizmus nem dogma, hanem a cselekvés vezérfonala. Egész elméleti és gyakorlati tevékenysége ennek a tételnek az élő bizonyítéka.

Nemcsak a marxizmus dogmatikus megmerevítése ellen lépett fel, hanem kérlelhetetlen harcot folytatott minden olyan reformista és revizionista törekvés ellen is, amely eltérést jelentett a marxizmus forradalmi lényegétől és a proletariátus osztályálláspontjától.

Tanításának igazát az élet bizonyítja. Nemcsak elméletileg tárta fel az új társadalom megvalósításához vezető utat, hanem gyakorlatilag is hozzáfogott az új társadalom építéséhez. A Szovjetunió sikerei az építőmunkában, a szocialista világrendszer léte és fejlődése, a kommunista és a nemzeti felszabadító mozgalmak növekedése és erősödése megannyi bizonyítéka a leninizmus igazának.

Névmutató

ADLER, V. (1852–1918) – osztrák szocialista, orvos. Bebel és Engels révén ismerkedett meg a marxizmussal. Fontos szerepet játszott Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának létrehozásában, amelynek élete végéig elismert politikai és szellemi vezetője volt. 1887-ben megalapította a „Gleichheit" című hetilapot, 1889-ben az „Arbeiter Zeitung"-ot, amelynek 1918-ig főszerkesztője volt. A II. Internacionálé egyik megalapítója, centrista. 1907-től parlamenti képviselő. Az első világháború idején honvédő álláspontot foglalt el. – 384

ALPÁRI Gyula (1882–1944) – újságíró, baloldali szociáldemokrata, majd kommunista. 1902-ben a „Népszava" munkatársa, 1907-ben az „Ifjúmunkás"-t szerkesztette. 1910-ben a pártvezetéssel szembeforduló baloldali ellenzék szervezése miatt kizárták az MSZDP-ből. 1911-ben megindította a „Szociáldemokrata" című lapot, 1911–1913-ban német szociáldemokrata lapok magyarországi levelezője. 1917 novemberében a Nagy Októberi Szocialista Forradalom mellett foglalt állást. 1919 elején csatlakozott a KMP-hez. A Tanácsköztársaság idején a sajtódirektórium vezetője, a „Vörös Újság" szerkesztőségének a tagja. 1921-ben Lenin javaslatára a Komintern az „Inprekorr" szerkesztésével bízta meg. 20 éven át szerkesztette a Kommunista Internacionálé sajtóorgánumát. Az 1930-as években több tanulmányt írt a marxizmus egyes kérdéseiről. 1940-ben a Gestapo letartóztatta. Megtagadta, hogy becsmérlő visszaemlékezést írjon a Kominternről –, agyonlőtték. – 303

ARISZTOTELÉSZ (i. e. 384–322) – az ókori görög filozófia legegyetemesebb gondolkodója, az antik rabszolgatartó társadalom vezető ideológusa. Rendszerbe foglalva vizsgálta a gazdasági élet jelenségeit. A gazdálkodás kétféle módját különböztette meg: 1. ökonómia, ahol saját fogyasztásra termelnek; 2. khrématisztika, ahol a pénzkeresés a cél. A gazdaság ökonomisztikus rendszerét részesítette előnyben és a nyerészkedésre, pénzszerzésre irányuló kereskedelmet természetellenesnek, a kamatot pedig erkölcstelennek tartotta. Világosan látta a használati érték és a csereérték közötti különbséget. Kimondta, hogy a csere nem lehetséges egyenlőség nélkül, az egyenlőség pedig nem lehetséges összemérhetőség nélkül. Az összemérhetőségnél azonban nem tudta kimutatni a termékben levő munkamennyiséget. – 237, 386

ARMAND, Inessza (eredeti neve: Szteffen, J. F.) (1874–1920) – orosz forradalmár. 1904-től tagja az OSZDMP-nek, bolsevik. Az 1905–1907-es forradalomban való részvétele miatt száműzték. 1913-tól emigrációban élt. Párizsban Lenin mellett dolgozott. Az októberi forradalom után a KB-ban a nőkérdéssel foglalkozott és a „Kommunyisztka" című lap munkatársa volt. – 387

AVENARIUS, R. (1843–1896) – német polgári filozófus, szubjektív idealista, a Zürichi Egyetem tanára. Az empiriokriticizmus alaptételeit „A filozófia mint a legkisebb erőkifejtés elvén alapuló világkoncepció" című, 1876-ban Lipcsében megjelent írásában fejtette ki. – 357, 358

BABEUF, N. (1760–1797) – álnéven Gracchus, francia forradalmár, agitátor és szervező, utópikus kommunista. Mind politikai, mind gazdasági téren követelte az egyenlőség következetes megvalósítását. Az utópista tanok többségével ellentétben a hatalom erőszakos megragadásának és a forradalmi diktatúrának a szükségességét hirdette. 1795-ben megszervezte az egyenlők összeesküvését a direktórium megbuktatása, a forradalmi diktatúra visszaállítása érdekében. Az összeesküvést elárulták, őt elfogták és kivégezték. – 13, 17, 18

BAKUNYIN, M. A. (1814–1876) – orosz forradalmár, az anarchizmus ideológusa. 1840-től Nyugat-Európában tevékenykedett. Németországban közel került a baloldali hegeliánusokhoz. Céljának tekintette a szlávok egyesítését, részt vett a prágai szláv kongresszuson és a prágai felkelésben. 1849-ben a drezdai felkelés egyik vezetője. Letartóztatták, majd 1851-ben átadták a cári kormánynak, amely Szibériába száműzte. 1861-ben megszökött. Egységbontó tevékenységet fejtett ki az I. Internacionálén belül. Mindent elkövetett, hogy Marxot és híveit kiszorítsa a vezetésből. 1872-ben a hágai kongresszuson híveivel együtt kizárták. Fő műve: „Államiság és anarchia" (1873). – 101, 134, 273

BAUER, B. (1809–1882) – német idealista filozófus, ifjúhegeliánus. A bibliakritikában Hegel történetfilozófiáját eltorzítva alkalmazta. Lebecsülve a tömegek szerepét, a kritikai szellemet állította előtérbe. – 85–86, 88, 93–94, 97, 116

BAZARD, S. A. (1791–1832) – francia utópikus szocialista. A saint-simoni iskola vezető alakja volt. A restauráció reakciós rendszere ellen összesküvő csoportot szervezett. – 38

BAZAROV, V. A. (eredeti neve: Rudnyev) (1874–1939) – orosz közgazdász, filozófus. A szociáldemokrata mozgalomban 1896 óta vett részt. 1904-ben a bolsevikokhoz csatlakozott, 1915–1917-ben különböző mensevik kiadványok munkatársa. Fellépett az Októberi Szocialista Forradalom ellen. 1921–1930-ban a Goszplanban dolgozott. Később szépirodalmat és filozófiai műveket fordított. Filozófiai nézeteit Lenin élesen bírálta. A távlati tervezés módszertanának a formalizált matematikai modelleket javasolta. Behatóan foglalkozott a pénzforgalom kérdéseivel is. – 357, 358

BEBEL, A. (1840–1913) – a német szociáldemokrácia és a II. Internacionálé egyik legkiválóbb vezetője. Az 1860-as évek elején kapcsolódott be a társadalmi mozgalmakba. 1865-ben kapcsolatba került Liebknechttel, akinek hatására marxista lett. 1867-től az Általános Német Munkásegylet elnöke. Ugyanebben az évben ő lett az első munkásképviselő a Reichstagban. Az eisenachi Német Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója. Az 1870–1871-es porosz–francia háborúval kapcsolatban internacionalista álláspontra helyezkedett, ezért bebörtönözték. 1875-ben fontos szerepet játszott a két munkáspártot egyesítő gothai kongresszuson. Az 1899-es és 1903-as pártkongresszuson bírálta Bernsteint. Élete utolsó szakaszában centrista jellegű hibákat követett el. Főbb művei: „Céljaink" (1870), „A német parasztháború" (1876), „A nő és a szocializmus" (1879), „A kereszténység és a szocializmus" (1892), „A szociáldemokrácia és az általános választójog" (1895), „Életem" (három kötet, 1910–1913). – 259–262

BECKER, J. P. (1809–1886) – német szociáldemokrata. Részt vett az 1848–1849-es forradalmi küzdelmekben, mint népfelkelő ezredesnek kiemelkedő szerepe volt a baden-pfalzi hadjáratban. Marx és Engels követője, szerepet játszott a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt megalapításáb – 221

BENTHAM, J. (1748–1832) – angol filozófus, az utilitarizmus és a gazdasági liberalizmus hirdetője. – 65–66, 73

BEREI Andor (1900–1978) – közgazdász, politikus. 1917-ben lépett be az MSZDP-be, 1919 márciusától a KMP tagja. 1921-ben a statáriális bíróság 15 évi fegyházra ítélte. A fogolycsere-akció útján a Szovjetunióba került. A Kommunista Ifjúsági Internacionálé Irodáján, a Nemzetközi Lenin Iskolán, majd a Kommunista Internacionálé apparátusában dolgozott. 1934–1946-ban a belgiumi kommunista mozgalomban töltött be vezető funkciókat. Hazatérése után különböző párt- és állami beosztásokban dolgozott: külügyminiszter-helyettes, az Országos Tervhivatal elnöke, 1948-tól 1956-ig az MDP KV tagja, 1948-tól 1953-ig a Közgazdaságtudományi Egyetem Tervezési Tanszékének vezetője, 1961-től 1972-ig a Közgazdaságtudományi Egyetem Politikaigazdaságtan Tanszékének vezetője. A Kossuth Könyvkiadó igazgatója 1962-től 1976-ig. – 434

BERGYAJEV, N. A. (1874–1948) – orosz idealista filozófus és misztikus. Kezdetben legális marxista. Marx tanítását neokantiánus revízió alá vette, később pedig a marxizmus nyílt ellensége lett. 1905-től a kadet-párt tagja, 1922-ben ellenforradalmi tevékenysége miatt kiutasítják. – 341

BERKELEY, G. (1685–1753) – angol szubjektív idealista filozófus, 1734-től Cloyne (Írország) püspöke. Tagadta az anyag, a „testi szubsztancia" létezését, a dolgokat az érzetek összességének tekintette. A természeti törvényeket, valamint megismerésük szabályait és határait az isteni világszellem állapítja meg szerinte. – 358

BERNSTEIN, E. (1850–1932) – a német szociáldemokrácia és a II. Internacionálé jobbszárnyának opportunista vezetője és teoretikusa, a revizionizmus megteremtője és fő képviselője. Kezdetben bankhivatalnok, 1872-ben csatlakozott a szocialista párthoz. A bismarcki kivételes törvény kihirdetése után Zürichbe emigrált, majd 1888-ban Londonba ment. A „Sozialdemokrat" című lap szerkesztője, Engels közeli munkatársa lett. Engels halála után lépett fel a marxizmus revíziójának követelésével és vált a revizionizmus megalapítójává. 1901-ben visszatért Németországba. 1902 és 1906, 1912 és 1918, valamint 1920 és 1928 között képviselő. Főbb művei: „Kommunista és szocialista áramlatok Angliában a XVII. században" (1895), „A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai" (1899), „A szocializmus története és elmélete" (1901), „Lassalle Ferdinánd" (1904), „A német forradalom" (1921), „Egy szocialista emlékezései" (1930). – 167, 221, 252–259, 262, 282, 287, 293, 294, 311, 351

BLANC, L. (1811–1882) – francia kispolgári szocialista. A kapitalizmust bírálta, de ellentmondásainak megszüntetését az államtól, az állami hitellel létesítendő nemzeti műhelyektől várta. Elképzelései szerint ez utóbbiak kiszorítanák a tőkés nagyvállalatokat és a munkásoknak szükségleteik szerinti bért fizetnének. Ismert elméleti műve „A munka szervezete" (1849). – 101

BOGDANOV, A. A. (eredeti neve: Malinovszkij) (1873–1928) – orosz forradalmár, közgazdász, filozófus, szociológus, orvos. 1896-tól az OSZDMP tagja, fellépett a narodnyikok és a legális marxisták ellen, 1903-tól bolsevik. Az 1905–1907-es forradalom után eltávolodott a bolsevikoktól és a párt ellen fellépő „Vperjod"-csoport vezére lett. Egy önálló filozófiai rendszert alkotott, az empiriomonizmust. 1909 júniusában kizárták a bolsevik pártból. 1918-tól a proletkult egyik vezetője és ösztönzője volt. Az 1920-as években az Első Moszkvai Állami Egyetem politikai gazdaságtan professzora. 1926-tól az általa alapított Vértranszfúziós Intézet – amely a

világon az első volt – igazgatója. Az 1897-ben megjelent politikai gazdaságtan tankönyve számos kiadást ért meg. Az 1920-as évek közgazdasági vitáiban aktívan részt vett, az úgynevezett mechanikus irányzathoz tartozott. – 357, 358

BOISGUILLEBERT, P. (1646–1714) – francia közgazdász, a klasszikus polgári közgazdaságtan egyik képviselője. Támadta Colbert merkantilista gazdaságpolitikáját, mivel szerinte kizárólag ez a rendszer okozta Franciaország gazdasági hanyatlását. Az erőltetett iparosítással szemben a mezőgazdaság fejlesztését tartotta szükségesnek. Általában a fiziokraták előfutárának tekintik, de munkáiban a munkaérték-elmélet bizonyos vonásai is megtalálhatók. – 180

BONCS-BRUJEVICS, V. D. (1873–1955) – orosz forradalmár. 1895-től tagja az OSZDMP-nek. 1905–1907-ben Pétervárott forradalmi és haladó lapok munkatársa volt. 1911-ben a „Zvezda", 1912-ben a „Pravda" szerkesztőségében dolgozott. Az októberi forradalom idején a Szmolnij polgári parancsnoka. 1917–1920-ban a Népbiztosok Tanácsának titkárságát vezette, Lenin közvetlen munkatársa volt. 1920-tól újságírói, gazdaságszervezői, majd tudományos munkát végzett. – 356

BÖHM-BAWERK, E. (1851–1914) – osztrák polgári közgazdász, az osztrák iskola egyik vezéralakja. A határhaszon, az áralakulás, a tőke és a tőkekamat kérdéseit vizsgálta. Műveiben megtalálható az osztrák iskola határhaszon-elméletének összefoglaló jellegű kifejtése. Élesen szembehelyezkedett a marxi munkaérték- és értéktöbblet-elmélettel. – 255

BRAY, J. (1809–1895) – angol szocialista ricardiánus, Owen tanítványa. A chartistákkal szemben hangsúlyozta, hogy a politikai rendszer megváltoztatása önmagában nem oldja meg a társadalmi-gazdasági problémákat. Fő műve: „A munkával szembeni igazságtalanságok és hogyan számolhatók ezek fel, avagy a hatalom és az igazságosság kora" (1839). – 64, 71–72

BUBNOV, A. SZ. (1883–1940) – orosz forradalmár. 1903-tól bolsevik. Ivanovo-Voznyeszenszkben, Moszkvában, Nyisznyij-Novgorodban, Pétervárott, Szamarában végzett pártmunkát. 1917-ben a KB, majd a Politikai Iroda tagja. 1917 októberében a petrográdi felkelést irányító katonai bizottság tagja, majd közlekedésügyi népbiztos. 1918-ban az ukrán szovjetkormány tagja. Előbb a baloldali kommunistákhoz, majd a demokratikus centralistákhoz tartozott. 1923-ban trockista. 1924-ben a Vörös Hadsereg politikai főcsoportfőnöke, 1925-ben a KB titkára, 1929–1937-ben művelődésügyi népbiztos. A törvénysértések áldozata. – 429

BUHARIN, N. I. (1888–1938) – orosz közgazdász és politikus, 1906-tól az OSZDMP tagja. A szocialista forradalom győzelme után a „Pravda" szerkesztője, tagja a Politikai Bizottságnak és a Komintern Végrehajtó Bizottságának. Többször fellépett a párt irányvonala és Lenin ellen. 1929-ben leváltották, 1937-ben pedig kizárták a pártból. 1938-ban kivégezték. Bírálta Lenint az állam és a proletárdiktatúra kérdésében. A tiszta imperializmus elméletét vallotta. A politikai gazdaságtan tárgyáról folyó vitában a politikai gazdaságtan szűkebb értelmezése mellett szállt síkra. Az értéktörvényről folyó vitában kifejtette, hogy az értéktörvény a szocialista tervgazdaságban a gazdasági egyensúly, az arányos társadalmi munkaráfordítások univerzális törvényévé válik, és megszűnik spontán módon érvényesülni. Ellenezte a párt iparosítási politikáját és sajátos álláspontot foglalt el a parasztkérdésben is. Főbb művei: „Világgazdaság és imperializmus" (1915), „Az átmeneti időszak gazdasága" (1920). – 388, 393, 400, 429–430, 437, 453, 456, 461–462, 469, 470

BULGAKOV, Sz. N. (1871–1944) – orosz polgári közgazdász, idealista filozófus. Ellenforradalmi tevékenységéért 1922-ben kiutasították az országból. Külföldön szovjetellenes propagandát folytatott. Revízió alá vette az agrárkérdésről szóló marxi tanításokat. Hirdette a kisparaszti gazdaság stabilitását, életképességét és fölényét a tőkés nagyüzemi gazdaságokkal szemben. Makacsul védte a csökkenő földhozadék törvényét. Legismertebb műve: „A kapitalizmus és a mezőgazdaság" (két kötet, 1900). – 311, 341, 344, 362, 364–365, 367–369, 371–372

CABET, É. (1788–1856) – francia jogász, utópikus kommunista. A carbonari mozgalom egyik vezetője, az 1830. júliusi forradalom részvevője volt. Owen és Fourier hatására lett utópikus kommunista. Kommunista közösségek révén tartotta megvalósíthatónak a francia forradalom eszméit. Sikertelen kísérletet tett az Egyesült Államokban ilyen közösségek szervezésére. Nézetei Táncsics Mihályra is hatottak. Fő műve az „Ikáriai utazás" (1840). – 101

CAMPANELLA, T. (1568–1639) – a kései reneszánsz kiemelkedő olasz filozófusa, az utópikus szocializmus egyik előfutára. Szervezetet hozott létre Itáliának a spanyol zsarnokság alóli felszabadítására. A spanyol kormány és a római inkvizíció is elítélte, 27 évet töltött börtönben. Itt írta a „Napváros" (1623) című államregényét, amelyben egy papi irányítás alatt álló kommunista közösséget ábrázolt. Államregénye Morus demokratikus utópiájával szemben inkább Platon ideális államához áll közel. – 13, 17

CAREY, H. CH. (1793–1879) – amerikai polgári közgazdász és szociológus. Műveiben a kapitalizmus harmonikus voltát bizonygatta. Tagadta a klasszikus polgári közgazdaságtan munkabér- és földjáradék-elméletét. A fiatal észak-amerikai kapitalizmus érdekeit tartva szem előtt, védővámokat, állami beavatkozást követelt az erősebb angol tőke versenyével szemben. Belföldi vonatkozásban a gazdasági liberalizmus szószólója volt. – 234

CERETELI, I. G. (1882–1959) – grúz politikus, mensevik vezér, a II. Internacionálé Végrehajtó Bizottságának tagja. A szocialista forradalom győzelme után az Alkotmányozó Nemzetgyűlés szovjetellenes blokkját vezette. Tagja a grúz mensevik ellenforradalmi kormánynak. 1921-ben emigrált. – 437

CLUSERET, G. P. (1823–1900) – francia forradalmár. A francia hadseregből történt leszerelése után Garibaldi hadseregében, majd az amerikai polgárháborúban az északiak oldalán harcolt. 1868-ban csatlakozott az I. Internacionáléhoz, részt vett az 1870-es lyoni és marseille-i felkelési kísérletekben. A Párizsi Kommün tagja, a hadsereg főparancsnoka. – 354

COMTE, A. (1798–1857) – francia filozófus és szociológus, a pozitivista filozófia és a polgári szociológia megalapozója. Fiatal korában Saint-Simon híve és tanítványa volt. – 28

CSERNISEVSZKIJ, Ny. G. (1828–1889) – orosz forradalmi demokrata, materialista társadalomtudós, utópikus szocialista, esztétikus és kritikus, az orosz közgazdasági gondolkodás marxizmus előtti szakaszának legkiemelkedőbb alakja. 1862-ben forradalmi kiáltványt intézett a parasztsághoz. Ezért letartóztatták és szibériai száműzetésre ítélték. Szibériából csak 1883-ban, élete alkonyán térhetett vissza. Történelemszemléletére és közgazdasági nézeteire az utópikus szocializmus és a forradalmi demokratizmus egyesítése jellemző. Felismerte a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikáját, bírálta a tőkés rendszert, hitt a szocializmus győzelmének elkerülhetet-

lenségében. Bírálta a vulgáris közgazdaságtant. Smith és Ricardo munkaérték-elméletéből forradalmi következtetéseket vont le. – 270, 280–281, 305

CSERNOV, V. M. (1876–1952) – orosz politikus, az eszer párt egyik vezére és teoretikusa. A szocialista forradalom győzelme után az eszer lázadások egyik szervezője. 1920-tól külföldön folytatta szovjetellenes tevékenységét. Cikkeiben támadta a marxizmust, azt akarta bebizonyítani, hogy a mezőgazdaságra nem lehet Marx elméletét alkalmazni. – 351

D'ALEMBERT, J. (1717–1783) – a francia felvilágosodás képviselője, filozófus és matematikus. 1751-től a párizsi akadémia tagja. Az „Enciklopedia" matematikai fejezeteinek szerkesztője. A szenzualizmus híve. – 19

DANYIELSZON, N. F. (1844–1918) – orosz közgazdász, a liberális narodnyikok egyik képviselője és vezető ideológusa. Fő érdeme, hogy befejezte „A tőke" Lopatyin által megkezdett első orosz fordítását. A fordítói munka során levelezést folytatott Marxszal és Engelsszel, és ebben érintette Oroszország gazdasági fejlődésének problémáit is. A marxizmus lényegét nem értette meg. Marx halála után a marxizmus és a proletárszocializmus nyílt ellenségeivel vállalt szolidaritást. – 212, 241

DAVID, E. (1863–1930) – német revizionista közgazdász, a szociáldemokrata jobbszárny egyik vezetője. Az első világháború idején szélsőséges szociálsoviniszta. Agrárprogramjában fő követelésként a kismagántulajdon megszilárdítását tűzte ki célul. Igyekezett megcáfolni az agrárkérdésre vonatkozó marxista tanítást. Kautskyval szemben tagadta a mezőgazdasági tőke koncentrációját. Szerinte a kisparaszti gazdaságoknak olyan előnyei vannak a nagyüzemi gazdaságokkal szemben, amelyek a kisárutermelő parasztgazdaságok életképességét biztosítják a kapitalizmusban. Főbb művei: „A szocializmus és a mezőgazdaság" (1903), „A szociáldemokrácia a világháborúban" (1915). – 294, 351, 362, 364, 372

DARWIN, C. R. (1809–1882) – angol természettudós. Ő fogalmazta meg a szerves világ történeti fejlődésének evolúciós elméletét. „A fajok eredete a természetes kiválasztódás útján, vagy a létért való küzdelemben előnyökhöz jutott fajták fennmaradása" című művében fejtette ki az evolúciós elmélet alaptételeit. „Az ember származása és az ivari kiválogatódás" című írásában természettudományi alapon vezette le, hogy az ember állati ősöktől származik. – 224, 238

DESTUTT DE TRACY, A. (1754–1836) – francia vulgáris közgaszdász, liberális politikus és szenzualista filozófus. Követelte, hogy az állam ne avatkozzon be a gazdasági életbe. Az ipari tőkést tekintette egyedül termelőnek. Azonosította a személyiséget, az egyént és a tulajdont. Ebből kiindulva természetesnek tekintette a magántulajdont, és bírálta a szocialisták magántulajdon-ellenességét. – 200

DIAMAND, H. (1860–1931) – lengyel szocialista. a Lengyel Szocialista Párt egyik alapítója. 1904-től a Lengyel Szocialista Párt képviselője a Nemzetközi Szocialista Irodánál, 1907-től 1918-ig az osztrák parlament, 1918-tól 1931-ig a lengyel szejm képviselője. 1918 és 1931 között a párt jobbszárnyának egyik vezéralakja, 1928–1931-ben a Lengyel Szocialista Párt Főtanácsának elnöke. – 384

DIETZGEN, J. (1828–1888) – német szocialista, filozófus, autodidakta módon jutott el a dialektikus materializmushoz. Részt vett az 1848–1849-es forradalomban. A forradalom leverése után Amerikába vándorolt, 1864-től 1868-ig Oroszországban élt, 1869-ben tért vissza Németországba, megismerkedett Marxszal és aktívan részt vett a Német Szociáldemokrata Párt munkájában. 1884-ben ismét az Egyesült Államokba utazott és a „Der Sozialist" és az „Arbeiterzeitung" című lapokat szerkesztette, és számos filozófiai munkát írt, amelyekre Lenin is gyakran hivatkozott a machizmus elleni harcában. – 358

DÜHRING, E. (1833–1921) – német eklektikus filozófus és közgazdász. Filozófiája a pozitivizmus és a metafizikus materializmus idealizmussal átszőtt, zavaros keveréke. Közgazdasági tanai List és Carey nézeteivel vannak rokonságban. A társadalom megreformálásáról vallott nézetei kispolgári és reakciós jellegűek. Főbb művei: „A népgazdaságtan kritikai alapvetése" (1866), „A nemzetgazdaságtan és a szocializmus kritikai története" (1871), „A nemzet és társadalomgazdaságtan tanfolyama, beleértve a pénzügypolitika fő pontjait" (1873), „A mechanika általános elméletének kritikai története" (1873). – 217, 230–234, 237, 252

EFRUSZI, B. O. (1865–1897) – orosz közgazdász, narodnyik. A „Russzkoje Bogatsztvo" és a liberális „Mir Bozsij" című folyóiratok munkatársa. Ő fordította le oroszra Sismondi „Nouveaux principes d'économie politique" című könyvének legfontosabb fejezeteit. – 324

ENGELS, F. (1820–1895) – Marxszal együtt a tudományos szocializmus, a marxista közgazdaságtan és a dialektikus és történelmi materializmus megalkotója, a nemzetközi munkásmozgalom egyik kiemelkedő vezetője. 1820. november 28-án született a rajnai tartomány Barmen városában. Apja textilgyáros volt. Gimnáziumi tanulmányait félbehagyva 1838-ban Brémába megy és egy exportcégnél vállal munkát. 1841 őszén Berlinbe kerül, ahol szoros kapcsolatba lép az ifjúhegeliánusokkal. 1842-ben Angliába utazik, hogy a manchesteri „Ermen and Engels" textilgyárban folytassa üzleti tanulmányait. Útközben a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségében először találkozik Marxszal. Angliában kapcsolatba kerül a chartizmussal, tanulmányozza Anglia társadalmi-politikai viszonyait, valamint a polgári közgazdaságtant és az utópikus szocialista elméleteket. 1844 februárjában Marx és Engels levelezni kezdenek egymással. 1844 augusztusában Párizsban találkozik Marxszal, ettől kezdődik egész életre szóló barátságuk. 1844 őszén és 1845 tavaszán tevékenyen részt vesz a szocialista propagandában és a rajnai tartomány demokratikus és szocialista mozgalmának a szervezésében. 1845 áprilisában a rendőrségi zaklatások miatt Brüsszelbe költözik Marxhoz. Együtt harcolnak az ún. igazi szocializmus ellen, és a Kommunista Levelező Bizottságon keresztül széles körű felvilágosító tevékenységet fejtenek ki. 1847 januárjában Marxszal együtt belép az Igazak Szövetségébe, amely később a Kommunisták Szövetsége nevet veszi fel. 1848-ban aktívan részt vesz a forradalmi eseményekben. A forradalom veresége után 1849 novemberében érkezik Londonba. 1850 novemberében Manchesterbe költözik és ismét szolgálatba lép az „Ermen and Engels" cégnél, hogy a Londonban nagy nyomorban élő Marx-családot anyagilag támogathassa. 1870-ig dolgozik a cégnél. Részt vesz a I. Internacionálé megalapításában és vezetésében. 1870 szeptemberében Londonba költözik. Harcol a munkásmozgalomban megtalálható helytelen irányzatok ellen. Jelentős részt vállalt a II. Internacionalé megalakításában. 1895. augusztus 5-én halt meg. Végakarata szerint a hamvait tartalmazó urnát a tengerbe bocsátották. – 9, 26, 35–37, 39, 43, 56, 80, 93, 101–102, 108–110, 111–140, 143, 145, 149–150, 152–164, 175, 179, 181, 183, 193–194, 200–201, 204, 209–213, 217–218, 220–248, 252, 264, 266, 274, 276,

283–285, 293, 307–308, 310, 314, 329, 354, 358, 365, 423, 425–426, 428, 449, 464, 470–471, 474

ENFANTIN, B. P. (1796–1864) – francia utópikus szocialista, Saint-Simon híve, majd a saint-simoni iskola vezető alakja. – 38

FEUERBACH, L. (1804–1872) – a német klasszikus filozófia materialista irányzatának kiemelkedő képviselője. 1839-re fokozatosan szakított a hegeli idealizmussal. 1870-ben belépett a szociáldemokrata pártba. A hegeli idealizmussal szemben kifejtett materialista filozófiája, helyreállítva ezen irányzat tekintélyét és népszerűségét, forradalmi jelentőségű. Hibája, hogy Hegel nézeteivel együtt elveti a dialektikus módszert is. Következetes materialista a természetfilozófiában, de módszere metafizikus. Igen értékes materialista ismeretelmélete és valláskritikája. Mivel a társadalmi vonatkozásoktól függetlenített emberből mint pusztán biológiai lényből indul ki, ezért materializmusa antropológiai. Materializmusa nagy hatással volt a fiatal Marxra és Engelsre. Főbb művei: „Gondolatok a halálról és a halhatatlanságról" (1830), „A hegeli jogfilozófia bírálatához" (1839), „A kereszténység lényege" (1841), „A jövő filozófiájának alapelvei" (1843), „A vallás lényege" (1845). – 85, 91–92, 95, 97–98, 115, 123, 136, 142, 358, 386

FOURIER, F. (1772–1837) – francia utópikus szocialista. Gyermekkorától kereskedelmi alkalmazottként, majd kis ideig kereskedőként dolgozott. Élesen bírálta a kapitalizmust. A jövő társadalmába vezető úton nem talált helyet az osztályharcnak, a nagy francia forradalommal sem rokonszenvezett. Engels különösen nagyra becsülte a dialektika mesteri alkalmazásáért és szatirikus stílusáért. Főbb művei: „A nagy mozgás és az általános rendeltetések elmélete" (1808), „Értekezés a háztartási és mezőgazdasági asszociációról!" (1822), „Az új ipari és társadalmi világ" (1828). – 40–52, 54, 79–80, 100, 122, 144, 257, 275

FRANKEL Leó (1844–1896) – a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő személyisége, ötvösmunkás. 1867-ben a párizsi német és magyar munkásemigráció vezetője, majd az I. Internacionálé párizsi német szekciójának a vezetője. Többször letartóztatták. 1871 márciusában megválasztották a Párizsi Kommün munka- és kereskedelemügyi bizottsága tagjának. Az I. Internacionálé Főtanácsának tagja, Marx és Engels barátja. Részt vett a magyar munkásmozgalom megszervezésében. 1878-ban az ő irányításával tartották meg az első magyarországi munkáskongresszust, kiemelkedő szerepet játszott a Nemválasztók Pártjának, illetve a Magyarországi Általános Munkáspárt megalapításában. Számos lapba („Sozial-Demokrat", „Vorwärts", „Arbeiter Zeitung" írt cikkeket, és a „Munkás Heti Krónika", illetve az „Arbeiter-Wochen-Chronik" szerkesztőségének tagja. – 210

FRANKLIN, B. (1706–1790) – amerikai polgári demokrata politikus, természettudós, közgazdász és filozófus. Közgazdasági nézetei a kibontakozó tőkés termelési mód, különösen pedig az észak-amerikai gazdasági élet sajátosságait tükrözik. Nagy tudományos érdeme, hogy az áruk csereértékét elsőként vezette vissza az elvont emberi munkára. – 180

GAPON, G. A. (1870–1906) – orosz lelkész, a cári titkosrendőrség ügynöke. 1903-ban rendőrségi megbízásra Pétervárott munkásszervezetet alakított. Provokátor tevékenységével segítséget nyújtott az 1905. január 9-i vérfürdő előidézéséhez. Provokációs tevékenysége és árulása miatt a munkások felakasztották. – 353

GORKIJ, M. (1868–1936) – eredeti nevén A. M. Peskov, világhírű orosz író, a szocialista realizmus megalapozója. 1884-ben Kazanyban került kapcsolatba a forradalmi mozgalommal. Az 1900-as évek elején csatlakozott a bolsevik mozgalomhoz. 1905-ben aktívan részt vett a forradalom előkészítésében. Ő adta ki az első legális bolsevik lapot, a „Novaja Zsizny"-t. A lap szerkesztését rövidesen Lenin vette át. Innen indult el barátságuk. A szocialista forradalom első szakaszában nem mérte fel kellően a munkás-paraszat szövetségben rejlő lehetőségeket, ezért egy ideig nézeteltérései voltak a bolsevik párttal. 1921-től 1931-ig rossz egészségi állapota miatt külföldön tartózkodott. – 356–357, 360, 389

GRAY, J. (1798–1850) – szocialista ricardiánus angol közgazdász, Owen követője volt, de élete vége felé polgári reformistává vált. Londonban került kapcsolatba az owenista mozgalommal. Főbb művei: „Előadások az emberi boldogságról" (1825), „A társadalmi rendszer. Értekezés a csere elveiről" (1831), „Előadások a pénz természetéről és felhasználásáról" (1848). – 64, 69–70

GUCSKOV, A. I. (1862–1936) – orosz politikus, az októbristák pártjának szervezője és vezetője. Az Ideiglenes Kormány hadügyi és tengerészeti minisztere. Követelte a háború folytatását „a győzelmes befejezésig". Az októberi forradalom után a szovjethatalom aktív ellensége. – 421

GUTH Antal (1886–?) – kommunista orvos. A Tanácsköztársaság munkaügyi és népjóléti, majd népjóléti és közegészségügyi népbiztosa volt. Bécsi emigrációja idején a KMP megbízásából elkészítette „A tőke" I. kötetének első magyar nyelvű fordítását, amely 1921-ben jelent meg. – 184

HAJDÚ Pál (1896–1937) – újságíró, forradalmár. A Galilei-kör tagja, 1914-ben lépett be az MSZDP-be, a KMP-nek megalakulása óta tagja, a „Vörös Újság" munkatársa. A Tanácsköztársaság leverése után 10 évi fegyházra ítélték, fogolycsere útján került a Szovjetunióba. A Marx–Engels–Lenin Intézetben végzett tudományos munkát, a „Sarló és Kalapács" szerkesztőségében dolgozott. 1933–1937-ben a Moszkvai Rádió magyar adásait vezette. A törvénytelenségek áldozata. – 390

HÁY László (1891–1975) – közgazdász, politikus. 1909-ben lépett be az MSZDP-be, 1919-ben a KMP-be. 1922 és 1929 között Berlinben a Nemzetközi Munkásmozgalmi és Közgazdasági Kutatócsoport munkatársa, majd a Szovjetunió berlini külkereskedelmi kirendeltségén, 1934–1943-ban pedig a SZU Külkereskedelmi Népbiztossága Konjunktúrakutató Intézetében dolgozott. 1946–1948-ban a Magyar Nemzeti Bank elnöke, 1954-től 1956-ig külkereskedelmi miniszter, 1957-től 1963-ig a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, 1959-től az MSZMP KB tagja, akadémikus. – 406

HEGEL, G. W. F. (1770–1831) – a legjelentősebb német objektív idealista filozófus, a Marx előtti filozófia legnagyobb dialektikus gondolkodója. Spekulatív úton objektív idealista rendszert alkotott, amelyet merev, abszolút igazságként fogott fel. Ezzel ellentétben állott dialektikus módszere. Dialektikus módszere idealista jellegű. Filozófiájának racionális magja a fejlődés gondolata. – 43, 85–86, 91–93, 104, 113–115, 126, 137, 141, 147, 188, 253, 310, 386

HEINE, H. (1797–1856) – kiemelkedő német forradalmi költő, író és publicista. 1831-ben Párizsba emigrált. 1843 decemberében ismerkedett meg Marxszal. Ez az ismeretség komoly hatást gyakorolt politikai nézeteinek alakulására. Versei telítve vannak társadalombírálattal és forradalmi gondolatokkal. Néhány versében határozottan a proletariátus ügye mellé állt. Ha voltak is individualista fenntartásai, még-

is elismerte a proletárforradalom és a kommunista társadalom szükségességét. – 93, 101, 112, 134

HERTZ, F. O. (1878–?) – osztrák revizionista közgazdász. Fellépett a marxista agrárelmélet ellen. Célzatosan csoportosítva a tényeket, igyekezett bizonyítani a kisparaszti gazdaság életképességét. Főbb művei: „Az agrárkérdések és a szocializmus" (1899), „Az ipari termelés nehézségei Ausztriában" (1910). – 351, 362, 372

HERWEGH, G. (1817–1875) – német költő. Költészete a radikális kispolgárság eszméit fejezte ki. 1842-ben Kölnben megismerkedett Marxszal. A „Rheinische Zeitung" közölte „A párt" című versét, amelyben bírálta a l'art pour l'art szemléletet. Később szemlélete egyre inkább a polgári liberális irányzathoz közeledett. Marx végleg szakított vele, mivel az 1848-as februári forradalom után Bakunyin hatására, emigránsokból álló csapatot szervezett egy puccs végrehajtására. – 93, 101

HESS, M. (1812–1875) – német ifjúhegeliánus publicista és filozófus. A „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa. Az 1840-es években Marx hatása alatt állott, majd az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője. Később az 1860-as években lassalleánussá vált. – 88

HESSZIN, N. B. – a Moszkvai Állami Egyetem Közgazdasági Kara Politikai gazdaságtan Tanszékének professzora. 1967 júniusában megvédett akadémiai doktori értekezésében azt a tézist fejti ki, hogy az árutermelés alapjait Lenin szerint már az imperializmus aláássa és ez még inkább előrehalad az átmeneti időszakban és a szocializmusban. – 470

HILFERDING, R. (1877–1941) – német szociáldemokrata, a II. Internacionálé egyik vezetője és teoretikusa. Bécsben született, eredeti foglalkozása orvos. 1923-ban, majd 1928–1929-ben a koalíciós polgári kormány pénzügyminisztere. 1924 és 1933 között tagja volt a Reichstagnak. 1933-ban, Hitler hatalomra jutása után Svájcba, majd Franciaországba emigrált. 1941-ben halt meg, egyes források szerint Párizsban, míg mások szerint a buchenwaldi koncentrációs táborban. Legismertebb műve a „Finánctőke" (1910). – 259, 287–293, 400, 416, 418

HOBSON, J. A. (1858–1940) – angol közgazdász, a polgári reformizmus és pacifizmus tipikus képviselője. Az imperializmus néhány ellentmondásának és élősdi jellegének feltárásában messzebb ment el, mint a szociáldemokrata Kautsky. Lehetségesnek tartotta egy ellentmondásoktól mentes imperialista világrendszernek a kialakítását. Bírálta Clark határtermelékenységi elméletét, mert az a termelési tényezők végtelen oszthatóságát tételezi fel, ami a gyakorlatban nem létezik. A konjunkturális ingadozásokat arra vezette vissza, hogy a monopóliumok miatt olyan a jövedelemelosztás, hogy néhány ágazatban túlberuházást eredményező nyereségek keletkeznek, és a túlberuházás a termelés és fogyasztás egyensúlyának a megbomlásához vezet. Főbb művei: „A szegénység problémái" (1891), „A modern kapitalizmus fejlődése" (1894), „Kapitalizmus és imperializmus Dél-Afrikában" (1900), „Imperializmus" (1902), „A munkanélküliség közgazdaságtana" (1931), „A tulajdon és a tulajdontalanság" (1937). – 416–417

HODGSKIN, Th. (1787–1869) – angol közgazdász, szocialista ricardiánus. Radikális publicista, nagy jelentőséget tulajdonított a munkások közti felvilágosító munkának. Főbb művei: „A munka megvédelmezése a tőke igényeivel szemben; vagy a tőke

improduktivitásának bizonyítása" (1825), „Népszerű politikai gazdaságtan" (1827), „A tulajdon természetes és mesterséges jogának szembeállítása" (1832). – 64, 73–79

HUME, D. (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, közgazdász, a merkantilisták ellenfele. Empirikus módszere jelentős hatást gyakorolt a filozófia és a közgazdaságtan fejlődésére. A Bodin és Locke által képviselt mennyiségi pénzelméletet fejlesztette tovább. A kamatot a merkantilistáktól eltérően a pénz keresletéből és kínálatából vezette le. – 358

JUSKEVICS, P. Sz. (1873–1945) – orosz szociáldemokrata, mensevik, a pozitivizmus és a pragmatizmus híve. A marxista filozófiát az empírioszimbolizmussal próbálta helyettesíteni. Az 1920-as években a politikai tevékenységet abbahagyta és filozófiai művek fordítójaként dolgozott. – 358

JUZSAKOV, SZ. N. (1849–1910) – orosz publicista és közgazdász, liberális narodnyik. Elkeseredett harcot folytatott a marxizmus ellen. A társadalmi haladásban az etikai tényezőknek tulajdonított döntő szerepet. Támogatta az *obscsina*-rendszert, a bérleti rendszer szabályozását követelte. Főbb művei: „Az orosz feketeföld-övezet földművelésének jövője" (1881), „Afganisztán és a vele határos országok" (1885), „Szociológiai etűdök" (1891), „A művelődés kérdései" (1897). – 322

KALINYIN, M. I. (1875–1946) – orosz forradalmár. 1898-tól az OSZDMP tagja. 1903-tól bolsevik. 1905–1907-ben Pétervárott, 1908–1910-ben Moszkvában végzett pártmunkát. Tevékeny szerepet játszott az 1917-es februári forradalomban. 1919-től a KB, 1925-től a Politikai Iroda tagja. 1919. márciustól 1946 márciusáig államfő. – 324

KAMENYEV, L. B. (eredeti neve: Rossenfeld) (1883–1936) – szovjet-orosz politikus. 1901-től az OSZDMP tagja. 1903-tól bolsevik. 1908 és 1914 között Párizsban élt. 1917. márciustól októberig a petrográdi szovjet elnökségének tagja. A fegyveres felkelés lenini tervét ellenezte. 1918-tól a moszkvai szovjet elnöke, 1922-től a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese. 1924-től a Munka és Védelem Tanácsa elnöke. A párton belüli vitákban kezdetben Trockijjal szemben foglalt állást, majd 1926-ban csatlakozott a trockistákhoz. 1927-ben megfosztották összes tisztségétől és kizárták a pártból. 1928-ban párttagságát visszaállították, de 1932-ben ismét kizárták, terrorista tevékenységgel vádolták, kivégezték. – 421, 426, 461, 470

KANT, I. (1724–1804) – a német klasszikus idealizmus nagy alakja, a dualizmus és az agnoszticizmus képviselője. Elismerte az objektív külvilág létét, de az objektív valóságból eredő érzeteinket szerinte csak a tudat formái és kategóriái rendezik jelenségvilággá. Etikájának alapelve a tiszta észből származó kategorikus imperatívusz, amely legyőzi az ember indulatait a helyes cselekedet érdekében. Társadalmi és politikai nézeteit a kettősség és a kompromisszum hatotta át. Ellensége a tömegek forradalmi harcának, a reformok híve. Védelmébe vette a magántulajdont. Az újkantianizmus a revizionizmus egyik alkotó elemévé vált, és a XIX. század végén a munkásosztály soraiban is visszhangra talált. – 310, 358

KARELIN, V. A. (1891–1938) – orosz politikus. A baloldali eszer párt egyik szervezője a szocialista forradalom után. Tagja a szovjet küldöttségnek a breszti béketárgyaláson. 1918 márciusában kiválik a Népbiztosok Tanácsából a breszti béke aláírása elleni tiltakozásként. Az 1918. júliusi baloldali eszer felkelés egyik vezetője. A felkelés leverése után emigrált. – 437

KAUTSKY, K. (1854–1938) – a német szociáldemokrácia és a II. Internacionálé vezető teoretikusa. Az első világháború előtt centrista, majd a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a proletárforradalom és a szovjethatalom nyílt ellensége. Prágában született, a szociáldemokrata mozgalomba Bécsben kapcsolódott be. 1880-ban Zürichbe emigrált, majd 1881-től 1890-ig Engels magántitkára Londonban. Az 1891-es erfurti program egyik kidolgozója. Hallatlanul gazdag irodalmi tevékenységet fejtett ki. Amszterdamban halt meg. Főbb művei: „Marx gazdasági tanai" (1887), „Bernstein és a szociáldemokrata program" (1899), „Az agrárkérdés" (1899), „A szociális forradalom" (1902), „A kereszténység eredete" (1908), „Nemzeti állam, imperialista állam és államszövetség" (1915), „A proletárság diktatúrája" (1918), „Az átmeneti gazdaság szociáldemokrata értelmezése" (1918), „A mezőgazdaság szocializálása" (1919), „Hogyan keletkezett a világháború" (1919), „A demokráciától az állami rabszolgaságig" (1921), „Materialista történelemszemlélet" (1927). – 16–, 184, 204–205, 243, 258–259, 284, 293–298, 362, 388–389, 394, 407, 416–417

KERENSZKIJ, A. F. (1881–1970) – eszer politikus, ügyvéd. Az első világháború idején szélsőséges szociálsoviniszta. Az eszer párt képviselőjeként lett a pétervári munkás- és katonaküldöttek tanácsának elnöke. 1917 júliusától miniszterelnök. 1917. november 7-én álruhában menekült el. Több felkelést szervezett, amelyek sikertelensége után 1918-ban külföldre szökött. Az Egyesült Államokban élt és fejtett ki szovjetellenes propagandát. – 287, 422, 426

KOEPPEN, K. (1808–1863) – német radikális publicista és történész, ifjúhegeliánus. – 85

KORNYILOV, L. G. (1870–1918) – a cári hadsereg tábornoka. 1917 július–augusztusában a hadsereg legfelsőbb főparancsnoka. Az augusztusi ellenforradalmi lázadás vezetője. Később a Don vidékén szervezett fehérgárdista önkéntes hadsereget, amelynek parancsnoka lett. – 422

KOVALEVSZKIJ, M. M. (1851–1916) – orosz jogász, történész, a polgári-liberális irányzat aktív politikusa. 1872-ben ismerkedett meg Marxszal, de a marxizmus idegen maradt számára. Az 1905-ös polgári forradalom után politikai tevékenysége reakciós. Értékesek a paraszti obscsinára és a kaukázusi népek rokoni kapcsolataira és szokásjogára vonatkozó kutatásai. – 272

KRASZIN, L. B. (1870–1926) – orosz politikus. 1890-től vett részt a szociáldemokrata mozgalomban, az OSZDMP II. kongresszusa után csatlakozott a bolsevikokhoz. A III. és IV. kongresszus központi bizottsági tagnak választotta. 1908-ban emigrált. Egy ideig részt vett a pártellenes „Vperjod" csoportban, majd felhagyott a politikai tevékenységgel. A szocialista forradalom után vezető beosztásokban dolgozott. – 319, 463

KRIVENKO, Sz. N. (1847–1906) – orosz publicista, a liberális narodnyikok képviselője. A cárizmussal való megbékélést hirdette. Tagadta a kizsákmányolást és az osztályellentéteket. A tőkés iparral a kézműipart állította szembe. Ismertebb művei: „Levelek az útról" (1894), „A népi ipar szükségességének kérdéséhez" (1894). – 322

KRUPSZKAJA, Nagyezsda Konsztantyinovna (1869–1939) – orosz forradalmár, Lenin felesége és harcostársa. 1898-tól tagja a pártnak, de forradalmi tevékenységét 1889-

ben kezdte el Pétervárott. 1898-ban három évre Szibériába száműzték. 1901-ben emigrált és különböző pártfeladatokat teljesített. Az októberi forradalom győzelme után tagja volt a Művelődésügyi Népbiztosság kollégiumának, 1929-től népbiztos-helyettese. Minden pártkongresszuson (az I. és V. kivételével) részt vett. 1924-től a Központi Ellenőrző Bizottság, 1927-től a Központi Bizottság tagja. Csaknem 3000 cikk, brosúra, illetve könyv szerzője, a pedagógiai tudományok doktora. – 310, 353, 361, 384, 387–388, 419, 449

KRZSIZSANOVSZKIJ, G. M. (eredeti neve: Travinszkij) (1872–1959) – orosz forradalmár, energetikai mérnök. A forradalmi mozgalomba 1893-ban kapcsolódott be. 1895-ben Szibériába száműzték. Az 1917-es februári forradalom után a Moszkvai Szovjet bolsevik frakciójában dolgozott és a Közellátási Osztályt vezette. Az októberi forradalom után a moszkvai energiagazdaság helyreállításán és fejlesztésén tevékenykedett. 1918-tól a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács vezető beosztású dolgozója volt. Lenin megbízásából 1920-ban kinevezték a GOELRO-bizottság vezetőjévé. 1921 és 1930 között az Állami Tervbizottság vezetője volt. Részt vett az első ötéves terv kidolgozásában. 1930-tól 1932-ig az Energetikai Főigazgatóság elnöke, 1932–1936-ban a Felsőoktatási Bizottság elnöke és népművelési népbiztoshelyettes volt. 1929-től 1939-ig a Tudományos Akadémia alelnöke volt. Az 1930-ban általa alapított Energetikai Intézet örökös igazgatója. – 313, 447

KUGELMANN, L. (1830–1902) – német orvos. Részt vett az 1848–1849-es forradalomban. Tagja az I. Internacionálénak. Baráti viszonyban volt Marxszal és Engelsszel. Levelezésük igen fontos a marxizmus története szempontjából. – 209

KUN BÉLA (1886–1939) – a KMP megalapítója, a nemzetközi forradalmi mozgalom aktív részvevője. 1902-ben lépett be az MSZDP-be. 1904-től újságíró. 1916-ban orosz fogságba esett, az 1917-es forradalmi események aktív részvevője. 1918 novemberében megalakítja a KMP-t, az 1919-es tanácskormány tényleges vezetője, bár hivatalosan csak külügyi, majd külügyi és hadügyi népbiztos. 1921–1936-ban a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának tagja. A KMP frakcióharcaiban tevékeny szerepe volt. 1937-ben koholt vádak alaján letartóztatták. Fontos szerepet játszott Lenin eszméinek terjesztésében. Több Lenin-mű magyar fordításához írt előszót. Nem sokkal Lenin halála után a Marx–Engels Intézethez írt levelében javasolta, hogy adják ki Lenin összes műveit oroszul. Tagja volt a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága mellett működő bizottságnak, amely Lenin műveinek az európai és ázsiai nyelveken történő kiadását szervezte. Ő volt a magyar kiadású „Lenin Válogatott Művei 12 kötetben" sorozat szerkesztő bizottságának a vezetője. – 446

LABRIOLA, A. (1843–1904) – olasz filozófus, a marxizmus propagandistája és a szocialista mozgalom aktív részvevője. Fellépett az idealista filozófia új változatai és a revizionizmus ellen. Hangsúlyozta, hogy a szocialista mozgalom elszakíthatatlan a marxista elmélettől, és a történelmi materializmus elképzelhetetlen a dialektikus módszer nélkül. Műveivel nagymértékben hozzájárult a marxista világnézet kialakításához és elterjedéséhez Olaszországban. Főbb művei: „A Kommunista Kiáltvány emlékére" (1895), „A történelmi materializmus" (1896), „A történelmi materializmus és a filozófia" (1898). – 259

LAFARGUE, P. (1842–1911) – a francia és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő harcosa és teoretikusa. Proudhon hatására kapcsolódik be a munkásmozgalomba.

1865 februárjában találkozik Marxszal. Tagja az I. Internacionálé Főtanácsának. 1868-ban feleségül vette Marx lányát, Laurát és visszatért Franciaországba. A kommün leverése után Spanyolországba emigrált, ahol a bakunyinisták ellen harcolt. Részt vett a II. Internacionálé létrehozásában és harcolt az opportunizmus különféle válfajai ellen. Főbb művei: „A lustálkodáshoz való jog" (1880), „Az eladott étvágy" (1884), „A tőke vallása" (1887), „A kommunizmus és a gazdasági haladás" (1892), „Idealista és materialista történelemszemlélet" (1895), „Az amerikai trösztök, gazdasági, társadalmi és politikai jelentőségük" (1903), „Marx Károly gazdasági determinizmusa" (1909), „A megismerés problémája" (1910). – 259, 261–262, 309

LANGE, F. A. (1828–1875) – német filozófus, a zürichi és marburgi egyetem tanára. A „vissza Kanthoz" mozgalom egyik kezdeményezője. A szociáldarwinizmus híve. A biológia törvényeinek érvényességét kiterjesztette az emberi társadalomra, a malthusi túlnépesedési törvény követője. – 343

LARIN, J. (1882–1932) – eredeti nevén M. A. Lurje, orosz szociáldemokrata. Az első világháború idején a centristákhoz csatlakozott. 1917 augusztusában felvették a bolsevik pártba. A szocialista forradalom után különböző állami és gazdasági szerveknél dolgozott. – 389, 463

LASSALLE, F. (1825–1864) – német kispolgári szocialista, az Általános Német Munkásegylet megalapítója (1863). Az újhegeliánusok és az utópista szocializmus hatására fordult a demokratikus és a szocialista eszmék felé. Később Marx és Engels tanítványának vallotta magát. Tagadta a munkásosztály forradalmi szerepét. A társadalom átalakításának fő eszközét a burzsoá földesúri kormány támogatásával létesítendő munkás termelőszövetkezetekben látta. A burzsoá államot olyan osztályok feletti szervezetnek tekintette, amely az általános választójog felhasználásával „szabad népállammá" alakítható. Malthus tanításaiból kiindulva azt vallotta, hogy a munkabér színvonala nem haladhatja meg a munkás és családja létfenntartásához szükséges eszközök minimumát, és a munkásosztály sztrájkharca a munkabért nem térítheti el a létminimumtól. Az általa elképzelt szocialista társadalomra vonatkozóan síkraszállt az ún. „levonás nélküli munkahozadékért". Marx „A gothai program kritikája" című művében és több más munkájában keményen bírálta a lassalleanizmust. – 176, 213–214, 275, 282

LEIBNITZ, G. (1646–1716) – német idealista filozófus, természettudós és matematikus. – 83

LENIN, V. I. (1870–1924) – eredeti nevén V. I. Uljanov, a marxizmus tanításainak továbbfejlesztője, az OKP és a világ első szocialista államának megalapítója, a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő vezetője. 1870. április 22-én született Szimbirszkben. Itt végezte el gimnáziumi tanulmányait. A forradalmi diákmozgalomban való részvételéért kizárták a kazanyi egyetemről és száműzték. Ekkor kezdte rendszeresen tanulmányozni a társadalmi-politikai kérdésekkel foglalkozó irodalmat. 1888-ban visszatérve Kazanyba belépett a Fedoszejev által szervezett marxista körbe. 1891-ben a pétervári egyetemen magánúton befejezhette tanulmányait. 1895-ben külföldre utazott, hogy felvegye a kapcsolatot a Munka Felszabadítása csoporttal. Megalapította a marxista köröket egyesítő Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására szervezetet. Ezért 1895 decemberében letartóztatták, majd száműzték. Itt vette feleségül N. K. Krupszkaját 1897-ben. Visszatérve a száműzetésből külföldre utazott, és ezzel kezdetét vette első emigrációja. 1901-től kezdi munkáit Le-

nin névvel aláírni. Az OSZDMP II. kongresszusán (1903) vezetésével elfogadták a pártprogramot és a forradalmi párt felépítésének elveit. 1905 novemberében Svájcból visszatért Pétervárra, ahol a Központi Bizottságnak és a párt „Novaja Zsizny" című napilapjának a munkáját irányította. A forradalom leverése után ismét Genfbe utazott és kezdetét vette a második emigráció. A II. Internacionálé kongresszusain aktívan harcolt az opportunizmus ellen. 1912-ben, hogy könnyebben irányíthassa a párt munkáját Oroszországban, Krakkóba költözött. Az első világháború kitörése után ismét Svájcban telepedett le. 1917-ben a februári forradalom hírére azonnal lépéseket tett, hogy hazatérhessen. 1917. április 16-án érkezett meg Pétervárra. Júliusban az Ideiglenes Kormány elfogatóparancsot adott ki ellene, ezért illegalitásba vonult. Október 23-án a párt központi bizottságának ülésén terjesztette be a fegyveres felkelés tervét, és személyesen irányította a fegyveres felkelést. A Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusán megválasztották a Népbiztosok Tanácsa elnökének, az első munkásállam vezetőjének. A szovjet kormány vezetőjeként hatalmas energiával fogott hozzá a hatalom megszilárdításához. Az intervenció és a polgárháború idején irányította és szervezte a haza védelmét. Siker koronázta a forradalmi internacionálé létrehozására irányuló kísérleteit. 1919. március 2-án összeült a Kommunista Internacionálé I. kongresszusa. Kidolgozta a VIII. pártkongresszus által elfogadott pártprogramot. Ezekben az években hatalmas elvi és gyakorlati munkát végzett a szovjet állam és a nemzetközi munkásmozgalom gyakorlati vezetésében. 1922 decemberében egészségi állapota rohamosan romlik. 1924. január 21-én halt meg. – 9, 10, 37, 126, 161, 199, 208, 221, 225, 236, 247–248, 259, 266, 271, 279–280, 282, 285, 292–298, 301–474

LEONTYEV, L. A. (1901–1974) – szovjet közgazdász, akadémikus. 1919–1921-ben a Komszomol KB tagja. 1922–1925-ben a Vörös Professzorok Intézetében tanult. 1925-től 1931-ig különböző felsőoktatási intézményekben tanított politikai gazdaságtant és ipargazdaságtant. 1931-től 1935-ig a Marxizmus–Leninizmus Intézet tudományos munkatársa volt. 1939-től 1946-ig a Pártfőiskola, 1946-tól 1952-ig a Társadalomtudományi Akadémia Politikai gazdaságtan Tanszékének vezetője. Az 1920-as évek közgazdasági vitáiban aktívan részt vett, a marxizmus klasszikusainak tevékenységét elemző számos mű szerzője. – 205, 470

LESSNER, F. (1825–1910) – német forradalmár, szabómunkás. Tagja volt a Kommunisták Szövetségének és az I. Internacionálé Főtanácsának. – 210

LEXIS, W. (1837–1914) – német polgári közgazdász, statisztikus. „A marxi tőkeelmélet" című írásában (1885) támadta és rágalmazta Marx tanítását. Az objektív értékelmélet híve. Közgazdasági vizsgálódásaiban elsősorban a pénzforgalom kérdéseivel foglalkozott. A metallista pénzelmélet híve. – 242

LIEBKNECHT, W. (1826–1900) – a német és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő személyisége, újságíró. Aktívan részt vett az 1848–1849-es német forradalomban. A forradalom leverése után emigrált. Londonban ismerkedett meg Marxszal és Engelsszel, és hatásukra vált szocialistává. A Német Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachi) egyik megteremtője. 1889-ben részt vett a II. Internacionálé megalapításában. – 231, 309

LIEFMANN, R. (1874–1941) – német polgári közgazdász. A szubjektív közgazdasági irányzathoz tartozott, és különösen a gazdasági viszonyok pszichológiai vonatkozásait elemezte. Főbb művei: „A kartellek, konszernek és trösztök" (1905), „A nem-

zetgazdaságtan alapjai" (két kötet, 1917–1919), „A szocializmus története és kritikája" (1921), „Egységes népgazdaságtan" (1924). – 407

LIST, F. (1789–1846) – német polgári közgazdász, a junkerekkel szövetségre lépett ipari burzsoázia ideológusa, a német történeti iskola első képviselője. Bírálta a klasszikus polgári közgazdaságtant, különösen annak liberalizmusát. Hangoztatta, hogy az egyes nemzetek gazdasági felvirágoztatása végett a gazdasági fejlődés fokának megfelelő gazdaságpolitikát kell megvalósítani. Nézeteit erőteljes nacionalizmus jellemezte. Tételei a hivatalos német gazdaságpolitika támaszává váltak. „A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere" című műve volt az első magyar nyelvre lefordított, külföldi közgazdasági munka. – 237

LOCKE, J. (1632–1704) – angol filozófus, a szenzualista materializmus képviselője. – 74, 83

LOMOV, A. (eredeti neve: Oppokov) (1888–1938) – orosz, hivatásos forradalmar. 1903-tól a bolsevik párt tagja. Pétervárott, Ivanovo-Voznyeszenszkben, Moszkvában és Szaratovban végzett pártmunkát. 1917 októberében a moszkvai Forradalmi Katonai Bizottság tagja, a Munkásküldöttek Moszkvai Szovjetjének elnökhelyettese. 1918-ban baloldali kommunista. Volt igazságügyi népbiztos, az Állami Tervbizottságnak elnökhelyettese, a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács elnökségének, a Belorusz Kommunista Párt KB-nak, az OK(b)P KB-nak tagja. – 429, 430

LORIA, A. (1857–1943) – olasz polgári közgazdász és szociológus. „Karl Marx" (1883), „A politikai berendezkedés gazdasági elmélete" (1886) és „Marx Károly hátrahagyott műve" (1895) című írásaiban meghamisította és élesen támadta a marxizmust. Támadta az értékelméletet, a proletárforradalomról és a proletárdiktatúráról szóló marxi tanítást. – 242

LUCAS, C. (1853–1931) – angol gyarmati tisztviselő és történész. A brit gyarmatbirodalom történetével foglalkozó számos mű szerzője. – 411

LUKÁCS György (1885–1971) – filozófus, politikus. A „Jövendő", a „Huszadik Század", a „Nyugat", a „Renaissance" munkatársa. 1917-ben, külföldi egyetemi tanulmányainak befejezése után hazatért, és egyik szervezője volt a Szellemi Tudományok Szabadiskolájának. 1918 decemberében lépett be a KMP-be. A „Vörös Újság" egyik szerkesztője, a Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosa. 1919 és 1929 között Bécsben vett részt a párt illegális szervező munkájában. A „Blumtézisek"-ben közvetlen stratégiai célként a munkás-paraszt demokratikus diktatúrát jelölte meg. 1931–1933-ban Németországban dolgozott, a kommunista írócsoport vezetőjeként. 1933-ban a Szovjetunióba emigrált, 1945-ben hazatért. 1946-tól 1958-ig egyetemi tanár, 1949-től akadémikus. Az ellenforradalom után újjászervezett pártba nem igazolták át, csak 1967-től lett tagja ismét az MSZMP-nek – 418

LUNACSARSZKIJ, A. V. (1875–1933) – szovjet-orosz politikus, filozófus, irodalmár. 1895-ben kapcsolódott be a forradalmi mozgalomba, 1903-tól bolsevik. 1904-ben emigrált, Svájcban, Belgiumban, Olaszországban, Németországban folytatott propagandamunkát. 1908–1912-ben mind politikailag, mind filozófiailag szembekerült a leninistákkal. 1913-ban a „Pravda" szerkesztője, az első világháború alatt internacionalista. 1917 és 1929 között művelődésügyi népbiztos. 1929-től az SZKP KB mellett működő tudományos bizottság elnöke. – 356, 357, 389

LUXEMBURG, R. (1871–1919) – lengyel származású marxista forradalmár és tudós, aki azonban fontos kérdésekben (nemzeti kérdés, tőkefelhalmozás stb.) tévedett. Forradalmi tevékenysége miatt 1889-ben el kellett hagynia Németországot. Svájcban folytatta államtudományi és nemzetgazdaságtani egyetemi tanulmányait. 1898-ban tért vissza Németországba. Ekkor írta a Bernsteinnel szembeszálló „Szociálreform vagy forradalom" című cikksorozatát. 1907-ben kezdte meg előadói tevékenységét a Berlini Szociáldemokrata Pártiskolában. 1913-ban jelent meg „A tőkefelhalmozás" című könyve. 1915 februárjától – kisebb megszakítással – börtönben tartották 1918 novemberéig. Itt számos művet írt, a leghíresebb „A szociáldemokrácia válsága". Kiszabadulása után minden erejével bekapcsolódott a forradalmi mozgalomba, a Németország Kommunista Pártja egyik alapító tagja. 1919 januárjában ellenforradalmárok ölték meg. – 233, 257, 259, 262–269, 335–336, 360, 387–388, 418

LVOV, G. J. (1861–1925) – orosz nagybirtokos, 1917. március–júliusban az Ideiglenes Kormány elnöke és belügyminisztere, a júliusi véres megtorlás egyik kezdeményezője. Részt vett a Szovjet-Oroszország elleni katonai intervenció megszervezésében. – 421

MABLY, G. B. (1709–1785) – francia utópikus kommunista. Egyenlősdi az elosztásban, mértékletesség a fogyasztásban – az ideálja. Főbb művei: „Az állampolgárok jogai és kötelességei" (1758-ban írja, de csak halála után, 1789-ben jelenik meg). „A filozófusoknak, közgazdászoknak ajánlott kétkedések a politikai társadalom természetes, szükségszerű rendjével kapcsolatban" (1768), „A történelem megváltoztatása" (1782). – 13, 17

MACCULLOCH, J. R. (1789–1864) – angol polgári kozgazdász, egyetemi tanar. Ricardo tanítványa és tanainak vulgáris formában való népszerűsítője. Megkísérelte megoldani Ricardo rendszerének ellentmondásait, de nézeteit éppen leglényegesebb tudományos elemeitől fosztotta meg, meghamisítva ezzel a ricardói értékelméletet. – 121, 200

MACH, E. (1838–1916) – osztrák fizikus és filozófus, az empiriokriticizmus egyik megalapítója. A grazi és a prágai egyetemen matematikát és fizikát tanított, a bécsi egyetemen pedig 1895-től 1901-ig filozófiát. Ismeretelméletében Berkeley és Hume nézeteit újította fel. – 357, 358

MALTHUS, T. R. (1766–1834) – angol vulgáris közgazdász. Reakciós népesedési elméletével vált ismertté. A földbirtokosok osztályérdekeinek a képviselője a burzsoáziával szemben. Smith és Ricardo munkaérték- és profitelméletének ellenfeleként lépett fel. Realizálási elmélete szoros kapcsolatban áll a modern polgári elméletek közül Keynes tanaival, aki szellemi előfutárának tekintette. – 132, 261, 364

MARTINOV, A. Sz. (1865–1935) – az ökonomizmus egyik teoretikusa. Az OSZDMP II. kongresszusán a mensevikekhez csatlakozott és azok egyik vezetője lett. Az októberi forradalom hatására eltávolodott a mensevizmustól, és a párt XII. kongresszusán felvette tagjai sorába. A Marx–Engels Intézetben dolgozott, 1924 januárjától a „Kommunyisztyicseszkij Internacional" szerkesztőségi tagja. – 352, 363

MARX, K. (1818–1883) – a nemzetközi munkásosztály kiemelkedő tanítója és vezetője, Engelsszel együtt a tudományos szocializmus, a proletár közgazdaságtan, a dialektikus és történelmi materializmus megteremtője. 1818. május 5-én született Trierben. Apja ügyvéd volt. 1835-ben fejezte be a gimnáziumot, ezután a bonni, majd a berlini egyetem hallgatója volt. Az egyetem elvégzése után – mivel oktató akart len-

ni – Bonnba költözött. 1842-ben Bauerrel együtt meghívták a kölni „Rheinische Zeitung" munkatársának: 1842 októberében már a lap főszerkesztője. 1843-ban vette feleségül Jenny von Westphalent. 1844-ben személyes ismeretséget kötött Engelsszel, akivel már korábban is leveleztek. 1845-ben a porosz kormány nyomására mint veszélyes forradalmárt kiutasították Párizsból, és ezért Brüsszelbe utazott. Az 1848-as februári forradalom kitörése után visszatért Párizsba, ahol a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének elnökévé választották. Az 1848. június elsejétől 1849. május 19-ig megjelenő „Neue Rheinische Zeitung" főszerkesztője Kölnben. Németországból, majd Franciaországból való kiutasítása után 1849-ben Londonba költözött. Az emigráció nehéz éveiben Engels önzetlen anyagi támogatása tette lehetővé számára az elméleti munkát. Az 1864-ben megalakult I. Internacionálénak fő szervezője és számos dokumentumának szerzője. Az önálló német munkáspárt létrehozására törekedve kérlelhetetlen ideológiai harcot folytatott Lassalle és a nemzetközi munkásmozgalom különböző áramlatai ellen. A megfeszített munka, a nehéz anyagi körülmények korán aláásták egészségét, 1883. március 14-én halt meg. – 9, 33, 37, 39, 46, 53, 59, 66, 70, 75, 83–110, 113, 116, 119, 121–122, 125–129, 134–228, 231–243, 248, 251–256, 259, 262, 265–266, 268, 270, 274–276, 279–283, 293–294, 301–303, 305, 307–308, 310, 314, 318, 329, 332, 336, 340, 342–348, 354, 358–359, 362, 364–365, 367–371, 376–377, 395, 397, 423, 425–426, 428, 432, 446, 449, 462–464, 470, 474

MASZLOV, P. P. (1867–1946) – orosz szociáldemokrata közgazdász. 1894-ben Bécsbe emigrált, ahonnan 1896-ban tért vissza. Az első világháború éveiben szociálsoviniszta volt. A szocialista forradalom győzelme után visszavonult a politikai tevékenységtől. 1929-től a szovjet tudományos akadémia tagja. Az agrárkérdésről több munkát írt. A csökkenő földhozadék híve. Tagadva az abszolút földjáradék létét, támadta a marxi földjáradék-elméletet. Az OSZDMP kettészakadása után a mensevikekhez csatlakozott, és a föld nacionalizálásának bolsevik programjával szemben kidolgozta a föld municipalizálásának mensevik programját. A társadalmi formációkat az áruviszonyok kiteljesedéseként értelmezte. Fellépett a munkaerő értéke és a munkabér marxi elmélete ellen is. – 285, 319, 351, 362, 367–369, 378, 380

MEDVEGYEV, Sz. P. (1885–1937) – orosz politikus. Szevasztopolban és Pétervárott fejtett ki forradalmi tevékenységet. A szocialista forradalom után a hadseregben végzett politikai munkát. 1920-ban a fémmunkás szövetség elnöke. Később gazdasági területen tevékenykedett. A „munkásellenzék" egyik vezetője, és aktív tagja az „új ellenzéknek". „A bakui munkásokhoz" című pártellenes leveléért 1924-ben kizárták a pártból. 1926-ban visszaállították, majd az 1933-as tagrevízió során ismét megszüntették párttagságát. – 463

MEHRING, F. (1846–1919) – a német munkásmozgalom harcosa, Németország Kommunista Pártjának egyik alapítója. A lipcsei és berlini egyetem filozófiai fakultásán tanult. Az 1870-es években Feuerbach hatására közeledett a materializmushoz, és marxista lett. Harcolt Bernstein revizionizmusa és más opportunista nézetek ellen. 1915-ben az Internacionálé csoport tagja. 1916-ban alapító tagja a Spartacus Szövetségnek, majd részt vesz Németország Kommunista Pártjának megalakításában. Főbb művei: „A Lessing legenda" (1893), „A német szociáldemokrácia története" (négy kötet, 1897–1898), „A történelmi materializmus" (1909), „Németország története a középkor végétől" (1910–1911), „Marx Károly életrajza" (1918). – 119, 259, 358

MICKEVICS, Sz. I. (1869–1944) – orosz forradalmár, orvos. 1893-tól tagja az OSZDMP-nek. 1897-ben száműzték. Moszkvában, Nyizsnyij-Novgorodban és Szaratovban végzett pártmunkát. Különböző bolsevik lapokba írt. A polgárháború éveiben különböző csapatok egészségügyi parancsnoka volt. 1924-től 1934-ig az Állami Forradalmi Múzeum igazgatója. – 324

MIHAJLOVSZKIJ, N. K. (1842–1904) – orosz pozitivista filozófus, a liberális narodnyik mozgalom ideológusa, a szociológia szubjektív iskolájának egyik képviselője. Az értelmiségnek történelemformáló szerepet tulajdonított, és a hősök aktív szerepét szembeállította a passzív tömeggel. Lenin több művében bírálta helytelen nézeteit, de érdemeként ismerte el, hogy harcolt a jobbágyrendszer minden maradványa ellen. – 321–323

MILL, J. (1773–1836) – angol polgári közgazdász, a ricardói iskola egyik legismertebb képviselője. Miközben igyekezett a ricardói elmélet ellentmondásait kiküszöbölni, a valóságban meghamisította, vulgarizálta azt. A kamatból igyekezett az értéktöbbletet levezetni, és a kamatozó tőkét tüntette fel a tőke általános alakjának Ricardóhoz hasonlóan nem különböztette meg az értéket és a termelési árat. Ezért a ricardói munkaérték-elméletet csak úgy tudta „megvédeni", hogy a felhalmozott munkát is értékalkotónak tekintette. – 65, 73, 101, 107, 200

MONUS Illés (1886–1944) – szociáldemokrata politikus, újságíró. A két világháború közötti időszak vezető szociáldemokrata ideológusa. Elméleti, publicisztikai megnyilatkozásait az éles kommunistaellenesség és egyúttal antifasiszta felfogás jellemezte. 1922-től az SZDP parlamenti frakciójának titkára, majd a pártvezetőség tagja volt. 1944-ben a nyilasok elhurcolták és megölték. – 258

MORELLY (XVIII. sz.) – a francia utópikus kommunizmus képviselője. Vitry-le-Francois-ban született XIV. Lajos uralkodásának vége felé, és ugyanitt volt tanító. Életéről más adatot nem tudunk. Minden baj forrásának az emberek tudatlansága és a törvényhozók hibája eredményeként kialakult magántulajdont tekintette. Az emberi természetnek szerinte az egyenlősítő kommunizmus felel meg a legjobban. A „Basiliade" című államregénye valószínűleg 1753-ban jelent meg. „Le code de la nature" című művét (1755) sokáig Diderot-nak tulajdonították – 13, 17

MORGAN, L. (1818–1881) – amerikai néprajztudós és régész, az őstársadalom történetének világhírű kutatója. 1844-ben ügyvédként kezdte pályáját. Részt vett államának politikai életében. Tudományos elméletét tényekkel alátámasztva bebizonyította, hogy a társadalom fejlődése a matriarchátusból indult ki, és csak később fejlődött át patriarchátusba. A társadalom fejlődését a vadság, barbárság és civilizáció szakaszaira osztotta, és az egyes korszakokat igyekezett a termelés technikájával kapcsolatba hozni. Hangsúlyozta a fajok egyenlőségét és az emberiség fejlődésének egységes útját. Főbb művei: „A ho-de-no-sau-nee, vagy az irokézek nyelve" (1851), „Az apaági vérrokonság rendszere és a család rokoni viszonyai" (1871), „Az ősi társadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól a vadságtól a barbárságon át a civilizációig" (1877). – 218, 238

MORUS, T. (1478–1535) – korai angol utópikus szocialista, államférfi, korának egyik legkiválóbb jogásza és humanistája. Nem ismerte el VIII. Henrik egyházi főhatóságát, és ezért vérpadon fejezte be életét. 1516-ban jelent meg latinul az „Utópia" című államregénye. – 13–16

MUN, T. (1571–1641) – neves angol merkantilista közgazdász, kora egyik leggazdagabb kereskedője. Műveiben nyert legvilágosabb megfogalmazást a kereskedelmi mérleg elve. Halála után, 1664-ben megjelent „England's Treasure by Foreign Trade" című művét Marx merkantilista evangéliumnak nevezte. – 237

MÜLBERGER, A. (1847–1907) – német orvos, proudhonista kispolgári publicista. 1872 február-márciusában cikksorozata jelent meg „A lakáskérdés" címmel. Minden lakásbérlőből lakástulajdonost akart csinálni és remélte, ha a munkások visszatérnek a kis földparcellához, megszabadulnak a kizsákmányolástól. A kapitalizmus alapjait érintetlenül hagyva reformok útján kívánta terveit megvalósítani. – 228, 229

NYEZSDANOV, P. (1868–?) – orosz publicista és közgazdász. Egyike a „Marx-kritikusoknak", később mensevik, majd szélsőséges likvidátor. Az első világháború idején szociálsoviniszta. – 341, 344, 346, 348

OLMINSZKIJ, M. Sz. (eredeti neve: Alekszandrov) (1863–1933) – orosz hivatásos forradalmár. 1898-tól az OSZDMP tagja, 1903-tól bolsevik. Különböző bolsevik lapok munkatársa. Bakuban, Szaratovban, Moszkvában, Pétervárott végzett pártmunkát. A Párttörténeti Intézet igazgatója, a „Proletarszkaja Revoljucija" folyóirat szerkesztője, a Lenin Intézet igazgatóságának tagja. – 356, 447

OSZINSZKIJ, N. (1887–1938) – orosz politikus, 1907 óta tagja a bolsevik pártnak. Moszkvában és Harkovban végez pártmunkát. A szocialista forradalom után az OSZFSZK állami bankjának a vezetője, a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács elnöke. 1920–1921-ben a „demokratikus centralizmus" csoport aktív tagja, 1923-ban a trockistákhoz csatlakozott. 1925-ben a tervhivatal elnökségének a tagja. 1926–1928-ban a központi statisztikai hivatal vezetője. 1929-ben a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács elnökhelyettese. – 429, 447, 462

OWEN, R. (1771–1858) – angol utópikus szocialista. 1800-tól a New Lanark-i textilgyár igazgatója és társtulajdonosa. Itt igyekezett megvalósítani tőkés-filantróp elképzeléseit. Atívan részt vett az angol gyári törvényhozás előkészítésében. Tevékenysége hatással volt az angol szakszervezeti és szövetkezeti mozgalomra. Főbb művei: „Új nézet a társadalomról, avagy kísérletek az emberi jellem átalakítására" (négy értekezés, 1812–1813), „Megjegyzések a manufaktúra rendszer hatékonyságáról" (1815), „Beszámoló Lanarkról az országnak" (1817), „R. Owen élete, ahogy saját maga megírta" (1857). – 26, 53–63, 65–66, 68–72, 79–80, 118, 133

PANNEKOEK, A. (1873–1960) – holland szociáldemokrata, egyetemi tanár. A Holland Szociáldemokrata Munkáspárt balszárnyához tartozott. 1910-től szoros kapcsolatban állt a német baloldali szociáldemokratákkal. A Kommunista Internacionáléban a Holland Kommunista Pártot képviselte. 1921-ben kilépett a pártból és a politikai tevékenységtől visszavonult. – 387

PASKOV, A. I. (1900–) – szovjet közgazdász, akadémikus. 1919-től tagja a pártnak, 1925–1929-ben a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsnál és a Tervhivatalnál dolgozott, 1931–1935-ben politikai gazdaságtant oktatott, 1933-tól a Közgazdasági Intézet munkatársa. – 304, 335

PEARSON, K. (1857–1936) – angol matematikus, biológus és idealista filozófus. 1884-től a londoni egyetem tanára. A természetes kiválasztás reakciós elméletét az emberi társadalomra is érvényesnek tekintette. Pozitivista, tagadta a természeti törvények objektív jellegét, harcolt a materialista világnézet ellen. – 358

PESZTYEL, P. I. (1793–1826) – orosz forradalmár és gondolkodó, a dekabristák egyik vezetője. Bírálta az önkényuralmat, a jobbágyrendszert, és szükségesnek tartotta azonnali megsemmisítésüket. Ugyanakkor azt is hangoztatta, hogy Nyugaton a burzsoázia uralma semmilyen politikai és gazdasági előnyt nem hozott a népnek. Ezért keveredik nála a társadalmi és a magántulajdon elve. A demokratikus köztársaság híve, és a természetes jog elvét vallotta. – 278

PETTY, W. (1623–1687) – angol közgazdász és statisztikus, a klasszikus polgári közgazdaságtan egyik megalapítója. Nevéhez fűződnek a munkaérték-elmélet kialakításának első lépései, noha nézetein még elég erősen érezhető a merkantilizmus hatása. Csak a nemesfémet kitermelő munkát tekintette közvetlenül értékalkotónak, az összes többi munkafajtát csak annyiban, amennyiben termékét elcserélik pénzre. A munkaérték-elmélettel kapcsolatos tevékenysége mellett jelentős kezdeti megállapításokat tett az értéktöbblet- és munkabéreImélet terén is. Az értéktöbblet önálló formájának a földjáradékot tekintette, és foglalkozott a különbözeti földjáradék egyes formáinak vizsgálatával. A modern statisztikának is egyik megalapítója. Marx rendkívul nagyra értékelte munkásságát, a közgazdaságtudomány egyik legeredetibb és legzseniálisabb kutatójának tartotta. – 172, 177, 180, 194, 237, 264

PETZOLDT, J. (1862–1929) – német szubjektív idealista filozófus. Mach és Avenarius tanítványa. Elvetette a materializmust mint filozófiai irányzatot. Az okságot az egyértelműség apriorikus elvével próbálta helyettesíteni. A tudományos szocializmus ellen lépett fel. – 358

PJATAKOV, G. L. (1890–1937) – orosz politikus és közgazdász. 1910 óta tagja a bolsevik pártnak. A szocialista forradalom után az ukrán kormány tagja. 1920-tól különböző állami és gazdasági posztokat töltött be. A XII., XIII., XIV. és XVI. kongresszuson központi bizottsági tagnak választották. A szakszervezeti vitában követte Trockijt, és 1923-tól a trockista ellenzék aktív tagja. 1927-ben kizárták a pártból. 1928-ban visszavették, majd 1936-ban ismét kizárták. – 388, 461, 469, 472

PLEHANOV, G. (1856–1918) – orosz narodnyik, hivatásos forradalmár. A mozgalom egyik vezéralakja. 1875-ben kapcsolatba került a forradalmi ifjúsági mozgalommal. 1876-ban kizárták a Bányamérnöki Főiskoláról. 1880-ban külföldre emigrált. Szakítva a narodnyik nézetekkel, elméleti vezetője lesz az 1883-ban alakult A Munka Felszabadítása csoportnak. A II. Internacionálé megalakulása után orosz küldöttként rendszeresen részt vett a kongresszusokon. 1903-tól egyre inkább eltávolodott a marxizmustól, és mensevik álláspontot foglalt el. 1917 áprilisában tért vissza Oroszországba. Az imperialista háborút támogató álláspontja annyira népszerűtlen, hogy még a mensevik-eszer csoportosulás vezetői sem kívánták nyíltan tartani vele a kapcsolatot. De a Nagy Októberi Szocialista Forradalom idején Kerenszkij felszólítására sem volt hajlandó részt venni a szovjethatalom elleni aktív harcban. – 204, 259, 270–287, 302, 307, 313, 315–316, 341, 358, 378, 380, 388

POKROVSZKIJ, M. N. (1868–1932) – orosz forradalmár, történész. 1905-től tagja az OSZDMP-nek. Az 1905–1907-es forradalomban a Moszkvai Pártbizottság tagja, 1908-tól 1917-ig emigrációban élt. 1917 novemberétől 1918 márciusáig a Moszkvai Szovjet elnöke. Fellépett a breszti békeszerződés ellen. 1923-tól 1927-ig tevékenyen részt vett a trockizmus elleni harcban. A Kommunista Akadémiát, a Vörös Akadémiát, a SZUTA Történettudományi Intézetét vezette. – 388–389

PREOBRAZSENSZKIJ, E. A. (1886–1937) – a legismertebb trockista közgazdász, orosz politikus. 1903 óta tagja a bolsevik pártnak. A szocialista forradalom után különböző területeken dolgozik pártmunkásként. 1918-ban „baloldali" kommunista. A szakszervezeti vitában Trockijt követte. 1923-tól a trockista ellenzék aktív tagja. Ezért 1927-ben kizárták a pártból. 1929-ben visszaállították párttagságát, de később ismét kizárták. – 463, 472

PROKOPOVICS, Sz. N. (1871–1955) – orosz polgári közgazdász, az ökonomizmus képviselője, a bernsteinizmus egyik első hirdetője Oroszországban. Számos könyvet írt a munkáskérdésről a bernsteinizmus szellemében. 1906-ban tagja lett a kadetpárt központi bizottságának. Az Ideiglenes Kormány közellátási minisztere, 1922-ben szovjetellenes tevékenység miatt kiutasították az országból. – 341

PROUDHON, P. (1809–1865) – francia vulgáris közgazdász, kispolgári szocialista, anarchista. A tőkés társadalom ellentmondásait kispolgári módon, a forgalom oldaláról kiindulva vizsgálta. A kapitalizmus fő hibájának azt tartotta, hogy nem érvényesül az értéktörvény. Szerinte az árukat értéken felüli áron adják el, amely a kifizetett munkabéren felül a befektetett tőke kamatát tartalmazza. Olyan társadalmi berendezkedést javasolt, ahol a kisárutermelők pénz kozvetítése nélkül cserélnék ki áruikat, a munkásokat pedig a „cserebank" kisárutermelőkké tenné. Ezt a reakciós utópiát igyekezett a gyakorlatban is megvalósítani. Tagadta a proletariátus politikai harcának szükségességét, ellenezte a sztrájkot, a szakszervezeteket. Marx és Engels harcot folytatott nézetei és a proudhonisták ellen. E harc eredményeként az 1870-es években a proudhonizmus – amely évtizedekig nagy hatással volt a francia munkásmozgalomra – végleg háttérbe szorult – 59, 100–101, 118, 127, 140–147, 170, 225, 228–229, 298

QUESNAY, F. (1694–1774) – francia közgazdász, a fiziokrata iskola megalapítója. A mezőgazdaságot tekintette a nemzetgazdaság fo ágának. Úgy vélte, hogy csak a mezőgazdaságban megy végbe a gazdaság növekedése. Tiszta terméken a mezőgazdaságban termelt egész többlettermeket értette, amelyet tévesen a természet adományának tekintett. Véleménye szerint az iparban és a kereskedelemben nem hoznak létre tiszta terméket. Ezért ezt a két nemzetgazdasági ágat, miként a tőkéseket és a munkásokat is, terméketlennek minősítette. Hangsúlyozta a csere egyenértékűségének elvét, cáfolva a merkantilistáknak azt a nézetét, hogy a haszon a csere folyamatában jön létre. A kereskedelem szabadságának védelmezőjeként lépett fel. Kiváló alkotása a „Gazdasági tablazat" (1758), amely a politikai gazdaságtanban az első kísérlet annak kimutatására, hogy a nemzeti termelés évi terméke miként oszlik meg a három osztály között úgy, hogy lehetővé válik a korábbi méretekben az újratermelés. Marx nagyra értékelte ezt a kísérletét, de alapos bírálatban is részesítette rendszerének hibás tételeit. – 199, 206

RAGYISCSEV, A. N. (1749–1802) – orosz író, forradalmár felvilágosító. „Utazás Pétervárról Moszkvába" című, 1790-ben illegálisan megjelent könyve az első nyílt fellépés a jobbágyrendszer ellen, és szenvedélyes felhívás a népi forradalomra, a cárizmus megdöntésére. – 385

RICARDO, D. (1772–1823) – angol polgári közgazdasz, a klasszikus polgári kozgazdaságtan legkiválóbb és egyben utolsó képviselője „A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei" című fő művében liberális kozgazdasági elméletet fejtett ki, amely az akkor még haladó ipari burzsoáziának a földesurak elleni harcához adott ideológiai megalapozást. Kimutatta a tőkeakkumuláció szükségességét a termelőerők további fejlődése érdekében. A munkaérték-elmélet legkövetkezetesebb polgári kép-

viselője volt. Rámutatott, hogy értéket és értéktöbbletet csak a munka hoz létre. Az értéknek azonban csak a mennyiségi oldalát vizsgálta. A munkaérték-elméletből igyekezett levezetni a politikai gazdaságtan más kategóriáit. Vizsgálódásának középpontjában az elosztás kérdései és az elosztási viszonyoknak a termelőerők fejlődésére gyakorolt hatása állt. A munkaérték-elméleten nyugvó elosztási elméletében közel került az osztályellentétek feltárásához. Pénzelmélete ellentmondásos. Egyrészt elismerte a pénz áru voltát, másrészt azonban annak csak két funkcióját látta meg. Polgári korlátait nem tudta áttörni: a tőkés társadalmat örök rendnek tekintette, nem tudta megmagyarázni a profit eredetét és az érték. valamint a termelési ár közötti különbséget sem. Marx nagyra értékelte tevékenységét, kritikailag feldolgozta és elméletének rendszerébe beépítette tanításainak tudományos elemeit. – 26, 53, 61, 64, 66, 72, 76, 78–79, 101–102, 121–122, 141–145, 150, 172, 177, 180, 190, 193–196, 198–203, 205–206. 241, 276, 345, 348, 364, 367–368

RIKOV, A. I. (1881–1938) – orosz politikus, 1899 óta tagja a bolsevik pártnak. A szocialista forradalom után különböző fontos beosztásokat töltött be. 1928-ban a jobboldali opportunista elhajlás egyik vezetője. 1937-ben kizárták a pártból. – 452

RJAZANOV, D. (1870–1938) – szovjet-orosz forradalmár, teoretikus. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után megszervezte a Szocialista Akadémiát és a Marx-Engels Intézetet, az utóbbinak igazgatója volt. Marx és Engels számos művének és az I. Internacionálé jegyzőkönyveinek kiadása fűződik nevéhez. Többször tartozott a párton belüli ellenzékhez, 1931-ben kizártak az SZKP-ből. – 167

RODBERTUS-JAGETZOW, J. (1805–1875) – német polgári közgazdász, az ún. államszocializmus egyik kezdeményezője. Bírálta a tőkés társadalmi rendet, a magántulajdont. A csökkenő bérhányad törvényét tekinti a társadalmi bajok alapjának. Szerinte a munkapénz bevezetése érvényre juttatná az értéktörvényt. Elfogadta Ricardo értékelméletét, de azt csak a jövőben tartotta megvalósíthatónak. Összekeverte egyrészt az értéket és a használati értéket, másrészt az értéket és a termelési árat. Az egész többletterméket járadékként fogta fel, a profitot pedig sajátos munkabérnek tekintette. Elfogadta a Smith-féle dogmát, a válságok okát a fogyasztáshiányból magyarázta. A Marx ellen emelt plágium vádjának alaptalanságát Engels mutatta ki megcáfolhatatlanul, közgazdasági nézeteit pedig Plehanov bírálta sokoldalúan. – 203, 207–208, 241, 275–277, 285, 316. 367

ROUSSEAU, J. J. (1712–1778) – francia író, forradalmi gondolkodó, deista filozófus, zeneszerző és pedagógus. Az enciklopédisták kispolgári plebejus szárnyának ideológiai vezetője, a nagy francia forradalom előkészítője volt. – 83

ROVIO, G. (1887–1938) – finn kommunista. 1905-től tagja a bolsevik pártnak. Többször száműzték. 1913-tól 1915-ig a Finn Szociáldemokrata Ifjúsági Szövetség KB titkára. 1917 áprilisától Helsingforsban a munkasmilícia vezetője. Az 1918-as finnországi forradalom egyik tevékeny részvevője volt. A finn forradalom bukása után az OK(b)P-ben dolgozott. 1929 és 1935 között a Karéliai Területi Pártbizottság titkára volt. – 422

ROZENBERG, D. (1879–1950) – szovjet közgazdász, elmélettörténész, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja. A Marx előtti és a marxi politikai gazdaságtan történetével foglalkozott. – 27, 28

RUDAS László (1885–1950) – kommunista filozófus, Kossuth-díjas akadémikus. A KMP alapító tagja, a „Vörös Újság" szerkesztője. A proletárdiktatúra megdöntése után emigrált, Ausztria, Olaszország, Németország után a Szovjetunióban telepedett le, politikai gazdaságtant és filozófiát tanított. A felszabadulás után hazatért, az MKP Központi Pártiskolájának igazgatója, majd a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora lett. „A tőke" egyik fordítója. – 184

RUGE, A. (1802–1880) – német író és politikus, az ifjúhegeliánusok egyik vezetője. 1842-ben kezdett levelezni Marxszal. Miután 1843 tavaszán mind a Marx, mind az általa szerkesztett lapot a porosz kormány betiltotta, elhatározták, hogy Párizsban közösen adják ki a „Deutsch-Französische Jahrücher"-t. Hamarosan azonban nyilvánvaló lett politikai nézeteltérésük, és szakítottak. Kispolgári demokrata álláspontra helyezkedett, később Bismarck híve lett. – 85, 87, 91, 109

SAINT-SIMON (1760–1825) – családi nevén Claude-Henri de Rouvroy, francia utópikus szocialista. Gazdag nemesi családból származott. Részt vett az amerikai függetlenségi háborúban. A forradalomban – habár eszméi őt is lelkesítik – nem vett részt. Spekulációval hatalmas vagyonra tett szert, de idősebb korára teljesen elszegényedett és az utcára került. Főbb művei: „Egy genfi lakos levelei kortársaihoz" (1802), „Nézetek a tulajdonról és a törvényhozásról" (1818), „Az indusztrializmus rendszere" (1821), „Az iparosok kiskátéja" (1823), „Az új kereszténység. Beszélgetések a maradi és az újító között" (1825). – 19–30, 79–80, 92, 100, 275

III. SÁNDOR (Romanov) (1845–1894) – 1881-től 1894-ig Oroszország cárja. – 306

SAY, J. B. (1767–1832) – francia polgári közgazdász, a vulgáris polgári közgazdaságtan egyik korai képviselője. Elvetette a klasszikus polgári közgazdaságtan tudományos eredményeit. A munkaérték-elmélet helyett a három termelési tényező elméletét hirdette. Szerint az érték létrehozásában a föld, a munka és a tőke egyaránt részt vesz, ezért az egyes termelési tényezők tulajdonosait jogosan megilleti az érték egy része, és így kizsákmányolásról szó sem lehet. Tagadta az általános túltermelési válság lehetőségét, azt állítva, hogy minden termék saját értékének megfelelő nagyságban piacot jelent más termékek számára, így a piac a termeléssel együtt bővül, az újratermelés zavartalansága biztosított. E tétele, az ún. Say-féle dogma sokáig elfogadott volt a polgári közgazdaságtanban. – 101, 121, 200, 268, 342, 345, 348

SCHELLING, F. W. (1775–1854) – német objektív idealista filozófus. Filozófiájában fejlődött át a szubjektív idealizmus objektív idealizmusba. Hegel halála után a porosz kormány őt bízta meg a berlini egyetem filozófia tanszékének vezetésével, abban a reményben, hogy neki sikerül megtalálnia a hegelianizmus ellenszerét. A misztikus „kinyilatkoztatás-filozófia" hirdetője lett. A hitet az ész fölé, a vallást a tudomány és a filozófia fölé helyezte. – 114–115

SCHULZE-GÄVERNITZ, G. (1864–1943) – német polgári közgazdász. Igyekezett bebizonyítani, hogy a társadalmi harmónia és a béke a kapitalizmus keretei között is megvalósítható. Főbb művei: „A társadalmi békéhez" (1890), „A brit imperializmus és az angol szabadkereskedelem" (1906), „Marx vagy Kant" (1908), „Demokrácia és vallás" (1930), „A nyugat újjászületéséről" (1934). – 401

SISMONDI, J. L. S. (1773–1842) – svájci polgári kozgazdász, a gazdasági romanticizmus kispolgári válfajának képviselője. „A nemzetgazdaságtan újabb elmélete" cí-

mű műve 1819-ben jelent meg. A tőkés gazdaság alapvető ellentmondásának a termelés és a fogyasztás, a termelés és a piac szükségletei közötti ellentmondást tekintette. A gazdasági válságokat elkerülhetetlennek tartotta. A kiutat a céhviszonyok és a mezőgazdasági kisárutermelés visszaállításában, a termelőerők fejlődésének megakadályozásában látta. Egyik megteremtője a „harmadik személy" elméletnek, amely szerint a tőkés termelés csakis harmadik, kívülálló, tehát nem tőkés személyek létezésével fejlődhet. Tiszta tőkés társadalomban lehetetlennek tartotta a zavartalan bővített újratermelés megvalósítását. Ezt az elméletet karolták fel az orosz sismondisták, a narodnyikok is, annak bizonyítására, hogy a kapitalizmus fejlődése Oroszországban lehetetlen. – 75, 200, 316–318, 324–325, 337–338, 340, 342, 349

SLJAPNYIKOV, A. G. (1885–1937) – orosz politikus. Pártmunkásként dolgozott Pétervárott és Moszkvában. A szocialista forradalom után munkaügyi népbiztos. 1919–1922-ben az Össz-Szövetségi Fémmunkás Szakszervezet Központi Bizottságának elnöke. 1920–1922-ben a pártellenes „munkásellenzék" csoport szervezője és vezetője. Az 1933-as tagrevízió során kizárták a pártból. – 463

SMITH, A. (1723–1790) – angol polgári közgazdász, a marxizmus egyik forrását jelentő klasszikus polgári közgazdaságtan kiemelkedő képviselője. Rendszerbe foglalta kora közgazdasági ismereteit, részletesen ábrázolta a tőkés gazdaság egész mechanizmusát. A gazdasági folyamatokat természettudományos folyamatokként fogta fel. Vizsgálódásaiban keveredett a jelenségek belső összefüggését feltáró tudományos, és a jelenségek felszínének leírására korlátozódó vulgáris módszer. A polgári viszonyokat örök, természetes rendnek tekintette, és ez a történelmietlen szemlélet nagymértékben korlátozta kutatásainak körét. Ez tükröződik értékelméletében is. Tévedései és tanításainak fogyatékosságai „termékeny tévedéseknek" bizonyultak. Nézeteinek hatása egyedülálló volt nemcsak Angliában, hanem a kontinensen is, és jelentős mértékben vitte előre, illetve szélesítette ki a politikai gazdaságtan tudományát. Fő műve: „A nemzetek gazdagsága". – 26, 67, 69, 76, 101–103, 132, 150, 170, 172, 177, 180, 189–190, 194, 196, 198–202, 205–206, 241, 316, 325, 327, 348

STEUART, J. (1712–1780) – angol polgári közgazdász, az utolsó angol merkantilista. Felismerte a polgári viszonyok történelmi jellegét. Megkülönböztette a használati értéket termelő tényleges munkát a csereértékben testet öltő munkától. Az értéket nemcsak a munkával határozza meg, hanem a munkabér és a felhasznált anyagok árával is. A profitot értéken felüli többletnek tekintette. Bírálta a mennyiségi pénzelméletet. – 180

STIRNER, M. (1806–1856) – német idealista filozófus, a kispolgári individualizmus és anarchizmus ideológusa. – 136

STRAUSS, D. (1808–1874) – német filozófus és bibliakritikus. 1835-ben megjelent műve, a „Jézus élete" az ifjúhegeliánus irányzat jelentős alkotása, a korabeli haladó polgári szellemi mozgalom hatásos eleme volt. Marx és Engels nézeteinek alakulására is befolyást gyakorolt, elősegítve ateizmusuk megszilárdítását. – 85, 113

SZKVORCOV, P. N. – orosz statisztikus, legális marxista. 1899-ben megjelent „Árufetisizmus" című írásában ellenségesen bírálta Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című könyvét. – 341

SZMILGA, I. T. (1892–1938) – orosz politikus és közgazdász. A szocialista forradalom után teljhatalmú megbízott Finnországban. 1920–1921-ben a szakszervezeti vitában

a trockisták álláspontjára helyezkedett. 1921-től 1923-ig a Legfelső Népgazdasági Tanács elnökhelyettese. 1927-ben mint a trockista ellenzék aktív tagját kizárták a pártból, 1930-ban párttagságát visszaállították, majd később ismét megszüntették. – 468

SZOKOLNYIKOV, G. J. (eredeti neve: Brilliant) (1888–1939) – orosz forradalmár. 1905-től bolsevik. Az 1917-es februári forradalom után a Moszkvai Pártbizottság és a „Pravda" szerkesztőségének tagja volt. Az októberi forradalom után különböző párt- és állami funkciókat töltött be. 1922-től pénzügyi népbiztos, 1926-tól az Állami Tervbizottság elnökhelyettese, később külügyi népbiztoshelyettes. 1925-ben csatlakozott az új ellenzékhez. 1936-ban pártellenes tevékenység vádjával kizárták a pártból. – 430, 469

SZTÁLIN, J. V. (eredeti neve: Dzsugasvili) (1879–1953) – grúz származású forradalmár. 1898-tól az OSZDMP tagja. 1903 óta bolsevik. Kezdetben Grúziában és a Kaukázuson túl fejtett ki forradalmi tevékenységet. Többször száműzték. Az 1917. februári forradalom után a KB Irodájának tagja és a „Pravda" egyik szerkesztője volt. 1917 októberében a Forradalmi Katonai Központ tagja, 1917-től 1923-ig nemzetiségügyi népbiztos. 1922-től a KB főtitkára. Lenin halála után a Szovjetunió politikájának legfőbb irányítója. A KB irányításában elért eredményei mellett visszaélt a rendkívüli centralizációt követelő körülményekkel, megsértette a vezetés lenini normáit, ami a törvénytelenségek sorozatához, a személyi kultusz megszilárdulásához vezetett. Személyiségének és politikájának elvszerű bírálatát az SZKP XX. kongresszusa (1956) adta meg.

1941-ben a politikai gazdaságtan tankönyv tervezetének vitájában az értéktörvény szocializmusbeli létezése mellett szállt síkra. Az értéktörvény szükségességét az elosztási és nyilvantartási koncepció alapján indokolta. Az 1951-es tankönyvvitában a gazdasági törvények szocializmusbeli objektivitását vallotta. A szocializmusbeli árutermeléssel kapcsolatban kifejtette, hogy az áruviszonyok a szocializmusban is fennmaradnak. Ennek okaként a két tulajdonformát – állami és kolhoztulajdon – jelölte meg. Az árutermelés szférája csak a fogyasztási cikkekre terjed ki, és a termelési eszközök nem áruk, csak áru-burkuk van. Helytelennek bizonyultak a kommunizmusba való átmenet feltételeiről, a kolhoztulajdon össznépi tulajdon színvonalára való felemelésének módjáról, az árutermelés körének csökkenéséről, az áruforgalom termékcserével való felváltásáról kifejtett nézetei. – 379, 430, 461, 470

SZTOLIPIN, P. A. (1862–1911) – orosz nagybirtokos és politikus. 1906–1911-ben miniszterelnök és belügyminiszter. Nevéhez kapcsolódik a forradalmi mozgalom elfojtására irányuló legkegyetlenebb politikai reakció időszaka. Agrárreformjának a célja, hogy a kulákságot az önkényuralom támaszának nyerje meg. A földesurak és a burzsoázia érdekében végrehajtott reformokkal kívánta az önkényuralmat megszilárdítani. – 363

SZTRUVE, P. B. (1870–1944) – orosz polgári kozgazdász és publicista. A legális marxizmus ismert képviselője, majd a marxizmus kritikusainak egyike. Az első világháború kezdetétől az agresszív imperializmus ideológusa. A szovjethatalom ádáz ellensége, emigrálni kényszerült. Már a narodnyikokat bíralva „kiegészíti" és „bírálja" Marx közgazdasági és filozófiai nézeteit. A vulgáris közgazdaságtan képviselőivel szolidárisan nyíltan hirdette a malthusianizmust. A századfordulóra teljesen szakított a marxizmussal. Tagadja a gazdasági törvények objektív jellegét. Lenin a „renegátság utolérhetetlen mesterének" nevezte. Főbb művei: „Kritikai megjegyzések

Oroszország gazdasági fejlődésének kérdéséhez" (1894), „Gaždaság és ár" (két kötet, 1913–1916). – 282, 311, 341, 343–344

SZVERDLOV, J. M. (1885–1919) – szovjet-orosz politikus, forradalmár. 1901-től tagja az OSZDMP-nek. Jaroszlavlban, Kosztromában, Kazanyban, Jekatyerinburgban, Moszkvában végzett illegális pártmunkát. 1912-től a KB tagja. Részt vett a „Pravda" létrehozásában, 1917-ben a Forradalmi Katonai Központ tagja, október 25-én a felkelés egyik irányítója. 1917 novemberében az Össz-oroszországi Központi VB elnöke. – 430

THOMPSON, W. (1785–1833) – szocialista ricardiánus angol közgazdász. Owen tanítványa. Gazdag ír földbirtokos, aki vagyona jelentős részét az owenista tanok propagálására és gyakorlati megvalósítására fordította. Főbb művei: „Vizsgálódás a gazdagság elosztásának az emberi boldogságot leginkább előmozdító elveiről" (1824), „Gyakorlati tanácsok a kommunák gyors és gazdaságos alapításához" (1830). – 64–68

TROCKIJ, L. D. (1879–1940) – orosz politikus. 1903-ban a mensevikekhez csatlakozott. Az első világháború idején centrista álláspontot foglalt el. 1917 márciusában hazatért az emigrációból, majd csoportjával együtt csatlakozott a bolsevik párthoz. A szocialista forradalom után külügyi népbiztos, tagja a Politikai Bizottságnak és a Komintern Végrehajtó Bizottságának. Többször fellépett a párt irányvonala ellen. Frakciós tevékenységéért 1927-ben kizárták a pártból. 1932-ben megfosztották szovjet állampolgárságától. 1940-ben merénylet áldozata lett Mexikóban. Az általa felállított permanens forradalom elmélet alapján tagadta a szocialista forradalom győzelmének, illetve a szocializmus felépítésének lehetőségét egy országban. Parasztellenes voluntarista gazdaságpolitikát javasolt. – 417, 421, 430, 452–453, 456, 461, 473

TUGAN-BARANOVSZKIJ, M. I. (1865–1919) – orosz polgári közgazdász, a legális marxizmus kiemelkedő képviselője. 1917–1918-ban a burzsoá ellenforradalom aktív harcosa. Különösen az érték és az újratermelés vonatkozásában revideálta a marxizmust. A munkaérték- és a határhaszon-elmélet egybekapcsolására irányuló törekvése eklektikussá tette értékelméletét. Hangsúlyozta, hogy a kapitalizmusban korlátlan felhalmozási lehetőség van, és a termelés független a személyes fogyasztástól. Tagadta a profitráta csökkenő tendenciáját. A narodnyikokat támadó korai művei sok értékes tényadatot tartalmaznak az oroszországi kapitalizmus fejlődéséről. Főbb művei: „Ipari válságok a mai Angliában" (1894), „A marxizmus elméleti alapjai" (1905), „A modern szocializmus és történeti fejlődése" (1906), „A politikai gazdaságtan alapjai" (1909), „Az elosztás szociális elmélete" (1913), „A szocializmus mint pozitív tanítás" (1917). – 312, 341–342, 344–347, 349–350

ULJANOV, Alekszandr Iljics (1866–1887) – orosz narodnyik forradalmár, Lenin bátyja. 1883-ban beiratkozott a pétervári egyetem fizika–matematika szakára. Hallgatóként kapcsolódott be a forradalmi mozgalomba, munkásköröket vezetett, Marx írásait tanulmányozta. 1886-ban a „Narodnaja Volja" hagyományait követő csoportot szervezett és merényletet készítettek elő III. Sándor cár ellen. 1887 márciusában letartóztatták és kivégezték. – 306

ULJANOV, Dmitrij Iljics (1874–1943) – forradalmár, orvos, Lenin öccse. A forradalmi mozgalomban 1894-től vett részt. 1900-ban csatlakozott az „Iszkrá"-hoz. Az

OSZDMP II. kongresszusán a tulaiak küldötte. 1905–1907-ben a Szimbirszki Pártbizottság tagja volt. Az első világháborúban katonaorvosként szolgált Szevasztopolban. Aktív szerepet játszott a krími forradalmi eseményekben, és 1921-ig különböző állami- és pártfunkciókat töltött itt be. 1921-től Moszkvában dolgozott, előbb az Egészségügyi Népbiztosságon, 1925–1930-ban a Szverdlov Kommunista Egyetemen, 1933-tól a Kreml Gyógyüdültetési Igazgatóságán. Aktívan segítette a Leninmúzeum munkáját. – 306

ULJANOV, Vlagyimir Iljics – lásd: Lenin, V. I.

ULJANOVA, Marija Iljinyicsna (1878–1937) – forradalmár, Lenin húga. 1898-tól tagja az OSZDMP-nek. Pétervárott, Moszkvában, Szaratovban és külföldön végzett pártmunkát. 1917 márciusától 1929-ig tagja és titkára volt a „Pravda" szerkesztő bizottságának. Ezután a Lenin Intézetben dolgozott és ő rendezte sajtó alá Leninnek a rokonaival folytatott levelezését. A XIV., XV., XVI. pártkongresszusokon a Központi Ellenőrző Bizottság tagjává választották. 1932-től a Népbiztosok Tanácsának Panaszirodáját vezette. – 306

ULJANOVA, Olga Iljinyicsna (1871–1891) – Lenin húga. A szimbirszki gimnáziumot aranyéremmel végezte el, beiratkozott a pétervári felsőfokú nőiskolába. Hastífuszban halt meg. – 306

ULJANOVA-ELIZAROVA, Anna Iljinyicsna (1864–1935) – forradalmár, Lenin nővére. 1886-tól vett részt a forradalmi mozgalomban. 1887-ben öt évi száműzetésre ítélték. A szociáldemokrata mozgalomban 1893 óta vett részt. 1898-ban beválasztották az OSZDMP Moszkvai Bizottságába. 1900–1905-ben különböző illegális bolsevik lapok munkatársa. 1904–1906-ban a Pétervári Pártbizottság pénzügyeit intézte. 1908–1910-ben Moszkvában és Szaratovban végzett pártmunkát. 1912–1914-ben a „Pravda", a „Proszvescsenyije" munkatársa, 1917-ben a „Pravda" szerkesztőségi titkára. 1918–1921-ben a Társadalombiztosítási, majd a Művelődési Népbiztosság munkatársa. 1921-től az októberi forradalom és a párt történetére vonatkozó anyagok összegyűjtésével és feldolgozásával foglalkozó bizottság (Isztpart) munkatársa, a „Proletarszkaja Revoljucija" folyóirat szerkesztő bizottsági tagja. Aktív szerepet játszott a Lenin Intézet megszervezésében, ahol tudományos munkatársként dolgozott. – 306

URICKIJ, M. Sz. (eredeti neve: Boreckij) (1873–1918) – orosz jogász, mensevik, majd később bolsevik. A munkásmozgalomba az 1890-es években kapcsolódott be. Az OSZDMP II. kongresszusa után mensevik. 1905-től Pétervárott fejtett ki forradalmi tevékenységet. 1917 októberében a Petrográdi Forradalmi Katonai Bizottság tagja. A breszti béke kérdésében baloldali kommunista. 1918-ban kinevezték a Pétervári Rendkívüli Bizottság (CSEKA) elnökévé. Az eszerek gyilkolták meg. – 430

VANDERVELDE, E. (1866–1938) – belga jobboldali szocialista, a II. Internacionálé egyik vezetője. Szélsőséges szociálsoviniszta álláspontot foglalt el a háború kérdésében. Nézetei hazánkban is hatottak az I. világháború előtt. 1922-ben a jobboldali eszerek perére védőügyvédként Moszkvába utazott. 1925–1927-ben belga külügyminiszter. – 253

VLAGYIMIROV, M. K. (1879–1925) – orosz politikus. Pártmunkásként dolgozott Pétervárott, Gomelben és Ogyesszában. Letartóztatták és Szibériába száműzték. 1908-ban külföldre szökött. 1911-ben eltávolodott a bolsevikoktól. 1917-ben tért

vissza Oroszországba. A VI. kongresszus visszavette a pártba. 1921-ben közellátási népbiztos, majd Ukrajna földművelésügyi népbiztosa volt. – 468

VOGT, K. (1817–1895) – német természettudós, vulgáris materialista, egyetemi tanár. Az 1848-as forradalom idején kispolgári demokrata, baloldali politikus. 1859-ben a Kommunisták Szövetségét és személy szerint Marxot rágalmazó brosúrát írt: mint bebizonyosodott, III. Napóleon titkos ügynöke volt. Nézeteit és rágalmait Marx „Vogt úr" című könyvében cafolta meg. – 181

VOLTAIRE, F. (1694–1778) – francia filozófus és író, a francia felvilágosodás eszméinek kiemelkedő képviselője. – 83

VORONCOV, V. P. (1847–1918) – orosz közgazdász és publicista, a liberális narodnyikok egyik fő ideológusa. Eszményítette az obscsinát és védte a kisárutermelést. A marxizmussal határozottan szembeszállt, és a cári kormánnyal való kibékülést hirdette. Főbb művei: „A kapitalizmus jövője Oroszországban" (1882), „Haladó tendenciák a parasztgazdaságban" (1892), „Elméleti közgazdasági értekezések" (1895). – 317–318, 322

VOROVSZKIJ, V. V. (eredeti neve: Orlovszkij) (1871–1923) – orosz forradalmár. Forradalmi tevékenységét az 1890-es években diákként kezdte. 1894-től a moszkvai Munkásszövetség aktív tagja. 1902-ben emigrált, az „Iszkra" munkatársa volt. Különböző bolsevik lapok munkatársa. 1917–1919-ben Oroszország teljhatalmú képviselője a skandináv országokban, 1921–1923-ban Olaszországban a genovai konferencián a szovjet küldöttség főtitkára, a lausanne-i konferencián a szovjet küldöttség vezetője volt. Lausanne-ban gyilkolta meg egy fehérgárdista. – 356

WEITLING, W. (1808–1871) – német szabómunkás, utópikus kommunista. A korai német munkásmozgalom jelentős személyisége, az Igazak Szövetségének vezető tagja volt. Bár a forradalmi harc szükségességének hirdetésével kiemelkedett az utópikusok közül, téves nézetei (szükségtelennek tartotta a polgári forradalmat Németországban, a lumpenproletariátusban látta a vezető erőt, a jövő társadalmát a primitív egyenlősítés alapján képzelte el stb.) gátolták a munkásmozgalom továbbfejlődését. Ezért Marx és Engels – mivel nem tudták megnyerni a tudományos kommunizmus eszméinek – keményen felléptek káros befolyása ellen. – 139–140

WEST, EDWARD (1782–1828) – angol polgári közgazdász. „Essay on the Aplication of Capital to Land" című, 1815-ben megjelent könyvében Ricardót megelőzően fejti ki a földjáradék törvényét, és a föld csökkenő termékenységének „természeti törvényével" magyarázta a tömegek elszegényedését a kapitalizmusban. – 364

WESTON, J. – angol ács, majd vállalkozó. Az I. Internacionálé Főtanácsának tagja. Owenista nézeteket hangoztatva ellenezte a munkásosztály sztrájkharcait. Marx a „Bér, ár és profit" című előadásában bírálta nézeteit. – 185–186

WEYDEMEYER, J. (1818–1866) – a német és az amerikai munkásmozgalom kiemelkedő személyisége, eredetileg tüzértiszt. 1846-ban Brüsszelben ismerkedett meg Marxszal és Engelsszel, haláláig hű barátjuk és követőjük maradt. 1847-ben lépett be a Kommunisták Szövetségébe. Aktívan részt vett az 1848–1849-es forradalomban. 1851-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol jelentős szerepet játszott a marxizmus eszméinek elterjesztésében. – 165, 216

WOLF, J. (1862–?) – német vulgáris közgazdász, egyetemi tanár. „Az átlagprofitráta rejtvénye Marxnál" című írásával (1891) részt vett az átlagprofitrátáról folyó vitában és támadta Marx közgazdasági nézeteit. – 163, 242

ZINOVJEV, G. J. (eredeti neve: Radomiszlszkij) (1883–1936) – szovjet-orosz politikus. 1901-től az OSZDMP tagja. 1903-tól bolsevik. 1908-tól 1917-ig a „Vperjod" és a „Szocial-Demokrat" társszerkesztője. Az 1917. februári forradalom után a bolsevikok szervező- és propagandamunkájának egyik irányítója, a „Pravda" egyik szerkesztője. 1919 és 1926 között a Kommunista Internacionálé elnöke. A párton belüli vitákban kezdetben Trockijjal szemben foglalt állást, majd 1925 decemberében a XIV. kongresszuson létrehozta az úgynevezett új ellenzéket. 1926 júliusában kizárták a Politikai Irodából, visszahívták a Kommunista Internacionáléból, 1927-ben kizárták a pártból, 1928-ban visszavették. 1932-ben ismét kizárták, 1933-ban újra felvették, 1934-ben végleg kizárták és terrorista tevékenység szervezésének vádjával végezték ki. – 389, 426, 461, 470

Felhasznált irodalom

Anyikin, A. V.: Egy tudomány ifjúkora. Kossuth Könyvkiadó 1978.

Babeuf Válogatott írásai. Hungária Könyvkiadó 1950.

Bebel, A.: A nő és a szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1957.

Большая Советская Энциклопедия. Москва 1949—1958.

Бровер, И. М.: Экономические взгляды Г. В. Плеханова Москва 1960

Campanella, T.: A napváros. Budapest 1959.

Чернецовский: Борьба В. И. Ленина против каутскианской ревизии марксизма. Москва 1965.

Dvorkin, I. N.: A mai polgári politikai gazdaságtan és a marxizmus. Kossuth Könyvkiadó 1980.

Дворкин, И. Н.: Критика экономических теорий правых социалистов. Москва 1959.

Friedrich Engels: Életrajz. Kossuth Könyvkiadó–Kárpáti Kiadó 1974.

Erdős Tibor: A közgazdaságtan története VI. rész. Budapest 1955. (Jegyzetellátó Vállalat)

Eseje o teoriich ekonomickeho rusztu. Praha 1967.

Forgács Sándorné: V. I. Lenin műveinek magyar bibliográfiája. Kossuth Könyvkiadó 1960.

Oeuvres completes de Charles *Fourier.* Párizs 1966.

Фурье, Ш.: Избранные сочинения 1–4. köt. Moszkva 1951–1954.

Gorski–Kovalik–Sierpinski: Historia powszechneje mysli ekonomicnej 1870–1950. Warsawa 1967.

Hilferding, R.: A finánctőke. Közgazdasági és Jogi konyvkiadó 1959.

Хронологический указатель произведений В. И. Ленина. Moszkva I. rész. 1959. II. rész 1962.

История экономической мысли. Moszkva I. rész. 1961., II. rész. 1964., III. rész. 1970.

История экономических усений. Moszkva 1963.

Каратаев, Н.—Степанов, И.: История экономических учений (курс лекций). Moszkva 1959.

Каратаев, Н —Рындина, М.: История экономических учений (курс лекций). Moszkva 1961

Kozgazdasági Kislexikon. Kossuth Könyvkiadó 1977.

Критика буржуазных и реформистских экономических теорий в трудах В. И. Ленина Moszkva 1966

Критика экономических теорий предшественников современного ревизионизма. Moszkva 1966

Krupszkaja, N. K.: Visszaemlékezések Leninre. Kossuth Könyvkiadó 1974.

Lapin, Ny. J.: A fiatal Marx. Kossuth Könyvkiadó 1980.

Lenin életrajz. Kossuth Könyvkiadó–Kárpáti Kiadó 1972.

Lenin Összes Művei 1–55. köt. Kossuth Könyvkiadó.

Ленинская теория империализма и современность. Moszkva 1977.

Леонтьев, Л. А.: Ленинское исследование империализма. Moszkva 1964.

Леонтьев, Л. А.: Энгельс и экономическое учение марксизма. Moszkva 1965.

Леонтьев, Л. А.: Ленинская теория империализма. Moszkva 1969.

Lukács György: Lenin. Magvető 1970.

Luxemburg, R.: Válogatott beszédek és írások. Kossuth Könyvkiadó 1968.

Luxemburg, R.: A tőkefelhalmozás. Kossuth Könyvkiadó 1979.

Малыш, А. И.: Формирование марксистской политической экономии. Moszkva 1966.

Marx–Engels Művei. Kossuth Könyvkiadó.

Marx Károly: Életrajz. Kossuth Könyvkiadó.

Marx élete dokumentumokban. Kossuth Könyvkiadó 1978.

Marx Károlyról. Szikra 1950.

Mátyás Antal: A közgazdaságtan története V. rész. Budapest 1955. (Jegyzetellátó Vállalat)

Morus, T.: Utópia. Budapest Franklin Társulat.

Munkásmozgalmi-történeti Lexikon. Kossuth Könyvkiadó 1972.

Очерки теории идейной борьбы вокруг «Капитала» К. Маркса. Moszkva 1968.

Oelsner, F.: Rosa Luxemburg. Szikra 1954.

Ojzerman, T. I.: A marxista filozófia kialakulása. Kossuth Könyvkiadó 1964.

Орешкин, В. В.: Аграрный вопрос в трудах соратников В. И. Ленина. Moszkva 1970.

Основные вопросы политэкономии социализма в трудах В. И. Ленина. Moszkva 1960.

Оуэн, Р.: Избранные сочинения. Moszkva 1950.

Пашков, А. И.: Экономические работы В. И. Ленина 90-х годов. Moszkva 1960.

Политическая экономия. Экономическая Энциклопедия. Moszkva. I. rész. 1972., II. rész. 1975., III. rész. 1979.

Полянский, Ф. Я.: Плеханов и русская экономическая мысль. Moszkva 1965.

Práger Miklós: Marx és Engels műveinek magyar bibliográfiája. Szikra 1953.

Réti László: Lenin és a magyar munkásmozgalom. Kossuth Könyvkiadó 1970.

Реуэль, А. И.: Западноевропейский утопический социализм (учебное пособие). Moszkva 1963.

Розенберг, Д. И.: История политической экономии. Moszkva–Leningrád 1935.

Розенберг Д. И.: Очерки развития экономического учения Маркса и Энгельса в сороковые годы 19 века. Moszkva 1954.

Claude Henri de Saint-Simon Válogatott írásai. Gondolat 1963.

Oeuvres de *Claude Henri de Saint-Simon.* Párizs 1966.

Sztyepanova, J.: Engels. Rövid életrajz. Kossuth Könyvkiadó 1979.

Труды В. И. Ленина по аграрному вопросу. Библиографический указатель. Moszkva 1970.

Tuchscheerer, W.: Marx gazdaságelméletének kialakulása. Kossuth Könyvkiadó 1976.

Új Magyar Lexikon. Akadémiai Kiadó 1959–1962.

Васильевский, Е. Г.: Аграрный вопрос в работах В. И. Ленина (1893—1915). Moszkva 1964.

Васильевский, Е. Г.: Развитие взглядов В. И. Ленина на империализм. Moszkva 1969.

Vigodszkij, V. Sz.: A tudományos kommunizmus közgazdasági megalapozása. Kossuth Könyvkiadó 1980.

Волгин, В. П.: Социальное учение Сен-Симона. Предисловие к избранным сочинениям Сен-Симона. Moszkva–Leningrád 1947.

Волгин, В. П.: Роберт Оуэн. Предисловие к избранным сочинениям Оуэна. Moszkva–Leningrád 1950.

Волгин, В. П.: Система Фурье. Предисловие к избранным сочинениям Фурье. Moszkva 1951—1954.

Вопросы экономических теорий в трудах В. И. Ленина. Moszkva 1962.

Занятин, В. Н.: История экономических учений. Moszkva 1964.

Zsigmond László: Claude-Henri de Saint-Simon. Akadémiai Kiadó 1977.

A KIADÁSÉRT FELEL
A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA
ATHENAEUM NYOMDA, BUDAPEST
FELELŐS VEZETŐ SZLÁVIK ANDRÁS VEZÉRIGAZGATÓ
A KÖTETET VARSÁDI ZSUZSA SZERKESZTETTE
A KÖTÉSTERV SZÁNTÓ TIBOR MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ BERECZKI GÁBOR
MŰSZAKI SZERKESZTŐ MIKÓCZI VILMOSNÉ
TERJEDELME 44,4 (A/5) ÍV

78,— Ft